

յեւոց ի տուն Աստուծոյ. սրբոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի, գիր աւանդութեան» (տե՛ս մանրամասն գրաբառը, յաջորդ երեսից սկսած):

Այս «Աւանդութեան գիր»-ում պատմում է, թէ ինչպէս Լուսաւորիչ եւ Տրդատ քրմերի որդիներին հրապուրելու համար նրանց ասում էին, թէ հարիւրապատիկ աւելի կստանաք, քան առաջ, բոլորովին ապահով կապրէք, ոչ մի նեղութիւն չէք քաշիլ: Բայց քրմերի որդիքը երբ հիասթափուեցին իրանց արդիւնքների քիչութիւնը տեսնելով, գնացին Լուսաւորչի մօտ եւ խնդրեցին, որ իրանց կեանքի ապահովութեան աղբիւրները ցոյց տայ: Եւ Լուսաւորիչ ընդունելով նրանց, յարգեց խնդիրը եւ որոշեց հետեւեալ տուրքերը այն կարգով, ինչպէս որ ժողովում էին ղեկտացիք Մովսէսի կանոններով: «Բոլոր ժողովրդից կստանաք հասեր, մատաղներից՝ կաշին, աջ երի անդամը, ճրագուն, դմակը, սիրտը, լերդաբոյթը, երիկամունքները ճարպով, կողերի մի մասը, լեզուն եւ աջ ականջը, շրթունքը հոտոտելիքով, աջ ականջը եւ բոլոր խորհրդական մասերը: Իսկ կալից ու հնձանից եւ ուրիշ արմատիքներից տասանորդ տան բոլորը ձեզ, որ աճումը լաւ եւ առատ լինի: Նոյնպէս էլ ձեզնից ընծաներ տրուին Աստուծոյ սեղանին, որտեղից որ ստացաք անապական եւ անարատ մարմինը եւ արիւնը...» (տե՛ս գրաբառը): Ապա հրամայում է բաժին տալ քահանաներին ղեկտացոց նման եւ նոյնպէս գլխաւոր քահանային ու եպիսկոպոսին: Տգէտներին եկեղեցուց հաս չտալ, ստիպել նրանց պարապել ուսմամբ եւ պատրաստուել քահանայագործութեան եւ ապա ստանալ եկեղեցուց բաժին: Արժանաւոր դպիրներին-գրակարգացներին չգրկել իրանց բաժնից, երկկանանց (երկրորդ անգամ ամուսնացած) մաս չտալ եկեղեցուց, իսկ այրի երէցուհիներին, եթէ պարկեշտ կեանք կվարեն, որոշ բաժին տալ եկեղեցու տուրքերից... (մանրամասն տե՛ս գրաբառը):

Աւանդութեան այս գիրը հնութեան կնիք ունի, ենթադրելի է, որ Լուսաւորչից սկսած աւանդութիւնս հասած լինի մինչեւ Սահակ եւ սրա ժամանակ կամ յետոյ գրի առնուած լինի: Սահակի՝ եպիսկոպոսների ուղղած շրջաբերականը մենք համառօտեցինք, հետաքրքրուողները թող նայեն մանրամասնաբար գրաբառ բնագրում, որը եւ զետեղում ենք:

ՍԲ. ՍԱՀԱԿԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՐԸ

Սրբոյն Սահակայ Հայրապետին յաղագս քրեպիսկոպոսաց թէ որպէս պարտ է զկանոնական կարգն հաստատուն պահել ի սուրբ եկեղեցի.

գլոխս ԾԵ՛՝

Ա. Զի սրբոյ բարեպաշտաց եւ առաքինութեամբ պայծառացելոց պարտ է հաւատալ զպատիւ կարգի պաշտամանս այսորիկ. վերագոյն ճառեցաւ ի մէնջ որոց մաքուր են միտք յարծաթսիրութեան ախտէ. եւ ձեռք իւրեանց ի կաշառաց ուսումնասէրք եւ պարկեշտք, որք բաւականիցեն եւ զայլս ուսուցանել զամենայն յանձնարարեալ նոցա զեկեղեցիս, անյապաղ խնամով պայծառացուցանիցեն աստուածահաճոյ վարուք զերկիւղածս, եւ զգաստսն, եւ հլու յամենայն բարի յորդորութիւնս:

Բ. Եւ զտաճարս աղաւթիցն յորս սուրբ եւ աստուածընկալ սեղանն հաստատեալ է, յորոյ վերայ կատարի մեղսաքաւիչ եւ կենդանաբար խորհուրդ մարմնոյ եւ արեան ապրեցուցիչն մերոյ եւ Տեառն. ընդ արժանի բաւականութեան զարդարուն պահեսցին անխափան լուցմամբք եւ խնկարկութեամբք, եւ պարսպեալ եղիցի քաղաք որմովք եւ մերձ ի նա մկրտատուն շինեսցին յաւանս որպէս եւ սովորութիւն իսկ է՝ եւ այլսն ի նմին կանգնեսցի աւագան մկրտութեան, որոյ ծննդեամբ Հոգին Սուրբ վերստին նորոգելով գրոշմէ լինել որդիս լուսոյ, վասն որոյ բազում պատուոյ մեծարանաւք պարտեմք մեծարել:

Գ. Եւ զպաշտաւն սաղմոս երգութեան անխափան կացցէ ի տուրնջեան եւ ի գիշերի՝ ըստ աւրինակի մայրաքաղաքացի հօրն հովուապետի, զի ամենայն ումեք չէ օրէն եւ իշխանութիւն յապաղել զայն կարգ պաշտաման, կամ նորաձեւութիւնս ինչ առնել, այլ միշտ ի նմին յարամնալ:

Դ. Զնոյն եւ տեսուչ քոր եպիսկոպոսն պարտի համառօտել զամենայն եկեղեցիս, եւ թէ ոք հեղգացի կամ ստերիւրեալ գացի յանդիմանեսցեն կշտամբեսցեն, խրատու վարդապետութեան եւ գանիւք եւ տուգանաւք պատուհասեսցեն, ատենական հրապարակաւ զի եւ այլք երկիցեն:

Ե. Քանզի պարտ եւ պատշաճ է յամենայն տարւոյ յորժամ ժողովք կատարիցին ըստ կանոնական սահմանադրութեանցն շրջիլ քոր

¹ Այս կանոնախմբի գիտական հրատարակւթյունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 367-424:

եպիսկոպոսացն հաւատացեալ նոցա յեկեղեցիսն եւ քննութիւն առնել վարուց եւ կարգի պաշտամանն որպէս ունիցին եւ համարս պահանջել յերիցանց եւ սարկաւազաց. ժամուցն քարոզութեանցն. եւ աղօթիցն մատուցումն եւ զկնքատուացն մի ըստ միոջէ. յարմարումն կատարելութեան՝ եւ պատարագս մատուցողացն սարսափելի՝ խորհրդոյն պատշաճաւ սպասահարկութիւն, զի փոյթ եռանդն յաւժարութեամբ եւ երկիւղիւ անդրդուելի պահեսցին, վասն որոյ թէ հեղգայցեմք համարս պահանջելոց եմք, եթէ ոք տարտամիւ յետնեալ գտանիցի սքանչելի ճառեցեալս աւանդապահութեանց կրեսցէ պատուհաս սաստիկ ոք եւ իցէ եւ ի պատուոյն իւրմէ զրկեալ եղիցի մինչեւ հաշտեցի ընդ նա վարդապետն:

Զ. Եւ ոչ միայն երիցանց եւ սարկաւազաց պարտէ մշտնջենաւորիլ ի պաշտաման այլ եւ ամենայն ուխտի մանկանց, եւ եթէ ոք մեղկ եւ ծուլասցի՝ զնոյն կրեսցէ պատուհաս, այլ գտգէտս եւ զգինուորեալն ամենեւին իսկ պարտէ որոշել ի շնորհէն վայելից որ ինչ ի ժողովրդականաց ի տուն Աստուծոյ մտանիցէ, բայց թէ ինքեանք կամ զաւակք իւրեանց հրահանգիցեն լինել արժանի:

Է. Նոյնպէս եւ զարեցաւորն որոշեսցեն եւ զկուռողս մինչեւ յապաշխարութիւն եւ յուղղութիւն եկեսցեն ըստ առաջնորդին կամաց:

Ը. Իսկ զպոռնկորդիսն եւ որ երկրորդացն են, նոցին հաւասար մինչեւ ցերբորդ ծնունդն ըստ առաջին կանոնացն հեռի կացցեն ի կարգէն եւ ի շնորհացն զոր պարկեշտ եւ սուրբ աներկեւան եղիցի ուխտ պաշտօնէին Աստուծոյ, զարդարուն եւ ճշմարիտ հաւատովք եւ գործովք առաքինութեան, ցանկալի ամենեցուն եւ պատուական որպէս եւ վայել է պաշտաւնէից Աստուծոյ, զի թէ ղեւտական ազգն այնպիսի պատուէր ընկալաւ սոսկալի եւ զգուշաւոր անարատ սպասաւորութեան, որչափ եւս առաւել այժմ ոյքս են արժանաւոր փութոյ ըստ Պօղոսի վկայութեան:

Թ. Արդ՝ զամենայն զայս ահիւ եւ երկիւղիւ պարտի հրաման տալ եւ կարգել քոր եպիսկոպոս, զլաւս եւ զաջողակս պատուեսցէ եւ մեծաբանաց արասցէ արժանի. եւ զանպիտանսն խոշտանգանաց՝ մանաւանդ զուսումնատեացսն, զի որ կամակորէ յուսմանէ՝ անկանէ ի չարիս ըստ գրեցելումն:

Ժ. Վասն որոյ անհատ պարտի պահել զյորդորումն ի վանս եւ յայլ արժանաւոր տեղիս, զի լուսաւորեալք լուսով պատուիրանացն Աստուծոյ զամենեանսն լուսաւորեսցեն, քանզի յորժամ ուխտն որ գլուխ է եկեղեցւոյ. ընտիրք եւ պիտանիք լինիցին, եւս առաւել ժողովուրդն, եթէ եղիցի ոք ի ժողովրդենէն ծոյլ, վարուք առաքինութեան՝ ղիւրա-

գոյն լինի ածել յուղղութիւն, քանզի չէ փոքր եւ յաղագս այդորիկ հոգի վերայ քոր եպիսկոպոսին, այց առնել եւ վարուց ժողովրդեանն եւ ըստ պարապոյ ուխտաւորեալ պահոցն եւ աղաւթից ուրախացուցանել զրոց սրբոց վարդապետութեամբ, շահել զմեղուցեալսն եւ տալ տեղեկութիւն կրթութեան եւ պահպանութիւն ամբիժ հաւատոց եւ զգուշանալ եւ փախչել ի հերձուածողացն, եւ յաղծապիղծ գործոց քանզի զդիտաւորութեան գործ նոցա է հաւատացեալ է եպիսկոպոսին, ըստ աւերինակի բարգաւաճեալ մեծի մարգարէին Մովսիսի որ կացոյց ոստիկանս ի վերայ ժողովրդեանն քննել եւ դատաւիճիւ հատանել, եւ զծանր ինչ բան առ ինքն հասուցանել, եթէ զգուշասցին եւ զգուշացուցին ըստ պատգամի մարգարէութեան, թէ՝ ահա սուր գա յազգ երկրին ապստամբեալ անփոյթ առնիցին նոքա յանաւրէնութեան իւրեանց մեռցին, եւ նա ապրեցուցէ զանձն իւր:

ԺԱ. Ապա եթէ զօշաքաշութեամբ յածիցի զհարկս միայն պահանջել եւ ազահութեամբ զոսկւոյ եւ զարծաթոյ մթերս փափագիցի մթերել եւ պղերգացեալ ի մոռացաւնս զկանոնական քննութիւնս դարձուցեալ զոր ամբողջ եւ անվաթար պարտ էր պահել, եւ բոլորովին թողեալ լքեալ զիւր գիտութեան զպահպանութիւն եւ եկեալ սուրն կորուսանիցէ զնոսա, ինքն եղիցի պարտական եւ ի ձեռաց նորա խնդրեցից զարիւն, վասն որոյ պատրաստ կալ հրամայէ ճշմարիտ քարոզն հսկել եւ արթուն լինել, զգոյշ կացէք անձանց եւ ամենայն հաւատիդ յորում եղ զձեզ Հոգին Սուրբ տեսուչս հովուել զժողովուրդ Տեառն զոր ապրեցոյց արեամբն Իւրով, եւ զերախտիս հատուցմանցն պարգեւի յայտ առնէ, զի երեւիլ հովուապետին ընդունիցին զանթառամ փառաց պսակն:

ԺԲ. Եղիցի մեզ ամենեցուն խոյս տալ եւ փախչիլ ի չարէն եւ արդարութեան հետամուտ լինիլ, յամենայն ժամ ի հաճոյսն Աստուծոյ, ծախել զկեանս մեր, զի անձանց, եւ այլոց բազմաց լինիցիմք առիթ փրկութեան եւ բաւական եղիցուք համարձակութեամբ ասելով թէ ահաւասիկ ես եւ մանկունք իմ զոր ետ ինձ Աստուած՝ շնորհաւք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի: Նորին կարգ քահանայից առ ժողովրդականս, եւ նոցին ժողովրդականաց հնազանդութիւն եւ կարգ ուղղութեան առ քահանայս:

ԺԳ. Եղբարց սիրելեաց երիցանց եւ վանականաց, որպէս ամբաստանութիւն եղեւ առ մեզ ի բազում տեղիս ժողովրդականաց զքահանայից, որպէս ծուլութեամբ ունին զկարգ եկեղեցւոյ պաշտաման եւ աղաւթից եւ զայլ ամենայն կարեւոր առաջնորդութեան մանաւանդ ուսումնատեացութեան, զի ասացին թէ ինքեանք չեն ուսեալ եւ զոր-

դիս իւրեանց ի դպրոց ոչ ունին, եւ վասն տգիտութեան երիցութեան արժանի ոչ լինին, եւ մեզ զրկանք են եւ նեղութիւն զի դատարկացեալ եմք, եւ նոքօք եւ ի նոցանէ ամենեւին անտեղեակ եւ անմխիթար Գրոց Սրբոց՝ զնոյն քննեցաք ի նոցանէ գիտացաք եւ մեք. եւ ոգացաք ի վերայ նոցա յոյժ, վասն զի ի շատ տեղիս ոչ զոք գտաք քաջանայութեան արժանի ի տգիտութենէ, եւ ժողովուրդն խոպանացեալ մնայր, եւ մեք տարակուսեալք ոչ գտաք որ զնոսին ինքեանս կարգեալ ի քաջանայութիւն այլ հրաժարեցուցեալ զնոսա ի բնակութենէն, օտարաց պիտանեաց եւ գիտնոց տուաք զժառանգութիւն նոցա: Արդ, որպէս յամենայն ժամ պատուէր լքեալ էր ի մեզէ առ ձեզ. եւ զրելով եւ հրաման տալով յանդիման ամենայն կարգի եկեղեցւոյ, եւ ձեր անձանց կազմութեան էր, թէ խրատեալ էիք, եւ այդպիսի տրտունջ զձէնջ ի ժողովրդականաց ոչ հասանէր առ մեզ՝ եւ ոչ զձեզ ի թերութիւն տեսանէաք, եւ ոչ զեղջ եւ ապաշաւ լինէր. եւ վասն մտից եւ պտղոց եկեղեցւոյ զոր դուք ի ժողովրդականաց առնուք եւ մեր ձեզ թողեալ է եւ եւս զի ամենայն պատիւդ ձեր հայի ի գիտութիւն եւ արժանաւորութեամբ զկարգ եկեղեցւոյ ունել, եւ յորդորել զժողովուրդն ի խրատ բարի եւ ի պատկառանս ամենայն հոգեւոր երկիւղածութեան:

ԺԴ. Արդ՝ բարձէք այսուհետեւ ի ձեզէ զայդպիսի թշնամանս, զորդիս ի դպրոց կալարուք, զի գիտունք լինիցին: Ծաներուք զի որպէս կուրութիւն աչաց ատելի է մարմնոյն, նոյնպէս եւ տգիտութիւն ոգւոյ ատելի է Աստուծոյ, մանաւանդ քաջանայից լուաք ի մարգարէէն, այլ աւրինակ կացուցէք զանձինս ձեր ժողովրդականաց ամենայն պարկեշտութեամբ, աղաւթից եւ պահոց անձանձրոյթ հոգ տանել:

ԺԵ. Զամառն գլխաւոր քաջանան հանապազորդեալ եկեղեցւոյն կացցէ, եւ այլ ընկերքն շաբաթուք առ նմա փոխանորդաւ կացցեն, զի պաշտամունքն տուրնջեան եւ գիշերոյ մի խափանեսցին, վասն զի այդ գործ մշակութեան եւ նոյն պատիւ:

ԺԶ. Մկրտութիւն առնել երկիւղածութեամբ, եւ կանայքն ի ժամ մկրտութեան մերձ առ քաջանայս մի իշխեսցեն կալ, որպէս սովորեցան ոմանք առնել յանդգնարար եւ մկրտել ընդ նոսա, այլ ի տեղւոջ իւրենաց աղաւթեսցեն:

ԺԷ. Եւ սարկաւագ մկրտութիւն մի իշխեսցեն առնել, ապա թէ արասցեն, լուծեալ լիցին ի սարկաւագութենէն հանդերձ պատուհասիւ, զի ոչ է սարկաւագն քաջանայ, այլ սպասաւոր քաջանային:

ԺԸ. Եւ պատարագիք ի գլխաւոր քաջանային տունն երթիցէ, յամենայն ժողովրդականաց, եւ երէց եղբարք եւ այլ ընկերք նոցա մի իշխեսցեն ի տուն իւրեանց առնուլ պատարագիք, թէպէտ եւ քաջանայք

իցեն, թէ իցէ ոք որ առցէ ի տունս իւր ընդ պատուհասիւ լիցին, եւ գիտասցեն զի ի մեզէ հատուցումն ընդունին արժանի ըստ ունկնդրութեան իւրեանց:

ԺԹ. Եւ գլխաւոր քաջանան վասն հանապազորդ եկեղեցւոյ ի գործի կալ, Բ.-րորդ աւելի առցէ քան զիւր ընկերն թէ գեօղ մեծ իցէ:

Ի. Եւ յամենայն տեղեաց մերոց իշխանութեան յամենայն ամի զկնի սրբոց զատիկն զեւղ մկրտութեան հարկաւորութեամբ բերցին առ մեզ քաջանայք, եւ աստի ի մեզէ ընկալցին աւրհնութիւն իւղոյն, եւ անձամբ մի աւրհնեսցեն ի տունս իւրեանց, որպէս սովորեցին ոմանք ի տգիտութենէ, վասն զի ոչ է իշխանութիւն այդ քաջանայի, այլ եպիսկոպոսաց գործ է:

ԻԱ. Եւ լսեմ թէ զեկեղեցւոյ սպաս՝ մանաւանդ զվարագոյր ի հարսանիս առագաստի փեսայի եւ հարսին, եւ զսկիհ զինի ըմբելս յանօթս տան զինւորաց՝ վասն որոյ արժանէ զքաջանայն զայն խել ի կարգէ իւրմէ վասն այդպիսի խառնակ եւ չար գործոց, զոր յայսմ հետէ այլ մի ոք իշխեսցէ առնել, իսկ եթէ ոք գտցի արարեալ, լուծեալ լիցի ի քաջանայութենէ, ամենեւին անմասն ի թողութենէ:

ԻԲ. Քաջանայ այր, եւ որ քաջանայական կարգի են ժողովրդականք յազատաց տունս, յիշխանի ի տունս. ի դայեկութիւն, եւ յայլ գործակալութիւն մի իշխեսցեն առնել, զի այնու պատճառաւ զրկեալ եղեն զժառանգակիցս իւրեանց, յորում գտան բազումք պարտաւորեալք՝ ապա թէ իցէ ոք որ յանդգնեսցի առնել, ի կարգէն իւրմէ դադարեալ լիցի, եւ ժողովրդեան եւ մասին եկեղեցոյ իշխան մի լիցի, եւ ընկեր իւր ընդ նմա հաղորդել մի իշխեսցէ, եւ ժողովրդականք զայսպիսին առ քաջանայ մի իշխեսցեն ունիլ:

ԻԳ. Տգէտ երէց եղբարք ժողովուրդ մի իշխեսցեն ունել երկականայք երէց եղբարք ընդ զինուորս կացցին որոշեալ ամենեւին յեկեղեցականացն ի մասնէ եկեղեցւոյն, վասն զի եղեն մարմնասէրք:

ԻԴ. Եւ որպէս եղեւ անառակ սովորութիւն քաջանայից եւ նոցին կանանցն որ զգերեզմանս առ եկեղեցիս առնել ի տեղիս սրբութեան, ի սուրբ սեղանոյն առաջ մի իշխեսցեն առնիլ, այլ ի ժողովրդանոցն հանգստարանս իղիցեն եւ քաջանայից հանգստարանք, զի սրբութեան տեղին, պարկեշտութեամբ պատուեսցի:

ԻԵ. Եւ արտաքոյ եկեղեցւոյ քաջանայք մի իշխեսցեն օրէնս ի տունս շինականաց տանել եւ անդ տալ զսրբութիւն բայց հիւանդաց:

ԻԶ. Ուսուցէք եւ զժողովրդականս յամենայն անառակութենէ ի բաց փախչել, յոր կորստութենէ. յարբեցութենէ ի հակառակութենէ, ի զրկելոյ զաղքատս եւ զընկերս իւրեանց, մի կռուօղս, մի հարկանողս, մի

չարասէրս, ատեսցեն զշնացողս, զգողս զպոռնիկս, զաւագակս ամենեւին մի Հաղորդեսցեն, եւ մի ասպընջական լիցին այնպիսիեացն, զի մի եղիցին եւ ինքեանք ընդ նոսին որդիք կորստեան, զմանկունս իւրեանց սնուսցեն երկիւղիւ խրատու պատուիրանացն Աստուծոյ, զի այսպիսի զգուշութեամբ բարի յոյս ոգւոց իւրեանց եղիցի առ Աստուած եւ բարեխօսութիւն մարմնոյ ամենայն առողջութեամբ զարդարեսցի:

ԻԷ. Պատուէր արարէք նոցա զի տղայոց կանայս մի խօսեսցին եւ կատարելոցն առանց զիրեարս տեսանելոյ միմեանց Հաճութեամբ, եւ դուք քահանայք տղայոց ամենեւին իսկ պսակ մի աւրհնէք մինչեւ ի կատարումն Հասակի, իսկ կատարելոցն որոց զմիմեանս չիցէ տեսեալ ի Հաճոյս իւրեանց պսակ մի իշխեսցէ դնել առանց քննութեան եւ ցնոսին ինքեանս Հարցանելս, գուցէ բռնադատութեամբ ծնողացն ակամա Հանեալ իցեն, եւ զայնպիսի Հարսանիս մի իշխէք յանձն առնուլ, զի մինչեւ ցայսաւր յայդպիսի յանկարգութենէ բազում վնասք զնացին յաշխարհի Հոգեւոր եւ մարմնաւոր:

ԻԸ. Ապա եթէ լսեմ եթէ ոք ի քահանայից յանդգնի եւ արտաքոյ մերոյ Հրամանի այնպիսեացն պսակ աւրհնեսցէ, գիտասցէ զի քահանայն պատուհաս կրեսցէ ըստ աւրինակի վնասակարացն, եւ ծնողքն ոչ անպարտ լինել ի պատուհասէ:

ԻԹ. Քահանայք միաբան կատարեսցեն զպաշտօնն եւ զպատարագ ագապացն առանց Աւետարան կարդալոյ մի իշխեսցեն մատուցանել. ապա թէ գտցի ոք ի նոցանէ յորկորստութեան յառաջ քան զպատարագն, ի պատարագին Հացն մի իշխեսցէ երթալ եւ յընկերաց իւրոց որոշեալ կացցէ:

Լ. Նոյնպէս եւ շինականք որ յագապ Հրաւիրեցան պաշտամանն եւ պատարագի Հաղորդեսցեն յառաջ քան զպատարագն մի իշխեսցեն ի տունս իւրեանց ուտել եւ ըմպել, եթէ իցէ ոք որ յառաջագոյն կերիցէ եւ արբցէ ի տան իւրում ի Հաց պատարագին մի իշխեսցէ երթալ, զի մի եղիցի դատապարտութիւն անձին եւ թշնամանք ի Հոգեւոր տաւնին, զի խեղաբարոյութիւնն այն ունայն իսկ է, եթէ ոք յանդգնեսցի զալ, քահանայքն եւ ընկերք իւրեանց մի թողցեն ի ներքս, զի ատելի է եկեղեցւոյ այնպիսի անառակութիւն:

ԼԱ. Եւ որք սովորեցին տգիտութեամբ մեղանչել ժողովրդականք, որք զպատարագի կաշի եւ ճրագու բաժանեն ընդ քահանայս եւ իւրեանց տունս տանեն պատճառաւ վանացն յայսմ հետէ յառաջ մի իշխեսցեն բաժանել, ապա թէ իցէ ոք որ բաժանիցէ, քահանայն զպատարագն մատուցէ, զի մի մեղացն այնպիսւոյն Հաղորդեսցի, քանզի ոչ է բաժինն այն բարի արարողաց պատարագին:

ԼԲ. Զպտուղս զնախնեաց կարգեալս եւ զամենայն ընծայս ուխտին զատկաց ագապաց, եւ զայլոց տաւնից ժողովրդականք սիրով եւ լրջմտութեամբ Հատուցեն յեկեղեցիս որպէս օրէն եւ զոգւոյ եւ զմարմնոյ պատճառս կենդանութեան մի արգելել փակեսցեն ի կենդանեաց ոգւոց. իսկ եթէ ոք կարկամութեամբ ապրտամբեալ յիւրմէ քահանայն եւ ի վանաց, արտաքոյ իւրոյ եկեղեցւոյն ի վանս ուրէք կամ յանապատս զպտուղս եւ զպատարագս մատուցէ, այդպիսին ինքն եւ ընդունողքն հեռի լիցին աւրհնութենէ եւ ի Հաղորդութենէ ընկերաց Հանդերձ ընտանեօք մինչեւ ապաշխարեսցէ եւ տուժեսցէ յեկեղեցւոյ, վասն զի եղեւ պատուիրանազանց եւ աստուածամարտ:

ԼԳ. Գինի ըմպելիս ի լալիս մի արբցին, աշխար ի վերայ մեռելոյ մի ոք արասցէ, քանզի դիւական են ամենայն այսպիսի իրք ապա թէ իցէ ոք եւ անհնազանդեալ արասցեն, պարտական եղիցի ապաշխարութեան առ դուրս սուրբ եկեղեցւոյն:

ԼԴ. Եւ քահանայք զգուշացուսցեն զյանցացեալն միաբան առնել արտաքոյ եկեղեցւոյ, եւ մի ի խրոխտ եւ ի հակառակութիւն ընդդիմանալ միմեանց անարգել անձամբ զանձինս, այլ խաղաղութիւն եղիցի ձեզ յամենայն ժամ, սիրելիք եւ գործակիցք:

ԼԵ. Յիշեցուցանեմ եւ ձեզ կրանաւորք վանական ամենեցուն վասն զի Հրաժարեալ էք ի կենաց երկրաւորաց, եւ պարապեալ Աստուծոյ եւ աստուածայնոցն, զի նմանեսցէ աւանդ խոստովանութեան, եւ գործքդ եղիցի ձեզ սիրելի, պարկեշտութիւն, արթնութիւն պաշտաւնասիրութիւն, նմանութիւն բերել յանձինս Հրեշտակական վարուց, աւտարսիրութիւն եւ եղբայրսիրութիւն:

Նորին սրբոյն Սահակայ, թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի եւ որոշումն վանաց բան, Երկրորդ

ԼԶ. Քանզի բազումք կարծեցին տգիտութեամբ այլ զոմն եկեղեցի ասել, եւ այլ զոմն վանս, եւ տխմար բանիւք իւրեանց կամեցան կռիւս եւ Հերձուածս մուծանել ի միաբանութիւն Հաւատոց, եւ մոռացան զպատուիրանին որ ասէ, մի է Տէր մի Հաւատք, մի մկրտութիւն, զի որ այլ եւ այլ կամի ասել յայտնապէս զՀաւատոցն ցուցանէ զբաժանումն, քանզի եկեղեցի մեզ ոչ ցուցանէ պատուիրանն Աստուծոյ, որ ի քահանայն եւ ի փայտից է շինեալ, այլ զՀաւատով շինեալ զազգ մարդկան ի վերայ վէմին Հաստատութեան՝ ապա ուրեմն ճշմարիտ Հաւատն է եկեղեցի որ գումարէ եւ լինի զմեզ ի միաբանութիւն գիտութեան Որդւոյն Աստուծոյ, քանզի նոյն ինքն կենարարն ուսուցանէ՝ ասելով ցՊետրոս. Վէմ, դու ես վէմ, եւ ի վերա այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի Իմ, եւ

դրունք դժոխոց գրեզ մի յաղթահարեսցեն, արդ՝ զինչ իմանայցեմք զասելն ց Պետրոս վէմ. միթէ որպէս զմի ոք ի քարանց, քաւ լիցի, այլ մարդ բանաւոր, գլուխ առաքելական դասուն, եւ զի անդրդուելի հաւատովք խոստովանեաց զՔրիստոս Որդի Աստուծոյ երանութիւն ընկալաւ, եւ վէմ անուանեցաւ, ապա ուրեմն եւ շինեալք ի վերայ նորա ոչ են քարինք անշունչն, այլ մարդիկ նորին հաւատոյ հաղորդակիցք, քանզի ոչ դանդաղին գիրք սովին անուամբ ձայնել զՏէրն մեր եւ Փրկիչ երբէք, երբէք ըստ պիտոյից յիշատակէ ահա եւ երանելին Պօղոս զանուն եկեղեցւոյ՝ ասելով. Ձորս եղն Աստուած յեկեղեցւոջ, ասեն. նախ զառաքելասն երկրորդ զմարգարէս. երրորդ զվարդապետս, եւ որ ի կարգին է: Տեսանես զյարմարումն եւ զբարձրութիւն եկեղեցւոյ՝ զսուրբ եւ զամբիծ հաւատոցն ասեմ, որոյ առաքեալք եւ մարգարէք, եւ վարդապետք են նաւաւարք, ունելով նաւապետ զմարմնացեալ եւ զմարդացեալ Բանն Աստուած, եւ զնա իսկապէս խոստովանիմք ասել մայր եկեղեցւոյ ի Քրիստոս հաւատացելոց, քանզի աւրէն է նաւի զամենայն յինքն ամփոփելով ցամաքաթիւ յամենայն աշխարհական ծրփանաց կարող լինել ապրեցուցանել, բայց միայն աներկեւան պահեսցուք զհաւատս որով շինեցաք բանաւոր եւ մտաւոր եկեղեցի ի վերայ հիման առաքելոց եւ մարգարէից, այսմ եկեղեցւոյ ուսուցանէ Տիմոթէա խնամտանել երանելի առաքեալն սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան անուանելով, յայտնի է ասէ ի նմա խորհուրդն աստուածաշտուածութեան, եւ յիրաւի մանաւանդ թէ ճշմարիտ իսկ: Զի ոչ են բաւական ձայնաւոր կամ անշունչք արարածք յայտնել զխորհուրդ աստուածաշտուածութեան, այլ միայն բանաւոր եկեղեցիս: Վասն այսորիկ եւ սաղմոսն բարձրաձայն կոչէ, թէ՛ աւրհնութիւն նմա յեկեղեցիս սրբոց, եւ ահա Սամուէլ մարգարէ որ հաւատարիմն, զնոյն ուսուցանէ ի պատուիրելն իւրում Սաւուղայ՝ իբրեւ գնասցես յինեն եւ հանդիպեսցիս եկեղեցւոյ պար մարգարէից մարգարէացելոց, եւ Սամուէլ կայր ի վերայ նոցա: Եւ աւրհնեաց Սողոմոն վեկեղեցին, եւ լու եղեւ բանս այս յականջս եկեղեցւոյն, եւ եկեղեցիքն հաստատէին ի հաւատս. եւ լուար զպատգամս զայս ի միջոյ հրոյն աւուրն եկեղեցւոյ, քանզի եկեղեցի արար գլուխ մարգարէից Մովսէս զցեղսն Իսրայելի հրամանաւն Աստուծոյ եկեղեցւոյ ասէ զժողովուրդն ի դուռն խորանին կոչէ եկեղեցի, յորում կայր յարկղն Կտակարանաց. եւ միւս խորանն որ կոչէր սրբութիւն, այլ զհաւատացեալ ժողովուրդն աւետարանէ: Վասն այսորիկ եւս առաւել բարձրագոյն եւ առաքեալն Պօղոս նորագոյնս իմն եւ յաւէտ հրաշալիս, քանզի ցուցանէ զեկեղեցի անդրանկաց գրելոց ոչ յերկրի, այլ յերկինս, որոց անուանք գրեալ են ի դպրութեան կենաց: Տեսեր զճշմարիտ

հիմն եկեղեցւոյ, վասն որոյ Փրկիչն ասաց խնդալ զառաքեալսն, թէ՛ խնդացէք, զի անունք ձեր գրեալ են ի դպրութեան կենաց եւ յանապական, որ սկիզբն կալաւ շինելոյ երկրի, որ անցանելոց է եւ աւարտէ յաւգտակար յերկնից բարձրութեան: Ասէ խորհուրդն եկեղեցւոյ՝ զայս ուսաք ասել կաթողիկէ առաքելական եկեղեցի, զի ընդ ամենայն տիեզերս հաւատացեալք ի Քրիստոս առաքելական յորջորջին եկեղեցի, վասն զի տէրունական հրաման են որ առ նոսա, թէ՛ Գնացէք ընդ ամենայն երկիր, աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցէք զնոսա յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն, ուսուցէք նոցա պահել զոր պատուիրեցի ձեզ:

ԼԷ. Արդ՝ թէպէտ եւ փոքր ի շատէ ասացաք յաւրինակացն որ բազմապատիկ կան ի գիրս սուրբ վասն եկեղեցւոյ սրբո բաւական եղիցի, քանզի յայտնի եղեւ անքակ միութիւն եւ ոչ երկպառակեալ որպէս կամեցան պատառումն առնել եւ կռիւս վաղվաղակի տիմարութեամբ իւրեանց, զի ի ճշմարիտ հաւատէն Քրիստոսի որ է եկեղեցի Աստուծոյ, նա միայն է պատառեալ, եւ անջատեալ որ ի հերձուածս կործանի, եւ մեղաց լինի պաշտանեա. զի բաժանին եւ աւտարացուցանին յԱստուծոյ՝ բայց զայս ասելով մեր զանբաւ միաւորութիւն եկեղեցւոյ այտ արարաք թէ զինչ է եկեղեցի, այլ ոչ եթէ արհամարհել ինչ ուսուցանեմք, զի շինուածովք պատուեալ զտեղիսն որ անուանեալ կոչեն ժողովրդանոցք, քանզի ի նոսա ժողովին քահանայք եւ մանկունք ուխտի եւ պաշտօնեայք Աստուծոյ կատարել զաղաւթս եւ զխնդրուածս, վասն որոյ եւ աղօթարանք կոչին եւ սրբարանք եւ հաստատեալ ի նոսա տէրունական սեղանն, յորոյ վերայ զհացն եւ զգինին պատարագեմք՝ յաւրինակ կենդանարար մարմնոյ եւ արեանն Քրիստոսի, որ միշտ անծախապէս բաշխի ի մեզ ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց եւ ի նոսա կայ ուղղեալ աւագան մկրտութեան, որովք լուսաւորեալք վերստին ծննդեամբք Հոգւովն Սրբով դրոշմիմք ի յոյս կենացն յաւիտենականաց եւ հանապաղ անդր գուժարելով լսեմք սաղմոսերգութիւնս եւ զպատգամս պատուիրանացն Աստուծոյ, եւ վասն որոյ միշտ անդր ժողովիմք եւ ապաւէն ապաստանի է ի մեզ զամենայն առ ասացեալսն ի նմա կատարելով, սովորութիւն եղեւ եկեղեցի անուանել յարանուանաբար, այլ ոչ բնաւորապէս, եւ քանզի բազումք այսպէս կան վկայարանք ուրեք ուրեք, յանուն ճանաչեմք եթէ յանուն նոցին են շինեալք, այլ ոչ եթէ ինքեանք իսկ որոյ անուն շինեցան, եւ մի պատիւ է ամենեցուն զի մի խորհուրդ կատարի, քանզի սեղանն ամենայն ուրեք տէրունական ասի եւ պատարագն, բայց միայն տաւնիւքն զանագանեն, զի իւրաքանչիւր տեղւոջ սովորութիւն է կատարել զկարգ տօնիցն:

ԼԸ. Արդ՝ արժանաւոր է եւ զառաջին ճառ բանին յիշատակել եթէ որպէս կամ յինչ պատճառ շինեցան վանք, քանզի յայսմ ոչ եթէ Հայոց միայն ազգս կալաւ փոյթ յանձին, այլեւ յոյնք եւ հոռոմք եւ ասորիք, եւ այլ ամենայն ազգք ի Քրիստոս հաւատացելոց, զոր եւ երիցս երանեալն քաջ նահատակն Քրիստոսի Գրիգորիոս կատարեաց՝ շնորհելով նմա ի Հոգոյն Սրբոյ զաւգուտ մատակարարութեան, քանզի բազմապատիկ օգտի է առիթ եւ սիւն հաստատութեան ճշմարտութեան ուխտի մանկանց, զի փայփայէ եւ թեւակոխէ ի հրահանգս, հոգեւորս եւ զորս ամենեցուն քահանայից եւ ժողովրդականաց պարտ է յարգել եւ մեծարել զվարդապետս եւ միանգամայն իսկ զամենայն պաշտաւնեայս ուխտի առանց տարակուսանաց անդր մտանեն յընդունելութիւն կամաւորական: Վասն այսորիկ, եւ դիպողագոյն եղաւ անուն վանք զի անտրտում որոց պիտոյից է տայցեն եւ ոչ միայն առ աւտարս է օգուտ նոցա յաճախել այլ առաւել եւս զեղջն յորում շինեցաւ, քանզի աւրէնէ նոցա սփոփել զհիւանդս եւ միսթարել զսգաւորս, եւ որք ամուսնութեան են պարապեալ քահանայք բազում անգամ պատաղին ի մշակութիւն եւ կանանց իւրեանց հնարին լինել հաճոյ, որպէս առաքելականն իսկ ճշմարտէ բան: Իսկ ի վանեարն բնակեալք կուսութեամբ են պարկեշտացեալք միշտ մարտնչելով ընդ ախտին, զոր բնութիւն վառեալ բորբոքէ, եւ անյապաղ զպաշտաւնն կատարեն զկարգ՝ զխաղաղութիւն խնդրելով ամենայն աշխարհի, եւ զգեղջն շինութիւն եւ զառողջութիւն ի տուէ եւ ի գիշերի՝ բազում արթնութեամբ: Վասն այսորիկ ազատ ամենայն հարկապահանջ իշխանաց սահմանս ընկալաւ եւ անդս եւ զերիցագոյն պատիւ ժառանգեաց ուխտի սրբութեան եկեղեցւոյ:

ԼԹ. Արդ՝ ամաչեսցեն որք յանդգնեցան տխմարութեամբ եւ անդգամութեամբ իւրենաց, այլ զոմն ասել եկեղեցի եւ այլ զոմն վանս, քանզի յայտնի եղեւ անբաժանելի միութիւն անդամոց եկեղեցւոյ Քրիստոս հաւատացելոց, զի անդամ եմք միմեանց ի շինութիւն հաւատոցն սիրովն Աստուծոյ. նոյնպէս եւ ժողովրդանոցք եւ մատրոնք զոր սովորութիւն եղեւ ի վաղնջուց հետէ կոչել եկեղեցիս. թէպէտ եւ բազում է ըստ գիւղից գիւղից եւ քաղաքաց քաղաքաց, սակայն ոչ են բազումք ի բազումս բաժանեալք, այլ միեւնոյն խորհուրդ կատարի յամենեւեանսն. եւ ըստ խորհրդոյն ոչ ասի ոմն մեծ ի նոսա եւ ոմն փոքր, այլ ըստ աստիճանին իշխանութեան եւ այսպէս յարմարեալ ի բազում փութով պարտէ ի նմին մշտնջենաւորել քանզի ոչ եթէ ի մարդկային կարեացէ ճառեցեալս սահմանադրութիւնս, այլ յԱստուածաշունչ գրոց երկրորդեցաւ ի մէջ բաց որոշաբար, եւ որ հակառակն կան ոչ

մարդկան, այլ Աստուծոյ հրամանին կան հակառակ, եւ որ կամինն կալ հակառակ, անձանց դատաստանս ընդունին:

Խ. Արդ՝ պարտէ մեզ զհատուցումն շնորհից սահմանադրելով հաստատել յայտարարութեամբ թէ որպէս պարտէ հատուցանել ի վանս, եւ կամ ամուսնացելոց քահանայից: Տաւն սրբոյ Յովհաննու Մկրտչի եւ վկայի զոր նախակարգեաց առաքեալն եւ խոստովանողն Քրիստոսի եւ Հայր վերստին նորոգմանն բոլոր Հայաստան աշխարհիս Գրիգորիոս ի վանս, զի ուխտադրութեան պահօք հաստատեցաւ՝ եւ որ ինչ մի անգամ այլ ուխտք են ի վանս կատարեսցին, եւ շաբաթք եւ պահք, եւ ծոմք, զի ուխտիցին կատարմունք, զի ուխտաւորեալ են բնակիչք, շնորհիւ ուխտին կերակրեսցին, եւ տաւն ամենայն մարտիրոսաց զոր մատուռն կոչեմք: Վարդավարին մատաղենիքն միայն: Պտուղ յամենայն արմտեաց, քոռ քոռ՝ ի ժողովրդականաց եւ յամուսնացելոց քահանայից, յառաջին յարմտեացն, այսինքն յընդրոցն, զի զեղցին կալք ցորենոյ, եւ հնձանք զինւոյ եւ իւղոյ, եւ մի ի վատթարացն իբրեւ զկային գուցէ զնորին լուիցուք զպատուհաս: Տաւն սրբոյ Յայտնութեան եւ քառասնորդք նորա. եւ Տեառնընդառաջն: Եւ Առաջաւոր պահոցն կատարումն: Տաւն միջնոյ քառասնորդացն զատկի: Աւր Ղազարու. մեծ Ե շաբթի զատկին, յորում կենարարն մեր աւանդեաց աշակերտացն զխորհուրդ նորոյ ուխտիս: Երկու շաբթի զատկին ընձայիւք եւ հաճոյակատար աւժտիւք՝ դիր զատկին: Տաւն Ամբառնալոյ Տեառն յերկինս: Տաւն վախճանելոցն յեւս հրոտից ամսոյ: Այսոքիկ տօնք ի վանս յուխտաւորեալ տեղիսն երթիցէ, նախանն հանապազ, զի կերիցեն պաշտաւնեայք տեղոյն եւ հիւրք, զի քահանայից թէպէտ եւ ամուսնեացեալք իցեն, եւ արեղէից եւ ամենայն իսկ ուխտի մանկանց չէ արժան ի շէնս աւթել, այլ ի վանս. բայց եթէ ուր ոչն գուցեն, եւ զկողոպուտ վախճանելոյ տանուտերանց ի տախտէ եւ յաթոռոյ մինչեւ ցպնակ, եւ ցգրկալ, եւ որ ինչ անձին զգեստնէ մինչեւ ցկօշիկս եւ ցգօտի. եւ անկողինն երթիցէ ի վանս, զի հանգիցեն ի վերա նորա այնր մտեալ հոյրքն եւ աւրհնեսցեն:

ԽԱ. Ագապն որ մասնակաւ է, կէս կաշւոյն երթիցէ ի վանսն եւ Բ մասունք ճրագուին, իսկ քահանայիցն բաւանդակն եւ ոչխարին մորթն, եւ դմակն անդամովն, եւ ճրագաւն. եւ խախացոցն, եւ պանդուխտ որ ի տունս քահանայիցն են, եւ նոցին եղբարս նոյնպէս տայցեն, եւ զամենայն պատարագս հասարակաց կերիցեն պաշտաւնեայք եւ աղբատք բազում մեծարանաւք, եւ եղբարք հաւատացեալք, եւ զհաց տօնի նորեացն առհասարակ կերիցեն ամենայն պաշտաւնեայք,

ԼԸ. Արդ՝ արժանաւոր է եւ զառաջին ճառ բանին յիշատակել եթէ որպէս կամ ինչ պատճառ շինեցան վանք, քանզի յայսմ ոչ եթէ Հայոց միայն ազգս կալաւ փոյթ յանձին, այլեւ յոյնք եւ Հռոմք եւ ասորիք, եւ այլ ամենայն ազգք ի Քրիստոս Հաւատացելոց, զոր եւ երիցս երանեալն քաջ նահատակն Քրիստոսի Գրիգորիոս կատարեաց՝ շնորհելով նմա ի Հոգոյն Սրբոյ զաւգուտ մատակարարութեան, քանզի բազմապատիկ օգտի է առիթ եւ սիւն Հաստատութեան ճշմարտութեան ուխտի մանկանց, զի փայփայէ եւ թեւակոխէ ի հրահանգս, Հոգեւորս եւ զորս ամենեցուն քահանայից եւ ժողովրդականաց պարտ է յարգել եւ մեծարել զվարդապետս եւ միանգամայն իսկ զամենայն պաշտաւնայս ուխտի առանց տարակուսանաց անդր մտանեն յընդունելութիւն կամաւորական: Վասն այսորիկ, եւ դիպողագոյն եղաւ անուն վանք զի անտրտում որոց պիտոյից է տայցեն եւ ոչ միայն առ աւտարս է օգուտ նոցա յաճախել այլ առաւել եւս գեղջն յորում շինեցաւ, քանզի աւրէնէ նոցա սփոփել զհիւանդս եւ մխիթարել զսգաւորս, եւ որք ամուսնութեան են պարապեալ քահանայք բազում անգամ պատաղին ի մշակութիւն եւ կանանց իւրեանց հնարին լինել հաճոյ, որպէս առաքելականն իսկ ճշմարտէ բան: Իսկ ի վանեարն բնակեալք կուսութեամբ են պարկեշտացեալք միշտ մարտնչելով ընդ ախտին, զոր բնութիւն վառեալ բորբոքէ, եւ անյապաղ զպաշտաւնն կատարեն զկարգ՝ զխաղաղութիւն խնդրելով ամենայն աշխարհի, եւ զգեղջն շինութիւն եւ զառողջութիւն ի տուէ եւ ի գիշերի՝ բազում արթնութեամբ: Վասն այսորիկ ազատ ամենայն հարկապահանջ իշխանաց սահմանս ընկալաւ եւ անդս եւ զերիցագոյն պատիւ ժառանգեաց ուխտի սրբութեան եկեղեցւոյ:

ԼԹ. Արդ՝ ամաչեսցեն որք յանդգնեցան տխմարութեամբ եւ անգամութեամբ իւրենաց, այլ զոմն ասել եկեղեցի եւ այլ զոմն վանս, քանզի յայտնի եղեւ անբաժանելի միութիւն անդամոց եկեղեցւոյ Քրիստոս Հաւատացելոց, զի անգամ եմք միմեանց ի շինութիւն հաւատոցն սիրովն Աստուծոյ. նոյնպէս եւ ժողովրդանոցք եւ մատրուքք զոր սովորութիւն եղեւ ի վաղնջուց հետէ կոչել եկեղեցիս. թէպէտ եւ բազում է ըստ գիւղից գիւղից եւ քաղաքաց քաղաքաց, սակայն ոչ են բազումք ի բազումս բաժանեալք, այլ միեւնոյն խորհուրդ կատարի յամենեսեանս. եւ ըստ խորհրդոյն ոչ ասի ոմն մեծ ի նոսա եւ ոմն փոքր, այլ ըստ աստիճանին իշխանութեան եւ այսպէս յարմարեալ ի բազում փութով պարտէ ի նմին մշտնջենաւորել քանզի ոչ եթէ ի մարդկային կարեացէ ճառեցեալս սահմանադրութիւնս, այլ յԱստուածաշունչ զրոց երկրորդեցաւ ի մէջ բաց որոշաբար, եւ որ հակառակն կան ոչ

մարդկան, այլ Աստուծոյ հրամանին կան հակառակ, եւ որ կամինն կալ հակառակ, անձանց դատաստանս ընդունին:

Խ. Արդ՝ պարտէ մեզ զհատուցումն շնորհից սահմանադրելով հաստատել յայտարարութեամբ թէ որպէս պարտէ հատուցանել ի վանս, եւ կամ ամուսնացելոց քահանայից: Տաւն սրբոյ Յովհաննու Մկրտչի եւ վկայի զոր նախակարգեաց առաքեալն եւ խոստովանողն Քրիստոսի եւ Հայր վերստին նորոգմանն բոլոր Հայաստան աշխարհիս Գրիգորիոս ի վանս, զի ուխտադրութեան պահօք հաստատեցաւ՝ եւ որ ինչ մի անգամ այլ ուխտք են ի վանս կատարեսցին, եւ շաբաթք եւ պահք, եւ ծոմք, զի ուխտիցին կատարմունք, զի ուխտաւորեալ են բնակիչք, շնորհիւ ուխտին կերակրեսցին, եւ տաւն ամենայն մարտիրոսաց զոր մատուռն կոչեմք: Վարդավարին մատաղենիքն միայն: Պտուղ յամենայն արմտեաց, քոռ քոռ՝ ի ժողովրդականաց եւ յամուսնացելոց քահանայից, յառաջին յարմտեացն, այսինքն յընդրոցն, զի զեղցին կալք ցորենոյ, եւ հնձանք գինւոյ եւ իւղոյ, եւ մի ի վատթարացն իբրեւ զկային գուցէ զնորին լուիցուք զպատուհաս: Տաւն սրբոյ Յայտնութեան եւ քառասնորդք նորա. եւ Տեառնընդառաջն: Եւ Առաջաւոր պահոցն կատարումն: Տաւն միջնոյ քառասնորդացն զատկի: Աւր Ղազարու. մեծ Ե շաբթի զատկին, յորում կենարարն մեր աւանդեաց աշակերտացն զխորհուրդ նորոյ ուխտիս: Երկու շաբթի զատկին ընծայիւք եւ հաճոյակատար աւժտիւք՝ դիր զատկին: Տաւն Ամբառնալոյ Տեառն յերկինս: Տաւն վախճանելոցն յիւս հրոտից ամսոյ: Այսոքիկ տօնք ի վանս յուխտաւորեալ տեղիսն երթիցէ, նախանն Հանապաղ, զի կերիցեն պաշտաւնեայք տեղւոյն եւ հիւրք, զի քահանայից թէպէտ եւ ամուսնեացեալք իցեն, եւ արեղէից եւ ամենայն իսկ ուխտի մանկանց չէ արժան ի չէնս աւթել, այլ ի վանս. բայց եթէ ուր ոչն գուցեն, եւ զկողոպուտ վախճանելոյ տանուտերանց ի տախտէ եւ յաթոռոյ մինչեւ ցպնակ, եւ ցգրկալ, եւ որ ինչ անձին զգեստնէ մինչեւ ցկօշիկս եւ ցգօտի. եւ անկողինն երթիցէ ի վանս, զի հանգիցեն ի վերա նորա այնր մտեալ հոյրքն եւ աւրհնեսցեն:

ԽԱ. Ագապն որ մասնակաւ է, կէս կաշւոյն երթիցէ ի վանսն եւ Բ մասունք ճրագուին, իսկ քահանայիցն բաւանդակն եւ ոշխարին մորթն, եւ դմակն անդամովն, եւ ճրագաւն. եւ խախացոցն, եւ պանդուխտ որ ի տունս քահանայիցն են, եւ նոցին եղբարս նոյնպէս տայցեն, եւ զամենայն պատարագս հասարակաց կերիցեն պաշտաւնեայք եւ աղքատք բազում մեծարանաւք, եւ եղբարք հաւատացեալք, եւ զհաց տօնի նորեացն առհասարակ կերիցեն ամենայն պաշտաւնեայք,

նոյնպէս եւ զհաց ապաշխարողացն զոր յաւուրս քառասնորդացն առնեն հանգիստ շաբաթու կամ կիրակէի:

ԽԲ. Բայց պատարագն որ ի վանս կատարեն, երախայրիքն եթէ անապատ իցէ գեօղջն, անդր տայցեն, ապա թէ ոչ ամուսնացելոց քահանայիցն տայցեն, քանզի չէ օրէն ումէք զհասն տեառն ի հարկի իւրում թողուլ:

ԽԳ. Իսկ ամուսնացելոց քահանայիցն եղիցի տօնք շաբաթն զատկի, եւ զատիկն սուրբ. եւ երկրորդ զատիկն, եւ յերկրորդ զատիկէն ի վեր կիրակէքն ամենայն. եւ պենտակոստն, եւ տօն սուրբ Աստուածածնին, եւ Վարդավարն, բացի մատաղենեացն որ է կատարումն քառասնորդացն առաքելական տօնիցն հաւատացելոց զատիկին, եւ զպտուղ յամենայն արմտեաց քոռ քոռ, եւ պատարագք որ մասնականաւ են կէս կաշոյն եւ ճրագուին զկէս մասունս ի վանս թողլով զպաշտամանն եւ զլուցմանն՝ զմին տարցին զլուցման մասնն եւ որ ոչխարաւ է, դմակն անդամով, եւ ճրագուն եւ խախացոցն, եւ մորթն եւ սգեստն միայն: Տանտիկնանցն վախճանելոցն, եւ տօնք բարեկենդանին եւ ողորդմեան մեծ որ կոչի բարեբանեալ օր, եւ թէ այլ տօն ոք կատարեսցէ յանուն առաքելոց եւ մարգարէից հասարակաց եղիցի. զի այնպէս աներկեւան եւ առանց հակառակութեան պաշտանէիցն կացցեն դասք՝ զիտելով որում շնորհի արժանաւորք եղեն, զի պարկեշտութեամբ եւ ուսումնասիրութեամբ վարեսցեն եւ մի եղիցին բանակութիւնք, այլ սիրունք արթունք եւ զուարթունք յամենայնի, զի բաւական լիցին խրատել զստահական, եւ զյուլացեալսն ածել ի կարգ հաւատոյ, քանզի այդ գործ է վարդապետի եւ հոգեւոր հովուի:

ԽԴ. Այս սահմանադրութիւն կարգաց գրեցաւ հրամանաւ սրբոյն Սահակայ մեծ հայրապետի Հայաստան աշխարհի, ընկալեալ ի քաջ նահատակէն ի տեառնէն Գրիգորէ թարգմանեցաւ միայն յունէ ի հայ: Արդ՝ եթէ ոք անհնազանդեալ կանոնիս նորոգածեւել կամեսցի զկարգեալ սահմանադրութիւնս, մի ընկալցի մասն եւ վիճակ ժառանգութեան յարքայութեան Քրիստոսի Աստուծոյ: Եւ որք միաբանեալ կատարեսցէ, ընկալցի զաւրհնութիւն ի Տեառնէ, հաղորդելով պարգեւացն եւ անվախճան հանգստեանն երջանիկն Գրիգորի, եւ հօր մերոյ Սահակայ, եւ նոցին հետեւելոց ճշմարիտ ուղղափառութեանց, որ ի մեծ եւ յերեւելում աւուրն են պսակելոց ամենաբաւական աջոյն, որ թարգմանելի պայծառութեամբք մշտնջենաւորեալք յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Նորին թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց ունել զընտանիս սրբոյ եկեղեցոյ

ԽԵ. Այցելու եւ հասարակաց Հայր է եպիսկոպոսն, վասն այսորիկ առանց ակնառութեան պարտի խնամել զհաւատացեալս նմա յԱստուծոյ հօտն եւ անաչառութեամբ յանձանձել զուխտս եկեղեցւոյ. տեսուջս եւ առաջնորդս գաւառաց եւ գեաւդից կացուցանելով, որք անուանին քոր եպիսկոպոսք զի սրբոց եւ նախանձաւորաց աւրինաց եւ հմուտ եղելոյ վարդապետութեան արժանաւոր է տալ զայնպիսի պատիւ որք զժողովուրդն բաւական լիցին խրատել, շահելով զմեղանշականութեամբ մոլորեալսն, պայծառացուցանելով զճշմարիտն ճառագայթածեւ պատուիրանացն պատմութեամբք:

ԽԶ. Զի եւ քահանայք առանց տարակուսանաց ուսցին մեծարել զաստուածընկալ սեղանն, յորոյ վերայ կատարի կենարար պատարագն խորհուրդն ապրեցուցչին մերոյ Տեառն, եւ զփրկական աւագանն մկրտութեան որոյ ծննդեամբ վերստին նորոգիմք ի յոյս կոչմանն Աստուծոյ, արդ մի ոք զայսպիսի տեսչութիւնս զինուորաց կամ տգիտաց ումեք հաւատացէ՝ եւ մի մերձակայից իւրոց շնորհուկս ինչ նոցա առնելով սիրոյ գեղձմամբ՝ յորոյ կանխաւ հրաժարեցոյց Փրկիչն եւ Տէր. ո՛վ է իմ ասէ՝ մայր եւ եղբայր, եթէ ոչ սիրաւոր պատուիրանացն աստուծոյ, զի արդեամբք իսկ կատարեաց մեզ աւրինադրելով: Յակոբոս եւ Յովհաննէս, եւ Յուդա եղբայրք յորջորջին, եւ Պետրոս եւ Յովհաննէս եւ այլ բազմութիւն աշակերտացն յոյով ժամանակս կատարեցին ի սպասահարկութիւնս, վիշտս եւ նեղութիւնս գուն գործեալ ոգւով չափ, եւ անաւթ ընտրութեան ասէ ինձ է նա կրել զանուն իմ առաջի հեթանոսաց եւ թագաւորացն Իսրայէլի: Տեսանես զի ոչ է ակնառութիւն առաջի Աստուծոյ, եթէ աչառիցէք մեզս գործէք, արդարեւ որ ոչն վարիցի այսպիսի առաքինութեամբ եպիսկոպոսն, ոչ կարէ աշակերտ լինել Տեառն. այլ յոյժ հեռի եւ աւտարէ իբրեւ զմի ոք խտունկանողաց Փրկչին՝ զպատուիրանացն սիրօղս եւ զկատարաւոր սահմանեաց ասէ իւր եղբարս: Եթէ ոք սիրէ զհայր կամ զմայր զուտերս եւ զզստերս առաւել քան զիս չէ ինձ արժանի, եւ դուք ի բարձրանալ հրամանացն ի վայր կործանեալ ընդ երկիր քարշելով փարիք զտոհմային զազգականաւք, պէս պէս հնարելով հնարս զի գիրգ եւ փափուկ առնիցէք, եւ առաւել աստացութեամբքն զեղուցուք զտունսն մոռանալով ըզբմնելի պատգամս Աւետարանին. ինքն ասաց, թէ ամենայն տունկ զոր ոչ տնկեաց Հայր Իմ երկնաւոր խլեսցի, տեսանէք զի զոր յոյով ժամանակաւք տաժանիք եւ ջանայք արմատացուցանել

զիչս աւուրցն կազմէր որոգայթ սատակման ըստ այնմ թէ որ ամբարէ զմեծութիւն առանց իրաւանց, ի կէս աւուրց իւրոց լքցէ զնա, զայս ոչ եթէ յաղազս յամօթ ինչ առնելոյ զոր. ասեմք ի խորխոցելով յանդիմանութեամբ, այլ զի ամենեւին մի երեւեսցի յեկեղեցւոյ յայսպիսի անաւրէն սովորութիւն, քանզի արմատ է ընդհանուր չարեաց եւ պէս պէս պղծապիղծ անառակութեանց, վասն որոյ բարկութիւն Աստուծոյ:

ԽԷ. Որպէս վերագոյն ասացաք, թէ հայր է եպիսկոպոսն. եւ ըստ տեսչութեան եւ աջողութեան պարտի փայփայել եւ յառաջեցուցանել զընտանիսն, եւ յանձն առնել զգործ եկեղեցւոյն ի կանոնի կարգաց ուստի այլանդակ անառակութիւնք եւ հերձուածք խամրին եւ վարք աստուածահաճոյ կենաց հանդերձ բարեպաշտութեամբ պտղալից զարդարին, բայց գիտեմք զի ոմանք ըմբոստացեալ ճոռոմաբանեն, մանաւանդ ազգասէր ծնկոտքն. զմարգարէին ի կիր առնուլ զբանն թէ յընտանեաց զաւակի քո զակն մի արկանիցես, եւ զայն ոչ իմացան թէ յընտանիս զմիաբանութիւն հաւատոյն կոչէ: Վասն որոյ բարձրաբարբառ փողն եկեղեցւոյ ճշտիւ մեկնեալ գոչէ, եւ զինչ ասիցէ, թէ հնար է ասէ ընդ ամենայն մարդկան զխաղաղութիւն կալլիք, մանաւանդ առ ընտանիսն հաւատոյ, այս է պատճառ ընտանեաց խնամածութեան, բայց եթէ գետնաքարչ եւ մոմոլ իցէ եւ պատճառս կեղծաւորիցի բարեպաշտութեան սիրել եւ հարստացուցանել զազգայինս իւր լուիցի միւս եւս բանին որ մեղմովն խրատէ, թէ՛ մի գիտացէ ձախ քո զինչ գործէ աջ քո, մի ոք իշխեսցէ անամօթ համարձակութեամբ զչարդ զայդ առնել պատճառ բարեգործութեան, զի չար է կամակոր լրբութիւն քան զմեղանչելն, քանզի եղբայրասպանն կայէն, եւ Գեհեզի որ դառն ագահութեամբն էր զբաղեալ, քանզի ընդ մեղացն եւս առաւել վասն անամօթ լրբութեան, կրեցին պատիժ պատուհասից:

ԽԸ. Արդ՝ զգուշութեամբ պահեսցի ի միջի մերում սահմանս այս կանոնական, եւ մի ոք խոտորեսցի յաստուածահաճոյ հրամանացս այսոցիկ, որովք պայծառանան եկեղեցիք, եւ բերկրին քահանայք, զուրախութիւն համբուրեն իշխանք եւ զեղջուռնք, եւ երանութիւն բան դրուատեաց յաւտարաց ընդունիցիմք, քանզի պարտ է մեզ ըստ գրեցելումն վկայութիւն բարի եւ յարտաքնոցն ունիլ, զի մի յանուն Աստուծոյ եւ վարդապետութիւն հայհոյեսցի, որպէս երբեմն բողոքէր մարգարէն՝ պարտաւորելով զիսրայելացիսն, թէ՛ անուն Աստուծոյ վասն ձեր հայհոյի ի մէջ հեթանոսաց: Իսկ վասն բարի ոք կարգած եւ գործոց մերոյ փառաւորեսցեն՝ զհայր մեր որ յերկինս է ասելով, թէ սոքա են զաւակք աւրհնեալ ի Տեառնէ, եւ ուրախութեամբ ուրախ լիցին ի Տէր հրեշտակակրօն վարուք եւ յաւիտենական կենաց նմանութիւն պարտի

բերել յինքեան եպիսկոպոսն եւ ամենայն վարդապետք, որ ոչ ակնառութիւն է, եւ ոչ կաշառք եւ ոչ ընչից մեծարանք, այլ պարկեշտութիւն եւ պատուիրանապահութիւն մերձեցուցանիս լինել քաղաքակից սրբոց եւ ընտանիք Աստուծոյ, եւ դուք յընչասիրութիւն ի կաշառս կործանիք զգարչելիսն եւ զպատուիրանազանցսն, եւ զզինուորսն, եւ զտգէտս հաւատարիմս համարիք ի գործ սպասաւորութեան եկեղեցւոյ. եւ ջուր եւս յաճախեալ տողէք զկնի ձեր զմերձաւորացն անուանելոց զի հովութեամբ ձերով այտուիկ զմիս ընտրոցտ ուտէք եւ զոսկերս նոցա փշրիցէք, կերիցուք, արբցուք, ասելով՝ քանզի վաղիւ մեռանիմք, արդ՝ եթէ ոք գտցի եպիսկոպոս եւ յառաջնորդս եկեղեցւոյ յայսպիսի պատուիրանազանցութեան անամաւթ եւ յանառակութեան, ի բաց ընկեսցի ի պատու իւրմէ, եւ բաժին նորա ընդ կեղծաւորս եղիցի, զի եւ այլք կերիցեն եւ պաշտօն հարկիս այսորիկ մի եղիցի դատապարտութեամբ, այլ փառաւք:

ԽԹ. Ապա թէ ոք իշխանաց կամ յաթոռակցաց մերոց աշառիցեն յայսպիսեացն դատ տայցեն առաջի Աստուծոյ ընդ այնոսիկ, որք աշառեցան շնորհուկս առնելով, Անայի եւ Կայիափայի քահանայապետիցն Աստուածամայր ուրացողացն եւ պարտականաց տէրունական արեանն, որ տայցեն պատիժս յանսպառ յաւիտեանսն, այլ մեզ եղիցի ամբիժ սահման պատուիրանացս այսոցիկ վարելս զկեանս մերոյ պանդխտութեանս, զի բարութեանցն արժանի լիցուք շնորհօք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ընդ որում Հաւր միանգամայն եւ Հոգւոյն Սրբոյ տացուք գոհութիւն եւ փառս յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Նորին թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց պաշտել զգանձս եկեղեցւոյ կամ որոց որպէս մատակարարել

ԾԱ. Նաւահանգիստ է ամենեցուն տաճար աղաւթից եւ տեղի խնդրուածոց մերոց, զոր յար անուանաբար եկեղեցի սովորեմք կոչել ունելով յինքեան նաւապետ կարապետութեան զտեսուչ եպիսկոպոսն, զի խնամուտ եւ արդիւնակատար կամօք անշարժ ունիցի զսահմանս իւրոյ կարգին: Վասն այնորիկ առհասարակ ի Քրիստոս հաւատացեալք ապաւէն ապաստանի ունին զսուրբ եկեղեցի, զի արդարոց եւ մեղաւորաց է նաւահանգիստ եւ տեղի յուսոյ փրկութեան մերոյ, եւ իւրաքանչիւր ոք փութա սրտի յաւժարութեամբ զուխտս եւ զպատարագս եւ զընծայս իւր մատուցանել:

զկնի քո, քանզի յաղագս նոցա ապաւինութենէ զանձն աստուածային որպէս վերագոյն ասացաք, զի եւ նոքա մասնաւորք են զորքս եւ զայրիս ընդունի Տէր, եւ եթէ աչք նորա ասէ ի տնանկա հային եւ կարգայցնէ առիս, եւ եւ լուայց նոցա: Արդ՝ ընդէր եւ զնոսա եւս կացուցանես քեզ ոսոխ, եւ չամաչես զտուրս ցհացիկն թէ ունէր առաջի քո զարշէիր թերեւս եւ անարգանս համարէիր զառնուն եւ զինչսն անխղճաբար կորզես եւ ոչ կասկածիս թէ հաւասար է այսմ մուրոյ, նոքա կողկողեն, զտառապանս նեղութիւնսն եւ զվիրտս իւրեանց պատմելով, մինչեւ ցամաքի լեզուքն ի բերանս. առ վտանգին զվէրս եւ զխեղութիւնս մարմնոյ մերկացեալ ցուցանեն, երիթացեալք, բրդաքզեալք, դողան, սառսռան, զի գէթ այնպէս խուն ինչ գտանել կարացին ծածկոյթ առնիլ առականացն իւրոց՝ եւ դու նանիր եւ դրուատեալ բանիւք զնոցայն լուպելով ի մոռացո կամիս դարձուցանել, զի փութաս այրի առնել զկին քո եւ որք զորդիսն մուրօղ եւ թափառական, զի կողկողին առ դուրս վատթարայց, եւ ապա յիշեցէք զբանն Տեառն Յիսուսի, թէ՝ երանելի է տալն մանաւանդ քան զառնուն:

ԾԶ. Վասն որոյ աղաչեմ եւ վկայութիւն դնեմ առաջի Աստուծոյ եւ Յիսուսի Քրիստոսի, որ դատելոց է զկենդանիսն եւ զմեռեալսն ի յայտնութեան իւրում եւ յարքայութեան, զի մի ումէք եղիցի թերի գտանել ի մասինս յայսմիկ, զոր պատուէր տալով ուսուցաք զաւգուտն եւ զպայծառութիւն հոգւոց եւ մարմնոց եւ զինչ աւգուտ մեծագոյն քան զայս կացցէ կամ զուարճացուցանօղ խնդութիւն, յորժամ եպիսկոպոսն ըստ Աստուծոյ հաճոյիցն խնամ տանի եկեղեցւոյն եւ դասք պաշտաւնէից գովութեամբ յորդորեալ զսաղմոսն գեղգեղելով Հնչեցուցանիցեն. եւ այլքն առհասարակ գումարեալք փառս տայցեն ամենայաղթ տէրութեան որքք եւ այրիք յանձանձեալք, աղքատք, խնամեալք, տնանկք յապահովացեալք: Այսպիսի կարգք բաւական լինին բանալ զորդմութեան զգրուես, երկինք անբարակ լինելոյ ցօղոյ, եւ երկիր ցորենւոյ գինւոյ եւ իւղոյ, պաճար անասնոց: Դալարազարդութեամբ եւ բոլորովին իսկ ըզձալի կենաց իշխանաց եւ թագաւորաց մշտնջենաւոր խաղաղութեամբ, շնորհաւք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ընդ որում Հօր միանգամայն եւ Հոգւոյն Սրբոյ՝ փառք իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ հանապաղ յաւիտեանս ամէն:

ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՅՆ ՍԱՀԱԿԱՅ

Վասն կարգի սրբոյ եկեղեցւոյ եւ սրբոյ ժողովրդեանն¹

Սրբոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի, զիր ասանդութեան. յաղագս կարգի սրբոյ եկեղեցւոյ. եւ սրբոյն ժողովրդականաց ընծայելս ի տաւն Աստուծոյ

Ա. Քանզի սուրբ Լուսաւորիչն Հայոց մեծն Գրիգորիոս ծնեալն վերստին զՀայաստանեայց աշխարհս աւագանին ծննդեամբ, եւ ընծայեալ յորդեգրութիւն Հօրն երկնաւորի զլուսաւորեալսն մկրտութեամբ որ ի Հայր եւ յՈրդի եւ ի Հոգին Սուրբ. եւ լինեալ այնուհետեւ ուրախութիւն եւ խնդութիւն մեծ աշխարհիս Հայոց տանս թորգոմայ. մանաւանդ թագաւորն բարեպաշտեալ եւ պայծառացեալ հաւատով Տրդատ. ոչ սակաւ տայր աւժիտս մերձակայից իւրոց սպասաւորացն եւ որդւոցն քրմաց պարգեւէր բազում պարգեւս՝ ասելով թէ արդէն հարիւրապատիկ առնուցուք ինչս եւ ստացուածս՝ եւ երախայրիս եւ պտուղս սուրբս յեկեղեցւոյ Աստուծոյ եւ ի հանդերձելումն զկեանսն յաւիտենականս ժառանգելոց էք զերծեալք ի պաշտամանէ կռամով դիւապաշտութեանցն: Իսկ նորանց պատասխանեալ ասեն ցթագաւորն, եւ ցմեծն Գրիգորիոս եթէ յԱստուծոյ բարեբարի եւ մարդասիրի ոչ անտես արարեալ զստեղծուածս անարատ ձեռաց իւրոց. արդ զթացեալ ծանոյց մեզ շնորհօք ձերոյ զբարեբարութեան իւրոյ զանչափ զաւրութիւն եւ զանհամեմատ խնամակալութիւն եւ զողորմութիւն եւ ոչ ետ մեզ ընդ հարսն մեր կորնչիլ յանաւրէնութեան մերում, եղիցի անուն նորա սուրբ փառաւորեալ յամենայնի. այլ սակայն մարմնաւորական կարիք որ չափեմք ի կենցաղումս յայսմիկ ստիպէ զմեզ ըստ պիտոյիցն տալ զգարմանս կերակրոց եւ զգեստուց եւ զայլոց կարեացն չափաւորապէս, եւ ոչ ունիմք արուեստս գործանականութեան հնարից ինչ առ ի պատրաստել նոքօք զպարէն ոռճկաց մեզ եւ որդւոց մերոց, զի ցորքան ծառայէաք դիւացն կերակրեալք լինէաք ի զոհիցն եւ ի պտղոց նոցա, իսկ այժմ ոչ են մեզ յայտ պտուղք ընծայից որով կեցցուք մեք հանդերձ ընտանեօք մերովք եւ փառաւորեսցուք զկենդանին յաւիտենից զանմահն Աստուած: Յայնժամ երանելին Գրիգորիոս ասէ ցնոսա. զուք որդեակք իմ զոր վերստին ծնայ սիրովն Քրիստոսի, միայն զգու-

¹ Այս կանոնախմբի գիտական հրատարակւթյունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 230-238:

շուրթեամբ ծառայեցէք Աստուծոյ կենդանւոյ եւ ճշմարտի եւ զոյսն ձեր դիջիք ի նա բոլորով սրտիւ եւ զվերինն խորհեալիք, ուր Քրիստոս նստի ընդ աջմէ Հաւր զայն աւթեան եւ զբնակութիւն եւ զկեանսն խնդրեսցիք ի Տեառնէ Աստուծոյ մերմէ ի սուրբ Աւետարանի իւրում: Իսկ պտուղք ի սրբութեան տաճարի Աստուծոյ նուիրեալք ձեզ եղիցին աւրհնութիւնք ժողովրդոց Աստուծոյ. փոխանակ պիղծ զոհիցն այնոցիկ որով հաղորդեալք լինէիք դիւաց. յայնժամ սուրբ պատարագացն երախայրիւք եւ այլովք ընծայեալ պտղովք հրեշտակացն սրբոց հաղորդք գտանիք շնորհաւքն Քրիստոսի, եւ եղիցին ձեզ երախայրիք եւ պտուղք կարգեալք ըստ այնմ աւրինակի որպէս եւ մեծ մարգարէն Մովսէս առեալ հրաման յԱրարչէն աւանդէր ժողովրդեանն զպատարագացն եւ զպտղոցն զոր եւ զեւտական քահանայութեան միշտ մատուցանէին հարկաւորապէս ընծայս վասն ոչ ինչ խափան լինելս նոցին քահանայիցն ի սպասաւորութենէ խորանին վկայութեան: Սոյնպէս կարգեալ եւ սահմանեալ եղիցին ժողովրդեանս ընծայաբերութիւն ի սրբութիւն սրբութեանցն, որ է սեղանն մաքրութեան, զի եւ բոլոր արմտիք կալոյ եւ հնձանոյ աւրհնեցին եւ տայցեն անդք ծառովք պտղաբերովք զշահեկանութիւն պտղոց ըստ մարգարէին բանի որ ասէ՝ ի պատուել քո զՏէր յարդար վաստակոց, լցցին ըշտեմարանք քո լիութեամբ ցորենւոյ եւ գինւով հնձանք քո յաւէտ բղխեսցին, եւ որպէս զեւտացիքն տասանորդէին քահանայիցն, թէպէտ եւ ինքեանք առնուին տասանորդս յամենայն յիսրայէլէ, այլ եւ նոքին տասանորդս տային քահանայիցն յամենայնէ. եւ զփրկանս անդրանկացն ամենեցուն հատուցանել հրամայիր ի սրբութիւն Տեառն նորին աւրինակաւ եւ դուք առնիջիք յամենայն ժողովրդենէ հասքն ձեր եւ եղիցին, ի պատարագաց կաշի. եւ աջու էրի, անդամ եւ ճրագու՝ դմակ եւ սիրտ, եւ լերդաբոյթ, եւ երիկամունքն ճարպովին. ի կողից եւ ի խոտացած մասն, լեզուն եւ աջու ունկն. շրթունքն հոտոտելեօք, աջու ակն եւ ամենայն խորհրդական մասունքն. իսկ ի կալոյ եւ ի հնձանէ եւ յայլոց արմտեաց տասանորդս հանցեն իւրաքանչիւր ոք՝ ձեզ եւ յաղագս մաքրելոյ ամենայն արդեանց եւ աճման ամենայնի պատճառ լինելոյ, այլ եւ ի ձենջ եղիցին ընծայք ի սեղան Աստուծոյ, ուստի արժանի եղէք նախ ընդունել զանարատ եւ զանապական մարմին եւ զարին Որդոյն Աստուծոյ Փրկչին մերո, յիշատակ փրկութեան ձերոյ՝ որպէս եւ զեւտացւոց քահանայութեան հրամայեցաւ յայնժամ Մովսէսին ի Տեառնէ: Եւ հասք ի ձէնջ ի սեղան Տեառն եղիցի. զրամ մի յամենայն տանց ձերոց, եւ նուիրեալքն ի ձէնջ եւ ի փրկութեան պատարագաց երախայրիք երթիցեն ի վանս գլխաւոր քահանայիցն, այսինքն եպիսկոպոսաց որպէս ի

ժողովրդոցն հարկեն ձեզ հոգեւոր հարկս, սոյնպէս եւ դուք պարտիք հարկս հոգեւորս հարկել եպիսկոպոսացն, որ կոչին այցելուք. եւ նոքա մի իշխեսցեն խորել. այլ հարկեսցեն յաղքատս ամենայն; Եւ արդ՝ այս այսպէս կարգեցաւ ի սրբոյն Գրիգորէ, եւ ի մէնջ հաստատեսցի նմանապէս յամենայն հաւատացեալս անշարժ եւ աւանդութիւն որ ի սրբոյն ժողովրդականք ամենայն զպտուղս եւ զերախայրիս երիցանց մատուցանեն անգեղջաբար մտօք զի եղիցին ընդունելի պատարագքն իւրեանց առաջի Աստուծոյ: Սոյնպէս եւ քահանայքն զամենայն նախակարգեալ հասն մատուցանեն եպիսկոպոսաց առանց յապաղանաց, եւ մի անկցին ի հեղուցութիւն մանաւանդ յափշտակել հնարելով զաւանդ վիճակելոցն, զի մի դատապարտեսցին ընդ անաւրէն քահանայիցն. յաղագս զաւշաբաղութեան իւրեանց, եւ տգէտ ոմանք, ըստ սովորութեան մի արժանի եղիցին առնուլ հաս մտից՝ այլ ուսմանց պավորութեան մի արժանի եղիցին առնուլ հաս մտից՝ այլ ուսմանց պարպեալք եւ շնորհի քահանայութեան արժանացեալք, նոքա եղիցին արժանի հասից. եւ զպիրք զրակարդացք սրբասնեալք ամենայն պարկեշտութեամբ մի զրկեսցին ի բաժնէ իւրեանց, այլ երկկանայք որ ամենեւին զցանկութիւն մարմնոյ զհետ չողան. նոքա ոչ ունեն մասնաւորել շնորհի սրբութեանցն: Իսկ կանայք երիցանցն այրիք մնացեալք եւ սրբութեամբ պարկեշտացեալք՝ արժանի եղիցին մասին իւրենաց ըստ արժանաւորութեան ի հասին, սեղանոյ եւ նուիրականաց ոմանց. եւ ամենայն ոք որ մասնաւորեալ իցէ մտից եւ հասից սրբոյ եկեղեցւոյ, նոքին ոչ ունին իշխանութիւն ինչ անձանց զհաս Տեառն զորոյ ինքեանք առեալ, այլ ի գլխաւորսն վճարեսցեն սիրով աւրհնութիւնսն ի նոցանէ, զի կարգք եկեղեցւոյ անշարժ եղիցին, եւ Աստուած փառաւորեալ է միշտ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Գ) ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (1166-1173)

Ներսէս Շնորհալին Հայոց ամենափառաւոր հայրապետներից մէկն է. նա առաջինը հաստատ եւ որոշ ձեւ տուաւ Հայոց դաւանութեան, Հայոց ծիսակատարութիւններին՝ պատճառաբանութիւններով եւ խելացի դատողութիւններով: Մինչեւ Ներսէս Շնորհալին Հայոց դաւանաբանութեամբ եւ ծիսակատարութիւնների խնդիրներով զբաղուել էին շատ կաթողիկոսներ եւ ժողովներ, սկսած Բաբկէնից (490-515), շարունակուած Ներսէս Բ-ի օրով (548-557), ապա Մովսէսի (574-604), Աբրահամի (607-615), Ներսէս Շինողի (641-661), Յովհան Օձնեցու (717-728), Խաչիկի (972-992) եւ վերջացած Ներսէս Շնորհալու օրով:

Շնորհալին նոր ոչինչ չասաց, հապա ժողովեց բոլոր նախկին հայրերի ասածները, դասաւորեց, կարգի դրեց եւ տուաւ մեզ պատճառաբանուած, տրամաբանական հետեւողութեամբ կազմած դաւանութիւն, որը ընդունում են մինչեւ այսօր բոլոր հայադաւանները եւ համարում են ամենապիսաւոր աղբիւր մեր եկեղեցու դաւանութեան համար: Ներսէս Ե-ի ժամանակ, երբ ռուսաց Սինոդը խնդրեց հաւատոյ ձեռնարկ, նա մատնացոյց արաւ Շնորհալու գրուածները, որոնք խուճաբաշեանի թարգմանութեամբ ներկայացրեց ի տեղեկութիւն ռուսաց Սինոդի: Ներսէսի գրուածները երկուսի են բաժանուած՝ դաւանաբանականի եւ եկեղեցական կարգադրութիւնների: Առաջինը չի մտնում մեր ծրագրի մէջ, մեզ համար իրաւաբանական նշանակութիւն ունեն եկեղեցական կանոնները, որոնք գրուած են «Ընդհանրականի» մէջ, բայց որովհետեւ դաւանաբանականի հետ կապուած են շատ էական խնդիրներ, ուստի համառօտ տեղեկութիւն տալով նրա այս մասին շօշափած հարցերի վերաբերեալ՝ կանցնենք կարգադրական սահմանադրութիւններին:

Ներսէս Մագիստրոսի դստեր Ապիրատ որդու զաւակն էր եւ Գրիգորի Պաշլաւունի կաթողիկոսի կրտսեր եղբայրը: Ծնունդ է 1102 թուականներին եւ փոքր հասակից Գրիգոր Վկայասէրի խնամքի տակ մեծացել: 18 տարեկան ժամանակ քահանայ է ձեռնադրուել եւ ամենայն սրբութեամբ մինչեւ վախճանը վարել է իւր սրբազան պաշտօնը: Գրիգոր կաթողիկոսը ծերանալով՝ տեսաւ, որ ոյժերը պակասել են, մեծ ժողով արաւ Հռոմկլայում եւ բոլորի հաւանութեամբ ընտրեց Ներսէսին, որ եպիսկոպոս էր, Հայոց հայրապետ՝ 1165 թուին: Օծումից յետոյ մի իմաստալից ատենաբանութիւն արաւ եւ մի ընդհանրական նշանաւոր թղթով իմացրեց բոլոր հայերին՝ իւր ընտրութիւնը՝ բաշխելով իւր հայրապետական օրհնութիւնը:

Ներսէսի ժամանակ հայոց եւ յունաց միութեան խնդիրը աւելի հաստատուն հիմք ընդունեց: Մի անգամ յունաց իշխանը, Կիւ Մանուէլ կայսրի փեսան, Կիլիկիայում տեսնուելով Շնորհալու հետ, երկար խօսակցութիւն ունեցան հաւատոյ զանազան խնդիրների մասին: Իշխանը սիրով լսելուց յետոյ, խնդրեց Ներսէսին գրաւոր կերպով հաղորդել իրան այդ խօսակցութիւնները: Այդ առիթ եղաւ գրաւոր թղթակցութիւնների սկսուելուն Ներսէսի եւ յաջորդների ու միւս կողմից՝ յունաց արքունիքի եւ պատրիարքի հետ: Ներսէսը գրեց այդ թղթը՝ «Թուղթ առ մեծի իշխանն Ալիքս» եւ յանձնեց իշխանին: Իշխանը 1165-ին ներկայացրեց թուղթը կայսրին: Կայսրը կրօնական խնդիրներով զբաղուելու հակամէտ լինելով՝ հետաքրքրութեամբ կար-

դաց Շնորհալու գրուածները եւ զարմացաւ նրա խորիմաստ դատողութիւնների վրայ՝ մտածելով, որ այդպիսի անձի միջոցով կարելի է քրիստոնէական եկեղեցու միութեան գործը գլուխ բերել, նամակ գրեց Գրիգոր կաթողիկոսին՝ խնդրելով, որ թոյլ տայ Ներսէսին Պօլիս գնալու եւ անձանց անձին խօսելու կրօնական յարուցուած խնդիրների մասին: Կաթողիկոսը մեռած էր, Ներսէսը իբրեւ կաթողիկոս գրեց երկրորդ թուղթը կայսրին՝ «Թուղթ առ կայսրն Մանուէլ»՝ իմացնելով կաթողիկոսի մահը եւ իւր ընտրուելը, յայտնելով, որ իւր հայրապետական գործերը շատ շատ են, չի կարող Պօլիս գալ եւ ինքը իբրեւ կրօնապետ շատ ուրախ է միութեան խնդիրը գլուխ բերելուն եւ ուրախութեամբ կաշխատի այդ նպատակով: Կայսրը ի պատասխան այդ նամակի ուղարկում է թէ թուղթ եւ թէ թէորիանէ ճարտար անձի, որ սա բերանացի լրացնի թղթի բովանդակութիւնը եւ անձամբ իբրեւ իմաստասէր անձն խօսի Շնորհալու հետ միութեան խնդրի մասին: Բայց թէորիանէն չկարողացաւ միութիւնը առաջ բերել: Յոյները ինն կէտ առաջարկեցին, որոնցով պիտի միութեան խնդիրը գլուխ գար: Շնորհալին երրորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ պատասխաններով մի առ մի բացատրեց հայոց դաւանութեան տարբերութիւնը եւ իրան կողմից միջոցներ առաջարկեց, թէ ինչ զիջումներով կարելի է յոյների հետ միանալ. բացի այդ յայտնեց յոյներին, որ առանց ազգային ժողովի չի կարող վերջնական պատասխան տալ: Ազգային ժողով չեղած՝ ի Տէր հանգեաւ Ներսէս 1172 օգոստոսին, եւ խնդիրը մնաց առկախ:

Ահա յունաց 9 առաջարկութիւնները:

1. Նզովել Քրիստոսի մէջ մի բնութիւն ասողներին, Եւտիքեսին եւ Դեսուկորոսին, Սելերիոսին, Տիմոթէոսին (Կուզին) եւ Ուրանց բոլոր համախոհներին:
2. Խոստովանել զՏէր մեր 3. Ք. մի որդի, մի դէմք, մի անձնաւորութիւն անորիշ, անփոփոխ, անայլայլելի, անշփոթ՝ ոչ այլ զորդին Աստուծոյ ասել, եւ ոչ այլ զորդին Սբ. Աստուածածնի, այլ եւ զՈղյն Որդի Աստուծոյ եւ Որդի մարդոյ՝ զմին խոստովանել Աստուած եւ մարդ յերկուս բնութիւնս, զՈղյն զմի Քրիստոս՝ ունելով երկուս ներգործութիւնս եւ երկուս կամս աստուածային եւ մարդկային ոչ հակառակք միմեանց, այլ ընթանայ մարդկային կամքն զկնի Աստուածային կամաց:
3. Երեք սրբասացութիւնը ասել՝ բացի «որ խաչեցար վասն մեր»-ից եւ «եւ»-ից:
4. Տօները տօնել ըստ յունաց. Աւետեացը՝ մարտի 25-ին, Ծնունդը՝ դեկ. 25-ին, թլփատութիւնը՝ Ծննդից 8 օր յետոյ՝ յուն. 1-ին, Սկրտութիւնը՝ յուն. 6-ին, Տեառնընդառաջը՝ փետ. 2-ին, մնացածներն էլ՝ նոյնպէս:

5. Մեռոնը ձիթով եփել ծառերի պտուղներից:
6. Ս. հաղորդութիւնը խմորուն եւ ջրախառն անել:
7. Բոլոր քրիստոնեաները, քահանայք եւ ժողովրդականք եկեղեցու ներսում կանգնեն երբ Աստուածային պատարագը կատարում է, բացի ապաշխարութեան դէպքերից...
8. Ընդունել չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ եւ եօթներորդ տիեզ. ժողովները:
9. Կաթուղիկոսի հաստատութիւնը լինի յունաց կայսրից:

Շնորհալու պատասխանը ամենափառաւոր պատասխանն է, որ կարող է գրել եկեղեցով եւ Աւետարանի բարձր գաղափարներով ոգեւորուած հոգեւորականը, որը շատ նման է հին սուրբ հայրերի պատասխանին՝ Իրենէոսի, Պողիկարպոսի եւ այլն:

6-րդ կէտի նկատմամբ Շնորհալին գրում է. առաջին՝ պատարագի օրհնած հացի մասին, որ մենք եւ հռոմայեցիք գործ ենք ածում բաղարջ, միւս եկեղեցիները՝ խմորուն: Իւրաքանչիւր կողմը աշխատում է իրան արդարացնել: Բայց ով սիրում է ճշմարտութիւնը, նա չպիտի ստրկաբար հետեւի իբրեւ տգէտ եւ խարդախ խօսքերով արդարանայ իբրեւ վիճող, այլ պիտի դիմել Աստուածային գրքերին եւ այնտեղ գտնել ճշմարիտը եւ արդարը: Քրիստոսի գործողութիւնների խորհուրդները նախագուշակել էին դեռ շատ վաղ մարգարէները զանազան օրինակներով եւ առակների ձեւով: Առաջին՝ Աբրահամի ճաշին Աստուած ճաշակեց ոչ խմորուն հաց, այլ բաղարջ: Երբ Եգիպտոսից հրէաները դուրս եկան, Մովսէս հրամայեց 7 օր ոչ թէ գործ ածել խմորուն հաց, այլ բաղարջ: Նոյնպէս եւ մանան, ըստ Պողոս առաքեալի (Ա. Կորն. 10, 3), հրէաները գործ էին ածում բաղարջ եւ ոչ խմորուն հաց: Զատիկի երեկոյին Քրիստոս կերաւ բաղարջ եւ ոչ խմորուն հաց, որովհետեւ բաղարջակերաց առաջի օրն էր: Այսպէս էլ անարատ կոյսից ծնուածին աւելի վայելուչ է լինել բաղարջի նման, քան խմորուն հացի:

Հակառակ կողմի մարդիկ կարող են էլի Ս. Գրքից ապացոյցներ բերել յօգուտ խմորուն հացի գործածութեան, օրինակ Յիսուսի գովասանքը խմորուն հացին, որին երկնային արքայութեան պատկեր համարեց, բայց այդ խօսքերը վերաբերում էին ո՛չ խորհրդին, այլ Աւետարանի քարոզներին, որոնք ընդունողներին խմորի նման թթուեցնում էին աւետարանական մտքերով: Բացի այդ, Աւետարանում թթմորը ընդունւում է իբրեւ նշան չարութեան (Ա. Կորն. 5, 7, 8): Գրիգոր Աստուածաբանը զատիկի վրայ խօսելիս ասում էր, որ խմորուն հացը կեանքի հաց լինել չի կարող: Թէեւ Յիսուս բաղարջով յիշատակեց

այն երեկոն, բայց առաքեալներին ոչ մի կարգադրութիւն չունինք այդ մասին, ուղղակի պատուիրում է հացով կատարել խորհուրդը: Այս աւանդութիւնը, որի մասին խօսեցինք, իւրաքանչիւր ժողովրդի մասնաւոր սովորութիւնն է, որը ամենեւին չի աւելացնում կամ պակսեցնում հաւատքը: Մենք բոլորս հաստատ գիտենք, որ Աստուծուն հաճելի է միմիայն ուղղափառ հաւատք եւ անբիծ կեանք. ուստի հարկաւոր է խորհուրդը կատարել մաքուր սրտով եւ ոչ հերետիկոսական մտքերով: Այդ հիմամբ, երբ հաւատքը միանում է եւ կապւում Քրիստոսի հետ, այն ժամանակ էլ հաւատքի հետ գնացող մասերն էլ՝ աւանդութիւնները, զուգընթաց գնում են Նրա հետ ի փառս Որդւոյ:

Բացի Շնորհալու այս խօսքերից, կարելի է բերել ի վկայութիւն նոյնպէս Ա. առ. 31, Թադ. 6, Մակ. 7, Ե. Դ. 8 կանոնները, որոնք պատուիրում են, որ հացը պիտի ջերմ-թարմ լինի եւ ոչ օթի: Մեր գիւղերում մինչեւ այսօր էլ հացը թխում են շաբաթը մէկ-երկու անգամ. իսկ հներում պատարագ անում էին ամէն օր, յետոյ՝ շաբաթը 4 անգամ եւ ապա՝ 2, գիւղացիների համար, որոնք ամէն օր պարտաւոր էին հաց եւ գինի տանել պատարագին, յարմար էր իսկոյն եւ եթ խմոր անել եւ բաղարջ թխել եւ տաք-տաք տանել եկեղեցի, մինչեւ այսօր էլ երբ մատաղի փոխարէն հաց են թխում եւ բաժանում, կամ ուխտ են գնում մի տեղ, միշտ բաղարջ՝ անխմոր հաց են թխում եւ հետները վերցնում կամ բաժանում: Թաղա հացը (ջերմ) միշտ յարգի է աւելի, քան օթի հացը: Եթէ Փոտ պատրիարքի ժամանակ վէճ բացուեց յունաց եւ լատինաց եկեղեցու մէջ այս բանի վերաբերմամբ, յոյները ասում էին, որ Յիսուս բաղարջ չկերաւ զատիկի երեկոյան, այլ խմորուն հաց, երկրորդ՝ մեղադրում էին, որ լատինները եւ հայերը հրէական աղանդաւորների նման հրէական սովորութիւն են կատարում եւ բաղարջ ուտում՝ փոխանակ հակառակն անելու: Զարմանալի է, որ դրանք մոռանում են, որ առաքեալները իբրեւ հրէաներ իրանց սովորութեան համաձայն պիտի գնային, նրանց յաջորդ քրիստոնեայ հայրերն էլ պիտի հետեւէին նրանց սովորութեան (տե՛ս այս մասին Ա. առ. 31 կանոնի ծանօթութիւնը):

Գալով բաժակի գինուն, գրում է Շնորհալին իւր պատասխանի մէջ, մենք անապակ գինի ենք գործ ածում ճիշտ Լուսաւորչի աւանդութեան հետեւելով, որովհետեւ Քրիստոսի արիւնը մաքուր էր, միւսները ջրախառն են գործ ածում: Մեր սովորութիւնը իւր հաստատութիւնը գտնում է կեանքի մէջ եւ նրանով, որ գինի ասելով ընդհանրապէս հասկանում ենք մաքուր, ոչ ջրախառն գինի, իսկ ջրախառն գինին մաքուրի անուն չի կրում. նոյնը հաստատում է եւ Քրիստոսի խօսքով,

որ ասաց զատկի երեկոյին՝ «որթն խաղողոյ», որ ասել է՝ գինի, զուտ, մաքուր (Մատ. ԻԶ 29):

Նոյնպէս Յովհան Ոսկեբերանը ասում է ընդդէմ այն հերետիկոսների, որոնք միայն ջրով էին կատարում հաղորդութիւնը. «Որթի պողից պիտի վերցնել, իսկ որթը, որքան յայտնի է, արտադրում է գինի եւ ո՛չ ջուր»: Հակառակորդները պատասխանում են, որ Ոսկեբերանը այս ասաց ոչ թէ նրա համար, որ ջուր չխառնեն գինու մէջ, այլ այդ ուղղուած է բացառապէս հերետիկոսների դէմ, որոնք գինին բուրդովին մերժում էին: Բացի այդ պատճառաբանում են, թէ Քրիստոսի կողից ջուր եւ արիւն դուրս գալու յիշատակի համար պէտք է գինու հետ ջուր խառնել: Բայց չեմ կարծում, ասում է Շնորհալին, որ կողից ջուր դուրս գալը լինէր անպատճառ յիշատակելու խորհուրդ, առաքելները եւ նրանց յաջորդները կհրամայէին կատարել այդ, եւ մենք բոլորս կհնազանդէինք: Ընդհակառակն, Ոսկեբերանը բացատրում է ուրիշ մտքով, որ այդ ջրով մենք ծնւում ենք աւազանում, արիւնով սնւում ենք՝ ճաշակելով: Նոյնը եւ Գրիգոր Նիւսացին է ասում: Եփրեմ Ասորին այդ մասին նոյն է ասում համարեա: Ինչ որ ասացինք հացի համար, նոյնը կասենք գինու համար, գինով ենք կատարում, թէ ջրախառնով, այդ միեւնոյն է Աստուծոյ առաջ, Նա պահանջում է ուղիղ հաւատ եւ արդար սիրտ, ինչպէս պատուիրում է Պօղոս առաքելալը (Ա. Կորն. 11, 28, 29) (տե՛ս այս մասին նաեւ Ե. Դ. 8, Մակ. 7, Թադ. 6):

Գալով Ծննդեան եւ Մկրտութեան տօնին, կասենք, որ այս աւանդութիւնը հայոց մէջ մտել է շատ հին ժամանակներից՝ կատարել այդ երկու տօնը միասին: Թէ այս տօները կատարում էին հնեւում ամէն տեղ միասին, յայտնի է ամենքին, մենք պահպանել ենք անփոփոխ Լուսաւորչից, որը հետեւելով Ղուկաս աւետարանչի վկայութեան (Ղուկ. Ա 23, 24), ասում է, թէ Զաքարիան վերադառնալով պաշտօնակատարութիւնից տուն, յղացաւ նրա կին Եղիսաբէթը, որոշել է ժամանակամիջոցը թէ Ծննդեան եւ թէ Մկրտութեան համար այնպէս, ինչպէս առաքելներից սկսած որոշուած է՝ եղել: Զաքարիան քառութեան տօնի օրը՝ թշրինի 10-ին, որ է սեպտեմբերի 27-ը, մտաւ տաճար եւ ամբողջ 12 օրուայ պաշտամունքները կատարեց, 5-օր քառութեան տօնի, 7-օր էլ տաղաւարահարաց տօնի, եւ ապա թշրի 22-ին կամ հոկտեմբերի 9-10-ին գնաց տուն եւ յղացաւ Եղիսաբէթ նոյն 10 օրը եւ ո՛չ 12 օր առաջ, ինչպէս դուք էք ընդունում: Ս. Կուսի աւետումը եղաւ 6 ամիս դրանից յետոյ, այն է՝ ապրիլի 7-ին եւ ոչ մարտի 25-ին ըստ ձեր ասութեան. իսկ Ծնունդը ինն ամիս յետոյ, այն է՝ յունուարի 6-ին: Յիսուս մկրտուեց 30 տարին լրացած ժամանակ, այդտեղ սխալ չի կարող

լինել, որովհետեւ ըստ աւետարանչաց՝ 30 տարին լրացած մկրտուեց եւ սկսեց քարոզը: Եթէ Ծնունդը 12 օր առաջ էք կատարում, այն ժամանակ չպիտի ասէք 30 տարեկան, այլ մօտ 30 տարեկան էր, որ հակառակ կլինի աւետարանիչներին: Այս եւ ուրիշ բերուելիք աւանդական սովորութեանց հիման վրայ մենք ճշտութեամբ պահում ենք այս նախնական ձեւը, մենք չենք բաժանուել հին ընդհանուր կարգից, այլ դուք էք բաժանուել մեզնից, էլի նոյնը կրկնում ենք՝ ինչ օր էլ, որ կատարենք, միմիայն պէտք է ուղիղ սրտով կատարենք, Աստուծոյ ա՛յս է հաճելի: Ի՛նչ աւելի փառաւոր հանդէս կարող է լինել, քան զատկի տօնի հանդէսը, որը ծագեց հնումը, ինչպէս պատմում է Եւսեբիոսը, Ասիայում տօնում էր հինգշաբթի օրը՝ հին ուխտի զատկին նմանելով, հետեւելով Յովհաննէս առաքելալի աւանդութեան, իսկ հռոմայեցիք՝ կիրակի օրը՝ հետեւելով Պետրոս առաքելոյն. եւ ի՞նչ դուրս եկաւ. ո՛չինչ. թեթեւ վէճից յետոյ հաշտուեցին: Սբ. Իրենէոսը հաշտարար դուրս գալով ասաց՝ եթէ ճշմարիտ հաւատքը միեւնոյն է, այդպիսի տարբերութիւնները չպիտի խռովութեան տեղիք տան: Մարմնի գոյնը, օրինակ՝ լինի թուի կամ սպիտակ, ամենեւին չի վնասիլ մարմնին, եթէ կազմուածքը առողջութեամբ է օժտուած, նոյնպէս առողջ հաւատք ունեցողին մի՞թէ կարող են վնասել տօները կամ ուրիշ աւանդութիւնները (տե՛ս. Ա. առ. 7, Ե. Դ. 26, 30):

Մովսէս Կաղանկատուացին 253 երեսում այսպէս է գրում. «Նոյնպէս Մարկոս (Մակարիոս) հայրապետն Երուսաղէմի, որ մի էր ի Նիկիական հարցն, յիւրում խրատական թղթին գրեաց առ հայս յաղագս մկրտութեան, եթէ ի միում աւուր տօնեմք զԾնունդն եւ զՄկրտութիւնն, զոր օրինակ մահն եւ թաղումն անկատար է առանց յարութեանն, եւ որպէս յարութեան Աւետարանն նախ զխաչն եւ զթաղումն յայտնէ... զոր դարձեալ ասէ Աստուածաբանն. «Բայց այժմ Աստուծոյ յայտնութեան տօն է, քանզի երեւեցաւ Աստուած մարդ ծննդեամբ»: Երուսաղէմայ եպիսկոպոսքն մինչեւ ցԿիւրեղ՝ քառասուն եւ երկու եպիսկոպոսք, եւ յետ նոցա այլք զտօն Ծննդեան եւ Յայտնութեանն կատարէին ի յունուարի ամսոյ վեցն մինչեւ ցՅօրնաղիոս, որ թուին լինել ամբ ի յարութեանն ցՅօրնաղիոս չորեք հարիւր (ուրեմն 433): Դարձեալ զոր յընթերցուածին ասէ վասն Դաւթի եւ Յակոբայ աւուրն, եթէ յայլ քաղաքս առնեն զԾնունդն Քրիստոսի ի դեկտեմբերի քսան եւ հինգ, յայլ քաղաքս այսպէս ասեն, եթէ ի հեթանոսաց անդի հաւատացեալք էին, ոչ թէ ի թլփատութենէն, եւ ի հեթանոսութեան սովոր էին զծնունդ արեգականն կատարել յայնմ աւուր, վասն այնորիկ հաւանէին թողուլ զտօնն: Ապա հարկաւորեցան առաքելալն հաւանել

նոցա եւ կարգել նոցա զՔրիստոսի ծնունդն յայնմ յաւուր: Իսկ որք ի թլփատութենէն ամենայն ուրեք ի յունուարի 6-ն կատարեն, որ եւ մեր նախնեացն աւանդեցաւ եւ նոյնպէս ունիմք այժմ, որպէս ասէ, «օրէնք ի Սիօնէ ելցեն եւ բան Աստուծոյ յերուսաղէմի»:

Գալով երեք սրբասացութեան (Ս. Աստուածածին), շարունակում է Շնորհալին, մենք այդ ասում ենք ի դէմս Որդւոյն, զուր մեզ մեղադրում են, թէ մենք խաչում ենք Երրորդութիւնը, որ շատ սխալ է. այդ շարունակութեամբ Հոգեգալստեանն էլ աւելացնում ենք ի դէմս Ս. Հոգւոյն: Նոյն կերպով էլ մեզ ամբաստանում են խաչի վերաբերմամբ, թէ պէ՞տք է ամրացնել դամբրով, թէ առանց դամի, մեր մէջ այդ բանը դրականապէս որոշուած էլ չէ: Ի՛նչ հիմամբ պիտի մի տեսակը պատուենք, իսկ միւս տեսակը ո՛չ: Ոսկեայ եւ արծաթեայ խաչերը ամբողջ են, դամեր չենք գործածում, բայց միւս դէպքերում չէ՞ որ փայտը պիտի միացնել, որ ամուր մնայ: Այս մասին վիճելը, ինձ թւում է, արժան է մանուկներին եւ ոչ հասուն մարդկանց:

Նոյնպէս եւ Յիսուսի եւ նրա սուրբերի պատկերները յարգում ենք եւ փառաբանում իբրեւ միջնորդ Աստուծոյ եւ մեր մէջ: Սրբերին երկրպագելով մենք խոնարհում ենք Աստուծոյ առաջ, նրանց միջոցով Աստուծոյ ենք երկրպագում, որովհետեւ մենք միմիայն պիտի երկրպագենք Աստուծոյ եւ ոչ արարածներին:

Առաջաւորաց պատի համար կասեմ, որ այս պատը նշանակեց Լուսաւորիչ, իբրեւ առաջին պատ եւ ժողովրդին ապաշխարութեան բերելու համար, երբ Վիրապից դուրս եկաւ. եւ երկրորդ՝ որ այս պատը աւելի առաջ էր, քան քառասնորդականը:

Իսկ ինչ վերաբերում է Սարգիս զօրավարի տօնին, որ կատարում ենք պատից յետոյ, պէտք է ասել, որ նա նահատակուել է յունուարի 30-ին եւ միշտ պատի մօտերքին է ընկնում: Սարգիսը կապաղովկիացի էր, Կոստանդինի օրով կոռել է հաւատքի համար: Յուլիանոս Ուրացողի ժամանակ գնացել է Պարսկաստան եւ իւր որդու հետ նահատակուել հաւատքի համար: Եւ ոչ այնպէս, ինչպէս ձերոնք պատմում են, իբրեւ թէ մի ինչ-որ Սարգիս ճգնաւորի շան պատ է, որը միշտ ճգնաւորի առաջից է գնալիս եղել: Այսպիսի լուրերը միմիայն զգուանք են առաջացնում եւ Յիսուսի ճշմարտութիւնը խլացնում:

Նախքան մի բնութեան մասին խօսելու, համառօտ յիշենք, թէ Պետերբուրգի համալսարանի եկեղեցական պատմութեան ուսուցչապետ Ի. Տրօիցկիյ 1875 թ. գրած «Հայոց եկեղեցու դաւանութեան վերլուծումն» գրքում ինչ հրէշաւոր ենթադրութիւններ է անում Շնորհալու մեկնութիւնների համար: Թէ ինչպէս եղաւ, որ ուսուց մասնագէտնե-

րը հետաքրքրուեցին Հայոց եկեղեցով եւ մի քանի աշխատութիւններ նուիրեցին, մի քանի խօսքով յիշատակենք այդ մասին:

1839 թուին ուսուց լրագրներում դուրս եկաւ մի յօդուած «Изложение и доказательствъ о древности трехъперснутаго сѣожения» խաչի եւ խաչակնքելու մասին՝ ուղղուած այն ուսուց աղանդաւորների դէմ, որոնք երկու մատով էին խաչ անում եւ ոչ երեք: Այդ յօդուածում յարձակում էր գրողը եւ Հայոց եկեղեցու վրայ, համարելով աղանդաւոր եկեղեցի, որից պիտի հեռու կենալ, եւ ի միջի այլոց մատնացոյց անելով, որ հայերն էլ հերետիկոսների նման երկու մատով են խաչ անում եւ ոչ երեք: Այդ կիսապաշտօնական յօդուածը առիթ տուաւ Կարբեցի կաթողիկոսին դիմել Նիկոլայ Կայսրին բողոքով՝ խնդրելով թոյլ չտալ Հայոց եկեղեցու դէմ այդպիսի սխալ գրութեան տպելու: Կայսրը այդ բողոքը ուղարկում է ուսուց Սինոդին՝ մակագրելով գրաքննութեան ենթարկել Հայոց եկեղեցու մասին դուրս գալիք-հրատարակուելիք գրքերը: Կայսեր կարգադրութեամբ ու Սինոդը, գրաքննական պաշտօնը հաստատուն հիմքով կատարելու նպատակով, դիմում է կաթողիկոսին՝ խնդրելով Հայոց դաւանութեան մասին մանրամասն տեղեկագիր տալ: Պահանջը մնում է անկատար երկար ժամանակ, թէեւ մի քանի անգամ կրկնում է: Ներսէս Ե, ինչպէս պատմում է Տրօիցկին, ուսուց Սինոդի պահանջը ընդունելով եկեղեցիների միացման նախադուռն, պատասխանում է 1850-ին երկու տողով, ուղարկելով Խուդաբաշեանի թարգմանած Ն. Շնորհալու ընդհանրականը եւ դաւանաբքը հետեւեալ գրքում. «Историческіе памятники вероучения Арм. церкви, относящіяся къ XII веку» (СПб. 1847 г.), որը բովանդակում է, Ներսէս Ե-ի խօսքերով, «Հայոց եկեղեցու դաւանութեան մանրամասն վերլուծումն»: 1870 թուականներին յունաց արքեպիսկոպոս Գրիգորը մի յօդուած գրեց Հայոց եկեղեցու միութեան մասին յունաց հետ՝ ցանկութիւն յայտնելով տարբերութիւնների վրայ զիջողաբար նայել եւ քրիստոնէաբար միանալ: Այս դէպքերը առիթ տուեցին այն ժամանակուայ Պետեր. Հոգ. ճեմ. ուսուցչապետ Տրօիցկուն մի շարք յօդուածներով «Хрус. учение» ամսագրի 1869, 1870 թուի համարներում խօսել «Հայոց եկեղեցու միութեան խնդրի մասին ուղղափառ եկեղեցու հետ»: Ապա մօտիկ ծանօթանալով Հարցին, պրօֆեսորը մտածեց ժողովել բոլոր կարեւոր աղբիւրները եւ քննութեան ենթարկել, տեսնելու արդեօք հեշտ է միացումը, թէ ոչ: Տրօիցկին խնդրի վրայ նայում է քաղաքական տեսակէտից, որը եզրակացնում է Ներսէս Ե-ի կարճ եւ խուսափողական՝ նոյնիսկ կծու պատասխանից: Տրօիցկու գիրքը, որ կրում է այս վերնագիրը. «Изложение веры Церкви Армянския; историко-

dogmatическое исследование Н. Троицкого. СПб. 1875.», թէ աղբիւրների փնտռման, թէ քննադատութեան ձեւի մէջ լուրջ է եւ փաստացի, բայց հանած եզրակացութիւնները, հէնց իւր խոստովանութեամբ, ոչ գիտնական, սխալ եւ թիւր, որը առաջ է գալիս Հայոց եկեղեցու պատմութիւնը չիմանալուց եւ զանազան Գալաններին հետեւելուց:

Ծրագրիցս դուրս է քայլ առ քայլ հետեւել նրան եւ ջրել նրա վայրիվերոյ դատողութիւնները, որոնք հիմնուած են այն մտքի վրայ, որ հայերը միաբնակ են՝ ըստ Եւտիքէսի, որ ջուր չխառնելը, Ծննդեան տօնը միասին կատարելը միութեան գաղափարին մօտենալն է նշանակում. նա 200 երեսում ասում է. «Մենք յօժարութեամբ կհաւատալինք հեղինակին (Շնորհալու) եւ այն բանին, որ այդ երկու տօները (Ծննդեան եւ Մկրտութեան) նրանք միացնում են հին աւանդութեան ուժով եւ ո՛չ մի որեւէ առանձին մտադրութեամբ, բայց, ցաւօք սրտի, պիտի ասել, որ ուղղափառ գրականութեան վէճի մէջ կայ եւ ուրիշ կարծիք Հայոց եկեղեցու այդ սովորութեան մասին (200-201)»:

Իսկ գիտէ՞ք՝ ինչ է այն կարծիքը եւ ով է գրել, մի անանուն հեղինակ, որը գրում է, թէ հայերը Աւետման, Ծննդեան եւ Մկրտութեան տօնը միասին են կատարում նրա համար, որ «չեն հաւատում Բան Աստուծոյ իսկական մարմնառութեան, այլ ներկայացնում են այդ մարմնառութիւնը երեւակայական ձեւով՝ Մանեսի նման»: Ընդունել անանուն հեղինակի ասածը, որ երեք տօնը միասին ենք կատարում եւ չենք ընդունում Բան Աստուծոյ իսկական մարմնառութիւնը, եւ միւս կողմից մերժել հոգեշունչ Շնորհալու բացատրութիւնները՝ համարելով կեղծ եւ երկերեսանի, նշանակում է կուրանալ եւ դատել ծայրայեղ անարդարութեամբ: Խօսելով Տրուլի 692 թուի ժողովի մասին, ուր երեք կանոն կայ Հայոց սովորութիւններին վերաբերեալ, զարմանում է, թէ ինչու այդ ժողովը հայերին հերետիկոս չհրատարակեց:

Ապա բերելով 8-9 կէտերով Շնորհալու գրած մի բնութեան դաւանանքի մասին, գտնում է, որ Հայոց դաւանութիւնը չի պարունակում յայտնի հերետիկոսների քարոզած ոչ մի սկզբունք, եւ հեռու է ապողղինարութիւնից, նեստորականութիւնից, ակտիստների, կտիստոլատրեանների, եւտիքեաց, ավտարոտոսիկեանների, տէօպասխիտների աղանդական մտքերից: Այդքան պարզ փաստեր բերելուց յետոյ յօգուտ Հայոց ուղղափառութեան, էլի նա թեքւում է դէպի նախամտացած նպատակը, թէ Շնորհալին այդ եզրները՝ դէմք, անձն, գոյութիւն, բնութիւն, խառնում է եւ շփոթում, որպէսզի ամէն տեսակ կարողանայ բացատրել, այսինքն՝ միաբնակների հետ վիճելիս ըստ միաբնակաց խօսել, երկբնակների հետ վիճելիս հակառակը ապացուցանել:

Աւելի լուրջ է վերաբերում Յովհաննէս վարդապետը, նա ընդունում է Շնորհալու գրածները, միայն մեղադրում է հայերին, որ նրանք չլսեցին Քաղկեդոնի ժողովին, հետեւեցին Կիւրեղին, Աթանասին, որոնք մասնաւոր մարդիկ էին եւ ոչ տիեզերական ժողովին:

Տրոիցկին 293 երեսում մեղադրում է հայերին, որ նրանք ամէն տեսակ սուրբեր ընդունում են, եթէ մերժել են քաղկեդոնականութիւնը, պիտի հետեւողական լինէին եւ չընդունէին Քաղկեդոնական եկեղեցիների ոչ մի սուրբ 451 թուից յետոյ: Բացի Գալանի սխալ տեղեկութիւնները լսելուց եւ արձանագրելուց, գրում է եւ կարգինալ Մաի տեղեկութիւնը, որ իբրեւ թէ Հայոց եպիսկոպոսները ձեռնադրուելիս ի պատասխան կաթողիկոսի հարցին՝ «Ընդունո՞ւմ ես Նիկիայի եւ 7 ժողովները», նա պատասխանում է. «Այո՛, ընդունում եմ»: Այսպիսի չինծու փաստերի դէմ խօսելը աւելորդ է:

Համառօտ խօսելով Շնորհալու դաւանաբանական խնդրի մասին, որը մեր ծրագրից եւ եկեղեցական իրաւունքի սահմանից դուրս էր, այժմ անցնենք բուն խնդրին, այն է՝ Շնորհալու եկեղեցական կարգադրութիւններին: Շնորհալու արած կարգադրութիւնները գլխաւորապէս ամփոփւում են «Ընդհանրականի» մէջ, որից կբաղենք եւ կանոնների կվերածենք բոլոր սահմանադրութիւնները: Բայց խնդրին այս է, ունենք իրաւաբանական հիմք ընդունելու Շնորհալու եկեղեցական կանոնները մեր եկեղեցական իրաւունքի աղբիւր, թէ ո՛չ. այս հարցը չծագեց Լուսաւորչի եւ Սահակի կանոնների վերաբերմամբ, որովհետեւ սրանց կանոնները ընդունուած եւ հաստատուած էին Շահապիւ վանի 447 թուի ժողովում: Անմիջական, ժողովական հաստատութեամբ վճիռ այդ մասին չունենք, այսինքն, աւելի պարզ խօսելով, նրանից յեւթիւ այդ մասին չունենք, այսինքն, աւելի պարզ խօսելով, նրանից յետոյ եղած ժողովներում չի ասուում, թէ Շնորհալու կանոնները պիտի ընդունել իբրեւ եկեղեցական գործադրելի կանոններ եւ հնազանդել նրա կանոններին, այդպիսի վճիռը կլինէր միակ սանկցիան Շնորհալու կանոնները եկեղեցական իրաւունքի աղբիւր համարելու:

Այստեղ հարց է ծագում, արդեօ՞ք Հայոց եկեղեցու գործնականութեան մէջ, դարերի ընթացքում օրէնսդիր մարմին միայն եղել է ազգային ժողովը, թէ՞ ուրիշ մարմին էլ գոյութիւն է ունեցել: Հէնց Լուսաւորչից սկսած մեր եկեղեցու պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ ազգային ժողովների հետ զուգընթաց գոյութիւն է ունեցել եւ երկրորդ ոյժ, որի սահմանած կարգերը իբրեւ օրէնք գործադրուել են գոնէ առնուազը հրաման արձակողի կենդանութեան ժամանակ:

Այդ երկրորդ մարմինն է՝ Ամենայն Հայոց հայրապետը: Լուսաւորիչ, իւր որդիք, Ներսէս Մեծ, Սահակ, մինչեւ 447 թիւը, բոլոր

խնդիրները, կարգերը, ժամերգութեան հաստատութիւնը, Սուրբ Գրոց թարգմանութիւնը, եւ այլն, եւ այլն, բոլորը արել են ո՛չ պաշտօնական ժողովի միջոցով, հապա իրանց հրամանով եւ կարգադրութեամբ, բացի Ներսէսի՝ բարեգործական հաստատութիւններ սահմանող ժողովից: Միայն այս պիտի ի նկատի ունենալ, որ կաթողիկոսները այդ կարգերը սահմանել են միշտ խորհրդակցութեամբ, եթէ ոչ մեծ, գոնէ փոքր ժողովով: Կաթողիկոսների այդ կարգերը օրինականութիւն եւ յարատեւութիւն են ստանում երկու ձեւով՝ կամ ազգային ժողովի հաստատութեամբ, կամ բոլոր ազգի լուռ համաձայնութեամբ՝ առանց ժողովի: Այսպէս, օրինակ, Շահապիվանի 447 թ. ժողովում հաստատեցին բոլոր այն կանոնները, որոնք սահմանել են Լուսաւորիչ, Ներսէս եւ Սահակ ու Մեսրոպ, իսկ մինչեւ այդ ժողովի կողմից հաստատուելը վերոյիշեալ կաթողիկոսների կարգերը կատարւում էին բոլոր ազգի լուռ համաձայնութեամբ, համարելով բոլորովին համաձայն Հայոց եկեղեցու ոգուն եւ ժողովրդի սովորութեան: Այդ ժողովից յետոյ Գիւտ, Յովհան Մանդակունի, Պետրոս Գետադարձ, Շնորհալի եւ այլք զրեցին շարականներ, երգեր, աղօթքներ, եւ բոլոր ազգը լուռ ընդունեց ու մտաւ եկեղեցական ժամերգութեան մէջ: Եւ ընդհակառակն, Եզր, Ներսէս Շինող, Վահան, Գրիգոր Անաւարդեցի ու Հայոց թագաւորները եւ նախարարները բազմիւ ժողովներ արին, վճիռներ կայացրին, կարգեր սահմանեցին, եւ ո՛չ մէկը չընդունուեց ազգի կողմից, ժողովուրդը ոչ միայն մերժեց վերջիններիս որոշումները, այլ եւ անհաւատարիմների շարքը դասեց: Պատահում է, որ անհաւատարիմ կաթողիկոսների գրածները նոյնիսկ տիրող պետութիւնը մերժում է, իբրեւ ոչ ընդհանուրի դաւանածը ամփոփող փաստագիր. այդպէս էր Կարբեցու գրածը 1841-ի յուլիսի 31-ին, Նիկոլայ Կայսրին, որ «Հայաստանեայց եկեղեցին ընդունելով 5, 6 եւ 7-րդ տիեզերական ժողովները, որոնք, որպէս յայտնի է, ընդունեցին եւ հաստատեցին Քաղկեդոնական ժողովի վճիռները, զրանով իսկ բնականապէս ընդունած է եւ յիշեալ ժողովը» (տե՛ս Ամենայն հ. կաթ., II հ., 1895 թ., 538 երես):

Այսպիսով՝ բացի ազգային ժողովներից, երկրորդ օրէնսդիր մարմին համարւում է Ամենայն Հայոց հայրապետութիւնը միմիայն հետեւեալ սահմանափակումներով. ա) որ կաթողիկոսների կարգադրութիւնները ընդունւում են ազգի կողմից, երբ լինում են համաձայն եւ համապատասխան Հայոց եկեղեցական աւանդութեան եւ հիմնուած Հայոց եկեղեցական ժողովների սահմանադրութիւնների վրայ, այս պայմանից դուրս ոչ մի կաթողիկոսի դրած կարգ չի ընդունուել ազգի կողմից:

Արդեօ՞ք Շնորհալու դրած կարգերը այս պայմանիս համաձայն են

գրուած, թէ ոչ: Շնորհալու գրուածները ոչ միայն ընդունւում են, հապա իբրեւ սուրբ, պաշտելի հայրապետի գրուած՝ փայփայլում է բոլորի կողմից: Բոլոր մեր հետակայ հայրապետները, գրողները միշտ մի որեւէ խնդիր ապացուցանելու համար դիմում են Շնորհալուն: Շնորհալին այնքան լաւ է իմացել Հայոց եկեղեցու օրէնսդրութեան իրաւունքի՝ ում պատկանելը, որ իւր կարգերի մէջ նոր շատ քիչ բան է աւելացրել. եղած կանոնների համաձայն եւ նրանց սահմանների շրջագծով կարգադրութիւններ է արել. ա՛յդ խոստովանում է եւ ինքը «Ընդհանրականի» մէջ. «Գրով ձեռին մերոյ խօսիմք.... Ոչ զմեր ինչ բան, այլ զառաքելոցն եւ զմարգարէիցն եւ զվարդապետացն եկեղեցւոյ, երկրորդելով զբանից նոցա զօրութիւն ի լսելիս ձեռ» (10 եր.): Ամբողջ ազգի կողմից նրա սուրբ հրատարակուելը, եւ անտրտունջ մինչեւ այսօր Շնորհալու կարգադրութիւնների եւ դաւանութեան ընդունելը, Ներսէս Ե-ի վերոյիշեալ մեծ վկայութիւնը տալիս են մեզ իրաւունք Շնորհալու կանոնները մտցնելու Հայոց եկեղեցու իրաւունքի աղբիւրների մէջ՝ չմեղանչելով իրաւաբանական հիմունքների դէմ:

Շնորհալու «Ընդհանրականը» պարունակում է իւր մէջ բազմաթիւ կանոններ՝ բոլոր դասակարգերի համար կազմած խրատական եւ համոզական ձեւով գրած: Մենք կբաղենք դրանցից այն կանոնները, որոնք պատուիրում է Շնորհալին պահպանել եւ կատարել, թողնելով մեզ համար երկրորդական տեղ բռնող կտորները, այն է՝ երկար բացատրութիւնները, օրինակները եւ այլն, յարմարութեան համար թէ աշխարհաբարը, թէ գրաբարը համարների տակ դրեցինք, որոնք բնագրում բացակայում էին:

ա) Առ կրօնատրոս խառնագնացացս՝ որ ի վանորայս

1. Աստուծոյ եւ մեր հրամանով, այս կանոնական օրէնքով պատուիրում են, որ (վանականները) կրօնաւորները, որոնք վանքերում եւ մենաստաններում են բնակուում, չթողնեն իրանց վանքերը եւ տեղափոխուեն քաղաքներ ու գիւղեր. աշխարհում ապրողները պիտի յետ դառնան վանք եւ իրանց ուխտի համապատասխան կեանք վարեն եւ ոչ դրսում ապրելով՝ գարշութեան, վատթարութեան, որովայնամոլութեան, արբեցութեան եւ անառակութեան մէջ ընկնեն: Քահանաներին խիստ պատուիրում են՝ այդպիսիներին, եթէ չզղջան, մեռնելիս ոչ հաղորդութեան եւ ոչ օրինաւոր թաղման արժանի անել:
2. Կրօնաւորներից շատերը այգեգործութիւն են անում գիւղացիների նման, որը հակառակ է սուրբ հայրերի պատուիրաններին: Որոնք, եթէ աշխարհում ժառանգութիւն, ստացուածք ունեն, թողնում էին եւ օրի-

- նադրում էին թողնել, նրանք հետեւում էին Քրիստոսին, որը մեծատուն մարդուն ասաց. վաճառիր ունեցածդ եւ եկ ետեւիցս: Իսկ այժմ ի՞նչ ենք տեսնում, աշխարհական ժամանակ աղքատ եղած եւ ամեն բանի կարօտ անծը կրօնաւորութեան օրով հարստութիւն ձեռք բերած, աշխարհային հեշտասիրութեան ետեւից ընկած, անհոգ եւ վատ կեանք է վարում: Նրանք պիտի Քրիստոսի խաչը բռնած Պետրոս առաքեալի նման ամեն աշխարհային բան թողնեն եւ Աւետարանի պատուէրներին հետեւեն (Կեն Ա առ. 32, Աշտ. 6, Շահ. 15, Բ Դ. 34, Սահ. 35, 38, Պարտ. 15, 7):
3. Վանքի ստացուածքների արդիւնքից պիտի բաժին հանուի աղքատներին, կարօտեալներին, տառապեալներին, գերեալներին, չմոռանալով այն խօսքը, որ ասում է. «Ով ողորմում է աղքատին, փոխ է տալիս Աստուծոյ»:
  4. Վանականները պիտի կերակրի, հագուստի մէջ չափաւոր եւ պարկեշտ լինեն, արբեցողները այդ կարգի մէջ չընդունուեն, որովհետեւ Պօղոս առաքեալի ասելով՝ սպանողները, շնացողները, արուագետները, արբեցողները եւ այլն չեն կարող Քրիստոսի եւ Աստուծոյ արքայութիւնը ժառանգել:
  5. Կրօնաւորները որ վանքի միաբան եղան, նոյն տեղում էլ պիտի մնան եւ իրանց մարմնական պէտքերի համար տեղափոխութիւններ չանեն, որից առաջանում են անկարգութիւններ, գժտութիւններ:
  6. Կրօնաւորը չպիտի գողութիւն, կծծութիւն անի, կամ ուրիշի փողը կտրի եւ չտայ. գողութիւնը տասնաբանեայ պատուիրանում սպանութիւնից եւ շնութիւնից յետոյ է գալիս:
  7. Կրօնաւորը չպիտի բամբասի. եթէ ընկերի օգուտն է փնտռում, պիտի գնայ տունը եւ խրատի, եթէ չլսի՝ երկու-երեք վկայի ներկայութեամբ խրատի եւ երրորդ դէպքում եկեղեցում յանդիմանի. եթէ չուղղուի, այն ժամանակ իբրեւ հեթանոս համարուի եւ եկեղեցուց հեռացուի, ինչպէս Աւետարանն է պատուիրում:

բ) Առաջնորդս սրբոց ուխտից վանականաց

8. Վանքերի առաջնորդները (վանահայրերը) պիտի լաւ իմանան կրօնական գիտութիւնները, գործերով առաքինասէր լինեն, անբիծ, սուրբ, արդար: Նրանք պիտի խնամեն բոլոր կարօտեալներին, առաւել եւս ծերացած անդամներին եւ ուժասպառ միաբան կրօնաւորներին:
9. Եկեղեցիներին նուիրուած բոլոր եկամուտները վանահայրը իւր վրայ չպիտի ծախսի միայն, այլ եկեղեցու կարիքները պիտի հոգայ: Եթէ վանքը պարտքեր ունենայ նախորդի օրով մնացող, պիտի վճարի:
10. Մեծամեծներին կաշառելով ոչ ոք չհամարձակի վանքի առաջնորդութիւնը ձեռք բերել առանց թեմական եպիսկոպոսի քննութեան եւ

հրամանի: Վանաց առաջնորդին կարելի է փոխել երկու պատճառով, առաջին՝ երբ Աստուծոյ օրինաց դէմ է գնում առաջնորդը եւ անարժան գործեր է կատարում, որոնք վկաներով հաստատուում են, եւ երկրորդ՝ երբ եկեղեցու ոչ թէ շինութեան, այլ աւերման պատճառ է դառնում:

գ) Առաջնորդս եկեղեցոյ՝ որ եւ աշխարհի, որ կոչին եպիսկոպոսունք

11. Պօղոս առաքեալի՝ Տիմոթէոսին տուած պատուէրի համաձայն եպիսկոպոսը պիտի լինի հեգ, ցած, պարկեշտ, բարեսէր, արդար, սուրբ, ժուժկալ, մի՛ արծաթասէր, մի՛ կռուող, մի՛ հարկանող (Կեն Սահ. 47, 49, 45, 46):
  12. Շատ եպիսկոպոսներ, փոխանակ եկեղեցու տուրքերը բաժանելու աղքատներին, եղածը դիզում են եւ աշխարհի բռնակալներին նուիրում: Փոխանակ եկեղեցու կարգերի համեմատ առաջնորդ ընտրելու, դիմում են բռնակալ իշխաններին եւ նրանց օգնութեամբ եպիսկոպոս դառնում: Եթէ մինչեւ անգամ կաթողիկոսի կարգադրութեամբ աթոռից հրաժարեցրած են լինում, այդպիսիները հակառակ եկեղեցու իշխանութեան՝ այլազգիների կաշառուած իշխանի օգնութեամբ աշխատում են բռնութեամբ յափշտակել եպիսկոպոսութիւնը:
- Բացի այդ, նոյնիսկ կաթողիկոսական աթոռը, որի վրայ բազմողը պիտի լինի «համօրէն ազգիս» ընտրութեամբ հրաւիրուած, կամենում են բռնակալների սատարութեամբ ձեռք ձգել: Այսպիսիներին եղբօրս՝ Գրիգորիս կաթողիկոսի օրով եղած երկու հազար հինգ հարիւր անդամներից բաղկացած ժողովը նզովեց՝ եկեղեցուց հեռացնելով:

Շնորհալին վերջին կէտում ակնարկում է Աղթամարի Դաւիթ կաթողիկոսին, որը կաշառքով եւ ինքնազուլիս Աղթամարում կաթողիկոս ձեռնադրուեց 5 եպիսկոպոսի ձեռքով եւ Ամենայն Հայոց Հայրապետ հրատարակեց իրան: Գրիգորիս կաթողիկոսը 1114-ին 2500 անձանց մասնակցութեամբ նզովեց Դաւիթի եւ նրա գործակիցներին (տե՛ս Բ առ. 30, Դ Դ. 10, Երուս. 7):

դ) Առ դասս քահանայից

13. Թէ եկեղեցում եղած, թէ պաշտամունքների կատարելու ժամանակ պէտք է քահանաները հոգեւորականի տարագով լինեն՝ մաքուր հագնուած. ինչպէս լսում են՝ աշխարհականի շորով եւ կեղտոտ տրեխներով սեղան են բարձրանում եւ սուրբ խորհուրդը կատարում. եւ դրանով քահանային անվայել դիրք ստեղծում ժողովրդի մէջ եւ խօսակցութիւնների տեղիք տալիս: Թէ պատարագ անելիս, թէ Աւետարան կարդալիս,

- խաչը բռնելիս, կամ սրբութիւնները ծեռքը վերցնելիս, պէտք է քահանան լինի շուրջառով եւ պահանջուելիք կարգով հազնուած:
14. Լսեցինք, որ քաղաքի քահանաներից շատերը պատարագից առաջ շրջում են քաղաքի վաճառափողոցներով՝ վաճառականութիւն, տուր եւ առ անելով եւ ամէն տեսակ մեղքեր անելուց յետոյ գալիս են եկեղեցի եւ ուրիշ քահանաների կազմած նշխարով պատարագ մատուցանում առանց օրհնելու եւ սաղմոս կարդալու: Պատուիրում են այդպիսիներին հեռու մնալ այդ չար սովորութիւններից եւ սրբութեամբ կատարել պաշտամունքները:
15. Ոչ մի քահանայ առանց խոստովանեցնելու եւ մեղքերին թողութիւն տալու հաղորդութիւն չտայ ոչ մէկին:
16. Քահանաներից ոչ ոք պատարագ չմատուցանի մինչեւ որ չհաշտուի նրանց հետ, որոնց դէմ ոխ, քէն ունի:
17. Եթէ քահանան մէկին բանադրել է, եւ նա հպարտութիւնից չի գալիս ներողութիւն եւ թողութիւն խնդրելու, քահանան կարող է պատարագ անել: Իսկ եթէ բանադրեալը կգայ ներողութիւն խնդրելու, քահանան որեւէ պատճառով ոխակալ է լինում եւ թողութիւն չի տալիս, սա չի կարող պատարագ մատուցանել:
18. Քահանաները միմեանց հետ կռիւ չպիտի անեն, խռովութիւն ձգեն, միմեանցից ծխականներ յափշտակեն՝ ազահութիւնից դրդուած, այլ սիրով եւ եղբայրութեամբ վարուեն միմեանց հետ:
19. Քահանան չպիտի լինի տգետ եւ ծոյլ, նա պիտի իմանայ իւր կարգին վերաբերեալ բոլոր ուսմունքները: Ինչպէս լսել են, շատերը սաղմոսները կարդալ չգիտեն, պատարագի աղօթքները անգիր չգիտեն:
20. Մկրտութիւնը կատարել ամենայն զգուշութեամբ եւ սրբութեամբ, եւ ոչ վայրապար ծիծաղելի եւ կատակի խօսքեր խառնելով աղօթքների մէջ:
21. Քահանան նախ մկրտութիւն պիտի անի եւ ապա սուրբ պատարագ մատուցանի եւ մկրտուածին հաղորդի, ուստի մինչեւ պատարագը հաց պիտի չուտի եւ հաց կերած՝ մկրտութիւն չանի (տէն Սսի 4):
22. Անհաւատ կանանց եւ մարդկանց ոչ ոք իրաւունք չունի կնքահայր իրաւիրելու, որովհետեւ անհաւատը չի կարող ի դէմս երախայի հաւատոյ դաւանութիւնը ասել:
23. Մկրտութեան (համար) կամ մեռնողին հաղորդութիւն տալու համար քահանան փող չպահանջի, ով կամենում է, կարող է իբրեւ եկեղեցու նուէր, մի բան տայ. իսկ աղքատներին բռնադատել ամենեւին չի կարելի (տէն Սիս 11):
24. Պիտի մկրտել այն անհաւատ մանուկներին միմիայն, որոնք յետոյ իրանց հին կրօնին չպիտի դառնան, այլ մինչեւ վերջ քրիստոնեայ կմնան:

25. Ոչ ոք գաղտնի պսակ չանի (առանց ծնողների գիտութեան), գաղտնի պսակը անվկայ է, անհաստատ եւ ոչ օրինաւոր (տէն Լուս. 8):
26. Կնաթող եւ այրաթող անծանց առանց կանոնական հրամանի չպիտի պսակել. եթէ ոչ՝ պսակը կլուծուի, եւ պսակադիրը կարգալոյծ կլինի: Իսկ եթէ կյամառին եւ չեն բաժանուիլ, նրանք պոռնկութիւն անող կհամարուեն:
27. Առեւանգներին չպիտի պսակել, որովհետեւ շատ անգամ մարմնական հաճոյք ստանալուց յետոյ մեծ ատելութեամբ բաժանում են միմեանցից եւ իրանց յանցանքին կցորդ անում պսակադիրին (տէն Անկ. 11, Բ առ. 67, Բարս. 12, 30, Շահապիվանի 7, Լաւ. 9, Լուս. 9):
28. Ամենդ տղաներին ժառանգութեան եւ կամ այլ պատճառով չպիտի պսակել, այլ հասակն առածներին, եթէ տղան 15-ը լրացրած եւ աղջիկը 12-ը լրացրած կամ էլ աւելի հասակուն, որպէսզի գիտակցաբար լինի նրանց ամուսնութիւնը եւ ոչ անգիտութեամբ (տէն Բ Դ. 24, Սահ. 27):

Չափահասական տարիքը զանազան երկրներում զանազան տեսակ են որոշուում, նոյնիսկ մեր մէջ մեր եկեղեցական կանոններով տարբեր են, Ներսէս Ե-ն որոշել էր տղայի համար՝ 16-ը, իսկ աղջկայ համար՝ 13-ը լրացրած. պետական օրէնքը կովկասցիների համար որոշել է 15 եւ 13, պետական օրէնքը ո՛չ կովկասցիների, այսինքն Ռուսաստանի համար՝ 18 եւ 16, ինչպէս եւ Գերմանիայում: Ներսէս Ե-ի որոշումը, որ աղջիկը 14 տարեկան լինի, աւելի ընդունելի է առողջապահական տեսակէտից, քան Շնորհալուներ:

29. Ոչ ոք չհամարձակի տղայի եւ աղջկայ կամքի հակառակ պսակ անել, այդպիսի պսակը անհաստատ է եւ լուծանելի, եւ պսակադիրը, եթէ բռնութիւնից մինչեւ անգամ ստիպուած արած լինի պսակը, էլի կպատժուի (տէն Բարս. 42):
30. Մերձաւոր ազգակիցների մէջ պսակ լինել չի կարող, մինչեւ որ երկու կողմից չորս-չորս աստիճանը լրացած չլինի:

Կանոնս պահանջում է, որ 8-րդ աստիճանը լրացած լինի, եւ պսակուելու իրաւունք ունենան միայն 9 եւ 10 աստիճանները, կամ 8-րդը՝ 9-ի հետ: Սրանից առաջ դրուած էր Սսի կանոնը՝ մինչեւ 7-րդ աստիճանի արգելմամբ: Սսի ժողովի կանոնը դարձաւ ընդհանուր օրէնք հայերի համար (տէն Ա առ. 33, Բ առ. 19, Բարսեղի 23, Աշտ. 1, Բարս. 68, Շահ. 12, 13, Պար. 16, Սսի 7, Թադ. 32, Հարց. 10):

31. Քահանան պսակ պիտի անի առաւօտից մինչեւ ճաշը: Խմած մարդուն եկեղեցի թողնել չի կարելի, նոյնպէս եւ անառակ կանանց, որ պսակի

- օրհնութիւնը չաղտեղեն: Գուսանները նոյն միջոցին (պսակի) չերգեն: Բուն բարեկենդանից մինչեւ զատիկ, զատիկից էլ մինչեւ պենտեկոստէն եւ բոլոր կիրակի օրերը պսակ անել չի կարելի (Կեն Ե Դ. 3, 5, Լաւ. 59):
32. Քահանան չհակառակի Աստուծոյ օրէնքներին եւ եպիսկոպոսին, եւ միաբանելով այլազգիների հետ՝ չարտաքսեն եպիսկոպոսին ու իրանք օտարների օգնութեամբ ժողովրդի հրամանատարներ նշանակուեն առաջնորդական իրաւունքներով. այդպիսի քահանաները կարգաւոյժ լինեն ու մեռնելիս հաղորդութիւն չստանան եւ քահանայական թաղման արժանի չլինին (Կեն Երուս. 11):
33. Քահանան եւ ժողովուրդը եկեղեցական գործերի համար մարմնաւոր իշխանի մօտ չզննան զանգատուելու եւ դատաստան խնդրելու, այլապէս առաքելական եւ կանոնական հրամանի համեմատ կարգաւոյժ կլինի:
34. Քահանան չպիտի աշխարհի կառավարութեան մէջ խառնուի եւ քաղաքի կամ գիւղի հոգաբարձու, կամ գաւառապետ, կամ հարկերի եւ սակերի գրող, կամ որեւէ աշխարհային գործակալութիւն անող լինի: Այդպէս վարուող քահանան կարգաւոյժ պիտի լինի, կամ յետ կենայ այդպիսի զբաղմունքներից (Կեն Բ առ. 6, Սսի 17, Սահ. 22):
35. Լսում ենք, որ կան քահանաներ, որոնք ծիավարութեամբ, զինավարժութեամբ, ծիարշաւներով, նետածութեամբ, որսորդութեամբ եւ այդպիսի գործերով են զբաղուած. պատուիրում են հեռու կենալ այդպիսի պարապմունքներից եւ մարմնաւոր զենքերից ու սպառազինուել հոգեւոր զենքերով:
36. Եթէ քահանան մէկին բանադրում է զանազան յանցանքների կամ պատուիրազանցութեան համար, ուրիշ քահանայ տգիտաբար այդ բանադրեալին չպիտի թոյլ տայ իւր եկեղեցին մտնելու, բոլոր քահանաները պիտի մերժեն նրան, մինչեւ որ չզղջայ մեղաւորը եւ թողութիւն խնդրելով բանադրանքը վերացնել տայ (Կեն Բ առ. 12, 13, Սարդ. 13, 14, Շահ. 18, Պար. 19):
37. Այս կանոնը ճշտութեամբ կատարուի եպիսկոպոսներից, եթէ բանադրողը եպիսկոպոս է:
38. Ամուրի երիտասարդ քահանաներին այս պատուիրանն են աւանդում, որ եթէ կամենում են իրանց հոգին ազատել մեղքերից, բամբասանքներից եւ արժանաւորապէս սուրբ խորհուրդը կատարել, պիտի կրօնաւորութեան մէջ մտնեն, որովհետեւ աշխարհում միշտ խօսալով, յարաբերութիւն ունենալով ըստ պաշտօնի կանանց հետ, նրանց խոստովանեցնելով եւ այլն, եւ այլն, անհնար է սրբութեամբ ծառայել Աստուծոյ, իսկ եթէ չի համաձայնում վաճառել, պիտի պատարագ չանի: Իսկ ծերունի քահանաները եթէ վստահ են իրանց անձի տոկունութեան եւ անարատ վարք ունենալուն վրայ, կարող են մնալ իրանց պաշտօնում որքան կկամենան:

ե) Առ իշխանս՝ որ ըստ աշխարհի

Իշխաններին ուղղած խրատները չեն մտնում եկեղեցական կարգերի մէջ, որովհետեւ նրանց յանցաւորութեան դէպքում չեն ենթարկւում հոգեւոր դատաստանին եւ պատժին, այլ մարմնաւոր իշխանութեան: Համառօտութիւնը այս է.

39. Մարդկանց մի՛ նեղէք, աղքատներին մի՛ զրկէք, չար եւ անիրաւ գործակալներ եւ գաւառապետներ մի՛ նշանակէք. անիրաւ դատաստան մի՛ անէք, վարձ մի՛ կտրէք. ծառաներին իրանց ստանալիքից մի՛ զրկէք. պասերը մի՛ լուծէք ձկնով եւ գինով, սուտ երդում մի՛ ուտէք:

զ) Առ դասս զինուորաց

Ինչ որ ասացինք «Իշխանների» վերաբերմամբ, նոյնը կասենք եւ այս կանոններին վերաբերմամբ: Համառօտ բովանդակութիւնն է.

40. Հնազանդ կացէք ձեր տներին, զխաւորներին. պաշտօններդ սրբութեամբ կատարեցէք, գողութիւն, յափշտակութիւն մի՛ անէք, հոգեւոր զենքերով սպառազինուեցէք, որ պատերազմում Աստուած ձեզ օգնական լինի:

է) Առ քաղաքականս

Համառօտութիւնը այս է.

41. Առեւտուր անող քաղաքացիքդ ուղղութեամբ արեք վաճառականութիւն եւ ո՛չ խաբեբայութեամբ. կշեռքի ու չափի մէջ արդար եւ խղճով վարուեցէք եւ ոչ ստելով ու խաբելով: Փողը շահով մի տաք, փոխտուածը միայն յետ պահանջեցէք: Ձեր ունեցածից բաժին հանեցէք աղքատներին եւ կարօտեալներին:

ը) Առ երկրագործս եւ համօրէն ժողովրդականս

Համառօտ բովանդակութիւնն է.

42. Գնացէք Աւետարանի ետեւից, վարեցէք պարկեշտ եւ առաքինի կեանք. հեռու կացէք ծուլութիւնից, հարբեցողութիւնից, յիշոցներ տալուց. կրթեցէք ձեր որդիներին Աստուծոյ ճանապարհով, հենց փոքրուց ուսում եւ կրթութիւն տուեցէք նրանց, որ բարի ժառանգներ լինին: Միւրեցէք աղքատներին, տնանկներին, հիւրերին, հիւանդներին:

թ) Առ կանանց դասս

Համառոտութիւնը.

43. Կանայք, պարկեշտ եղէք, զանազան գոյներով երեսներդ մի ներկէք. կախարդութեան եւ դեղատուութեան ետեւից մի՛ ընկնէք. հապա կատարեցէք ձեր պարտաւորութիւնները սրբութեամբ եւ ձեր պարկեշտ վարքով օրինակ եղէք ձեզնից փոքրերին:

ժ) «Գիր շրջաբերական տաքեալ ի կողմանս արեւելից ի կարս՝ զկնի նորակերտ եպիսկոպոսի ուրումն...»

44. Եպիսկոպոս ձեռնադրեցի ձեր ընտրած եւ ձեր վկայականով ուղարկած քահանային, հաւատալով ձեր վկայութեան՝ յամենեցի նրան առաքելական ձեռնադրութեամբ տրուելիք իրաւունքները (տես Սսի 1, Երուս. 9):

45. Կպահի նա Տիրոջից հրամայուած կանոնը (պոռնկութեան) մարդու եւ կնոջ անբաժանելի կենակցման մասին: Բացի պոռնկութեան եւ սբ. հայրերի կանոններում գրած պատճառներից, ուրիշ ոչ մի բանի համար չի կարելի արծակել կինը. լսում ենք, որ արեւելեան եպիսկոպոսներից ոմանք, արհամարհելով Աստուծոյ օրէնքը, անխտրաբար բաժանում են ամուսիններին կուրացուցիչ մամոնայի պատճառով: Ինչպէս արծակողն է ըստ Յիսուսի խօսքին, շնութիւն անելու պատճառ դառնում, նոյնպէս եւ արծակելու հրաման տուողը շնութեան մեղսակից է լինում (տես Բարս. 9, 31, Շահ. 4, 5. Սսի 14, Հարց. 7, Լուս. 23):

ՇՆՈՐՀԱԼՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՐ ԲՆԱԳԻՐԸ

ա) Առ կրօնատուրս խարագնագեացս՝ որ ի վանորայս՝

1. Եւ արդ՝ առաջին ընդ գերաշխարհիկսդ վարուք եւ քաղաքավարութեամբ խօսեսցուք առ կրօնաւորսդ, որք ի վանորայս եւ ի մենաստանս բնակիք: Որք սիւնք էք աշխարհի եւ պարիսպ ընդդէմ թշնամւոյն՝ աղօթիւք ձեր եւ բարի վարուք, հրեշտակք ի մարմնի, եւ աստեղք լուսատուք յերկրի, յորոց ի բարի եւ ի լուսաւոր վարուց փառաւորի միշտ Հայր ձեր՝ որ ի յերկինս է:

¹ Այս կանոնները առանձնացված են Ներսէս Շնորհալու «Թուղթ Ընդհանրական»-ից: Գիտական հրատարակությունը տես Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական / աշխ. Է. Բաղդասարեանի, Եր. 1995:

Եւ արդ՝ մի ոք ի ձէնջ զվատթարս խօսելով լեզուաւ, կամ իրն ինչ անպատշաճ գործելով անձամբ առաջի արտաքնոցն՝ պատճառ լինիցի բանալոյ զանդուռն բերան նոցա ի հայհոյութիւն սուրբ հաւատոյս եւ կարգիս, որովք կրկին դատաստանս տալոց են այնպիսիքն առաջի Աստուծոյ առաջին՝ ընդ մեղացն, զոր խօսին կամ գործեն. երկրորդ եւ մեծ՝ ընդ գայթակղութեան լինելոյն պատճառ:

Մի ոք զընկերակից կրօնաւորաց թողլով զկենակցութիւն՝ առանձինն բնակիցէ, ոչ յաղաքս ճգնողական վարուց՝ որպէս միայնակեացք, այլ վասն ագահութեան ախտի, զի զանձին իւրոյ աշխատութիւնն ոչ հասարակաց եկեղեցւոյն, այլ իւրայնոյ ամբարիցէ. յորմէ վնասք բազում, հոգւոց, եւ ի միաբանութենէն՝ օգտութիւնք յոլովագոյնք, որպէս աստուածախօս վարդապետացն ցուցանին բանք:

Են ոմանք դարձեալ աշխարհասէր եւ ի մեղկ կրօնաւորաց, զի ոչ միայն սրտիւք ըստ հնոյն Իսրայէլի դառնան յեգիպտական գործս խաւարինս, այլեւ անձամբ իսկ ընդ աշխարհականս բնակին ի գիւղս եւ քաղաքս, եւ ի բանից բերանոյ գարշութիւնս եւ ի գործս վատթարութեան, եւ յորովայնամոլութիւնս անպատկառս, եւ յարբեցութիւնս անառակս, եւ յամենայն անկարգութեանց բերմունս՝ առաւելուն քան զնոսա:

Արդ՝ հրամանաւն Աստուծոյ եւ մեր, այս եղիցի կանոնական օրէնք ի վերայ այնպիսեացն՝ փոխել այսուհետեւ զբնակութիւնս իւրեանց ի վանս, եւ զվարս իւրեանց ըստ ձեռնոյն եւ ըստ կարգին՝ յապաշխարութիւն եւ ի պարկեշտութիւն՝ մինչեւ ի վախճան: Իսկ եթէ ոք ի նոցանէ ոչ լուիցէ աստուածային օրինացս՝ զոր գրեցաք, եւ ոչ ելցէ յաշխարհէ, այլ կացցէ յամառեալ մինչեւ ի մահ իւր՝ ի նոյն, անպարտ եմք մեք ի խղճէ կորստեան նորա, ինքն եղիցի արեան իւրոյ պարտական առաջի Աստուծոյ:

Այլ՝ քահանայից պատուէր տամք, զի թէ մինչ յաշխարհի իցէ այնպիսին, եւ վախճան մարմնոյ ընդ հոգւոյն մեռելութեան հասանէ նմա, ոչ հաղորդութեան եւ ոչ օրինաւոր թաղման արժանի առնել զնա, մանաւանդ զայնոսիկ, որ միշտ յանդղութեան լինիցին մինչեւ ի մահ: Իսկ եթէ ոք յայնպիսեացն մերձ եղեալ ի մահ զղջացի եւ հայցէ արտասուօք զհաղորդութիւն եւ զթաղումն, եւ խոստովանութեան նորա գիտողք վկայեսցեն, եթէ հաստատեալ էր ի միտս ելանել յաշխարհէ, եթէ օրհաս մահուն ոչ էր կանխեալ, այնպիսւոյն վասն ողորմութեանն Աստուծոյ տացի թօշակն վերջին, եւ օրինաւոր թաղումն՝ ոչ որպէս քահանայի կամ կրօնաւորի, այլ իբրեւ զմիոյ աշխարհականաց:

Բայց մի ոք անընտրողաբար զամենայն, որ յաշխարհի մեռանիցին կրօնաւորք, հաւասար համարեսցի, զի են բազումք, որ հիւրութեամբ եկեալք յաշխարհ, պատահէ նոցա վախճան, եւ այլք՝ որ ծեր եւ տկար գոյով մարմնով, եւ վասն ոչ գտանելոյ խնամս ի վանորայս՝ բնակին յաշխարհի, ուղիղ եւ ոչ բամբասելի վարուք, այսոքիկ եւ սոյնպիսիքս պատուով թաղեսցին, յորժամ հասանէ վախճան, որպէս զծառայս Աստուծոյ:

2. Դարձեալ՝ զգուշացուցանեմք զճշմարտագունիցդ երամս՝ յաղագս նոր եղելոյ սովորութեանդ ի վանորայս ի մերում ժամանակի, այգեգործ իւրաքանչիւր ոք լինելով ի կրօնաւորաց, որպէս ի գեօղս, որ անվայելուչ է կրօնաւորական կարգի, եւ արտաքոյ առաջին սրբոց հարցն պատուիրանաց: Զի նոքա եւ զորս աշխարհի ունէին ժառանգութիւնս եւ ստացուածս՝ թողին, եւ թողուլ օրինադրեցին, եւ զխաչ առաքինութեան բարձին, եւ զկնի գնացին Քրիստոսի, որպէս եւ ինքն հրամայեք մեծատանն, թէ՛ երթ վաճառեա զոր ինչ ունիս, եւ տուր աղքատաց, եւ դու առ զխաչ քո եւ եկ զկնի իմ, եւ ունիցիս գանձս բազումս յերկինս: Եւ դարձեալ թէ՛ որ կամիցի զկնի իմ գալ եւ ոչ ուրասցի զամենայն՝ զոր ունիցի յաշխարհի, եւ առցէ զխաչ իւր հանապազ, ոչ կարէ իմ աշակերտ լինել: Եւ այլ եւս՝ որ այսպիսիք են աւետարանական պատուիրանք աշակերտելոց անձանց որ էք դուք: Յորոց բազումք են ի ժամանակիս կրօնաւորաց, որ յաշխարհի առանց ժառանգութեան էին, եւ հարկատուք իշխանաց, եւ աղքատք ի գոյից, եւ կարօտք հարկաւորացն, եւ յորժամ զձեւ կրօնաւորութեան ընկալան՝ տեսարք եղեն ի վանորայս բազում ժառանգութեան, եւ փարթամացան ստացուածովք, եւ ոչ միայն հարկաւոր պիտոյիցն եղեն անկարօտ, այլ եւ աւելօրդօքն լցան, եւ յաշխարհի հոգովք եւ ձրկօք տաժանեալք, եւ աստ անհոգութեամբ եւ հեշտութեամբ ստուարացեալք: Եւ զի ա՞րդ կարիցէ այնպիսին յաշակերտութեան լինել կարգի եւ ասել ընդ Պետրոսի՝ Տէր, ահա մեք թողաք զամենայնս եւ եկաք զկնի քո, արդ՝ զի՞նչ լինիցի մեզ: Յայտ է՝ զի ոչ եթող ինչ վասն Քրիստոսի, այլ մանաւանդ զոր ոչ ունէր յաշխարհի, ստացաւ հակառակ Քրիստոսի:

3. Ի պտղոցն ժամանակի՝ զպտղաբերացն ձերոց մասն տուք Աստուծոյ ի ձեռս աղքատաց եւ կարօտելոց, եւ մի դատարկ եւ ունայն զխնդրողսն պտղոյն դարձուցանիցէք, զի մի եւ զձեզ Աստուած ի յիւր տնկեալ դրախտէն՝ ունայն դարձուցէ:

Եւ եթէ տայցէք, մի խոժոռ դիմօք եւ զայրացեալ սրտիւ եւ դժկամակ բանիւք իբրեւ զգոհն Կայենի, որ ոչ է հաճոյ Աստուծոյ, այլեւ պատճառ զայրացման, այլ՝ զուարթառատ կամօք, որպէս սիրէ եւ խնդրէ Աստուած:

Եւ ի գինւոյն ժամանակի՝ ի գինւոյ անտի մասնաւորեցէք զբաժինն Աստուծոյ: Եւ յորժամ առաւելուցու քան զպէտս ձեր, եւ հարկ լինի վաճառել, ի գնոց անտի արծաթոյ առաւել պտղաբերեցէք Քրիստոսի՝ տալով տառապելոց եւ գերելոց, եւ մի ամբարիցէք յերկրի, եւ յուսայք յետ մահու՝ այլոց ձեռամբ զձերն տալ Աստուծոյ վասն ձեր:

Դարձեալ՝ զի թէ եւ երկիւղած ոք հանդիպեցի, եւ զամենայն զոյս մեռելոյն ըստ կամացն Աստուծոյ տնօրինէ՝ վասն հոգւոյ նորա թողութեան մեղաց, նուազ է ի բարեաց եւ ոչ կատարեալ բարի: Եւ զի այս ճշմարիտ է՝ ի բանից իմաստնոյն ուսանիմք: Այն զի ասէ թէ՛ որ ողորմի աղքատին, փոխ տայ Աստուծոյ: Եւ գիտէ զայս ամենայն ոք, զի զվճար փոխոյն ոչ օտարի ուրուք, այլ փոխատուին տայ փոխառուն:

4. Մի ոք գտցի ի միջի ձերում, որ զձեւ կրօնաւորութեան զգեցեալ է, եւ յառաւելութիւն գինւոյ տուեալ զանձն իւր՝ զբամբասանս արբեցողաց ընկալցի ի կարգն սուրբ: Զի միոյն անկարգութեամբ՝ ամենայն կարգակիցք նորա անդոսնեսցին յաշխարհականաց եւ յայլազգեաց: Եւ թէ եւ այլով ամենայնիւ հնար էր անբամբասելի լինել այնպիսւոյն, արբեցութեամբն արտաքս ելցէ յարքայութենէն՝ ըստ բանին առաքելոյ, քանզի ասէ՝ մի խաբիք, ոչ սպանողք, ոչ շնացողք, ո՛չ արուագէտք, ո՛չ արբեցողք, եւ զայլն՝ որ ըստ կարգի, թուէ, ո՛չ ժառանգեսցեն զարքայութիւն Քրիստոսի եւ Աստուծոյ:

5. Դարձեալ եւ զայս պատուիրեմք, զի թէ հնար է փոփոխել ձեզ ի փոփոխական բարուց՝ վանաց ի վանս շրջելով, զի վասն դոյզն պատճառի թողուլ զառաջնորդն իւր եւ զկենակից եղբարսն՝ անհաստատութեան է նշանակ: Վասն զի բաց ի հոգւոց վնասուէ որ հրամայեալ է ի գիրս, թողուլ եւ գնալ յաղագս մարմնաւոր ինչ պատճառի, ոչ թողացուցանեն զփոփոխումն ի տեղւոյն: Եւ յայսմ պատճառ է յազգի մերոյ կրօնաւորաց զբազումս տեսանեմք անհրահանգս եւ անխրատս, եւ անհնազանդս աւագագունից. եւ զրեթէ՝ զբովանդակն բաց ի սակաւուց: Զի յորժամ յանպատշաճս, կամ ի գործս կամ ի խօսս, որ անվայելուչ է կրօնաւորաց, տեսանիցեն զոք ելեալ՝ առաջնորդն կամ վարդապետն կամ ոք ի ծերագունիցն, եւ յանդիմանօղ բանիւ սաստիցէ, վաղվաղակի գիշերադնաց եղեալ իբրեւ ծառայ փախուցեալ ի Տեառնէ, փախչի զայրացեալ սրտիւ յաստուածային խրատութէ անտի:

Մի ոք եղբարց տրտնջօղ լինիցի զառաջնորդէ իւրմէ յինչ եւ իցէ պատճառ տրտնջման, թէ եւ արդար գտանիցի ի տրտնջելն, զի մի զվարձսն՝ որ Աստուծոյ, կորուսանիցէ, եւ ընդ այդւոյն մշակացն առաջնոց դատեսցի, վասն տրտնջելոյն զՏեառնէն անիրաւաբար:

6. Իսկ զգողսն եւ զկծծիսն եւ զհատուսն քան զարտաքինսն ի սոյն յանցանս գտեալս առաւելապէս դատի Աստուած, որպէս զգիտող կամաց Տեառն ծառայ, քան զայն՝ որ ոչն գիտէ:

Եւ մի ոք փոքր համարեսցի զսա ի կարգ մեղաց, զի ի քարեղէն տաղտակսն ի գրեալ օրէնսն մատամբն Աստուծոյ, երրորդն է սա կարգեալ, յետ սպանութեանն եւ շնութեանն:

Եւ սահման՝ որ ընդ գողութեան անուամբ եւ բամբասանօք արկանէ զմարդ՝ այս չափ է, ամենայն ոք զձեռս իւր ձգէ յառնուլ զինչ եւ իցէ իրս, եւ աչօքն այսր եւ անդր նայեսցի, զի մի տեսցէ կամ տէր գոյին, եւ ըմբռնեսցէ զնա, կամ օտար ոք եւ հայհոյեսցէ. գող է այնպիսին, եւ գողութիւն է զոր առնուն:

7. Մի ոք ի բամբասանս յօժարեսցի, թէեւ ուղիղ իցէ, թող թէ զրահեա վարեալ: Զի զի՞նչ օգտեցուցանես զեղբայրն՝ բամբասելովն զնա առ այլս, զքեզ վնասեցեր ի բամբասելն, եւ նա ոչ ինչ օգտեցաւ: Եթէ կամիս օգտեցուցանել զնա եւ զքեզ տէրունականաւն վարեսլի խրատով: Յանդիմանեա զնա սիրով, որպէս զհիւանդացեալ անդամ սպեղանօք նախ առանձնաբար, եթէ ո՛չ անսայցէ առաջի երկուց եւ երից վկայից. եթէ եւ ի նոցանէ ոչ պատկառեսցի դառնալ յուղղութիւն, ասասլի յեկեղեցւոյն եւ թէ՛ եւ յեկեղեցւոյն ի հրապարականախատ լինելոյն ոչ զղջասցի, յայնժամ համարեսցի քեզ, եւ բամբասեսցի իրաւապէս՝ իբրեւ զհեթանոս եւ զմաքսաւոր:

բ) Առ առաջնորդս սրբոց ուխտից վանականաց

8. Փոքր ինչ եւ առաջնորդացդ, ի յերկինս ճանապարհորդելոցն տացուք ծառայակցաբար զհոգեւորական եւ զաստուածային բանին կերակուր, որք զաչաց ունիք գործ եւ սպասաւորութիւն մարմնոյ եկեղեցւոյ:

Զի զոր օրինակ աչք առաջնորդին անձին յամենայն շարժումն ի լաւագոյնսն կամ ի վատթարագոյնսն, ըստ այսմ նմանութեան եւ առաջնորդք՝ առաջնորդելոցն:

Ըստ այսմ օրինակի եւ առաջնորդք եկեղեցւոյ, որ ոք երկոքումբբ աչօք լուսաւորեալ իցէ, այսինքն՝ գիտութեամբ աստուածաշունչ գրոց եւ առաքինասէր գործովք՝ ամբծութեամբ, եւ սրբութեամբ եւ ամենայն արդարութեամբ, զոր պատուիրանք Աստուծոյ ուսուցանեն, այնպիսին՝ որպէս անձին իւրոյ, սոյնպէս եւ համօրէն եղբայրութեան բարւոք սին՝ որպէս անձին իւրոյ, սոյնպէս եւ համօրէն եղբայրութեան բարւոք միւսովն կափուցեալ իցէ, այսինքն՝ որ կամ գիտութիւն առանց գործոց

առաքինութեան, եւ կամ առաքինութիւն առանց գիտութեան ունիցի, թերի է ի բարեաց եւ ոչ կատարեալ, քանզի միականեաց նմանի այնպիսին:

Իսկ այնոքիկ, որ զերկոսեան տեսարանս աչաց խաւարեալս ունիցին ի լուսոյ, այսինքն՝ զի են տգէտք աստուածային գիտութեանց, եւ են պղերգ յամենայն գործս արդարութեան, մանաւանդ թէ՛ եւ հակառակօքն լցեալք, եւ յանդգնին տալ զանձինս յառաջնորդութիւն եկեղեցւոյ, որ եւ զբազումս տեսանեմք յայսպիսեաց ի մերումս թշուառացեալ ժամանակի, ձեռնամուխ եղեալ յայսոսիկ, լինիլ այնպիսիքն ըստ տէրունական առակին, կոյր կոյրի յորժամ առաջնորդէ՝ ասէ, երկոքին ի խորխորատ անկանիցին, որք ոչ յԱստուծոյ, այլ ի սատանայէ շարժեալք զիմեն յառաջնորդութիւնս յայն, ի կորուստ ինքեանց եւ առաջնորդելոցն:

Իսկ կերակրոցն բաշխումն ըստ չափոյ՝ աշխատութեանն առ իւրաքանչիւրսն լիցի առաւելութեամբ եւ նուազութեամբ: Զծերացեալսն եւ զվտանգեալսն որք զմանկութեան ժամանակն եւ զգօրութիւն անցանց ի յաշխատութիւնս եկեղեցւոյն ծախեցին, մի բարձի թողի առնիցէք, որպէս ոչ ժամանակին պիտանացուք զի մի բարկասցի Տէր: Քանզի թէ օտարաց վտանգելոց, նաեւ թշնամեանց՝ խնամ տանիլ հրամայէ Քրիստոս եւ ողորմել, եւ պատուհաս սպառնայ՝ որք ոչն առնեն, քանի՞ եւս եղբայրցն եւ անդամոց եկեղեցւոյն: Վասն որոյ՝ զծերս պատուեցէք եւ ծերատածեցէք՝ ըստ հրամանին առաքելոյ, եւ զտկարացեալսն խնամարկեցէք տեսչութեամբ եւ պիտոյից նոցա պատրաստութեամբ՝ ըստ չափոյ գօրութեան ձերոյ:

9. Մի զնուիրեալն յեկեղեցիս՝ կամ կենդանեաց միաբանութեան կամ մեռելոց յիշատակի, անձին միայնոյ սեպհականեսցէ առաջնորդն, այլ ի պէտս եկեղեցւոյն ծախիցէ: Զնոյն եւ հատուցէ եկեղեցեաւն զհոգեւոր պարտսն, զի մի յարդար դատաստանին աւուր պահանջեսցէ իւրաքանչիւր ոք զտուեալն, եւ զի՛ ոչ ունիցի յայնժամ հատուցանել, զիւրն առեալ բարեգործութիւն փոխարէն տայցեն:

Եւ թէ առաջնորդն առաջին, զոր առ յաւուրս իւր ի ծախս եկեղեցւոյն վատնեաց հաստատուն վկայիւք, եւ ոչ ժամանեաց յաղագս օրհասին մահու կանխելոյ՝ հատուցանել զպարտսն երկրորդն, որ զկնի նորա ժառանգէ զառաջնորդութիւն եղբայրութեանն, պարտական է վճարելոյ, եւ եթէ տնտես առնէ, ունի տոկոսեօք վճարել առաջի Քրիստոսի: Իսկ եթէ ոչ վկային նմա ի պէտս եկեղեցւոյն առնել զառեալն, ինքն՝ որ էառն, հատուցէ ի հանդերձելումն:

10. Մի ոք ինքնակամ ախտիւ շարժեալ՝ կաշառանօք աւագաց յափշտակեացէ զառաջնորդութիւն վանաց առանց ժամանակին առաջնորդի քննութեան եւ հրամանի: Քանզի երկու են պատճառ իրաւացի փոխելոյ զվանաց առաջնորդս, կամ վասն զանարժանս գործելոյ արտաքոյ օրինաց Աստուծոյ, եւ այն ճշմարիտ վկայիւք՝ կամ եկեղեցւոյն ոչ շինութեան, այլ աւերման լինելոյ պատճառ: Եւ առանց այսոցիկ՝ եթէ յանգձնի ոք հակառակ յառնել, մեղանչէ յօրէնս Աստուծոյ:

զ) Առ առաջնորդս եկեղեցւոյ՝ որ են յաշխարհի,
որ կոչին եպիսկոպոսունք

11. Խօսեսցուք եւ առ դասս եպիսկոպոսաց սրբոց, որ էք տեսուչք կարգեալք յԱստուծոյ հոգւոց հաւատացելոց՝ որ են յաշխարհի:

Որ թէպէտ եւ ըստ կարգի երկրորդ եղաք յաղագս բարեկարգութեան՝ նախ առ վանականսն, սակայն ըստ աստիճանի՝ առաջին էք:

Պարտ է գիտել եւ զայն, թէ յաղագս որո՞յ պատճառի եղաւ ի Քրիստոսէ եւ յառաքելոց նորա այս գործ եպիսկոպոսութեան, յայտ է թէ վասն լինելոյ գլուխ եւ հրամանատար քահանայից եւ ժողովրդոց, եւ որպէս զդէտ աննիհր աչօք մտացն նայել ի վերայ ամենեցուն, զթիւրեալսն ուղղել, եւ զուղիղսն հաստատուն պահել:

Եւ թէ զինչ հրամայեցաւ լինել եպիսկոպոսին եւ կամ զինչ առնել, զայս Պօղոս յայտ առնէ առ Տիմոթէոս գրելովն, թէ պարտ է եպիսկոպոսին անարատ լինել՝ որպէս Աստուծոյ տնտեսի, հեզ, ցած, պարկեշտ, հիւրասէր, բարեսէր, արդար, սուրբ, ժուժկալ, մի արծաթասէր, մի կռուող, մի հարկանող, այլ հանգարտ, եւ այլ եւս:

12. Թողից ասել զեւս դժնտակագոյնսն այսր ժամանակի եպիսկոպոսաց գործ, զի եւ բազում անարգանաց եւ տուժից տանին յայլագեաց, ոչ յաղագս աստուածային օրինացն՝ որպէս առաջին սուրբքն, զի այն երանութեան էր արժանաւոր, այլ վասն սնոտի փառացն յուսոյ եւ զգերփեալսն ի հնազանդելոց պէսպէս հնարիւք եւ բռնութեամբ, զոր յեկեղեցւոյ պայծառութիւն եւ յաղքատաց պէտս հրամայեցաւ լինիլ, զայնոսիկ ժողովեն որպէս զմաքսաւորս, եւ բռնակալաց, աշխարհի նուիրեն: Եւ ոչ թէ ի նոցանէ բռնադատելով զայն առնեն, քանզի ի սոյն իսկ յազգէ մերմէ սկսաւ այս գործ չարութեան, եւ ծանուցաւ յայլագեաց յաներկիւղից ոմանց եւ ի փառամոլից, որք մի ի միոյ վերայ յառնելով տակաւին անեցուցանեն զկապեալս ի վերայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, որպէս զտունս բաժից կամ զներկոցաց, որոց մեղաց չիք թողութիւն՝ ըստ առ ի յԱստուած մեղուցելոցն: Որ ոչ միայն քահա-

նայապետութեան չեն արժանի, որ զայս դաժան գործ սկիզբն արարին մուծանել յեկեղեցի, եւ կամ այնոքիկ որք ի հայրապետաց ընկեցեալք յաթոռոյ վասն հոգեւոր պատճառի՝ այլազգեաց բռնաւորութեամբ եւ յաւելուածով կապալացն՝ դարձեալ փութան յափշտակել զեպիսկոպոսութիւնն, այլեւ ոչ քրիստոնէութեան հաւատոյ եւ կարգի, եւ ոչ օրինաւոր քահանայական թաղման եւ սրբոյ պատարագին յիշատակի:

Զի՞նչ ասել եւ զմօրէն այսոցիկ չարեաց, զյայտնապէս հակառակացն ճշմարտութեան եւ սրբոյ աթոռոյ Լուսաւորչին, որք ինքնաշարժ ախտիւք եւ բռնակալաց աշխարհի հրամանօք զանձինս իւրենաց յայս աստիճան հոգեւոր բարձրութեան ձգեն, եւ ոչ ընտրութեամբ Աստուծոյ եւ աստուածայնոց արանց համօրէն ազգիս՝ որպէս օրէնն պահանջէ, որով բիւր նեխութեան եւ ապականութեան անդամոց Քրիստոսի լինին պատճառ: Զի թէ ի գլուխն Ահարօնի իջանէն շնորհք Հոգւոյն Սրբոյ՝ որ է հայրապետութիւն, եւ ի գլխոյն ի մօրուսն՝ յեպիսկոպոսութիւնն, եւ ի մօրուացն ի գրապանակսն՝ որ է քահանայութիւնն, եւ ի գրապանացն ի զգեստն՝ որք են ժողովրդեանն դասք:

դ) Առ դասս քահանայից

13. Դարձուցուք այսուհետեւ զկարգ բանիս առ դասս քահանայիցդ, որք աստիճանաւ երկրորդ էք եպիսկոպոսաց եւ կարգեալ էք քահանայական գործառնութեամբ նուիրել զամենայն զորդիս Աստուծոյ, ծնանելով զամենեսեանսն մկրտութեամբ սուրբ աւագանաւն յորդէգրութիւն Հօրն երկնաւորի եւ ի ժառանգակցութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ, եւ մեղաքաւիչ մարմնոյ եւ արեանն Տեառն բաշխմամբ կերակրել զհոգիս նոցա յանմահութիւն:

Եւ թէպէտ եւ ամենայն բարեաց տեսակօք եւ առաքինութեամբ կատարեալք իցէք, սակայն զեկեղեցւոյ պայծառութենէ եւ զսրբոյ պատարագին պատուական եւ մաքուր զգեստուց մի անփոյթ առնէք, որպէս լսեմք զոմանց՝ եթէ հասարակաց զգեստուք եւ աղտեղեալ տրեխօք ելանեն ի բեմն սուրբ, եւ զսարսափելի խորհուրդն անխորհրդական զգեստուք կատարեն, եւ զայն ի պարկեշտութիւն անձանց համարեն, հանելով զժողովուրդն արտաքոյ եկեղեցւոյն եւ զդուռն ընդդէմ ձգելով. եւ ոչ միայն, այլեւ անմտաբար ի բամբասանս բերին. ոմանց եկեղեցեաց եւ ի մերս բարեզարդ կարգաւորութիւն:

Ոչ ունիլ քահանայից յԱստուծոյ եւ ի մէնջ հրաման առանց սուրբ ծածկութի պատարագամատուցին զգինւոյ մատուցանել զսուրբ պատարագն, կամ Աւետարան կարդալ, կամ խաչ առնուլ ի ձեռս, կամ

յայլ ինչ ի սրբութիւնսն մերձենալ, եւ այսոքիկ՝ զորս գրեցաք սակաւութեւ եւ որ նման սոցին, արտաքին մարդոյս զգուշութիւն, որոց հանդերձեալ են սպասաւորել աստուածայնոցն:

14. Եւ մի լիցի որպէս լուաք զոմանց աներկիւղ քահանայից, որ ի քաղաքս բնակին, եթէ յառաւօտէ մինչեւ ցժամ պատարագին ի վաճառաւորոցս քաղաքին շրջին տուր եւ առութիւն վաճառաց յոր բազում նետք հարկանեն յոգիսն ընդ մոտս զգայարանացն ի տեսանել եւ ի լսել, ի խօսել եւ ի գործել զանպատշաճսն, եւ անտի դարձեալք մտանել յանդգնին յեկեղեցիս, եւ յայլոց քահանայից կազմեալ նշխարաւ առանց սաղմոսաց եւ աղօթից մատուցանեն զպատարագն: Որոց պատուիրեմք՝ յայսմ հետէ ի բաց կալ յայդպիսի աներկիւղ եւ չար սովորութեանց, եւ նախ սրբել զմիտսն գիշերոյն եւ տունջեանն աղօթիւք, որպէս վերագոյնն գրեցաք, եւ ապա մտանել յեկեղեցի սուրբ, եւ յանդիման լինել Աստուծոյ սրբով պատարագաւն:

15. Մի ոք ի քահանայից առանց գիտելոյ զխոստովանութիւն մարդոյ զհաւատոյն եւ զգործոցն՝ կամ իւր ինքեան կամ այլում քահանայի, տացէ նմա զհաղորդութիւն մարմնոյ եւ արեանն Քրիստոսի՝ ի յառողջութեան կամ ի հիւանդութեան, եւ կամ գիտելով զանարժանութիւն ուրուք տայ յաղագս մարդահաճութեան զաստուածային խորհուրդն, ծածկելով այնու զկարծիս չարութեան՝ որ զնմանէ, զի այնպիսին է՝ որ տայ զսրբութիւն շանց եւ առաջի արկանէ զմարգարիտն խոզաց:

16. Մի ոք ի քահանայից պատարագողաց յսակալութիւն ունելով ի սրտին ընդ ումեք՝ մատիցէ յաստուածային խորհրդոյն կատարումն, եւ անընդունելի առնիցէ զպատարագն առաջի Աստուծոյ, այլ նախ հաշտեցի ընդ եղբօրն՝ ըստ հրամանին Քրիստոսի, եւ ապա եկեալ մատուցէ զպատարագն:

17. Իսկ եթէ քահանայն ընդ բանիւ արարեալ զոք ի ժողովրդականացն վասն պատուիրանագանց լինելոյ յօրէնս Աստուծոյ, եւ նահապարտացեալ ոչ գայ յուղղութիւն, եւ ոչ խնդրէ թողութիւն ի քահանայէ անտի, քահանայն առանց խղճի մտաց մատուցէ զսուրբ պատարագն, եւ ընդ դատապարտութեամբ է այն՝ որ ոչ ուղղեցաւ, եւ ոչ խնդրեաց զթողութիւն, քանզի Քրիստոս ոչ վայրապար հրամայէ առնել թողութիւն արտմեցուցանողին, այլ եթէ անկեալ առաջի խոստանայ ապաշխարիլ, յայնժամ ասէ՝ շնորհեսցի առ ի քէն թողութիւն յանցանացն, զոր առ քեզն յանցեալ: Իսկ եթէ մեղուցեալն առաջի անկեալ քահանային եւ խոստանայ գալ յուղղութիւն, եւ քահանայն յաղագս քահանային եւ խոստանայ գալ յուղղութիւն, եւ քահանայն յաղագս մարմնական ինչ պատճառի յսակալ լինելով ո՛չ առնիցէ թողութիւն, չէ պարտ նախքան զհաշտելն մատուցանել պատարագ:

18. Նաեւ առ քահանայս բազում պատճառս յօդէ սատանայ՝ խռովելոյ ընդ միմեանս եւ վիճաբանելոյ, եւ յոխակալութեան եւ ի նախանձու ախտս տանջելով զոգին զամենայն ժամանակս, որ եւ առ տգէտս եւ վայրենաբարոյս առաւել զօրանայ. է որ վասն յափշտակելոյ ի ժողովրդենէ միմեանց ազահուրթեան ախտիւ, եւ է որ յաղագս հարստահարելոյ զընկերն փառասիրութեան աղագաւ, եւ յայլ եւս յուղագոյն ատելութեան պատճառաց լուծանի ի նոցանէ սրբոյն պատուիրան, եւ Քրիստոսի աշակերտութեան նշան, առ որս ասաց թէ՝ յայսմ ծանիցէ աշխարհ զձեզ, եթէ իմ աշակերտք էք, եթէ սիրիցէք զմիմեանս:

Եւ արդ աղաչեմ զամենեանս. զձեզ՝ զժուարաշարժս լինել ի վիճաբանութիւնս եւ ի կռիւս, եւ դիւրաշարժս ի հաշտութիւն եւ ի խաղաղութիւն: Եւ մի ոք՝ որ զօրաւորն է ի մարմնական յառաջադիմութիւնս, ջանայ զրկել զընկերն եւ անիրաւել, զի մի գայն՝ որ առնէ իրաւունս զրկելոց զԱստուծո, դատաւոր եւ դատախազ իւր կացուցանէ, եւ զոր ի յանցաւոր կեանս զրկեաց, ի յանցանացն վաշխիւ հատուցանէ:

19. Մի ոք ի ձէնջ սիրեսցէ զկուրութիւն տգիտութեան քահանայական ուսմանց յաղագս ծուրութեան կամ աշխարհական զբաղմանց, այլ թէեւ ոչ ամենեցուն ամենայն շնորհօք կատարեալ լինել հնար է, զոր եւ աստուածային օրէնքն պահանջեն ի քահանայից, սակայն ի հարկաւորսն պարտին անթերի լինել, այսինքն զեկեղեցական գիրս ուղիղ ընթեռնուլ, եւ զմանր ուսմունս ձայնաւորացն պաշտել յեկեղեցիս, եւ ապա գալ ի ձեռնադրութիւն քահանայութեան:

Բայց լսեմք զոմանց սուտ քահանայից, զի ոչ միայն յայլ ուսմանէ են տգէտք յաղագս հեղգութեան, մանաւանդ թէ վասն անհաւատութեան, այլ եւ զսաղմոսն Դաւիթի ո՛չ գիտեն բովանդակ, առանց որոյ զնոսին զհարիւր եւ յիսուն փոխան խօսել բերանով ընդ Աստուծոյ՝ ոչ մատչի պատարագ ըստ աւանդութեան կանոնի հարցն սրբոց: Ոմանք եւ ոչ զբանս աղօթից սրբոյ պատարագին գիտեն ի բերան եւ սուտ պատարագաւն խաբել կարծեն զանխաբելին Աստուծո եւ զմարդիկ եւ զհոգիս ննջեցելոցն առ աչս մարդկան կեղծաւորելով, որոց դատաստանն առաւել է քան զամենայն մեղաց առաջի Աստուծոյ, որք եւ ոչ իսկ են արժանի այլեւս մատուցանելոյ պատարագ, թէեւ յետ յանդիմանելոյն առնուցուն ի բերան: Այլ թէ կամիցին զոգիս իւրեանց փրկել ի դատապարտութենէ մեծաւ ապաշխարութեամբ թէ արդեօք քաւեսցին յառ Աստուծո մեղանացն:

20. Մի ոք ի քահանայից վայրապար եւ առանց մեծի զգուշութեան կատարեսցէ զսուրբ մկրտութիւն, իբրեւ զաշխարհական ինչ գործ համարելով, եւ մի ընդ աստուածային բանիցն բանս ծիծաղականս եւ կա-

տակերգութիւնս խառնեացէ, որպէս լսեմք զոմանց տգիտաց եւ աներկիւղից՝ զի առնեն:

21. Եւ մի ոք ի քահանայից յետ հաց ուտելոյ իշխեսցէ առնել մկրտութիւն առողջից մանկանց, բայց թէ յերկիւղէ մահու, այլ նախ կատարեսցէ զմկրտութեան գործ եւ ապա մատուցէ զպատարագն սուրբ՝ յորմէ եւ զմկրտեալն հաղորդեցուցէ:

22. Եւ մի յանհաւատից արանց կամ կանանց, որք ոչ են երկրպագութե Բրիստոսի, առցէ ոք կնքահայր մանկանց մկրտելոյ, զի զոր ինքեանք՝ ոչ ունին այլում զի՞արդ կարեն տալ զխոստովանութիւնն՝ որ ի Սուրբ Երրորդութիւնն, յորժամ պահանջէ քահանայն՝ ի դէմս մկրտելոյն զգաւանութիւն հաւատոյն:

23. Եւ մի ոք ի ձէնջ ըստ հարկի պահանջեսցէ գինս արծաթոյ անգին շնորհին վասն մկրտութեանն, կամ մահու հաղորդ տալոյ, այլ որ ունին, եւ տան սիրով որպէս զնուէր եկեղեցւոյ՝ առէք, եւ որ աղքատ լինին՝ մի բռնադատէք:

24. Ասեմք եւ յաղագս զծնունդս այլազգեացն մկրտելոյ՝ որ սովորութեամբ բերի ի Հին ժամանակաց: Բայց զայն միայն վասն սորին իրի պատուէր տամք քահանայիցդ, մի վասն ագահութեան արտի յորդորել զնոսին, եւ կամ յօժարութեամբ ընդունել, այլ դժուարաւ եւ ի հարկէ բերել յայնպիսի իրս: Զի թէ հաստատուն մնալոց էին ի հաւատս՝ բարի էր յորդորումն եւ յօժարութիւն ձեր, բայց զի ապրեալքն ըստ մարմնոյ՝ անգրէն ընդ ջուրսն են անցանելոյ, եւ ի լուսակիդն յօգեաց ի սեռութիւն այծից փոփոխելոց՝ ըստ սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ տեսլեան, նորին աղագաւ անօգուտ է ջանն՝ որ վասն նոցին, զի շահն սակաւ է, եւ վնասն յոլով:

25. Մի ոք ի ձէնջ գաղտ պսակ դիցէ ումեք, այլ եթէ ծնողս ունիցի եւ միաբան իցէ եւ ոչ բաժանեալ, գիտութեամբ եւ կամաւ նոցին եղիցի: Իսկ եթէ ոչ ընդ ծնողօք՝ հասարակաց տեսութեամբ յայտնի դիցի պսակն, զի վկայեսցէ յամենեցունց, թէ ուղիղ, եւ ոչ ընդդէմ օրինացն Աստուծոյ, որով եւ երգոցն ձայնք եւ նուագարանացն զնոյն նշանակեն, իբրեւ թէ վկայս պսակելոցն զամենեցունց զլսելիս եւ զտեսնելիս կեցուցանելով, իսկ գաղտնին՝ անվկայ է եւ անհաստատ եւ ոչ ընդ օրինօք, յորմէ պատուէր տամք ի բաց հրաժարիլ եւ ոչ յանդգնիլ յայսպիսի իրս վասն ագահութեան:

26. Մի եւ կնաթողաց արանց կամ այրաթողաց կանանց առանց կանոնական հրամանին դիցէ ոք պսակ, զի մի լուծջիք դուք ի քահանայական կարգէ ըստ կանոնաց, եւ եղեալ պսակն քակտեսցի, եւ եթէ բռնանան եւ ոչ բաժանին՝ ընդ պոռնիկս համարեալ լիցին:

27. Մի եւ այնոցիկ, որք առեւանգս ասին, դնիցէ պսակս, զի հակառակ օրինաց Աստուծոյ է եւ բիւրք հարեաց պատճառք ի սատանայէ շարժեալք ի մոլեկան արիւտսն, եւ բազումք այն իսկ են՝ որ յետ սուտ պսակին, յորժամ յագին դիւական տուփմամբն, մեծաւ ատելութեամբ բաժանին ի միմեանց, եւ պսակադիրքն այսպիսեացս կցորդ հարեաց նոցին լինիցին:

28. Մի եւ տղայոց անմեղաց՝ յաղագս ագահութեան հայրենի ժառանգութեան, կամ վասն այլ ինչ պատճառի, պսակ դիցէ ոք ի քահանայից, զի բազում վնասք լինին յայնցանէ եւ պատճառս բաժանման յետոյ ի միմեանց: Այլ ժամանակ պսակի է ի զարգանալ արութեան հասակին ի հնգետասանին ամաց լրումն՝ առնն, եւ յերկոտասանին կամ եւս առաւել՝ կնոջն, որպէսզի կարօղ լինիցին ըստ բանաւորաց՝ հաճութեամբ զուգել ընդ միմեանս առ ի հաստատուն լինելոյ զուգութեան, եւ մի ըստ անբանից՝ առանց կամաց եւ յօժարութեան անհաստատ գոլով եւ առ ժամայն պատահումն: Եւ այրն աւագագոյն պարտի լինել ըստ ժամանակի՝ քան զկինն, որպէս զԱդամ նախ ստեղծեալ Աստուծոյ եւ ապա զԵւայ:

29. Մի ոք ի քահանայից ի բռնութենէ բռնաւորաց առանց առնն եւ կնոջն՝ պսակ դիցէ որպէս լսեմք ի կողմանս Հայաստանեայց լինիլ, որ ընդ իշխանութեամբ այլազգեաց են: Զի պսակն այն անհաստատ է եւ լուծանելի, եւ պսակադիրքն ոչ առանց պատժոց, թէեւ ակամայ է գործն, եւ կաշառատուքն բռնաւորաց վասն ջատագով լինելոյ նոցին յանիրաւ գործն յայն՝ առաւել դատապարտութեան եւ անիծից են արժանի, զի զօրէնս Աստուծոյ եւ զգատաստանս եկեղեցւոյ լուծանել փութան բռնութեամբ աւագաց: Վասն որոյ առանց խղճոյ է լուծումն այնպիսւոյ պսակին, քանզի չէ ըստ հրամանին Աստուծոյ, այլ ի մարդկային բռնութենէ:

30. Մի ոք համազգեաց, որոց արեան մերձաւորութիւն իցէ, պսակ օրհնութեան դիցէ, այլ մինչեւ ի յերկուց կողմանցն զչորրորդ ազգին գլխաւորութիւն կատարեալ ունիցին:

Եւ թէ զի՞նչ պատճառաւ զչորեաք թիւն կանոնադրեցին հարքն սուրբք սահման ամուսնութեան՝ ծանուցուք, զի գիտիցէք:

Քանզի բնութիւն մարմնոյ ի չորից տարեաց գոլով՝ յիրաւի եւ մարմնական ազգակցութիւն մինչեւ ի չորրորդ թիւն ժամանէ, որ է այսպէս, ի միոյ հօրէ երկուց եղբարց բաժանեալ՝ հաւասար ունին յինքնեանս զհօրն գոյացութիւնս, իսկ առ ի նոցանէ ծնունդքն՝ զկէս արեան եղբայրութեանն, եւ երրորդ ծնունդն՝ որ յեղբարցն որդւոց, զկիսոյն կէս արեանն միայն, իսկ չորրորդ ծնունդն՝ որ ի սոցանէ,

խնդրեսցէ զթողութիւն, եւ ուխտ դիցէ Աստուծոյ՝ ապաշխարել, եւ այլ ո՛չ եւս ի նոյն սովորութիւն չարեաց անկանիլ:

Եւ յորժամ յիւրոյ քահանայէն այսպիսի օրինակաւ ընկալցի զթողութիւն, յայնժամ եւ այլ քահանայքն ընկալցին զնա սիրովն Աստուծոյ:

37. Այս օրէնք ուղղութեան եւ ի մէջ եպիսկոպոսաց հաստատեացի, որպէսզի զառ միոյ եպիսկոպոսէն բանադրեալն ի քահանայից կամ յաշխարհականաց, այլ ոք յեպիսկոպոսաց ոչ ունի իշխանութիւն լուծանելոյ, բայց ի բանադրողէ անտի:

38. Աւանդեմք եւ զայս եւս պատուիրան ամուրեաց քահանայիցդ, որ ըստ աշխարհի, զի որում ի մանկական հասակին հասանէ վախճան ամուսնոյն, թէ կամեսցի զոգի իւր ապրեցողցանել ի մեղաց եւ ի բամբասանաց եւ սուրբ խորհրդոյն արժանաւորապէս սպասաւորել, հրաժարեալ յաշխարհէ՝ ըստ կանոնական հրամանին ի կարգ կրօնաւորութեան մտցէ, զի ի մէջ աշխարհի սովորական ընտելութեամբ լինելով ի տեսութիւնս եւ ի խօսակցութիւնս ընդ կանայս, մանաւանդ՝ խոստովանութեան նոցին լինել ընդունող ըստ օրինի քահանայութեան, անհնար է սրբութեամբ ծառայել Աստուծոյ, ապա թէ ընդ անձուկ ճանապարհն զնալ դժուարանայ՝ զլայնն եւ զարձակն սիրելով, լռել արժան է նմա ի սրբոյ պատարագին սպասաւորութենէ, թէեւ ի յայտնի վատութիւնս ոչ բամբասի: Քանզի ոչ կարէ յերիտասարդական հասակին մաքրապէս սպասաւորել սրբութեանցն, մանաւանդ՝ որ ոչ երկիւղածութեամբ եւ պարկեշտութեամբ եւ պահօք եւ աղօթիւք զգուշանայ անձին իւրում, այլ աներկիւղութեամբ վարի ի կերակուրս եւ յըմպելիս եւ յամենայն տեսակս ընդարձակ վարուց:

Իսկ որոյ մերձ ի ծերութիւն հասանէ վախճան ամուսնոյն, եւ վստահ լինի յանձն իւր սրբութեամբ եւ անարատ վարուք եւ առանց բամբասանաց սպասաւորել Աստուծոյ, որպէսզի գովութիւնս ընկալցի ի տեսողաց եւ մի բամբասանս, այնպիսին կացցէ յեկեղեցւոյ իւրում որքան ախորժէ: Եւ արդ՝ քահանայիցդ առ ի խրատ, զոր գրեցաք սակաւութեմ, ոչ իշխանաբար հրաման տալով, այլ ծառայակցապէս աղաչելով, բաւական լիցի առ ի մէնջ, իսկ զպակասեալն ի մերոցս՝ ունիք հմտանալ կատարելապէս ի հարցն առաջնոց կանոնական գրոց, որովք օրինադրեցին զմանկունսն եկեղեցւոյ ի փառս Աստուծոյ:

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՂԲԻՐՆԵՐ

ՆԵՐՍԷՍ Ե

Կաթողիկոսական կարգադրութիւններ

Այս դարուս առաջնակարգ կաթողիկոսներից մէկն է Ներսէս Ե Աշտարակեցի: Նա կաթողիկոսութիւն է արել 1843 թուից մինչեւ 1857-ը՝ կարգաւորելով եկեղեցական եկամուտները, կանոնաւորելով բոլոր ատեանների գործավարութիւնը, նա խստութեամբ պահանջել է թեմակալ առաջնորդներից մանրամասն հաշիւ թեմական, վանքական կալուածների, եկամուտների եւ զանազան արդիւնքների, շատ տեղ նշանակելով աշխարհական կառավարիչներ եւ գործավարներ առաջնորդների ու փոխանորդների տեղը:

Կոնսիստորիաներին եւ զանազան անձանց կօնդակներով եւ զանազան կարգադրութիւններով արել է շատ բարեփոխութիւններ, մշակել է երեցփոխանների, գործակալների, աւագ քահանաների համար կանոններ, որոնք ուղարկելով պաշտօնական անձանց՝ հրամայել է կանոններ, որոնք ուղարկելով պաշտօնական անձանց՝ հրամայել է կատարել: Ահա այս կանոններից մօտ 96 հատ դնում ենք այստեղ, որքան կարողացանք գտնել նրա թղթերում, թէեւ վստահանում ենք ասել, որ շատ կանոններ մնացին առանց արձանագրելու, որովհետեւ նրա թղթերը ամբողջութեամբ չկարողացանք գտնել ոչ Սինոդի դիւանատանը եւ ոչ վեհարանում:

ՆԵՐՍԷՍ Ե-Ի ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (1843-1857)

(Առաջ քահանաներին, Տիդիսի Ղազար քահանայ Տէր-Ղազարեանի անունով)

1. Եկեղեցւում ունենալ երկու ձեռք մետրիքական մատեան եւ վերահասու լինել, որ իւրաքանչիւր քահանայ ամէն օր առանց զանցառութեան խորհրդակատարութիւններից յետոյ գրի այն մատեաններում ծնուած, մկրտուած, պսակուած եւ մեռած անձանց, եւ մի օրինակը իւրաքան-

- չիր տարուայ լրման ուղարկել կոնսիստորիան եւ միւս օրինակը մշտապէս պահել եկեղեցում:
2. Որ մկրտութիւնից, պսակից, մնջեցեալների պատարագից գոյացած յօգուտ եկեղեցու լուսագիւնները ամբողջութեամբ յանձնուին եկեղեցու երեցփոխանին:
  3. Իւրաքանչիւր շաբթուայ լրման վերահասու լինել երեցփոխանի տոմարագրութեան, եթէ անուղղութիւն կամ սխալանք գտնուի՝ ուղղել եւ հաշուեմատեանում ստորագրել, եւ եթէ երեցփոխանը անգրագէտ լինի, քահանաներից կամ դպիրներից մէկը պարտաւոր լինեն գրելու երեցփոխանի հաշուեմատեանում բոլոր ելքը ու մուտքը:
  4. Իւրաքանչիւր վեց ամսուայ լրման վերահասու լինել երեցփոխանի մոմավաճառութեան, թէ երեցփոխանը մոմավաճառութեան աւագ պահարանից որքան մոմ է գնել, որքան վաճառել եւ որքան է մնացել:

Տես Պօլօժէնիս

5. Ունենալ մատեան եկեղեցական անօթների եւ զարդերի համար, աւագ քահանան վերահասու լինի եկեղեցական անօթների, զարդերի, արծաթեղէնների, ոսկեղէնների եւ թանկագին ու արժանագին հանդերձեղէնների ամբողջութեան եւ մաքրութեան, որովհետեւ սրբութիւնը Աստուծոյ տան մաքրութիւն է պահանջում:
6. Եկեղեցու սպասները եւ հանդերձեղէնները կոտրած, պատառուած կամ աղտեղուած չլինին:
7. Ուշադրութիւն դարձնել, որ քահանաները եւ միւս պաշտօնեաները լինեն զգաստ եւ եկեղեցուն հաւատարիմ, անհոգների վերաբերմամբ զանցառութիւն չանել, այլ պահանջել, որ կատարեն իրանց պարտքը:
8. Անվայել գործերում գտնուող պաշտօնեաներին երեք անգամ խրատով զգուշացնել, յամառութեան դէպքում յայտնել կոնսիստորիային, իսկ սա՝ Սինոդին:
9. Քարոզել եւ յորդորել ժողովրդին, որ ժամերգութեան ժամանակ երկիւղածութեամբ կանգնեն, չխօսին եւ չծիծաղեն եւ Աստուծուն չբարկացնեն:
10. Բոլոր կիւրակի օրերին, երեւելի տօներին եւ մեծ պասին քարոզը չպակասեցնել եկեղեցիներում:

Կատարեցէք այս բոլորը ճշտութեամբ, պատասխան պիտի տաք Աստուծուն եւ հոգեւոր կառավարութեան:

(Տփղիսի եկեղեցիներին)

11. Քահանայք պիտի զգուշանան, որ եկեղեցիներում անվայելչութիւն եւ տգեղութիւն ամենեւին չլինի:
12. Քահանաները եւ դպիրները չհամարձակեն առանց մաքուր սոնապանի (չուլկի) սեղան բարձրանալ, բարձրացողը պիտի լինի մաքուր սոնապանով եւ հողաթափով:
13. Վերաբերութիւն անող քահանան ունենայ փորուրար եւ շուրջառ եւ ոչ շապիկ եւ ուրար, անվայել է նրան դպրի զգեստով երեւալ:
14. Քահանաների փիլօնը եւ լօղիկը, նոյնպէս եւ դպիրներին լինեն առանց կարկատանի, գլուխները սանրած եւ նրանց ձեռներն ու երեսը լուացած:
15. Բոլոր քահանաները, բացի ծանր հիւանդութեան դէպքից, միշտ պիտի եկեղեցում գտնուեն ժամերգութեան սկզբից մինչեւ վերջը, չպիտի ել ու դուրս անեն, կամ խորանում նստեն:
16. Մկրտութիւնը, պսակը, թաղումը եւ մնացած եկեղեցական պաշտամունքները քահանաները չհամարձակեն կատարել առանց խաչի, Աւետարանի, բուրվառի, մոմերի, եկեղեցական զգեստների եւ առանց սարկաւազի կամ դպրի:
17. Քահանայք յորդորեն, որ ժողովրդականները մկրտութիւնը կատարեն մինչեւ ութերորդ օրը ծնունդէն յետոյ եւ միշտ եկեղեցում, բացի ծանր հիւանդութեան դէպքից:
18. Քահանաները չհամարձակուին որեւէ օրինակատարութեան, մկրտութեան, պսակի, կամ թաղման համար նուր կամ վարձ պահանջել եկեղեցում, այլ դրսեւում քաղցր եւ յորդոր խօսքերով, առանց բռնադատութեան ընդունեն կամաւոր նուէրները եւ շնորհակալութեամբ օրինեն նուիրատուներին:
19. Թոյլ չտալ թէ եկեղեցականներին, թէ ժողովրդականներին գտակը գլխին եկեղեցում կանգնել, խօսել, կռուել կամ անպատկառ կերպով սք. սեղանում նստել:
20. Արթուն լինէք, որ ձեր ժողովրդականները գոնէ տարին մի անգամ խոստովանուեն եւ հաղորդուեն, առանձին խրատել կանանց, որ շապրեալ երեսով չգան եկեղեցի, հաղորդութեան օրը փոխանակ արտասուքով լուանալու երեսը՝ դեղում են:
21. Քահանաները չհամարձակուեն սք. մասնատուփը իրանց տանը պահել, այլ միշտ եկեղեցում. պատարագիչը ամեն անգամ նորոգի սրբութիւնը հիւանդների համար, եւ հարկաւորութեան ժամանակ, թէ գիշեր լինի, թէ ցերեկ, քահանան մտնի եկեղեցի, երկիւղածութեամբ տանի հաղորդութիւնը հիւանդին եւ էլի յետ բերի եւ դնի սեղանի վրայ:
22. Քահանաներից ոչ ոք առանց կաթուղիկոսի եւ առաջնորդի չհամար-

ծակի թասակ եւ կերպասեայ, ծաղկաւոր կամ անծաղիկ փիլոն կրել: Բոլոր թասակաւոր քահանաները Աւետարանը կարդալուս եկեղեցում կամ դրսում, գլուխները բանան ի պատիւ Աւետարանի:

Տես Գեորգ Դ-ի եւ Մկրտիչ Ի-ի կանոնները

23. Քահանան առանց ծանր հարկի չթափառի վաճառատեղերում, շուկաներում, փողոցներում եւ կամ դատաստանատան դռներում:
24. Քահանաներին արգելուած է առանց վիճակաւորի գիտութեան ննջեցեալի վրայ քարոզ կամ ծանուցումն անել:
25. Քահանաները հիւսեալ մազերով, ցուպը ձեռին, կամ փիլոնով դրսում, թէ եկեղեցում եկեղեցական պաշտօն չկատարեն, միմեանց բերանից չխլեն երգելիքները:
26. Քահանաները եւ դպիրները հնազանդ լինեն աւագ քահանային, պսակ, թաղում պատահելիս աւագ քահանային իմացնեն, որը լուսագինը առնելով կյանքնի երեցփոխանին եւ նուիրողի անունը, եւ նուրի որքանութիւնը կգրի իւր առանձին տունարում:
27. Բոլոր քահանաները եւ ժողովուրդը օրհնութիւն տալիս եւ ստանալիս բաց գլխով լինեն, որովհետեւ օրհնութիւն տալիս է քահանան յանուն Քրիստոսի, ստացողը առնում է Քրիստոսի փոխանորդից. բացի կանանցից, որոնք ծածկած գլխով են:
28. Ուրիշ եկեղեցուց քահանային հրաւիրելիս թաղման եւ այլ պաշտամունքների համար, նա պիտի փիլոնով եւ շուրջառով գնայ ու իւր տեղը կանգնի եւ ոչ առանց փիլոնի գայ ու ժողովրդի մէջ կանգնի:
29. Ուշադրութիւն դարձնեն, որ երգեցողութիւնը եկեղեցում լինի պարզ, մաքուր, հասկանալի. ժամերգութիւնը՝ յստակ ու դիւրալի, եւ ամենայն երկիւղածութեամբ ու պատկառանքով:

(Ղարաբաղի կոնսիստորիային)

30. Պատուիրել բոլոր քահանաներին, որ պատարագի ժամանակ Նարեկի աղօթքը կարդան «Ի յարկի սրբութիւն»-ից յետոյ, ինչպէս խորհրդատեւորումն է:
31. Նուիրանաց հացը սպիտակ ալիւրից լինի, եփած եւ ջերմ:
32. Հացը բեկանել միայն «Լրումն Հոգւոյն Սրբոյ» ասելիս:
33. Վերաբերողից սկիզբ առնելիս երկու վարկեան պահել հանդէպ ժողովրդեան:
34. «Ի սուրբ, ի սուրբ» ասելիս չխաչակնքել, որովհետեւ խօսքի միտքը չեն թելադրում խաչակնքել ժողովրդի վրայ:

35. Պատուիր լինի քահանաներին, որ եղունգները կտրած, ձեռքերը լուսացած պատարագ մատուցանեն:
36. Քահանայք բերան իմանան աղօթքները:
37. Պատարագից յետոյ ասեն «Որ օրհնես զայնոսիկ» աղօթքը, ապա ցած իջնեն եւ Աւետարանը կարդան:
38. Խստիւ արգելում ենք պատարագից յետոյ տները չշրջել՝ նշխարներ բաժանելու ազահութիւնից դրդուած:
39. Արգելում է քահանային հինգ նշխարքից աւելի չգործել եւ ժամատիրոջ միայն մի նշխար տալ:
40. Պատուիրել բոլոր քահանաներին անխափան խաղաղական աղօթքները ասել երեկոյան ժամերգութեան կից՝ բացի մեծ պսակ, յիմանց կիրականտից եւ կիւրակի օրերից ու տէրունական տօներից:
41. Մասնատուփը եւ մեռունը սեղանի վրայ դնել եւ յարգել սրբութիւնը:
42. Խստիւ արգելել, որ քահանաները փայտ չգործածեն, այլ բթաւ դրոշմեն:
43. Սեղանի վրայ դնեն մի տէրունական պատկեր, մի Աւետարան եւ մի խաչ:
44. Սովորեցնել քահանաներին որ «յանուն Հօր», «եւ Որդւոյն», «Հոգւոյն Սրբոյ» ասելիս երեք անգամ երախան ընկղմեն ջրի մէջ, ինչպէս եւ Մաշտոցումն է գրուած:
45. Քահանայք հացկերոյթներին եւ խնջոյքներում երկար չնստեն, չհարբին, երեք բաժակ խմելուց յետոյ վեր կենան եւ պատուով հեռանան, արբեցող քահանան զրկուի քահանայագործութիւնից մինչեւ որ կքաւի ապաշխարութեամբ մեղքը:
46. Քահանայք շատաշրջիկ չլինին առանց բանաւոր պատճառի:
47. Պատուիրում ենք քահանաներին, որ յորդորեն կանանց եկեղեցում չլալ եւ չճչալ, որովհետեւ սուգը հեթանոսաց գործ է. արգելում ենք նոյնպէս եկեղեցում «գանձ» ասել, որ տրամադրում է դէպի լացը:
48. Պատուիրում ենք քաղաքի բարեկարգութեան վերատեսուչներին գիւղական քահանաների քաղաք գալուս անցագիր պահանջել, չունեցած դէպքում կոնսիստորիին ներկայացնել:
49. Սովեքնի օրը բոլոր քահանաները շուրջառով եւ խաչով ժողովուրդն եկեղեցի, իրանց տեղերում կարգով կանգնեն եւ միասին կատարեն մաղղեցի, իրանց տեղերում կարգով կանգնեն եւ միասին կատարեն մաղղեցի, իրանց տեղերում կարգով կանգնեն եւ միասին կատարեն մաղղեցի, իրանց տեղերում կարգով կանգնեն եւ միասին կատարեն մաղղեցի:

Պարտաւորութիւն հերթակալի

50. Պատարագի հերթակալը պարտաւոր է մնալ եկեղեցու խցում, գիշերուայ եւ երեկոյեան զանկը խփելիս պիտի մտնի եկեղեցին եւ սաղմոսը սկսի մինչեւ ժամերգութեան սկսուելը:

51. Պատարագի օրը փողոցները, տները չշրջի պատարագիչը եւ ոչ էլ խնճոյք գնայ, մնայ խուցում եւ աղօթի, եթէ մէկը հոգեւորական հաց-կերոյթ ունենայ, ժամարարի համար նաւակատեաց սեղան ուղարկի առանց գինու եւ մսի:
52. Հերթակալութիւնը այսպէս լինի. պատարագիչը չորեքշաբթի օրը գնայ եկեղեցու խուցը եւ մնայ այնտեղ մինչեւ հերթակալութեան աւարտումը եւ ապա գնայ տուն:

Պարտաւորութիւն աւագ քահանայի

53. Աւագ կամ ժամօրհնող քահանան եթէ տկար չէ կամ օրինաւոր արգելք չունի, հերթակալից յետոյ պիտի եկեղեցի գնայ եւ ժամը սկսի:
54. Աւագ կամ ժամօրհնող քահանան հսկի միւս քահանաների վրայ, որ նրանք առանց օրինաւոր պատճառի չուշանան եկեղեցուց:
55. Պարտաւորեցնում ենք աւագ եւ ժամօրհնող քահանաներին ամէն օր զննել մետրիքական մատեանները. հսկեն, որ քահանաները հենց նոյն օրը հոգեւոր պիտոյքը կատարելուց յետոյ գրեն մատեաններում ծնուած եւ մկրտուածներին, պսակուածներին եւ մնջեցեալներին, գրութեան կարգը չիմացող քահանայի փոխարէն կարող է գրել ուրիշ քահանայ կամ դպիր:
56. Պարտաւորեցնում ենք աւագ եւ ժամօրհնող քահանաներին, որ օրինակատարութիւնների օրը գրեն երեցփոխների մատեաններում մկրտութեան, պսակների, մնջեցեալների պատարագների լուսագինները, եկեղեցու զանձանակը, մոմի արդիւնքը եւ ուրիշ նուիրադրամները, եւ քահանաների հետ միասին ամսէ ամիս ստուգեն այդ մատեանները մետրիկների հետ, եւ եթէ թաքնուած փող երեւի, մէկին երկու առնեն եւ գրեն մատեանի մէջ:
57. Վերատեսուչները եւ աւագ եւ ժամօրհնող քահանաները դիտեն եւ հսկեն ժառանգաւորների վարք ու բարքի վրայ, որ պարկեշտ լինեն, եկեղեցի յաճախեն, եթէ մի որեւէ յանցանքի մէջ կամ ծուլութեան մէջ նկատուեն, այնպիսիներին երեք անգամ խրատեն եւ չորրորդ անգամ յայտնեն կոնսիստորին եւ սա տեղեկանալով գործին՝ առաջարկի Սինոդին հանելու նրանց հոգեւորականների ցուցակից՝ զրկելով բոլոր իրաւունքներից:
58. Կոչուներում եւ հացկերոյթներում հոգեւորականները չափաւոր ուտեն եւ խմեն, կռուող, արբեցող, ցոփաբան, խռովարար, շատաշրջիկ չլինեն, ցոփաբան եւ արբեցող քահանան կարգալոյծ լինի:
59. Աւագ եւ միւս քահանաները ուշադրութիւն դարձնեն, որ լուսարարները մաքուր պահեն եկեղեցին, սեղանը, բեմը, խաչկալը, մոմակալը, եւ մնացած եկեղեցական անօթները եւ զգեստները:

60. Քահանայք յորդորեն, որ ժողովուրդը նորոգէ հանդերձեղէնները, որպէսզի ինքեանք կեղտոտ եւ պատառոտուած շորերով պատարագ չմատուցանեն:
61. Եկեղեցում լուռ եւ պարկեշտ կանգնել, չխօսել, չտեղափոխուել, երկիւղածութեամբ ու պատկառանքով աղօթել:
62. Քահանաները իբրեւ հայր եւ ծնող ժողովրդեան, ամէն ժամանակ պարտական են հոգեւոր խրատներ տալ ժողովրդին թէ եկեղեցում, թէ դրսում եւ թէ ամէն տեղ:

Քահանաների պարտաւորութիւնները

63. Քահանաները հնազանդ լինեն աւագ քահանաների բոլոր օրինաւոր առաջարկութեանց:
64. Քահանայք առանց յարգելի պատճառի յետ չմնան եկեղեցուց:
65. Գիշերուայ եւ երեկոյան ժամը անխափան կատարել:
66. Հիւանդին հաղորդութիւն տալու կանչուելուս իսկոյն պիտի գնան քահանաները, առանց պատճառ բերելու, թէ իրանց ծուխը չէ:
67. Առանց խոստովանեցնելու եւ հաւատքը իմանալու, հաղորդութիւն չպէտք է տալ, եթէ քահանան հաղորդութիւնը ջրի կամ գինու հետ խառնած կածի հիւանդի բերանը վերջինիս անգորութեան պատճառով, կարգից լուծուի եւ մինչեւ մահ ապաշխարի, որովհետեւ անարգեց խորհրդի սրբութիւնը:
68. Քահանան չհամարձակուի առանց առաջնորդի, կոնսիստորի կամ գործակատարի գրաւոր անցաթղթի ուրիշ տեղ գնալ, զանցառուն տուգանքի կենթարկուի:
69. Առանց առաջնորդի կամ կոնսիստորի կամ գործակատարի գրաւոր հրամանի յայտնի կամ գաղտնի պսակ չանել, եթէ մինչեւ անգամ ծնողների կողմից արգելք չկայ, պսակ չանել նոյնպէս կնաթողներին, այրաթողներին կամ բռնաւոր անձանց բռնութիւնից ստիպուած առանց մարդու եւ կնոջ համաձայնութեան. ով կյանդգնի, կարգալոյծ լինի:
70. Քահանայք պսակից առաջ հոգեւոր իշխանութեան գրաւոր յայտարարութիւն տան՝ յայտնելով չհասութեան եւ տհասութեան բոլոր դէպքերը եւ ուրիշ արգելքները, զանցառուն կպատժուի:
71. Քահանաները, տեսնելով աւագ քահանայի ծուլութիւնը, ապօրինի գործերը, կամ զրկանք ստանալը, կարող են զանգատուել հոգեւոր իշխանութեան:
72. Քահանաները զօշաքաղութեամբ չենդեն ժողովուրդը՝ պահանջելով չափիցը աւելի դրամ օրինակատարութիւնների համար, պէտք է կթել կաթը, որ իւր դառնայ եւ ոչ ծնել պտկունքները, որոնցից կարող է արիւն վազել. պէտք է առնել նուէրը սիրով եւ աղքատներին չնեղացնել:

73. Քահանաները չխառնուեն աշխարհականների գործերում, քաղաքում կամ գիւղում հոգաբարձութիւն չպիտի անեն, արքունի հարկերի գրող չպիտի լինեն, կամ հեռանաւ քահանայութիւնից, կամ աշխարհական զբաղմունքներից:
74. Քահանաները աշխատեն կրթել իրանց որդոց Աստուածապաշտութեան, մայրենի լեզուի ուսման եւ Աստուծոյ օրէնքների մէջ:
75. Ամբարեբարոյ եւ տգէտ քահանայորդիք ոչ միայն չպիտի արժանանան եկեղեցական աստիճանների, ըստ Մարուգէի «գի դու զգիտութիւն մերժեցեր, մերժեցից եւ ես զքեզ, զի մի քահանայասցիս ինձ», այլեւ պիտի զրկուեն բոլոր իրաւունքներից եւ համարուեն հարկատուների շարքում:
76. Քահանան եթէ կհամարձակուի խլել ուրիշի ծովսը, որը իրան չէ յանձնուած եպիսկոպոսի կողմից, այդպիսին բնականութիւնից հեռացուի եւ քաղաք կամ գիւղ փոխադրուի:
77. Եթէ մի քահանայ մի որեւէ յանցանքի համար բանադրում է ժողովրդականին, ուրիշ քահանայ իրաւունք չունի բանադրանքը վերցնելու, վերցնողը ինքը կբանադրուի:
78. Քահանաները իրանց ծխականներին խոստովանեցնեն եւ ո՛չ ուրիշ քահանայի, օրինազանցը վանք ուղարկուի ապաշխարելու:
79. Այս բոլորի կատարումը վերագրում են առաջնորդներին, հոգեւոր կառավարութիւններին եւ գործակատարներին:

Ղարաքաղի կոնսիստորիային (1853, մարտ 26)

80. Ցուցակագրել բոլոր եկեղեցիները, գիւղերը, թէ արական, թէ իգական, եւ ամէն մի ութսուն տան, որոնց մէջ կլինեն ոչ պակաս, քան 320-400 արական եւ իգական անձինք, նշանակել մի քահանայ եւ երկու դպիր գիւղական եկեղեցիներում: Իսկ Շուշի քաղաքում տների եւ արական ու իգական անձանց հաշուեթուով նշանակել քահանաներ, եւ ուր որ չորս քահանայ լինեն, այնտեղ նշանակուեն չորս դպիր եւ մի սարկաւազ, իսկ ուր որ երեք քահանայ կլինեն, նշանակել երեք դպիր եւ մի սարկաւազ, ուր կլինեն երկու քահանայ, նշանակել երկու դպիր եւ մի սարկաւազ եւ այսպէս կանոնաւոր բոլոր նահանգների քաղաքներում ու գիւղերում:
81. Տումարագրել բոլոր քահանաների որդիներին, կանանց եւ աղջկանց, տարիքի թուերով եւ պարապմունքներով:
82. Տումարագրել բոլոր քահանաների այն որդոց, որոնք ծնուել են քահանայութիւնից առաջ եւ յետոյ, նրանք, որոնք եկեղեցական սպասարութեան մէջ չեն կամենում մտնել եւ քահանայ դառնալ, վերջիններիս յանձնել քաղաքական իշխանութեան իբրեւ հարկատուների, որպէսզի

- դատարկակեցութեամբ իրանց կեանքը չկորցնեն՝ քահանայորդի համարելով իրանց:
83. Իսկ քահանայ լինել ցանկացող քահանայորդիք 9 տարեկանից սկսած պիտի ուսմանց եւ գրագիտութեանց աշակերտին, 15 ամեայ լինելուս հոգեւոր հանդերձ հագնեն, պաշտօնակատարութիւններին ներկայ լինեն եւ բարի վարքով, հեզութեամբ, համեստութեամբ, Աստուածսիրութեամբ... հարազատութեամբ Սբ. եկեղեցուն եւ ժողովրդին պատրաստուեն քահանայ լինելու:
84. Ցուցակագրել բոլոր վանքերի կալուածները եւ աշխատել հաստատել տալ ու կանոնաւոր կառավարել:
85. Բոլոր կալուածների կառավարիչներին, թէ հոգեւորական, թէ աշխարհական, որոնք անպէտք են, արձակել՝ պահանջելով նրանցից համար եւ հաշիւ, եւ նշանակել փոխարենը նոր ու հաւատարիմ անձանց:
86. Բոլոր կալուածների փաստագրերը, թղթերը տումարագրել հաշուով համարով եւ ստորագրութեամբ առաջնորդի ու կոնսիստորի, մի օրինակը պահել կոնսիստորի գործերում, միւս օրինակը ուղարկել Սինոդ:
87. Պատուիրում են զգուշաւոր հարազատութեամբ բոլորի պատճենները վերցնելուց, հաստատելուց եւ պահելուց յետոյ, բուն կալուածագրերը ուղարկել ինձ՝ Սինոդում պահելու:
88. Կալուածների սահմանները իսկութեամբ պահպանել եւ լաւ հմուտ անձինք նշանակել կառավարիչ:
89. Հաշիւները ամէն տարի քննել, ստանալ եւ արդիւնաւորապէս շահեցնել:
90. Աղուանից կաթողիկոսների ժամանակներից եւ թէ վերջերում եղած թղթերը, որոնք կարող են գտնուել Բաղդասար մետրոպօլիտի մօտ, թող կոնսիստորիան խնդրի, վերցնի եւ կարեւորները արտագրուի, հաստատուի եւ ստորագրութեամբ վաւերացրած ուղարկուի ինձ:
91. Պատուիրում են առանց ստուգութեան չընդունել բանաւոր կամ գրաւոր վկայութիւններ շատերի կամ քչերի կողմից պսակուածների, քահանայացուների, ծննդականների համար. եւ յայտնել, որ ապօրինի կերպով պսակող քահանաները կարգալոյծ կլինեն, իսկ պսակուածների ժառանգները կհամարուեն ապօրինի եւ կյայտնուեն քաղաքական իշխանութեան օրինաւորների ցուցակից հանելու համար:
92. Ներսէս Ե-ի առաջադրութիւնը Սինոդին, 1851 թ. «Սենք կնքահայրերի համար օրէնք ենք համարում այս, որ մկրտուածը կնքահօր որդու հետ եղբայր լինի, եւ սրանց հոգեւոր ու մարմնաւոր ազգակցութիւնը շարունակուի մինչեւ երրորդ ծնունդը, իսկ կնքահօրը եւ սանիկի եղբայրները կամ քոյրերը եւ կամ հօրեղբայրները եւ հօրաքոյրերը կամ մօրաքոյրերը միմեանց հետ ոչ մի հոգեւոր ազգակցութեամբ չկապուեն: Եւ այսպիսի մտածողութեամբ էլ ճիւղահամարութիւններ ենք զծագրել

մի քանի կոնսիստորիաների համար, որ կնքահայրություն անեն միայն կնքողի որդոց հետ, եւ օտար համարեն կնքահօր արիւնակից եղբօրը, քրոջը եւ միւս ազգականներին» (տե՛ս Արարատ, 1900, հոկ.):

Շամախու կոնսիստորիին, 1849 թ., ամլություն համար

93. Ապօրինի համարելով կոնսիստորիայից կարգադրությունը այս խնդրի վերաբերմամբ, սաստիկ կերպով պատուիրում եմ անհմարին համարել անգաւակութեան անտեղի պատճառանքներով բաժանել մարդուն կնոջից:

Գանձակու հոգ. կառավարության, 1849 թ., Դ եւ Ե պսակի մասին

94. Գանձակի հոգ. կառավարութեանը գրում է Տփղիսի կոնսիստորիան. «Ամենայն հայոց Վեհափառ կաթողիկոսի Տ. Ներսէսի կոնդակի համաձայն՝ յունուարի 14-ից-15, թոյլատրւում է չորրորդ եւ հինգերորդ պսակը ամուսնութեան»: Միմիայն դէպքերը եւ հանգամանքները լաւ կշռելուց յետոյ, ստուգելով՝ ունի՞ որդիք, նեղ դրութեան մէջ է, թէ ոչ, եւ կոնսիստորիան այդ քննելուց յետոյ, կթոյլատրի պսակուողին մտնել չորրորդ կամ հինգերորդ ամուսնութեան մէջ:

Պսակի օրերը, 1849, յուն. 29

95. Ներսէս Ե հրամայում է գործակալին, սա էլ՝ կոնսիստորիային եւ Սինողին, որը ի հրահանգութիւն է առնում կաթողիկոսի կարգադրութիւնը:

Պսակ չանել. 1) Բուն բարեկենդանից մինչեւ հոգեգալստեան առաջի յարութեան կիրակին, 2) կիրակի օրերը, 3) տէրունական տօների պահոց օրերը, ութօրէից՝ զկնի Ծննդեան եւ մաւակատեաց. իսկ մնացած օրերը անխտիր կատարել պսակի խորհուրդը:

Ասորասխանի կոնսիստորիային, 1854, 664, յուլիսի 30

96. «Որք ի հայազգեայ հակառակ եկեղեցական կանոնադրութեանց պահեն առ ինքեանս ապօրինի կենակցութեամբ զանպսակ կանայս, ոմանք՝ զարամբիս եւ ոմանք՝ զայրիս վասն օրինակի այլոց զրկել ի սուրբ հաղորդութեանց եւ ի նոցուն տնօրհնեաց եւ ի հանդիպել մահացու հիւանդութեանց թէ ունիցին յայտնել զղջումն, նաեւ հաղորդել

եւ թաղել ոչ՝ ըստ կարգի արժանաւորացն ննջեցելոց, այլ անշուք իմն յուղարկաւորութեամբ իջուցանել ի գերեզման՝ ի զգուշութիւն այլոց»:

Հայազգին ժողովողականներից նրանք, որոնք, հակառակ եկեղեցու կանոնադրութիւններին, ապօրինի կեանք կվարեն, կանայք կպահեն՝ թէ արամբի, թէ այրի, ուրիշներին խրատելու համար պետք է զրկել սուրբ հաղորդութիւնից, տնօրհնեցից եւ միմիայն երբ ծանր հիւանդութիւն պատահի, այն դէպքում եթէ կզղջան, կարելի է հաղորդել, բայց չթաղել կարգին՝ արժանաւոր հանգուցեալների մման, այլ անշուք յուղարկաւորութեամբ իջեցնել ի գերեզման, որպէսզի ուրիշները տեսնեն ու զգուշանան, եւ չզման այդ գայթակղելի եւ վատ ճանապարհով:

1848, ապրիլի 30

Ներսէս Ե խիստ էր եւ առանձին ուշադրութիւն էր դարձնում, որպէսզի կարգաւորյժ չլինեն կուսակրօնները իրանց անձնական ցանկութեամբ, յորդորում էր Սինողի միջոցով, որ այդպիսի դէպքերը բոլորովին վերանան իբրեւ հակառակ մեր եկեղեցու ոգուն:

1848 ապրիլին ոմն Դանիէլ արեղայ Ներսէսին խնդրում է միջարգելութեան պատճառով թոյլ տալ հեռանալ կուսակրօնութիւնից: Վեհափառը շատ ձգձգելուց, յորդորելուց յետոյ զիջանում է Դանիէլ արեղայի խնդիրքին եւ գրում է Սինողին այսպէս. «Կոչեալ զնա յատեան Սինողիս եւ ընթերցեալ ի լուր նորա զայս վճռահատութիւն նորուն ստորագրութեամբ, այլեւ՝ ազգ արարեալ նմա համառօտ բանախօսութեամբ զայսպիսի անսովոր յազգի հայոց ուխտազանցութիւն իւր, բառնալ ի նմանէ զսքեմն եւ զկարգ կուսակրօնութեան քահանայութեան այնպէս զի՝ ոչ եւս միւս անգամ կարելի լիցի նմա դառնալ անդրէն յայն կոչումն: Զկնի այնր հաղորդել նահանգական իշխանութեան Տփղիսայ դասել զնա ի կարգ հարկատու հասարակութեան քաղաքին Երեւանայ ըստ իւրումն ազգատոհմութեան համաձայն 432 յօդուածոյ 9 հատորոյ Օրինաց Տէրութեան»:

ՆԵՐՍԷՍ Ե-Ի ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՐ ԲՆԱԳԻՐԸ

Ներսէս ծառայ Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ եւ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք Համազգական նախամեծար աթոռոյ Արարատեան մայր եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի: Շնորհունակ Տէր Ղազար քահանայ Տէր Ղազարեանց միաբան Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Հաւաքարայ Ծամբողեցւոց վերածայնելոյ՝ լուեալ մեր ի բազմաց արժանաւոր անձանց զՋատագովութիւն յաղագս բարւոք եւ պարկեշտ ընթացից ձերոց եւ արիական եւ հաւատարիմ քահանայավայելուչ պաշտօնատուութեանց յամենայն գործս վերաբերեալն ձերում կոչմանց..... կարգեմք զԱւագ քահանայ եղեալ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ, եւ պատուիրեմք զամենայն պարտաւորութիւն եւ զպաշտօն աւագ քահանայի անդուլ ջանացողութեամբ կատարել ի մխիթարութիւն ժողովրդոց քահանայավայելուչ ընթացիւք, անքուն աւամբ հոգւոյ, մտաց եւ մաքուր խղճմտանաց ունել զհոգւունակութիւն զբարեկարգութենէ հաւատացեալ ձեզ եկեղեցւոյ եւ միաբանութեան եւ եկեղեցական պաշտօնատարաց այն է:

1. Ունել զեկեղեցւոց զերկու ծեռք մետրիքական մատեանս, եւ վերահասու լինել, զի իւրաքանչիւր քահանայ յամենայն աւուր առանց զանցառութեան զկնի խորհրդակատարութեանցն գրեսցէ յայնոսիկ մատեանս զծնեալս, զմկրտեալս, զպսակեալս եւ զննջեցեալս, եւ զմի օրինակն ի լրման իւրաքանչիւր ամի առաքել ի կոնսիստորն եւ զմիւս օրինակն պահել յեկեղեցւոց մշտնջենաւորապէս:
2. Զի լուսագինք յառաջացեալ յօգուտ եկեղեցւոյ ի մկրտութեանց, ի պսակաց, ի պատարագաց ննջեցելոց, ամբողջութեամբ յանձնեսցին էրեցփոխանին եկեղեցւոյ:
3. Ի լրման ամենայն եօթնեկի վերահասու լինել տօմարագրութեան էրեցփոխանին բարւոք աշակրջութեամբ, եւ եթէ գտանիցի անուղղութիւն կամ սխալանք ինչ ուղղել եւ ստորագրել ի հաշուեմատենին, եւ եթէ էրեցփոխանն չունիցի զկարողութիւն գրելոյ՝ յայնժամ յանձնել կարող քահանայից կամ դպրաց, զի նոքա պարտաւոր լիցին գրել ի հաշուեմատենին էրեցփոխանական զամենայն մուտս եւ զծախս:
4. Վերահասու լինել ի լրման իւրաքանչիւր ամսոց վեցից՝ մոմավաճառութեան էրեցփոխանին. թէ զո՞րքան մոմ ունի դնեալ էրեցփոխանն յաւագ պահարանէ մոմավաճառութեան եւ տեղեկանալ քանի՞ փութ վաճառեալ լինելոյն եւ ո՞րքան անվաճառ մնալոյն:

5. Ունել զմատեան վասն եկեղեցական անօթոց եւ զարդուց, եւ աւագ քահանայն վերահասու լինիցի ամբողջութեան եւ մաքրութեան եկեղեցական անօթոց եւ զարդուց, արծաթեղինաց, ոսկեղինաց, հանդերձեղինաց թանկագնոց եւ դիւրագնոց, զի սրբութիւն եկեղեցւոյ պահանջէ համաձայն Աստուածավայելուչ տան զմեծ մաքրութիւն:
6. Եկեղեցական սպասք եւ հանդերձեղէնք չիցեն բեկեալք կամ պատառօտեալք եւ կամ աղտեղեալք:
7. Ունել զհոգացողութիւն զի ամենայն քահանայք եւ այլ պաշտօնեայք սրբոյ եկեղեցւոյ ըստ իւրաքանչիւր կարգի եւ կոչման լինիցին զգաստ միշտ եւ հաւատարիմ սրբոյ եկեղեցւոյ, որպէս պաշտօնեայք սրբութեանց տաճարին Աստուծոյ, եւ վասն անհոգացելոյն ո՛չ լինել զանցառու յաղագս պահանջելոյ զարժանաւորն ըստ պաշտօնի իւրաքանչիւրոց:
8. Ունել զանքուն դիտողութիւն ի վերայ կանոնաւոր կառավարութեանց ամենայն հոգեւորականաց, եւ ի լինիլն ուրուք ի հոգեւորականաց ի գործս անվայելչականս իւրում կոչմանց, նախ՝ զգուշացուցանելով ծերով խրատուք երիցս անգամ, եւ ի յամառ լինելն յայտնել վիճակային կոնսիստորիին, եւ նա Սինոդին Էջմիածնի:
9. Քարոզել ժողովրդեան զի ի ժամ աղօթից կամ պատարագի ունիցին կալ պատկառմանօք որպէս եւ ընթեռնումք զսաղմոսն մտից ի տունս քո, եւ երկիրպագից ի տաճար սուրբ քո երկիւղիւ քով, ուր խօսիլն եւ ծիծաղիլն զայրացուցանել ունին զԱստուած:
10. Յամենայն աւուրս կիրակեօց եւ երեւելի տօնից եւ ի ժամանակի մեծի պահոց ո՛չ պակասեցուցանել ժողովրդեան զքարոզ յաղագս քրիստոնեավայելուչ կենցաղավարութեանց նոցին:

Մեք պատուիրեմք յատկապէս զայս ամենայն պարտաւորութիւն հաւատացեալ ձեզ կատարել աշակրջութեամբ, այնպէս որպէս, զի ունիցիք տալ պատասխանի որպէս Աստուծոյ, նոյնպէս եւ հոգեւոր կառավարութեան:

Յամի ազգական 1301 եւ փրկչական 1852:

Ի մարտի 25, ի Թիֆլիզ:

Կարգադրութիւն Տիդիլիսայ հայոց եկեղեցեաց եւ եկեղեցականաց

Ըստ հրամանի աստուածաբեալ քահանայապետութեան Տեառն Ներսէսի Սրբազան Արք եպիսկոպոսի եւ Ծայրագոյն կառավարչի հոգեւորական գործոց հայոց Վրաստանայ եւ այլոց՝ առաջի առնեն ձեզ զկանոնս ինչ յընդիմանուր կանոնադրութեանց նորաշուրջ զեկեղեցական բարեկարգութեամբ, առ ի վարել ձեզ ըստ այնոցիկ եւ կառավարել զեկեղեցի ձեր եւ զամենայն պաշտօնեայս նորա:

11. Պարտին միշտ զգուշանալ առհասարակ քահանայք, զի մի երբեք անվայելչութիւն եւ տգեղութիւն իմն երեւեսցի ի մէջ եկեղեցւոյ անարժան իւրումն սրբութեան եւ վայելչութեան:
12. Մի իշխեսցեն քահանայք եւ դպիրք եկեղեցւոյ առանց մաքուր սոնապանի, այն է (չուքիք) ելանել ի սեղանն սուրբ, այլ ամենայն ոք որուն հարկ իցէ լինել ի սեղանի՝ ունիցի գլխոսակ սոնապան եւ զհողաթափ:
13. Վերաբերութեան կատարող քահանայն ունիցի զփորուրար եւ զշուրջառ, եւ ոչ զշապիկ եւ զուրար, զի անպատեհ է քահանային ի բաց եղեալ զքահանայական զգեստ իւր երեւիլ ի հանդերձս դպրի եւ սարկաւագի:
14. Փիլոնք եւ լօղիկք քահանայից եւ դպրաց մաքուր եղիցին միշտ եւ առանց կարկատանի, զլուխք մոցա սանդղեալք եւ ձեռք եւ երեսք մոցա լուացեալք:
15. Ամենայն քահանայք բաց ի դիպուածոց ծանր հիւանդութեանց գացին միշտ յեկեղեցւոջ ի սկզբանէ ժամերգութեան մինչեւ ցվերջն, եւ մի կարասցեն փոյթ ընդ փոյթ ել եւ մուտ առնել յեկեղեցին, եւ կամ մտեալ ի խորան յեկեղեցւոյն նստել:
16. Չմկրտութիւն երախայից, զպսակ, զթաղումն եւ զայլ ամենայն եկեղեցական պաշտամունս մի իշխեսցեն քահանայք կատարել առանց խաչի, Աւետարանի, բուրվառի, մոմոց, եկեղեցական զգեստուց եւ առանց սարկաւագի կամ ուրարակիր դպրի:
17. Քահանայք յորդորեսցեն զժողովուրդսն չյամեցուցանել զմկրտութիւն մորածնելոց, եւ կատարել ըստ կանոնի հարց սրբոց մինչեւ ցօրն ուրբորոյ: Այլ եւ մի իշխեսցեն քահանայք զխորհուրդ սուրբ մկրտութեան ի տունս ժողովրդոց կատարել արտաքոյ եկեղեցւոյ բաց ի վտանգէ ծանր հիւանդութեան:
18. Մի իշխեսցեն քահանայք վասն որպիսի եւ իցէ օրինակատարութեան այն է վասն մկրտութեան, պսակի եւ կամ թաղման ի մէջ եկեղեցւոյ պահանջել զնուէրս եւ զվարձս, այլ արտաքոյ եկեղեցւոյ քաղցր եւ յորդոր բանիւք առանց բռնադատութեան, ընկալցին զկամաւոր նուէրս եւ շնորհակալութեամբ օրհնեսցեն զտուողն նուիրանացն:
19. Մի տաջիք թոյլ ամենայն եկեղեցականաց եւ ժողովրդականաց զգտակ ի գլխի կալ յեկեղեցւոջ խօսիլ, կռուիլ, կամ անպատկառ ի սուրբ սեղանոյն նստել:
Արգելչիք քահանայից առանց լօղկի (ֆարաճայի) մտնել յեկեղեցի եւ կամ շրջիլ արտաքոյ տանց իւրեանց, եւ կամ փիլոն ունելով ի վերայ ուսոց իւրեանց գնալ ի տունս ժողովրդականաց եւ երեւիլ ի քաղաքի:
20. Արթունք լինիջիք զի ամենայն ժողովրդականք եկեղեցւոյ ձերոյ արք եւ կանայք առհասարակ զոնէ ի տարւոջն մի անգամ արժանաւոր խոստովանութեամբ հաղորդեսցին կենարար մարմնոյ եւ արեան Տեառն:

- Այլ եւ պատուիրեսցիք քահանայից ձերոց յառանձին խոստովանութեան խրատել եւ յորդորել, քարոզութեամբ զխոստովանադատերս՝ զի թէ ոչ է հնար արտաքոյ եկեղեցւոյն, զոնէ ի մտանելն յեկեղեցի ուր բազմի ահաւոր ստեղծողն ամենայնի Աստուած, մի մտցեն չպարեալ երեսօք կամ զոնէ որ առաւել սարսափելին է ի ժամ հաղորդութեան մի երեւեսցին այնպիսի կերպարանօք առաջի ահեղ խորհրդոյն, ուր արժան է արտասուօք լուանալ զերեսն եւ ոչ այնպէս դեղել:
21. Մի համարձակեսցին քահանայք պահել զմասնատուփն սուրբ ի տունս իւրեանց, այլ միշտ գտցի ի վերայ սեղանոյ եկեղեցւոյն անմատոյց ունէք բաց ի քահանայից, եւ յիւրաքանչիւր պատարագի ժամարարն քննեսցէ զայն, եւ եթէ հարկ իցէ մաքրեսցէ զհինն եւ առցէ զնոր մասն ի պէտս հիւանդաց, եւ ի ժամ հարկաւորութեան եթէ ի գիշերի իցէ եւ եթէ ի տունջեան մտեալ քահանայն յեկեղեցի ինքն իւր ձեռամբն առեալ ի սեղանոյն զմասնատուփն զգուշութեամբ եւ երկիւղածութեամբ եւ տարեալ հաղորդեսցէ զհիւանդն եւ վերադարձուցէ ի տեղի իւր:
  22. Մի ոք ի քահանայից առանց գրաւոր հրամանի Սրբազնակատար Կաթողիկոսի եւ վիճակաւոր արք եպիսկոպոսի համարձակեսցի կրել զթասակ, եւ զփիլոն կերպասեայ, ծաղկաւոր կամ անծաղիկ: Ամենայն թասակաւոր քահանայք յընթեռնուլ Աւետարանի յեկեղեցւոյ կամ արտաքոյ՝ բացցեն զգլուխս իւրեանց ի պատիւ աւետարանութեան Տեառն:
  23. Մի ոք ի քահանայից առանց ծանր ինչ հարկի թափառական շրջել ունիցի ի վաճառատեղիս, ի շուկայս եւ ի փողոցս, եւ կամ դեգերել ի դրունս դատաստանաց:
  24. Արգելեալ է ամենայն քահանայից առհասարակ առանց հրամանի վիճակաւոր արք եպիսկոպոսի քարոզ կամ ծանուցումն առնել ի վերայ ննջեցելոց:
  25. Մի իշխեսցեն ամենայն քահանայք առհասարակ հիւսեալ հերովք ցուպ ի ձեռին կամ ընդ փիլոնաւ յեկեղեցւոջ կամ արտաքոյ կատարել զեկեղեցական պաշտօն ինչ եւ կամ խլել ի բերանոյ միմեանց զերգելիսն, այլ անկեղծաւոր ակնածութեամբ եւ երկիւղիւ Տեառն, անցուպ եւ անգտակ եւ առանց խօսակցութեան ընդ միմեանս, լոկ փիլոնաւ, շուրջառաւ կամ փորուրարաւ կատարեսցեն զԱստուածային պաշտամունս:
  26. Քահանայք եւ դպիրք հնազանդք եղիցին աւագ իրիցուն իբրեւ գլխաւորի իւրեանց, եւ ի պատահիլն, մկրտութեան, պսակի, եւ թաղման յեկեղեցւոջ իւրեանց, մի կատարեսցեն թարց գիտութեան աւագ քահանային, եւ զլուսագինն մկրտութեան կամ պսակի աւագ քահանայն առցէ արդիւնաւորութեամբ առանց զրկելոյ զեկեղեցին՝ եւ յանձնեսցէ երեցփոխանին եւ մշանակեսցէ զանուն եւ զորքանութիւն նուիրողին եւ նուիրանացն յիւրում առանձին տունարի:
  27. Ամենայն քահանայք առհասարակ մի իշխեսցեն գտակ ի գլխի օրի-

նել զժողովուրդն աջ տալով նոցա, զի խնդրողն օրհնութեան դիմէ առ քահանայն իբրեւ առ փոխանորդ Քրիստոսի եւ տուօղն օրհնութեան եւս յանուն Քրիստոսի մատակարարէ զայն, վասն որոյ հարկ է իւրաքանչիւրոցն բացաւ զխով առնել զայս տուր եւ առ շնորհաց, բաց ի կանանց որոց չէ՝ օրէն բացազուխ երեւիլ առաջի այր մարդոյ:

28. Ի հրաւիրել քահանայից յայլ եկեղեցիս վասն թաղման մնջեցելոց կամ վասն որպիսի իրաց եւ իցէ, ամենեքեան առհասարակ փիլոն կամ շուրջառ ունելով ի վերայ ինքեանց՝ կանգնեցեն ըստ իւրաքանչիւր կարգի ի տեղիս իւրեանց ի դասուն, եւ ամենեքին մի իշխեսցեն առանց փիլոնի կամ շուրջառի կալ ի մէջ ժողովրդեանն մատել կամ խօսել:
29. Զօր ամենայն հնչեցուցեն զգանգակն ի լսել զծայն գանգակի վանացս, եւ եթէ ունիցին զպատարագ, միով ժամաւ յառաջ քան զսովորական ժամանակն: Եւ վասն եղանակի ժամասացութեան եւս փոյթ ունիցին քահանայք վայելուչ կացուցանելոյ այնպէս, զի ամենայն երգեցմունքն թէ թիւ եւ թէ ծայնաւոր լինիցին ջերմեռանդութեամբ հոգւոյ եւ համբարձմամբ մտաց առ Աստուած. երկիւղածութեամբ եւ բարեծեւութեամբ, պարզ եւ յստակ արտաբերութեամբ, զի կարող լինիցին զգալ եւ ունկնդիրքն՝ թէ որպիսի կերպիւ պարտ իցէ կալ յատենի եկեղեցւոյ եւ յանդիման լինել Աստուծոյ եւ մատուցանել զաղօթս եւ զերկրպագութիւնս նմա: Այլ եւ փոյթ կալցեն զի ժամերգութեան լինիցի ունկնդրութեամբ միմեանց եւ դաշնակցութեամբ ծայնից ընդ միմեանս, նաեւ լինիցի ոչ ոգեքաղ, բարձրածայն եւ ծանրամուտ, եւ ոչ շաղկապ, եւ ոչ ցնդի խառնածայն, անիմանալի եւ անհասկանալի շուքափութութեամբ, որ փոխանակ շնորհաց եւ ողորմութեանն Աստուծոյ՝ առաւել եւս սաստկացուցանէ զվրէժխնդրութիւն մորա, այլ պարտի լինիլ քաղցրանուագ մեղմածայն, հանդարտ եւ ախորժ եղանակաւ, որպէս ցուցանել է բազմիցս:

Ներսէս ծառայ Քրիստոսի..... Կոնստանդնուպոլսի հայոց

Ղարաբաղու ..... Կանոն

30. Պատուիրել բոլոր քահանայից զի զՆարեկի աղօթսն պատարագի ընթերցցին ի բեմին զկնի ի յարկի սրբութեան աղօթիցն, որպէս եղեալ կայ ի խորհրդատետրի:
31. Այս օրէն լիցի ամենայն քահանայից, զի զհացն մուրհանաց կազմեցեն յամենայն ժամ ի սպիտակ ալերէ, եւ մատուցեն զհաց եփեալ եւ ջերմ:
32. Արգելանի քահանայից չբեկանել երբեք զհացն մինչ ցբանն «Լրումն Հոգւոյն Սրբոյ»:
33. Պատուել լիցի քահանայից, զի յետ ընդունելոյ ի ձեռաց վերաբերո-

- ղին զընծայն խորհրդոյ ունիցի ի ձեռին հանդէպ ժողովրդեան զերկու վայրկեան:
34. Պատուել լիցի քահանայից, մի խաչակնքել յասելն «ի սուրբ ի սուրբ եւ այլն» վասն զի եւ ոչ միտք բանին ցուցանեն զխաչակնքելն ի վերայ ժողովրդեան:
35. Պատուել լիցի քահանայից ունել միշտ զեղնգունս հատեալ, եւ մաքուր լուացեալ ձեռօք մատուցանել զպատարագն:
36. Պատուիրել քահանայից սերտել ի բերան զայնոսիկ աղօթսն:
37. Պատուիրել քահանայից, զի յետ աւարտման պատարագին բացցեն զսեղանն եւ ասացեն ի ծայն զաղօթսն «Որ օրհնես զայնոսիկ» եւ իջեալ ի սեղանոյն՝ ընթերցցին զԱւետարանն եւ արձակեցեն զժողովուրդն:
38. Խստիւ արգելումք ամենայն քահանայից, զի յետ պատարագին մի համարձակեցին շրջել ի տունս ժողովրդոց եւ տալ զնշխարս առ ազահութեան դրամաց:
39. Արգելանի քահանային ոչ աւելի քան զհինգ նշխարս պատրաստել եւ ժամատեարց միայն տալ զմի նշխար եւ եթ:
40. Պատուիրել ամենայն քահանայից ասել անխափան զխաղաղական աղօթսն կից ընդ երեկոյան ժամերգութեան, բացի մեծի պահոց յինանց կիրականտից եւ կիրակեից աւուրս եւ ի տէրունական տօնս:
41. Զմասնատուին եւ զմեռոնն սուրբ դնել ի վերայ սեղանոյ եւ յարգել զսրբութիւն մորա:
42. Խստիւ արգելուլ քահանայից մի ի գործածել երբեք զփայտ, այլ դրոշմել բթաւ:
43. Ի վերայ սեղանոյն դիցին մի պատկեր տէրունական, մի Աւետարան եւ մի խաչ:
44. Ուսուցանել քահանայից, զի յասելն զեական բանն. «յանուն Հօր» իջուցեն զերեսայն յաւազանն, եւ յասելն «եւ Որդւոյ» իջուցեն կրկին. եւ յասելն «եւ Հոգւոյն Սրբոյ» իջուցեն երրորդ անգամ, որպէսեւ գրի ի Մաշտոցին:
45. Արգելանի քահանայից, զի ի դէպս հացկերութեանս ի տունս ժողովրդեան մի՝ մտիցին ընդ երկար, մի յապաղել անդր. ընդ զինարբու աշխարհականացն մանկունս. յորում յուլվս մեղանջին անպատրաստքն, որք տեգերին ի նմա ի տեսանելն, ի լսելն եւ ի խօսելն զանուղայս, այլ յորժամ զրաւ լինիցի կերակրոյն, եւ մինչ յերիս միայն արբուն բաժակի, յառնել վաղվաղակի ի սեղանոյ անտի, զի մի ընդ զինեմունսն յարբեցութեան ըմբռնեալ այսպէս լինիցի արտաքնոց տեսողաց, ոչ միայն ինքն, այլ եւ՝ ամենայն քահանայք՝ միովն: Եւ ծանրագոյն ապաշխարութեամբ թէ արդեօք քաւեսցէ զարբեցութեան տեղս վերստին արժանի լինի քահանայագործութեան:

46. Պատուիրենք քահանայից չլինել շատաշրջիկ առանց բանաւոր պատճառի:
47. Պատուիրենք քահանայից, յորդորել զկանայսն չլալ եւ չճչել յեկեղեցւոջ, զի սուգն հեթանոսաց է գործ եւ ոչ քրիստոնէից եւ յեկեղեցւոջ պարտ է աղօթել վասն փրկութեան հոգւոյ ննջեցելոյն: Արգելւոմք նոյնպէս զգամձ ասելն յեկեղեցւոջ որ է առիթ լալոյ սգաւորաց յեկեղեցւոջ:
48. Պատուիրել բարեկարգութեան վերատեսչաց քաղաքացի զալ զհրական քահանայից պահանջել զանցագիրս, եւ զչունօղս այնպիսեաց ներկայացուցանել ի կոնսիստորն:
49. Պատուիրենք քահանայից, զի յաւուրս մօլէքնից ամենայն ոք տարցէ ընդ իւր զշուրջառ եւ զխաչ յայն եկեղեցի, յորում կատարի մօլէքին, եւ առանց բանաւոր պատճառմանց մի մնասցեն յետս. եւ քահանայք կանգնեցին յիւրեանց կարգի եւ երգեսցին զպատկանեալ ինքեանց երգս, իսկ դպիրքն զիւրեանցն:

Պարտաւորութիւն հերթակալին

50. Հերթակալն պատարագի պարտի մնալ ի խցի եկեղեցւոյն, ի հարկանել զհշերային եւ երեկոյեան զանգակին մտցէ յեկեղեցին եւ սկսանիցի զսաղմոսն, մինչ սկսանիլն ժամերգութեան:
51. Հերթական յաւուրս պատարագի մատուցման մի շրջեսցի ի փողոցս կամ ի տունս այլոց եւ ոչ գնասցէ ի խնճոյս, այլ մնասցէ ի խցի եկեղեցւոյն եւ աղօթեսցէ, եւ եթէ ոք ունիցի զհոգեւորական հացկերոյթ, առաքեսցէ վասն ժամարարին զսեղան նաւակատեաց առանց զինւոյ եւ մոյ:
52. Հերթակալութիւնն լիցի այսպէս: Պատարագիչ քահանայն որում անկէ յայնմ շաբաթու պատարագել, ի չորեքշաբաթ աւուրն զնասցէ ի խուց եկեղեցւոյն եւ կացցէ անդ մինչ ցաւարտումն իւրոյ հերթակալութեան, եւ ապա ընդ նմին օրինակի կացցեն անդ միւս հերթակալքն:

Պարտաւորութիւն աւագ քահանայի

53. Աւագ կամ ժամօրհնող քահանայն եթէ չիցէ տկար կամ չունիցի զայլ օրինաւոր արգելս, պարտի զկնի հերթակալին գնալ յեկեղեցին եւ սկսանիլ զժամերգութիւնն:
54. Աւագ կամ ժամօրհնող քահանայն ունիցի զվերանկատումն ի վերայ միւս քահանայից զի մի ոք պակասեսցի յեկեղեցւոյ առանց օրինաւոր պատճառաց, այն է հիւանդութեան կամ կատարման հոգեւոր պիտոյից ժողովրդեանն:
55. Պարտաւորենք զաւագ եւ զժամօրհնող քահանայս յամենայն աւուր

- զննել զմէտրիքական մատեանս, զի քահանայք յայնմ իսկ աւուր կատարման հոգեւոր պիտոյից գրեսցեն ի նոսա զծնեալս, զմկրտեալս, զպսակեալս եւ զննջեցեալս, եւ եթէ ոք ի քահանայից անսովոր լիցի կարգին գրութեան յանձնեսցէ այլում քահանայի կամ սարկաւագին եւ կամ դպրին գրել զմէտրիայն:
56. Պարտաւորենք զաւագ եւ զժամօրհնող քահանայս զի ի մատեանսն էրեցփոխանաց գրեսցեն յայնմ իսկ աւուր օրինակատարութեանց, լուսագինք ի մկրտութեանց, ի պսակաց եւ ի պատարագաց ննջեցելոց, զանձանակ եկեղեցւոյն, արդիւնք ի վաճառման մեղրամոնոց, եւ այլ նուիրանք ժողովրդոց եւ յամսոյ յամիս ստուգեսցեն հանդերձ միաբան քահանայիւք համեմատելով ընդ մէտրիկսն, եւ եթէ երեսեսցին գաղեալք արդիւնք ինչ պահանջել ի գաղօղէն ընդ միոյ զերկուս եւ յանձնեալ էրեցփոխանին գրեսցէ ի մատենին զորքանութիւն յանձնեալ դրամոց:
57. Վերատեսուչք բարեկարգութեանց եւ աւագ եւ ժամօրհնող քահանայք ունիցին զանքուն դիտողութիւն, ի վերայ վարուց եւ բարուց եկեղեցական ժառանգաւորաց, զի նոքա պարկեշտութեամբ եւ համեստութեամբ վարեսցեն զանձինս իւրեանց եւ յամենայն յառաւօտ եւ երեկոյ մի պակասեսցին յեկեղեցւոյ, եւ եթէ ոք նկատեալ լիցի ի յանցանս ինչ կամ ի ծուլութեան, զայնպիսին խրատեսցէ երիցս եւ ի չորրորդումն յայտնեսցէ կոնսիստորիային, եւ սա վերահասու լեալ այնց ամենից յանցաւորութեանցն յայտնեսցէ Սինոդին վասն հանելոյ իսպառ ի հոգեւորականութենէ եւ համարելոյ ընդ հարկատուս զրկելով յամենայն իրաւանց եւ արտօնութեանց:
58. Ի կոչումս եւ ի հացկերոյթս հոգեւորականք լինիցին պարկեշտք չափաւորք յուտել եւ յըմպել, եւ մի ցոփաբան, մի արբեցող, մի կռուող, մի խռովարար, մի շատաշրջիկ, այլ խրատիչ, քարոզիչ, խաղաղարար, եւ լինել բարի օրինակ ժողովրդեան, զի գրեալ է՝ ամենայն բան տգեղ ի բերանոյ ձերմէ մի ելցէ, եւ թէ շրթունք քահանային զգուշացին զիտութեան, զի բերան Տեառն ամենակալի է, եւ եթէ ոք յանդգնեալ զայթակրութիւն լինիցի ժողովրդեան իւրով ցոփաբանութեամբ եւ արբեցութեամբ, այնպիսին լուծցի ի կարգէն:
59. Աւագ եւ միաբան քահանայք նկատեսցեն, զի լուսարարք մաքուր պահպանեսցեն զեկեղեցին, զսեղանն, զբեմն, զխաչկալս, զմոմկալս եւ զայլ եկեղեցական անօթս եւ զգեստս:
60. Քահանայք յորդորեսցեն զժողովուրդս նորոգել հանդերձեղէնս եւ կեղտոտ եւ պատառոտումն զգեստիւք չմատուցանել զսարսափելի խորհուրդն, այլ մաքուր զգեստուք:
61. Պարտաւորենք զաւագ եւ ժամօրհնող քահանայս զգուշացուցանել զքահանայն եւ զեկեղեցական ժառանգաւորս, զի ի ժամ աստուածպաշտութեան մի զրուցատրել ընդ միմեանս, ոչ շրջել ի դասէ ցղաս եւ

ոչ մտանել ի խորանն, այլ ամենայն ոք զիւր կարգն պաշտեսցէ՝ պատկառելով եւ երկնչելով ի տեղւոյն յանհարկութենէ, ուր բազմեալ կայ Աստուած, ընդ որում են եւ աղօթք նոցա, եւ առ նա ուղղել զմիտս իւրեանց, եւ եթէ ոք յանդգնեսցի զայնպիսին առաքել ի վանս վասն ուղղելոյ զանձս իւր:

62. Քահանայք ըստ անուանն կոչման եւ զգործսն կատարեսցեն, եւ որպէս հարք եւ ծնօղք ժողովրդեան, յամենայն ժամ պարտական են տալ նոցա զհոգեւոր խրատս, միշտ ուսուցանելով յեկեղեցւոջ ի հրապարակս եւ առ տնին, զամենայն ոք, ըստ իւրաքանչիւր հասակի զգուշացուցանելով եւ յորդորելով յաստուածայինս:

Պարտաւորութիւն քահանայից

63 Քահանայք հնազանդք լիցին ամենայն օրինաւոր առաջարկութեանց աւագ քահանային:

64. Քահանայք առանց բանաւոր եւ յարգելի պատճառանագ մի մնասցեն յետս եկեղեցւոյն:

65. Զժամ զիշերային եւ երեկոյեան կատարել անխափան:

66. Ի կոչելն ժողովրդեան զքահանայս վասն հաղորդելոյ հիւանդաց, նոյն ժամայն գնասցեն եւ մի պատճառեսցեն թէ չէ ի ծխոյ իւրեանց:

67. Մի ոք ի քահանայից առանց գիտելոյ զխոստովանութիւն մարդոյ, զհաւատոյն եւ զգործոցն տացէ նմա զհաղորդութիւն մարմնոյ եւ արեանն Քրիստոսի՝ ի յառողջութեան կամ ի հիւանդութեան եւ կամ զիտելով զանարժանութիւն ուրուք, եւ կամ ի փոխել հիւանդին, եւ կամ առանց խոստովանութեան հիւանդին որոյ ուշն վերացեալ է եւ չզգալ ինչ, տայ յաղագս մարդահաճութեան զաստուածային խորհուրդն, եւ կամ չունելով զզգացողութիւն զսուրբ խորհուրդն անցուցեալ ընդ ջուր կամ ընդ զինի ի թասն ածեն ի բերանն հիւանդին, որ յանդգնեալ արասցէ զայս լուծցի ի կարգէն եւ մինչեւ ցմահ ապաշխարեսցէ, զի անարգեաց զսրբութիւն խորհրդոյն:

68. Քահանայք առանց գրաւոր անցաթղթոյ վիճակաւոր արք եպիսկոպոսին իւրոյ կամ կոնսիստորին եւ կամ գործակատարին մի իշխեսցէ զնալ այլուր եւ թողուլ զհօտ իւր, որ յանդգնեսցի տացէ տուգանս:

69. Առանց գրաւոր հրամանի վիճակաւոր արք եպիսկոպոսին, կամ կոնսիստորին եւ կամ գործակատարին, քահանայքն մի համարձակեսցին դնել զպսակ ունեք գաղտ կամ յայտնի, թէ եւ չիցէ ի նոսա արգելք ինչ ի կողմանէ ծնօղաց, նաեւ մի դնել պսակ կնաթողաց, այրաթողաց, կամ ի բռնութենէ բռնաւոր անձանց՝ առանց կամաց առն եւ կնոջ, որ ոք յանդգնեսցի լուծցի ի կարգէն:

70. Քահանայք յառաջ քան զպսակելն զոք, տացեն գրաւոր յայտարարութիւն հոգեւոր իշխանութեանն կամ հոգեւոր կառավարչաց իւրեանց,

առանց թագուցանելոյ զհանգամանս պսակի նոցա, զչիասութիւնս, զտիասութիւնս եւ կամ զայլ արգելս, որ յանդգնեսցի կրեսցէ պատիժ համեմատ իւրոց յանցաւորութեանց:

71. Քահանայք ի դէպս կրելոյ յաւագ քահանայից իւրեանց զգրկանս, կամ տեսցեն ի նմա զապօրինաւոր ինչ գործս եւ զծուլութիւն կարեն բողոքել առ հոգեւոր իշխանութիւնն:

72. Քահանայք մի նեղեսցեն զժողովուրդս զօշաքաղութեամբ եւ գերքան զչափն դրամական պահանջողութեամբ վասն որոց եւ իցէ օրինակատարութեանց, այլ կթել զկաթն զի եղիցի իւր, եւ ոչ ճմլել զպտկունսն, զի մի ելցէ արիւն, այլ զոր ինչ տացեն սիրով, առնուցուն, իսկ զաղքատս մի՝ բռնադատել:

73. Քահանայք մի խառնեսցին ի գործս աշխարհականաց, այլ պարտին յորդորել զաշխարհականս ի խաղաղութիւն եւ մի լիցին հոգաբարձու քաղաքի կամ գեղջ, կամ գրօղ արքունի հարկաց եւ սակից, զի պարտ է ի միոյն ի բաց կալ կամ աշխարհական հոգաբարձութենէն կամ ի քահանայութենէն:

74. Աշխատ լիցին քահանայք, զի զորդիս իւրեանց կրթեսցեն յերկիւղն Աստուծոյ յառաքինութիւնս եւ յուսմունս ազգային լեզուի, եւ յօրէնս Աստուծոյ:

75. Անբարեբարոյ եւ տգէտ որդիք քահանայից ո՛չ միայն չունին արժանալ եկեղեցական աստիճանաց, որպէս խօսի մարգարէն՝ զի դու զգիտութիւն մերժեցեր, մերժեցից եւ ես զքեզ, զի մի քահանայացիս ինձ, այլեւ ունին զրկել յամենայն իրաւանց եւ արտօնութեանց իւրեանց եւ համաթուել ընդ հարկատուս:

76. Քահանայն մի իշխեսցէ յափշտակել զծուխս այլոց քահանայից, որք չեն վիճակեալ նմա յեպիսկոպոսէն իւրմէ, եթէ ոք յանդգնեսցի առնել, այնպիսին փոխեսցի արտաքոյ ի բնակութենէ իւրմէ յայլ քաղաք կամ գիւղ:

77. Քահանայ՝ եթէ զոք ի ժողովրդոց իւր ընդ բանի առնիցէ վասն որոց եւ իցէ յանցանաց, մի իշխեսցէ այլ ոք ի քահանայից արձակել զնա, զի եթէ ի յայտ գայցէ յայնժամ եւ արձակող քահանայն ընդ բանի լինիցի:

78. Քահանայք մի իշխեսցեն զծուխս այլոց քահանայից խոստովանեցուցանել, այլ ամենայն ոք զիւր ծուխ խոստովանեցուցանել, զի յայտնի լիցի խոստովանողն եւ չխոստովանողն, որ յանդգնեսցի ի վանս ապաշխարեսցէ:

79. Առ ամբողջապէս կատարումն այսոցիկ ամենայնի պարտաւորենք զառաջնորդս, զհոգեւոր իշխանութիւնն եւ զգործակատարս:

ԳԷՈՐԳ Դ-Ի ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (1866-1882)

Գէորգ Դ, բազմելով կաթողիկոսական գահի վրայ, առաջին ուշադրութիւնը եկեղեցու խանգարուած վիճակի վրայ դարձրեց: Նա, հետեւելով նախնեաց կանոններին եւ աւետարանական սկզբունքներին, պահանջեց բոլոր կուսակրօններից երդմամբ եւ ստորագրութեամբ հրաժարուել սեպհականութիւնից եւ բոլոր ունեցածը համարել վանքի եւ եկեղեցու սեպհականութիւն: Այդ կարգադրութիւնը, որը միանգամայն համապատասխան է եկեղեցու ոգուն եւ մոռացուած էր բոլոր կուսակրօններից, զետեղում ենք այստեղ իբրեւ փաստ Գէորգ Դ-ի սկզբունքների, որոնք շարունակութիւն էին Սահակի եւ Շնորհալու կարգերին:

1. «Պայման եւ ուխտ միաբանութեան Արարատեան մայր ս. աթոռոյն ս. Էջմիածնի ի ներկայութեան Վեհ. կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Գէորգայ Դ-ի»: «Ամենայն անձն որ նուիրէ զինքն ի վանականութիւն, պարտաւոր է ըստ հրամանի Փրկչին Յիսուսի թողուլ զաշխարհ եւ զամենայն ինչս իւր եւ անձնուրացութեամբ հետեւիլ նմա կատարելով միանգամայն զպայման սրբազան երդմանն, զոր երդնու առաջի ս. սեղանոյ ի ժամ ձեռնադրութեան. եւ քանզի ամենայն կուսակրօն հոգեւորականք սկսեալ յեպիսկոպոսաց անտի ցաստիճան դոմապանութեան ոչ զուլով տեարք գոյից իւրեանց չունին իրաւունս բաժանելոյ զայնս ըստ հաճոյից բարեկամաց իւրեանց եւ ազգականաց, եւ նոքին իսկ ազգականք ոչ ունին իրաւունս իբրեւ ժառանգ ներկայանալ եւ պահանջել զգոյս հանգուցելոյն, այլ յետ մահուան կուսակրօնից գոյք իւրեանց արժան է մնալ ի սեպհականութիւն Էջմիածնի գանձարանին, եւ այլոց վանօրէից միաբանիցն վանուց իւրեանց. իսկ վանահարք որք ըստ տնօրէնութեան հոգեւոր ծայրագոյն իշխանութեան կարգին ի պաշտօնն, նոյնպէս գոյք նոցա պատկանին Ս. Էջմիածնի, եւ ոչ ոք ազգականաց հեռաւորաց եւ մերձաւորաց նոցա ունին իրաւունս յարուցանելոյ առ այն զվէճ. իսկ եթէ իցեն հանգուցելոյն աստուածահաճոյ կտակ յօգուտ ս. աթոռոյն, վանօրէից կամ վանական դպրոցաց մնասցեն նոքա անփոփոխ նոյնութեամբ. քաջ գիտելով զայս մեր ի ներքոյ ստորագրելոցս, ըստ ամենայնի համաձայն գտանեմք եւ ոչ երբէք տամք ի մերս կողմանէ իրաւունս ազգականաց մերոց մերձաւորաց եւ հեռաւորաց յետ վախճանի մերոյ իբրեւ ժառանգորդ մեր հանդիսանալ եւ պահանջել զմնացեալ գոյս մեր կամ մասն ինչ ի գոյից մերոց. մեք ի սուրբ խղճէ շարժեալ խոստովանիմք, զի յետ վախճանի մերոյ ուր երբ եւ յոր պաշտօնի գտանիցիմք ժառանգ եւ ժառանգորդ մեր է զանձարան Ս.

Էջմիածնի, եւ ոչ այլ ոք ի մերձաւորաց մերոց եւ ազգականաց եւ եթէ նոքա կամիցին իբրեւ ժառանգ ներկայանալ ընդդէմ մերոց կամաց եւ խղճի, չունիցին բնաւ իրաւունս ոչ ի հոգեւորական եւ ի քաղաքական դատարանս եւ ոչ յայլուր զանգատիլ եւ բողոքել, եւ եթէ յանդգնիցին մի լուիցեն նոցա ամենեւին, զի մեք ըստ մեր խղճի մտաց յօժարական ստորագրեմք աստանօր»: Ստորագրութիւն բոլոր միաբանների, 1868 թուին (տե՛ս նրա կոնդակները) (տե՛ս այս մասին Սահ. 35, 38, Շնորհ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7):

Յարմարութեան համար նրա բոլոր կանոնները համարներով կնշանակենք:

Այս կարգադրութիւնից առաջ, դեռ եւս 1867-ին, յունիսի 8-ին 223 համար կոնդակով հրամայեց Սինոդին կանչել միաբանութիւնը եւ հետեւեալ կարգերը պարտադիր անել միաբանութեան համար:

2. ա) Վանքում գինեմուլութիւն, զեղխութիւն եւ վատշուեր կենցաղավարութիւն չլինի. ծխել, արբեցնող ըմպելիքներ գործ ածել, տարադէպ զբօսանք անել, դատարկաշրջիկ լինել չի կարելի. առանց իւր եւ նշանակուած վերակացուների հրամանի վանքից դուրս չգնալ Վաղարշապատ. միաբանները պարապեն գիտութեամբ, գրականութեամբ: Զգեստի մէջ լինեն պարկեշտ եւ համեստ, սիրով եւ ընկերաբար վարուեն միմեանց հետ: բ) Բոլորը միշտ եկեղեցի յաճախեն: գ) Միասին ճաշեն, ոչ ոք առանձին խոհանոց չունենայ: դ) Մանկահասակ տղայ ծառայ չպահեն, այլ հասակաւոր անձինք:

Կանոնական կոնդակը 1868, համարաւ 562

Գէորգ Դ, տեսնելով քահանաների ընտրութեան անկանոն լինելը, դեկ. 21-ին, 1868 թուին արձակեց կոնդակ Սինոդի անունով՝ հրամայելով անխախտ պահել հետեւեալ կանոնները. տպել տուեց եւ ցրուեց ամէն տեղ ի հրահանգութիւն:

Ահա կանոնների աշխարհաբար թարգմանութիւնը:

3. Եպիսկոպոսներից ոչ ոք չհամարձակի քահանայ ձեռնադրել անարժան մարդկանց կաշառքով, մեր նախնեաց հետեւելով՝ իսպառ դատապարտում ենք արծաթասէր եկեղեցականներին (տե՛ս Բ առ. 29, Սսի 1, Լուս. 26):
4. Ոչ ոք չհամարձակուի քահանայ դառնալ առանց եկեղեցու ընտրութեան, այսինքն՝ քահանաների եւ ժողովրդի, այն էլ ոչ կողմնապահու-

- թեամբ կամ աչառութեամբ, հապա համրադրութեամբ, որը պիտի ներկայացնել վիճակային ատեանին (տե՛ս Լաւ. 13, Սար. 6, Շահ. 16, Դ Դւ. 9, 10, Սիւ. 1, 3, Երուս. 3, 9):
5. Վիճակային ատեանը, ստանալով համրագիրը, պէտք է քննի նախ՝ ընծայեալը ունի՞՞ Սուրբ Գրքի հմտութիւնը եւ ուղղափառ հաւատ, երկրորդ՝ ունի՞՞ իրան աստիճանի համապատասխան բարոյականութիւն ժողովրդին օրինակ լինելու համար:
  6. Քաղաքի համար ձեռնադրուող քահանան պիտի լաւ հայերէն իմացող լինի, որ հոգեւոր դպրոցներում կարողանան դասաւանդել գրաբառը: Գիւղերում ոչ ամէն տեղ դեռ եւս դպրոց չկայ, բայց եւ այնպէս գիւղի քահանաները պիտի լաւ իմանան եկեղեցու բոլոր պաշտամունքները, քրիստոնէական վարդապետութիւնը եւ եկեղեցու բոլոր խորհուրդները:
  7. Եթէ ամէն տեղ չգտնուեն տեղացի արժանաւոր ընծայացուներ, ուրիշ տեղերից թող ընտրեն. բայց տեղացիք պարտաւոր են ընտրելի անձին բոլոր ընտանիքով, կահ-կարասիքով փոխադրել քահանայանալու տեղը, իսկ հոգեւոր իշխանութիւնը քննելուց յետոյ, պիտի երդումնագիր պահանջի ձեռնադրուողից ցմահ մնալ նոր տեղում քահանայ:
- Նոյնպէս էլ ժողովրդից պիտի պահանջել պայմանագիր պահելու ապահով կերպով քահանային եւ ընտանիքը:
8. Այն քահանաները, որոնք ուրիշ տեղերի անունով կձեռնադրուեն, եւ ապա կը տեղափոխուեն կամ իրանց քաղաքը, կամ ուրիշ տեղ, եւ տեղիք կտան զուր տեղից խռովութիւն առաջանալուն, կարգալոյծ լինեն: Առաջնորդները խստիւ արգելեն այդպիսի տեղափոխութիւնը (տե՛ս Բ առ. 15, 16, Նիկ. 15, 16, Ամտ. 3):
  9. Հոգեւոր կառավարութիւնը անպարկեշտ եւ խռովարար քահանաներին պատժելու նպատակով չտեղափոխէ ուրիշ տեղ, հապա նոյն տեղում ապաշխարանք նշանակէ, որ ամաչի եւ ուղղուի, եթէ ուրիշ քահանայ չլինի նոյն տեղում, մօտ տեղերից նրա պաշտօնը կատարող մէկը բերուի: Պատժուած քահանայի ընտանիքը ստանայ ծխական արդիւնքի մի մասը, իսկ մնացած 3 մասը յանձնուի այրեաց եւ որբոց կամ Աթոռի արկղին:
  10. Վատ է այն սովորութիւնը, որ մի քանի սակաւաբնակ գիւղեր յանձնուում են մի քահանայի հովութեան, չմտաբերելով այն առակը, «թէ ցրուեալքն առ բազումս տկարանան առ մին». սրանից ծագում են հոգեւոր գործերի եւ աստուածային պաշտամունքների մատակարարութեան դժուարութիւններ, այս հիմամբ թող սահմանուեն ամէն մէկի համար մի քահանայ, թէեւ գիւղը սակաւաթիւ լինի, եթէ եօթանասուն տանից աւելի է երկու քահանայ, իսկ եթէ բազմամարդ է գիւղը, ամէն մի 100 տան մի քահանայ: «Թէեւ սակաւաթիւ սահմանեցի նոցա յատուկ սեպիական քահանայ, եւ եթէ առաւել իցէ քան զեօթանասուն երկուս

քահանայս, իսկ եթէ բազմամարդ առ հարիւր տունն մի քահանայ» (տե՛ս Ներսէս Ե, Սինոդի կարգադրութիւն):

11. Քահանայի որդիքը, որոնք եկեղեցականների կարգում են գրուած, պիտի լինեն օրինակելի վարք ու բարքի տէր մարդիկ, ուսումնասէր եւ եկեղեցասէր: Եթէ ոչ, անբարոյական կեանք վարողներին պիտի հարկատուների կարգը մտցնել՝ հանելով եկեղեցականների ցուցակից: Սոյն կարգը գործադրուի եւ դպիրների վերաբերմամբ (տե՛ս Ներսէս Ե, Սահ. 23):
12. Ծեր քահանաները, որոնք ընչասիրութեան եւ ազահութեան պատճառով չեն թողնում քահանայագործութիւնը, որը անկատար ձեւով են անում զգայարանների թուլութեան պատճառով, հետեւելով նախնեաց գրած օրէնքներին, դրանք զրկուեն քահանայագործութիւնից եւ նրանց փոխարէն նշանակուեն նոր քահանաներ, որոնք ստանան ծխական հասոյթների մի մասը, 3 մասը թողնելով ծերացած քահանային:
13. Նորընծայ քահանաները պիտի քառասունքը անխափան պահեն: Մեր եկեղեցական կարգերով 3 քառասունք պիտի պահեն՝ գիշեր եւ ցերեկ եկեղեցում աղօթք անելով եւ պաս պահելով: Առաջի քառասունքին ծոմապահութիւն պիտի կատարեն՝ օրը մի անգամ պասուայ կերակուր ուտելով: Երկրորդ քառասունքին միայն կաթնեղէն, ձկնեղէն եւ ձուեղէն գործ ածել, կարելի է տուն գնալ եւ ճաշել ու եկեղեցի գալ յետոյ: Երրորդ քառասունքին միս կարելի է ուտել կիրակի օրերը: Այս է մեր նախնական կարգը եւ այսպէս էլ պիտի վարուել:

Քառասունքի մասին այսպիսի խիստ կանոններ մեր եկեղեցական կանոններում չկայ, այս կանոնս վերցրած է Փիլիպպոս առաքեալի կանոններից. տե՛ս Նրա զբաբառը (տե՛ս Փիլ. 1):

14. Նախնեաց սահմանած կարգը ճշտութեամբ պիտի կատարեն ամուսնացեալ քահանայք, որ պատարագից երեք օր առաջ եւ երեք օր յետոյ պիտի եկեղեցում անց կացնեն սրբութեամբ, աղօթքով, հեռու մնալով ամուսնական յարաբերութիւններից: Որտեղ եկեղեցու մօտ սենեակ չկայ, պիտի անպատճառ կառուցանելու հոգ տանեն առաջնորդները (տե՛ս Թաղէս 12 կ.):
15. Առաջնորդները, նոյնպէս եւ վարդապետները ամէն կիրակի եւ տօն օրերը պիտի քարոզեն եկեղեցիներում:
16. Շատ գիւղերում տարին 5 անգամ պատարագ հագիւ են անում քահանաները. պատուիրում ենք առաջնորդներին հսկել, որ քահանաները ամէն կիրակի եւ շաբաթ օր, նոյնպէս եւ նշանաւոր տօներին պատարագ մատուցանեն: Եթէ քահանան միայն է, զոնէ կիրակի եւ տէրունական օրերին կատարի (տե՛ս Ա առ. 2, 5, Բ Դւ. 6, 7, Ե Դւ. 6):

ՆՇԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ (1869 թ. ԿՈՆՏԱՅ)

17. Պաշտօն գործակալ քահանայի. գործակալի պաշտօնն է նշանադրութեան եկողներից տեղեկանալ գանձապետի հետ, թէ երկուսն՝ տղան եւ աղջիկը, հաւա՞ն են միմեանց, քանի՞ տարեկան են, կամ չափահա՞ն են, մերձաւոր ազգականութեան, խնամութեան, կամ կնքահայրութեան, կամ ուրիշ արգելք չկա՞յ, ծնողները համաձայն են, ե՞րբ են հարսանիք անելու, երաշխաւոր կամ վկայ կա՞յ, ուրիշ օրինական արգելք չկա՞յ եւ այլն, եւ այլն (Կրն Երուս. 12):
18. Գանձապետի պաշտօնը. նախ՝ նշանադրութեան օրը անպատճառ ներկայ գտնուել եկեղեցու սենեակում գործակալի մօտ եւ միասին քննել նշանադրութեան պարագաները: Երկրորդ՝ աթոռահաս արդիւնքը եւ ննջեցեալի հոգեբաժինը ամենայն հաւատարմութեամբ գրել ժապաւինեալ տումարում: Երրորդ՝ ամէն ամիս գոյացած գումարը Սինոդ հասցնել:
19. Նշանադրութեան վերաբերմամբ. ա) նախ՝ քահանաները, լսելով նշան դնելու լուրը, ամէն մէկը պիտ գնայ իւր խոստովանորդու մօտ եւ ջոկ-ջոկ լսի նրանց ցանկութիւնը ամուսնանալու: Ապա քահանաները ազգականներին ժողովելով մի տեղ՝ պիտի քննեն, նշանադրութեան համար օրինաւոր արգելքներ չկա՞ն, եւ ապա գնան գործակալի եւ գանձապետի մօտ:
- բ) Նշանը լինում է փեսացուի կողմից մի մատանու նուիրմամբ հարսնացուին:
- գ) Ծխատել քահանաները կառնեն մատանին, եւ երկու-երեք անձինք երկու կողմից սահմանուած օրերը կգնան գործակալի եւ գանձապետի մօտ նշան դնելու:
- դ) Նշանադրութեան համար յատուկ օր նշանակում է ուրբաթ, երբ գանձապետը եւ գործակալը պիտի պատրաստ լինեն եկեղեցու սենեակում նշանադրութեան տումարով անունները գրելու համար:
- ե) Գործակալը գանձապետի հետ քննելով պարագաները, երբ կտեսնեն ոչ մի եկեղեցական արգելք չկայ, գործակալը տղայի քահանայից մատանին կառնի եւ կտայ հարսնացուի քահանային աղջկան տանելու համար՝ «ի հաստատութիւն նշանեալ լինելոյ նորա», որից յետոյ անունները գրուում են տումարում: Վերջում կստորագրեն քահանաները եւ վկաները, ապա կնշանակեն միջոցը մինչեւ հարսանիքի օրը: Այդ արձանագրութեան համարը պիտի տալ փեսացուի քահանային, որ պահի իւր մօտ եւ հարսանիքի աթոռահասն հատուցանելիս ներկայացնի գանձապետին, որ հեշտութեամբ գտնի տումարի մէջ եւ նշանակի այսպէս՝ Ա պսակեցաւ ընդ Բ-ի...

- զ) Նշանադրութիւնից մինչեւ հարսանիք նշանակում է 6 ամսուայ ժամանակամիջոց, օրինաւոր պատճառ եղած դէպքում կարելի է երկարացնել:
- է) Նշանադրութիւնը քանդելու համար պիտի դիմել առաջնորդին եւ կամ յաջորդին, եթէ օրինաւոր պատճառ կգտնեն, յօգուտ այրեաց եւ որբոց եւ ուսումնարանի կամ եկեղեցու նուէր առնելուց յետոյ, որ պիտի իսկոյն տումար մտցնուի, թոյլ տալ եւ յայտնել գործակալին ու գանձապետին, որ ջնջի նշանադրութեան տումարից նրանց անունները:
- ը) Եթէ բացի նշանից, մինչեւ հարսանիքի օրը ուրիշ իրեր կտան հարսնացուին եւ յայտնուեն, այդ նուէրները յանձնուեն այրեաց ու որբոց եւ միմեանցից յետ պահանջելու իրաւունք չունենան:
- թ) Առաջնորդները հոգ տանեն, որ զուր աւելորդ ծախսեր չլինեն երկու կողմից, բաշլղ անուանուած պահանջը վերանայ, որովհետեւ շատ խռովութիւնների տեղիք է տալիս եւ նշանդրէքի քակտման պատճառ դառնում:
- ժ) Հարսանիքից 4-6 օր առաջ քահանաները պատրաստում են վկայականը եւ ստորագրում են իրանք ու գիւղի երեցփոխանը. ապա տանում են գանձապետի մօտ աթոռահասը վճարելու եւ անդորրագիր ստանալու (ստորագրում են երկու կողմի քահանաները եւ երեցփոխանը):
- ժա) Քահանաները եթէ առանց անդորրագիր ստանալու պսակ անեն, պատժի եւ տուգանքների ենթարկուեն:

Կանոններն իս նպատակն է թէ եւ կանոնաւորել նշանադրութիւնը եւ աւելի Հաստատ Հիմքերի վրայ դնել այդ իբրեւ պսակի նախնական պատրաստութիւն, բայց այնքան բարդացնում են գործողութիւնը, որ շատ մեծ դժուարութեամբ կարելի կլինի կեանքում գործադրել:

Պսակի կանոնները 1875 թուին հրապարակած

20. Նշանադրութեան ժամանակ խոստովանահայր քահանան պիտի ուշ դարձնի, թէ յօժարամիտ եւ ազատ կամքով են ցանկանում ընկերանալ հարսն ու փեսան, թէ՞ այլ եւ այլ արտաքին պատճառներից եւ բռնութիւնից ստիպուած (Կրն Բարս. 42, Շնորհ. 29):
21. Ամուսնացածները պիտի չափահաս լինեն (Կրն Բ Դ. 24, Սահ. 27, Շնոր. 28):
22. Պէտք է ուշ դարձնեն երկուսի առողջութեան վրայ, որ յետոյ ապագայում տարաբախտութեան պատճառ չդառնայ, որովհետեւ «անլուծանելի է պսակն մինչեւ ցմահ միաբան կենակցութեամբ»:
23. Մեր եկեղեցին արգելում է արիւնակիցների եւ մերձաւորների ամուսնութիւնը, «քանզի եւ ըստ փիզիզական պայմանաց առողջութեան ի վնաս յոյժ. համարի որդւոց եւ սերնդոց նոցա»:

«Տրահանգ վասն աւագ քահանայից եւ պարտուց պաշտամանս ևոցա»
(Արարար, 1882 թ.):

24. Աւագ քահանան կամ աւագերեցը հայոց եկեղեցու վաղեմի կարգերի համաձայն, կարգուում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հրամանով, ի դիմաց առաջնորդի իբրեւ հսկող թէ եկեղեցու բարեկարգութեան եւ թէ պաշտօնեաների եւ քահանաների վարք ու բարքի վրայ (տե՛ս Սահ. 15, Բ Դւ. 14, 13, 19):
25. Աւագ քահանայութիւնը տիտղոս կամ պատիւ չէ, ըստ օտարամուտ կարծեաց, այլ եկեղեցու կառավարչական պաշտօն:
26. Եթէ քաղաքներում եւ վիճակներում եկեղեցիների շատութեան պատճառով շատ աւագերեցներ կլինեն, այն ժամանակ առանձին կառավարիչներ կարելի է նշանակել գործակալ անուանով, տալով նրան մի աշխարհական օգնական գանձապետ անունով:
27. Աւագ քահանայի պարտքն է հսկել, որ եկեղեցում հայոց ծեսերի եւ աւանդութիւնների հակառակ բան չլինի, սպասները, ամօքները եւ եկեղեցական հանդերձները մաքուր ու անթերի լինեն բոլոր խորհուրդների կատարման համար, պահանջուելիք եկեղեցական մատեանները լրիւ լինեն, լուսամուտները երկաթեայ վանդակներ ունենան, դռները ամրապինդ փականքներ եւ գիշերասրահ լինի եկեղեցու մօտ:
28. Եթէ եկեղեցին հանդերձեղնի կամ նորոգութեան պէտք ունենայ, աւագ քահանան, ժողովրդին յորդոր կարդալուց յետոյ, երեցփոխանի հետ առաջնորդից ժապաւինեալ մատեան խնդրեն կամաւոր նուերներ ժողովելու եկեղեցու պէտքերը հոգալու համար:
29. Եկեղեցի շինելու դէպքում աւագ քահանան պիտի միտ դնի, որ շէնքը լինի հայոց եկեղեցիների ձեւով եւ վայելուչ, դադարման դէպքում խսկոյն իմացնի առաջնորդին:
30. Աւագ քահանան պիտի ուշ դարձնի եւ հսկի, որ քահանաները, սարկաւագները եւ դպիրները միշտ եկեղեցի գնան, դատարկապորդ չլինեն, խաղերով չզբաղուեն, եթէ անկարգութիւն անող կտեսնի, նրան երկու անգամ խրատի եւ անուղղայ գտնելուս, առաջնորդին կամ թեմական տառնին հաղորդի:
31. Աւագ քահանան պիտի աշխատի, որ ժողովրդականք տարին երեք անգամ հաղորդուեն Զատիկն, Ծննդեան եւ Վերափոխման:
32. Պիտի հսկեն որ հաղորդութիւնից ութ օր առաջ խոստովանուեն եւ հաղորդութեան օրը արձակուեն եւ ո՛չ նոյն օրը ըստ օտարամուտ սովորութեան՝ թէ խոստովանուեն եւ թէ հաղորդուեն: Մեծ պասին երբ վարագոյրը բաց չէ, հաղորդուել չի կարելի, բացի հիւանդութեան եւ երկար ճանապարհորդութիւն անելու դէպքերից:

33. Աւագ քահանան միտ պիտի դնի, որ անպակաս կատարուեն ժամասացութիւնները, շաբաթ եւ կիրակի պատարագ լինի անխափան, նոյնպէս եւ տօնական օրերը: Ժամերգութիւնը շտապով կամ համառօտելով, կամ եղանակները փոփոխելով չերգուեն, այլ հարց աւանդածին նման (տե՛ս Ե Դւ. 17, 25, Սահ. 3):
34. Եթէ մէկը, աշխարհական, թէ հոգեւորական, եկեղեցում անկարգութիւն անի, շփոթ բարձրացնի գործով կամ խօսքով եւ խափանի ժամերգութիւնը, աւագ քահանան իսկոյն ծանուցանի առաջնորդին:
35. Աւագ քահանան չպիտի թողնի, որ խեթ եւ հակառակութիւն ունեցող քահանաները եւ սարկաւագները պատարագ անեն, մինչեւ չհաշտուեն, եթէ չլսեն նրան, թող առաջնորդին իմացնի:
36. Աւագ քահանան ուշ դարձնի, որ հաղորդութիւնը պատուով եւ զգուշութեամբ պահուեն արծաթի ոսկեզօծ մասնատփով ընծայարանի մէջ, եւ չթողնեն շատ հնամայ, այլ շուտ-շուտ նորոգեն:
37. Ուշ դարձնի, որ նորածնի մկրտութիւնը կատարուի ութ օրուայ ընթացքում եւ եկեղեցում, սարկաւագների եւ դպիրների մասնակցութեամբ (տե՛ս Ա առ. 12):
38. Զգոյշ լինի, որ հանգուցեալները ժողովրդական եկեղեցիներում երկու ժամից աւելի չպահուեն, եւ հանգստեան պաշտօն կատարելուց յետոյ տանեն թաղելու, իսկ եթէ գերեզմանատան առանձին մատուռ լինի, այնտեղ կարելի է պահել, միայն առողջապահական կանոնների համաձայն:
39. Զգոյշ լինի, որ ոչ ոք հոգեւորականներից առանց կօշիկը հանելու եւ մաքուր հողաթափ հագնելու բեմ դուրս չգայ:
40. Զթողնել, որ մեր եկեղեցիներում նոր թափօրներ եւ հանդէսներ հնարուեն կամ խորաններ եւ մատուռներ շինուեն՝ հակառակ Հայոց եկեղեցու ձեւի:
41. Որ Զատիկի եւ Ծննդեան տնօրինէք կատարեն վայելչապէս առանց անկարգութեանց եւ արբեցողութեան:
42. Կիրակի եւ տօն օրերին պիտի խրատներ տան ժողովրդին եւ խոստովանութեան համար փող չվերցնեն (տե՛ս Սիս. 11):
43. Աւագ քահանան զգոյշ լինի, որ քահանաները սարկաւագներին եւ դպիրներին չզրկեն եւ կամ խփեն, եթէ յանցանք կգործեն, թող քահանաները դիմեն աւագ քահանային, եւ եթէ շարունակեն, առաջնորդին յայտնեն:
44. Սարկաւագները եւ դպիրները պիտի մեծարեն քահանաներին եւ հնազանդին, եւ խօսքով ու գործով չանարգեն. եթէ նեղութիւն կրեն քահանաներից, դիմեն աւագին, եթէ աւագ քահանայից նեղուեն՝ առաջնորդին:
45. Աւագ քահանան պիտի զգուշացնի քահանաներին եւ սարկաւագներին, որ աչքածակութիւն չանեն, չնեղեն եւ չզզուացնեն ժողովրդին՝

ւորավայել քաղաքավարութեանց: Քաճանայք՝ որ ըստ աստուածային սուրբ պատգամաց պարտին լինել գիտակէք երկնային օրինաց եւ զարդարեալք կենցաղօգուտ ուսմամբք, տեսաք ածեալ յայն բարձր եւ երկնաւոր սուրբ կոչումն՝ զտգէտս, զանարժանս եւ զարատաւորս իսկ, որոց իսպառ արգելուն օրէնք եկեղեցւոյ մատչիլ ի սպասաւորութիւն սրբոյ սեղանոյն: Իսկ եկեղեցական տեսչութիւն, որ օրինադրեալ է ի սրբոց Առաքելոց կարգել ըստ բազմութեան հաւատացելոց զկարեւոր թիւ երիցանց, ի տեղիս տեղիս նշմարեցաք զթիւ նոցին անցեալ զանցեալ քան զսահմանեալ չափն: Արդ՝ նկատելով զայսպիսի զեղծմունս նախնական կարգաց ի Հոգեւոր եւ յեկեղեցական կառավարութեան մերում, զորս յառաջ եկեալ համարիմք յանհոգութենէ հովուաց եւ ի շահասիրութենէ եպիսկոպոսաց ոմանց. վասն որոյ ըստ սեպուհ պարտաւորութեան մերում հարկ անհրաժեշտ մեզ վարկաք առ ժամանակ մի արգելուլ զձեռնադրութիւն քաճանայից եւ այլոց եկեղեցական պաշտօնէից մինչեւ զվաղնջուց ի մեզ հաստատեալ կարգս եւ կանոնս նորոգելով, գրով աւանդել ձեզ ամենից բարձրաստիճան եկեղեցականացդ եւ առհասարակ լրութեան Ազգիս եւ ամենայն վիճակային Հոգեւոր Ատենից:

Ա. Այլ արդ աղաչեմք զամենեսին զձեզ սիրովն Յիսուսի Քրիստոսի Փրկչին մերոյ, որով կարգեցայք հաւատարիմ տնտես Տանն Աստուծոյ առ ի մատակարարել ի ժամու զարբումն շնորհաց Հոգւոյն Սրբոյ: Մի՛ ոք այսուհետեւ յեպիսկոպոսաց յօժարեսցի ածել յաստիճան քաճանայութեան զարս անարժանս, եւ զրկեալս ի գեղեցիկ իմաստից Հոգւոյն Սրբոյ, մանաւանդ զարատաւորս եւ զանբարոյականս զակատեալս զհետ զօշաքաղութեան: Քանզի Քաճանայութիւնն, որ ի Քրիստոսէ հաստատեցաւ յեկեղեցւոյ ի հազարապետութիւն խորոց խորհրդոցն Աստուծոյ, պարտ է զայնպիսիս ընտրել յայն սուրբ աստիճան, որք բաւական իցեն զայլս խրատել եւ զանձինս իւրեանց ապրեցուցանել յանխոսափելի պատասխանատուութենէ Աստուծոյ: Արդ յայս Աստուածային աւանդից լսեմք խոտորիլ ոմանց եպիսկոպոսաց մերոց եւ առաւել եւս վիճակային Հոգեւոր Ատենից, որք բազմիցս յընտրութեան անդ որ եւ իցէ անձանց ի հոգեւորականութիւն, առաւել միտ եղեալ են օգտի իւրեանց, քան արժանաւորութեան ընտրելոցն: Եւ թէ քանի խոտելիք են եւ դատապարտելիք այսպիսի արարք, վկայեն մեզ վճիռք նախնի սրբոց Հարց, որք ընդ նգովիւք արկեալ են եթէ՝ զնա, որ ձեռնադրէ արծաթով զանարժանս, եւ եթէ՝ զնա, որ անարժան գովով յանդգնի արծաթով զնել զչնորհս Հոգւոյն Սրբոյ: Թէեւ սովորութիւն էր նախնեաց մերոց ընդունել զկամաւոր նուէրս ըստ չափու

կարողութեան իւրաքանչիւրոց ի բերոյ երկրի նոցին եւայլն, զոր մատուցանէին սիրայօժար կամօք եւ բարեպաշտութեամբ, զորս եւ մեզ ո՛չ ի դէպ է խափանել, համարելով զայնս պտուղ բարեպաշտութեան հաւատոց նոցա, բայց վաճառաշահ լինել զնահատութեամբ նախքան զկատարումն տիրահաստատ խորհրդոցն՝ արգելումք իսպառ Հոգւովն Աստուծոյ, եւ դատապարտեմք զարծաթասէր եկեղեցականս որպէս եւ նախնիք մեր դատապարտեալ են իրաւամբ:

Բ. Մի՛ ոք այսուհետեւ ձեռներէց լինիցի ընծայել զանձն առաջի Աստուծոյ առանց ընտրութեան եկեղեցւոյ. զի քաճանայացուք որք լինելոց են ի տիրացուաց սպասաւորողաց եկեղեցւոյն, պարտին ընտրիլ նախ ի քաճանայից եւ ի ժողովրդոց այնր եկեղեցւոյ համահաճութեամբ եւ սիրով, եւ մի աչառութեամբ եւ կողմնակցութեամբ, եւ ապա հանրագրութեամբ ամենեցուն ներկայացուցանել վիճակային Հոգեւոր իշխանութեան:

Գ. Վիճակային Հոգեւոր իշխանութիւնն յետ ընդունելոյ զհանրագրութիւն ժողովրդոց ի վերայ այնր ընտրեալ անձին ի քաճանայութիւն, պարտի առնել զքննութիւն նախ՝ թէ ունի զուղղափառութիւն հաւատոյ եւ զուսումն Աստուածային գրոց, զի կարող լինիցի ըստ օրինի պաշտել զկարգ եկեղեցւոյ: Երկրորդ՝ թէ ունի զբարոյականութիւն կատարեալ, զի կարող լինիցի ըստ կոչման պարտաւորութեանն՝ կառավարել զժողովուրդս օրինակաւ անձին: Քանզի ո՛չ սակաւ վտանգեսցի եկեղեցին Աստուծոյ յայնմանէ, որ գովով զուրկ ի յիշատակեալ բարոյական հանգամանաց՝ կարգեսցի հովիւ եկեղեցւոյ եւ կառավարիչ Տօտին Քրիստոսի: Զեղծմունք բարեպաշտութեան եւ թուլութիւն կրօնից՝ որ ի յետին ժամանակս զգալի իմն օրինակաւ տեսանին ի կենցաղավարութեան մերոցս, անտի յառաջ եկեալ համարիմք, զի որ ընտրեալք են լոյս լինել աշխարհի եւ աղ համեմիչ բարոյական կենաց մարդկան սրբութեամբ եւ աստուածահաճոյ քաղաքավարութեամբ յառաջ վարելով զպաշտօն իւրեանց հոգեւորականացն դասք, զեղիս եւ աշխարհասէր կենօք կենցաղավարելով վատութեան հեղինակ լինին ժողովրդոց մերոց: Եւ ահա յայս միտս Առաքեալն Պողոս խստիւ պատուիրէ. «Վաղվաղակի ձեռս ի վերայ ուրուք մի՛ դնել, զի մի՛ կցորդ լինիցին մեղաց օտարաց»: Արդ զայս եւ մեք նկատելով կանխաւ, պատուէր տամք ամենայն Հոգեւոր Ատենից եւ Առաջնորդաց եկեղեցւոյ՝ զգոյշ լինել յամենայնի, եւ մի՛ վաղվաղել առաջի կացուցանել Սինոդի զամենայն ընտրեալս ի ժողովրդոց առանց կանխաւ հասու լինելոյ ներքին արժանաւորութեան նոցա, եթէ հաւատոյն՝ որ առ Աստուած, եւ եթէ ջերմեռանդն կրօնասիրութեան եւ պարկեշտ վարուց նոցին եւ ուսման:

Դ. Վասն եկեղեցւոյ քաղաքաց ձեռնադրելի անձն ի քահանայութիւն՝ պարտի ունել զուսուսման հայկաբանութեան, այնպէս զի լինիցի վարժ ի գրել եւ ի բացատրել զգրաբառ լեզու հայոց, եւ եւս հմուտ առարկայիցն, զորս սովորաբար աւանդեն ի Հոգեւոր ուսումնարանս. իսկ ձեռնադրեալքն վասն գիւղորէից եկեղեցեաց, որովհետեւ դեռ եւս չեն հաստատեալ յամենայն գիւղորայս բարեկարգ դպրոցք, եւ ուսեալքն ի նմին անկատար են ըստ մեծի մասին, թէեւ առ չմնալոյ նոցա առանց քահանայի թոյլատրեմք առ այժմ ձեռնադրել զայնպիսիսն, բայց պարտ է պահանջել եւ ի նոցանէ գոնեա զգիտութիւն շարականաց եւ առհասարակ ամենայն եկեղեցական պաշտամանց եւ կարգաց եւս քրիստոնէական վարդապետութեան հաւատոց եւ ամենայն խորհրդոց եկեղեցւոյ:

Ե. Եւ քանզի նկատմամբ հանգամանաց ժամանակիս չէ հնար ամենայն ուրեք գտանել զարս արժանաւորս այսր սուրբ եւ աստուածային կոչման, վասն այսորիկ պատուիրեմք: Եթէ չգտանիցի ի տեղւոյ ուրեք արժանաւոր տիրացու, ընտրեսցի յայլ տեղեաց, բայց նախ՝ պարտին տեղացիք զընտրելի անձն ամենայն ընտանեօք եւ կահիւք եւ կարասեօք փոխադրել ի տեղին, ուր լինելոց է քահանայ. եւ Հոգեւոր իշխանութիւնն յետ կանոնաւոր քննութեան, զոր ի վեր անդր յիշատակեցաք պարտ է պահանջել զերդմնագիր ի ձեռնադրելոյն վասն կալոյ եւ մնալոյ անդ ցվախճան կենաց իւրոց անբաժանելի յեկեղեցւոյ եւ ի ժողովրդոց: Նոյնպէս եւ ի ժողովրդոց հարկ է պահանջել զպայմանագիր վասն ապահովապէս պահպանելոյ զքահանայն եւ զընտանիս նորին:

Զ. Լսեմք, զի տիրացուք քաղաքաց եւ կամ երեւելի գիւղորէից տեսանելով՝ եթէ ոչ կարեն լինել քահանայ ի տեղւոյն, ընտրեն զմի ի մասնաւոր գիւղորէից անտի՝ եւ խոստանան մնալ անդ մշտնջենաւոր քահանայ, եւ ապա յետ ձեռնադրութեան գուն գործեն որեւ իցէ կերպիւ փոխադրիլ ի քաղաքս իւրեանց, կամ այլուր, իսկ Հոգեւոր իշխանութիւնն զանազան պատճառանօք առնէ զհաճոյս նորա, եւ ի տեղի նորա նշանակէ զայլ ոք ի քահանայ: Այլ քանզի այսպիսի ուխտագանցութիւնք չեն տարբեր ի յանցուածոց, եւ քան զյանցանս առաւել դատապարտելի, ուստի պատուէր տամք Առաջնորդաց եւ վիճակաւոր Ատենից, եթէ դէպ լինիցի այսուհետեւ, մի իշխեսցին տեղափոխել. սակայն եթէ գոգուելով զժողովուրդն՝ յարուսցէ աղմուկ եւ խռովութիւն, լուծցի ի քահանայական կարգէ, փոխանակ զի ուխտագանց գտանի:

Է. Են ոմանք ի քահանայից, որ բնաւորեալ գոլով ի չարիս եւ հակառակասէր ունելով բնութիւն ընդդէմ պարկեշտ վարուց՝ զօշաքաղութեամբ, յիշոցօք եւ ազգի ազգի անվայել բանիւք եւ ընթերցիւք

զայթակղութիւն տալով ժողովրդոց երկպառակտեն, որոց առ խաղաղելոյ Հոգեւոր իշխանութիւնն տեղափոխէ զքահանայն այլուր ի քահանայադործութիւն իբրեւ պատիժ յանցաւորութեան. զայնպիսիս պատուիրեմք առ տեղեաւն, ուր էր՝ ընդ ապաշխարութեամբ արկանել, ի նմին իսկ եկեղեցւոյ ի ներկայութեան ժողովրդոց իւրոց ի խրատ եւ ի զգուշութիւն: Եւ եթէ միայն իցէ եւ չունի զայլ ոք պաշտօնակից ենթարկեալն ապաշխարութեան, կարգեսցի ժամանակաւորապէս այլ քահանայ ի պաշտօնակատարութիւն, եւ ի ծխական արդեանց մի մասն ի չորից սահմանեսցի ի սնունդ ընտանեաց արգելեալ քահանային, եւ երեք մասն արկցէ ի հաշիւ որբոց եւ այրեաց կամ Աթոռապատկան հասութիւց:

Ը. Ո՛չ սակաւ եպերելի դատեմք եւ զայս սովորութիւն, զոր որպէս լսեմք ի տեղիս տեղիս առնեն առաջնորդք եւ վիճակային ատենաք, իբր այն զի սակաւարնակ գիւղք երկու կամ երեք, յանձնին ի Հովուութիւն միոյ քահանայի չմտաբերելով ըստ հասարակաց առածին թէ՛ «ցրուեալքն առ բազումս տկարանան առ մին». այլ ըստ որում՝ յայսպիսի տնօրէնութեանց անտեղութեանց բազմաց յառաջ զայն անուրանալի է նկատմամբ Հոգեւոր գործոց մատակարարութեան ժողովրդոց եւ աստուածային պաշտամանց, ըստ այսմ օրինադրել արժան համարիմ այսուհետեւ՝ իւրաքանչիւր գիւղ որ ունի եկեղեցի, թէեւ սակաւաթիւ, սահմանեսցի նոցա յատուկ եւ սեպհական քահանայ, եւ եթէ առաւել իցէ քան զեօթանասունն՝ երկուս քահանայս, իսկ եթէ բազմամարդ՝ առ հարիւր տունն՝ մի քահանայ:

Թ. Այլ որ՝ քան զամենայն ցաւալին է եւ ուշադրութեան արժանաւոր, իբրեւ արմատ ուղղութեան կարգաց եւ օրինաւորութեան Հոգեւորականութեանս մերում, որդիքն են քահանայից, որ յաղագս ծագման ազատ համարեալ ի հարկատու կարգաց, սահմանեալ եւս են ի պատիւ քահանայութեան ելանել ի ժամանակին եւ ընդ տեսչութեամբ Հոգեւորականութեան գրեալ ի կարգս եկեղեցականաց: Վասն սոցա լսեմք բազմիցս, թէ փոխանակ ուսման պարապելոյ եւ ի վարժս եկեղեցականութեան, պարապորդութեամբ անցուցանեն զժամանակ կենաց իւրեանց. եւ բազում այն է, որք անբարոյապէս կեան ի զայթակղութիւն ժողովրդոց եւ յուսան եւս ձեռնտուութեամբ օժանդակելոց յապագային ընդունիլ զաստիճան Քահանայութեան, եւ եթէ յազգի մերում օր քան զօր աճին թիւք վատշուէր դատարկաշրջիկ եւ գինեմոլ քահանայից անտարբեր եղելոց առ ստանձնեալ պաշտօն եկեղեցականութեան իւրեանց, յայսպիսեաց կենցաղավարելոց ընկալեալ են զաճումն: Ուստի առ ի կարճել զապականութեան որոմնս այս, որ խանգարէ զբարե-

զարդութիւն ուղղափառ եկեղեցւոյ, եւ անուան Հոգեւորականութեան նախատինս առ բերէ ի մէջ ազգաց օտարաց. զայս կանոն աւանդեմք: Որդիք քահանայից, որք չունին զուսումն, կամ անբարոյական են ըստ վկայութեան ժողովրդոց, տնօրինեսցէ իշխանութիւնն արձակել զնոսա ի Հոգեւորական ծագմանէ, եւ արկցէ ի թիւս հարկատուաց: Այս օրէն լիցի եւ վասն այնպիսի դպրաց, որք գոլով ծնունդք հարկատուաց, ըստ խնդրոյ ժողովրդեան արձակեալ են ի հարկատուութենէ եւ մտեալ են ի կարգս եկեղեցական պաշտօնէից, որք եթէ չունին զուսումն եւ ծոյլ են ի պաշտման եկեղեցւոյ եւ ուսման՝ եւ վատաբարոյ, զրկեսցին յեկեղեցական կարգաց եւ վերստին ընդ հարկատուս գրեսցին: Քանզի զինչ օգուտ ունիցի առ յապայն յայնպիսեաց ազգ մեր եւ եկեղեցի սուրբ, բայց եթէ անկարգութեամբ օրինակ չարեաց հանդիսանալով ի պարզամիտ ժողովրդեան ունին ի վերջոյ արատս բերել անուան Հոգեւորականութեան եւ սուրբ կրօնիս մերոյ:

Ժ. Են Քահանայք՝ որք ի խոր ծերութեան հասեալ են եւ կամ վատնեալ ի զգայարանացն զօրութենէ, բայց առ ազահութեան կամ ընչաքաղցութեան չկամին հրաժարիլ կամաւորապէս ի պաշտամանց իւրեանց, եւ յանդգնին անկատար իմն եղանակաւ կատարել Քահանայագործութեան գծանր պաշտօն, ի նախնեաց կանոնադրեալ է զտկարութեամբ զգածեալ ծերոց եւ զառամելոց լռել ի պաշտօնակատարութենէ, վասն որոյ եւ մեք զնոյն տնօրինեալ պատուիրեմք, եթէ ծերացի եւ անկարող եղիցի Քահանայագործել եւ միայն իցէ յեկեղեցւոյ, ի տեղի նորա ձեռնադրեսցի այլ ոք. եւ ծխական հասոյթքն, որ ի ժողովրդոց, բաժանեսցին ի չորս մասն, երեք մասն լիցի ծերացեալ քահանային, եւ մի մասն նորոգ ձեռնադրելոյն:

ԺԱ. Յիշեմք եւ զայս, զի ձեռնադրեալ նորընծայք ի տեղիս տեղիս չպահեն զքառասունքն ամբողջ, զոր եկեղեցի մեր օրինադրեալ է պահել նորընծայից զերիս քառասունս՝ մնալով յեկեղեցւոյ զտիւ եւ զգիշեր հսկմամբ աղօթից եւ պահօք: Յառաջնում քառասունքի ծոմապահութեամբ զպահոց կերակուրս ճաշակելով յօրն մի նուագ. յերկրորդում՝ յաւուրս ուտեաց զնաւակատեաց կերակուրս, այս է, զկաթնեղէնս, ձկնեղէնս եւ ձուեղէնս ճաշակելով, օրինադրելով յայս երկրորդ քառասունորդս գնալ ի տունս իւրեանց եւ ճաշել եւ անդրէն յեկեղեցին վերադառնալ, եւ յերրորդում ի կիւրակէս միայն զմսեղէնս ճաշակելով: Այս է նախնական սովորութիւն մերս եկեղեցւոյ, եւ ըստ այսմ վարիլ հարկ է:

ԺԲ. Յայտնի է բազմաց մերագնէից, զի նախնիք մեր հաստատեալ են բարենպաստակ դիտաւորութեամբ յառաջ քան զաւուրս երիս

նախքան զօր պատարագի՝ ամուսնացեալ Քահանայից մեկուսացեալ յընտանեկան կենաց առանձնացին ի սենեակ եկեղեցւոյ՝ աղօթից եւ ընթերցման Սուրբ Գրոց պարապել, եւ յետ պատարագին այլ եւս յաւուրս երիս, եւ զի նշմարեցաք ի բազում տեղիս բարձեալ այս սովորութիւն, պարտաւորութիւն դնեմք ամենայն Առաջնորդաց հաստատել խնամով զնոյն, եւ եթէ չունին սենեակս եկեղեցիք ոմանք՝ Հոգ տարցին կառուցանել յարդեանց եկեղեցեաց, զի մի՛ ուղղութիւն կարգաց, յորում գերազանց օրինակաւ փայլի անարատութիւն եւ սրբութիւն կրօնիս Քրիստոնէութեան, խանգարումն առցէ:

ԺԳ. Այլ ի վերայ այսր ամենայնի հարկ է վիճակաւոր առաջնորդաց, որք կարգեալ են ի Հոգւոյն Սրբոյ լինել տեսուչ եկեղեցւոյ եւ Հօտին Քրիստոսի, յամենայն կիւրակէս եւ ի տօնական աւուրս անխափան քարոզել. զնոյն հարկադրել առնել նաեւ ամենայն վարդապետաց ընդ տեսչութեամբ իւրեանց եղելոց, քանզի ճշմարտութիւն հաւատոյ, որ ըստ առաքելոյն ի լուր բանին հաստատեալ է, աճումն առնէ ի հաւատացեալս յայնժամ, յորժամ ողջամիտ մտօք բացատրեսցին ամենայն մասունք նորա:

Այս են գլխաւոր պարտիք որոց զաթոռն ունին առաքելական, ըստ որում եւ Առաքեալն Քրիստոսի Պօղոս յետ առաջի առնելոյ ամենայն հանգամանօք զպարտաւորութիւն իւրաքանչիւրոց պաշտօնէից Աւետարանին, որ է լինել հեղ, պարկեշտ, անարատ, հիւրասէր, բարեսէր, սուրբ, ժուժկալ եւ այլն. յարէ ի նոյն թէ՛ «վերակացու լինիցին բանին վարդապետութեան»:

ԺԴ. Ունել պատուիրեմք եւ արթնութիւն եւ հոգս. եւ վասն այսորիկ զի ի գիւղօրայս ոմանս որպէս լսեմք, հազիւ ի տարին հինգ անգամ եւեթ պատարագ մատուցանեն քահանայք, որով եւ ժողովուրդքն զուրկ է ի Հոգեւոր այնր շնորհաբաշխութենէ, սառնանան ի ճշմարիտ յաստուածապաշտութենէ եւ ի կրօնասէր ջերմեռանդութենէ, առ որ հարկադրեմք զամենայն Առաջնորդս տնօրինել, զի քահանայք այնպիսի գիւղօրէից անխափան յամենայն կիւրակէս եւ ի շաբաթ աւուրս նաեւ յամենայն երեւելի տօնախմբութեան մատուցեն զսրբազան խորհուրդ պատարագի, իսկ եթէ միայն իցէ քահանայն, գոնէ ի կիւրակէս եւ ի տօնս տէրունականս. եւ մի հեղգացեալ յաննահանջի պարտուց. հեղգութեան լիցին պատճառ եւ ժողովրդոց աստուածապաշտութեան եւ կրօնական պարտաւորութեանց:

Արդ զայս ամենայն ի պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ մերոյ կարեւոր համարելով հաստատել եւ հրատարակել, խստիւ պատուէր տամք ամենայն առաջնորդաց կօնախտորիայից եւ զաւառական Հոգեւոր

ատենից կառավարութեանց այսուհետեւ ըստ բառական կանոնադրութեանս վարել զտեսչութիւնն եկեղեցւոյ, որոյ օգուտք անտարակուսելի են. իսկ մեք աղօթաւ առնեմք առ Այն՝ որ գիտէ ընդ զպէտս եկեղեցւոյ իւրոյ սրբոյ, սուրբ եւ անարատ կենօք պահեսցէ զամենեսին զձեզ ընդ հովանեաւ զթութեան իւրոյ յօրինակ բարի հաւատացեալ հօտին Քրիստոսի, եւ ի շինութիւն Հայաստանեայցս ամենամաքուր ուղղափառ եկեղեցւոյ: Ամէն:

(Տեղի սպորագրութեան)

Տուաւ ի Մայր Աթոռ Սրբոյ Էջմիածնի
ի 5 աւուր դեկտեմբերի 1868 ամի,
եւ ի մերում թուականութեանս ՌՅԺԸ

ԳԷՈՐԳ Դ-Ի ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (ԳՐԱԲԱՐ ԲՆԱԳԻՐԸ)

Վեհափառ Տայրապետի

Կոնդակ

Առաջ քահանայից պաշտօնի եւ պարտոց համար

«Յօրէ գահակալութեան մերոյ տեսանելով զինչ ինչ զեղծմունս եւ զնորամուտ սովորութիւնս ներմուծեալս յօտարաց յեկեղեցին մեր իբր ի միոյ դարէ հետէ՝ ջանացաք զնորամուտսն բառնալ իսպառ. իսկ զնախնական եւ զազգային բարեկարգութիւնսն խափանեալս անդրէն վերանորոգել: Մին ի բարեկարգութեանց եկեղեցւոյ է պաշտօն եւ պարտաւորութիւն աւագ քահանայից, զորմէ յառաջ քան իբր զվեց ամ ըստ հետեւեալ Հրահանգաց կանոնաւորեալ եւ յանձնեալ էաք Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսի Այվազեան, յետ տալոյ նմա զառաջնորդականն պաշտօն վիճակին Վրաստանու եւ Իմէրէթի՝ գործադրել զայնս ի նոյն վիճակին, եւ որչափ կարելին էր՝ յիւրումն կենդանութեան ի գործ եղ, բայց այժմ պատշաճ դատիմք առաջադրել Սինոդիդ եւ հրամայեմք հրամանագրել ոչ միայն Տփլիսաց, այլեւ ամենայն վիճակաց, Թեմական Ատենից եւ Հոգեւոր կառավարութեանց անշուշտ գործադրել զայսոսիկ Հրահանգս վերաբերեալս պաշտամանց եւ պարտաւորութեանց Աւագ քահանայից, զորոց պատճէնն առաքեմք Դմիտրի պատուիրելով, եւ տպագրել առ ի տալ իւրաքանչիւր Աւագ երիցանց զմի մի օրինակ ի ձեռն Թեմական

Ատենից, որոց եւ պատուիրել աշալրջութեամբ հսկել անշուշտ ի գործադրութիւն վասն պայծառութեան եւ բարեկարգութեան Հայաստանեայց սրբոյ առաքելական եկեղեցւոյ մերոյ եւ ի փառս»:

ՀՐԱՏԱՆԳ

Վասն առաջ քահանայից եւ պարտոց պաշտամանն ևնցաւ

Ա. Աւագ քահանայ կամ աւագ երէց ըստ վաղեմի կարգաց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ՝ կարգի հրամանաւ Վեհափառ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց իբրեւ եւ դիմաց առաջնորդի հսկող ի վերայ բարեկարգութեանց եկեղեցւոյն առհասարակ, որպէս եւ ի վերայ գնացից այլոց քահանայից եւ պաշտօնէից նոյն եկեղեցւոյ, յորում եւ ինքն վարէ զպաշտօն քահանայութեան:

Բ. Աւագ քահանայութիւնն ոչ է իբրեւ տիրոջ կամ լոկ պատիւ ըստ թիւր կարծեաց ոմանց ուսելոց յօտարամուտ սովորութենէ, այլ եւ կառավարչական պաշտօն եկեղեցւոյ (Պաշտօն առաջ քահանայութեան համագոր է պաշտամանն Եւրոպայի անուանեալ քահանայից ռուսաց, զորոց զկոչումն թարգմանեալ են մերագնեայք Ռուսաստանի բառիս բարեկարգիչ կամ բարեկարգ):

Գ. Աւագ քահանայն իշխէ միմիայն եկեղեցւոյ իւրում, յորում ինքն վարէ զպաշտօն, իսկ ի քաղաքս եւ ի վիճակս, յորս ըստ բազմութեան եկեղեցեաց բազմաթիւ իցեն եւ աւագ քահանայք կամ աւագերէցք, մարթ է եւ առանձին կառավարիչս կարգել գործակալ անուամբ՝ տալով նմա զոմն աշխարհական գանձապահ անուամբ, որպէս սահմանեալ ենք կանխաւ:

Դ. Աւագ քահանային պարտք են միտ դնել, զի մի ինչ գտանիցի յեկեղեցւոյ իւրում թերութիւն կամ հակառակ ինչ ծիսից եւ աւանդութեանց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ըստ ամենայն հանգամանաց, զի սպասք եւ անօթք եւ հանդերձ եկեղեցականք իցեն ի մաքրութեան եւ բարեկարգութեան, զի անթերի գտանիցին յեկեղեցւոյ ամենայն ինչ, որ պիտոյ իցէ ի կատարումն սբ. խորհրդոց մկրտութեան, դրոշմի եւ հաղորդութեան, այլ եւ գրեանն կարգեալ ի կատարումն Աստուածային պաշտամանց, որպիսի են Աւետարան, Ճաշոց, Խորհրդատետր Սրբոյ Պատարագի, Տօնացոյց, Ժամագիրք Ատենի, Սաղմոս, Մայր Մաշտոց, Փոքր Մաշտոց, Շարական, Տաղարան եւ այլն այսպիսի մատենք, եւ զի պատուհանք եւ լուսամուտք եկեղեցւոյն ունիցին վանդակս երկաթիս եւ փականց դրանց իցեն ամրապինդք, եւ առ եկեղեցեան գտանիցի միշտ գիշերապահ ոք ի պահպանութիւն:

Ե. Եթէ եկեղեցին պէտք ունիցի նորոգութեան, Աւագ քահանայն պարտ է ազդ առնել զայնմանէ երեցփոխանին եւ յորդորել զժողովուրդն, զի փոյթ կալցին նորոգութեան եւ միանգամայն ծանուցանել զայնմանէ Առաջնորդին: Եթէ ժողովուրդն առ չքաւորութեան անկարող գտանիցի նորոգել զհնացեալ եկեղեցին կամ ընդ զկարօտութիւն նորին ի զգեստս կամ ի սպասս անօթոց, աւագ քահանայն հանդերձ երեցփոխանաւն եւ հաշուետեսիւք հայցէ յառաջնորդէն զժապաւիտեալ մատեան (տուճար) վասն հաւաքելոյ տուրս կամաւորս ի բարեպաշտից, այլ ի միտ դնէ զի դրամքն հաւաքեալք մտցեն ի հաշուեմատեանս մտից եւ ծախուց, եւ ի գործ դիցին յայն դէպս միայն, յոր եւ կարգեալ են, եւ յաւարտ հաւաքեալ դրամոցն կամ ժամանակին սահմանելոյ առ այն մատուցէ զմատեանսն թեմական ատենին հանդերձ տեղեկագրով:

Զ. Յորժամ տացի հրաման կառուցանելոյ ուրեք եկեղեցի, աւագ քահանայն պարտի միտ դնել, զի շինութիւն եկեղեցւոյն լիցի ըստ ձեւոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ եւ ըստ վայելչութեան, եւ ըստ կարի անյապաղ եւ անընդհատ շինութեամբ, եւ եթէ յանկարծ դադարիցի շինուածն, ծանուցանել զայնմանէ առաջնորդին:

Է. Աւագ քահանայն պարտի միտ դնել եւ ուշի ուշով նկատել եւ հսկել, զի քահանայք եւ սարկաւագունք եւ դպիրք եկեղեցւոյ իւրոյ յամենայն աւուրս անխափան գտանիցին ի սուրբ եկեղեցի՝ յառաւօտ եւ յերեկոյ եւ կատարեսցեն անթերի զպաշտամունս իւրեանց, եւ ունիցին վարս պարկեշտս եւ խաղաղասէրս վայելուչս աստիճանի իւրեանց, եւ մի՛ երբէք հակառակ սուրբ կոչման իւրեանց պարապեսցին ի խաղս զանազանս, այլ կեցցեն զգաստութեամբ եւ ամենայն զգուշութեամբ որպէս վայելէ պաշտօնէից սրբոյն սեղանոյն: Իսկ եթէ տեսանիցէ զոք թերացեալ յայսպիսի պարտուց՝ նախ ինքն խրատեսցէ երկիցս եւ յանուղղայ գտանելն փութապէս ծանուցանել թեմական ատենին կամ առաջնորդին առ ի զգաստացուցանել եւ այլն:

Ը. Աւագ քահանայն պարտի փոյթ ունիլ, զի ամենայն բարեպաշտ ժողովրդականք կատարեսցեն անթերի զհոգեւոր պարտիս իւրեանց՝ հաղորդելով կենարար մարմնոյ եւ արեան Տեառն յերիս նուագս ի տարւոյ, այսինքն ի սուրբ Զատիկին, ի սուրբ Ծննդեան կամ Աստուածայայտութեան Տեառն եւ ի Վերափոխումն Տօնի Սրբուհւոյ Աստուածածնի:

Թ. Աւագ քահանայն պարտի ուսուցանել ժողովրդեանն, զի առհասարակ արք եւ կանայք յառաջ քան զերկուս եօթնեակս կամ գէթ զուրկն օր յառաջագոյն քան զհաղորդութիւնն խոստովանեսցին սեպ-

հական խոստովանահօր իւրեանց եւ յաւուր հաղորդութեան ընկալցին զարձակումն ի խոստովանահօրէն եւ ապա հաղորդեսցին սուրբ խորհրդոյն, բոլորովին հեռի կալով յօտարամուտ սովորութենէ, որ մոռնալ է յեկեղեցի մեր ի տեղիս տեղիս (հարիւր ամաւ կամ դոյզն-ինչ աւելի ժամանակաւ յառաջ) ի մի եւ նոյն աւուր խոստովանել եւ հաղորդել: Եւ ի մէջ մեծի պահոց մինչ ծածկեալ է սուրբ սեղանն պատարագի, չէ օրէն հաղորդել զժողովուրդն սուրբ խորհրդոյն, այլ զկնի չորրորդ շաբաթու աղուհացից, եթէ պատահեսցի տօն Աւետման, կարելի է, նոյնպէս եւ ի տօնի մտին ի վիրապն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, յորում լինի բաց պատարագ, հաղորդեսցեն, նոյնպէս ի Ծաղկազարդի եւ յաւագ Հինգշաբաթու, եւ ի Ճրագալոյցի երեկոյեան, նոյնպէս եւ Զատիկի աւուրն հաղորդեսցեն, իսկ մինչ ծածկեալ է սեղանն Ս. պատարագի հաղորդելն սուրբ խորհրդոյն օտարաց է ներմոծեալ յեկեղեցի մեր, եւ միայն հիւանդաց եւ ընդ երկար ճանապարհ գնացողաց է ներելի:

Ժ. Աւագ քահանայն պարտի միտ դնել, զի անպակաս կատարեսցին յեկեղեցւոյ ժամասացութիւնք յառաւօտու եւ յերեկոյն եւ մատուցի սուրբ պատարագ յաւուրս շաբաթուց եւ կիրակէից անխափան, նոյնպէս եւ յայլ տօնական աւուրս, որք խաչ նշանաւ նշանակեալ են յօրացուցի մերում, եւ ամենայն կարգի Աստուածապաշտութեան կատարեսցին ջերմեռանդութեամբ առանց շտապելոյ կամ համառոտելոյ ինչ ի կարգադրելոցն, այլ եւ չթողուլ փոփոխել զեղանակս երգեցողութեան ի սրբոց հարց, որ ընկալեալ եւ սահմանեալ են ի մէջ ըստ արհեստի Հայկական ձայնագրութեան, եւ մի ինչ աւելի մաղթանս կամ աղօթս կամ երգեցողութիւնս նորանորս յաւելուլ ի ժամասացութիւնս:

ԺԱ. Եթէ ոք ի քահանայից կամ յայլոց պաշտօնէից եկեղեցւոյ կամ յաշխարհականաց իսկ գործիցէ շփոթս ինչ յեկեղեցւոյ կամ անկարգութիւնս՝ բանիւ կամ գործով, մինչեւ խափանել առ վայր մի կամ բոլորովին զկարգս Աստուածապաշտութեան կամ ժամասացութեան, աւագ քահանային պարտք են ծանուցանել զայն առաջնորդին առանց յապաղանաց:

ԺԲ. Աւագ քահանայն պարտի միտ դնել, զի քահանայք եւ սարկաւագունք, որ ունիցին խէթ եւ հակառակութիւն ընդ միմեանս, մի երբէք մատուցեն զպատարագն սուրբ, մինչեւ հաշտեսցին ընդ միմեանս. աւագ քահանայն պարտի հաշտեցուցանել ընդ միմեանս եւ զթշնամացեալսն, եւ եթէ չյաջողեսցի յայսմ, ծանուցէ առաջնորդին:

ԺԳ. Աւագ քահանային պարտք են միտ դնել, զի հաղորդութիւն սուրբ պատուով եւ զգուշութեամբ պահեսցի յընծայարանին ի մէջ արծաթի ոսկեզօծ մասնատփոյ: Այլ եւ պահանջել, զի քահանայք

պատուով պահեստներն առ իւրեանս, ի ստիպել հարկին զմասնատուին սրբոյ հաղորդութեան ի պէտս հիւանդաց եւ հաղորդն կամ սրբութիւնն, որ ի նմա, մի յոյժ հնասցի, այլ նորոգեսցի ըստ կարի յաճախագոյնս:

ԺԴ. Աւագ քահանային պարտ է ի միտ դնել, զի փութով ի միջոցի ութն աւուր անխափան մկրտեսցին մանկունք նորածինք, եւ մկրտութիւնն անշուշտ կատարեսցի յեկեղեցւոյ, առ ընթեր ունելով իւրեանց ի պաշտամանն զսարկաւազունս եւ զգալիրս:

ԺԵ. Աւագ քահանային պարտի զգոյշ լինել, զի մի մեռեալք պահեսցին ի ժողովրդական եկեղեցին առաւել քան զերկուս ժամս. եւ յետ կատարելոյ զհանգստեան պաշտօն ի վերայ մեռելոյն՝ տանել ի գերեզման եւ թաղել յետ անցանելոյ օրինադրեալն ժամուց, իսկ եթէ գտանիցի ի գերեզմանատուն առանձին մատուռն վասն ննջեցելոց, ըստ հնագոյն սովորութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, անդ կարեն պահել զմեռեալս, որքան միջոց եւ կամիցին, բայց զգոյշ լինելով առողջապահական կանոնաց:

ԺԶ. Աւագ քահանային պարտի զգոյշ լինել, զի մի ոք ի քահանայից, ի սարկաւազաց կամ ի դպրաց եկեղեցւոյ իւրոյ աղտեղի կօշկօք կացցէ ի դասի, կամ առանց հանելոյ զկօշիկս եւ ագանելոյ զհողաթափս մաքուրս ելանիցէ ի բեմն:

ԺԷ. Զթողուլ զի յեկեղեցիս մեր հնարեսցին թափօրք եւ հանդէսք նորանորք կամ շինեսցին խորանք եւ մատրուներ նորք հակառակ ձեւոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ:

ԺԸ. Աւագ քահանային պարտի միտ դնել, զի ի տօնս սրբոյ Զատիկի եւ Աստուածայտնութեան քահանայք ըստ պատշաճի եւ վայելչապէս կատարեսցեն զտնօրհնէս, նոյնպէս եւ զայլ այլապիսի արարողութիւնս, առանց բնաւ տեղի տալոյ անկարգութեանց եւ արբեցութեանց:

ԺԹ. Աւագ քահանային պարտի փոյթ յանձին ունիլ՝ յաւուրս կիւրակէից եւ տօնից տալ ժողովրդեան խրատս հոգեշահս եւ առնել ծանուցմունս: Նաեւ բառնալ զօտարամուտ սովորութիւն քահանայից ի խոստովանութեան պահու ստանալ դրամս ի խոստովանաորդոց:

Ի. Աւագ քահանային պարտի զգոյշ լինել, զի մի քահանայք զրկեսցեն զսարկաւազունս եւ զգալիրս, մի բնաւ հարկանել զնոսա, իսկ եթէ յանցաւոր ինչ գտանիցին նոքա՝ պարտին քահանայք ազգ առնել աւագ քահանային, եւ եթէ շարունակեսցեն, յայտնել Առաջնորդին:

ԻԱ. Սարկաւազունք եւ դպիրք պարտին մեծարել զքահանայս իւրեանց եւ հնազանդիլ նոցա եւ ոչ երբէք անարգել զնոսին բանիւ կամ գործով, իսկ եթէ նեղիցին ի նոցանէ, յայտնեսցեն աւագ քահանային,

եթէ շարունակեսցեն եւ կամ յաւագ քահանայէն իսկ նեղեսցին բողոքեսցեն առ Առաջնորդն:

ԻԲ. Աւագ քահանային պարտի զգուշացուցանել զքահանայս եւ զսարկաւազունս ի զօշաքաղութենէ, եւ մի նեղեսցեն եւ զգուցուցեն զժողովուրդն պահանջմամբ առաւել քան զչափն արծաթոյ կամ այլ տրոց, եւ մի սակարկեսցեն վասն կատարման սբ. խորհրդոց, Մկրտութեան, Պսակի, սբ. Պատարագի եւ թաղման եւ այլն:

ԻԳ. Զէ օրէն սարկաւազաց եւ քահանայից առանց հրամանի աւագ քահանայի զնալ ուրեք հեռագոյն քան զվերստս 25. եւ ոչ առ մի օր, իսկ ի հարկաւոր դէպս գիտութեամբ եւ հրամանաւ աւագ քահանային կարեն զնալ եւ ի հեռաւոր տեղիս, բայց միայն յիւրեանց վիճակին իսկ յայլ վիճակ ոչ բնաւ:

ԻԴ. Ի մեռանիլ քահանայի կամ սարկաւագի ուրուք, աւագ քահանային պարտի անյապաղ ծանուցանել թեմական Ատենին, տալով տեղեկութիւն զմնացելոց ընտանեաց նորին եւ մատուցանելով զթուղթս նորա պաշտօնականս, միանգամայն եւ յօրինելով զցուցակ ստացուածոց մեռելոյն՝ առաջի առնել թեմական Ատենին:

ԻԵ. Աւագ քահանային ի մեռանել ուրուք քահանայի եկեղեցւոյ իւրում անյապաղ զնալով առ ժողովուրդն նորա ստուգեսցէ զեկեղեցական ստացուածս եւ զգրուածս, որ գտանիցի առ նմա, յանձնէ նորումն քահանայի որ փոխանակիցէ զառաջինն եւ կամ ցնշանակել նորոյն, այլում ումեք ի քահանայից յանձնէ՝ յանդիման երեցփոխանին, զնոյն առնէ եւ ի դէպս հրաժարման կամ մահու երեցփոխանի ուրուք, եւ եթէ պակաս երեւեսցի ինչ ի քննութեան, աւագ քահանային զգին կորուսելոյ իրին եւ զանուն կորուսանողին ծանուցանէ Առաջնորդին:

ԻԶ. Աւագ քահանային պարտի հսկել, զի քահանայք եւ սարկաւագունք եւ դպիրք եկեղեցւոյ իւրոյ իցեն ի հանդերձս վայելուչս աստիճանի իւրեանց եւ մանաւանդ գլխարկք նոցին միատարազ եւ բարեձեւ եւ զանազանեսցին յաշխարհական անձանց արտաքին եկեղեցական բարեվայելուչ զգեստուք:

ԻԷ. Աւագ քահանային յընդունել իւրում ի Հոգեւոր իշխանութենէ հրամանս եւ պատուէրս՝ քաջ խելամուտ լիցի իմաստից նոցին եւ ճշտիւ ի դէպ ժամու կատարումն տացէ նոցին, չյաւելլով յիւրմէ կողմանէ ի հրամանսն զինքնակամ բացատրութիւնս եւ զերկբայական եզրակացութիւնս, գտարակուսանսն այլոց եկեղեցականաց ինքն լուծցէ, իսկ յորժամ եւ ինքն երկմտիցէ, խնդրեսցէ զլուծումն ի թեմական Ատենէն կամ յԱռաջնորդէն:

պարտ է ցանկացողացն ամուսնութեան լինել չափահաս, վասն որոյ քահանայից է գործ՝ խնամ ունիլ կատարեալ չափահասութեան պսակելեացն, քանզի անչափահասութիւնն խանգարման լինի պատճառ բնութեան կարգի եւ օրինաց: Երրորդ՝ վախճան ամուսնութեան գոլով միանգամայն լրումն յաւիտենական կամաց Արարչին որ ասաց. «Աճեցէք եւ բազմացարուք եւ լցէք գերկիր»։ ապա ուրեմն հաւասարապէս պարտք են եւ քահանայից եւ ժողովրդոց, այն է ծնողաց հարսին եւ փեսային՝ անաչառ մտօք ի նկատի ունիլ զպայման առողջութեան երկոցունց եւս կողմանց առ խափանելոյ զպատճառ ստգտանաց պսակելեացն յապակային եւ տարաբաղդութեան յամբողջ ընթացս կենաց միոյն կամ միւսոյն ըստ որում անլուծանելի է պսակն մինչեւ ցմահ միաբան կենակցութեամբ: Եւ չորրորդ՝ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցի իրաւամբ եւ արգարութեամբ արգելու զամուսնութիւն օրինակցաց եւ մերձաւոր ազգականաց, քանզի եւ ըստ Ֆիզիզական պայմանաց առողջութեան ի վնաս յոյժ համարի ապագայ որդւոց եւ սերնդոց նոցա:

Պաշտօն գործակալ քահանայի

Գործակալ քահանայի պաշտօնն է յեկեղոց ի նշանադրութիւն տեղեկանալ ընդ գանձապետի թէ երկոքին՝ այսինքն տղայն եւ աղջկին հաւան իցեն միմեանց, թէ քանի ամաց իցէ տղայն եւ քանի ամաց աղջկին, կամ չափահասք իցեն թէ չիցէն ի միջի մերձաւոր ազգականութիւն կամ խնամութիւն, կամ կնքահայրութիւն եւ կամ այլ ինչ արգելք, թէ հաճեալ իցեն ծնողքն նոցա ամուսնութեան եւ երբ ունին առնել զհարսանիսն, եւ թէ լինին երաշխաւոր կամ վկայ՝ եթէ չիք այլ ինչ արգելք օրինականք եւ այլն:

Երկրորդ՝ պաշտօն գործակալի է, յետ ընդունելոյ գանձապետի զհոգեբաժին անուանեալ նուէրս, գրել առ ծխական քահանայս հանգուցելոց կատարել զեօթն օրեայ կարգն:

Պաշտօն գանձապետի

Պաշտօն գանձապետի է նախ՝ յաւուրս նշանադրութեան անպատճառ ներկայ գտանիլ ի սենեկի եկեղեցւոյ ընդ գործակալ քահանայի, եւ միասին քննել զպարագայս նշանադրութեան: Երկրորդ՝ ընդունել զաթոռահաս արդիւնս ի հարսանեաց եւ զհոգեբաժին ի ննջեցելոց՝ եւ գրել ի ժապաւինեալ տուժարս ամենայն հաւատարմութեամբ: Երրորդ՝ յիւրաքանչիւր ամիսս զգոյացեալ գումարն հասուցանել ի Սինողին յայտարարութեամբ:

Կանոնք նշանադրութեան

Ա. Նախքան զնշանադրութիւնն հարկ է ծնողաց կամ ազգականաց նշանելեաց յայտնել ծխական քահանայից զդիտաւորութիւնս իւրեանց: Յորոց իւրաքանչիւրն պարտի երթալ առ խոստովանողիս իւրեանց՝ այսինքն՝ քահանայ աղջկան առ աղջկին, եւ քահանայ տղային առ փեսայացուն, եւ առանձինն լսել ի բերանոյ նոցին զկատարեալ հաւանութիւն իւրեանց ի մտանել յամուսնութիւն: Եւ ապա ժողովեալ քահանայից ի մի վայր ընդ մերձաւոր ազգականաց նոցա պարտին քննել թէ՛ չիցեն արգելք ինչ օրինաւոր վասն նշանադրութեան, եւ յետ քննելոյն եթէ արդարեւ չգտանիցին պատճառք յապաղանաց պատրաստեսցին զնալ ի կենտրոնատեղին առ գործակալն եւ գանձապետն ի նշանադրութիւն:

Բ. Նշանն պարտի լինել նուիրմամբ միոյ մատանւոյ եւ եթ ի կողմանէ փեսայացունն առ հարսնացուն:

Գ. Յետ քննելոյ ծխատէր քահանայից եւ իմանալոյ զհաւանութիւն նոցա յամուսնանալ, առեալ զմատանին եւ անձինս երկու երկու ի մերձաւոր ազգականաց տղային եւ աղջկան՝ ի սահմանեալ աւուրս նշանադրութեան գնայցեն առ գործակալն եւ գանձապետն զնել զնշանն:

Դ. Ժամանակ նշանադրութեան են ուրբաթ աւուրք, յորս պարտին գործակալն եւ գանձապետն պատրաստ գտանիլ ի սենեակ եկեղեցւոյն՝ ունելով զտուժար նշանադրութեան առ ի նշանակել ի նմին գանուանս նշանելեացն:

Ե. Նշանակեալ գործակալն ընդ գանձապետին ի լսելն ի բերանոյ ներկայից զբան նշանադրութեան, պարտին նախապէս զգուշաւոր եղանակաւ հարց եւ փորձ առնել ծխական քահանայից եւ ներկայիցն ըստ նշանակելոյն. եւ եթէ համաձայն իցեն օրինաց՝ տուեալ վկայութիւնք նոցին, եւ չիցէ ինչ արգելք եկեղեցական գործակալ քահանայն առեալ զմատանին ի ձեռանէ քահանայի տղային՝ տայ քահանայի հարսնացունն տանել ի տուն աղջկան ի հաստատութիւն նշանեալ լինելոյ նորա, յետ որոյ արձանագրին անուանք նշանելեաց ի յատկացեալ տուժարի այսպէս: «(Անուն) ի հասակի (հասակ) նշանեցաւ ընդ (անուն) զստերն (անուն), կոյս ընդ կուսի (կամ այլ ընդ այլոց)»: Ի վերջոյ պարտին ստորագրել քահանայք եւ եկեալ վկայք, եւ նշանակել զմիջոցն հարսանեաց: Համար արձանագրութեան պարտ է տալ քահանայի փեսայացունն առ ի պահել առ ինքն, զի ի հատուցանել զաթոռահասն հարսանեաց յիւրումն ժամանակի ներկայացուցէ զայն

գանձապետին ի դիւրութիւն գտանելոյ ի տուժարի գտեղին եւ նշանակել այսպէս, թէ՝ «պսակեցաւ ի (20 փետրվարի, 1875)»:

Զ. Միջոց հարսանեաց յորէ նշանագրութեան սահմանեալ ի մինչեւ ցվեց ամիս, իսկ եթէ պատահեցին արգելք ինչ, մարթ է ընդարձակել զմիջոցն յետ քննելոյ զօրինաւորութիւն պատճառաց երկարած գութեան:

Է. Եթէ նշանեալն ոք համարձակեցի յետս կոչել զնշանագրութիւնն, պարտի դիմել առ Առաջնորդն եւ կամ առ Յաջորդն, եւ եթէ իցեն պատճառք օրինաւորք եւ անհրաժեշտ իմն տեսանի քակել զնշանագրութիւն, հաճել եւ զկամս խնդրատուին՝ առնելով ի նմանէ նուէրս յօգուտ որբոց եւ այրեաց, ուսումնարանի եւ եկեղեցւոյ այնր տեղոյ, եւ արձանագրել ի տուժարի, ազդ առնելով միանգամայն առ գործակալ եւ գանձապետ կենդրոնատեղւոյն առ ի ջնջել զանուանս նշանելոց ի տուժարէ նշանատուութեան՝ յայտնելով զպատճառն յետս լինելոյ նշանագրութեան:

Ը. Բացի յիշեալ նշանէն՝ արգելեալ է ի նշանագրութեանն տալ այլ եւս ինչ յերկոցունց կողմանց մինչեւ ցօր հարսանեաց, եւ եթէ հակառակ հրամանի եւ պատուիրանաց մերոց առնիցեն եւ ի յայտ գայցեն մեղանքն, նուիրեալ ինչք զարձցին ի նպաստ որբոց եւ այրեաց, եւ եւս չունիցի իրաւունք պահանջելոյ զայնս ի միմեանց:

Թ. Թեմակալ Առաջնորդք փոյթ տարցեն խափանելոյ զշուայլ ծախս ի նշանագրութեան եւ ի հանդէս հարսանեաց, եւս եւ զբաշլըխ անուանեալ պահանջն, որ սովորութիւն եղեալ է ի գիւղօրայս: Քանզի այս ամենայն ոչ միայն ի վնաս են նիւթականապէս աղքատաց, այլ բազում այն է զի զհետ բերեն խռովութիւնս եւ պատճառեն զքակտումն հաստատեալ նշանին:

Ժ. Ի մերձեալ աւուրցն հարսանեաց՝ վեց կամ չորս աւուրքք յառաջագոյն ծխական քահանայքն պատրաստեն զվկայական հրամանի հարսանեաց եւ ստորագրեն ի նմին ինքեանք եւ երեցփոխան գեղջն: Յետոյ քահանայն ընդ հօր փեսացուին կամ ընդ միոյ մերձաւոր ազգականի նորին առեալ ընդ իւրեանս զհամար արձանագրութեան նշանին գնան առ գանձապետն ի վճարել զԱթոռահաս արդիւնս եւ ընդունել զանդորրագիր ի նմանէ:

Օրինակ վկայականս

Ի ժողովրդենէ հայոց (անուն) գեղջ (անուն) նշանագրեալ ընդ (անուն) կոյս ընդ կուսի (եւ կամ այլի ընդ այլոյ), կամին ամուսնանալ

ընդ միմեանս ըստ համահաճ յօժարութեան իւրեանց. առ այս չլինելով արգելք ինչ յեկեղեցական օրէնս՝ ստորագրեմք:

Քահանայ փեսացուի (անուն)

Քահանայ հարսացուի (անուն)

Երեցփոխան (անուն)

ԺԱ. Քահանայք եթէ առանց գիտութեան գանձապետի եւ չընկալեալ տակաւին ի նմանէ զանդորրագիրն վերոյիշեալ՝ յանդգնիցեն կատարել զպսակն, ընդ պատժօք եւ ընդ տուգանօք ենթարկին:

Օրինակ անդորրագրի գանձապետի

(Անուն) որ կամի ամուսնանալ ընդ (անուն) կոյս ընդ կուսի, վճարեաց զաթոռահաս արդիւնս հարսանեաց (այսքան) ըրելիս:

Գանձապետ (անուն)

ՄԿՐՏԻՉ Ա-Ի ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Մկրտիչ Ա (Հայրիկ) կոնդակով (30 յունիսի 1899 թվ., համարաւ 797) թոյլ տուաւ որ 5-րդ խնամական աստիճաններում պսակ լինի եւ այն էլ կոնսիստորիաների հրամանով՝ առանց Սինոդին դիմելու:

Իսկ 1899-ի դեկտեմբերի 17-ին համար 1490 կոնդակով թոյլ է տալիս Սինոդին ազգակցական 7 աստիճանում պսակուելու հրաման տալ:

Իսկ 1900-ի փետրուարի 24-ին նոյնը կրկնում է շրջաբերական կոնդակով եւ պատճառաբանուած, որի իսկական պատճէնը բերում ենք.

«Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ եւ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան առաքելական մայր եկեղեցւոյ սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, գերապատիւ վիճակաւոր առաջնորդաց հարազատից մայր Աթոռոյս Հայրապետական օրհնութեամբ յայտ առնեմք:

Յօրէ Գահակալութեան Մերոյ ահա անցին յամբ եօթ եւ Մեք ի խնդրագրոց եւ ի մատուցեալ Մեք յօրագրաց Սինոդի նկատեցաք, զի բազմաթիւ էին գործք թոյլտուութեանց պսակաց ի զանազան աստիճանս չհասութեանց, թէ ազգակցական եւ թէ խնամակական եւ ակնարկեալ ընդ պատճառս յառաջ բերեալս, ներելով թոյլատրեցաք: Բաց յայնցանէ նկատելով զինչ ինչ հանգամանս, ի դիւրութիւն եւ ի պատշաճաւորն կենցաղավարութիւն ի քրիստոնէականս կրօնի սիրեցեալ որդւոցս Հայաստան աշխարհի, Կոնդակօք Մերովք Ա. յ'30 Յունիսի անցելոյ յամի թ. 797, հրամայեցաք Սինոդի Ս. Էջմիածնի թոյլատրել Կոնսիստորիայից արձակել զհրամանս պսակաց հինգերորդ աստիճանի խնամակական չհասութեանց, որպէս եւ Բ. Կոնդակաւ թ. 1490, յ'17 դեկտեմբերի անցելոյ յանուն նոյն Սինոդի հրամայեցաք թոյլատրել զպսակս եօթներորդ աստիճանի ազգակցական չհասութեանց՝ որպիսիք երբեմն աններելիք եւ անթոյլատրելիք համարեալք էին:

Սակայն ցաւ սիրտ տեսանեմք, զի նորասէր ժողովուրդն Մեր չբաւականացեալ այսքանիւ ներողութեամբ եւ թոյլատրութեամբ, շարունակեն զաններելի յարաբերութիւնս ընդ բարեկամս եւ ազգականս յուսով միաւորութեան պսակի եւ այն ի ձիգ ժամանակս անյայտ պահելով՝ յորժամ արգասիքք միաւորութեան ի յայտ գան, յայնժամ միայն դիմեն առ Հոգեւոր իշխանութիւն խնդրելով զհրամանս պսակի, պատճառելով զպատճառս մեղաց, թողլով եւ զիշխանութիւնն յանելանելի դրութեան, որոց եւ զիջողութիւնն լինի օրինակ չար այլոց: Այլ զի

բարձրին իսպառ այսօրինակ անտեղութիւնք եւ պատճառք պատուհասից այլոց անմեղաց եւ ազատեսցի Հոգեւոր իշխանութիւն յաւելորդ դրագրութեանց, ի միջնորդութեանց եւ յանելանելի տարակուսանաց, Մեք հարկ համարեցաք Սովին Հայրապետական Կոնդակաւ եւ բարձու հրամանաւ միանգամ ընդմիշտ սահման դնել եւ յուշ առնել համայն Գեր. Վիճակաւորաց, վիճակային Ատենից եւ ստորադրեալ նոցին Հոգեւոր Կառավարութեանց եւ Գործակալաց չընդունել եւ չառաջարկել յետ այսու ի Սինոդն կամ մեզ զխնդիրս մատուցեալս ի ժողովրդականաց կամ ի քահանայից, ո՛չ Չորրորդ աստիճանի խնամէութեանց եւ ո՛չ Վեցերորդ աստիճանի ազգակցութեանց եւ ո՛չ որ պակաս ի սոցունց իցեն, քանզի անթոյլատրելի մնան հրամանք այնպիսիք եւ անլսելի խնդիրք այնպիսեանց:

Բաց աստի պարտիք Առաջնորդաց լիցին շրջաբերական հրամանաւ խստիւ պատուիրել Քահանայից առնել ուշադրութիւն ի ժամ նշանադրութեան, մի՛ օրհնել նշանս անչափահասից եւ մի՛ գաղտագողի յամուսնացողացն եւ պարտիք ծխատեարց լիցին քննել, թէ արդարեւ յօժարամիտ սիրո՞ւմ եւ ազա՞տ կամօք ցանկան ընկերակցութեան հարսնացուն եւ փեսացուն, եթէ յոչ կամաց կամ յարտաքին ստիպողական ինչ պատճառաց յայն բերեալ իցեն բռնութեամբ, քանզի ամենայն չարիք յամուսնական կեանս ծագին յանհեռատես ընտրութենէ, ի շահասիրութենէ եւ յանազատ սիրոյ, որոց մեծագոյն մասանց, ցաւելով ասեմք, միջնորդք՝ տաներէցք լինին զանազան դիտմամբք՝ եւ հետեւանք այսօրինակ ամուսնութեանց բռնի սէր, անհամաձայնութիւն, կագ եւ կռիւ եւ ապա ապօրինի բաժանում եւ կենակցութիւն ըստ հաճոյս, որոյ ազգավնաս եւ հակաբարոյական արդիւնս օր ըստ օրէ յաճախեալ, անկումն եւ քայքայումն սիրեցեալ հօտին Ս. Լուսաւորչին տեսանեմք:

Լիայոյս եմք, զի շրջաբերականս այս բազմաց լիցի պատճառ բարութեան: Վարդապետաց նիւթ քարոզութեան առ հաւատացեալ ինքեանց հօտ, Քահանայից՝ եւս առաւել ի խրա՛տ եւ ի զգուշութիւն, յորոց պահանջելոց է Աստուած զարիւնն անմեղաց յաւուր դատաստանի: Ծնողաց՝ ի յորդոր, որոց ցանկալի է երջանկութիւն եւ բարօրութիւն սիրեցեալ զաւակաց իւրեանց, ամուսնացողաց՝ ի զգաստութիւն, որոց նպատակ է եւ քաղցր ապագայ կենցաղավարութիւն եւ մշտնջենական սէր եւ խաղաղութիւն յընտանեկան կեանս:

Աղօթակից հարց եկեղեցւոյս եւ աղօթարար Սիրեցեալ ժողովրդեանս»:

Մկրտիչ Ա մայիսի 7-ին համարաւ 522 կոնդակով պատուիրում է, որ քահանայք եկեղեցի մտնելուս կամիլաւակաները վերցնեն եւ ձուլածոյ խաչ չկրեն, այլ փորագրեալ. «Զի յետ այսու ամենեքեան ի բաց բարձցեն զկամիլաւայս ի գլխոց իւրեանց յորժամ մտանեն յեկեղեցի, զի կամիլաւայն պատուոյ է գլխարկ եւ պարտ է գործածել արտաքոյ յեկեղեցւոյ: Նոյնպէս եւ ունողք զքահանայական խաչս ի բաց բարձցեն ի խաչից իւրեանց զձուլածոյ պատկերս Փրկչին եւ ի տեղի ձուլածոյին փորագրել տայցեն զպատկեր Փրկչին պարզ առ ի որոշել ի քահանայից այլ եկեղեցեաց»:

1899-ին հոկ. 15 թ. 1176 կոնդակով պատուիրում է քահանաներին երգուեցնել հայերէն հայադաւաններին ըստ կոնդակի Մակարայ կաթողիկոսի. «Անհնարին համարելով ըստ եկեղեցական կանոնաց Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ փոխել զտնօրէնութիւն երջանկայիշատակ կաթողիկոսի Մակարայ, Մեք պատասխանի արարաք Տ. Նախարարին ի 6 այսր ամսոյ թ. 1139, թողլով զտնօրէնութիւն հանգուցելոյ անփոփոխ՝ զորմէ եւ ծանուցանեմք Սինողիդ ի տեղեկութիւն»:

1899թ. 10 փետ. կոնդակ համար 194-ով պատուիրում է ոչ ոքին չթաղել եկեղեցու բակում, բացի բարերարներից եւ այն էլ Վեհափառի թոյլտուութեամբ:

Սինողական կարգադրութիւններ

1889 յուն. 28 համարաւ 291 Սինողը արգելում է հոգեհանգստին կենդանագիր (պատկեր) դնել սեղանի վրայ, «առ ի զառաջս առնլոյ այս օրինակ նորաձեւութեան եւ հակառակ եկեղեցական կանոնաց մարդապաշտութեան»:

1898 ամի մայիսի 28թ. 945 պատուիրում է բացի յունադաւաններից միւս քրիստոնեաների պէտքերը կատարել նրանց խնդրի հիման վրայ. «Թէ քահանայք հայոց ըստ խնդրոյ այլոց քրիստոնէից այն է՝ Ասորւոց, Խալտեաց, Հաբէշաց, Գերմանացւոց եւ այնց ամենից, որք ոչ են ի դաւանութենէ յունաց, կարեն կատարել զհոգեւոր պէտս նոցա»:

Գ. ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՂԻԻԴՆԵՐ

ՊՕԼՕԺԵՆԻԱ ԵՒ ՍԱՏՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Ազգային աղբիւրների Դ բաժինը կազմում են պետական օրէնքները: Պետական ասելով պիտի հասկանանք այն օրէնքները եւ կանոնները, որոնք կազմուած են ազգի, կամ հոգեւոր իշխանութեան ու պետութեան մասնակցութեամբ եւ վերջինիս հաստատութեամբ, որով ստացել են քաղաքացիական օրէնքի ոյժ եւ նշանակութիւն:

Այդպիսի աղբիւր երկու հատ ունինք, 1836 թուի Պօլօժէնիան ու սահայոց համար եւ 1861 թ. Սահմանադրութիւնը տաճկահայոց համար:

Ա ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

1836 թուի ռուսահայոց Պօլօժէնիան (կարգադրութիւններ)

Ռուսաց տիրապետութիւնից առաջ, 19-րդ դարու սկզբին, պարսից տէրութեան ճգնաժամին հայոց կաթողիկոսներ Դանիէլի եւ Դաւթի գահակալութեան խնդրի պատճառով ահագին վէճեր, աղմուկներ բարձրացան ոչ միայն երկուսի մէջ, այլեւ բոլոր հայ հոգեւորականութեան, հայ ժողովրդի եւ նոյնիսկ երեք տիրող պետութիւնների մէջ: Այնքան ցաւալի եւ ամօթաբեր էին այդ աղմուկները, որ ամէն մի սրտացաւ հոգեւորականի մէջ պիտի արդար զայրոյթ առաջացնէին եւ ստիպէին նրան ամէն միջոց գործ դնել այդ վնասակար կռիւների առաջն առնել: Ահա այդ սրտացաւներից մէկն էր Դանիէլ կաթողիկոսը, որը թէեւ աքսորավայր Մարաղայում նստած էր, բայց վայելում էր հայ հոգեւորականութեան եւ ժողովրդի յարգանքը եւ պատիւը: Նա այդ խառնակութիւնների պատճառ համարեց Հայոց եկեղեցու կարգ կանոններ չունենալը, գրաւոր օրէնքների բացակայութիւնը եւ կաթողիկոսների կամայականութիւնները: Այս տեսակէտով նա 1806-ին Մարաղայից առաջարկութիւն ուղարկեց էջմիածին համոզական եւ խորհրդակցական ձեւով գրուած, որով առաջարկում էր գլխաւոր եպիսկոպոսներից մի ժողով կազմել բոլոր գործերի կառավարութեան համար անընդմիջական գործակից կաթողիկոսի, առանց որի կաթողիկոսն իրաւունք չունէր ոչինչ անելու (Ժողովով կառավարելու միպրը յղացաւ առաջին անգամ Պետրոբուրգում՝ իշխան Լազարեանների գլխում, որոնք փոխելով կարծիքներին ամօթալի գործերը, 1805-ին իրանց միպրը գրնելով

Նայ եկեղեցու բարգաւաճման նպաստող, գրեցին հայ եպիսկոպոսներին, որ նրանք Դանիել կաթողիկոսին խնդրեն այդ մասին): Էջմիածնում շատ սիրով ընդունեցին կաթողիկոսի առաջարկը, ժողով գումարեցին, անդամներ ընտրեցին, որոնց հաստատեց ինքը՝ կաթողիկոսը եւ սկսեց գործադրել: Եփրեմ կաթողիկոսը նոյնպէս երգուեց հաւատարիմ կենալ ժողովով կառավարուելու սկզբունքին, մինչեւ իսկ ցանկացաւ հաստատել տալ կայսերական հրովարտակով, բայց չյաջողեց, որովհետեւ Էջմիածինը դեռ ռուսաց ձեռքի տակ էր անցել: 1813 թուին Ներսէս դիմեց Պօլսի, առաջարկելով նրանց մի անդամ ընտրել եւ ուղարկել Էջմիածին իբրեւ «բարձրագոյն խորհրդարանի» անդամ բոլոր գործերին մասնակցելու, եւ երկրորդ Օսմանեան տէրութիւնից ստացած հաստատական հրովարտակի մէջ կաթողիկոսի հետ զուգընթաց յիշուի եւ այդ գործակից ժողովի անունը, ինչպէս արեւ էր պարսից թագաժառանգը: Պօլսի Պատրիարքը եւ ամիրաները չընդունեցին Ներսէսի առաջարկը, ասելով, որ կաթողիկոսի իրաւունքները սահմանափակել չի կարելի. «Խոհական մտաց քննութեամբ գտանի խոռվառիթ ոճիւր, ծանր դժուարութիւն եւ խիստ բռնակալութիւն, զի Աստուածընտիր քահանայապետն մեր, որ Աստուածատիպ գազաթան օծութեամբ ինքնիշխան գլուխ եկեղեցւոյ եմք յարգեալ, ընդ լծով հպարակութեան արկանէ, թող զայլան» (տե՛ս Ամենայն հ. կաթ., Երիցեան. Ա. մ. 71-72 եր.):

Էջմիածնի Սինոդը կամ բարձրագոյն խորհրդարանը իւր անգործ, թոյլ, անկանոն կառավարութիւնը շարունակեց մինչեւ ռուսաց՝ Մայր Աթոռին տիրելը: Գլխաւոր ներկայացուցիչ Պասկելիչ, տեսնելով Հայոց եկեղեցու անկարգ վիճակը, դիմեց կառավարութեան եւ թոյլտուութիւն ստացաւ ծրագիր մշակել եւ կանոններ սահմանելու պատրաստութիւններ տեսնել: Տէրութեան կարգադրութեամբ Պասկելիչը կազմեց ծածուկ յանձնաժողով, որը արդէն պատրաստ էր 1829 թուին եւ կազմուած էր 4 անձից (գինուորական իշխ.՝ Բեհրուդեան, Սերովբէ վարդապետ, Զրպետեան եւ Օչկին) եւ հրամայեց ժողովի նիստերը Հայոց եկեղեցու կանոնադրութիւն կազմելու համար բանալ 1830-ի յունուարի 8-ին: Կովկասում կազմուած կանոնադրութիւնը փոփոխութիւնների ենթարկուեց Պետերբուրգում եւ ուղարկուեց գլխաւոր կառավարիչ Ռօզէնին ի վերստին քննութիւն: Ռօզէնը՝ Երեւանի կառավարչի եւ Կարբեցու հետ վերջացրին այդ կանոնադրութեան գործը եւ 1836-ին պատրաստ ուղարկեցին Պետերբուրգ, որը եւ հաստատուեց կայսեր հրամանով 1836 թուի մարտի 11-ին: Նոյն թուականին էլ սկսուեց Պօլսի խորհրդարանի գործադրութիւնը:

Նայ-յուսատրչական դասանութեան հոգևոր գործերի
կառավարութեան մասին

Այս կարգադրութիւնը մտել է ռուսաց օրէնսգրքերի ԺԱ հապորի Ա մասի մէջ եւ բռնում է երրորդ զլուխը:

Առաջին բաժանմունք.

Հայոց եկեղեցու ընդհանուր իրաւունքների եւ արտօնութիւնների մասին:

[1]) Յօդ. 1109. Հայոց եկեղեցին Ռուսաց կայսրութեան մէջ ուրիշ օտարազգի դաւանութիւններին հաւասար՝ վայելում է թագաւոր Կայսեր Ամենողորմ հովանաւորութիւնը:

[2]) 1110. Ռուսաց բոլոր կայսրութեան մէջ թոյլատրուած է Հայոց եկեղեցու ծէսերի համաձայն ազատ դաւանել հաւատքը, միայն թէ այս եկեղեցու անդամները, պետական ընդհանուր օրինադրութիւնների հիման վրայ, չզլանային պահանջուելիք յարգանքը տալ կայսրութեան մէջ ազատ դաւանող հաւատքներին, մասնաւորապէս հեռու մնային հաւատորսութիւնից:

[3]) 1111. Ժամերգութեան կատարումը եւ Հայոց եկեղեցու հոգեւոր գործերի կառավարութիւնը վարում է նրանց հոգեւորականութիւնը իրանց եկեղեցու կարգերի եւ օրէնքների համաձայն:

[4]) 1112. Հայոց հոգեւորականութիւնը ամէն բանում, ինչ որ վերաբերում է նրա զուտ հոգեւոր պարտաւորութիւններին, ստորադրուած է եւ կախուած միմիայն իրանց հոգեւոր իշխանութիւնից:

[5]) 1113. Հայոց եկեղեցու աշխարհիկ եւ կուսակրօն բարձրագուս եւ ստորագուս հոգեւորականութեան հոգեւոր գործերը քննուած են եւ վճռուած նոյն եկեղեցու հոգեւոր ատեանների միջոցով, իսկ եթէ վիճելի եւ կամ քաղաքացիական գործեր կուենան կամ միմեանց հետ, կամ իրանց հոգեւորականութեան չպատկանող անձանց հետ, նաեւ քրէական եւ ուրիշ (գործեր) վէճեր, նրանք ենթարկուած են ընդհանուր օրէնքների հիման վրայ մարմնաւոր (աշխարհային) դատարանին, եւ նշանակուած են հոգեւոր կողմից, օրէնքներով որոշուած դէպքերում, այն տեղերում, որտեղ Աղէքսանդր II կայսեր դատաստանական օրէնքները չեն մուծուած, մի առանձին դէպուտատ (գործը պաշտպանող) վիճելի գործերի քննութեան մէջ մասնակից լինելու համար:

Թէ ո՞ր դէպքերում պիտի դիմել քաղաքացիական եւ քրէական վէճերի պատճառով մարմնաւոր դատարանին, տե՛ս յետոյ:

[6)] 1114. Հայոց եկեղեցու աշխարհիկ եւ կուսակրօն հոգեւորականութեան իրաւունքները՝ ազատ լինելու մարմնական պատժից եւ անձնական հարկերից ու կոռ ու բեկարից, որոշուում են Կացութեան օրէնքներում:

Այս մասի վերաբերեալ յօդուածները վերջում կգտնես:

[7)] 1115. Հայոց աշխարհիկ եւ կուսակրօն հոգեւորականութեան անդամները Նորին Կայսերական մեծութեան բոլոր հպատակների նման իրաւունք ունին Ամենաողորմած պարգեւներ ստանալու իրանց ցոյց տուած ջերմեռանդութեան եւ ծառայութիւնների համար:

[8)] 1116. Հայոց եկեղեցիները իրաւունք ունին ձեռք բերելու, տիրելու եւ վաճառելու անշարժ եւ շարժական կայքեր քիչ յետոյ որոշուած կարգով (VIII բաժ.):

Բ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Էջմիածնի ծայրագոյն Պատրիարքի մասին

[9)] 1117. Հայոց եկեղեցու գլխաւոր կառավարութիւնը եւ նրա հոգեւորականութեան գլխաւորագոյն հսկողութիւնը եւ այս դաւանութեան կանոնների եւ ծէսերի ճիշտ կատարման վերահսկողութիւնը պատկանում է Էջմիածնի Պատրիարքին, իբրեւ հայ ազգի ծայրագոյն կաթողիկոսին: Նրան ամէն բանում գործակցում է Էջմիածնի Հայոց Սինոդը: Բայց Պատրիարքը ոչ մի դէպքում չի կարող տալ ոչ Սինոդին, ոչ մի ատեանի կամ անձի, իւր աստիճանին յատկացրած իշխանութիւնը, իրաւունքները եւ արտօնութիւնները (տե՛ս Նիկ. 6, 15, Պօլ. 2, 3, Անտ. 12, Շահ. 16, Դ Դւ. 12):

[10)] 1118. Էջմիածնի ծայրագոյն Պատրիարքը ընտրւում է ամբողջ Հայոց ազգից՝ լուսաւորչականներից, հետեւեալ սահմանուած կարգով:

[11)] 1119. Երբ Ամենայն Հայոց ծայրագոյն Պատրիարք կաթողիկոսի տեղը թափուր է մնում, Հայոց Էջմիածնի Սինոդը ուղարկում է ծանուցագրեր թէ Ռուսաստանի եւ թէ նրա սահմաններից դուրս գտնուած Հայոց թեմերն ու նշանակում է մի տարի ժամանակ նոր Պատրիարք ընտրելու համար:

[12)] 1120. Իւրաքանչիւր թեմ Պատրիարքի ընտրութեան համար նշանակում է երկու պատգամաւոր՝ մէկը հոգեւորական, միւսը աշխարհական: Հոգեւորական պատգամաւորը պիտի լինի կամ ինքը առաջնորդը, կամ նրա՝ հոգեւորականների միջից նշանակած մի որեւէ անձն, աշխարհականը ընտրւում է բոլոր մեկիւքներից, իւզբաշիններից

եւ Հայոց եկեղեցու մնացած աշխարհական պատուաւոր անձինքներից, որոնք Հայոց եկեղեցու հին սովորութեան համաձայն իրաւունք ունին ընտրելու:

Սրա մասին տե՛ս յետոյ փոխարքայի կանոնները:

[13)] 1121. Այս ընտրուած պատգամաւորները եթէ անձամբ չկարողանան ներկայ լինել Էջմիածնում Պատրիարքի ընտրութեան համար նշանակած ժամանակին, իրաւունք ունին գրաւոր կերպով յայտնելու իրանց կարծիքը՝ ուղարկելով Էջմիածին Սինոդին:

[14)] 1122. Բացի պատգամաւորներից Պատրիարքի ընտրութեան մասնակցում են Էջմիածնի Սինոդի բոլոր անդամները եւ Էջմիածնում գտնուած 7 մեծ եպիսկոպոսներ: Իսկ եպիսկոպոսների պակասութեան դէպքում, թիւը լրանում է այնտեղի աւագագոյն վարդապետներով:

[15)] 1123. Ընտրութիւնը կատարւում է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Էջմիածնի տաճարում, Հայոց եկեղեցու այս մասին զբաժնի ճիշտ կատարմամբ:

[16)] 1124. Բոլոր ներկայ եղողների ձայները ժողովելուց եւ Սինոդը հասած 1121 յօդուածի վրայ գրաւոր կարծիքներ լսելուց յետոյ, չորս աւելի շատ ձայներ ստացող անձինք համարւում են կանդիդատներ. ձայների հաւասարութեան դէպքում, վիճակը որոշում է թէ ո՞րը պէտք է լինի աւագագոյնը: Դրանցից ընտրւում են բոլոր ներկայ եղողներից երկու հոգի ծայրագոյն Պատրիարքի պաշտօնի համար:

[17)] 1125. Այս ընտրութիւնը վերջանալուց յետոյ, ժողովը երեք հոգուց բաղկացած պատգամաւորներ է ուղարկում Կովկասի Կառավարչապետի մօտ, երկու ընտրուած կանդիդատներին ներկայացնում է Ներքին Գործոց Նախարարի միջոցով ի բարեհաճ տնօրէնութիւն Նորին Կայսերական Մեծութեան:

[18)] 1126. Թագաւոր Կայսրը, նշանակելով Էջմիածնի ծայրագոյն Պատրիարքին՝ Հայոց ազգի կաթողիկոսին, ամենաողորմածաբար շնորհում է նրան իւր աստիճանին վայել բարձրագոյն հրովարտակ մեծ պետական կնքի դրօշմամբ, եւ հրամայում է ամենայն Ռուսաց գահին հաւատարիմ լինելու երդումից յետոյ, օծումն կատարել Հայոց եկեղեցու վաղեմի ծէսերի եւ սովորութիւնների համաձայն:

[19)] 1127. Էջմիածնի Պատրիարքը կրում է այն տիտղոսը, որ ունէին ի հնուց Հայոց ծայրագոյն Պատրիարք կաթողիկոսները:

[20)] 1128. Հայոց եկեղեցիների մէջ ժամերգութեան ժամանակ Պատրիարք կաթողիկոսի անունը յիշատակւում է անմիջապէս ամենայն Ռուսաց Կայսեր եւ Նրա Օգոստափառ տան յիշատակութիւնից յետոյ:

[21)] 1129. Վաղեմի սովորութիւնների համաձայն, Պատրիարքը դուրս գալով Վեհաբանից եւ Էջմիածնի բակից, իրաւունք ունի ուղեկից վերցնելու պատուաւոր պահնորդախումբ, բաղկացած Էջմիածնին պատկանող հայերից, մի քանի հոգեւորականներ եւ երկու-երկու եկեղեցական, որոնցից մէկը կրում է հայրապետական գաւազանը, իսկ միւսը՝ խաչվառը:

[22)] 1130. Հայոց եկեղեցու վաղեմի օրէնքների հիման վրայ, Էջմիածնի Պատրիարքը ինչպէս ծայրագոյն կաթողիկոս Հայոց ազգի, միայն ինքն իրաւունք ունի սբ. մեռոնն օրհնելու այս դաւանութեան բոլոր եկեղեցիների համար (Կրն Ե Դ. 9, Պար. 5, Մակ. 4, Սահ. 20):

Ծանօթութիւն. Ս. մեռոնի բաշխումը կատարում է Պատրիարքի եւ նրա նուիրակաների ձեռքով բոլորովին՝ ձրի:

[23)] 1131. Էջմիածնի Պատրիարքը իբրեւ հայոց ազգի հոգեւոր հովուապետ ձեռնադրում է թեմակալ առաջնորդներին եւ Հայոց եկեղեցու բոլոր մնացած եպիսկոպոսներին, ի նկատի առնելով Հայոց եկեղեցու վաղեմի կանոնները, որոնք թելատրում են թեմ չունեցող եպիսկոպոսների թիւը չչատացնել առանց յայտնի հարկաւորութեան:

[24)] 1132. Ղեկավարուելով Հայոց եկեղեցու վաղեմի կանոնադրութիւններով եւ լսելով առաջուց Էջմիածնի Սինոդի կարծիքը, Պատրիարքը վերջնականապէս վճռում է բոլոր գուտ հոգեւոր գործերը, որոնք վերաբերում են հաւատոյ վարդապետութեան, եկեղեցու պաշտամունքներին եւ այլ դոյնանման խնդիրներին:

[25)] 1133. Էջմիածնի ծայրագոյն Պատրիարքը իրաւունք ունի, Հայոց եկեղեցում գործադրուող կարգերի համաձայն, հոգեւորականութեան առաքինի եւ օգտակար անդամներին վարձադրել լանջական խաչով, կամիլաւկայով եւ արախչիներով:

[26)] 1134. Էջմիածնի Պատրիարքը, իբրեւ հայոց ազգի ընդհանուր հոգեւոր հովիւ, ըստ օրինակի Ներսէս Շնորհալու, ուղարկում է ժամանակ առ ժամանակ օրհնութեան կոնդակներ ամէն տեղերի (երկրների) լուսաւորչական՝ բոլոր կացութեան պատկանող հայերին, յորդորելով նրանց խաղաղ եւ առաքինի կեանք վարել, հնազանդել օրինաւոր իշխանութեան ս. Աւետարանի կանոնների համաձայն:

[27)] 1135. Ամենայն Ռուսաց Կայսրների նախահարց աթոռը բազմելիս, Էջմիածնի Պատրիարքը ուղարկում է հայոց հոգեւորականներին ամենայնաբազմի անդամներից մէկին, ամենահպատակօրէն շնորհարից ամենայնաբազմի անդամներից մէկին, ամենահպատակօրէն շնորհաւորութիւն մատուցանելու Նորին Կայսերական Մեծութեան խնդրելով

ամենաողորմ բարեհաճութիւն ներկայ լինելու առաջիկայ թագադրութեան հանդէսին, կամ թէ անհնարաւորութեան դէպքում, ուղարկել իւր ներկայացուցիչը:

[28)] 1136. Հայոց եկեղեցու կանոնների համաձայն՝ ծայրագոյն Պատրիարք կաթողիկոսը մշտապէս բնակւում է Էջմիածնի վանքում: Եթէ նա հարկաւոր է համարում հեռանալ այս վանքից չորս ամսից աւելի ժամանակով, խնդրում է Ներքին Գործոց Նախարարի միջոցով, Նորին Կայսերական Մեծութեան Բարձրագոյն հաճութիւնը:

[29)] 1137. Էջմիածնի Պատրիարքը իրաւունք ունի արձակուրդ տալու թէ հայոց Սինոդի անդամներին եւ թէ թեմակալ առաջնորդներին եւ ընդհանրապէս այս դաւանութեան բոլոր եպիսկոպոսներին չորսամսեայ ժամանակով, աւելի երկար արձակուրդ եւ արտասահման գնալու իրաւունք տալիս է Պատրիարքը Բարձրագոյն թոյլտուութեամբ: Սինոդի անդամներից միաժամանակ երկուսից աւելի չեն կարող արձակուրդ ստանալ:

[30)] 1138. Պատրիարք կաթողիկոսը իբրեւ Էջմիածնի վանքի անմիջական պետ, կառավարում է վանքի գործերը իւր սեպհական հաճութեամբ, եկեղեցական կանոնների ճիշտ հիման վրայ:

Այսպէղ վերջանում են կաթողիկոսների իրաւանց կանոնները ըստ 1896-ի հրապարակութեան. հին հրապարակութեան մէջ կայ հետեւեալ յօդուածը ծանօթութեամբ, որը դուրս է ձգուած նոր հրապարակութիւնից:

«Պատրիարք կաթողիկոսի վախճանելուց յետոյ, Էջմիածնի Սինոդը անյապաղ ժողովում է զգուշութեամբ պահելու թէ նրա մօտ եղած թղթերը, որոնք վերաբերում են եկեղեցու եւ կառավարութեան գործերին եւ թէ նրա տեսչութեան տակ եղած եկեղեցական գոյքին:

Ծանօթութիւն. Պատրիարքը տէր է իւր սեպհական գոյքը տնօրինել իւր հաճութեամբ. եթէ կտակ չի արել, նրա գոյքը անցնում են իրաւաւոր ժառանգներին. իսկ եթէ ժառանգներ չունենայ, գոյքը կհաշուի Հայոց եկեղեցու սեպհականութիւնը»: Առաջի կտորը մտցրած է յաջորդ բաժանմունքի 2 կէտի ծանօթութեան մէջ:

Գ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆԸ

Էջմիածնի հայ-լուսատուքական Սինոդի մասին

[31]] 1139. Էջմիածնի Հայոց Սինոդը՝ նախագահութեամբ Էջմիածնի ծայրագոյն Պատրիարք կաթողիկոսի, բաղկացած է Էջմիածնում մշտական բնակութիւն ունեցող 4 արքեպիսկոպոսից կամ եպիսկոպոսից եւ նոյնքան վարդապետներից:

[32]] 1140. Պատրիարք կաթողիկոսը Էջմիածնի Սինոդի անդամութեան համար առաջարկում է երկու հոգի մի տեղի համար Ներքին Գործոց Նախարարի միջոցով Թագաւոր Կայսրին:

[33]] 1141. Էջմիածնի Սինոդի գործողութեանց շրջանին, ըստ կառավարչական մասին, վերաբերում են հետեւեալները:

[34]] ա) Այս Սինոդին ստորագրուած բոլոր ատեանների եւ պաշտօնական անձանց գործողութիւնների հսկողութիւնը:

բ) Սինոդին ստորագրուած բոլոր վանքերի, եկեղեցիների, սեմինարիաների (թեմական դպրոց) եւ աստուածաճաճոյ Հիմնարկութեանց բարեկարգութեան վերատեսչութիւնը:

Ծանօթութիւն. Պատրիարքի մահուան դէպքում, Սինոդը անյապաղ միջոցներ է ձեռք առնում պահպանելու թէ նրա մօտ գտնուած թղթերը, եկեղեցու եւ կառավարութեան գործերին վերաբերեալ, եւ թէ նրա ձեռքի սոսկ գտնուած եկեղեցու գոյքերը:

գ) Հայոց եկեղեցիների գոյքերի կառավարութեան կարգի վրայ հսկողութիւն:

դ) Վանքերի, եկեղեցիների եւ դպրոցների հիմնարկութեան գործերի նախնական քննութիւնը եւ Ներքին Գործոց Նախարարի ձեռքով Բարձրագոյն թոյլտուութիւն խնդրելը: Էջմիածնի Սինոդի կողմից այսպիսի՝ Կովկասին վերաբերեալ գործերի առաջարկը հասնում է բարձր կառավարութեան Կովկասի կառավարչապետի միջոցով:

ե) Թոյլտուութիւն հայադաւան հայերին վանականութեան մէջ մտնելու եւ հոգեւորական դառնալու:

զ) Թոյլտուութիւն ազատուելու վանականութիւնց եւ ընդհանրապէս հոգեւորականութիւնից:

է) Ամուսնանալու խնդրական գործերի վերջնական քննութիւնը (վերահասութիւն):

ը) Թոյլտուութիւն թեմերում ազատակամ նուէրներով հանգանականութիւն անելու յօդուտ ուրիշ թեմի վանքերի, եկեղեցիների, դպրանոցների եւ աստուածաճաճոյ Հիմնարկութիւնների:

թ) Հսկողութիւն սրբազնագործ եւ եկեղեցու ստորին պաշտօնեաների որբերի եւ այրիների խնամելու վրայ:

ժ) Կարծիք յայտնել այն եկեղեցականների մասին, որոնց Պատրիարքը կամենում է եպիսկոպոս ձեռնադրել առանց թեմակալ առաջնորդ կարգելու նրանց:

ժա) Դատողութիւն յայտնել Պատրիարքին այն հոգեւորականների մասին, որոնց նա կամենում է ուղարկել մեռոն բաշխելու:

ժբ) Կարծիք յայտնել այն հարցերի մասին, որոնք առաջարկում է Պատրիարքը եղրակացութեան համար:

ժգ) Ունենալ ճիշտ ցուցակ Ռուսաց սահմաններում գտնուած Հայոց բոլոր եկեղեցիների, վանքերի, դպրոցների եւ աստուածաճաճոյ հաստատութիւնների, ամէն մի թեմին առանձին:

ժդ) Ունենալ նոյնպիսի ցուցակներ Ռուսաստանում գտնուող Հայոց աշխարհիկ եւ կուսակրօն հոգեւորականութեան թէ սրբազնագործ եւ թէ ստորին պաշտօնեաների եւ այլ անձանց, որոնք գտնուում են Սինոդի տեսչութեան տակ:

ժե) Ունենալ մատեան Ռուսաստանում գտնուող Հայոց վանքերի եւ եկեղեցիների բոլոր գոյքերի:

ժզ) Թոյլտուութիւն մահմետականներին եւ հեթանոսներին Հայոց դաւանութեան մէջ մտնելու (8-11 յօդ.):

ԺԱ. Հատորի 8-11 յօդուածները իրաւունք են տալիս Սինոդին ընդունելու մահմետականներին եւ հեթանոսներին Հայ եկեղեցու ծոցը, միայն Կովկասի կառավարչապետի թոյլտուութեամբ եւ այն պայմանով, երբ վկայութեամբ կհաստատուի, թէ նորահաւատները Ռուս դաւանութեան չեն պատկանում:

10-րդ յօդուածը թոյլ է տալիս կառավարչապետից թոյլտուութիւն չստացած մկրտել այն խնդրատուներին, որոնք մահմետիկ հիւանդ են:

6-րդ յօդուածը իւր ծանօթութեամբ թոյլ է տալիս օտարադաւան քրիստոնեաներին մտնել Հայոց եկեղեցու ծոցը վերոյիշեալ կարգով եւ ձեռով:

16-րդ կէտը հին տպագրութեան մէջ չկայ. նրա փոխարէն հետեւեալ 17-րդն է:

ժէ) Ներքին Գործոց Նախարարութեան ներկայացնել ամէն տարի յայտագրեր այն առարկաների մասին, որոնք յիշուած են այս 1141 յօդուածի 13-15 կէտերում, լիակատար տեղեկութիւններ Ռուսաստանում գտնուած Հայոց թեմերի ծնուածների, մեռածների եւ պսակուածների մասին, նոյնպէս եւ տարեկան ընդհանուր հաշիւ: Վերոյիշեալ

յայտագրերը եւ հաշիւները, որոնք վերաբերում են Կովկասին, ներկայացնում է Ներքին Գործոց Նախարարին Կովկասի կառավարչապետի միջոցով:

[34]??] 1142. Ըստ դատաստանականին՝ Էջմիածնի Սինոդի քննութեան եւ վճռին պատկանում են.

ա) Սինոդի անդամների վրայ եղած դանգատները:

բ) Հայոց թեմերի առաջնորդների եւ կոնսիստորիաների վրայ եղած դանգատները:

գ) Սոյն Սինոդի անդամների եւ թեմակալ առաջնորդների անկանոն գործողութեանց քննութիւնը:

դ) Հայոց կոնսիստորիաներում քննուած եւ բողոքով Սինոդ մտած պատկանների եւ մարմնաւոր դատարանին չվերաբերող այն յանցանքներն ու վէճերը, որոնք կատարում են եկեղեցու սրբազնագործ եւ ստորին պաշտօնեաները եւ վարում միմեանց հետ եւ այլն:

35) 1143. Էջմիածնի Հայոց Սինոդը գտնուելով ծայրագոյն Պատրիարքի անմիջական վերատեսչութեան տակ, վճռում է վերջնականապէս այն բոլոր գործերը, որոնք վերաբերում են հաւատոյ վարդապետութեան, եկեղեցու պաշտամունքներին, ծէսերին ու պատկաններին, եւ եկեղեցականների այն յանցանքներին, որոնք մարմնաւոր դատարանների քննութեան չեն պատկանում: Այս Սինոդը, Ռուսաստանում գտնուած Հայադաւան Հայերի գործերի վերաբերեալ խնդիրներում ենթարկւում է կառավարիչ Սենատին եւ Ներքին Գործոց Նախարարութեան, հաւասար օտարագգի դաւանութեանց բարձրագոյն հոգեւոր ատեաններին:

36) 1144. Թեմակալ առաջնորդների եւ Հայադաւան Սինոդի անդամների վրայ եղած դանգատների վճիռները, եթէ որ այս հոգեւորականները որեւէ պատժի են դատապարտւում, ուրիշ կերպ չեն կարող գործադրուել, բայց միայն Ներքին Գործոց Նախարարի միջոցով յայտնուած Բարձրագոյն հրամանի զօրութեամբ:

37) 1145. Էջմիածնի Հայադաւան Սինոդը դիմում է Ներքին Գործոց Նախարարութեան այն բոլոր գործերի եւ դէպքերի վերաբերմամբ, որոնց համար պէտք է Նորին Կայսերական Մեծութեան թոյլտուութիւնը խնդրել, կամ երբ հարկաւոր են Ներքին Գործոց Նախարարի կարգադրութիւնները, նոյնպէս եւ այն գործերի համար, որոնք պահանջում են հաղորդակցութիւն ունենալ ուրիշ նախարարութիւնների, պետական կառավարութեան առանձին մասերի գլխաւոր կառավարիչների, գեներալ-նահանգապետների, նահանգապետների եւ ուրիշ տեղական կառավարութեանց հետ: Սինոդը դիմում է Ներքին Գործոց Նախարարին այն վէճերի համար, որոնք կարող են ծագել իւր եւ օտարագգի դաւանութեանց հոգեւոր ղեկավարների միջոցով:

լարին այն վէճերի համար, որոնք կարող են ծագել իւր եւ օտարագգի դաւանութեանց հոգեւոր իշխանութեան մէջ, եւ վերջապէս պատահելիք կասկածելի դէպքերում, երբ հարկ կլինի որոշել, թէ արդեօք այս ինչ գործը պատկանում է իւր իրաւասութեան, թէ ոչ: Էջմիածնի Սինոդի վերոյիշեալ Կովկասի սահմանում եղած գործերի վերաբերմամբ առաջարկութիւնները հասնում են բարձր իշխանութեան Կովկասի կառավարչապետի միջոցով:

38) 1146. Էջմիածնի Հայադաւան Սինոդը վարում է իւր գործերը կօլլեգիայի (Հանրաժողով) իրաւունքներով, բայց բոլոր զուտ հոգեւոր գործերի մէջ Պատրիարքը ունի վճռական ձայն, իսկ ուրիշ գործերում, եթէ անդամների ձայները հաւասար են, նրա ձայնը՝ իբրեւ նախագահի ունի գերակշռող ոյժ:

39) 1147. Այն գործերի քննութեան ժամանակ, որոնց համար Էջմիածնի Պատրիարքը տալիս է վերջնական վճիռ, նա Սինոդում ներկայ չի լինում, այլ հասու լինելով Սինոդի եզրակացութիւններին, որոնք օրագիրներով իրան են ներկայացնում, տալիս է նրանց մասին իւր վճիռը:

40) 1148. Երբ Էջմիածնի Պատրիարքը Հայադաւան Սինոդում ներկայ չի լինում, այն ժամանակ նրա փոխարէն Սինոդում նախագահութիւն է անում Սինոդի անդամ արքեպիսկոպոսներից կամ եպիսկոպոսներից աւագագոյնը: Նա նախագահի բոլոր իրաւունքները վայելում է միայն այն ժամանակ, երբ Պատրիարքը հիւանդութեան կամ Էջմիածնից բացակայ լինելու պատճառով չի կարողանում ներկայ գտնուել իսկ զուտ հոգեւոր գործերը, որոնց համար Պատրիարքը ունի վճռական ձայն, ոչ մի դէպքում չեն կարող վճռուել առանց Պատրիարքի Պատրիարքական Աթոռը թափուր եղած ժամանակ:

41) 1149. Էջմիածնի Հայադաւան Սինոդի գործավարութեան կարգը, անդամների ու դիւանատան աստիճանաւորների իրաւունքները եւ պարտաւորութիւնները սահմանւում են այն ընդհանուր գործադրող կարգադրութիւններով, որոնք որոշուած են կօլլեգիալնի (Համաժողով) ատեանների համար:

42) 1150. Էջմիածնի Սինոդը գումարւում է նայելով մտած գործերի քանակութեան՝ երեք կամ առ նուազն երկու անգամ շաբաթը:

43) 1151. Էջմիածնի Հայադաւան Սինոդում լինում է առանձին պրօկուրօր, որը նշանակւում է Բարձրագոյն հրամանով, Արդարադատութեան Նախարարի առաջարկութեամբ, այս Նախարարի, Ներքին Գործոց Նախարարի եւ Կովկասի Կառավարչապետի համաձայնութեամբ:

Այս յօդուածը հնի մէջ այլ խմբագրութիւն ունի:

44) 1152. Պրօկուրօրը (յօդ. 1151) հսկում է այս Սինոդում կատարուող դատաստանական եւ կարգադրական գործերի, նոյնպէս եւ Սինոդի դիւանատան վրայ, եւ էջմիածնի ծայրագոյն Պատրիարքի ընտրութեան ներկայ է լինում: Յիշեալ պրօկուրօրը իւր բողոքները, ժամանակին հասցնելիք յայտագրերը եւ հաշիւները, ըստ դատաստանական մասին ներկայացնում է Արդարադատութեան Նախարարին, իսկ մնացած բոլոր առարկաների վերաբերմամբ՝ Ներքին Գործոց Նախարարին, հաղորդելով միեւնոյն ժամանակ Կովկասի վերաբերեալ բողոքների եւ հաշիւների պատճէնները Կովկասի կառավարչապետին:

45) 1153. էջմիածնի հայոց Սինոդը դրամական գումարների, որոնք գտնուում են իւր տեսչութեան տակ, պահպանութեան եւ վճարելիքները տալու համար ունի իւր գանձապետը, որին նշանակում է աշխարհական կամ հոգեւորական անձինքներից, որոնք հմուտ են հաշուապահութեան մէջ եւ յայտնի են իբրեւ ազնիւ եւ անշահասէր մարդիկ:

Ծանօթութիւն. Էջմիածնի հայոց Սինոդի կառավարութեան տակ են գտնուում, Սինոդի գանձապետի տեսչութեամբ, թէ Սինոդին եւ թէ Էջմիածնի վանքին պատկանող գումարները. վանքի ունեցուածքի կառավարութիւնը ընդհանրապէս կատարուում է Սինոդի վերահսկմամբ: Եթէ Սինոդին պատկանող գումարները կաւելանան թեմական արդիւնքների մնացորդներով կամ ուրիշ որեւէ աղբիւրներով այն աստիճան, որ հարկաւորութիւն կզգացուի մի նոր գանձապետ էլ ունենալ, այն ժամանակ Սինոդը պարտաւոր է այդ մասին միջնորդել ըստ կարգին ուր հարկն է:

Հին խմբագրութիւնը տարբեր է, վանքի եւ Սինոդի գումարները բաժանած են միմեանցից: Իսկ այստեղ միացրած է գանձապետի ձեռքում:

46) 1154. Հայ-լուսաւորչական Սինոդի գանձապետը ընդունում եւ պահպանում է Սինոդի կառավարութեան տակ գտնուած բոլոր գումարները եւ դրանցից հատուցանելիք վճարումները կատարում է սահմանեալ կարգով Սինոդի ձեւական առաջադրութեամբ, հիմնուած նրա օրագիրների վրայ:

Այս յօդուածը չկայ հին խմբագրութեան մէջ:

47) 1155. Գանձապետը իրան յանձնուած բոլոր գումարների հաշիւները վարում է յատուկ ելեւմտից տոււմարներով: Այս գրքերը ընդհանուր կարգի համաձայն՝ պիտի ժապաւինուած եւ Սինոդի կնքի դրոշմամբ ու Սինոդի երկու անդամի եւ պրօկուրօրի ստորագրութեամբ հաստատուած լինեն:

48) 1156. Գանձապետի մօտ գտնուած դրամները եւ եկեղեցական գոյքերի ապացուցագրերը պիտի պահպանուեն Սինոդի ատենական սենեակում՝ առանձին արկղի մէջ: Այս արկղը պիտի ունենայ երեք զանազան կողպէք եւ Սինոդի կնքով կնքուած: Այդ կողպէքների բանալիներից մէկը պահուում է գանձապետի մօտ, իսկ երկուսից ամէն մէկը Սինոդի այն երկու անդամի մօտ, որոնց առանձնապէս յանձնարարուում է Սինոդի հաշուարարական գործերի վերահասութիւնը: Այս անդամները պէտք է ներկայ գտնուեն ամէն անգամ արկղի բացման ժամանակ:

49) 1157. էջմիածնի հայադաւան Սինոդը ամէն ամիս ստուգութեան է ենթարկում գանձապետի մօտ գտնուած բոլոր առձեռն գումարները եւ դրամական փաստագրերը, եւ ինչ որ գտնուում է այնտեղ, գրում է օրագրում:

Այս յօդուածը հին խմբագրութեան մէջ չկայ:

50) 1158. Գանձապետը ուշք է դարձնում, որ Սինոդի արկղում (1156 յօդ.) չմնային առանց հարկաւորութեան մեծ դրամական գումարներ, յայտնում է Սինոդին տոկոսով աճեցնել տալ գումարները օրէնքի հիման վրայ: Այս դրամագլխի մասնաւոր անձանց ձեռքը տալը լինում է միմիայն այն դէպքում, երբ Սինոդը այդ օգտաւէտ է համարում, եւ մասնաւոր անձին հաւատացած այդ գումարի փոխարէն հաստատուն գրաւական է վերցրած:

51) 1159. էջմիածնի հայադաւան Սինոդի դիւանատունը բաղկացած է մէկ ատենադպրից, առանձին յանձնարարութեանց աստիճանաւորից, հաշուապահից, երեք գործավարից (делопроисводителей), գործադրից (экзекутор եւ регистратор), թարգմանից, գործապահից (архивариус) եւ հարկաւոր թուով դիւանական ծառայողներից: Դիւանատան ատենադպիրը, Սինոդի պրօկուրօրի առաջարկութեամբ, նշանակում է եւ արձակում է Ներքին Գործոց Նախարարի ձեռքով, իսկ մնացած աստիճանաւորները՝ Կովկասի կառավարչապետի:

Այս յօդուածը բոլորովին տարբեր հին խմբագրութիւն ունի, նախկին կարգով, Սինոդի ծառայողները ընտրում էր Սինոդը եւ հաստատում էր Պատրիարքը:

Այս յօդուածիս յաջորդող նախկին յօդուածը աստիճանաւորների դասի (класъ) մասին նոր խմբագրութեան միջից դուրս է ձգուած:

52) 1160. էջմիածնի հայադաւան Սինոդի անդամները, պրօկուրօրը, գանձապետը եւ դիւանատան աստիճանաւորները իրանց պաշտօնը մտնելիս երգում են տալիս հաւատարիմ ծառայել Նորին Կայսերական Մեծութեան, եւ ճիշտ կատարել իրանց պարտաւորութիւնները ընդհանուր հիմունքների հիման վրայ:

Դ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Հայ-լուսաորչական եկեղեցու թեմական առաջնորդների մասին

53) 1161. Հայադաւան հայոց եկեղեցիները բաժանուում են թեմերի, որոնք կառավարուում են այս դաւանութեան արքեպիսկոպոսներով:

54) 1162. Ռուսաց կայսրութեան մէջ վեց հայոց թեմ կայ. 1) Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի, 2) Աստրախանի, 3) Երեւանի, 4) Վրաստանի, 5) Ղարաբաղի եւ 6) Շիրվանի:

55) 1163. Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմին պատկանուում են Պետերբուրգի, Մոսկուայի, Եկատերինոպոլսի, Խերսոնի եւ Բեսարաբիայի նահանգների, եւ նոյնպէս Բոստովի ու Տագանբուրգի շրջանների, Դոնի գինուորական շրջանի բոլոր եկեղեցիները: Առաջնորդի եւ կոնսիստորիայի տեղն է Քիշնեւ քաղաքը:

56) 1164. Աստրախանի թեմին պատկանուում են Ռուսաստանի մնացած բոլոր եկեղեցիները, ի բաց առեալ 1163 եւ 1165-1168 յօդուածներում յիշուածները:

57) 1165. Երեւանի թեմին պատկանուում են նախկին՝ Երեւանի, Նախիջեւանի, եւ Օրդուպատի գաւառների, նախկին Շուրաբեալի գաւառակի եւ Ղարսի նահանգի եկեղեցիները, Ղարաբաղի վիճակից կտրուում է եւ այս մասը ընկնուում Տաթեւի մետրոպոլիտութիւնը իւր հօտով: Այս թեմի առաջնորդը, վաղեմի Սահմանադրութեամբ ինքը Պատրիարքն է, որը կառավարուում է թեմը իւր յաջորդների ձեռքով, որոնք նստուում են Երեւանի, Նախիջեւանի, Շուրաբեալի, Տաթեւի եւ Ղարսի մէջ:

58) 1166. Վրաստանի թեմին պատկանուում են Վրաստանի, Գանձակի գաւառի, նախկին Բորչալուի, Ղազախի, Շամշադինի եւ մասամբ Բամբակի գաւառակների, Ախալցխայի, Իմերեթիայի եւ Գուրիայի, Բաթումի շրջանի, Արտուինի եւ Քութայիս նահանգի Սուխումի եկեղեցիները: Այս թեմում յաջորդներ նստուում են Գանձակում, Ախալցխայում եւ Իմերեթիայում:

59) 1167. Ղարաբաղի թեմին պատկանուում են նախկին Ղարաբաղի գաւառի եկեղեցիները (բացի Տաթեւի մետրոպոլիտութիւնից իւր հօտով) եւ Շաքուայ ու Թալիշի եկեղեցիները: Այս թեմում յաջորդ նշանակուում է Շաքում (Նուխում):

60) 1168. Շամախու թեմին պատկանուում են նախկին Շիրվանի, Ղուբայի, Բագուայ եւ Դերբէնգի եկեղեցիները: Այստեղ առանձին յաջորդ չի հարկաւորուում:

Այս 1162-1168 յօդուածները բոլորովին տարբեր են խմբագրուած հնի մէջ:

61) 1169. Թեմական առաջնորդները նշանակուում է Թագաւոր Կայսրը այս դաւանութեան հոգեւորական աստիճանաւորներից: Նրանք նշանակուում են եւ արձակուում Բարձրագոյն հրամաններով: Պաշտօն մտնելու ժամանակ, նրանք հաւատարիմ հպատակութեան եւ ծառայութեան երդուում են տալիս:

62) 1170. Հայ-լուսաւորչական արքեպիսկոպոսները Բարձրագոյնս իրանց յանձնուած թեմերում այս դաւանութեան լիակատար առաջնորդներն են եւ պատասխանատու են նրանց կառավարութեան համար Բարձրագոյն իշխանութեան եւ իրանց հոգեւոր կառավարութեան առաջ: Գործերի կառավարութեան մէջ նրանց գործակցուում են ամէն մի թեմում հաստատուած հայ-լուսաւորչական կոնսիստորիաները:

63) 1171. Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու առաջնորդները իրանց վիճակի սահմանում ձեռնադրութիւն են կատարուում՝ զանազան հոգեւոր աստիճաններ տալով նուիրեալներին Հայոց եկեղեցու կարգերի համաձայն եւ ուշադրութիւն են դարձնում, որ սրբազնագործ եւ ստորին պաշտօնեաների թիւը չաւելանայ առանց իրական կարիքի: Վարդապետ ձեռնադրուում են միայն էջմիածնի Պատրիարք կաթողիկոսի հրամանով:

64) 1172. Հայոց եկեղեցու առաջնորդները իրաւունք ունին արձակուրդ տալու իրանց ստորադրեալ հոգեւորականներին չորս ամսից ոչ աւելի ժամանակով, աւելի երկար արձակուրդ խնդրողների համար նրանք դիմում են իրանց հոգեւոր գլխաւոր իշխանութեան, որը արտասահման գնացողների համար առաջարկութիւն է անուում ընդհանուր կարգով բարձրագոյն իշխանութեան:

65) 1173. Հայոց առաջնորդները պարտաւոր են իրանց անձնական օրինակով բարեպաշտութեան եւ քրիստոնէական ու քաղաքացիական բոլոր առաքինութեանց տիպար հանդիսանալ, իրանցից կախուած բոլոր հնարքներով աշխատել իրանց յանձնուած հօտի բարեկարգութեան համար:

66) 1174. Նրանք (յօդ. 1173) արթուն կերպով հսկում են իրանց թեմի հոգեւորականների բոլոր գործողութիւնների վրայ, յորդորելով նրանց առաքինի կեանք վարել, սբ. Աւետարանի վարդապետութեան համաձայն:

67) 1175. Հայոց եկեղեցու առաջնորդները, աշխատելով հայոց բոլոր դասակարգերի մէջ հաստատել սբ. Աւետարանի կանոնները եւ տարածել բարոյական կարգերը իրանց յանձնուած թեմի սահմաններում:

77) 1185. Իւրաքանչիւր կոնսիտորիայի ղեկանատունը բաղկացած է մի ատենադպրից, թարգմանչից, գործադրից (էկզէկուտոր), որը միեւնոյն ժամանակ վարում է գանձապետի եւ գործապահի (արխիվարիուս) պաշտօն, եւ ղեկանատան հարկաւոր թուով ծառայողներից:

Այս աստիճանաւորները նշանակւում են կոնսիստորիայի ընտրութեամբ եւ առաջնորդի հաստատութեամբ: Այս անձանց պաշտօնների դասը որոշուած են շտատներում:

Այս կանոնը հին խմբագրութիւնից տարբեր է:

78) 1186. Կոնսիստորիաների անդամները եւ զիւանատան աստիճանաւորները իրանց պաշտօնը մտնելիս, տալիս են ընդհանուր հիմունքներով երգում Նորին Կայսերական մեծութեան հաւատարիմ ծառայելու եւ իրանց պարտաւորութիւնները ճիշտ կատարելու:

79) 1187. Հայոց կոնսիստորիաներում գործերի քննութեան եւ վարելու մէջ պահպանւում է այն կարգը, որը սահմանուած է Էջմիածնի հայոց Սինոդի համար:

80) 1188. Հայոց կոնսիստորիաների գործողութեան շրջանի մէջ մտնում են հետեւեալ կէտերը.

ա) Անմիջական հսկողութիւն իրան ստորագրուած թէ աշխարհիկ եւ թէ կուսակրօն սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականութեան վրայ:

բ) Հոգատարութիւն թեմում գտնուած դպրանոցների, վանքերի, եկեղեցիների եւ աստուածահաճոյ հիմնարկութիւնների բարեկարգութեան վրայ:

գ) Խնամածութիւն սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականութեան որբերի եւ այրիների վրայ:

դ) Ստորագրուած բոլոր վանքերի եւ եկեղեցիների գոյքերի կառավարութեան վրայ:

ե) Ստորագրուած հոգեւորականութեան վրայ եղած գանգատների եւ հոգեւորականների՝ միմեանց հետ ունեցած վիճելի գործերի քննութիւնն ու վճիռը:

զ) Պսակների գործերի քննութիւնը եւ վճիռը, միայն պսակի բոլոր կասկածաւոր դէպքերի գործերը ներկայացնելով Էջմիածնի հայոց Սինոդի վերահայեցողութեան:

է) Թոյլտուութիւն կամաւոր նուէրների հանգանակութեան յօգուտ իրանց ստորագրուած հայ-լուսաւորչական վանքերի, եկեղեցիների, դպրանոցների եւ աստուածահաճոյ հիմնարկութիւնների, բայց միայն իրանց թեմերի սահմանում:

ը) 1119 յօդուածի հիման վրայ թոյլ տալ կողմնակի անձանց ապրել վանքերում:

թ) Հոգեւոր եւ վանական կառավարութեանց անդամների ընտրութիւնը:

ժ) Դպիրներ նշանակել հայոց եկեղեցիներում:

ժա) Թոյլտուութիւն խնդրել Էջմիածնի հայոց Սինոդից ընդունելու հոգեւոր կոչման մէջ զանազան անձանց եւ ազատելու նրանց կոչումից:

ժբ) Թոյլտուութիւն աստուածահաճոյ հիմնարկութիւններ կառուցանելու եւ Էջմիածնի հայոց Սինոդին առաջարկութիւն անելու նոր վանքեր, եկեղեցիներ եւ դպրանոցներ շինելու:

ժգ) Ծիշտ ցուցակներ ունենալ վանքերի, եկեղեցիների, դպրանոցների եւ աստուածահաճոյ հիմնարկութիւնների, կուսակրօն եւ աշխարհիկ հոգեւորականների, իւրաքանչիւր եկեղեցու ծխականների, եւ եկեղեցու մօտ գտնուած դպրոցների ուսուցիչների, աշակերտների եւ խնամարկուածների քանակի ու թուի համար:

ժդ) Ամէն տարի հայոց Սինոդին ներկայացնել կոնսիստորիաներին ստորագրուած վանքերի, եկեղեցիների, դպրանոցների եւ աստուածահաճոյ հիմնարկութիւնների դրութեան մասին մանրամասն տեղեկութիւններ. եկեղեցական գոյքի վերաբերմամբ մանրամասն հաշիւ եւ իրանց թեմերի ընդհանրապէս բոլոր սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականութեան ծառայութեանց ցուցակները:

ժե) Այս հաստատութիւնների (14 կ.) մէջ եղած բոլոր առձեռն դրամների եւ դրամական փաստաթղթերի ամսական ստուգութիւնը եւ գտնուածները՝ օրագրի մէջ ներմուծելը:

Հին խմբագրութեան մէջ «հաստատութիւնների» փոխարէն, «հոգեւոր ատեանների» է գրած:

Բ զլուխ

Տոգևոր կառավարութիւնների մասին

81) 1189. Մի քանի հայ-լուսաւորչական թեմերում գտնուող հոգեւոր կառավարութիւնները բաղկացած են երեք անդամից՝ մի վարչական, մի քանակական եւ մի քանակաւոր: Իւրաքանչիւր կառավարութեան գրաւոր գործերը վարում է քարտուղարը:

82) 1190. Հոգեւոր կառավարութեան անդամները նշանակւում են եւ թեմական իշխանութիւնից: Քարտուղարները ընտրւում են եւ կարգւում նոյն կառավարութիւնից: Պաշտօն մտնելիս նրանք բոլորը երգում են հաւատարիմ ծառայել:

83) 1191. Հայոց եկեղեցու հոգեւոր կառավարութիւնները ստորագրուած են այս դաւանութեան թեմական կոնսիստորիաներին եւ ոչ

մի գործ չեն կարող կատարել առանց կոնսիստորիայի յատուկ յանձնարարութեան:

84) 1192. Հայոց հոգեւոր կառավարութիւնները իրանց վիճակի վերաբերեալ բոլոր՝ այս դաւանութեան կոնսիստորիաներին հարկաւոր եղած տեղեկութիւնները ժողովում են, ներկայացնում են մասնաւոր անձանց կողմից կառավարութիւն մտած, բայց կոնսիստորիայի քննութեան ենթարկուող խնդիրքները՝ իրանց եզրակացութեամբ եւ տալիս են ծննդական քաղուածքներ:

Հին խմբագրութեան մէջ տարբեր է այս յօդուածը վերջին կէտում:

85) 1193. Տարին լրանալուց յետոյ հոգեւոր կառավարութիւնները այս դաւանութեան կոնսիստորիաներին, որոնց ստորադրուած են, ներկայացնում են իրանց պարապմունքների հաշիւները, կցելով տեղեկագիրներ հոգեւորականութեան, եկեղեցիների թուի, ծխականների, ծնողներին, մեռնողներին եւ պսակուողներին եւ նոյնպէս իրանց վիճակի եկեղեցիների գոյքի մասին:

Ձ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Տալուսատրչական հոգեւորականութեան մասին

86) 1194. Հայոց հոգեւորականութիւնը բաժանուած է երկու մասի՝ կուսակրօնի եւ աշխարհիկի: Կուսակրօնին պատկանում են. 1) հոգեւոր իշխանաւորները, էջմիածնի Պատրիարքը կամ հայոց ազգի ծայրագոյն կաթողիկոսը, արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ եւ վանահայրեր, 2) մնացած կուսակրօն միաբանութիւնը: Աշխարհիկ հոգեւորականութեան պատկանում են. ա) սրբազնագործներ, աւագերէց, աւագ սարկաւագ, սարկաւագ եւ կիսասարկաւագ, բ) դպիրներ կամ սպասաւորողներ:

1194 եւ 1195 յօդ. հին խմբագրութեան մէջ չկան:

87) 1195. Թէ մէկ, թէ միւս տեսակ հոգեւորականութեան մէջ մտնելու կարգը, կամ դրանցից մէկին պատկանելու ապացոյցը եւ անձնական ու գոյքի վերաբերեալ իրաւունքները եւ այս կոչումը թողնելու կարգը որոշուած են կացութեան օրէնքների մէջ:

88) 1196. Հայոց եկեղեցու բոլոր՝ թէ արական եւ թէ կուսանաց վանքերը, այս եկեղեցու հին կարգերի հիման վրայ, ղեկավարուած են ս. Բարսեղ Մեծի կանոններով:

89) 1197. Հայոց վանքերը գտնուած են այս դաւանութեան թեմական իշխանութեան անընդմիջական եւ կատարեալ իշխանութեան

տակ եւ պարտաւոր են իւրաքանչիւր տարուայ լրման տալ մանրամասն հաշիւ իրանց բոլոր գործողութիւնների համար: Այս վանքերի գլխաւորների վրայ եղած գանգատները տրուած են այս դաւանութեան թեմական արքեպիսկոպոսին:

90) 1198. Ամէն մի մենաստանում պիտի լինեն որոշ թուով վանականներ, յամենայն դէպս ոչ պակաս 8 վանականից կամ կոյսից: Ունկնդրողներին՝ թէ տղամարդու, թէ կնոջ թիւը չպէտք է վանականների եւ կոյսերի թուից շատ լինի վանքերում:

91) 1199. Հայոց վանքերում բացի որոշ թուով վանականներից, ունկնդրողներից կամ կոյսերից, կարող են թեմական իշխանութեան թոյլտուութեամբ՝ 1) վանքերում զառամեալ եւ անօգնական սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականներ սնունդ եւ հանգիստ վայելել, եւ աղքատ սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների որդիքը, մասնաւորապէս որբերը, որոնք պիտի կրթուեն եկեղեցու սպասաւորութեան համար, եւ 2) կուսանաց վանքերում անօգնական եւ շատ պառաւած այրիները, հոգեւորական կոչումն ունեցող անձանց աղջիկները եւ դեռահաս որբ աղջիկներ ուսումն եւ ձեռագործ սովորելու համար:

92) 1200. Հայոց վանքերը կառավարուած են. արականները՝ վարդապետ-վանահայրերով, կուսանոցները՝ մայրապետներով: Թէ մէկը, թէ միւսները թեմական իշխանութեան ձեռքով որոշուած են եւ հաստատուած էջմիածնի Պատրիարքից:

93) 1201. Վանահայրը կամ մայրապետը վանքի գործերը կառավարում է ոչ այլապէս, բայց եթէ գործակցութեամբ վանական կառավարութեան, որը կազմուած է վանահօր կամ մայրապետի նախագահութեամբ երկու աւագագոյն եւ ամենայարգելի վանականից կամ կոյսից, որոնք առաջարկուած են վանահօր կամ մայրապետի կողմից թեմական իշխանութեան ի հաստատութիւն:

94) 1202. Վանքերի վանահայրերը եւ մայրապետները վանական կառավարութեան հետ հսկում են եկեղեցական կանոնների եւ վանական կարգադրութիւնների ճիշտ կատարման վրայ իրանց մենաստաններում, պահպանում են վանքի անշարժ եւ շարժական կայքի ամբողջութիւնը եւ պատասխանատու են եկամուտների կանոնաւոր գործադրութեան համար եւ ընդհանրապէս նրանց յանձնուած մենաստանի բարեկարգութեան համար:

95) 1203. Հայոց եկեղեցու աշխարհիկ հոգեւորականութիւնը, որին գլխաւորապէս յանձնուած է կատարել ծխական եկեղեցիներում աստուածային պաշտամունքները եւ ժողովրդականների հոգեւոր պէտ-

քերը, այս գլխաւոր պարտաւորութիւնների պահանջուելիք ճշտութեամբ եւ հոգացողութեամբ կատարելու հետ, յամենայն դէպս, պէտք է աշխատեն հաստատել իրանց ծխականներին քրիստոնէական վարդապետութեան ճշմարտութեան մէջ, խրատելով եւ յորդորելով նրանց ապրել բարեպաշտութեամբ, հանդարտ եւ ազնիւ, ոչ միայն խօսքերով, այլ եւ անձնական օրինակով, եւ միշտ խոստովելով այն ամէն առիթից, որը կարող է մեղադրել նրանց դատարկապորտութեան, թեթեւամտութեան կամ անժուժկալութեան մէջ:

96) 1204. Հայոց եկեղեցու սրբազնագործ հոգեւորականները այդ եկեղեցու վաղեմի կանոնադրութիւնների հիման վրայ, պաշտօնի են կարգւում եւ ձեռնադրւում են այս դաւանութեան թեմական առաջնորդների ձեռքով: Սպասաւորող պաշտօնեաները պաշտօնի են կարգւում թեմական իշխանութեան կարգադրութեամբ եւ օրհնութեամբ այն քահանայի, որին եկեղեցուն գրւում են նրանք:

Ծանօթութիւն. Մոսկուա եւ Պետերբուրգ քաղաքներում սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների ընտրութիւնը կատարւում է առանձին կարգադրութեան հիման վրայ (1841, յուն. 31, յօդ. 7):

97) 1205. Հայոց եկեղեցու սրբազնագործ հոգեւորականները կախուած են անընդմիջապէս այս դաւանութեան թեմական իշխանութիւնից, իսկ եկեղեցու սպասաւորողները՝ նոյն եկեղեցու աւագերէցներից: Սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների վրայ եղած բոլոր գանգատները տրւում են թեմական իշխանութեան:

1194-1205 յօդուածները ընդհանրապէս բաւական տարբեր են հին խմբագրութիւնից:

Է ԲԱԺԱՆՄՈՒՆԵՐ

Տայ-լուսաւորչական եկեղեցու հոգևոր դպրոցական
հասարարութիւնների մասին

98) 1206. Հայ պատանիների աստուածաբանական գիտութիւնների մէջ կրթուելու համար հաստատուած են Էջմիածնի վանքում հոգեւոր ճեմարան եւ ամէն մի ուսուհայոց թեմում մի հոգեւոր դպրանոց (սեմինարիա):

99) 1207. Էջմիածնի Հայոց հոգեւոր ճեմարանը գտնւում է Ամենայն Հայոց Վեհափառ Պատրիարք կաթողիկոսի գլխաւոր իշխանութեան տակ, իսկ հոգեւոր դպրանոցները կախուած են իրանց թեմական իշխանութիւններից:

100) 1208. Հայոց հոգեւոր դպրանոցների ուսման ընթացքը եւ բոլոր ներքին կարգը որոշւում են առանձին կանոններով, որոնք կազմւում են այս դպրոցների հոգեւոր իշխանութիւններում ընդ հսկողութեամբ եւ նախագահութեամբ արքեպիսկոպոսների (առաջնորդների), քննւում են Էջմիածնի Հայոց Սինոդում եւ հաստատւում բարձր կառավարութեամբ:

101) 1209. Նոյն թեմի բոլոր եկեղեցիներում եւ վանքերում, ուր գտնւում են դպրանոցները, սովորական կարգով փող է հանգանակւում յօգուտ դրանց, եւ ժողովուած դրամները երեք ամիսը մի անգամ ուղարկւում են նոյն վիճակի կոնսիստորիային՝ դպրանոցին հասցնելու համար: Բացի դրանից, վանքերը, նախանձախնդիր լինելով Հայոց եկեղեցուն, ամէն տարի իրանց արդիւնքներից նուիրում են առանձին գումարներ իրանց վիճակի դպրանոցի պահպանութեան համար:

102) 1210. Հայոց կոնսիստորիաների եւ հոգեւոր կառավարութիւնների աստիճանաւորներին եւ ծառայողներին ռոճիկները տալուս, նոյնպէս եւ հոգեւոր դպրոցական հաստատութիւնների ուսուցիչներին եւ այլ անձանց, բոլոր թեմերում 2 տոկոս հանւում է 150 ըուբլուց աւելի ռոճիկից յօգուտ դպրանոցների՝ նրանց արտակարգ պէտքերը հոգալու համար:

103) 1211. Հայոց հոգեւոր դպրանոցները պարտաւոր են իւրաքանչիւր տարուց յետոյ մանրամասն հաշիւ ներկայացնել թեմական իշխանութեան իրանց գործունէութեան համար եւ տեղեկագիրներ իրանց դրամական գումարների մուտքի, ելքի եւ մնացորդների մասին:

Այս կանոններն էլ են փոփոխութեան ենթարկուած եւ տարբեր են հին խմբագրութիւնից:

Ը ԲԱԺԱՆՄՈՒՆԵՐ

Ա գլուխ

Վանքի եւ եկեղեցական զանազան տեսակ կայքերի
եւ նրանց ձեռք բերելու ու օրարացնելու (վաճառելու) մասին

104) 1212. Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կայքը կազմւում են. 1) վանական եւ եկեղեցական շէնքերը եւ նրանց մէջ գտնուած շարժական ինչքը, 2) բնակուած եւ անբնակ հողերը, 3) դրամագլուխները (փողերը), 4) յօգուտ վանքերի եւ եկեղեցիների արուած հանգանակութիւնները եւ նուէրները:

105) 1213. Ամէն մի շարժական եւ անշարժ կայք, որը նախանշանա-
կուած է հայ-լուսաւորչական որեւէ վանքի եւ եկեղեցու կամ դրանց
պատկանող աստուածահաճոյ հիմնարկութիւնների պահպանութեան
համար, համարուում է ամբողջ հայ-լուսաւորչական եկեղեցու ընդհա-
նուր սեպհականութիւն:

106) 1214. Նոր անշարժ կայք ձեռք բերել հայոց եկեղեցիների հա-
մար թոյլատրուում է՝ այս դաւանութեան թեմական կոնսիստորիաների
միջոցով մինչեւ 300 ըուբլու, մինչեւ 1000 ըուբլու՝ այլադաւան հո-
գեւոր գործերի դէպարտամենտի միջոցով, մինչեւ 5000 ըուբլու՝ Ներ-
քին Գործոց Նախարարութեան խորհրդի վճռով, իսկ աւելի բարձր
արժողութեամբ կայքերի համար Բարձրագոյն հաճութիւն պիտի
խնդրել:

107) 1215. Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու անշարժ կայքերը չեն
կարող վաճառուել (օտարացնուել) առանց Բարձրագոյն թոյլտու-
թեան, ի բաց առեալ անպէտք ինչքը, որը կարող է ծախուել այս
դաւանութեան թեմական կոնսիստորիաների թոյլտուութեամբ մինչեւ
300 ըուբլու, այլադաւան հոգեւոր գործերի դէպարտամենտի՝ մինչեւ
1000 ըուբլու, Ներքին Գործոց Նախարարի՝ մինչեւ 5000 ըուբլու, իսկ
հինգ հազարից աւելի արժէք ունեցող ինչքը կ'վաճառուի կառավարիչ
Սենատի թոյլտուութեամբ: Անհարկաւոր շարժական կայքերի վաճա-
ռումը թոյլատրուում է կոնսիստորիաների միջոցով մինչեւ 600 ըուբլու,
դէպարտամենտի՝ մինչեւ 2000 ը., նախարարի՝ մինչեւ 10 000 ը., իսկ
դրանից աւելի բարձրի համար՝ կառավարիչ Սենատի: Անհարկաւոր
շարժական եւ անշարժ կայքի վաճառման հաստատութիւնը տրուում
է պատշաճաւոր իշխանութիւններին այն չափով, որը նշանակուած է
հասարակական անուրոգների հաստատութեան համար, կոնսիստորիան
այս դէպքում վայելում է այն իրաւունքները, որոնք յատկացուած են
նահանգական ատեաններին:

108) 1216. Յօգուտ վանքերի տրուելիք կամաւոր հանգանակու-
թիւնները արւում են այն թեմում, որտեղ մենաստանն է գտնուում, եւ
ոչ այլապէս, եթէ ոչ ամէն մի դէպքի համար առանձին թոյլտուութիւն
խնդրելով թեմական իշխանութիւնից, իսկ կայսրութեան մէջ գտնուած
մնացած թեմերում էջմիածնի հայոց Սինոդից՝ թեմական իշխանու-
թեան առաջարկութեամբ: Յամենայն դէպս այս հանգանակութիւննե-
րը կատարւում են միմիայն տեղական քաղաքացիական իշխանութեան
թոյլտուութիւնից յետոյ:

109) 1217. Ամէն տեսակ հանգանակութիւններ եւ նուէրներ, որոնք
լինում էին մինչեւ 1836 թուի մարտի 11-ը, հին սովորութիւնների հի-

ման վրայ յօգուտ հայ-լուսաւորչական եկեղեցիների, այդպիսինները
թոյլատրւում են եւ նրանից յետոյ այն թեմում, որին այս եկեղեցիները
պատկանում են: Այս տեսակ հանգանակութիւնները ուրիշ թեմերում
թոյլատրւում են միայն Սինոդի թոյլտուութեամբ, որը (1216 յօդ.) նա-
խընթաց յօդուածի մէջ որոշուած կարգով է կատարւում: Այս երկու
դէպքումն էլ պէտք է նոյնպէս եւ տեղական քաղաքացիական իշխա-
նութեան թոյլտուութիւնը խնդրել:

110) 1218. Ամենայն Հայոց Պատրիարք կաթողիկոսի, Հայոց եկե-
ղեցու թեմական առաջնորդների եւ փոխանորդների մահից յետոյ,
եթէ թողուած չէ հոգեւոր կտակ յօգուտ աստուածահաճոյ հաստա-
տութիւնների, նրանց կայքը համարւում է էջմիածնի վանքի սեպհա-
կանութիւն: Այսպիսի թողնուած կայքի վրայ լինելիք հսկողութիւնը
յանձնւում է հոգեւոր հաստատութիւններին:

111) 1219. Վանահայրերի, մայրապետների եւ ընդհանրապէս կու-
սակրօնների մահից յետոյ մնացած կայքը մնում է յօգուտ այն վանքի,
որի միաբանութեանն էին պատկանում, եթէ նրանք չեն արել հոգեւոր
կտակ յօգուտ աստուածահաճոյ հաստատութիւնների:

Բ գլուխ

Վանական եւ եկեղեցական կայքի դատի ենթարկելու
եւ քուրքերի մասին

112) 1220. Այն արտօնութիւնները, որոնք վայելում են Հայոց եկե-
ղեցիներն ու վանքերը եւ սրանց մօտ գտնուող ու պատկանող շէնքերն
ու կայքը, եւ նոյնպէս այս դաւանութեան աստուածահաճոյ հաստա-
տութիւնների շինութիւններն ու կայքերը, եւ սրբազնագործ ու սպա-
սաւորող հոգեւորականների տները՝ պետական, զեմստվոյի եւ քաղա-
քային տուրքերի ու հարկերի վճարման դէպքերում, որոշւում են այդ
մասի օրէնքների բաժնում:

Ծանօթութիւն. 1836-ին որոշումն եղաւ. էջմիածնի վանքին պատ-
կանող հինգ գիւղերը՝ Վաղարշապատ, Մաստարա, Օշական (Ուայկայ-
տարու), Մոզնի եւ Եղուարդ, ազատել մինչեւ ապագայ վերաբնութիւն
ամէն տեսակ տէրուական հարկերից եւ սովորական հողային տուրքե-
րից, այն պայմանով միայն, որ վանքն էլ իւր կողմից չծանրաբեռնի նոր
հարկերով եւ բաւականանայ այն տուրքերով ու ծառայութիւններով,
որոնք նրանք տալիս էին մինչեւ 1836-ի յունիսի 5-ը՝ գանձարանին եւ
էջմիածնի վանքին:

113) 1221. Հայոց վանքերի եւ եկեղեցիների դատական գործերը քննվում են ընդհանուր դատարանական տեղերում այն հիման վրայ, ինչ հիմամբ որ վարում են գանձարանի (պետական) դատական գործերը: Դատական ատենաները այդպիսի գործեր վճռելու ժամանակ, այն տեղերում, որտեղ չեն մտցրած Աղէքսանդր II Կայսեր դատաստանական օրէնքները, հրաւիրում են ատենան, ընդհանուր հիմունքներով, հոգեւոր իշխանութեան կողմից ներկայացուցիչներ (գեպուտատ), դիմելով դրա համար այս դաւանութեան պատշաճաւոր հոգեւոր իշխանութեան:

Ծանօթութիւն. 1838-ին բացատրուած է. Էջմիածնի վանքին պատկանող (1220 յօդ.) գիւղերի բնակիչների կայքերի վերաբերեալ վիճելի գործերը եւ գանգատները ենթարկւում են մարմնաւոր դատարանների իրաւասութեան:

Գ զ լ ո խ

Վանական եւ եկեղեցական կայքերի կառավարելու կարգի մասին

Ա բաժին. քնդիսանուր կանոններ

114) 1222. Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կայքերը կառավարելու կարգի վրայ ընդհանուր հսկողութիւն անելը պատկանում է Էջմիածնի Հայոց Սինոդին, իսկ իւրաքանչիւր թեմում՝ նրա արքեպիսկոպոսին, ինչպէս այս դաւանութեան կատարեալ հոգեւոր իշխանաւորի:

115) 1223. Ամէն մի թեմական առաջնորդ իւր պաշտօնը մտնելուց յետոյ, պարտաւոր է Էջմիածնի Սինոդին ներկայացնել իրան յանձնուած թեմի բոլոր եկեղեցական կայքերի ճիշտ ցուցակը:

116) 1224. Եկեղեցական դրամազուլուխները պիտի տոկոսներով չահեցուեն պետական կամ հասարակական վարկային հաստատութիւններում: Այս դրամազուլուխների մասնաւոր անձանց տալը, երբ այս կհամարուի եկեղեցու համար աւելի յարմար ու ձեռնտու եւ այսպիսով յանձնուած գումարը հաստատ գրաւականով կլինի ապահովուած, այսպիսի դէպքում թոյլատրուում է միայն թեմական իշխանութեան կարգադրութեամբ եւ սրա պատասխանատուութեամբ:

117) 1225. Հայ-լուսաւորչական եկեղեցիների կայքերի մասնաւոր կառավարութիւնը կախուած է անմիջապէս իւրաքանչիւր եկեղեցու երեցփոխից:

118) 1226. Իւրաքանչիւր Հայոց եկեղեցում պիտի լինի բոլոր եկեղեցական անշարժ կայքի, եկեղեցական իրերի, ուրիշ առարկաների եւ դրամների ճիշտ ու մանրամասն ցուցակ, նոյնպէս եւ ցուցակ այն

արդիւնքների, որոնք որեւէ մի իրաւունքով ստանում է եկեղեցին, եւ պատշաճաւոր ժապաւինեալ մատեան եկեղեցու բոլոր դրամական մուտքն ու ելքը գրելու համար:

119) 1227. Եկեղեցու երեցփոխը ընտրուում է ամենապատուաւոր ծխականներից՝ երեք տարով: Երեք տարին լրանալուց յետոյ նա կարող է նորից ընտրուել այս պաշտօնի համար:

120) 1228. Եկեղեցու նոր երեցփոխը, պաշտօն մտնելիս, պարտաւոր է, եկեղեցու կայքի ամբողջութեանը հաւաստիանալով, ընդունել իւր նախորդից, 1226 յօդուածի հիման վրայ կազմած ցուցակի համաձայն, եկեղեցու կայքը:

121) 1229. Եկեղեցական կայքի ամբողջութեան վրայ հսկելը, եկեղեցու եկամուտների կառավարելը, պատշաճաւոր ատենական տեղերում այդ տեսակ գործերի պաշտպանելը, եկեղեցական շէնքերի կառուցանելը եւ կարկատելը, նրանց վարձով տալը եւ մնացած այս տեսակ գործերը մտնում են երեցփոխի պարտաւորութեանց շրջանի մէջ: Նա ընդհանրապէս գործերը վարում է ինչպէս ծխի կողմից ընտրուած հաւատարմատար, իսկ մեծ գործերի համար նա իրաւունք ունի պահանջելու հասարակութիւնից, որքան հնարաւոր է ծխականների բազմամարդ ժողովից՝ առանձին հաւատարմութեւրով: Ստանալով այս հաւատարմութեւրը, նա ժողովում արձանագրած եւ որոշած գործերի վարելու նկատմամբ ազատուում է արդէն ամէն տեսակ պատասխանատուութիւնից հասարակութեան առաջ:

122) 1230. Երեցփոխին թոյլատրուում է մոմեր շինել եւ ծախել ոչ միայն իւր ծխականներին, այլ եւ ընդհանրապէս բոլոր Հայերին, որոնք գործ են ածում աստուածային պաշտամունքների, հոգեւոր պիտոյքները կատարելու եւ Հայ եկեղեցու միւս ծէսերի ժամանակ: Այս մոմերի վաճառելը լինում է եկեղեցիներում կամ եկեղեցիների մօտ. այս բանիս համար եկեղեցիների մօտ թոյլատրուում է ունենալ կրպակներ, միայն այն պայմանով, որ այս կրպակները բացուեն տեղական գլխաւոր իշխանութեան որոշմամբ եւ ոչ մօտիկ ռուսադաւան (ուղղափառ) եկեղեցիներին: Որպէսզի ազատ մնացուի այն դժուարութիւններից, որոնք կարող են առաջանալ մոմավաճառութեան ժամանակ, իրաւունք է տրուում Ամենայն Հայոց Պատրիարք կաթողիկոսին, տարբերող նշան որոշել Հայերի հոգեւոր պէտքերը կատարելու եւ ժամերգութեան ժամանակ գործածուող մոմերի եւ ռուսադաւան եկեղեցիներում բանեցնող մոմերի մէջ:

123) 1231. Անդրկովկասում Հայոց եկեղեցիների երեցփոխների տները ազատ են զօրապահման կող ու բեկառից:

124) 1232. Իւրաքանչիւր տարի լրանալուց յետոյ եկեղեցու երեցփոխը պարտաւոր է ծխականների ընդհանուր ժողովի առաջ տալ լիակատար հաշիւ եկեղեցու տնտեսական գործերի կառավարութեան վերաբերմամբ իւր արած բոլոր գործողութիւնների մասին եւ մասնաւորապէս եկեղեցու գանձարանի դրութեան մասին: Յետոյ նա ներկայացնում է այս հաշիւը իւր թեմի հայոց կոնսիստորիային:

125) 1233. Եկեղեցու երեցփոխը, որը զգալի չափով աւելացրած կլինի իւր եկեղեցու դրամագլուխը, կամ երեք անգամ եռամեայ պաշտօնը կվարի յաջորդաբար՝ կատարեալ գոհունակութիւն պատճառելով իւր իշխանութեան, սրանով իրաւունք ձեռք կբերի պարգեւատրման առաջարկուելու ընդհանուր հիմունքներով:

126) 1234. Վանական եկամուտների կանոնաւոր գործածութեան համար պատասխանատու են վանահայրերը եւ մայրապետները այս դաւանութեան վանական կառավարութեան հետ (1201 յ.):

127) 1235. Վանական կառավարութիւնները պահում են բոլոր վանական եկամուտների եւ ելքի հաշիւները, որոնք վանքի անշարժ եւ շարժական բոլոր կայքերի ցուցակի հետ ներկայացնում են, տարին լրանալուց յետոյ, թեմական իշխանութեան վերահաստեղծութեան:

128) 1236. Վանահօր կամ մայրապետի մահուան կամ տեղափոխութեան դէպքում, վանական կառավարութիւնները մի քանի աւագագոյն յարգելի վանականների կամ կոյսերի աջակցութեամբ կազմում են վանքի կայքերի մանրամասն ցուցակը եւ ներկայացնում են թեմական իշխանութեան: Նոր վանահայրը կամ մայրապետը այս ցուցակի երեսով էլ՝ պաշտօնը մտնելիս, ընդունում է մենաստանը:

Բ բաժին. Պետերբուրգի եւ Մոսկուայի հայ-յուսատորական եկեղեցիների կայքերի կառավարութեան առանձին կանոնները

129) 1237. Պետերբուրգ եւ Մոսկուա քաղաքներում գտնուած հայ-լուսաւորչական եկեղեցիների կայքերի կառավարութիւնը եւ սրա վերաբերեալ գործերը յանձնւում է ամէն մի քաղաքում առանձին խորհրդի, որ բաղկացած է մի նախագահից եւ վեց հոգի՝ հաւասար ձայներով ու ծխականներից ընտրուած անդամներից՝ եռամեայ ժամանակով:

Ծանօթութիւն. Երկու եկեղեցական խորհրդի նախագահի կոչումը եւ մայրաքաղաքի հայոց եկեղեցիների հոգաբարձուի կոչումը անցնում են իշխան Սիմօն Աբամելիք-Լազարեանց ազգատոհմում արական սեռի մէջ նախածնութեան

(աւագութեան) իրաւունքով՝ այն անձանց, որոնք հայոց դաւանութիւնն ունին: Աբամելիք-Լազարեան իշխանների ժառանգների անչափահասութեան դէպքում իրաւունք է տրոււմ մայրաքաղաքի հայ եկեղեցիների ծխականներին ընտրել իրանց միջից, մինչեւ իշխան Աբամելիք-Լազարեանների աւագ ներկայացուցչի չափահաս դառնալը, վերոյիշեալ խորհուրդների նախագահներ ամէն անգամ ոչ աւելի քան երեք տարի ժամանակով: Իսկ երբ իշխան Աբամելիք-Լազարեանների ներկայացուցիչը չափահասութեան հասնի, ժամանակաւոր ընտրուած նախագահները թողնում են իրանց այս կոչումը՝ չսպասելով ընտրողական ժամանակամիջոցի լրանալուն:

130) 1238. Բացի խորհրդի անդամներից, եռամեայ ժամանակով ընտրուում են ամէն մի խորհրդի համար երկու փոխանդամ, որոնք անդամների բացակայութեան կամ ժամանակամիջոցից առաջ դուրս գալու դէպքում նրանց տեղն են բռնում: Նախագահի հիւանդութեան կամ բացակայութեան ժամանակ նրա տեղը բռնում է ամէն մի խորհրդի մէջ նախագահի ընտրութեամբ խորհրդի անդամներից մէկը:

131) 1239. Խորհուրդների ժամանակաւոր նախագահների, անդամների եւ սրանց փոխանդամների ընտրութիւնը կատարւում է ծխականների ընդհանուր ժողովում ներկայ եղողների ձայների բազմութեամբ եւ հաստատւում է թեմական առաջնորդից: Այս ժողովներում ձայնի իրաւունք ունին արական սեռին պատկանող բոլոր անձինք, որոնք 25 տարեկան են, ունին ընդհանուր օրինական իրաւահասութիւն հասարակական պարտաւորութիւններ կատարելու եւ ծխական են եղել առնուազն երկու տարի: Ժամանակաւոր նախագահներ, խորհրդի անդամներ եւ սրանց փոխանդամներ կարող են ընտրուել միայն այն անձինք, որոնք իրաւունք ունին ծխականների ընդհանուր ժողովներին մասնակցելու: Ընտրութիւնների տեղի եւ ժամանակի մասին հաղորդւում է ծխականներին երեք անգամ կիրակի օրերը՝ եկեղեցում:

132) 1240. Խորհուրդների ընտրուելիք անդամները եւ փոխանդամները պաշտօնից դուրս են գալիս երեք տարում, առաջինները՝ հերթով, տարին երկուսը, իսկ վերջինները երեք տարին լրանալու միջոցին՝ անդամների ընտրութիւնից յետոյ, թէ՛ նրանք, թէ՛ սրանք կարող են վերընտրուել:

133) 1241. Խորհուրդների նիստերը կայացած են համարւում, երբ ներկայ են լինում ոչ պակաս, քան երեք անդամ: Որոշումները կայանում են ձայների բազմութեամբ, իսկ ձայների հաւասարութեան դէպքում, նախագահի կամ նրա տեղը ժամանակաւոր բռնողի ձայնը տալիս է առաւելութիւն:

134) 1242. Խորհրդի անդամներից մէկը կամ առանձին նշանակած այս բանի համար մի անձ վարում է խորհրդի նիստերի արձանագրութիւնները:

135) 1243. Խորհրդի պարտաւորութիւնների շրջանը մայրաքաղաքի հայոց եկեղեցիների կայքերի կառավարութեան վերաբերմամբ, նրանց հաշուապահութիւնը եւ նրանց գործավարութեան մանրամասն կարգաւորութիւնը որոշում են յիշեալ եկեղեցիների հոգաբարձուի եւ թեմակալ առաջնորդի համաձայնութեամբ, կազմած՝ գործադրող օրէնքներին յարմարացրած առանձին հրահանգով, որը հաստատում է առաջնորդից:

136) 1244. Խորհուրդներին ենթարկւում են եկեղեցիների երեցփոխները, որոնք գործակցում են դրանց՝ եկեղեցու տնտեսական գործերում, խորհրդի կազմած հրահանգների հիման վրայ: Երեցփոխները ընտրւում են մայրաքաղաքի հայոց եկեղեցիների ամէն մէկի համար ծխականներից՝ երեք տարով, 1227 եւ 123 յօդուածներում որոշուած իրաւունքներով ու կարգով:

137) 1245. Հարկաւոր դէպքերում յիշեալ եկեղեցիների գործերի վերաբերմամբ հոգաբարձուն, իբրեւ եկեղեցական խորհուրդների նախագահ, հաղորդակցութեան մէջ է մտնում կառավարչական տեղերի եւ անձանց հետ: Ատենական տեղերը եւ պաշտօնական անձինք այս հաղորդակցութեանց մէջ օրինական գործակցութիւն են ցոյց տալիս:

Թ. ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու սրբազնագործ եւ սպասաւորող
հոգեւորականութեան եկամուրների եւ նրանց որբերի
ու այրիների խնամատարութեան մասին

138) 1246. Հայոց սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականներին պահպանում է նրանց ծուխը:

139) 1247. Սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների ստացած արդիւնքը կարող է լինել երեք տեսակ. 1) մշտական, որը որոշում է ծուխը՝ պաշտօնը մտնելիս, 2) տուրքեր, որոնք ստանում են հոգեւոր պիտոյքներ կատարելիս, 3) կամաւոր տուրքեր:

140) 1248. Հոգեւոր պէտքերը կատարելիս ստացած տուրքերը սրանք են. ծննդաբերի տունը փարատելու համար՝ տասն կոպէկ, մկրտութեան համար՝ 20 կ., պսակի համար՝ 40 կ., մեծի թաղման հա-

մար՝ 40 կ., իսկ փոքրի՝ 20 կ., խոստովանութեան, զղջման եւ սբ. հաղորդութեան խորհուրդները կատարւում են ձրի: Հայոց եկեղեցու հոգեւորականներին խստիւ արգելւում է որեւէ պատճառանքով պահանջել հոգեւոր պէտքերի կատարման համար այս յօդուածում նշանակուածից աւելի տուրք:

141) 1249. Հայոց եկեղեցու սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականները իրաւունք չունին 1248 յօդուածում յիշուած տուրքերի չտալուն համար հրաժարուել սրբազան պաշտամունքները կատարելուց կամ ուշացնել (յետաձգել). սրանք միայն կարող են խնդրել կոնսիստորիային պահանջելու այդ տուրքերը մարմնաւոր իշխանութեան ձեռքով:

142) 1250. Հոգեւոր պէտքերի կատարման համար ստացած տուրքերը բաժանւում են հայոց հոգեւորականների (սրբազնագործ եւ սպասաւորող) մէջ՝ համաձայն այն կարգին, որը գոյութիւն ունէր մինչեւ 1836 թուի մարտի 11-ը:

143) 1251. Հայոց եկեղեցու սրբազնագործ եւ սպասաւորող պաշտօնեաների որբերի եւ այրիների խնամատարութեան համար տրւում են առանձին դրամարկղներ թէ էջմիածնի վանքում եւ թէ ռուսաց սահմաններում գտնուած բոլոր հայոց թեմերում:

Ծանօթութիւն. Ռուսահայոց թեմերի եկեղեցիներում թոյլատրւում է հաստատել աղքատախնամ հոգաբարձութիւն, միայն այն պայմանով, որ այդ հոգաբարձութիւնների մասին կազմած առանձին կանոնադրութիւնները՝ Աստրախանի հոգաբարձութեան համար 1874թ. յուլիսի 12-ի կազմած կանոնադրութեան մասն, կախումն ունենան Ներքին գործոց նախարարից:

144) 1252. Հայոց եկեղեցու սրբազնագործ եւ սպասաւորող պաշտօնեաների այրիների եւ որբերի խնամատարական դրամարկղները՝ իբրեւ աստուածահաճոյ շինուածքներ, գլխաւոր արդիւնք ստանում են բարեգործ մարդիկների կամաւոր նուէրներից: Բացի դրանից իւրաքանչիւր Հայ-լուսաւորչական թեմական իշխանութիւն ամէն տարի, ըստ կարելոյն, բաժին է հանում իւր թեմական արդիւնքներից մի մաս այդ արկղների համար:

145) 1253. Յօդուած այրեաց եւ որբոց խնամատարական դրամարկղների անելիք հանգանակութիւնը լինում է, առաջին՝ գանձանակներով, որոնք տրւում են այն թեմի բոլոր հայոց եկեղեցիներում, որի համար դրամարկղ է կարգուած. երկրորդ՝ այս բանի համար սահմանած առանձին մատեանում ստորագրելով:

146) 1254. Հայոց կոնսիստորիաների դիւանատան ծառայողների ու աստիճանաւորների, նոյնպէս եւ հոգեւոր ուսումնարանների ուսուցիչների եւ այլ անձանց ռոճիկները տալուց բոլոր թեմերի մէջ հանւում է մի տոկոս՝ հարկւր յիսուն ընդլի ռոճկադրամից սկսած՝ յօգուտ հոգեւորականների այրեաց եւ որբոց դրամարկղների:

147) 1255. Այրեաց եւ որբոց այդ դրամարկղների կառավարութիւնը յանձնւում է առանձին հոգաբարձութեան, թեմական առաջնորդի անմիջական հսկողութեան տակ: Այս հոգաբարձութիւնը կազմւում է թեմի ամենայարգելի աշխարհիկ երեք հոգեւորականից՝ թեմակալ արքեպիսկոպոսի ընտրութեամբ: Ընդունելով իրանց վրայ պարտաւորութիւն գործակցելու այս դրամարկղների բարեգործական նպատակին հասնելուն, նրանք չեն ստանում դրա համար ոչ մի վարձ:

148) 1256. Հոգաբարձութիւնը ստանում է յօգուտ դրամարկղի ժողոված դրամները՝ թէ՛ գանձանակով, թէ՛ մատեաններով եւ պահում է նրանց ճիշտ հաշիւը:

149) 1257. Հոգաբարձութիւնը նշանակում է եկեղեցու պաշտօնեաների այրիներին եւ որբերին նպաստ՝ ըստ իւր հայեցողութեան, բայց ոչ այլապէս, եթէ ոչ մէծ ճշտութեամբ հաւաստիանալով ճշմարիտ կարիք ունենալուն, կատարելով այդ՝ առանց անձնական շահի եւ կողմնապահութեան:

150) 1258. Հոգաբարձութիւնը այդ այրիներին եւ որբերին խնամելու՝ նպաստ նշանակելու դէպքում պէտք է պահպանի հետեւեալ կանոնները. 1) աշխատել որոշել մշտական տարեկան նպաստներ, խուսափել ինչքան կարելի է միաժամանակուայ նպաստներից: 2) Միաժամանակուայ օժանդակութիւններ տալ միեւնոյն անձին ոչ աւելի մէկ անգամից մի տարուայ ընթացքում: 3) Նպաստներ նշանակել առաւելապէս. ա) այն այրիներին եւ որբերին, որոնք սեպհական միջոցներ չունենալով ապրելու համար, զրկուած են եւ ազգականներից, որոնք գուցէ համաձայնէին նրանց պահպանել, բ) այն այրիներին, որոնք աղքատ լինելով հանգերձ, դեռեւս ծանրաբեռնուած էլ են մեծ ընտանիքով եւ գ) այն որբերին, որոնք ոչ ծնող ունին, ոչ մերձաւոր ազգականներ եւ ոչ ապրուստի միջոց: 4) Նպաստ տալ սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների այրիներին մինչեւ նրանց նոր ամուսնութեան մէջ մտնելը, որբուհիներին՝ մինչեւ մարդու գնալը, իսկ տղաներին՝ մինչեւ չափահաս լինելը կամ թեմական դպրանոց մտնելը:

151) 1259. Դրամարկղը իւրաքանչիւր ամիս նայւում է հոգաբարձութեան կողմից, թեմական կոնսիստորիայի մի անդամի կամ նրանից նշանակուած մի անձի ներկայութեամբ: Չորս ամսից յետոյ հոգաբար-

ձութիւնը ներկայացնում է թեմական կոնսիստորիային մանրամասն տեղեկագիր ելքի, մուտքի եւ դրամական մնացորդի մասին, իսկ տարին լրանալուց յետոյ՝ իւր կարգադրութիւնների մասին հաշիւ:

152) 1260. Հոգաբարձութեանց գործողութիւնների վրայ եղած գանգատները տրւում են ի քննութիւն եւ վճռահատութիւն թեմական կոնսիստորիային:

Այսպէղ վերջանում է Պօլոժնիան, որը շար փարբերութիւն ունի 1836-ի խմբագրութիւնից. այժմ կգերեղեմ ռուսաց օրէնսգրքի մէջ մտած այն բոլոր կանոնները, որոնք վերաբերում են Հայոց եկեղեցուն, եւ որոնք գործադրում են եւ խմբագրուած են միմիայն պետութեան մասնակցութեամբ, առանց հայոց հոգեւոր իշխանութեան գիտութեան:

IX ՀԱՏՈՐ. ԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐ (Зак. о соет.)

Դ գլուխ

Հայ-լուսաւորչական հոգեւորականութեան մասին

Ա բաժին. հոգեւորականութեան բաժանմունքի եւ այդ կոչման սպացոյց ունեւալու մասին

467. Հայ-լուսաւորչական հոգեւորականութիւնը բաժանւում է երկու մասի, կուսակրօն եւ աշխարհիկ:

468. Կուսակրօն հոգեւորականութեան պատկանում են. 1) հոգեւոր իշխանաւորներ՝ Էջմիածնի Պատրիարքը կամ Հայոց ծայրագոյն կաթողիկոսը, արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ եւ վանահայրեր, 2) մնացած կուսակրօն միաբանութիւնը:

469. Աշխարհիկ հոգեւորականութեան պատկանում են. 1) աւագերէցները, երէցները, աւագ սարկաւագները, սարկաւագները եւ կիսասարկաւագները, 2) դպիրներ կամ սպասաւորող պաշտօնեաներ:

470. Հոգեւոր կոչման ապացոյցներն են. 1) վկայականը, որը տրւում է Էջմիածնի Հայոց Սինոդի կողմից, 2) այն ցուցակները, որոնք պահում են Սինոդը եւ տեղական կոնսիստորիաները՝ նշանակելով մէջը այն բոլոր Հայոց հոգեւորականութեան սրբազնագործ եւ սպասաւորող թէ՛ կուսակրօն, թէ՛ աշխարհիկ անգամները, որոնք գտնւում են Ռուսաստանում:

Բ քաժիկն. կոուսակրօն հոգևորականութեան մասին

471. Ոչ ոք չի կարող կուսակրօն (վանական) դառնալ առանց էջմիածնի Սինոդի թոյլտուութեան՝ թեմական իշխանութեան առաջարկութեամբ: Վանական դառնալուց առաջ ցանկացողը ենթարկւում է ունկնդրողական փորձին, որը կատարւում է Հայոց եկեղեցու դրած կանոնադրութիւնների հիման վրայ:

472. Կուսակրօն դառնալ ցանկացողը պիտի լինի առնուազը 30 տարեկան: Բացառութիւն կարող է լինել ոչ այլապէս, եթէ ոչ առանձնակի, յարգելի պատճառներով՝ Հայոց եկեղեցու կանոնների հիման վրայ: Բայց չի արգելւում վանք մտնել ունկնդրողական փորձի համար եւ 30 տարի չունեցողներին:

473. Կուսակրօն դառնալու եւ մինչեւ իսկ ունկնդիր լինելու համար պահանջւում է նախօրէն այն անձանց եւ տեղերի (ատեան) համաձայնութիւնը, որոնցից կախուած են ընծայացուները: Հարկատու դասակարգին պատկանող անձինք կուսակրօն են դառնում ոչ այլապէս, եթէ ոչ նահանգապետի թոյլտուութեամբ:

474. Ամուսնացած անձանց թոյլ է տրւում կուսակրօն դառնալ միայն այն դէպքում, երբ նրանք մանկահաս երախայք չունին եւ երկու ամուսինը ցանկանում են վանականութիւն ընդունել:

475. Վանական դարձողները հրաժարւում են իրանց անշարժ կալուածքներից, իսկ կոչումն ստանալուց յետոյ չեն կարող ձեռք բերել ոչ նոր անշարժ սեպհականութիւն. բայց չի արգելւում նրանց գնել անշարժ կայքեր այն եկեղեցիների եւ վանքերի օգտին, որոնց նրանք պատկանում են: Եթէ այս տեսակ կալուածք կընկնի իբրեւ ժառանգութիւն կուսակրօններին, այն ժամանակ նրանք պարտաւոր են կամ ուրիշին տալ, կամ վաճառել վեց ամսուայ ընթացքում: Կուսակրօնի շարժական կայքի հետ, եթէ նա կմեռնի առանց կտակի եւ ժառանգներ չի ունենալ, պէտք է վարուել այլադաւան հոգեւոր գործերի օրէնքներում որոշած կանոնների (Պօլօժէնիա) համաձայն:

476. Կուսակրօնները ազատ են ամէն տեսակ հարկերի եւ կոռու բեկառի վճարումից:

477. Կուսակրօնները զերծ են մարմնական պատժից:

478. Կուսակրօններին արգելւում է որեւէ ապրանքներով առեւտուր անել, բացի իրանց սեպհական ձեռագործի վաճառումից, եւ այն էլ ոչ այլապէս, բայց եթէ իրանց իշխանութեան թոյլտուութեամբ:

479. Ռուսաստանում Հայոց կուսակրօն հոգեւորականութեան հոգեւոր գործերը ենթարկւում են իրանց հոգեւոր իշխանութեան քննու-

թեան եւ վճռահատութեան. վիճելի եւ ուրիշ քաղաքացիական գործերի համար՝ թէ հայ հոգեւորականների մէջ ծագած, թէ հայոց հոգեւորական դասին չպատկանող անձանց ու սրանց մէջ առաջացած եւ նոյնպէս քրէական եւ ուրիշ մնացած գործերի համար նրանք ենթարկւում են մարմնաւոր դատարանին՝ ընդհանուր հիմունքների հիման վրայ:

480. Այն կուսակրօնները, որոնց Հայոց եկեղեցու կանոնադրութիւնների հիման վրայ թոյլ է տրւում թողնել այդ կոչումը, քաղաքացիական կացութեան մէջ մտնելիս, նրանք օգտւում են միմիայն ըստ ցեղի եւ ըստ ծագման նրանց յատկացրած իրաւունքներով, առանց վերադարձնելու նրանց այն արտօնութիւնները, աստիճանները եւ առաւելութիւնները, որոնք ծառայութեամբ կարող էին ձեռք բերել նրանք մինչեւ կուսակրօն դառնալը, նոյնպէս եւ այն կալուածքները, որոնք ստացել են կամ ժառանգութեամբ, կամ ձեռք են բերուած վանականութիւն մտնելուց առաջ: Վանականութիւնը թողնելու թոյլտուութիւնը տալիս է էջմիածնի Հայոց Սինոդը:

Գ քաժիկն. աշխարհիկ հոգևորականութեան մասին

1) Աշխարհիկ հոգևորականութեան մէջ մտնելու եւ այս կոչման իրաւունքներ ստանձնելու մասին

481. Հայոց եկեղեցու աշխարհիկ հոգեւորականութեան մէջ կարող են մտնել, էջմիածնի Հայոց Սինոդի թոյլտուութեամբ՝ այս դաւանութեան թեմական իշխանութեան առաջարկութեամբ, ամէն կացութեան անձինքներ՝ նախօրէն համաձայնութիւն խնդրելով այն մարդիկներից եւ ատեաններից, որոնցից կախուած են: Հարկատու դասին պատկանող անձանց պէտք է ընդունել ոչ այլապէս, եթէ ոչ նահանգապետի թոյլտուութեամբ:

482. Հայոց եկեղեցու սրբազնագործ հոգեւորականները՝ եկեղեցու նախկին կանոնադրութիւնների հիման վրայ, պաշտօնի են կարգւում եւ աստիճաններ ու ձեռնադրութիւն են ստանում այս դաւանութեան թեմակալ առաջնորդների ձեռքով: Դպիրները կամ սպասաւորող պաշտօնեաները պաշտօնի են կարգւում թեմական իշխանութեան կարգադրութեամբ եւ օրհնութեամբ այն քահանայի, որի եկեղեցուն են գրուած:

Ծանօթութիւն. Մոսկուայում եւ Պետերբուրգում սրբազնագործների ու պաշտօնից բոլոր դասի ընտրութիւնը կատարւում է առանձին կանոնադրութեամբ:

1841 թուի յունուարի 31-ին բարձրագույն հաստատուած կանոնների հիման վրայ սրբազնագործ Եկեղեցականների եւ հոգեւոր դասի ընտրութեան իրաւունքը տրուում է Աբամելիք-Լազարեաններին, նախօրէն համաձայնութիւն կայացնելով թեմակալ առաջնորդի հետ:

483. Հայոց եկեղեցու աշխարհիկ հոգեւորականները օրինաւոր պսակի միջոցով իրանց կացութեան իրաւունքները հաղորդում են իրանց կանանց, որոնք վայելում են նոյն իրաւունքները իրանց ամուսինների մահից յետոյ էլ, եթէ այդ իրաւունքներից չեն զրկուում դատաստանական վճռով եւ չեն ամուսնանալ այնպիսի անձի հետ, որը ուրիշ կացութեան (դասակարգի) է պատկանում:

Ծանօթութիւն. Հայոց եկեղեցու սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների այն այրիները, որոնք չեն պատկանում տոհմական ազնուականութեան, վայելում են նոյն իրաւունքները, որոնք ունին 368 յօդուածում յիշուած ռուսադաւան սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների այրիները:

Ահա՛ եւ 368 յօդուածը նոյն IX հատորում.

«Տոհմական ազնուականութեան չպատկանող սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների այրիները, եթէ նրանք ըստ ծագման չունին բարձր կացութեան իրաւունքներ, սրբազնագործների այրիները ունենում են անձնական ազնուականութեան իրաւունք, իսկ սպասաւորողների (դպիր, ժամհար, տիրացու) այրիները վայելում են անձնական պատուաւոր քաղաքացիութեան իրաւունքներ»:

484. Հայոց աշխարհիկ հոգեւորականների որդիների կացութեան իրաւունքները որոշուած են 502 յօդուածի 3-րդ կէտում եւ 506 յօդուածի 24 կէտում:

Ահա՛ 3-րդ եւ 24-րդ կէտերը.

«502. 3-րդ կէտ. Բարձր կացութեան իրաւունքներ չունեցող ռուսադաւան եւ հայադաւան հոգեւոր անձանց որդիները»-«պատկանում են ծննդեան իրաւունքով պատուաւոր տոհմական քաղաքացիների դասին»:

«506 յ. 24-րդ կէտ. Բարձր կացութեան իրաւունքներ չունեցող ռուսադաւան եւ հայադաւան սպասաւորող հոգեւորականների (դպիր-Չահընկալ, ժամհար, տիրացու) որդիները, երբ եւ ինչ կոչման էլ ծնուած լինեն»-«կարող են խնդրել, որ նրանք հաշուեն անձնական պատուաւոր քաղաքացիների դասում, առանց տոհմական շարունակութեան»:

2) Աշխարհիկ հոգեւորականութեան իրաւունքների եւ պարտաւորութիւնների մասին՝ ըստ կացութեան

485. Ռուսահայոց աշխարհիկ հոգեւորականութիւնը ազատ է ամէն տեսակ անձնական հարկերից եւ կոռ ու բեկառից, եւ սրբազնագործները ազատ են նաեւ զինուորակոչութիւնից:

486. Հայոց սրբազնագործ հոգեւորականները, նրանց կանայք եւ որդիք, նոյնպէս եւ սպասաւորողները եւ նրանց որդիք, զերծ են մարմնական պատժից:

487. Հայոց աշխարհիկ հոգեւորականութեան թոյլ է տրուում տիրել անշարժ կայքերի մասնաւոր անձանց համար կարգուած կարգերի հիման վրայ, բայց ազնուականների հողեր ձեռք բերել կարող են միայն նրանք, որոնք պատկանում են տոհմական ազնուական դասակարգին (քաղաքաց. օրէնքներ):

488. Հայոց աշխարհիկ հոգեւորականութեան տները զօրապահութեան կոռ ու բեկառը կրելու վերաբերմամբ, օգտուում են այն արտօնութիւններով, որոնք զրուած են հողային տուրքերի օրէնքներում (Земельный налог):

Ահա՛ վերջի կտորում յիշուած օրէնքները (IV հատոր, II գիրք).

«270. յօդ. 3-րդ կէտ. Այն տեղերում, որոնց վրայ չի տարածուած 255 յօդուածի 1 ծանօթութեան մէջ առաջ բերուած կանոնների ներգործութիւնը, զօրապահական կոռ ու բեկառից ազատուում են ռուսադաւան եւ հայադաւան սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների տները, լինեն նրանք իսկական պաշտօնում, թէ հիւանդութեան կամ ծերութեան պատճառով արձակուած, միեւնոյն է, եւ նոյնպէս սրանց այրիների եւ որբերի տները, մինչեւ անգամ եթէ յիշեալ տները բնակութեան տեղեր լինեն կամ երկրորդական շինութիւններ լինեն եւ նրանց մի մասը վարձով տրուած լինի, միմիայն եթէ որ դրանք բոլորը մի բակ են կազմում եւ մի համարի տակ են ամփոփուած: Բայց երբ տները զանազան համարներով են, եւ յիշեալ անձինք նրա մէջ չեն ապրում, ենթարկուում են այն ժամանակ բնակարանային տուրքերի ընդհանուր հիմունքներին»:

«270 յօդ. 4-րդ կէտ. Հայ-լուսաւորչական եկեղեցիները եւ վանքերը, նրանց մօտ գտնուած եւ նրանց պատկանող բոլոր շէնքերը եւ կալուածքները, թէկուզ նրանք վարձով տրուելիս եւ եկամուտ բերելիս լինեն, նոյնպէս եւ այս դաւանութեան աստուածահաճոյ հաստատութիւններին պատկանող բոլոր շինութիւնները եւ կալուածքները, թէկուզ նրանք վարձով տրուելիս եւ եկամուտ բերելիս լինեն, ամէն

տեղ ազատուում են զօրապահական բեկառներին, հողային հարկից եւ ընդհանրապէս ամէն տեսակ քաղաքային եւ պօլիցիական բեկառներին, միմիայն բացի կամուրջների նորոգման, մաքրութեան հսկման եւ լապտերների պահպանութեան տուրքերից»:

488-ի ծանօթութիւն. Այն տեղերում, որտեղ մտցրուած չէ 1870-ի քաղաքային կանոնադրութիւնը, հայոց աշխարհիկ հոգեւորականութեան պատկանող տները, որոնց մէջ իրանք բնակուում են, ազատուում են քաղաքային գետնահարկից եւ ուրիշ քաղաքային բեկառներից, բացի սալայատակների նորոգումից, փողոցներում եւ բակերում պահանջուելիք մաքրութեան եւ լապտերների պահպանութեան պարտքից միւս բնակիչներին հաւասար:

489. Թէ հոգեւոր, թէ վիճելի եւ ուրիշ քաղաքացիական եւ քրէական գործերի նկատմամբ, որոնք վերաբերում են հայոց սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականներին, պահպանուում է այն կանոնը, որը նշանակուած է 479 յօդուածում:

490. Հայոց եկեղեցու աշխարհիկ հոգեւորականները կարող են, ըստ ցանկութեան, թողնել հոգեւոր կոչումը, բայց ոչ այլապէս, եթէ ոչ էջմիածնի հայոց Սինոդի թոյլտուութեամբ, թեմական իշխանութեան առաջարկութեամբ, եթէ նրանք, ըստ ծննդեան, չեն վայելում պատուաւոր քաղաքացիութեան իրաւունք եւ ըստ ուսման ձեռք չեն բերել քաղաքացիական ծառայութիւնը մտնելու իրաւունք, կոչումը թողնելուց յետոյ պարտաւոր են ընտրել քաղաքային կամ գիւղական դասի կեանք:

491. Հայոց հոգեւորականների որդիքը ընդունուում են քաղաքացիական ծառայութեան մէջ այն կանոնների հիման վրայ, որոնք գրուած են պետութեան որոշմամբ ծառայութեան մէջ մտնելու օրէնքներում:

492. Հայոց վանքերի եւ եկեղեցիների կալուածքների տիրելու եւ նրանց կառավարելու կարգի մասին գրուած են այլադաւան հոգեւոր գործերի օրէնքներում (Պօլսթէնիա):

491-ի յօդուածի բացաւրութիւնը գրնում ենք III հաւորի մէջ՝ I գիրք.

«Յօդ. 5, 4-րդ կէտ. Ռուսադաւան եւ հայադաւան եկեղեցիների քահանաների, սարկաւազների եւ սպասաւորողների (դպիր՝ չորս աստիճանաւոր, ժամհար, տիրացու) որդիք առանց խտրութեան, ծնուած էլ լինեն իրանց հօր հոգեւոր կոչման մէջ մտնելուց առաջ, թէ յետոյ»-«իրաւունք ունին քաղաքացիական ծառայութեան մէջ մտնելու»:

«29 յօդ. 2-րդ կէտ, 3) Ռուսադաւան եւ հայադաւան սրբազնագործ եւ սպասաւորող այն հոգեւորականները, որոնք այս կոչման մէջ

մտել են անձնական ազնուականներից կամ սրբազնագործների որդիներից»-«սրանք պատկանում են ղեւանական ծառայողների երկրորդ կարգին»:

3-րդ կէտ, 4) Իսկ հասարակ դասակարգից եղածների որդիքը երրորդ կարգին են պատկանում:

V ՎՏՏՈՐ. ՎՐԿԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

4842 յօդուածի 18-ի ծանօթութիւնը. «Հարկատու դասակարգին պատկանող անձինք, որոնք ժողովրդից արձակուում են ռուսադաւան եւ հայադաւան աշխարհիկ հոգեւորականութեան մէջ մտնելու համար, կանոնադրեալ կարգով հոգեւոր աստիճան ընդունելուց կամ եկեղեցակոչման մէջ մտնելուց յետոյ, ազատուում են թէ իրանք, թէ իրանց որդիք հարկերից»:

X ՎՏՏՈՐ. ՊՍԱԿՈՒՈՂՆԵՐԻ ՏԱՐԻՔԻ ՄԱՍԻՆ

«63 յօդ. արգելուում է պսակուել արականներին 18 տարեկանից, իսկ իգականներին 16-ից առաջ, այս կանոնս տարածուում է հռոմայական, աւետարանական եւ հայ-լուսաւորչական դաւանութեան պատկանող անձանց, ի բաց առեալ Կովկասի տեղական բնակիչներին, որոնց թոյլ է տրուում պսակուել՝ փեսային 15, հարսնացուին՝ 13 տարեկան եղած ժամանակ»:

XII ՎՏՏՈՐ. ԿԱՌՈՒՅԱՆՈՂԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐ

Բ գլուխ

Ա բաժին. այլադաւան քրիստոնեաների եկեղեցիների կառուցման մասին

246. Ոչ ոք իրաւունք չունի ինքնակամ այլադաւան քրիստոնէական եկեղեցի շինել:

247. Այն անձինքը կամ հասարակութիւնը, որոնք կամենում են այս դաւանութեանց եկեղեցիներ կանգնել (246 յօդ.), պարտաւոր են խնդրագրերով ղեմել այդ մասին նահանգական վարչութեան եւ կառավարութեան: Այս տեղերը, յարաբերութիւն սկսելով ռուսադաւան եւ ուրիշ թեմական իշխանութեան հետ, որի իշխանութեան տակ գտնուում է ծուխը, հաւաստիանում են՝ չկան որեւէ արգելքներ չէնքի

կառուցման համար, եւ ապա այս տեղեկութիւնները հաղորդում են իրանց կարծիքներով Ներքին Գործոց Նախարարութեան այլադաւան հոգեւոր գործոց դեպարտամենտին:

250. Այլադաւան քրիստոնեաների եկեղեցիների նորոգութիւնը, եւ նոյնպէս նորերի կառուցումը հնացածների կամ որեւէ աղէտալի դէպքի պատճառով խանգարուածների (քանդուածների) փոխարէն, թոյլատրւում է իրանց հոգեւոր իշխանութեան հրամանով ըստ պատկանելոյն:

251. Ռուսադաւան եկեղեցիների առանց մակարդակի եւ ճակատի չչինելու կանոնը տարածւում է եւ միաքրիստոնեայ եկեղեցիների վրայ:

252. Այլադաւան քրիստոնէից եկեղեցիները նախագիծը եւ ճակատագիծը նահանգական եւ գաւառական քաղաքներում եւ գիւղերում յանձնւում է տեղական կառուցանողական բաժանմունքներին ի քննութիւն:

256. Յօդուածում թոյլ է տրւում փայտէ եկեղեցիներ կառուցանել, երբ ծխի միջոցները չեն ներուում, կամ քար չի ճարւում շէնքի համար:

XIV ՎԱՏՈՐ. ՅԱՆՅԱՆ-ԶՆԵՐԻ ԱՌԱՋՆ ԱՌՆԵԼՈՒ

ԵՒ ԽԱՓԱՆԵԼՈՒ ՕՐԷՆ-ԶՆԵՐ

Վերելում գրուեցին այն կանոնները, որոնք սահմանուած են կարգալոյծ հոգեւորականների համար, այս մասին աւելի ընդարձակ խօսում է այս՝ ԺԴ հատորում, 176-182 յօդուածների մէջ:

XV ՎԱՏՈՐ. ՊԱՏԺԱԿԱՆ ՕՐԷՆ-ԶՆԵՐ

193. Այլադաւան քրիստոնեաների քահանայագործ հոգեւորականները, որոնք գիտութեամբ ռուսադաւանին թոյլ կտան խոստովանուելու, հաղորդուելու եւ վերջին օծումն ստանալու իրանց ծէսերով, այս բանի համար ենթարկւում են. առաջի անգամ՝ տեղից հեռանալուն վեց ամսից մի տարի ժամանակով, իսկ երկրորդ անգամ՝ աստիճանից զրկուելուն:

Երբ այս հոգեւոր պէտքերը կը կատարեն ռուսադաւանի վերաբերմամբ անգիտութեամբ, նրանք կ'ենթարկուեն խիստ յանդիմանութեան, ինչպէս իրանց կոչման բարձրութեան հետ անհամաձայն անգործութեան համար:

194. Այլադաւան քրիստոնեաների հոգեւորականները, որոնց համար կհաստատուի, որ նրանք ռուսադաւան մանուկներին քրիստոնէական վարդապետութիւն են սովորեցնում, կամ յուճադաւանութեան հակառակ ներշնչումներ են անում, թէեւ հապացուցուի էլ, որ դաւանափոխելու դիտաւորութեամբ են անում, այս բանի համար ենթարկւում են. առաջին անգամ՝ իրանց տեղից եւ պաշտօնից հեռանալուն մէկից մինչեւ երեք տարի. երկրորդ անգամ՝ աստիճանից զրկուելուն եւ բանտարկուելուն ութ ամսից մինչեւ մի տարի եւ չորս ամիս:

1941. Այլադաւանների քահանայագործները եթէ իրանց ծէսերով կըրօշմեն ռուսադաւանին կամ կկատարեն ուրիշ քահանայագործութիւն, որով ընդունողը կհամարուի այս դաւանութեան պատկանող, կամ թոյլ կտան, կամ կկատարեն իրանց ծէսերով մկրտութիւն ռուսադաւանների վրայ, այս բանի համար կենթարկուեն պաշտօնից զրկուելու եւ կարգալոյծ լինելու պատժին:

195. Այլադաւան քրիստոնեաների հոգեւորականները, եթէ կրնդունեն ռուսահպատակ այլադաւանին իրանց դաւանութեան մէջ առանց ամէն մի դէպքի համար թոյլտուութիւն խնդրելու, ենթարկւում են առաջին եւ երկրորդ անգամ՝ խիստ յանդիմանութեան, երրորդ անգամ՝ պաշտօնից հեռանալուն երկու տարով, իսկ չորրորդ անգամ՝ կարգից զրկուելուն եւ կարգի հետ միացած առանձին իրաւունքներից եւ արտօնութիւններից:

218 Յօդուածում ասում է, որ եկեղեցու մէջ բարեկամելու թեան դէմ կուսակրօն եւ աշխարհիկ հոգեւորականների արած անկարգութիւնների համար յանցաւորները դատւում եւ պատժւում են իրանց հոգեւոր իշխանութիւնից. իսկ սպասաւորողները եկեղեցում մէկին ծեծելու համար՝ պաշտօնից զրկուելուց զկնի ենթարկւում են այդ յանցանքների համար նշանակած պատժին:

230 յօդուածի մէջ I, II, III կէտերում որոշուած են Հայոց եկեղեցում գործածուող սուրբ, օրհնուած եւ գործածուող անօթների ցուցակը:

230. I, 2) Հայոց եկեղեցու կանոններով սուրբ համարւում են. սկիհը, մաղձման, մասնատուփ, խաչեր, Աւետարան, մեռնոյվ օծած պատկերներ, մասունքներ, խաչերի, պատկերների եւ մասունքների շրջանակները, սրբազան անօթների ծածկոցները, աթոռի եւ սեղանի ծածկաշորերը, եւ սեղանի մէջի օծուած խաչով վէմ քարը, որի վրայ պատարագ են անում:

Օրհնուած առարկաներն են. ջուր օրհնելու ամաններ, կժեր, զգեստներ, բազմաթիւ աշտանակներ եւ սրանց մէջ տրուած մոմեր, աշտա-

նակներ (մոմկալ) մեծ ու փոքր սեղանի վրայ եւ սեղանի առաջ եւ մասունքների դիմաց, աստուածապաշտական գրքեր եւ եկեղեցու դռներ:

Զօրհնուած իրեր համարուում են. սրակիչներ եւ կանթեղներ, մկրտութեան անշարժ աւագանները, քարից կտրուած, սեղանի մօտ հիւսիսային պատի մէջ շինած:

1575 յօդ. Հռոմէական, Հայ-լուսաւորչական եւ Հայ կաթողիկէ քահանաները եւ բողոքական քարոզիչները օրէնքով անվաւեր համարուած պսակ կատարելուն համար, եթէ այս եղել է գիտենալով, ենթարկուում են կարգալոյծ լինելու պատժին եւ բանտարկութեան ութ ամսից մինչեւ մի տարի չորս ամիս:

Եթէ այդ անում են սխալմամբ, զանազան առանձնակի հանգամանքների բերմամբ, այդ դէպքում առաջի անգամ ենթարկուում են խիստ յանդիմանութեան, երկրորդ անգամ՝ պաշտօնից զրկուելուն: Իսկ եթէ գիտութեամբ պսակ կանեն, շահասիրական կամ ուրիշ անձնական տեսակէտներով, եւ այդ պսակը թէեւ օրէնքով արգելուած, բայց անվաւեր է, նրանք զրկուում են կարգից, իսկ եթէ արդարացուցիչ հանգամանքների պատճառով սխալմամբ է եղել, նրանք խիստ յանդիմանութեան են ենթարկուում:

XV ՎԱՏՈՐ. ՎԱՇՏԱՐԱՐ ԴԱՏԱԻՈՐՆԵՐԻ ՊԱՏԺԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐԸ

5 յօդ. Սրբազնագործները եւ կուսակրօնները եթէ դատապարտուում են կալանաւորման կամ բանտարկութեան, ուղարկուում են ոչ բանտ, այլ իրանց թեմական իշխանութեան՝ պատիժը կրելու վերջինիս կարգադրութեամբ:

XVI ՎԱՏՈՐ. ԶՐԷԱԿԱՆ ԴԱՏԱԻԱՐԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐ

1001 յօդուածից մինչեւ 1029 յօդ. խօսուում է այն յանցանքների մասին, որոնք ենթարկուում են հոգեւոր եւ աշխարհական դատարաններին:

Նորին Կ. Բարձրութիւն Կովկասի փոխարքայի կարգադրութիւնը 1865թ. դեկտեմբերի 29, համար 81՝ Տփղիսում. էջմիածնի ծայրագոյն Պատրիարքի ընտրութեան մասնակցող աշխարհական պատգամաւորների մասին: Շրջաբերական Անդրկովկասի նահանգապետներին եւ Հայոց թեմական առաջնորդներին:

Հայ-լուսաւորչական դաւանութեան հոգեւոր գործերի կառավարութեան համար սահմանուած կարգադրութեամբ (ԺԱ հատ., մաս. Ա,

գլ. 2, յօդ. 917 եւ 919) որոշուած է, որ Ամենայն Հայոց Պատրիարք կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակցեն. Հայոց լուսաւորչական էջմիածնի Սինոդի բոլոր անդամները եւ նոյն ժամանակ էջմիածնում գտնուող եօթն աւագագոյն եպիսկոպոս (եպիսկոպոսների քիչութեան դէպքում, այդ թիւը լրանում է այնտեղի աւագագոյն վարդապետներից), թեմակալ առաջնորդները, կամ նրանք, որոնց սրանք այս բանի համար հոգեւորականներից կնշանակեն, եւ բացի դրանից աշխարհական պատգամաւորներ, որոնք ընտրուում են ամէն մի թեմից մի-մի հոգի:

Աշխարհական պատգամաւորների ընտրութեան վերաբերմամբ նոյն Պօլօթէնիայում (յօդ. 917) որոշուած է, որ նրանք ընտրուում են բոլոր մելիքներից, իւզբաշիներից եւ Հայոց եկեղեցու մնացած պատուաւոր աշխարհական անդամներից, որոնք Հայոց եկեղեցու նախնական սովորութեան համաձայն՝ այդ իրաւունքը վայելում են: Ի նկատի առնելով էջմիածնի ծայրագոյն պատրիարքի առաջիկայ ընտրութիւնը, ցանկանալով Անդրկովկասի Հայ հասարակութեան հնարաւորութիւն տալ բոլորովին կանոնաւոր եւ օրէնքներին համապատասխան ընտրութիւն կատարել աշխարհական պատգամաւորների վերաբերմամբ, որոնք իրաւունք ունին մասնակցելու այսպիսի կարեւոր գործում եւ կամենալով նախազգուշացնել այն անկանոն շեղումներից, որոնք տեղի են ունեցել նախորդ ընտրութիւնների ժամանակ, եւ հարկաւոր եմ համարում որոշել հետեւեալ կանոնները ի հրահանգութիւն:

1. Անդրկովկասի Հայոց թեմի ամէն մի առաջնորդ, երբ ստանում է էջմիածնի Սինոդի ծանուցումը Ամենայն Հայոց Պատրիարքի ընտրութեան համար, յայտնում է այդ մասին իւր թեմի նահանգապետին մէկ աշխարհական պատգամաւոր ընտրելու նկատմամբ անելիք կարգադրութիւնների համար, որը (պատգամաւորը) պիտի մասնակցի Ամենայն Հայոց Պատրիարքի ընտրութեանը:

2. Թեմակալ առաջնորդները, իրանց սահմաններում հիմնուելով թեմերի բաժանման վրայ, որը սահմանուած է Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կառավարութեան համար նշանակուած Պօլօթէնիայում (ԺԱ հ., ա. մ., գլ. Դ, յօդ. 962, 963, 964 եւ 965), ցոյց է տալիս այն գաւառները եւ գաւառակները, որոնց մէջ հաստատուած են հոգեւոր կառավարութիւններ եւ գործակալութիւններ եւ որոնց մէջ Հայոց եկեղեցու անդամները այս եկեղեցու նախնական սովորութեան համաձայն՝ իրաւունք ունին մասնակցել աշխարհական պատգամաւորի ընտրութեան, պարտաւոր են ընտրել իրանց մէջից ներկայացուցիչներ:

3. Թեմակալ առաջնորդից այդպիսի ծանուցում ստանալուց յետոյ, նահանգապետը անում է պատշաճաւոր կարգադրութիւն յայ-

տարարելու գաւառապետների միջոցով Հայոց եկեղեցու այն տեղերի անգամներին, որոնք ստորադրուած են հոգեւոր կառավարութեան կամ անմիջապէս կոնսիստորիայից կախուած գործակալութիւններին, որպէսզի նրանք որոշ ժամանակին ընտրեն երկու ներկայացուցիչ, որոնք նշանակեալ ժամանակին պարտաւոր են գալ թեմի այն քաղաքը, որին պատկանում են նրանք եւ այն քաղաքի ներկայացուցիչների հետ ընտրեն այն թեմի համար մի պատգամաւոր:

Օանօթ. Թէեւ Քուբայիսի գործակալութիւնը չի ստորադրուում անմիջապէս թեմ. իշխանութեան, բայց որովհետեւ հայոց եկեղեցիները, որոնք գտնուում են Իմերեթիայում եւ Գուրիայում, Վրաստանի թեմի մի մասն են կազմում, ուստի եւ Քուբայիսի գործակալութիւնը ընտրում է երկու ներկայացուցիչ:

4. Ներկայացուցիչ կարող են ընտրուել թէ տեղական ընտրողներից, թէ թեմական քաղաքի բնակիչներից, որոնք իրաւունք ունին մասնակցել ընտրութիւններին: Տեղական բնակիչներից ընտրուած ներկայացուցիչները կարող են թեմական քաղաք գնալու անհնարաւորութեան դէպքում իրանց ձայնը ուրիշին տալ հաւատարմաթղթով:

5. Որեւէ թեմի գլխաւոր քաղաքի ներկայացուցիչներ ընտրելու համար իւրաքանչիւր թեմական առաջնորդ, նահանգապետների հետ համաձայնութիւն կայացնելուց յետոյ, հրամանագրում է իւր քաղաքի բոլոր եկեղեցիների աւագ քահանաներին, որ նրանք առաջիկայ կիւրակի օրը եկեղեցիներում ծանուցմամբ հրաւիրի այն անձանց, որոնք Հայոց եկեղեցու վաղեմի սովորութեան համաձայն՝ իրաւունք ունին մասնակցելու աշխարհական պատգամաւորի ընտրութեանը, իրանց մէջից ընտրել ներկայացուցիչներ պատգամաւոր ընտրելու համար, որը պարտաւոր է մասնակցել Ամենայն Հայոց Պատրիարքի ընտրութեանը: Այդ ներկայացուցիչների ընտրութիւնը լինում է հետեւեալ կերպով:

ա) Ամէն մի եկեղեցում այն անձինք, որոնք Հայոց եկեղեցու վաղեմի կանոններով իրաւունք ունին մասնակցելու պատգամաւորի ընտրութեան, ընտրում են իրանց մէջից երեք-երեք պատգամաւոր:

բ) Ներկայացուցիչների ընտրութիւնը պիտի կատարուի կամ եկեղեցում ժամերգութիւն չեղած ժամանակ, կամ նրա բակում, ընտրութիւնը պիտի վերջանայ ութերորդ օրը՝ ծանուցման օրից հուշելով:

գ) Ներկայացուցիչներ ընտրելուց յետոյ կազմուում է ընտրողական թերթ, որի մէջ նշանակուած են լինում ընտրուած ներկայացուցիչների անունները եւ ազգանուններն ու ընտրողների ստորագրութիւնը:

դ) Ներկայացուցիչների ընտրութեան վերջանալուց յետոյ, աւագ

քահանաները ներկայացնում են ընտրողական թերթերը իրանց թեմական առաջնորդներին, որոնք ըստ կարգի յանձնում են նահանգապետներին, իսկ սրանց չեղած տեղում՝ գաւառապետներին:

6. Նահանգապետի կամ գաւառապետի համաձայնութիւնը առնելուց յետոյ, նշանակուում է ներկայացուցիչների ժողովի տեղն ու ժամանակը թեմի գլխաւոր քաղաքում:

7. Նշանակեալ ժամանակին բոլոր ընտրուած ներկայացուցիչները ժողովում են նշանակուած տեղը թեմի պատգամաւոր ընտրելու համար: Ժողովը համարում է օրինական, եթէ ներկայացուցիչների 2/3 մասը ներկայ կլինի, հաշուելով եւ այն անձանց, որոնք հաւատարմաթղթով են ներկայանում:

8. Ներկայացուցիչները պատգամաւորի համար թեկնածուներ են առաջարկում քուէարկութեան միջոցով, միմիայն քուէարկողների համաձայնութիւնը ստանալուց յետոյ:

9. Քուէարկութիւնը վերջանալուց լետոյ ձայների ամենամեծ թիւը ստացողը նշանակուում է այն թեմի պատգամաւոր, որի մէջ ընտրութիւնը կայացել է, նրանից յետոյ շատ ձայն ստացողը նշանակուում է անձնափոխանորդ, որը պատգամաւորի տեղը բռնում է նրա մահուան կամ հիւանդութեան դէպքում:

10. Ներկայացուցիչների ժողովում ընտրութեան ժամանակ ներկայ է լինում կարգապահութեան համար կառավարութիւնից նշանակուած աստիճանաւոր:

11. Բոլոր թեմերի ընտրուած պատգամաւորները պէտք է նշանակուած ժամանակին գնալու անհնարաւորութեան դէպքում, իրաւունք ունին օրէնքով իրանց գրաւոր կարծիքը ուղարկելու էջմիածին: Ստորագրեց Կովկասի փոխարքայ, գեներալ Փելզցէյսմէյստէր Միքայէլ:

Բ.

Պետական աղբիւրների մէջ երկրորդ րեղն է բռնում
Պօլսոյ Ազգային Սահմանադրութիւնը

1839-ի սուլթանական հրովարտակը, որով ապահովութիւն էր շնորհում բոլոր հպատակներին անխտիր՝ կեանքի, պատուի եւ ստացուածքի, մեծ զարկ տուաւ Պօլսի Հայոց ստորին դասակարգին իրաւունքների եւ պարտքերի ազատ գործադրման եկեղեցական գործերում: Այդ

տարարելու գաւառապետների միջոցով Հայոց եկեղեցու այն տեղերի անդամներին, որոնք ստորադրուած են հոգեւոր կառավարութեան կամ անմիջապէս կոնսիստորիայից կախուած գործակալութիւններին, որպէսզի նրանք որոշ ժամանակին ընտրեն երկու ներկայացուցիչ, որոնք նշանակեալ ժամանակին պարտաւոր են գալ թեմի այն քաղաքը, որին պատկանում են նրանք եւ այն քաղաքի ներկայացուցիչների հետ ընտրեն այն թեմի համար մի պատգամաւոր:

Ծանօթ. Թէւ Բուքայիսի գործակալութիւնը չի ստորադրուում անմիջապէս թեմ. իշխանութեան, բայց որովհետեւ հայոց եկեղեցիները, որոնք գտնուում են Իմերեթիայում եւ Գուրիայում, Վրաստանի թեմի մի մասն են կազմում, ուստի եւ Բուքայիսի գործակալութիւնը ընտրում է երկու ներկայացուցիչ:

4. Ներկայացուցիչ կարող են ընտրուել թէ տեղական ընտրողներէրից, թէ թեմական քաղաքի բնակիչներից, որոնք իրաւունք ունին մասնակցել ընտրութիւններին: Տեղական բնակիչներից ընտրուած ներկայացուցիչները կարող են թեմական քաղաք գնալու անհնարաւորութեան դէպքում իրանց ձայնը ուրիշին տալ հաւատարմաթղթով:

5. Որեւէ թեմի գլխաւոր քաղաքի ներկայացուցիչներ ընտրելու համար իւրաքանչիւր թեմական առաջնորդ, նահանգապետների հետ համաձայնութիւն կայացնելուց յետոյ, հրամանագրում է իւր քաղաքի բոլոր եկեղեցիների աւագ քահանաներին, որ նրանք առաջիկայ կիրակի օրը եկեղեցիներում ծանուցմամբ հրաւիրի այն անձանց, որոնք Հայոց եկեղեցու վաղեմի սովորութեան համաձայն՝ իրաւունք ունին մասնակցելու աշխարհական պատգամաւորի ընտրութեանը, իրանց մէջից ընտրել ներկայացուցիչներ պատգամաւոր ընտրելու համար, որը պարտաւոր է մասնակցել Ամենայն Հայոց Պատրիարքի ընտրութեանը: Այդ ներկայացուցիչների ընտրութիւնը լինում է հետեւեալ կերպով:

ա) Ամէն մի եկեղեցում այն անձինք, որոնք Հայոց եկեղեցու վաղեմի կանոններով իրաւունք ունին մասնակցելու պատգամաւորի ընտրութեան, ընտրում են իրանց մէջից երեք-երեք պատգամաւոր:

բ) Ներկայացուցիչների ընտրութիւնը պիտի կատարուի կամ եկեղեցում ժամերգութիւն չեղած ժամանակ, կամ նրա բակում, ընտրութիւնը պիտի վերջանայ ութերորդ օրը՝ ծանուցման օրից հուշելով:

գ) Ներկայացուցիչներ ընտրելուց յետոյ կազմուում է ընտրողական թերթ, որի մէջ նշանակուած են լինում ընտրուած ներկայացուցիչների անունները եւ ազգանուններն ու ընտրողների ստորագրութիւնը:

դ) Ներկայացուցիչների ընտրութեան վերջանալուց յետոյ, աւագ

քահանաները ներկայացնում են ընտրողական թերթերը իրանց թեմական առաջնորդներին, որոնք ըստ կարգի յանձնում են նահանգապետներին, իսկ սրանց չեղած տեղում՝ գաւառապետներին:

6. Նահանգապետի կամ գաւառապետի համաձայնութիւնը առնելուց յետոյ, նշանակուում է ներկայացուցիչների ժողովի տեղն ու ժամանակը թեմի գլխաւոր քաղաքում:

7. Նշանակեալ ժամանակին բոլոր ընտրուած ներկայացուցիչները ժողովում են նշանակուած տեղը թեմի պատգամաւոր ընտրելու համար: Ժողովը համարում է օրինական, եթէ ներկայացուցիչների 2/3 մասը ներկայ կլինի, հաշուելով եւ այն անձանց, որոնք հաւատարմաթղթով են ներկայանում:

8. Ներկայացուցիչները պատգամաւորի համար թեկնածուներ են առաջարկում քուէարկութեան միջոցով, միմիայն քուէարկողների համաձայնութիւնը ստանալուց յետոյ:

9. Քուէարկութիւնը վերջանալուց լետոյ ձայների ամենամեծ թիւը ստացողը նշանակուում է այն թեմի պատգամաւոր, որի մէջ ընտրութիւնը կայացել է, նրանից յետոյ շատ ձայն ստացողը նշանակուում է անձնափոխանորդ, որը պատգամաւորի տեղը բռնում է նրա մահուան կամ հիւանդութեան դէպքում:

10. Ներկայացուցիչների ժողովում ընտրութեան ժամանակ ներկայ է լինում կարգապահութեան համար կառավարութիւնից նշանակուած աստիճանաւոր:

11. Բոլոր թեմերի ընտրուած պատգամաւորները պէտք է նշանակուած ժամանակին գնան Էջմիածին մասնակցելու Ամենայն Հ. Պատ. կաթողիկոսի ընտրութեան:

12. Այդ պատգամաւորները Պատրիարքի ընտրութեան նշանակուած ժամին Էջմիածին գնալու անհնարաւորութեան դէպքում, իրաւունք ունին օրէնքով իրանց գրաւոր կարծիքը ուղարկելու Էջմիածին: Ստորագրեց Կովկասի փոխարքայ, գեներալ Փելզցէյսմէյստէր Միքայէլ:

Բ.

Պետական աղբիւրների մէջ երկրորդ տեղն է բռնում

Պօլսոյ Ազգային Սահմանադրութիւնը

1839-ի սուլթանական հրովարտակը, որով ապահովութիւն էր շնորհում բոլոր հպատակներին անխտիր՝ կեանքի, պատուի եւ ստացուածքի, մեծ զարկ տուաւ Պօլսի Հայոց ստորին դասակարգին իրաւունքների եւ պարտքերի ազատ գործադրման եկեղեցական գործերում: Այդ

դասակարգը, եթէ ոչ համահաւասար, գոնէ մասամբ առանց երկիւղի սկսեց խառնուել ուսումնարանական-եկեղեցական գործերում: Խառնուելու առիթը եղաւ հետեւեալ դէպքը: Բողոքականների Պօլիս մտնելը եւ տարածուելը, նրանց համեստ եւ թաքուն գործունէութիւնը հայերի մէջ ուսումն տարածելու պատրուակով եւ դրանով բազմաթիւ հայերի քարոզելը իրանց ճանկը որսալու համար, առիթ տուաւ ջերմեռանդ հայ ամիրաներից մի քանիսին ասպարէզ ելնելու՝ նոյն զէնքով կռուելու նրանց դէմ: Սրանք էլ հետեւելով նրանց արածին՝ բացին դպրոցներ եւ հրաւիրեցին հայերին փոխանակ բողոքականների դպրոցը ուղարկելու իրանց որդիներին, նորաբաց ուսումնարանները ուղարկել: Մինչեւ անգամ Պալեան Կարապետ ամիրան Իւսկիտարի թաղում 1838 թուի դեկտեմբերին «Ճեմարան ս. Երուսաղէմի» անունով մի գիշերօթիկ դպրոց հիմնեց այն դիտաւորութեամբ, որ իբր բարձրագոյն դպրոց, միջոց տալ միւս ուսումնարաններ աւարտողներին լրացնել իրանց ուսումը: Յակոբոս Պատրիարքը բռնութեան եւ նզովքի միջոցով չկարողանալով արմատախիլ անել եւ նսեմացնել բողոքականների գործունէութիւնը, սկսեց նոյն զէնքով մրցել դրանց հետ՝ ուշադրութիւն դարձնելով հայոց դպրոցների վրայ եւ մասնաւորապէս ճեմարանի բարեբան վրայ: Ամիրաները քինու նայելով Պալեանի վրայ, ազգային դպրոցի խնդիրը անձնականի հետ չփոխելով եւ խառնելով, աշխատում էին խանգարել դպրոցի յարատեւութիւնը եւ Երուսաղէմի տարեկան 12000 տալիք դրուշը իբրեւ նպաստ՝ ոչնչացնել: Պատրիարքը տեսնելով, որ ամիրաների վրայ յոյս դնելով չի կարելի ճեմարան պահել, որոշեց դիմել ազգի միւս դասակարգերին՝ նախ՝ 5 դրուշ հարկ դնելով հանրած անցաթուղթի վրայ եւ երկրորդ՝ որոշեց յատուկ տուրք ժողովել ժողովրդից ազգային պէտքերի համար: Եւ որպէսի ազգային ժողոված տուրքի գործադրութեան համար կասկածներ չյարուցանուեն ժողովրդի մէջ, որոշուեց 24 հոգաբարձու ընտրել ժողովրդից եւ նրանց միջոցով ու կամքով անել թէ ժողովը եւ թէ ծախսը: Ամիրաները եթէ ոչ ուրախութեամբ, գոնէ անտարբերութեամբ էին նայում ժողովրդի մասնակցութեան վրայ, առաջին՝ որ իրանց շահերը մնում էին անվնաս, եւ երկրորդ՝ կարծում էին, որ իրանց բարձր դիրքի ու նշանակութեան շնորհիւ կարող էին առանց դրան էլ՝ մեծ դեր խաղալ այդ գործերում, մինչեւ իսկ չխառնուելով ռամիկ դասակարգից ընտրուած հոգաբարձական ժողովներին:

Ամիրաները գլխի եկան այն ժամանակ, երբ տեսան, որ ժողովուրդը հոգաբարձուների միջոցով կամենում է ազգային գործերի վարչութիւնը իրան ձեռքը ձգել, այն էլ տէրութեան հաստատութեամբ, իրանք

մէջ մտան եւ յաջողեցրին հաստատութիւնը խանգարել տալ եւ մինչեւ իսկ աքսորել ու բանտարկել տալ խռովարար անուամբ շատերին: Ժողովուրդը՝ չնայելով գլխաւորների աքսորին եւ բանտարկութեան, աղերսազիր մատոյց Բարձրագոյն Դրան եւ ստիպեց հրովարտակով կատարել ժողովրդի ցանկութիւնը: Եւ ահա, 1841-ի դեկտեմբերի 12-ին բարձրագոյն հրովարտակով հաստատուեցին 27 հոգուց բաղկացած հոգաբարձուները, որոնք ամիրաներից անկախ պիտի վարէին ազգային գործերը: Ամիրաները տեսնելով ժողովրդի յաղթութիւնը տէրութեան միջամտութեամբ, սկսեցին յարգանքով նայել մինչեւ այժմ արհամարհուած դասակարգի վրայ, զարմացած տեսնելով, որ իրանց վաղեմի փառքն ու պատիւը եւ ազգային ամէն գործերում խառնուելու կարիքը անուշադիր է թողնուած այն ժողովրդի կողմից, որը առանց իրանց կամքին մի բան էլ չէր կատարում, զիջեցին եւ պատրաստականութիւն յայտնեցին աջակցել ազգային գործերում ժողովրդի հետ միասին. իսկ 27 անձինք դժուար համարելով ազգային հաստատութիւնների (Պատրիարքարանի, դպրոցների, հիւանդանոցների) նիւթականի հոգալը անհաշտական անձանց իրաւունքների եւ պարտաւորութիւնների կանոնաւոր սահմանումներ, ուստի եւ գժտութիւններ սկսուեցին առաջանալ Պատրիարքի եւ ամիրաների ու ժողովրդի մէջ, ամէն մէկը իւր իրաւունքն էր պաշտպանում՝ առանց պարտք յիշելու, առաջնորդների ընտրութիւնը ամիրաները նախկին կարգով համարում էին իրանց իրաւունքը, Պատրիարքը այդ իրաւունքը յատկացնում էր ժողովրդին: Այս գժտութիւնները առաջ բերին իրաւունքների եւ պարտքերի սահմանները որոշելու անհրաժեշտութիւն, գործերը սկսեցին բաժանել ըստ բովանդակութեան՝ եկեղեցականի եւ քաղաքացիականի, այս բաժանման համեմատ էլ ընտրութիւններ եղան հոգեւորականներից եւ աշխարհականներից: 1847-ի մայիսին Մայր եկեղեցում ընդհանուր ժողով եղաւ Պատրիարքի ներկայութեամբ, եւ որոշուեց 14 եկեղեցական ընտրել կրօնական գործերը վարելու ու 20 աշխարհական՝ հասարակական հարցերը կառավարելու համար: Առաջի ժողովի գործն էր հսկել եկեղեցիների, առաջնորդների վրայ, քննել նրանց վէճերը եւ կարգաւորել խնդիրները, իսկ երկրորդի իրաւասութեան խնդիրներն

էին՝ ուսումնարաններ, հիւանդանոցներ, աղքատների հոգատարութիւն եւ այլն, եւ այլն: Ժողովների անդամները երկու տարին մի անգամ պիտի փոխուէին եւ հաստատուէին տէրութեան հրովարտակով: Պատրիարքը առանց այդ ժողովների գիտութեան Բարձրագոյն Դրան հետ հաղորդակցութիւն չպիտի ունենայ:

Այսպիսով, կրօնական եւ քաղաքական ժողովների հաստատութեամբ գործերը աւելի որոշ ընթացք ստացան եւ կանոնաւորուեցին, քան ինչ որ առաջ էր: Բայց դժբախտաբար չկային որոշ կարգ կանոններ, պարզ եւ հաստատ կանոնադրութիւն թէ ընտրութիւնների վերաբերմամբ, թէ իւրաքանչիւր պաշտօնական մարմնի գործունէութեան նկատմամբ. գործերը ընթանում էին դանդաղ, առաջուայ նման այս ու այն ազդեցիկ մարդկանց ձեռքին եւ կամքին թողած: Այս պակասութիւնները բոլորը զգում էին, նրանց ցանկութիւնը եղաւ նոր կանոնադրութիւն կազմել աւելի լայն սահմաններով, լայն ընտրողական սկզբունքներով: Այս մտքին օգնեց 1856-ին դուրս եկած կայսերական հրովարտակը, որը ասում էր. «Ամենայն քրիստոնեայ համայնք կպարտաւորի բարձր կառավարութեան թոյլտուութեամբ եւ վերահսկողութեամբ մի նշանակեալ ժամանակամիջոցում իւր միջոց ընտրած խորհրդի միջնորդութեամբ ձեռնարկել վերաքննելու իրեն տուած արտօնութիւնները եւ առանձնաշնորհումները եւ նոցա քննութեան համեմատ ներկայացնել Բարձրագոյն Դրան ծրագիր այնպիսի վերանորոգութեանց, որոնք ժամանակի լուսաւորութեան յառաջագիմութիւնը պահանջելիս կըլլան» (տե՛ս «Փորձ», 1876թ.):

Այս հրովարտակի վրայ յենուած գերագոյն (քաղաքական) ժողովը մի մեծ յանձնաժողով կազմեց եւ առաջարկեց պատրաստել մի կանոնադրութիւն, որով որոշուէին ժողովների ընտրութեան եղանակը, իրաւունքները եւ պարտքերը: 1860-ի մայիսի 24-ին ընդհանուր ժողով գումարուեց եւ կարգացուեց այդ նոր Սահմանադրութեան որոշումները բոլորի ներկայութեամբ:

Ժողովականները կրօնի եւ եկեղեցական կանոնների դէմ հակառակ բան չգտնելով՝ Սարգիս Պատրիարքի օրով ստորագրեցին:

Կազմուած Սահմանադրութիւնը յանձնուեց Բարձրագոյն Դրան ի հաստատութիւն:

1862 թ. փետ. 14-ին Բարձրագոյն Դռնից ծանուցում եղաւ պատրիարքական փոխանորդին. «Բարեկարգութեանց վերաբերեալ կայսերական հրովարտակը կպահանջէ, որ ամէն հասարակութիւն իր վայելած առանձնաշնորհութիւններն ու արտօնութիւնները որոշեալ պայմանաժամի մէջ ի քննին առնելով՝ ժամանակի բերմանցը եւ քաղաքակրթու-

թեան արդեանցն ու գիտութեանց պահանջած բարեկարգութիւնները խորհրդածութեամբ որոշէ, ու Բարձրագոյն Դրան ներկայացնէ եւ հոգեւորական գործոց շնորհուած իշխանութիւնն ու ձեռնահասութիւնը՝ իւրաքանչիւր հասարակութեան ապահովուած վիճակին եւ նոր դիրքին հետ համաձայնութեան մէջ դրուի...» (տե՛ս Սահմանադրութեան 1 եր.): Ապա յիշում է, որ Սարգիս Պատրիարքի ժամանակ եղած ընդհանուր ժողովը 7 հոգուց բաղկացած մի յանձնաժողով կազմի «եւ վերոյիշեալ ուրուագիծը անգամ մըն ալ անոր ցոյց տրուի»: 1862-ի փետրուարի 16-ին այդ կազմած խառն ժողովը տէրութեան ներկայացրեց կազմած՝ նայուած Սահմանադրութիւնը:

1863-ի մարտի 7-ին Բարձրագոյն Դռնից ուղարկուեց Պատրիարքի տեղապահին հրամանագիր գործադրելու Սահմանադրութիւնը. «Ուստի յիշեալ Սահմանադրութիւնը ներփակեալ առ Զեզ ուղարկելով՝ կպատուիրեմք, որ պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ անթերի գործադրութեանը հսկելով, ըստ Բարձ. կամաց Օգոստոսիաո կայսեր՝ ինչ որ պարտ ու պատշաճ է ի գործ դնելու, հոգ տանիք» (տե՛ս Սահ., 8 եր.):

Սահմանադրութիւնը այն առաւելութիւնը ունեցաւ նախկին կազմութիւնից, որ մշակուեցին այստեղ ընդհանուր սկզբունքներ, քաղաքական եւ կրօնական ժողովների բոլոր գործունէութիւնը Պատրիարքի վերատեսչութեամբ ենթարկուեց ընդհանուր երեսփոխանական ժողովի հսկողութեան եւ կօնտրօլին:

Սահմանադրութիւնը տուաւ, եկեղեցական-հասարակական գործերի կառավարութեան ո՛չ ոգի, այլ կմախք առանց արեան եւ նեարդերի. այդ մեծաբոմբիւն բառի տակ չէք գտնիլ դատակազմական, դատավարական որոշ ձեւեր եւ օրէնքներ, զանցառուների պատասխանատւութեան ենթարկելու եւ պատժելու հրահանգների կարգեր, չկան այնտեղ եկեղեցու վարչական, տնտեսական, քահանայական, ծխական, կալուածական խնդիրների վերաբերմամբ կարգ կանոններ, ամէն ինչ թողած է հին կարգով, միայն տալով ընդհանուրին սահմանադրական կերպարանք:

Ահա եւ Սահմանադրութիւնը:

Օրինակ հրամանագրի Բարձրագոյն Դրան
առ Խոհեմագարդ Տեղապահ Պատրիարքի Հայոց

Հայոց Պատրիարքարանի վիճակին եւ վարչութեան բարեկարգութեանը վրայօք, ասկէ առաջ Բարձրագոյն Դուռը կազմուած Յանձնաժողովին գրի առած Սահմանադրութիւնը՝ լոկ աշխարհական գործոց

վերաբերեալ քանի մը կէտերը սրբագրուելէն ետքը, Վեհափառ արքային մատուցուեցաւ, եւ Նորին Կայսերական Վեհափառութեան կողմէն ընդունուելով, պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ կանոն բռնուիլը Ձեր սրբազնութեան յանձնելու արքունի հրամանը շնորհուեցաւ:

Ուստի յիշեալ Սահմանադրութիւնը ներփակեալ առ Ձեզ ուղարկելով՝ կ'պատուիրեմք, որ պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ անթերի գործադրութեանը հսկելով, ըստ Բարձրագոյն կամաց Օգոստոսփառ Կայսեր՝ ինչ որ պարտ ու պատշաճ է ի գործ դնելու հոգ տանիք:

17 մարտի, 1863

Յառաջաքանութիւն

Օսմանեան տէրութեան իր մահմէտական չեղող հպատակներուն շնորհած արտօնութիւնները՝ հաւասար են ըստ սկզբանց ամենուն համար, բայց անոնց գործադրութեանը եղանակը՝ իւրաքանչիւր ազգի մէջ ըստ պահանջման սեպհական սովորութեանց իւրեանց, մասնաւոր կերպով տնօրինուած է:

Հայոց Պատրիարքը գլուխ է իր ազգին, եւ մասնաւոր պարագաներու մէջ, տէրութեան հրամանաց գործադրութեան միջնորդ: Սակայն Պատրիարքարանի մէջ կրօնական գործոց համար՝ կրօնական ժողով մը, եւ քաղաքական գործոց համար՝ քաղաքական ժողով մը կան հաստատուած: Այս երկու ժողովները ի պահանջել միանալով՝ խառն ժողով կը կազմեն: Թէ Պատրիարքը եւ թէ այս երկու ժողովոց անդամները՝ ազգին պարտաւոր անձանցմէ բաղկացեալ մէկ ընդհանուր ժողովոյ մէջ կ'ընտրուին:

Որովհետեւ յիշեալ ժողովներուն պաշտօնն ու պարտաւորութիւնքը, եւ կազմութեան եղանակը բաւական կանոններով սահմանուած չեն. եւ այս պատճառաւ զանազան անտեղութիւններ, եւ մասնաւորապէս ընդհանուր ժողով կազմելու մասին տեսակ-տեսակ դժուարութիւններ տեսնուած են:

Որովհետեւ բարեկարգութեանց վերաբերեալ Կայսերական հրովարտակին համեմատ, իւրաքանչիւր հասարակութիւն իր ունեցած արտօնութիւններն ու առանձնաշնորհութիւնները՝ որոշեալ ժամանակի մէջ քննելով, եւ ժամանակին բերմանցը եւ քաղաքակրթութեան արդեանցն ու արդի լուսաւորեալ վիճակին պահանջած բարեկարգութիւնները խորհրդածութեամբ որոշելով, Բարձրագոյն Դրան ներկայացնելու պարտաւորուած է:

Որովհետեւ ամէն մէկ ազգին կրօնական գլուխներուն շնորհուած իշխանութիւնն ու կարողութիւնը, իւրաքանչիւր հասարակութեան ապահովուած նոր վիճակին ու դրութեան համաձայնեցնել պէտք է:

Ուստի Հայոց ազգէն քանի մը պատուաւոր անձինքէ յանձնաժողով մը կազմուեցաւ, որ ազգին համար պատրաստեց սա հետեւեալ Սահմանադրութիւնը:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՆԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔ

Ա.

Ազգին ամէն մէկ անհատը առ ազգը պարտաւորութիւններ ունի, ազգն ալ իր կողմէն առ ազգային ամէն մէկ անհատ իրաւունքներ ունի ազգէն եւ ազգն անհատներէն:

Ուստի ազգն ու ազգայինք փոխադարձ պարտեօք կապուած են իրարու հետ, անանկ որ մէկին պարտաւորութիւնքը միւսին իրաւունքն են:

Բ.

Ազգայնոց պարտականութիւնն է՝ ազգին պիտոյիցը պահանջած ծախքերուն մասնակից ըլլալ իւրաքանչիւր իր կարողութեան չափովը. ազգին խնդրած ծառայութեանցը յօժարակամ յանձնառու ըլլալ, եւ անոր ըրած տնօրէնութեանցը սիրով հնազանդել:

Ազգայնոց այս պարտաւորութիւնքը ազգին իրաւունքն են:

Գ.

Ազգին պարտականութիւնն է՝ ազգայնոց բարոյական, մտաւորական եւ նիւթական պիտոյիցը հոգ տանել, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւնքը անարատ պահել, մարդկութեան հարկաւոր եղած անհրաժեշտ գիտելեաց ուսումը՝ ամէն աստիճանի թէ մանչ եւ թէ աղջիկ տղայոց հաւասարապէս ծաւալել, ազգային հաստատութիւնքը պայծառ պահել, հասոյթներն օրինաւոր կերպով աւելցնել, եւ ծախքերն իմաստութեամբ տնտեսել, ազգին ծառայութեանը մշտնջենապէս նուիրեալ անձանց կացութիւնը բարւոքել եւ ապագայն անդորրել, կարօտելոց խնամ տանել Հայրաբար, ազգայնոց մէջ ծագած վէճերն արդարասիրութեամբ խաղաղել, եւ վերջապէս՝ ազգային յառաջադիմութեան անձնանոցէր աշխատել:

Ազգին այս պարտաւորութիւնքը ազգայնոց իրաւունքն են:

Դ.

Զազգը փոխանորդաբար ներկայացնող, եւ այս փոխադարձ պարտեաց կանոնաւոր կատարմանը տեսուչ եւ մատակարար կարգեալ իշխանութիւնը՝ ազգային վարչութիւն կը կոչուի, որուն յանձնուած է Օսմանեան Տէրութենէն յատուկ արտօնութեամբ եւ Սահմանադրութեան միջոցաւ, Թուրքիոյ Հայոց ներքին գործերու տնօրէնութիւնը:

Ե.

Վարչութիւնը՝ ազգային ըլլալու համար, պէտք է երեսփոխանական ըլլայ:

Զ.

Երեսփոխանական վարչութեան հիմը՝ իրաւանց ու պարտեաց սկզբունքն է, որ արդարութեան սկզբունք է, իր ոյժը ձայնից բազմութեան մէջ կը կայանայ, որ օրինաւորութեան սկզբունք է:

ԳԼՈՒԽ Ա

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Ա. Պատրիարք Կոստանդնուպօլսոյ

Ընդարձակութիւն եւ հրաժարում

Յօդուած 1. Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքը բոլոր Ազգային ժողովոց Նախագահն է, եւ անոնց գործադիր իշխանութիւնը կը վարէ, եւ մասնաւոր պարագաներու մէջ՝ Տէրութեան հրամանաց գործադրութեան միջնորդն է:

Ուստի պէտք է, որ պատրիարք ընտրելու անձը՝ ընդհանուր ազգին վստահութեան ու յարգանացն արժանի ըլլալու համար, Պատրիարքական Աթոռին վայելուչ ամէն յատկութիւններն ու արժանաւորութիւնն ունենայ, եւ ի վաղուց անտի Պատրիարքութեան յատկացեալ եպիսկոպոսաց դասէն ըլլայ, միանգամայն Տէրութեան կատարեալ վստահութեանն արժանաւոր, եւ գոնէ իւր հօրմէն սկսեալ՝ Օսմանեան հպատակ, եւ երեսուն ու հինգ տարին լրացուցած ըլլայ:

Յօդ. 2. Երբ՝ Պատրիարքը վախճանելով կամ հրաժարելով եւ կամ ուրիշ որեւէ պատճառաւ Աթոռը պարապ մնայ, կրօնական եւ քաղաքական ժողովները մէկտեղ դալով Տեղապահ մը կընտրեն, եւ անոր հաստատութիւնը կը խնդրեն Բարձրագոյն Դռնէն:

Ընդհանուր ժողովը կընտրէ զՊատրիարք, բայց կրօնական եւ քաղաքական ժողովներն իրաւունք ունին ներկայացման ցուցակով մը ընտրելեաց արժանաւորութեան աստիճանին վրայ կարծիք տալու:

Պատրիարքի ընտրութիւնը հետեւեալ կերպիւ կըլլայ:

Նախ եւ առաջ Տեղապահը Օսմանեան հողին վրայ գտնուող բոլոր եպիսկոպոսաց ցանկը կը շինէ, եւ իւրաքանչիւրին անուանը առջեւ՝ ըստ առաջին յօդուածոյ ընտրելութեան համար պահանջուած հանգամանքը նշանակելով, կրօնական ժողովոյն կը ներկայացնէ զայն:

Այս ժողովն ալ եկեղեցական համագումար ժողով հրաւիրելով, ընտրելեաց ցուցակ մը կը պատրաստէ գաղտնի քուէարկութեամբ, այսինքն իւրաքանչիւր անգամ թղթոյ մը վրայ կգրէ այն ամէն եպիսկոպոսաց անունները, զորս կրօնական մասին անընդունելի չհամարեն: Ետքը՝ քուէ համարն ըլլալով, այն անունները յատուկ ցուցակի մը մէջ կառնուին քուէից շատութեան կարգաւ:

Տեղապահը յիշեալ կերպիւ պատրաստուած ցուցակը Քաղաքական ժողովոյն կը ներկայացնէ: Ան ալ՝ նշանակուած անձանց ըստ քաղաքականին արժանաւորութիւնը քննելէն ետքը, ամենեւն աւելի արժանաւորներէն հինգ ընտրելի կը գտնէ քուէից առաւելութեամբ, եւ ասոնց ցուցակը ընդհանուր ժողովոյն կներկայացնէ:

Միանգամայն եկեղեցական համագումար ժողովոյն պատրաստած առաջին ցուցակն ալ ազգային Ընդհանուր ժողովոյն սրահին մէջ կախուած կըլլայ: Ընդհանուր ժողովը այս երկու ցուցակներէն, ընտրելեաց՝ թէ կրօնական եւ թէ քաղաքական որպիսութեանց վրայ՝ երկու ձեռնհաս ժողովներուն կարծիքն իմանալով, կընտրէ զՊատրիարք գաղտնի քուէարկութեամբ եւ բացարձակ առաւելութեամբ քուէից:

Ընդհանուր ժողովը կրնայ քաղաքական ժողովոյն ներկայացուցած ցուցակէն դուրս անձի մը վրայ ալ քուէ տալ, բայց պէտք է, որ այն անձին անունը նշանակուած ըլլայ եկեղեցական համագումար ժողովոյն պատրաստած ցուցակին մէջ, վասն զի այս եկեղեցական ցուցակէն դուրս մնացած անձի վրայ ընտրութիւն չը կրնար ըլլալ:

Եթէ առաջին անգամ քուէից բացարձակ առաւելութիւն չգոյանայ, երկու առաւելագոյն քուէ ստացողաց անունները տեղապահին կողմէն ընդհանուր ժողովոյ անդամներուն կը ծանուցուի, եւ երկրորդ քուէարկութիւնը օրինաւորապէս այն երկուքին վրայ կըլլայ: Այս երկ-

րորդ քուէարկութեան ատեն ազգային երեսփոխաններէն անոնք, որ չկրնան ներկայ գտնուիլ, կարող են իրանց քուէները ստորագրեալ եւ կնքեալ նամակաւ առ ժողովն ուղարկել՝ կամ տեղապահին եւ կամ ընդհանուր ժողովոյ ատենապետին ուղղելով զայն:

Քուէները յատուկ քուէատուփի մը մէջ դրուելէն ետքը՝ քուէհամարը կըլլայ ընդհանուր ժողովոյ դիւանին ձեռօք, եւ սոյն ժողովոյ մէջէն ընտրուած չորս եկեղեցական եւ չորս աշխարհական քննիչներու ներկայութեամբ:

Եթէ պատահի, որ երկրորդ անգամ քուէարկութեան մէջ երկու անձանց հաւասար քուէ ելնէ, այն ատեն երկուքէն մէկը վիճակաւ կընտրուի:

Յօդ. 3. Ընտրութիւնը կատարուելէն ետքը տեղեկագիր մը կը շինուի, զոր բոլոր բաղմականք կը ստորագրեն, եւ տեղապահի միջնորդութեամբ Բարձրագոյն Դրան կը մատուցուի, եւ Պատրիարքը կը հաստատուի ըստ վաղեմի սովորութեան՝ Կայսերական հրամանին համեմատ:

Յօդ. 4. Ընդհանուր ժողովը հրաւիրանաց գիր կուղարկէ Պատրիարք ընտրուած անձին, քանի մը անձանց ձեռօք, եթէ Կ. Պօլսոյ մէջ է, եւ յատուկ հրաւիրակաւ, եթէ Կ. Պօլիսէն դուրս տեղ է: Նորընտիր Պատրիարքը՝ այս հրաւիրանաց գիրը առնելով, Պատրիարքարան կուգայ եւ Մայր եկեղեցւոյ մէջ ընդհանուր ժողովոյ առջեւ հանդիսաւոր ուխտ կընէ սոյն օրինակ. «Առաջի Աստուծոյ եւ ի ներկայութեան ազգային ժողովոյս՝ հրապարակաւ ուխտեմ հաւատարիմ մնալ Տէրութեան եւ ազգիս, եւ ճշմարտապէս հսկել ազգային «Սահմանադրութեան անթերի գործադրութեանը»: Անմիջապէս տեղապահին պաշտօնը կը դադարի, եւ նորընտիր Պատրիարքը Բարձրագոյն Դրան հրաւերին վրայ՝ ուղղակի Օգոստոսի առ Կայսեր կը ներկայանայ, պաշտօնական կերպիւ իր պաշտօնը կը հաստատուի, եւ Բարձրագոյն դուռը երթալով՝ կը ծանուցվի:

Յօդ. 5. Եթէ Պատրիարքը Սահմանադրութեան տրամադրութեանցը հակառակ շարժի կամ վարուի, ամբաստանութեան տակ կընկնի:

Յօդ. 6. Պատրիարքին վրայ ամբաստանութիւն ընելու միայն ընդհանուր ժողովը եւ կրօնական ու քաղաքական ժողովներն իրաւունք ունին:

Ամբաստանող կամ բողոքող ժողովը Բարձրագոյն Դռնէն հրաման առնելով՝ Պատրիարքէն կը խնդրէ, որ ընդհանուր ժողով գումարէ:

Եթէ Պատրիարքը ասոր դէմ կենայ, եղելութիւնը կրկին անգամ Բարձրագոյն Դրան իմաց կը տրուի, որ այն ատեն բողոքին համե-

մատ՝ Կ. Պօլսոյ մէջ գտնուող եպիսկոպոսաց երիցագոյնին նախագահութեամբ ընդհանուր ժողով գումարելու հրաման կուտայ:

Ընդհանուր ժողովը իր միջէն հինգ եկեղեցական եւ հինգ աշխարհական ընտրելով, տասն հոգիէ բաղկացեալ քննիչ յանձնաժողով մը կը կարգէ, բայց պէտք է, որ այս քննիչներուն մէջ, ամբաստանող կամ բողոքող անձանցմէ մարդ չը գտնուի: Քննիչ յանձնաժողովը եղած ամբաստանութիւնները քննելէն ետքը՝ տեղեկագիր կուտայ ընդհանուր ժողովոյն, որ կորոշէ զխնդիրը գաղտնի քուէարկութեամբ: Այս որոշումը պարունակող թուղթը պէտք է ստորագրուած ըլլայ որոշման կողմը քուէ տուող ժողովականներէն, եւ եթէ անով Պատրիարքին հրաժարուէլը վճռուած է, երկու ժողովոց ատենապետները նախագահ եպիսկոպոսին հետ Պատրիարքին երթալով՝ յիշեալ թուղթը անոր կը ներկայացնեն, որ այն ժամանակ ազգին որոշ կամքը իմանալով հրաժարականը տալու պարտաւորեալ է: Իսկ եթէ չուզէ տալ, Բարձրագոյն Դրան իմաց կը տրուի, որ պաշտօնէն կը ձգէ զՊատրիարք:

Յօդ. 7. Հրաժարեալ Պատրիարքը վիճակաւոր եպիսկոպոսաց կարգը կանցնի. եւ անոր վրայ ըստ կանոնի պէտք եղածը կը տնօրինուի խառն ժողովոյ կողմէն:

Պաշտօն եւ պարտաւորութիւնք

Յօդ. 8. Պատրիարքին պարտաւորութիւնքն են Սահմանադրութեան սկզբանց համեմատ վարուիլ եւ անոր ամէն կետերուն ճշտիւ գործադրութիւնը ուշի ուշով հսկել:

Պատրիարքը իրեն եկած գործերը որ ժողովոյ կը վերաբերի նէ՝ այն ժողովոյն կը յանձնէ, քննութեան եւ որոշման համար: Ժողովոց մէջ որոշուած գործոց վրայ Պատրիարքին թագրիները եւ կամ ուրիշ պաշտօնական գրութիւնները վաւերական եւ գործադրելի չեն կրնար ըլլալ եթէ որոշող ժողովոյն կողմէն ալ կնքեալ եւ ստորագրեալ չըլլայ: Իսկ երբ ստիպողական գործ մը պատահի, որոյ տնօրէնութեանը համար կարելի չըլլայ մինչեւ ժողովոյն գումարման օրը սպասել եւ կամ արտաքոյ կարգի ժողով գումարել, Պատրիարքը կրնայ պէտք եղածը ինքնին տնօրինել, իր վրայ առնելով պատասխանատուութիւնը, բայց պարտաւորեալ է եղելութիւնը արձանագրել տալ կանոնաւոր կերպիւ եւ որ ժողովոյն կը վերաբերի նէ՝ անոր յաջորդ նիստին ներկայացունել վաւերացման համար:

Յօդ. 9. Պատրիարքը իր բացակայութեանը ատեն ազգային ժողովներու մէջ տրուած որոշումները պարունակող թուղթը դեռ չստորագ-

բաժ, կարող է անոնց վրայ իր դիտողութիւններն յայտնելով, խնդիրը կրկին քննութեան յանձնել: Իսկ այս վերաքննութենէն ետքը՝ պարտաւորեալ է նոյն թուղթերը ստորագրել, եթէ տրուած որոշումը Սահմանադրութեան տրամադրութեանցը անհամաձայն չգտնէ:

Յօդ. 10. Պատրիարքը կրնայ Սահմանադրութեան սկզբանցը համեմատ չվարուող եկեղեցական մը, վարժապետ մը, եկեղեցւոյ, վանքի, դպրոցի, կամ հիւանդանոցի գործակալ մը, պաշտօնէն հանելու առաջարկութիւն ընել ձեռնահաս ժողովոյն կամ խորհրդոյն:

Յօդ. 11. Պատրիարքը իրաւունք չունի ինքնին լուծել եւ փոխել կրօնական եւ քաղաքական ժողովները եւ անոնց վերաբերեալ խորհուրդները: Բայց երբ տեսնէ, թէ ասոնցմէ մէկը Սահմանադրութեան սկզբանցը հակառակ ընթացքի մէջ է, առաջին անգամին բացատրութիւն կուզէ այն ժողովոյն կամ խորհրդոյն ատենապետէն, երկրորդին՝ իմաց կուտայ անոր ապօրինաւոր ընթացքը եւ ի կանոնապահութիւն կը հրաւիրէ զայն. իսկ երրորդին՝ ընդհանուր ժողովոյն կը դիմէ, եթէ ամբաստանելին ազգային ժողովներէն մէկն է, կամ քաղաքական ժողովոյն կը դիմէ, եթէ խորհուրդներէն մէկն է եւ պատճառները ցուցնելով՝ ամբաստանեալ ժողովոյն կամ խորհրդոյն լուծումը կառաջարկէ:

Յօդ. 12. Պատրիարքը ազգային անտուկէն իրեն յատկացեալ ամսական ունենալով, ինքը կը տեսնէ պատրիարքարանին ներքին ծախքը:

Բ. Պատրիարքական Դիւանատուն

Յօդ. 13. Պատրիարքարանի մէջ դիւանատուն մը պիտի հաստատուի պէտք եղած ազգային գրութեանց յատկացեալ:

Այս դիւանատունը երեք գրասենեակի պիտի բաժանուի.

Ա. Թղթակցութեան գրասենեակ, որ պատրիարքարանէն ուղարկուած եւ պատրիարքարան եկած գրութիւններով կղբաղի:

Բ. Արձանագրութեան գրասենեակ, որ ազգային ժողովոյն եւ խորհրդոյն վերաբերեալ թուղթերը կարգաւորելու կղբաղի:

Գ. Ազգահամարի գրասենեակ, որ ազգայնոց քաղաքական վիճակագրութեանը, այսինքն ծննդեան, ամուսնութեան, եւ վախճանման վերաբերեալ արձանագրութեանց կղբաղի:

Այս վերջին գրասենեակէն կը տրուին ազգայնոց թէ՛ ճանապարհորդութեան համար եւ թէ՛ ուրիշ անձնական գործառնութեանց համար պէտք եղած վաւերական թուղթերը, նաեւ ծննդեան, ամուսնութեան եւ վախճանման վկայագրերը:

Յօդ. 14. Պատրիարքական դիւանատունը պիտի ունենայ դիւանա-

պետ մի, որ պատասխանատու է դիւանատան բոլոր գործառնութեանց: Քաղաքական ժողովը կընտրէ եւ պատրիարքը կանուանէ զայն: Դիւանապետը կընէ նաեւ ընդհանուր ժողովոյն դիւանադպրութիւնը:

Դիւանապետը պարտաւորեալ է ամէն տարի՝ թէ Կոստանդնուպօլսոյ մէջ եւ թէ դուրսերը ծնած, ամուսնացած եւ վախճանած ազգայնոց տոմարներուն օրինակները բերել տալ, պատրիարքարանի դիւանատան ընդհանուր ազգահամարին մէջ արձանագրել տալ: Դիւանապետը հայերէն լեզուի քաջ հմուտ եւ տաճկերէնի ու գաղիերէնի ալ վարժ անձ մը պիտի ըլլայ:

Յօդ. 15. Դիւանատունը բաւական թուով դիւանադպրներ պիտի ունենայ: Ասոնք ալ հայերէն լեզուն քաջ գիտենալու են, եւ ամէն մէկը իւր պաշտօնին կատարեալ հմտութիւն ունենալու է: Ամէն մէկ դիւանադպր ընդ իւր պաշտօնի պատասխանատու է այն ժողովոյն կամ խորհրդոյն՝ որուն կը վերաբերի: Ամէնը մէկէն պատասխանատու են դիւանապետին:

Յօդ. 16. Ազգահամարի գրասենեակէն տրուած որեւէ թուղթ եւ վկայագիր վաւերացեալ պէտք է ըլլայ Պատրիարքական կնքով եւ դիւանապետի ստորագրութեամբ:

Գ. Պատրիարք Սրբոյ Երուսաղէմի

Յօդ. 17. Երուսաղէմի Պատրիարքը Ս. Յակոբայ Աթոռոյն ցկեանս գահակալն է, միանգամայն Հայոց ազգին սեպհական Երուսաղէմ գտնուած ուխտատեղիներուն տնօրէնն ու Ս. Յակոբայ վանուց միաբանութեան նախագահն է:

Իր պարտաւորութիւնն է Ս. Երուսաղէմի վանուց կանոնադրին տրամադրութեանց համեմատ վարուել, եւ անոր բարեօրէն գործադրութեանը հսկել:

Յօդ. 18. Եթէ Ս. Երուսաղէմի Պատրիարքը Ս. Երուսաղէմի վանուց կանոնադրին հակառակ վարուի, ամբաստանութեան տակ կընկնի:

Յօդ. 19. Պատրիարքին վրայ ամբաստանութիւն կրնայ ըլլալ կամ յիշեալ միաբանութեան կողմէն եւ կամ Կոստանդնուպօլսոյ կրօնական եւ քաղաքական ժողովոյ կողմէն:

Այսպիսի պարագայի մէջ ազգային ընդհանուր ժողով կը գումարուի: Եւ եթէ եղած ամբաստանութիւն քննուելով՝ հիմնաւոր ըլլալը ստուգուի, ընդհանուր ժողովը՝ վեցերորդ յօդուածին մէջ Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքին վերաբերեալ տրամադրութեանց համեմատ՝ ըստ պահանջման իրեն, կամ ի կանոնապահութիւն կը հրաւիրէ զՊատ-

ընդհանուր մասնաւոր բողոքագրով, եւ կամ կը պարտաւորէ զայն հեռանալ պատրիարքական աթոռէն եւ անոր պաշտօնը կը յանձնէ տեղապահի մը, զոր ընդհանուր ժողովը գաղտնի քուէարկութեամբ կընտրէ միաբանութեան մէջէն:

Յօդ. 20. Երբ Ս. Երուսաղէմի Պատրիարքը վախճանի, միաբանութիւնը իւր մէջէն տեղապահ մը կընտրէ, եւ ազգային ժողովները կը հաստատեն զայն:

Յօդ. 21. Ս. Երուսաղէմի Պատրիարքը Կոստանդնուպօլսոյ ազգային ժողովներուն կողմէն կընտրուի: Բայց միաբանութիւնը իրաւունք ունի իր կարծիքը յայտնելու ընտրելեաց արժանաւորութեան աստիճանին վրայ՝ ներկայացման ցուցակաւ մը: Պատրիարքին վախճանելէն անմիջապէս ետքը յիշեալ տեղապահը միաբանից ընդհանուր ժողով կը գումարէ: Այս ժողովը անուանց ցուցակ մը կը պատրաստէ՝ Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքի ընտրութեան համար Կոստանդնուպօլսոյ եկեղեցական համագումար ժողովոցն ըրած կերպիւր, բայց պէտք է, որ միաբանութեան ներկայացուցիչք այս ցուցակը գոնէ եօթն ընտրելեաց անուն պարունակէ: Այս ցուցակը միաբանութեան կողմէն ստորագրեալ յայտագրով Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքարան կուղարկուի:

Յօդ. 22. Սուրբ Երուսաղէմի Պատրիարք ընտրուելու անձը գոնէ երեսուն եւ հինգ տարին լրացուած եւ ի ծնէ Օսմանեան Տէրութեան Հպատակ, միաբանութեան եպիսկոպոսներէն կամ վարդապետներէն պէտք է ըլլայ, միանգամայն միաբանութենէն զատուած մէկը պէտք է ըլլալ:

Միաբանութենէն զատուած չեն համարուիր այն անձինքը, որ պատրիարքարանի ժողովոց կողմէն ազգային պաշտօնի մէջ գործածուած են՝ Երուսաղէմի Պատրիարքին հաւանութեամբ:

Յօդ. 23. Կրօնական եւ քաղաքական ժողովները խառն ժողով կազմելով, վերոյիշեալ ցուցակին մէջ յիշատակուած անձանց արժանիքը կը քննեն եւ երեք ընտրելի որոշելով անունները ընդհանուր ժողովոյն կը ներկայացնեն: Միաբանութեան կողմէն եկած ցուցակն ալ ընդհանուր ժողովոյ սրահին մէջ կախուած կըլլայ:

Ընդհանուր ժողովը ընտրելեաց վրայօք թէ միաբանութեան եւ թէ ազգային ժողովոց կարծիքը իմանալով, անոնց մէջէն կրօնից, ուսման եւ բարի վարուց նկատմամբ ամենէն աւելի արժանաւորութիւն ունեցող անձը կընտրէ գաղտնի քուէարկութեամբ եւ քուէից բացարձակ առաւելութեամբ:

Ընդհանուր ժողովոյ մէջ միաբանութեան կողմէն ներկայացուած ցուցակէն դուրս անձի վրայ քուէարկութիւն չը կրնար ըլլալ:

Դ. Ազգային կրօնական ժողով

Յօդ. 24. Կրօնական ժողովը կը բաղկանայ տասն եւ չորս բանիբուն եկեղեցականներէ, որոնք գոնէ երեսուն տարին լրացուցած եւ գէթ հինգ տարիէ ի վեր ձեռնադրուած պիտի ըլլան:

Յօդ. 25. Եկեղեցական համագումար ժողովը գաղտնի քուէարկութեամբ՝ ազգային կրօնական ժողովոյ անդամոց թուոյն եռապատիկը կընտրէ եւ ընտրելեաց անունները ստորագրեալ յայտագրով ազգային ընդհանուր ժողովոյն կը ներկայացնէ:

Ընդհանուր ժողովն ալ անոնց մէջէն գաղտնի քուէարկութեամբ կընտրէ կրօնական ժողովոյ անդամները: Տեղեկագիրը Պատրիարքին կողմէն Բարձրագոյն Դրան կը ներկայացուի, եւ կրօնական ժողովոյ այսպէս ընտրուած անդամները Կայսերական հրամանաւ կը հաստատուին:

Յօդ. 26. Կրօնական ժողովը երկու տարին անգամ մը ապրիլի վերջը ամբողջ կը լուծուի, եւ մայիսի սկիզբը կը նորոգուի: Այս ժողովոյ անդամները անմիջապէս վերընտրելի չեն, բայց երկու տարի ետքը կրնան նորէն ընտրուիլ:

Յօդ. 27. Երբ կրօնական ժողովոյ անդամներէն հրաժարական տուող եւ կամ ուրիշ պատճառաւ պակսողներուն թիւը երեքի հասնի, անոնց տեղ ուրիշներ կընտրուեն ընդհանուր ժողովով: Բայց մինչեւ որ այս ընտրութիւնն ըլլայ, կրօնական ժողովոյ մէջ բոլոր անդամոց մեծագոյն մասը կը բնութուի:

Յօդ. 28. Կրօնական ժողովոյ պաշտօնն է ազգային կրօնական գործոց ընդհանուր տեսչութիւնը: Իր պարտաւորութիւնքն են՝ ազգին մէջ կրօնական զգացումը զարգացունել, Հայաստանեաց եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւններն անխախտ պահել, եկեղեցեաց եւ եկեղեցականաց բարեկարգութեանը հսկել, եկեղեցականաց ներկայ վիճակը ցականաց բարեկարգութեանը անդորրելու եւ ապահովցունելու միջոցներ լուծուցելու եւ ապագայն անդորրելու եւ արժարանաց երբեմն-երբեմն ըր ձեռք բերելու հոգ տանիլ: Ազգային վարժարանաց երբեմն-երբեմն այցելութիւն ընելով՝ Քրիստոնէական վարդապետութեան ուսուցման վրայ հսկողութիւն ընել, արժանաւոր եւ բանիբուն վարդապետներ եւ քահանաներ հասցունել, եւ ազգին մէջ ծագած կրօնական վէճերը եւ քահանաներ հասցունել, եւ ազգային համեմատ լուծել:

Յօդ. 29. Կրօնական ժողովը երբ չը կարենայ ինքնին լուծել զուտ կրօնական կարեւոր խնդիր մը, եկեղեցական համագումար ժողով կը կազմէ՝ Կոստանդնուպօլսոյ գտնուող եպիսկոպոսները, եկեղեցեաց քահանայները, վարդապետները, աւագ երէցներն ու աթոռակալները եւ թէ ըողիչ վարդապետները, աւագ երէցներն ու աթոռակալները հրաւիրելով: Հարկ ըլլայ՝ նաեւ շրջակայ գաւառաց առաջնորդները հրաւիրելով:

Եթէ եկեղեցական համագումար ժողովն ալ խնդիրը իր ձեռնհասութեանէն վեր դատէ, այն ժամանակ ընդհանրական կաթողիկոսին կը դիմէ ստորագրեալ տեղեկագրով:

Յօդ. 30. Կրօնական ժողովոյ ամէն տեսակ տեղեկագիրները՝ միշտ անդամոց մեծագոյն մասին կողմէն ստորագրեալ պիտի ըլլան:

Յօդ. 31. Թէ Կոստանդնուպօլսոյ եւ թէ գաւառներու մէջ՝ վարդապետի ձեռնադրութեան համար պէտք եղած հրամանը ազգային կրօնական ժողովոյ կողմէն կը տրուի: Իսկ քահանայի ձեռնադրութեան համար՝ եթէ Պօլսոյ մէջ է՝ նոյն կրօնական ժողովէն, եւ եթէ գաւառներու մէջ է՝ տեղւոյն կրօնական ժողովէն կը տրուի:

Յօդ. 32. Մինչեւ որ եկեղեցւոյ մը քահանաներն ու թաղական խորհուրդը նոր քահանայ ձեռնադրել տալու կարեւորութիւնը չտեսնեն, եւ ստորագրեալ տեղեկագրով կրօնական ժողովոյ խնդիր չընեն, ձեռնադրութեան հրաման չը տրուիր:

Յօդ. 33. Կրօնական ժողովը կընտրէ Կոստանդնուպօլսոյ եկեղեցեաց քարոզիչ վարդապետներն ու աւագերէցները, եւ Պատրիարքը կանոնէ գանոնք:

Յօդ. 34. Կրօնական ժողովոյ մէջ ամէն տեսակ ընտրութիւն գաղտնի քուէարկութեամբ կըլլայ:

Յօդ. 35. Կրօնական ժողովը կանոնագիր մը պէտք է չինէ եկեղեցականաց ներկայ վիճակին բարելաւութեան եւ ապագային անդորրութեանը համար, որպէսզի իրենց հոգեւորական պաշտօնները կարենան ձրի կատարել:

Եւ Քաղաքական ժողով

Յօդ. 36. Քաղաքական ժողովը կը բաղկանայ ազգային գործոց եւ Տէրութեան օրինաց տեղեակ քսան աշխարհականներէ:

Յօդ. 37. Քաղաքական ժողովոյ անդամները գաղտնի քուէարկութեամբ եւ քուէից բացարձակ առաւելութեամբ ազգային ընդհանուր ժողովոյ մէջ կընտրուին, եւ տեղեկագիրը Պատրիարքի կողմէն Բարձրագոյն Դրան մատուցուելով՝ Կայսերական հրամանաւ կը հաստատուեն:

Յօդ. 38. Քաղաքական ժողովը երկու տարին անգամ մը ապրիլի վերջը ամբողջ կը լուծուի, եւ մայիսի սկիզբը կը նորոգուի:

Այս ժողովոյ անդամները երկու տարի անցնելէն ետքը նորէն կրնան ընտրուել: Եւ թէպէտ առջի երկու տարին քաղաքական ժողովոյ համար վերընտրելի չեն, բայց ուրիշ որեւէ ազգային պաշտօնի մէջ կրնան գործածուել:

Յօդ. 39. Եթէ քաղաքական ժողովոյ անդամներէն մէկը, առանց բանաւոր պատճառ իմացունելու գրով, երեք անգամ իրարու վրայ ներկայ չը գտնուի, նոյն ժողովոյ ատենապետի կողմէն անոր նամակ գրուելով՝ չգալուն պատճառը կը հարցուի: Եթէ պատասխան չառնուի, երկրորդ գրութեամբ իմաց կը տրուի իրեն որ՝ եթէ յաջորդ նիստին ալ ներկայ չգտնուի, իբրեւ հրաժարեալ պիտի համարուի, եւ եթէ դարձեալ չներկայանայ, հրաժարականը տուած պիտի սեպուի:

Յօդ. 40. Երբ քաղաքական ժողովոյ հրաժարական տուող կամ ուրիշ պատճառաւ պակսող անդամոց թիւը երեքի հասնի, անոնց տեղ ուրիշ անդամներ կընտրուին ընդհանուր ժողովով: Բայց մինչեւ որ այս ընտրութիւնն ըլլայ, քաղաքական ժողովոյ մէջ բոլոր անդամոց մեծագոյն մասը կը բնառուի:

Յօդ. 41. Քաղաքական ժողովոյ պաշտօնն է ազգային քաղաքական գործոց ընդհանուր տեսչութիւնը, իւր պարտաւորութիւնքն են ազգին բարեկարգութեան եւ յառաջադիմութեան մտադրութիւն եւ փոյթ ունենալ, իր տեսչութեան տակ գտնուող խորհրդոց կողմէն մատուցուած ազգօգուտ առաջարկութիւնները ուշադրութեամբ քննել, եւ անոնց կարեւորութիւնը յայտնուելէն ետքը՝ հաստատել կամ գործադրութեան արգելքները բառնալու ջանք ընել:

Յօդ. 42. Քաղաքական ժողովը իրեն եկած գործերը որ խորհրդոյ վերաբերեալ ըլլան՝ քննուելու համար այն խորհրդոյն կը յանձնէ եւ մինչեւ որ անոր կարծիքը չառնուի՝ չը կրնար գործադրութեան ձեռնարկել: Եւ թէպէտ կըրնայ իրաւացի պատճառներով հերքել մէկ խորհրդոյ ըրած որոշումը, բայց ինքնին ուրիշ տնօրէնութիւն չկրնար ընել նոյն նիւթին վրայ, եւ կը պարտաւորի դարձեալ նոյն խորհրդոյն յանձնել գործը: Քաղաքական ժողովը չը կրնար նաեւ փոխել կամ լուծել ազգային խորհուրդներէն մէկը, քանի որ չտեսնէ զայն Սահմանադրութեան հիմնական սկզբանց հակառակ ընթացքի մէջ: Բայց երբ տեսնէ անոնց մէկը այսպիսի ընթացքի մէջ առաջին անգամին՝ բացատրութիւն կուզէ նոյն խորհրդոյ ատենապետէն, երկրորդ անգամին՝ անոր գրով ազգաւորութիւններ ընելով՝ ի կանոնապահութիւն կը հրաւիրէ, իսկ երրորդին՝ անդամները կը փոխէ, միայն թէ այս մասին ունեցած պատճառները պիտի բացատրէ ընդհանուր ժողովոյ ներկայացնելու երկամեայ տեղեկագրին մէջ:

Յօդ. 43. Քաղաքական ժողով, երբ իրեն եկած քաղաքական գործերէն կարեւոր խնդրոյ մը լուծումը իր ձեռնհասութեանէն վեր դատէ, ընդհանուր ժողովոյն կը դիմէ:

Զ. Քաղաքական ժողովոյ կողմէն կազմուած
ազգային խորհուրդք եւ հոգաբարձութիւնք

Յօդ. 44. Ուսումնական, տնտեսական եւ դատաստանական գործոց եւ վանօրէից տեսչութեան համար չորս խորհուրդք, եւ մատակարարութեան պաշտօնով՝ երեք հոգաբարձութիւն պիտի հաստատուի քաղաքական ժողովոյ կողմէն: Այս խորհրդոց եւ հոգաբարձութեանց անդամները երկու տարի պաշտօն կը վարեն այն պայմանաւ, որ ամէն տարեգլուխ կիսով չափ նորոգուին:

Դատաստանական խորհրդոյ նախագահը Կ. Պօլսոյ Պատրիարքի փոխանորդն է:

1. Ուսումնական խորհուրդ

Յօդ. 45. Ուսումնական խորհուրդը եօթն ուսումնական աշխարհականներէ կը բաղկանայ:

Ուսումնական խորհրդոյն պաշտօնն է՝ Հայոց ազգին դաստիարակութեան եւ կրթութեան ընդհանուր տեսչութիւնը: Իր պարտաւորութիւնքն են՝ ազգային վարժարանաց բարեկարգութեանը հսկել, թէ մանչ եւ թէ աղջիկ տղայոց դաստիարակութեանը հոգ տանելու նպատակաւ հաստատուած ընկերութիւններուն խրախոյս տալ եւ ձեռնտու ըլլալ, դպրատանց դաստիարակներուն կացութիւնը լաւցունելու եւ ապագայն անդորրելու խնամ տանել, ազգին մէջ յաջողակ եւ քաջահմուտ դասատուներ հասցունելու, եւ դպրոցական դասագիրքեր պատրաստելու ջանք եւ փոխթ ունենալ:

Ուսումնական խորհուրդը Ազգային վարժարանաց մէջ ուսմունքնին լրացունող աշակերտաց վկայական կուտայ, ուսմանց դասագիրքերը կորոշէ, եւ տարեկան քննութիւնները կը կատարէ:

Իսկ կրօնական ուսմանց համար կրօնական ժողովին կը դիմէ, վասն զի այս ժողովը կորոշէ կրօնական գիտութեանց դասագրքերը եւ դասատուները, քննութիւնները կընէ եւ վկայականը կուտայ:

2. Տնտեսական խորհուրդ

Յօդ. 46. Տնտեսական խորհուրդը կը բաղկանայ եօթն տնտեսագէտ աշխարհականներէ, զորս քաղաքական ժողովը կընտրէ քուէից առաւելութեամբ:

Տնտեսական խորհրդոյն պաշտօնն է՝ Կ. Պօլսոյ մէջ գտնուած ազգային բոլոր հաստատութեանց եւ անոնց կալուածներուն մատակարար-

րութեան ընդհանուր տեսչութիւնը: Իւր պարտաւորութիւնն է՝ նոյն հաստատութեանց բարեկարգութեանը անխոնջ հսկել եւ հոգ տանել:

Տնտեսական խորհուրդը պէտք է հոգ տանի, որ ամէն ազգային կալուած օրինաւոր կալուածագիր ունենայ: Թէ Կ. Պօլսոյ եւ թէ գաւառներու մէջ գտնուած ազգային անշարժ ստացուածոց կալուածագրերուն օրինակները տնտեսական խորհրդոյ ձեռօք ժողովուելով՝ պատրիարքարանի դիւանատան մէջ պիտի պահուին:

Ազգային որեւէ կալուածոյ դնումն ու վաճառումը չը կրնար տեղի ունենալ առանց տնտեսական խորհրդոյ գիտութեան, քաղաքական ժողովոյ հաճութեան եւ Պատրիարքի կնքով հաստատութեան:

Այս տրամադրութեանց ուժովը եկեղեցիներու միւլթէվէլլիութիւնը ստուած բանը վերցուած է Հայոց ազգին համար:

Կ. Պօլսոյ եւ շրջակայից մէջ՝ ազգային որեւէ շինութեանց կամ վերանորոգութեանց չը կրնար ձեռնարկուել, առանց գիտութեան տնտեսական խորհրդոյ եւ հաճութեան քաղաքական ժողովոյ:

Տնտեսական խորհուրդը՝ ազգային ելեւմտից, կտակաց եւ հիւանդանոցի հոգաբարձութիւններուն, նաեւ թաղական խորհուրդներուն մատակարարութեանը վրայ հսկողութիւն պիտի ընէ, եւ ասոնց ամէն մէկէն որոշեալ ժամանակներ համար պահանջելով, քաղաքական ժողովոյն պիտի հաղորդէ:

Տնտեսական խորհուրդը տարեգլխէն երկու ամիս առաջ՝ յետագայ տարուայ մէջ ըլլալիք հասոյթն ու ծախքը ելեւմտից հոգաբարձութեանէն ստուգելով, հաշուեկշիռը պիտի պատրաստէ եւ քաղաքական ժողովոյն ներկայացունէ:

3. Դատաստանական խորհուրդ

Յօդ. 47. Դատաստանական խորհուրդը կը բաղկանայ ութ իրաւագէտ, եւ ամուսնացեալ եւ քառասուն տարին լրացուցած անձերէ, որոց չորսը աշխարհական եւ չորսը եկեղեցական պիտի ըլլան:

Դատաստանական խորհրդոյ նախագահը Պատրիարքի փոխանորդն է, եւ անդամներուն բոլորն ալ խառն ժողովոյ կողմէն կընտրուեն քուէից առաւելութեամբ:

Դատաստանական խորհրդոյ պաշտօնն է՝ ընտանեկան վէճերը լուծել եւ Բ. Դրան կողմէն պատրիարքարան յանձնուած դատերը յանձնարարութեան համեմատ քննել եւ որոշել:

Երբ պատահի այնպիսի դատ մը, զոր դատաստանական խորհուրդը իր ձեռնհասութենէն վեճ դատէ, ըստ պահանջման խնդրոյն կամ

կրօնական կամ քաղաքական եւ կամ խառն ժողովոյն յանձնուելուն հարկաւորութիւնը կը ցուցնէ:

Եթէ դատաւարական խորհրդոյ մէջ որոշուած դատի մը դէմ բողոքէ դատաւարտեալը, խնդիրը վերստին կը քննուի յիշեալ ժողովներէն մեկուն մէջ, որուն որ կը վերաբերի:

4. Վանօրէից խորհուրդ

Յօդ. 48. Վանքերն ազգիս սեպհական ստացուածքն ըլլալով, ազգին կ'վերաբերի անոնց մատակարարութեան, հասութից եւ ծախուց ընդհանուր տեսչութեան եւ քննութեան իրաւունքը:

Ըստ որում, հարկաւոր է, որ ամէն վանք իրեն համար յատուկ կանոններ ունենայ, կեդրոնական վարչութեան կրօնական եւ քաղաքական ժողովները խառն ժողով կազմելով, իւրաքանչիւր վանքի միաբանութեան, նաեւ վանօրէից խորհուրդին կարծիքն առնելէ ետքը, պէտք եղած կանոնադրութիւնը կը պատրաստեն, եւ ազգային ընդհանուր ժողովոյ հաստատել կուտան:

Սոյն կանոնադրութեանց հիմնական սկզբունքն են.

Ա. Իւրաքանչիւր վանքի մասնաւոր մատակարարութիւնը իր միաբանութեան կը վերաբերի: Իսկ ամենուն վրայ ընդհանուր տեսչութիւն ընելու իրաւունքը կեդրոնական վարչութեան կը վերաբերի, որ կը գործադրէ վանօրէից խորհրդին ձեռօք:

Բ. Իւրաքանչիւր վանքի վանահայրը իր միաբանութեան կողմէն կընտրուի եւ կեդրոնական վարչութեան խառն ժողովոյ հաւանութեամբ Պատրիարքի ձեռօք կը հաստատուի:

Վանահայր ըլլալու անձը պէտք է որ երեսունուհինգ տարին լրացուցած եւ Օսմանեան Տէրութեան հպատակ վարդապետներէն ըլլայ:

Գ. Բոլոր վանքերը ազգային բարոյական զարգացմանը ծառայելու պարտաւոր են, ուստի ամէն մէկը իր կարողութեան չափով՝ ունենալու է ընծայարան, թանգարան, տպարան, հիւանդանոց եւ ասոնց պէս ուրիշ ազգօգուտ հաստատութիւններ:

Վանօրէից խորհուրդը կը բաղկանայ եօթն անձերէ, զոր քաղաքական ժողովը կընտրէ քուէից առաւելութեամբ:

Վանօրէից խորհուրդին պաշտօնն ու պարտաւորութիւնն է՝ իւրաքանչիւր վանքի կանոնաց գործադրութեանը հսկել եւ վերատեսչութիւն ընել, եկամուտները ու հասոյթները ստուգել եւ ծախքերը քննել ու կանոնաւորել:

Վանօրէից խորհուրդը կընտրէ վանականներուն մէջէն իւրաքան-

չիւր վանքի մատակարարութեան պաշտօնին համար պէտք եղած անձինքը: Ասոնք վանահօր նախագահութեամբ եւ իրենց վանքին յատկացեալ կանոններուն համաձայն՝ վանքը տնտեսելով, որոշեալ ժամանակներ հաշուեհամար կուտան վանօրէից խորհուրդին:

5. Ելեւմտից հոգաբարձութիւն

Յօդ. 49. Ելեւմտից հոգաբարձութիւնը կը բաղկանայ եօթն հաշուագէտ անձինքէ, զոր քաղաքական ժողովը կընտրէ քուէից առաւելութեամբ:

Ելեւմտից հոգաբարձութեան պաշտօնն է ազգային կեդրոնական սնդուկին տնտեսութիւնն ու համարակալութիւնը:

Այս սնդուկին մուտքն են՝ ազգային ընդհանուր տուրք, Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքական դիւանատան հասոյթք, եւ առանց մասնաւոր տեղ մը որոշելու ազգին անուանը եղած կտակ կամ նուէր: Ելքն են՝ պատրիարքարանի եւ դիւանատան սովորական ծախք, կեդրոնական վարչութեան ձեռքը եղած ազգային հաստատութեանց եւ կարօտեալ թաղերու տրուելիք նպաստ եւ զանազան ուրիշ պատահական ծախք:

Ելեւմտից հոգաբարձութիւնը կը հաւաքէ ամէն այս հասոյթները, եւ իր ձեռքը կըլլան յիշեալ ծախքերը, միշտ տնտեսական խորհուրդին գիտութեամբ եւ քաղաքական ժողովոյ հաւանութեամբ:

Ելեւմտից հոգաբարձութիւնը պարտաւոր է իր տնտեսութեան յանձնուած ազգային սնդուկին հաշիւը տօմարակալութեան կանոնաւարդադրել, եւ որոշեալ ժամանակներ հաշուեցուցակ ներկայացնել տնտեսական խորհուրդին, որ ստուգելով եւ վաւերացնելով կը հաղորդէ ի քաղաքական ժողովոյն:

6. Կրակաց հոգաբարձութիւն

Յօդ. 50. Կտակաց հոգաբարձութիւնը կը բաղկանայ եօթն անձինքէ, որոց երեքը եկեղեցական եւ չորսը աշխարհական՝ խառն ժողովով կընտրուին քուէից առաւելութեամբ:

Կտակաց հոգաբարձութեան պաշտօնն է՝ ազգային կտակաց տնօրէնութիւնը: Իր պարտաւորութիւնն է՝ կտակաց օրինաւոր կերպիւ եւ կտակարարին նպատակին եւ դիտաւորութեանը համեմատ գործադրութեանը հսկել:

Կտակաց հոգաբարձութեան համար պէտք եղած մասնաւոր կանոնադրութիւնը խառն ժողովը պիտի պատրաստէ՝ կտակաց հոգաբար-

ձուլման եւ տնտեսական խորհուրդին կարծիքն առնելով, եւ ընդհանուր ժողովը պիտի հաստատուի:

Կտակաց հոգաբարձութիւնը որոշեալ ժամանակներ իր պաշտօնին վերաբերեալ հաշիւները պիտի ներկայացունէ տնտեսական խորհուրդին, որ ստուգելով եւ վաւերացունելով՝ պիտի հաղորդէ քաղաքական ժողովոյն:

7. Տիւանդանոցի հոգաբարձութիւն

Յօդ. 51. Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը կը բաղկանայ ինն անձինքէ, զոր քաղաքական ժողովը կընտրէ քուէից առաւելութեամբ: Ասոնք երկուքը վկայեալ բժիշկ պիտի ըլլան:

Հիւանդանոցի հոգաբարձութեան պաշտօնն է՝ ազգային հիւանդանոցը եւ անոր սեպհական կալուածներն ու եկամուտները տնտեսել, եւ անոնց հասոյթովն ու ազգային սնդուկին նպաստելը մատակարարել զայն:

Այս հաստատութիւնը չորս շրջանակի բաժանուելով, մէկը՝ աղքատիկ հիւանդները դարմանելու, երկրորդը՝ ծեր եւ անկար աղքատները պատսպարելու, երրորդը՝ խելագարները խնամելու եւ չորրորդը՝ որք եւ անտերունջ տղաքը դաստիարակելու պիտի յատկանան:

Այս շէնքին կարգադրութիւնն ու տնտեսութիւնը բժշկական եւ առողջապահիկ կանոնաց համեմատ պիտի տնօրինուին:

Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը այս հաստատութեան տնտեսութեան մասին՝ տնտեսական խորհուրդին, եւ դաստիարակութեան մասին՝ ուսումնական խորհուրդին պատասխանատու է, եւ սոյն խորհուրդոց որոշեալ ժամանակներ համար պիտի տայ իր գործողութեանց վրայ:

Է. Թաղական խորհուրդ

Յօդ. 52. Թաղական խորհուրդները կը բաղկանան ըստ տեղւոյն՝ հինգէն մինչեւ տասներկու անդամներէ: Թաղական խորհուրդին պաշտօնն է՝ թաղին ժողովրդեան ազգային գործոց մատակարարութիւնը եկեղեցւոյ եւ դպրատան հոգաբարձութիւնը, աղքատաց խնամակալութիւնը, եւ ազգայնոց մէջ պատահած վէճերուն քննութիւնն ու խաղաղարարութիւնը:

Իր պարտաւորութիւնքն են՝ թաղին եկեղեցւոյ պայծառութեանը խնամ տանել, թաղին մէջ թէ աղջիկ եւ թէ մանչ տղայոց դաստիարակութեան համար դպրատուններ հաստատելու ջանք ընել, եւ թաղին կարօտեալ ընտանեաց ձեռնտուութիւն ընել:

Յօդ. 53. Ամէն թաղ մէկ-մէկ սնդուկ պիտի ունենայ՝ թաղական խորհուրդին տնօրէնութեանը տակ:

Այս սնդուկին մուտքն են՝ թաղին ժողովրդեան կողմէն տրուած թաղական տուրքը, եկեղեցւոյ եւ դպրատան կալուածոց եկամուտները, եկեղեցւոյն հասոյթները, կտակաւ կամ ուրիշ կերպիւ եղած նուէրները եւ այլն: Եւքն են թաղին եկեղեցւոյն եւ դպրատանց ծախքն ու աղքատաց տրուելիք օգնութիւնները:

Ամէն թաղական խորհուրդ իր թաղին մէջ եղած ծննդոց, ամուսնութեանց եւ վախճանմանց արձանագրութիւնը պիտի ընէ կանոնաւոր կերպով մասնաւոր տումարի մը մէջ:

Յօդ. 54. Թաղական խորհուրդները՝ իրենց պաշտօնին վերաբերեալ գործոց մէջ տեսուչ խորհուրդներուն հետ ուղղակի յարաբերութիւն ունին, այսինքն՝ դպրատանց համար՝ ուսումնական խորհուրդին հետ, տնտեսական եւ դրամական գործոց համար՝ տնտեսական խորհուրդին հետ, դատի վերաբերեալ գործոց համար՝ դատաստանական խորհուրդին հետ: Եւ ասոնց ամէն մէկին որոշեալ ժամանակներ համար պիտի տան իւրաքանչիւրին վերաբերեալ գործոց վրայ:

Յօդ. 55. Իւրաքանչիւր թաղական խորհուրդ իր թաղի ժողովրդեան կողմէն կընտրուի:

Ամէն ազգային անհատ որ քսան եւ հինգ տարին լրացուցած է, եւ ըստ 67-րդ յօդուածոյ Սահմանադրութեան՝ ընտրողութեան իրաւունքէն դատաստանապէս զրկուած չէ, իրաւունք ունի մասնակից ըլլալ ընտրութեան թաղական խորհրդոյ անդամոց:

Յօդ. 56. Թաղական խորհրդոց պարտաւորութիւնն ու ընթացքը սահմանելու համար պէտք եղած կանոնադրութիւնը կրօնական եւ քաղաքական ժողովներուն ձեռօք պիտի շինուի:

Թաղական խորհրդոց անդամներուն պաշտօնը չորս տարի կը տեւէ, հինգերորդ տարւոյն սկիզբը կը նորոգուին եւ անմիջապէս վերընտրելի են:

Ը. Ազգային ընդհանուր ժողով

Կազմութիւն եւ պարտաւորութիւն

Յօդ. 57. Ազգային ընդհանուր ժողովը հարիւր քառասուն երեսփոխաններէ կը բաղկանայ, որոնց՝

Ա. Մէկ եօթներորդ մասը, այսինքն քսանը, եկեղեցական երեսփո-

խանք են, զոր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գտնուող եկեղեցականք կրնտրեն:

Բ. Երկու եօթներորդ մասը, այսինքն քառսունը, գաւառներէն գալիք ազգային երեսփոխանք են:

Գ. Չորս եօթներորդ մասը, այսինքն ութսունը, Կոստանդնուպոլսոյ թաղերէն ընտրուած երեսփոխանք են:

Յօդ. 58. Կրօնական եւ քաղաքական ժողովոց անդամները ընդհանուր ժողովին ներկայ կը գտնուեն, բայց եթէ երեսփոխան ընտրուած չեն՝ ընդհանուր ժողովին մէջ քուէ չունեն:

Յօդ. 59. Ընդհանուր ժողովը նիստ չը կրնար ընել՝ մինչեւ որ անդամոց մեծագոյն մասը, այսինքն գոնէ եօթանասունումէկ հոգի ներկայ չըլլայ:

Յօդ. 60. Ընդհանուր ժողովին պաշտօնն է՝ պատրիարքը, կաթողիկոսը եւ ազգին գլխաւոր պաշտօնատարները, եւ կրօնական ու քաղաքական ժողովոց անդամները ընտրել, ազգային ժողովոց վարչութեանը հսկողութիւն ընել, սոյն ժողովներուն վերաբերեալ, բայց իրենց ձեռնհասութենէն վեր համարուած գործերը որոշել եւ վճռել. եւ ազգային Սահմանադրութիւնը անխախտ պահել:

Յօդ. 61. Ընդհանուր ժողովը կը գումարուի.

Ա. Ըստ վաղեմի սովորութեան՝ ամէն երկու տարին անգամ մը, ապրիլ ամսոյ վերջերը՝ ազգային վարչութեան երկամեայ ընթացքին տեղեկագիրը մտիկ ընելու, եւ ելեւմտական պաշտօնակալաց ձեռօք ժողովուած եւ ծախս եղած գումարներուն ընդհանուր հաշիւը տեսնելու եւ քննելու, կրօնական եւ քաղաքական ժողովոց բոլոր անդամները փոխելով՝ ուրիշներ ընտրելու, եւ յետագայ երկու տարուան մէջ ազգային տուրքը ինչպէս տնօրինուելիքը սահմանելու համար:

Սոյն երկ-տարեկան ժողովը սկսած օրէն մինչեւ երկու ամիս տեւելով իր նիստերը կը վերջացունէ:

Ընդհանուր ժողովոյ այս նիստերուն մէջ՝ միանգամայն ազգային վարչութեան ժողովներուն անդամ գտնուող երեսփոխանները ամէն խնդրոյ վրայ կրնան խօսիլ, բայց տուրքի եւ ընտրութեան խնդիրներէն զատ՝ ուրիշ խնդիրներու մէջ չեն կրնար քուէ տալ:

Բ. Կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակից ըլլալու համար:

Գ. Կոստանդնուպոլսոյ եւ Երուսաղէմի Պատրիարքները ընտրելու համար:

Դ. Կրօնական եւ քաղաքական ժողովոց մէջ, կամ Պատրիարքին ու ժողովոց մէջ պատահած անհամաձայնութիւնը բառնալու համար:

Սոյն պարագայից մէջ անհամաձայնութեան ենթակայ եղող կողմերը ընդհանուր ժողովոյ մէջ խօսք միայն ունին եւ ոչ քուէ:

Ե. Ազգային Սահմանադրութեան վերաքննութեանը համար:

Եւ վերջապէս այնպիսի խնդիրներու համար, որոց վրայ որոշում տալը ընդհանուր ժողովոյն կը վերաբերի:

Սակայն այս տեսակ արտաքոյ կարգի նիստերուն տեղի ունենալէն առաջ՝ ընդհանուր ժողովոյ գումարման պատճառը պատրիարքարանի կողմէն Բարձրագոյն Դրան իմաց տրուելով, անոր հաճութիւնը կառնուի:

Յօդ. 62. Պատրիարքը կը գումարէ ընդհանուր ժողովը, կրօնական եւ քաղաքական (մէկուն) ժողովոց մէկուն համահաճութեամբ եւ կամ նոյնիսկ ընդհանուր ժողովոյ անդամոց մեծագոյն մասին խնդրանքը: Միայն թէ այս կերպ արտաքոյ կարգի ժողով գումարելէն առաջ՝ գումարման պատճառը Բարձրագոյն Դրան իմաց տրուելով, անոր հաճութիւնը առնուլ հարկ է:

Ընտրութիւն եկեղեցական երեսփոխանաց

Յօդ. 63. Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գտնուող բոլոր եկեղեցականք՝ Պատրիարքի հրաւիրանօք ապրիլ ամսոյ վերջը որոշեալ տեղ մը կը գումարուին, եւ զաղտնի քուէարկութեամբ ու քուէից բացարձակ առաւելութեամբ ազգային ընդհանուր ժողովոյ եկեղեցական անդամները կրնարեն թէ եպիսկոպոսներէն, թէ վարդապետներէն եւ թէ քահանաներէն, բայց պէտք է որ ընտրելիք՝ դուրսերը պաշտօն չունենան եւ հասակաւ երեսուն տարին լրացուցած եւ գոնէ հինգ տարի առաջ ձեռնադրուած ըլլան եւ որ եւ է դատաստանի տակ չը գտնուին:

Յօդ. 64. Եկեղեցական երեսփոխանաց պաշտօնը տասն տարի կը տեւէ, եւ երկու տարին անգամ մը հինգերորդ մասը փոխուելով կը նորոգուի: Այս հինգերորդ մասը առաջին ութ տարիներուն մէջ վիճակաւ պիտի որոշուի եւ հանուի, եւ թէ վիճակաւ ելած եւ թէ տասնամեայ պաշտօնը լրացուցած անդամները անմիջապէս վերընտրելի են:

Ընտրութիւն աշխարհական երեսփոխանաց

Ա. Ընտրողութեան եւ ընտրելիութեան պայմանք

Յօդ. 65. Ընտրողական իրաւանց հիմն կը բռնուին ազգային տուրքը եւ անձնական արժանիքը:

Ազգային տուրքը ընտրողութեան իրաւունք տալու համար պէտք է որ ընտրողը գոնէ եօթանասուն ու հինգ ղուռուշ ընդհանուր տուրք վճարէ:

Ընտրողութեան անձնական արժանեօք իրաւունք ունեցողներն են՝ Արքունի դիւաններուն եւ Տէրութեան ուրիշ պաշտօններուն մէջ գտնուողները, վկայեալ բժիշկները, օգտակար գրքերու հեղինակները, դպրատանց ուսուցիչները եւ ազգին օգտակար ծառայութիւններ մատուցած անձինք:

Յօդ. 66. Ընտրողութեան իրաւունք ունին քսան ու հինգ տարին լրացուցած անձինք, սակայն ընտրողը հարկ է որ Օսմանեան Տէրութեան հպատակ ըլլան:

Յօդ. 67. Ընտրելու իրաւունքէն դատաստանապէս զրկեալ են հետեւեալ չորս դաս անձինքը:

Ա. Քրէական յանցանք դատապարտեալները, որոնք ըստ պատժական օրինաց տէրութեան՝ քաղաքականապէս մեռեալ կը համարուին:

Բ. Ազգային գործոց մատակարարութեանը մէջ նենգութեամբ բռնուած, եւ ազգային ժողովներէն մէկուն կողմէն դատապարտուած անձինք, որոց համար ազգային գործերու մէջ չը գործածուիլը վճռուած ըլլայ դատող ժողովին կողմէն:

Գ. Տէրութեան դատարաններուն կողմէն՝ զգաստացուցիչ պատիժ կրողները, որոց պատժոյն պայմանաժամը դեռ լրացած չէ:

Դ. Խելագարութեան պատճառաւ անբաւական դատեալները, որոնց կատարելապէս առողջացեալ ըլլալը օրինաւոր կերպիւ հաստատուած չըլլայ:

Յօդ. 68. Ընտրելի են ազգին այն ամէն անհատները, որոնք երեսուն տարին լրացուցած ըլլալով, Օսմանեան հպատակ, Տէրութեան օրինացը տեղեակ եւ ազգային գործոց հմուտ են եւ ընտրողութեան իրաւունքէն ըստ 67-րդ յօդուածոյ զրկուած չեն:

Բայց Կոստանդնուպօլսոյ թաղերուն կողմէն ընտրուելիք ութսուն երեսփոխանաց գոնէ եօթը՝ աստիճանաւոր անձինք ըլլալու են:

Բ. Եղանակ ընտրութեան

Յօդ. 69. Կոստանդնուպօլսոյ թաղերէն եւ գաւառներէն ընտրուելիք երեսփոխանաց բաշխման ցուցակը շինելու համար, ամէն երկու տարի փետրուար ամսոյ սկիզբը ազգային կրօնական եւ քաղաքական ժողովները, տեսուչ խորհրդոց ատենապետներուն հետ մեկտեղելով, համախորհուրդ ժողով կը կազմեն, եւ պատրիարքական դիւանատան

ընդհանուր ազգահամարին նայելով, ամէն մէկ թաղին ու գաւառին կողմէն քանի երեսփոխան ընտրուելիքը կորոշեն, Պօլսոյ թաղերուն համար՝ ընտրողաց թիւը, եւ գաւառներուն համար՝ բնակչաց հիմն բռնելով: Եւ այս կերպով շինուած ցուցակին համեմատ՝ իւրաքանչիւր թաղի եւ գաւառի տալու երեսփոխանաց թիւը Պատրիարքի ձեռօք անոնց կը ծանուցանեն:

Երեսփոխանաց պաշտօնը տասն տարի կը տեւէ, եւ երկու տարին անգամ մը՝ Կոստանդնուպօլսոյ թաղերէն եւ թէ գաւառներէն ընտրուած ազգային երեսփոխաններուն հինգերորդ մասը կը փոխուի եւ կը նորոգուի: Այս հինգերորդ մասին ընտրութիւնը պիտի կատարուի ամէն երկու տարին անգամ մը, թէ թաղերուն եւ թէ գաւառներուն կողմէն, մէջերին փոփոխակի կարգ պահելով:

Այս փոփոխակի կարգը առաջին ութ տարիներուն մէջ՝ վիճակաւ պիտի որոշուի սա՛ պայմանաւ, որ եթէ թաղի մը ընտրողները եւ կամ գաւառի մը բնակչաց թիւը աւելցած կամ պակսած է, այն թաղին կամ գաւառին տալու երեսփոխանաց թիւն ալ համեմատութեամբ պիտի աւելնայ կամ պակսի:

Վախճանեալ կամ հրաժարեալ երեսփոխանաց տեղ ընտրուելիք անձինքն ալ՝ ամէն տարի տարեգլխէն երկու ամիս առաջ պէտք է ընտրուեն:

Թաղական երեսփոխանները Կոստանդնուպօլսոյ թաղերուն բնակչաց կողմէն պիտի ընտրուեն: Իսկ գաւառական երեսփոխանները իւրաքանչիւր գաւառի ընդհանուր ժողովոյ կողմէն պիտի ընտրուի:

Յօդ. 70. Թէ Պօլսոյ թաղերէն եւ թէ գաւառներէն ուղղուած երեսփոխանները՝ հարկ չէ, որ ընտրող թաղին կամ գաւառին բնակիչներէն ըլլան. բաւական է, որ Կոստանդնուպօլսոյ մէջ բնակին, իրենց ներկայացուցած թաղին կամ գաւառին ազգային գործոցը հմուտ ըլլան եւ ազգասիրութեամբ, ուղղութեամբ ու արդարախոհութեամբ՝ ընտրողաց յարգն ու համարումը ստացած անձինք ըլլան:

Ազգային երեսփոխանները ո՛չ թէ զիրենք ընտրող թաղին կամ գաւառին երեսփոխանները կը համարուին ընդհանուր ժողովոյ մէջ, այլ ազգին երեսփոխաններն են՝ համագոր իշխանութեամբ:

Յօդ. 71. Երկու տարին անգամ մը Պօլսոյ թաղերուն կողմէն ընտրուելիք երեսփոխանաց հինգերորդ մասին համար՝ Պատրիարքը փետրուար ամսոյ մէջ ընտրող թաղերուն ամէն մէկուն կը ծանուցանէ քանի երեսփոխան ընտրելիքը՝ ընտրողութեան եւ ընտրելութեան պայմաններն ալ յիշեցունելով:

Այս ծանուցման վրայ՝ թաղական խորհուրդները երեսփոխանաց ընտրութեանը կը ձեռնարկեն: Բայց ընտրական գործողութեանց համար թաղին քարոզիչը՝ կամ անոր չգտնուած ժամանակը՝ աւագ երէցը նախագահութիւն կընէ, եւ թաղին բնակիչներէն երեքէն մինչեւ վեց պատուաւոր անձինք թաղական խորհուրդին վրայ կաւելցունին:

Այս կերպով կազմուած ընտրողական ժողովներուն ամէն մէկը՝ իր թաղին մէջ ընտրողութեան իրաւունք ունեցողներն ստուգելով, այբուբենի կարգաւ ընտրողաց ցանկ մը կը պատրաստէ եւ ութ օր բաց մնալու պայմանաւ թաղական խորհրդարանի մէջ կախել կուտայ:

Ընտրողական ժողովը ընտրողաց որոշումը գիւրացունելու համար ուզուած երեսփոխաններուն թիւէն եռապատիկ աւելի ընտրելեաց ցուցակ մըն ալ կը պատրաստէ եւ այն ալ կախել կուտայ խորհրդարանին մէջ: Սակայն ընտրողք ամենեւին պարտաւորեալ չեն ընտրելեաց ցուցակին հետեւելու:

Գաւառներուն մէջ ալ՝ գաւառական ընդհանուր ժողովոց անգամները միեւնոյն կերպով կընտրուին:

Գ. Բուխարկութիւն

Յօդ. 72. Ընտրողաց ցանկին բացուելէն շաբաթ մը ետքը՝ կիւրակէ առաւօտ, ժամերգութեան աւարտմանէն ետքը, թաղական խորհրդարանի մէջ քուէարկութեան կսկսուի սապէս:

Թաղական խորհրդոյ նախագահը, ընտրողաց ցանկը ձեռքն առած, կը կանչէ ընտրողները, որք ընտրողաց ցանկին մէջ՝ իրենց անուան առջեւ ստորագրելէն վերջը, քանի երեսփոխան ուզուած է նէ՝ այնքան անձանց անուն թղթի մը վրայ կը գրեն վերեւն ի վար կարգաւ, եւ ամէն մէկ անուան առջեւ մականուն, բնակութիւն եւ արուեստ նշանակելով՝ թուղթը կը ծալեն եւ յատկապէս պատրաստուած քուէտուփին մէջ կը ձգեն: Իսկ եթէ ընտրողք պատճառաւ իւրիք չը կրնան գալ խորհրդարան, ստորագրեալ նամակաւ մը քուէնին կուղարկեն:

Յօդ. 73. Քուէարկութիւնը գաղտնի է, ուստի պէտք է, որ քուէարկուք առանձին գրեն իրենց քուէթուղթը, որպէսզի ուրիշ մը չը կրնայ տեսնել գրած անունները:

Յօդ. 74. Քուէարկութիւնը սկսած օրը պէտք է լմննայ: Ընտրողներէն ո՛վ որ իր քուէն նոյն օրը չը ներկայացունէ, ետքը բողոքելու իրաւունք չունի:

Յօդ. 75. Ոչ ոք պիտի կարենայ միանգամայն երկու թաղի մէջ քուէ տալ:

Յօդ. 76. Ընտրութեան մասին միացեալ թաղերը եւ թեմերը՝ եթէ իրարու մօտ ըլլան, ընտրողները մէկ տեղ ժողովուելով քուէարկութիւն կընեն: Իսկ եթէ իրարմէ հեռի ըլլան՝ իւրաքանչիւր թաղ կամ թեմ զատ քուէարկութիւն կընէ, եւ ետքը երկու կողման քուէարկութեանց արդիւնքը կը միացունեն:

Յօդ. 77. Քուէարկութիւնը կատարուելէն ետքը, նոյն օրը միեւնոյն նիստի մէջ՝ թաղական խորհուրդին առջեւ քուէտուփը կը բացուի, եւ այս բանիս համար որոշուած քննիչները քուէներն համրելով, քուէարկուաց թուոյն հետ կը բաղդատեն:

Եթէ տարբերութիւն գտնուի, եւ թաղական խորհուրդը խարդախութեան կասկած ունենայ, մինչեւ առաջիկայ կիրակի՝ միւս օր մը նորէն քուէարկութիւն ընել կորոշուի:

Նմանապէս՝ եթէ ուզուած երեսփոխանաց թիւը առաջին անգամին չը լցուի, մնացածին համար երկրորդ անգամ քուէարկութիւն կըլլայ միւս օր մը:

Յօդ. 78. Եթէ պատահի, որ քուէարկուներէն մէկը պէտք եղածին աւելի թուով անուն գրած ըլլայ իր քուէաթուղթին մէջ, նոյն թիւէն վերջը եկած անունները անընդունելի են, նմանապէս անվաւէր կը համարուին այն քուէթուղթերը՝ որոց մէջ գտնուած անունները վերէն ի վար կարգաւ գրուած չեն:

Յօդ. 79. Քուէարկուաց թուոյն կէսէն աւելի քուէ ստացողներուն մէջէն՝ առաւելագոյն ստացող անձինք՝ երեսփոխան ընտրուած են: Եւ եթէ երկու անձանց հաւասար քուէ տրուած ըլլայ, երիցագոյնը ընտրեալ է:

Յօդ. 80. Եթէ առաջին անգամ քուէարկութեամբ առաւելութիւն չստացուի, թաղական խորհուրդը, կծանուցանէ առաւելագոյն քուէ ստացող երկու անձանց անունները, եւ երկրորդ քուէարկութիւնը օրիստացող կերպով անուանց վրայ կըլլայ:

Յօդ. 81. Ամէն թաղական խորհուրդ՝ իր թաղէն ընտրուած երեսփոխանաց անունները Պատրիարքին կը ներկայացունէ մասնաւոր տեղեկագրով մը, որուն մէջ պէտք է ճշտիւ նշանակուած ըլլայ ընտրեալներուն անունը, մականունը, բնակութիւնը, արհեստը եւ քուէարկութեան բոլոր պարագայները:

Պատրիարքը այս տեղեկագիրը կը ներկայացունէ քաղաքական ժողովին, որ զանոնք քննելով՝ կը ստուգէ երեսփոխանաց ընտրելութեան պայմանները:

Այսպէս ստուգուելէն ետքը, Պատրիարքը պաշտօնական կերպիւ կը ծանուցանէ երեսփոխանաց ամէն մէկուն ըստ օրինի ընտրութիւնը:

եւ կը հրաւիրէ զանոնք ընդհանուր ժողովոյ ատեան կազմել որոշեալ օր մը:

Յօդ. 82. Ընդհանուր ժողովը իր առաջին նիստին մէջ՝ քաղաքական ժողովին քննած տեղեկագրերը մտիկ ընելով եղած ընտրութիւնները եւ երեսփոխանաց իշխանութիւնը կը վաւերացունէ, որով ընդհանուր ժողովը ըստ օրինի կազմուած կըլլայ:

Ընդհանուր ժողով կրնայ գումարուիլ, երբ Կոստանդնուպօլսոյ երեսփոխանաց մեծագոյն մասը ընտրուած ըլլայ, առանց սպասելու գաւառական երեսփոխանաց ընտրութեան վախճանին, որոց լուրը մէկ կողմէն Կոստանդնուպօլսոյ հասնելու վրայ կըլլայ:

Յօդ. 83. Եթէ մէկը քանի մը թաղերու կամ գաւառներու կողմէն ընտրուած ըլլայ, ինք կորոշէ որ թաղին կամ որ գաւառին երեսփոխանութիւն ընդունելը, եթէ ինք չուզէ որոշել, ընդհանուր ժողովը վիճակաւ կորոշէ:

Յօդ. 84. Երեսփոխանաց անուան ցուցակը ընդհանուր ժողովոյ սրահին մէջ կախուած պիտի մնայ՝ այբուբենի կարգաւ շինուած, եւ իւրաքանչիւր անուան առջեւ պիտի նշանակուի հրաժարում, վախճանում եւ այլ ինչ որ պատահի:

Այս ցուցակը երկու տարին անգամ մը պիտի նորոգուի:

ԳԼՈՒԽ Բ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՆՈՆՔ ԺՈՂՈՎՈՅ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴՈՅ

Յօդ. 85. Ամէն ժողով եւ խորհուրդ պիտի ունենայ ատենական դիւան մը, որ կը բաղկանայ մէկ ատենապետէ, մէկ ատենադպրէ եւ երբեմն նաեւ ատենապետէ եւ ատենադպրի փոխանորդներէ: Ասոնց ամենն ալ հարկաւ ժողովոյ անդամներէն պիտի ըլլան:

Ատենական դիւանը տարին անգամ մը կը նորոգուի, եւ անդամներն անմիջապէս վերընտրելի են:

Յօդ. 86. Առանց մեծագոյն մասի ներկայութեան ատեան չը կրնար կազմուիլ:

Յօդ. 87. Խնդիր մը լաւ քննուելէն եւ անոր վրայ ներկայ ժողովականաց կարծիքը հասկացուելէն վերջը, քուէ կը դրուի եւ ձայնից առաւելութեամբ որոշում կը տրուի: Երբ ձայնից հաւասարութիւն պատահի, եթէ նախագահը ներկայ է՝ անոր կարծեաց կողմը կը հակի որոշումը. եթէ ոչ՝ ատենապետին կողմը:

Յօդ. 88. Խառն ժողովոյ մէջ քննուած որեւէ խնդրոյ որոշում տրուելու համար, պէտք է, որ երկու ժողովները զատ քուէարկութիւն ընեն: Երբ երկուքին ալ մեծագոյն մասը միեւնոյն որոշումը ըրած ըլլայ, խնդիրը լուծուած է, իսկ եթէ որոշումնին տարբեր ըլլայ, կարծեաց անհամաձայնութիւն կը համարուի եւ հետեւաբար խնդրոյն որոշումը ընդհանուր ժողովին կը ձգուի:

Խառն ժողովը օրինաւորապէս գումարուած համարուելու համար, պէտք է, որ ժողովոց երկուքին ալ մեծագոյն մասը ներկայ գտնուին:

Յօդ. 89. Ընդհանուր ժողով գումարուելէն գոնէ վեց օր առաջ պէտք է, որ պատրիարքարանի կողմէն հրաւիրանաց գրեր յուղարկուին անդամներուն:

ԳԼՈՒԽ Գ ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՒՐՔ

Յօդ. 90. Ամէն ազգային անհատ, որ չափահաս է եւ վաստակ ու շահու տէր, պարտական է տրօք մասնակից ըլլալ ազգային ծախուց:

Այս տուրքը տարեկան է, եւ բաշխման հիմն կը բռնուի իւրաքանչիւր անհատի կարողութիւնը:

Յօդ. 91. Ազգային տուրքը երկու տեսակ է, մէկը ընդհանուր՝ որ ընդհանուր ծախուց յատկացեալ է եւ կը հաւաքուի պատրիարքարանի կողմէն, ազգային կեդրոնական սնդուկին համար, եւ միւսը մասնաւոր, որ իւրաքանչիւր թաղի մասնաւոր ծախուց յատկացեալ է եւ կը հաւաքուի թաղական խորհրդոց կողմէն թաղական սնդուկներուն համար:

Յօդ. 92. Կոստանդնուպօլսոյ մէջ ընդհանուր տուրքի բաշխման եւ հաւաքման եղանակը՝ քաղաքական ժողովին մէջ կորոշուի եւ ընդհանուր ժողովով կը հաստատուի: Իսկ մասնաւոր տուրքը՝ ամէն թաղ իր խորհրդոյ մէջ կորոշէ եւ կը հաստատէ:

Սոյնպէս կը տնօրինուին նաեւ գաւառներուն մէջ գաւառական ընդհանուր տուրքն ու թաղական մասնաւոր տուրքը:

Յօդ. 93. Գաւառներուն կողմէն ազգային պատրիարքարանի սնդուկին տրուելու մինչեւ ցարդ ստփորութիւն եղած տուրքին բաշխման եւ հաւաքման եղանակը ընդհանուր ժողովը պիտի որոշէ, եւ Բարձրագոյն Դրան հաճութեամբը պիտի գործադրուի:

ԳԼՈՒԽ Դ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 94. Առաջնորդը գալառական ժողովոց նախագահն է եւ անոնց գործադիր իշխանութիւնը կը վարէ:

Իր պարտաւորութիւնն է՝ գալառին մէջ ազգային Սահմանադրութեան գործադրութեանը հսկել:

Յօդ. 95. Առաջնորդը չպիտի կարենայ վանքերուն մէջ բնակութիւն հաստատելով՝ պաշտօնին տեղէն հեռանալ, այլ գալառին գլխաւոր քաղքին մէջ ազգային առաջնորդարանը պիտի բնակի, ուր կը գումարուեն եւ գալառական ժողովները:

Երբ առաջնորդ մը միանգամայն եւ վանահայր ըլլայ, եթէ վանքը միայն մէկ օրուան ճամբայ հեռի է առաջնորդանիստ քաղաքէն՝ կրնայ երկու պաշտօնն ալ մէկտեղ վարել՝ երբեմն վանքին այցելութիւն ընելով: Բայց եթէ հեռաւորութիւնը օրուան մը ճանապարհէ աւելի ըլլայ, պէտք է, որ վանքին մէջ իրեն փոխանորդ կարգելով, ինք քաղաք բնակի: Սակայն հարկ եղած ժամանակը իր վիճակին ամէն կողմը այցելութեան կրնայ երթալ:

Յօդ. 96. Կոստանդնուպօլսոյ մէջ եղածին նման՝ գալառներուն մէջ ալ ամէն թաղ պիտի ունենայ թաղական խորհուրդ մը, թաղական սնդուկ մը եւ թաղական դիւանատուն մը:

Նմանապէս առաջնորդանիստ քաղաքին մէջ պիտի հաստատուին կրօնական եւ քաղաքական ժողովներ: Եւ քաղաքական ժողովին տնօրէնութեանը տակ՝ գալառչական սնդուկ մը:

Նաեւ առաջնորդարանի մէջ գալառական դիւանատուն մը հաստատուելով, առաջնորդական վիճակին բոլոր ժողովրդոց թաղական ազգահամարի տոմարները հոն պիտի ժողովվին, եւ գալառական ընդհանուր ազգահամար պիտի կազմուի:

Յօդ. 97. Առաջնորդի ընտրութիւնը՝ նոյն եւ նման Պատրիարքի ընտրութեան, գալառական ընդհանուր ժողովով կը ըլլայ, եւ ընտրութեան տեղեկագիրը տեղւոյն խառն ժողովոյն միջոցաւ Պատրիարքին կուղարկուի: Պատրիարքը կեդրոնական վարչութեան խառն ժողովոյ համահաճութեամբ կանուանէ գալառնորդը եւ Բարձրագոյն Դրան իմաց տալով՝ պաշտօնական հրամանագիրը կընդունի:

Յօդ. 98. Գալառական ժողովները կեդրոնական վարչութեան ժողովներուն վերաբերեալ տրամադրութեանց համեմատ պիտի կազմուին, եւ պաշտօններն ու պարտաւորութիւններն նոյն եւ նման են:

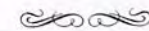
Բայց գալառական ժողովներուն անդամոց թիւը իւրաքանչիւր վիճակի համար միանգամ պիտի սահմանուի՝ ամէն մէկ գալառի բնակչաց թուոյն համեմատութեամբ:

Մինչեւ որ ազգային տուրքը գալառներուն մէջ օրինաւոր կերպիւ հաստատուի, Տէրութեան առաջին, երկրորդ եւ երրորդ աստիճանի տուրք տուող անձինք միայն պիտի ընտրեն գալառական ընդհանուր ժողովոց անդամները: Եւ այս ժողովներուն կազմութեան կերպը, իւրաքանչիւր վիճակի բնակչաց թուոյն նայելով, կեդրոնական վարչութիւնը պիտի որոշէ՝ առաջնորդաց հետ խորհրդակցելով:

ԳԼՈՒԽ Ե

ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Յօդ. 99. Ազգային Սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքը անփոփոխելի են: Բայց երբ փորձառութեամբ՝ ինչ-ինչ տրամադրութեանց փոփոխութիւնը հարկաւոր դատուի, ընդհանուր ժողովը Սահմանադրութեան հաստատութենէն հինգ տարի ետքը վերաքննութեան յանձնաժողով մը կը կազմէ, կրօնական եւ քաղաքական ժողովներէն՝ երեքական անգամ, չորս տեսուչ խորհուրդներէն՝ երկերկու անգամ եւ ասոնցմէ զատ, ընդհանուր ժողովոյ մէջէն կամ դրսէն՝ վեց հոգի, ընդամենը՝ քսան անգամ ընտրելով: Այս յանձնաժողովը կը սահմանէ հարկաւոր դատուած փոփոխութիւնները, որ ընդհանուր ժողովը վաւերացնելէն ետքը Բարձրագոյն Դրան կը ներկայացունի եւ Կայսերական հրամանին համեմատ կը գործադրուին:

ՉԱՆԱԶԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ

ԶԱՆԱԶԱՆ ԱՂԲԻՐՆԵՐ

Հայոց եկեղեցական իրաւունքի երկրորդական աղբիւրներ են կազմում զանազան ժողովածուներ, որոնք գրուած եւ հաւաքուած են զանազան ժամանակներում, եւ որոնցից մնացել են մի քանի կցկտուր ու հատուկտոր տեղեկութիւններ եւ հասել են մեզ շատ քիչ ամփոփ հատուածներ: Սրանք ունին միմիայն օգնող, պարզաբանող, մոլթ կէտերը որոշող նշանակութիւն, իսկ դրական եւ ուղղակի աղբիւր չեն ներկայացնում:

1. Առաջին ժողովածու պիտի համարել Ե դարում թարգմանիչներ ձեռքով կազմած եւ հաւաքած կանոնները, որոնց մէջ մտնում էին երեք տիեզերական ժողովների, Լուսաւորչի, Ներսէսի, Սահակի, առաքելոց կանոնները, գուցէ եւ երկու օտար տեղական ժողովներին. ա՛յս երեւում է Շահապիւմանի ժողովի առաջաբանից:

2. Բ լիակատար ժողովածուն կազմել է 8-րդ դարու սկզբին Յովհան Օձնեցին, որի իսկականը անխախտ եւ անփոփոխ դժբախտաբար մեզ չի հասել, էջմիածնի մատենադարանի ձեռագրերում կան երկու երեք կցկտուր քաղուածքներ նրա կազմածից:

3. Երրորդ ժողովածուն կազմուած է Ժ դարից ոչ ուշ, քաղուած կամ ընդօրինակած Օձնեցու ժողովածուից եւ զանազան փոփոխութիւնների ու յաւելումների ենթարկած. դրանցից մօտ 40 հատ այսօր էլ կան էջմիածնի ձեռագրատանը:

4. Չորրորդը գրել է Ներսէս Լամբրոնացին ԺԲ դարում՝ եկեղեցական կանոնների եւ աշխարհական օրէնքների միացմամբ, որը դժբախտաբար մեզ չի հասել:

5. Մմբատ Գունդստապլ (սպարապետ) պատմիչը ունի համառօտ «Ծաղկաքաղ ի դատաստանագրոցն Մխիթարայ Գօշի եւ Բիւզանդական օրինագրաց, որ արդէն ծանօթք էին յազգին թարգմանութեամբ Լամբրոնացւոյն» (Պարմ. հայերէն դպրութեանց, 774 երես):

6. Գլխաւոր եւ միակ ժողովածուն, որին կարելի է քիչ ու շատ հնա-պատմական նշանակութիւն տալ, է Մխիթար Գօշի «Դատաստանագիրք»:

7. Բացի այս ունինք եւ յունա-հռոմէական օրէնքների ժողովածու, որ կցուած է մասամբ Դատաստանագրքի հետ, մասամբ՝ ձեռագիր մեծ կանոնագրքերի: Կայ եւ վրացերէն եւ ապա ռուսերէն թարգմանած Վախթանգի ժողովածուն, որի մի գլուխն է «Հայոց կանոնները»՝ քաղուած Մխիթար Գօշից:

Ժողովածուների մէջ առանձին ուշադրութեան արժանի են 6 եւ 7 կէտերում նշանակուածները:

Մխիթար ԳՕԾ (յրէն Կիրակոս պարմագիր):

Մխիթարը (Գօշ կոչւում էր նրա համար, որ մազերը ուշ դուրս եկան, քեօսա էր) ծնուել է Գանձակ քաղաքում, առաջին կրթութիւնը ստացաւ մի կարգացած քահանայից. դրանով չբաւականանալով՝ նա, արդէն վարդապետ դարձած, ելաւ հայրենիքից եւ թափառելով այս ու այն կողմն՝ այս ու այն ուսումնականին հանդիպելով հասաւ Կիլիկիա՝ Սեւ լեռան կողմերը, մտաւ Կարմիր վանքը եւ բաւականաչափ օգուտ քաղեց այնտեղի ուսումն առած վարդապետներից: Ապա այնտեղից եղնելով՝ էրզրումի վրայով անցնելիս պատահեց Քուրթ անունով բաւալաշտ մարդուն, որից որդիական յարգանք ու սէր վայելելուց յետոյ եկաւ հայրենիք: Աղուանից Ստեփաննոս կաթողիկոսը, լսելով Մխիթարի վերադարձը եւ տեղեկանալով նրա ուսումնառութեան ու խոր գիտութեան վրայ, յորդորեց նրան թողնել մահմետականներով լցուած քաղաքը եւ գնալ Վախթանգ իշխանի մօտ: Քիչ յետոյ անցաւ նա իւր վաղածանօթ Քուրթ իշխանի մօտ, որը վերադարձել էր իւր հայրենիքը Հաղբատի մօտ, յետոյ տեղաւորուեց Գետիկ վանքում՝ Աղստեւ գետի աջ կողմում: Ապա իշխանների օգնութեամբ Ս. Աստուածածին անուանով եկեղեցի շինեց նոյն տեղերում՝ Նոր Գետիկ կոչմամբ եւ դարձրեց այդ սրբավայրը ուսումնաւայր, ուր թափուած էին ամէն կողմից ուսումնաւարաւ անձինք՝ «գիտնական» վարդապետից ուսում սովորելու: Այդ ժամանակ սկսուեց Զաքարէ սպասալարի Սսի ժողովից ստացած 8 կանոնների գործադրութեան խնդիրը, որին, ըստ երեւոյթին, հաւանութիւն էր տալիս Գօշ:

Գօշի գլխաւոր պարապմունքը եղաւ Դատաստանագրքի կազմելը՝ Աղուանից Ստեփաննոս կաթողիկոսի խնդրանք, որը սկսուելով 1184 թուից՝ շարունակուեց մինչեւ նրա մահը՝ 1213 թուականները: «Դատաստանագիրքը» բաղկացած է երեք մասից. 1) նախադրութիւն, 2) եկեղեցական կանոններ, 3) աշխարհական օրէնքներ:

Նախադրույթեան մէջ յիշուած են այն աղբիւրները, որոնցից նա քաղել է իւր գիրքը. առաջի աղբիւրն է՝ բնաւորական օրէնք, որով ղեկավարուած էին առանց գրի Աբրահամ նահապետը եւ այլն, 2) քրիստոնեայ ազգերի մէջ տեսած եւ լսած դատական սովորութիւնները, 3) մահմետականներից վերցնում է այն, որը վերցրած է Մովսիսի գրուածքներից եւ ո՛չ այն, ինչ որ Մահմետը քարոզեց, 4) Մովսէսի հնգամատեանը, 5) կանոնական գրքերից եւ 6) Հին եւ Նոր Կտակարանի բոլոր գրքերից:

Կայ եւ ըստ Հ. Բաստամեանի 492 ձեռագրում բացի այդ երեք մասից եւ երկու մաս, քաղուածքներ Մովսիսական օրէնքներից եւ քաղուածքներ յունական օրէնքներից (տե՛ս Մխիթ. Գօշ, Բաստամ, 116 եր.): Նրա կարծիքով՝ յունական օրէնքների քաղուածքը Մխիթարինը չէ, այլ յետոյ՝ ուրիշների ձեռքով աւելացրած կամ հէնց Ն. Լամբրոնացու օրէնսգիրքն է, որ կցել են յետոյ Մխիթարի գրուածքին (120 եր.): Գօշի «Դատաստանագիրքը» ինչքա՞ն իրաւաբանական արժէք ունի, արդեօ՞ք կարելի է աղբիւր ընդունել մեր եկեղեցական իրաւունքի համար, թէ՞ ոչ: Դրա պատասխանը պարզ է եւ մի, երկու լինել չի կարող: Որովհետեւ այդ «Դատաստանագիրքը» անհատի գրած է, ո՛չ մի ազգային ժողովի կողմից չէ՛ հաստատուած, ո՛չ մի իրաւահաս մարմնի կողմից չէ՛ ընդունուած, ուստի եւ չի կարող իբրեւ դրական աղբիւր ծառայել: Բացի ա՛յդ, Մխիթարի գրուածքը Յովհաննէս Սխլաստիկի եւ կամ Դիոնիսիոս Կրտսերի ժողովածուների նման ժողովածու չէ՛, ո՛չ էլ ինքնորոյն իրաւաբանական հետախուզութիւն է եւ ո՛չ զուտ ժամանակակից կեանքի գործադրուող օրէնքների մշակումն, այլ մի խառնուածք է Ս. Գրքի, հայոց եւ արտաքին ժողովների կանոնների, զանազան ազգերի սովորութիւնների ու իւր անձնական կարծիքի. ժողովածուն որովհետեւ օգտուում է եւ մահմետական սովորութիւններից, ուստի եւ ստացւում է մի խառնիճաղանձ հաւաքածու, առանց որոշ սկզբունքի եւ տիրապետող ուղղութեան, որի կանոնները գործադրել ոչ մի կերպով չի կարելի եկեղեցական կեանքում, նամանաւանդ որ պատիժների մէջ մեծ տեղ է բռնում մահուան դատապարտելը, որը միանգամայն հակառակ է Աւետարանի սկզբունքին:

Գօշի գիրքը կարող է ծառայել իբրեւ հնա-պատմական կողմնակի աղբիւր համեմատական արժէքով:

Իբրեւ նմուշ, թէ որքան տարօրինակ կանոններ կան դրա մէջ, կարելի է բերել հետեւեալ կտորները:

Դ գլխում ասում է. «Եթէ ժողովրդականը արհամարհի քահանային նախատելով եւ կամ յանդգնի խփել, իրաւացի դատաստան է ձեռքը կտրել՝ «Հատանել զձեռն»:

Ե գլխում՝ «Եթէ պատահի, որ ամուսնութեամբ կնոջ տիրել չի կարող ամուսինը, կանոնների հրամանի համաձայն թէ չէ կամենում կինը միասին ապրել, թո՛ղ բաժանման դատաստան լինի»: «Սակայն ամուսնու կամքով եւ հաւանութեամբ ուրիշ մարդու գնայ, եւ ամուսինը պսակուի այրի կնոջ հետ»:

Զ գլխում՝ եթէ այսահար կինը «բժշկուի, իւր մարդու մօտ գնայ, եթէ մարդը կընդունի, իսկ եթէ ո՛չ, իրաւունք ունի արձակել» կնոջ, եթէ այսահար է եղել կինը պսակուելուց առաջ, իսկ եթէ այսահարութիւնը պսակուելուց յետոյ է առաջացել մարդու տանը, եթէ 7 տարուայ ընթացքում չբժշկուի, արձակուի կինը իւր բերած բոլոր ունեցածով, մարդը կնոջ թոյլտուութեամբ պսակուի, եւ երեխաներն էլ մնան մարդու մօտ, բացի այդ մարդը օգնի նաեւ արձակած կնոջ:

Ժ գլխում՝ Աբրահամի եւ Սառայի օրինակով թոյլ է տալիս մարդուն բացի ամուլ կնոջից եւ երկրորդ կին բերել, «բայց ամուլ եւ ծննդական կնոջ միասին չպահել», իսկ եթէ անծննդութեան պատճառը մարդն է, կինը կարող է երկրորդ մարդ գտնել:

ԺԱ գլխում իրաւունք է տալիս կնոջ մարդուց բաժանուել, եթէ ամուսինը արուագիտութիւն կամ այլ վատթար գործ է կատարել:

ԺԲ գլխում անսովոր կանոններ է դնում մարդու եւ կնոջ մասին:

ԼԳ գլխում՝ «ով կխեղդի տղային իբրեւ խեղի, կամ շնութեան մէջ, կամաւոր կերպով, դրա փոխարէն ինքը մեռնի». խեղդելու համար մահուան պատիժ է նշանակում, «որովհետեւ հնար չկայ կենդանացնելու»:

ԼԸ գլխում՝ Աստուծոյ անուն, մկրտութիւն եւ այլն հայհոյողը մահուան պատժի է ենթարկւում:

ԽԳ գլխում ասում է՝ եթէ ամուսինը առաջին գիշերուանից նկատեց, որ կինը անարգուած է, թող արձակման տայ եւ բաժանուի, կինը կարող է երկրորդ մարդու գնալ. եւ եթէ նորից արձակուի եւ երկրորդ մարդու մահից յետոյ առաջի ամուսինը գայ կնութեան առնելու, իրաւունք չունենայ, որովհետեւ պղծել է... անհեթեթ կարգեր սահմանելով վերջացնում է (հետեւում է Բ օրինաց):

Մնացած կանոններն էլ այսպիսի ձեւով սահմանուած են, նրանք չունին կանոնական հիմք, հապա կամայական կարգադրութիւնների եւ եղած սովորութիւնների արդիւնք են:

Մի՞թէ Գօշի գրուածքը ո՛չ մի իրաւաբանական արժէք չունի: Ունի, նրա գլխաւոր արժէքն այն է, որ նա կազմուած է ոչ ժամանակագրական կարգով, այլ ըստ առարկայի, տուած է գործադրուող օրէնսգրքի ձեւ. բաց անելով մի որեւէ երես, կգտնես մի խնդրի մասին գրած կանոն, վճիռ, որով կարող ես գաղափար կազմել եղած նիւթի իրաւաբանական որոշման մասին:

Երկրորդ արժէքն է այն, որ նա տալիս է հնա-պատմական հարուստ նիւթ, թէ 12 եւ 13-րդ դարերում ինչպիսի հայեացքներ կային շրջապատող ժողովուրդների եւ ազգերի մէջ զանազան խնդիրների վերաբերմամբ:

Գօշի մի քանի ձեռագիր օրինակներին եւ մի քանի ընդարձակ ձեռագիր կանոնագրքերին կցուած կայ յունա-հռոմէական օրէնքների ժողովածուն. սրանք թարգմանուած պիտի լինեն Ռուբինեան թագաւորութեան ժամանակ, երբ յարաբերութիւնը աւելի սերտ էր յունաց եւ եւրոպացոց հետ եւ հարկ էր զգացուում ունենալ որոշ հիմունքներով օրէնքներ, որոնցով հնար լինէր կառավարել ոչ միայն հայերին, այլ եւ Կիլիկիայում գտնուող օտար տարրերին:

Յունա-հռոմէական ժողովածուների կանոնները սկիզբն առել են Կոստանդին Մեծից, որը առաջինը եկեղեցական կանոնները համարեց քաղաքացիական օրէնքների ոյժ ունեցող եւ հաւասարապէս պարտաւորական բոլորի համար: 438-ին Թէոդոս Մեծը ժողովեց Կոստանդինից սկսած մինչեւ իւր ժամանակը հրատարակած բոլոր օրէնքները, եւ «Թէոդոսի կողմէ» անուամբ գրի առնուեցին եւ գործադրութեան տրուեցին: Դրանից 100 տարի համարեա յետոյ Յուստինիանոս Մեծը հրամայեց համախմբել թէ՛ այդ ժողովածուի, թէ՛ դուրսը մնացած եւ թէ՛ իւր հրատարակած բոլոր օրէնքները միասին եւ մի ժողովածուով հրատարակել, հրատարակած հաւաքածուն կոչուեց «Յուստինիանոսի կողմէ»՝ 12 գրքի բաժանած (534 թ.): Գրքերից առաջինը 13 տիտուլով բովանդակում է եկեղեցական կառավարութեան վերաբերեալ խնդիրներ. 1) դաւանութեան, 2) եկեղեցու, սբ. իրերի եւ նրանց արտօնութեան, 3) եպիսկոպոսների եւ միւս հոգեւորականների, 4) եպիսկոպոսական դատի, 5) հերետիկոսների, 6) մկրտութիւնը չկրկնելու, 7) ուրացողների, 8) խաչակնքելու, 9) հրէաների, 10) հեթանոսների մօտ քրիստոնեայ ստրուկ չունենալու, 11) հեթանոսների, 12) եկեղեցուն դիմողների, 13) ազատուած ստրուկների մասին (տե՛ս Сократов, 164 եր.): Յուստինիանոսը շարունակեց դրանից յետոյ էլի հրատարակել նոր օրէնքներ նովելլա (novellae constitutiones): 165 նովելլաներից՝ 535 թ. հրատարակած, հետեւեալները բովանդակում էին եկեղեցական

կանոններ. 5, 6, 32, 46, 56, 58, 67, 83, 84, 123, 131, 133, 136, 139: Այս օրէնքները լատիներէն էին գրուած, 7-րդ դարուց սկսած այդ լեզուի գործածութիւնը թուլանալով, հարկ զգացուեց յունարէն թարգմանելու, եւ հետզհետէ հրատարակուեցին զանազան ժողովածուներ, որոնցից նշանաւորն է Լեւոն Իսաւրացու եւ Կոստանդին Կոպրոնիմի 739 թ. հրատարակած էկլոգան 28 տիտուլով (գլուխ), որոնցից 2, 8, 9, 24, 28 եկեղեցական կանոններ են: Ապա 870 թ. Վասիլ Մակեդոնացին հրատարակեց ձեռնարկ՝ Պրօխիրօն, 40 տիտուլի բաժանած, որը բովանդակում էր ամենագործածական օրէնքները եւ որոնցից 24, 28-ը եկեղեցական կանոններ էին: Վասիլի օրօք սկսուած ընդարձակ հրատարակութիւնը շարունակուեց եւ նրա որդու՝ Լեւոն Իմաստասէր կայսեր ձեռքով 911-ին, իսկ Վասիլի թոռան՝ Կոստանդինի ժամանակ, 961 թուին նորից մշակուեցին եւ հրատարակուեցին Բագրիլիկ անունով (թագաւորական գրքեր): Այս կողէքսը բաղկացած է 6 հատորից՝ 60 գլխի բաժանած, որոնցից առաջի 4 գրքերը վերաբերում են եկեղեցական կարգերին:

Ահա այս ժողովածուներից թարգմանուեցին Ռուբինեան տէրութեան ժամանակ եւ կցուեցին Մխիթար Գօշին ու մեր ձեռագիր կանոնագրքերին: Յայտնի է, որ 565-ից մինչեւ 578 թուականը Յովհան Սխուսատիկ Պօլսոյ Պատրիարքը իւր կազմած ժողովածուն լրացնելու մտքով Յուստինիանոսի նովելլաները 87 գլխով, որոնք եկեղեցուն էին վերաբերում, կցեց իւր հրատարակածի հետ եւ դարձրեց մի ամբողջացած կանոնագիրք: Արդեօ՞ք մեր թարգմանութիւնները Սխուսատիկի կազմածից են վերցրած, թէ՞ Իսաւրացու եւ Իմաստասէր կայսրների ժողովածուից, ինձ համար անորոշ է այդ, որովհետեւ պիտի բոլորը միմեանց հետ համեմատել: Հ. Բաստամեանի վկայութեամբ՝ մեր թարգմանութիւնների մէջ կան թէ՛ Յուստինիանոսի, թէ՛ Իմաստասէր Լեւոնի եւ թէ՛ այլոց ժողովածուներից կտորներ, եթէ ճիշտ է այս, հնար կլինի ենթադրել, որ դրանք թարգմանուած են ոչ Սխուսատիկի, այլ 10-րդ դարու լրացրած ժողովածուներից: Այս խնդիրը այնքան հետաքրքիր չէ մեզ համար, որովհետեւ յունա-հռոմէական օրէնքները մեր եկեղեցական օրէնսգրութեան վրայ եթէ ո՛չ բոլորովին, գոնէ շատ քիչ ազդեցութիւն են ունեցել:

Վախթանգ թագաւորի ժողովածուն վրացերէն եւ ապա թարգմանուած ռուսերէն ունի եւ յօդուածներ «Հայոց օրէնքներ» վերնագրով՝ երկու բաժանմունքով, որոնք գրքի մէջ 32-57 երեսներն են բռնում:

Թէ որտեղից է ձեռք բերուած այդ օրէնքները, այդ երեւում է 66 երեսի Մովսիսական օրէնքների առաջաբանից, ուր յիշուած են մի առ մի աղբիւրները. երրորդ կէտում ասում է. «Հայոց թագաւորների օրէնքները բերել է տուած թարգմանաբար էջմիածնից, Մեծ Հայքի Հովիւ եւ Լուսաւորիչ Գրիգորի թաղման տեղից»: Իսկ 32 երեսում գրում է. «Այս գիրքը Մեծ Հայքի օրէնսգրքի թարգմանութիւնն է եւ անուանուած է Օրէնսգիրք (γ.τοισκονια), եթէ ձեզ հետաքրքրում է, թէ ինչ գրուածքներից կամ ինչ տեսակ շարադրութիւններից է ժողովուած, մենք կբացատրենք: Հին ուխտից, որ սկզբից Մովսէսին տրուեց Աստուածանից, նոր ուխտից, սբ. Աւետարանից եւ մնացած հին ու նոր սուրբ գրուածքներից, որքան կարողացանք կազմել»: Ապա խնդրում է բոլոր իմաստասէրներից լրացնել թերին, կատարելագործել, օրէնքներ գրողը շարունակում է՝ մենք աւելին չկարողացանք անել, շատերը պահանջող են, որոնք ոչ մի տեղեկութիւն չունին եւ անգիտութեամբ մեզ մեղադրում են:

Բ մասը սկսւում է նրանով, թէ Մովսէսը ամէն բան գրաւոր չհաղորդեց, այլ բերանացի հրամայեց՝ կատարել ժամանակի եւ հանգամանքների համեմատ: Թագաւորները պիտի վարձատրեն դատաւորներին, «նոյնպէս եւ եկեղեցական դատաւորները, քարոզիչները եւ եպիսկոպոսները պիտի կաթողիկոսի ողորմութիւնը եւ յարգանքը վայելեն, որպէսզի հակառակ չգնան Աստուծոյ արդար դատարանին»: Եւ ապա սկսւում են եկեղեցական կանոնների յօդուածները, կաթողիկոսների, եպիսկոպոսների կտակների, ժառանգութեան մասին, կաթողիկոսի ընտրութեան համար, իմիջիպալոց գրուած է՝ մեռած կաթողիկոսի թաղումից յետոյ, 7 օր սահմանեալ հոգեւոր կարգերը կատարելուց յետոյ, «եպիսկոպոսները, վարդապետները, անապատականները եւ բոլոր հոգեւորականները պիտի ժողովուեն սբ. առաքելական եկեղեցին եւ 12 օր ժողովներ կատարելով՝ ընտրեն արժանի, գիտուն սրբազան գործերին հմուտ, խաղաղ, մաքուր սրտով, համեստ, բարեբարոյ ու ողորմած անձի եւ կաթողիկոս ձեռնադրել Աստուծու հրամանով, 12 գլխաւոր եպիսկոպոսների ձեռամբ»: Բոլոր Հայոց օրէնքները, որոնք գետեղուած են Վախթանգի ժողովածուի մէջ, 430 յօդուած են կազմում՝ բաժանուած երկու մասի, Ա մասում կան 151 յօդուած, Բ մասում՝ 280 յօդուած, 151 մինչեւ 431 յօդուածը:

Ի՞նչ բան են վրաց թագաւոր Վախթանգի ժողովածուի «Հայոց օրէնքներ» կոչուած 430 յօդուածները:

«Հայոց օրէնքների» նախաբանութիւնը համառօտ բովանդակութիւն է Մխիթարի նախադրութեան Ա եւ Ժ գլխի: Մխիթարի Ա մասի

Ա գլխի բովանդակութեանը, շատ տեղ բառացի կրկնուած է Վախթանգի 151 գլխում. վերջերում աւելացրած է կաթողիկոս ընտրելու ձեւը եւ եղանակը:

Վախթանգի 152 գլուխը համառօտութիւն է, մինչեւ իսկ տեղ-տեղ բառացի կրկնութեամբ, Գօշի Բ մասի Ա գլխի:

Վախթանգի 153 գլուխը համառօտութիւն է Գօշի Ա մասի Բ գլխի: Վախթանգի 154 գլուխը երեք տողում ամփոփում է Գօշի Ա մասի Գ գլխի երկու երեք երեսում վարդապետների մասին գրուածքը:

Վախթանգի 155 յօդուածը համառօտութիւն է Գօշի Ա մասի Դ գլխի եւ հակառակ թարգմանուած. Գօշը ասում է, որ քահանայութիւնը ժառանգութիւն չպիտի անել, իսկ Վախթանգը ասում է՝ ծուխը կարող է ժառանգութեամբ անցնել միւս քահանային:

Իսկ հետեւեալ գլուխները Գօշի եւ Վախթանգի ժողովածուների մէջ նոյն են:

Վախթանգի յօ.				Գօշի գլուխները	
156 յօդուած հաւասար է Ա մասի				Ե	գլխին
157	„	„	„	Զ.	„
158	„	„	„	Է.	„
159	„	„	„	Ը.	„
160	„	„	„	Թ.	„
161	„	„	„	Ժ.	„
162	„	„	„	ԺԱ.	„
163	„	„	„	ԺԲ.	„
164	„	„	„	ԺԳ.	„
165	„	„	„	ԺԴ.	„
166	„	„	„	ԺԵ.	„
167	„	„	„	ԺԶ.	„
168	„	„	„	ԺԷ.	„
169	„	„	„	ԺԸ.	„
170	„	„	Բ մասի	Բ	գլխին
171	„	„	„	Գ.	„
172	„	„	„	Դ.	„
173	„	„	„	Ե.	„
174	„	„	„	Զ.	„
175	„	„	„	Է.	„
176	„	„	„	Ը.	„
177	„	„	„	Թ.	„

178	„	„	Ա մասի	ԺԹ	գլխին
179	„	„	„	Ի.	„
180	„	„	„	ԻԱ.	„
181	„	„	Բ մասի	Ժ	„
182	„	„	„	ԺԱ.	„
183	„	„	„	ԺԲ.	„
184	„	„	„	ԺԳ.	„
185	„	„	„	ԺԴ.	„
186	„	„	Ա մասի	ԻԲ	„
187	„	„	Բ մասի	ԺԵ	„
188	„	„	„	ԺԶ.	„
190	„	„	Ա մասի	ԻԳ	„
191	„	„	„	ԻԴ+ԻԵ	գլուխներին
192	„	„	„	ԻԶ	գլխին

Յօդուածներէս մէջ Գօշի «Ժառանգաւոր» բառը սխալ թարգմանուած է ռուսերէն «родственников» բառով:

193	„	„	Ա մասի	ԻԷ	գլխին
194	„	„	„	ԻԸ.	„
195	„	„	„	ԻԹ.	„
196	„	„	„	Լ.	„
197	„	„	„	ԼԱ.	„
198	„	„	„	ԼԲ.	„
199	„	„	Բ մասի	ԺԷ	„
200	„	„	„	ԺԸ.	„
201	„	„	Ա մասի	ԼԳ	„
202	„	„	Բ մասի	ԺԹ	„
203	„	„	Ա մասի	ԼԴ	„
204	„	„	Բ մասի	Ի	„

Այստեղից մինչեւ 252 յօդուածը համեմատութեամբ շարունակաբար նման է Բ մասի ԻԱ՝ շարունակած մինչեւ ԿԳ գլուխը: Հետեւեալ բացատրութեամբ,

237	„	„	Ա մասի	ԼԷ	գլխին
238	„	„	„	ԼԸ	„
242	„	„	Ա մասի	ԼԹ	գլխին
253	„	„	„		

Վախթանգի օրէնքների Բ մասը՝ «второе отделение Армянских законов собранных Царем Вахтангом», 151-431 յօդուածները հա-

մարեա թէ, ինչպէս երեւաց՝ բառացի թարգմանութիւն է Գօշի, կամ կրճատուած ու աղաւաղուած թարգմանութիւն են Գօշի Բ մասի: Իսկ Վախթանգի 1-151՝ Ա մասի յօդուածները շատ նման են նոյն գրքի Բ մասին, որոնց մէջ չկան Գօշի Ա մասի մնացած յօդուածները, նրանք համառօտուած են ու կրճատուած, եւ մէջ են բերուում Կոստանդինի, Թէոդորոսի, Լեւոն Իմաստասէրի օրէնքներից համառօտ քաղուածքներ:

Նշանակում է՝ Վախթանգի օրէնքները ինքնուրոյնութեան հետքեր չունին, ուղղակի քաղուած են Գօշից:

Մեզ համար քիչ ու շատ աչքի ընկնող եւ նշանակութիւն ունեցող ժողովածու մնում է Մխիթար Գօշի «Դատաստանագիրքը», որը ուսումնասիրութեան է ենթարկուել Հ. Բաստամեան հանգուցեալ վարդապետի ձեռքով (տե՛ս Մխիթար Գօշի «Դատաստանագիրք Հայոց»․ իրաւաբանական հետազօտութիւնը հանդերձ ծանօթութեամբք, Վահան Ծ. վարդապետի Բաստամեանց, միաբանի Ս. Էջմիածնի եւ վանահօր Ս. Գայիանեաց վանուց: Վաղարշապատ, ի տպարանի Ս. Կաթ. Էջմիածնի, 1880 թ.):

Հ Ա Յ Ո Յ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ.

Բ. ԳԻՐԳ.

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԱԹՈՎԱՐՈՒԹԻՒՆ.

Ե. Վ. ՄԻԿԻՐ-ԹԱՆԳՅԱՆ

Շ Ո Ւ Շ Ր

ԵՐԵՎԱՆԻ Բ. ՏԵՐ-ՍԵՐԱՍԻՄՅԱՆԻ

1905.

ՀԱՅՈՅ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

Բ ԳԻՐԳ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

«Հայոց եկեղեցական իրաւունքի» Ա գրքի մասին մի երկու ամսա-
գրում մի քանի նկատողութիւններ եղան, որոնք արդէն հէնց իմ կող-
մից ի նկատի առնուած եւ յիշուած էին գրքիս մի քանի տեղում:

Եթէ գիտութիւնների մէջ պահպանողական գիտութիւն կայ, մէկն
էլ իրաւաբանութիւնն է, եթէ սրա ճիւղերի մէջ պահպանողական ճիւղ
կայ, մէկն էլ եկեղեցական իրաւունքն է, եւ ա՛յդ շատ հասկանալի
պատճառով, որովհետեւ եկեղեցական իրաւունքի գլխաւոր աղբիւր-
ները կազմում են Աւետարանը եւ նախկին եկեղեցու աւանդութիւ-
նը, որոնք ունին համարեա 1900 տարուայ վաղեմիութիւն եւ այնպիսի
վճռական ու անվիճելի դրոշմական յատկանիշ՝ որպիսին է Աստուածա-
յին, որը իւր էութեամբ անթոյլատրելի է համարում եկեղեցու հիմնա-
կան խնդիրների քննութիւնը, փոփոխութիւնը եւ տարբեր կարծիքնե-
րի արտայայտութիւնը, ի բաց առեալ վարչական եւ կանոնադրական
կողմերը, վերոյիշեալ հիմամբ ընդհանուր եկեղեցու զանազան «եկեղե-
ցական իրաւունքները» համարեա թէ կրկնութիւններ են մէկը միւսի
այլեւայլ դասաւորութեամբ, որպիսիներից մէկն էր եւ իմ Ա գրքի ո՛չ
հայկական մասը եւ նոյնպէս Բ գրքիս նրան համապատասխանող կտո-
րը. իսկ երկուսի մէջ հայկականը եթէ ոչ նոր, գոնէ համախմբուած եւ
դասաւորուած մի գործ է, որը մեր եկեղեցու կեանքի հետ ծանօթացո-
ղի համար, կարծում եմ, չի լինիլ կարեւորութիւնից զուրկ մի աշխա-
տութիւն:

«Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մատենախօսի առաջ մի փաստ չկար դաւա-
նական միակողմանիութիւն նկատելու գրքիս մէջ, քանի որ ընդհա-
նուր ազգային եկեղեցու կանոնադրութեան լրումը պահանջում է, որ
աղբիւրները ունենան հանրական հիմք եւ ոչ մասնական, ինչպիսին է,
օրինակ, Կարնոյ ժողովը քաղկեդոնականութիւնը ընդունելու համար
եղած, որը եւ մատնացոյց է անում յիշեալ ամսագրի մատենախօսը:

Ա. ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Եկեղեցու որոշման մէջ մենք զանազանեցինք երկու մաս՝ տեսանելի եւ անտեսանելի, անտեսանելին հաւատն է, որի վրայ Յիսուս հաստատեց անդրդուելի հիմքերով Իւր եկեղեցին. տեսանելին այն անհատներն են՝ ժողովուրդը, որը Քրիստոսի հաւատքով միացած, կազմում է հաւատացեալների հասարակութիւնը: Այս հասարակութիւնը ի՞նչպէս է կազմւում, ո՞վ իրաւունք ունի դրա անդամ համարուելու, ի՞նչ իրաւունքներ եւ պարտաւորութիւններ ունի անդամը. փորձենք տեսնել:

Ա գրքի մէջ եղած եկեղեցական կանոնների համաձայն՝ սկզբնական եւ հիմնաւոր միջոցը, որով կարելի է եկեղեցու անդամ լինելու իրաւունքը եւ պարտաւորութիւնները ստանալ, է մկրտութիւնը դրոշմով, եւ պաշտօնապէս միանալը եկեղեցու հետ առանց կրկնամկրտութեան, եթէ միացողը արդէն նախկին իւր եկեղեցու մկրտութիւնը ընդունած է:

Իւրաքանչիւր մարդ, որը կընդունի եկեղեցու դաւանութեան եւ սահմանադրութեան համաձայն մկրտութիւն, կհամարուի եկեղեցու անդամ եւ ձեռք կբերի եկեղեցական իրաւատիրութիւն: Այսպէս էր ընդհանուր կանոնը բոլոր եկեղեցիների համար մինչեւ նրանց ըստ դաւանութեան բաժանումն: Բայց, նախքան բաժանումն, երբ առաջացան զանազան աղանդներ, հերձուածներ, որոնցից մեծամասնութիւնը ընդունում էր քրիստոնեայ անունը, իսկ դաւանանքի մէջ տարբեր հայեացք էր մտցնում, երբեմն չընդունելով մկրտութիւնը, երբեմն մկրտելով ոչ ընդհանուր եկեղեցու սահմանածի համեմատ, այլ երեք որդու, կամ երեք հօր անունով, այդպիսի անձինք եկեղեցու ծոցը մտնելիս, չէին կարող ընդունուել առանց իրանց նախկին մոլորութիւններից հրաժարուելու, իսկ եթէ դրանք եկեղեցու սահմանած կարգով չէին մկրտուած, պէտք է ընդունուէին միմիայն կանոնաւոր մկրտութեամբ՝ դրոշմով, մկրտութիւն ստացած լինելու դէպքում այդպիսիները հրաժարւում էին իրանց բոլոր մոլար վարդապետութիւններից ընդհանուրի առաջ եւ եկեղեցու անդամ համարւում եպիսկոպոսի օրհնութեամբ՝ նրա ձեռքը գլխներին ընդունելով (Նիկիայի 8, 7, 11 կ., Բարս.):

Այս վերջին դէպքի նման էին վարւում եկեղեցիները՝ բաժանու-
մից յետոյ, մէկ դաւանութիւնից միւսը անցնելու ժամանակ, նորեկը
միայն հրաժարւում էր նախկին դաւանութիւնից առանց ենթարկուե-
լու կրկնամկրտութեան:

Հին եկեղեցում մկրտողը պիտի անշուշտ պատրաստուէր մէկ,
երկու, երեք տարի, մինչեւ որ կատարեալ հասունութեամբ եւ նախա-
պատրաստութեամբ արժանանար մկրտութեան:

Կանոնաւոր մկրտութիւնը լինում է երեք անգամ ընկղմամբ
(Մատթ. ԻԸ 19), Բ առ. 49 եւ 50 կանոններով, ով այսպէս չի մկրտի,
կզրկուի կարգից: Բացի ընկղմումից հին եկեղեցում գործ էր ածւում
եւ սրսկման ձեւը, երբ հիւանդ էր մկրտողը, կամ ջուրը քիչ էր, այս-
պիսի ձեւով մկրտուածը կղերում չէր ընդունւում, որովհետեւ այդ-
պիսի դէպքերում մկրտուած անձի կատարեալ հաւատք եւ հասունու-
թիւն ունենալուն վերաբերմամբ միշտ կասկածներ էին յարուցանւում:

Սրսկմամբ մկրտութիւնը գոյութիւն ունէր արեւմտեան եկեղեցում.
Գրիգոր Զ Պապը հրամայեց կատարել ընկղմամբ. թոյլ էր տրւում նոյն-
պէս միանգամով եւ ո՛չ երեք ընկղմամբ, օրինակ՝ Իսպանիայում, իսկ
Միլանում միայն գլուխն էին ընկղմում ջրի մէջ առանց մարմինը թրջե-
լու (տես ԻԲ. ԲՈԾ., 1858 շ. օճ. 3. պրիւ. ուոու.): Մեր եւ Յունաց եկեղեցին
մկրտում է երեք ընկղմամբ ըստ Բ առ. կանոնաց: Նախկին դարերի
մեծահասակների մկրտութիւնը տեղի տուաւ փոքրների, որոնց համար
եկեղեցին սահմանեց երաշխաւորներ, այն պայմանով որ երաշխաւոր-
ները (կնքահայրերը) պատրաստէին մանուկներին՝ համաձայն եկեղե-
ցու վարդապետութեան ու քրիստոնէական կրօնի ոգու եւ պատասխա-
նատու լինելին նոր մկրտութեան փոխարէն հասարակութեան առաջ:

Այսպիսով մկրտութիւնը թէ մեծերին եւ թէ փոքրերին՝ երաշ-
խաւորների միջոցով, իրաւունք է տալիս եկեղեցու անդամ լինելու եւ
իրաւատէր համարուելու:

Այստեղից ծագում է մի ուրիշ անմիջապէս կապ ունեցող հարց,
արդեօ՞ք եկեղեցու անդամ լինելը կախուած է մարդուս ազատ կամ-
քից եւ անձնական տրամադրութիւնից, թէ ո՛չ: Եկեղեցու կանոնները
ասում են, որ առանց եկեղեցու չկայ փրկութիւն, առանց եկեղեցուն
պատկանելու եւ նրա միջոցով իրականացնելու կեանքի մէջ հոգեւոր
բարձր նպատակներն ու գաղափարները՝ չի կարելի, ճշմարիտ քրիս-
տոնեայ լինելու համար, պէտք է պատկանել եկեղեցուն՝ իբրեւ միակ
փրկող հաստատութեան աշխարհիս մէջ:

Միայն պիտի ի նկատի ունենալ, որ այդ անհրաժեշտութիւնը ստի-
պողական չէ, հապա բարոյական, իւրաքանչիւր մի նոր մտողից պա-

հանջւում է գիտակցական հաւանութիւն եւ կատարեալ պատասխա-
նատուութիւն իւր արածների վերաբերմամբ: Ուստի եւ հիւանդ ուղեղով
եւ կամքով մարդիկ չպիտի թոյլտուութիւն ստանան մկրտուելու. Տիմո-
թէոս Աղէքսանդրացին 2 եւ 4 կանոններով արգելում է այսահարնե-
րին մկրտել մինչեւ հառողջանան կամ, վերջին դէպքում, միայն մեռնե-
լիս: Կարթագենի 54 կանոնով հիւանդները միայն այն ժամանակ էին
թոյլատրւում մկրտութեան, երբ անկարող լինելով անձամբ՝ բերանով
դաւանելու քրիստոնէութիւնը, նրանց փոխարէն մի ուրիշն իբրեւ երաշ-
խաւոր վկայում էր: Հասակաւոր մկրտողներին երկար ժամանակա-
միջոց էին նշանակում դաւանութեան հետ լաւ ծանօթանալու համար,
գիտակցութեամբ եւ հասուն խելքով ըմբռնելու քրիստոնէութիւնը եւ
ապա մկրտուելու, այս բանը պարզ երեւում է մկրտութեան խորհուրդը
կատարելու ժամանակ քահանայի արած աղօթքներից եւ նրա տուած
հարց ու պատասխաններից (տե՛ս Մաշտոց, կարգ մկրտութեան):

Այդ տեսակէտով արդեօ՞ք երախանների մկրտութիւնը չի հակա-
սում այդ կանոններին: Այդ մասին կանոնական սահմանադրութիւն-
ները որոշում են այսպէս. որովհետեւ ծնողները, դաստիարակները եւ
երաշխաւորները (կնքահայրեր) պարտաւորւում են անշուշտ կրթել եւ
դաստիարակել իրանց մանուկ մկրտուածներին այնպէս, ինչպէս պա-
հանջում է եկեղեցական կարգ-կանոնը, որ նրանք պատասխանատու
են հասարակութեան առաջ իրանց յանձն առած սուրբ պարտակա-
նութեան համար, ուստի եւ եկեղեցին թոյլ է տալիս մեծերի պատաս-
խանատուութեամբ փոքրերին մկրտել՝ մինչեւ իսկ մերժելով նրանց,
որոնք իրանց որդւոց չէին մկրտում: Փոքրերի մկրտութիւնը սկսուած
է հէնց առաքելների ժամանակ, երբ պելագիանները այդ մերժում
էին, այն ժամանակ Կարթագենի ժողովը նզովեց դրանց եւ բացառ-
րեց, որ փոքրերի մկրտութիւնը ազատում է նրանց Ադամայ մեղքից:
Յուստինիանոսի օրէնքներով խիստ պատժի սպառնալիքներով հրա-
մայւում էր մկրտել իրանց որդիներին (Սօկոլով, 210 եր.): Մինչեւ իսկ
եկեղեցին իւր խնամքին է վերցնում եւ մկրտում բոլոր դէն ձգուած,
գերութեան մէջ մնացած, այլ միջոցով գտնուած անտէր երախաններին՝
կնքահայր նշանակելով սարկաւազներին եւ սարկաւազուհիներին եթէ
մկրտողներն աղջկերք են:

Հնուց սովորութիւն էր երաշխաւոր (կնքահայր) նշանակել այն-
պիսի անձանց, որոնք կարող էին իրանց անմիջական հսկողութեամբ
կրօնական դաստիարակութեամբ կրթել մկրտուածներին, դրա համար
սարկաւազները եւ կանանց համար՝ սարկաւազուհիները համարւում
էին ամենայարմարը, որոնք կկարողանային պատասխանատուութիւնը

վերցնել իրանց վրայ: Կանանց համար հենց առաջին դարուց սկսած սարկաւազուհիներ նշանակուեցին, ոչ միայն կնքամայր լինելու, այլ եւ մկրտութեան մէջ մասնակցելու, սրանք կանանց մկրտում էին աւագանում, իսկ եպիսկոպոսը կամ քահանան վարագոյրի արանքով օծում էին մեռնող յետոյ արդէն կնքահայրութիւնը դարձաւ հանրական, իւրաքանչիւր մարդ իւր ծանօթին, ազգականին կանչում էր մկրտութեան ժամին եւ մկրտուածին տալիս նրա գիրկը, առանց նախկին դարերի խիստ պատասխանատուութիւնը սանիկի դաստիարակութեան վերաբերմամբ նրա վրայ բարդելու: Մկրտութիւնը կատարւում էր ըստ հրէական թլպատութեան կարգին, եօթներորդ օրը, երբեմն ուշ, եթէ եղանակը վատ էր, երբեմն շուտ, եթէ մահուան վտանգ կար: Մեր կանոններով մկրտութիւնը կատարւում էր եկեղեցում, վատ եղանակի եւ հիւանդութեան դէպքում՝ տանը: Ոչ քրիստոնեայի՝ Հայոց եկեղեցու անդամ լինելու միակ միջոցն է մկրտութիւնը ըստ. ծիսի Հայոց եկեղեցու, քրիստոնեայ այլադաւանի՝ Հայոց դաւանութիւն ընդունելու միջոցն է գրաւոր հրաժարուել նախկին դաւանական որոշումներից եւ բացարձակ եկեղեցում դաւանել Հայոց եկեղեցու ուղղափառութիւնը եւ նրա անդամ լինելը: Ռուսահայոց շրջանում դաւանափոխութիւնը լինում է պետական հաստատութիւնների գիտութեամբ եւ թոյլտուութեամբ:

Բ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՆԴԱՄԻ ՊԱՐՏՔ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ¹

Եկեղեցու անդամը ձեռք է բերում այն բոլոր պարտք եւ իրաւունքները իբրեւ հաւատացեալ, որոնք նպաստում են նրան հասնել իւր հոգեկան ձգտումների եւ պիտոյքների կատարման: Նա, իբրեւ եկեղեցու անդամ, առաջին՝ իրաւունք ունի մասնակցելու եկեղեցու Աստուածապաշտական բոլոր կարգերին, հնազանդելով դաւանական եւ օրէնսդրական կանոններին, երկրորդ՝ մասնակցելու եկեղեցական հասարակական զանազան ընտրութիւններում, օրինակ՝ եկեղեցու պաշտօնեաների, կալուածների կառավարիչների, հոգեւոր դպրոցների վարիչների, ուսուցիչների, նոյնպէս եւ եկեղեցու նիւթական ապահովման խնդրում եւ այլն: Երրորդ՝ ընտրուելու եւ լինելու եկեղեցու պաշտօնեայ, վայելով այն բոլոր արտօնութիւնները, որոնք կապուած են այդ պաշտօնի հետ: Չորրորդ՝ իրաւունք ունի բոլոր եկեղեցական-հասար-

րակական գործերում մասնակցելով հանդերձ՝ արդարութիւն եւ դատ պահանջելու այդ շրջանում ոտնակոխ արած իրաւունքների համար: Վերոյիշեալ իրաւունքների հետ կապուած են եւ պարտաւորութիւններ. առաջին՝ անհատը, ընդունուելով եկեղեցու անդամ, յօժարակամ մտնելով այդ շրջանի մէջ, պարտաւոր է ընդունել այն դաւանաբանական եւ վարդապետական ուսմունքը եւ կարգերը, որոնք ընդունում է եկեղեցին, Լաւոդիկիայի 46 կանոնը այդ պայմանով է ընդունում մէկին եկեղեցու անդամ, մինչեւ իսկ այդ պարտաւորութիւնը գրաւոր գրւում էր մկրտողից եւ մտցնում եկեղեցու գրքերի մէջ: Երկրորդ՝ Աստուածապաշտական արտաքին արարողութիւնների եւ կարգերի մէջ նա պարտաւոր է ենթարկուել այն սահմաններին, որոնք որոշուած են եկեղեցական կանոնով, իրաւունք չունի իւր կարծիքի համեմատ փոփոխութեան ենթարկել եւ իւր համար նոր ձեւերով կարգեր սահմանել: Բոլոր ինքնակամ ժողովուրդները, փոփոխուած ժամերգութեամբ աղօթատեղիները համարւում են եկեղեցուց դուրս եւ արգելւում են եկեղեցական կանոններով: Արհամարհական վերաբերմունքը դէպի հաստատուն կարգերը, եկեղեցական կանոնները ենթարկւում էին խիստ պատիժների: Խորհուրդների կատարումը՝ խոստովանութիւն, հաղորդութիւն, համարւում են ջերմեռանդ քրիստոնեայի պարտք, եւ պատիժների էր ենթարկւում նա, որ առանց պատճառ բերելու հրաժարւում էր հաղորդութեան (Սօկոլով, 213 եր.): Երրորդ՝ իւրաքանչիւր անդամ պարտաւոր է հնազանդել հոգեւոր կառավարչական հաստատութիւններին եւ անձանց, որովհետեւ եթէ անդամը յօժարակամ մտնում է այդ շրջանը, որի հասարակական կազմակերպութիւնը, քայքայման չենթարկուելու համար, հաստատուած են հսկող հիմնարկութիւններ եւ անձինք որոշ իրաւունքներով, ուստի եւ պարտաւոր է կատարելու որոշուած պահանջները եւ հնազանդուել արդէն օրինական ոյժ ստացած կարգերին: Չորրորդ՝ անդամի պարտաւորութիւնն է կատարել բոլոր այն կանոնները, որոնք կսահմանի հասարակական խորհուրդը ամբողջ եկեղեցու տնտեսական ներքին եւ արտաքին կազմը պահպանելու եւ ապահովեցնելու համար: Այս ստիպողական ձեւ ունեցող կանոններից չի կարելի հեռու եզրակացութեան գնալ, թէ՛ եթէ կրօնը, եկեղեցին բարոյական կանոններով եւ հոգեկան-քրիստոնէական գաղափարների քարոզներով են կամենում մարդկանց ուղղել, նրանք պէտք է ստիպողական միջոց գործ չդնեն, պէտք է մարդու ներքին ազատութիւնը չսահմանափակեն, այլապէս եկեղեցին իւր բարոյական-վարդապետական նշանակութիւն ունեցող դերից քաղաքացիականի կփոխուի: Եկեղեցին ամենեւին ստիպողական միջոցով գործ չի

¹ Սօկոլով, 211 եր.:

կատարում այն դէպքում, երբ խնդիրը վերաբերում է ներքին աշխարհին, բարոյական-կրօնական կողմին, ուր ո՛չ մի բռնադատական միջոցով չի կարելի անհատի ներքին աշխարհը փոփոխութեան ենթարկել կրօնական մտքով, այն է՝ ստիպել, որ հաղորդութեամբ փրկուի մեղքերից, հաւատքով ընդունի խորհուրդների ներգործութիւնը, եւ այս ձեւի խնդիրներում եկեղեցին տալիս է կատարեալ ազատութիւն ամէն մի անդամի, որը պատասխանատու է միայն իւր խղճի առաջ. մինչեւ իսկ, երբ խնդիրը վերաբերում է եկեղեցական-վարչական, հասարակական գոյն ունեցող կողմերին, այդ դէպքում անդամները եթէ զլանում են իրանց պարտքը կատարել, եկեղեցին դատապարտում է նրանց ոչ մարմնական պատժի սպառնալիքով, այլ ենթարկում է ապաշխարանքի, բանադրանքի եւ եկեղեցուց մերժման: Բոլորովին տարբեր հանգամանք է, երբ անդամը սահմանից անցնում է, խանգարում է ընդհանուր կարգը եւ գայթակղութեան պատճառ դառնում, այսպիսի դէպքում ընդհանուրի շահը պահանջում է դիմել հասարակութեան միւս անդամներին զսպելու միջոցներ գտնել եւ սանձահարել կարգ խանգարողներին՝ դիմելով իհարկէ ոյժի, մարմնաւոր իշխանութեան միջոցով: Այսպէս Անտիոքի 5-րդ կանոնը եւ Շահապիվանի ժողովը որոշում են դիմել ոյժի եւ բռնի կերպով կարգ սահմանել. մինչեւ իսկ մեր Շահապիվանի 447-ի ժողովը մահուան պատիժ է նշանակում բոլոր հաւատուրացներին եւ եկեղեցու կարգերին հակառակողներին. այս խիստ կանոնների չկրկնումն ուրիշ ժողովներում ապացոյց է, որ Հայաստանը գտնւում էր խիստ բացառիկ հանգամանքներում, Վարդանանց պատերազմի երկունքում, երբ դաւաճան հայերը, կրօնափոխ լինելով, անխղճաբար աւերում էին եկեղեցիները, այդ հանգամանքը ստիպեց նախարարներին միանալ եկեղեցու խիստ պահանջների հետ մահուան պատիժ նշանակելով հաւատուրացներին: Բացի այդ բացառիկ դէպքերից, այլեւս ուրիշ որեւէ ժողովի կանոններում չենք պատահում այդպիսի խիստ վճիռների, համարեա ամէն տեղ ույն համոզեցուցիչ՝ խրատական կարգերն են սահմանւում. իսկ ինչ վերաբերում է անհատի անձնական կապ ունենալու չափին եկեղեցու հետ, այդ բոլորովին անկախ եւ ազատ վիճակի մէջ է դրած, իւրաքանչիւր անհատ պատասխանատու է իւր խղճի առաջ, եթէ անձնական ազատութեան մի որեւէ ճնշում նկատեց եկեղեցու կողմից, նա կարող է իսկոյնեւեթ խզել իւր կապը այդ եկեղեցու հետ եւ դուրս գալ այդ հասարակութեան սահմանած կրօնական պարտաւորութիւններից, այլապէս եկեղեցին ծառայած էր լինիլ դարաւոր եւ բարոյական բարձր սկզբունքին՝ որ եկեղեցու անդամ լինել կարելի է հասուն գիտակցութեամբ եւ յօժար կամքով:

Գ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՆԴԱՄՈՒԹԻՒՆԻՑ ԶՐԿՈՒԵԼԸ

Եկեղեցու անդամութիւնից կարելի է զրկուել երկու ձեւով. կամ կամաւոր կերպով, երբ ինքնակամ հեռանում է անդամը, եւ ակամայ, երբ զանազան յանցանքների համար դատապարտւում է եկեղեցուց մերժման: Հին կանոններով ապաշխարութեան ենթարկում էր եկեղեցին յանցաւոր անդամին 4 ձեւով. կանգնացնելով լացողների, դրսի ապաշխարողների, ներսի ապաշխարողների եւ հաւատացեալների հետ եւ ապա թոյլ էր տալիս իբրեւ հաւատացեալ մասնակցել եկեղեցական ընտրութիւններին եւ ներկայ լինել պատարագին ցվերջ: Նայելով յանցանքին, նրանք ենթարկւում էին համապատասխան ապաշխարանքին մէկ տարուց սկսած մինչեւ 20 տարի կամ ցմահ, միմիայն մեռնելիս իրաւունք էր տրւում հաղորդուելու. մինչեւ իսկ Սարգիսիկէի ժողովի կանոններով օրինազանց եպիսկոպոսին հրամայւում էր ցմահ ապաշխարել եւ Հաղորդուած թաղուել¹: Բանադրուածներին իրաւունք չկար թաղելու օրինաւոր կարգով, եթէ բանադրանքը չվերցրած մեռնում էին: Բայց ընդհանրապէս մեծ յանցաւորները մինչեւ իսկ մեռնելիս արժանանալով հաղորդութեան՝ մտնում էին իրաւատէր անդամների շարքը: Մկրտուած անհատը՝ եթէ ենթարկւում է զանազան մեղքերի համար այլեւայլ պատիժների եւ մինչեւ իսկ ցմահ անհաղորդութեան, բայց եւ այնպէս պահում է եկեղեցու անդամութեան այն իրաւունքը, որը տրւում է նրան մկրտութեան խորհուրդով, որպիսին համարւում է անջնջելի, եւ այս հիմամբ ամենածանր յանցանքների համար դատապարտուած եւ եկեղեցուց հեռացրած անդամը նորից վերադառնալիս՝ չէր ենթարկւում կրկնամկրտութեան. այսպէս, ուրեմն, մկրտութեամբ ստացած եկեղեցական իրաւատիրութիւնը մնում է ցմահ:

Դ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԸ

Եկեղեցու անդամները բաժանւում են երկուսի՝ աշխարհականների եւ հոգեւորականների. հոգեւորականներն էլ ըստ իւր կարգի՝ հասարակ պաշտօնեաների, եկեղեցական-վարչական իշխանութիւն ունեցողների եւ վանականների:

¹ Շնորհալին 32 կանոնով այլազգիների միջոցով բռնի եպիսկոպոսական իրաւունք ձեռք բերողին ենթարկում է կարգալոյծ լինելուն, մեռնելիս հաղորդութիւն չստանալուն եւ քահանայական թաղումից զրկուելուն)

Աշխարհականների պարտք եւ իրաւունքի մասին արդէն խօսուեց նախորդ գլուխներում իբրեւ եկեղեցու անդամի:

Հներում հոգեւորական ընդհանուր բառի փոխարէն գործ էր ածուում կլիրոս բառը, կղեր, կղերական, ըստ մեր կանոնների՝ յունական այդ բառը նշանակում է վիճակ, բաժին. այդպէս յիշուում է Գործք առ., Ա գլ., 17, 25 (Մաղաթիայի ընտրութիւնը Յուդայի փոխարէն):

Այդ բառը գործ էր ածուում երկու նշանակութեամբ. 1) իբրեւ հոգեւորականների համախմբումն եւ 2) այն դրութիւնը, որը բռնում է հոգեւորականութեան մէջ որեւէ անձը (Սօկոլով, 221 երես): Յունական կլիրոսի փոխարէն հռոմայեցիք գործ էին ածում օրթօ բառը, որ նշանակում է դաս, կարգ, այն մտքով, թէ եկեղեցում սպասաւորողների որ դասին է պատկանում հոգեւոր անձը: Ա դարում, առաքեալների ժամանակ հոգեւոր դասակարգը կար երեք աստիճանով՝ սարկաւազ, քահանայ եւ եպիսկոպոս (Գործք. ԺԶ 18, Ի 17, 28, Զ 3, Փիլիպ. Ա գլ., 1-3): Գ դարում սկսում են աւելանալ նոր պաշտօններ՝ սարկաւազի օգնականներ՝ կիսասարկաւազներ, սաղմոս երգելու համար՝ սաղմոսասացներ կամ երգիչներ, առաքելական թղթերը կարդացող-ընթերցողներ, ջահ վառողներ՝ ջահընկալներ, այսահարներին երգմանեցնող՝ երգմանեցուցիչներ:

Հոգեւորականութեան մէջ մտնելու համար, եկեղեցում ծառայելու, սպասաւորելու եւ ժողովրդականների հոգեւոր պէտքերը հոգալու համար պէտք է ընդունել ձեռնադրութեան կարգը, առանց որի ոչ ոք չի կարող վայելել այն իրաւունքները, որոնք յատկացուած են այդ դասակարգին:

Ե. ՀՈԳԵԻՈՐԱԿԱՆ ԴԱՌՆԱԼՈՒ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ¹

Եկեղեցու վարդապետութեամբ ձեռնադրութեան հետ միասին ձեռնադրուող անձը ստանում է առանձին հոգեկան շնորհքներ այդ աստիճանի համապատասխան գործողութիւններ կատարելու համար: Ձեռնադրութեան խորհուրդը՝ քահանայութիւնը, սահմանեց Քրիստոս՝ փչելով Իւր աշակերտների վրայ, տալով նոցա Հոգին Սուրբ (Յով. Ի 21-23). իսկ աշակերտները այդ շնորհքը եւ իրաւունքը տուին իրանց յաջորդներին ձեռնադրութեամբ (ձեռք դնելով) (Գործք Զ 6, ԺԴ 23, Ա Տիմ. Դ 14): Ձեռնադրութեամբ շնորհք տալու սովորութիւնը կար եւ

Հին ուխտում, Յակոբ նահապետը ձեռքը դնելով օրհնեց Եփրեմին եւ Մանասէին, Մովսէս ձեռք դնելով իշխանութիւն տուաւ Յեսուին՝ սրբոյ շնորհքը հայցելով նրա վրայ (Բ Օրին. ԼԴ 9): Նոյն ձեռով առաքեալները ձեռք դնելով Հոգին Սուրբ էին աղօթքով իջեցնում ձեռնադրուողի վրայ: Դիոնիսիոս Արիսպագացին այսպէս է նկարագրում իւր ժամանակի ձեռնադրութիւնը. «Ձեռնադրուող եպիսկոպոսը, երկու ծնկով չոքած զոհարանի (սեղանի) առաջ, գլխին բռնած ունենալով Աստծոյ խօսքը եւ եպիսկոպոսի ձեռքը, օրհնում է՝ սրա միջոցով ընդունելով սրբազանութեան շնորհք. քահանան նոյնպէս չոքած զոհարանի առաջ՝ կողքից, գլխին բռնած ունենալով եպիսկոպոսի աջը, ընդունում է քահանայագործութեան շնորհքը: Սարկաւազը կողքից՝ չոքած զոհարանի առաջ մի ծնկով, գլխին բռնած ունենալով եպիսկոպոսի աջը, օրհնում է՝ ստանալով (ծառայողի) սպասաւորողի աստիճան» (IIրու. ԲՕԾ., 1867 շ.): Կարթագենի Դ ժողովի 2-րդ կանոնով երկու եպիսկոպոս Աւետարանը բռնում են ընծայացուի գլխին, մէկը օրհնում է, իսկ միւսները ձեռքները դնում են գլխին եւ առաջինի հետ շարունակում օրհնութիւնը: Այս մասին խօսում են Առաքել. եւ Նիկ. կանոնները: Հոգեւորականութեան այդ երեք աստիճանը գոյութիւն ունէր եւ Հին ուխտի մէջ. ա) քահանայապետը, բ) քահանաներ, գ) Ղեւտացիք: Առաջինները, Ահարոնից սկսած, ժառանգաբար ստանում էին քահանայապետութիւնը եւ օծւում էին իւղով ոչ միայն գլխի սրսկմամբ, այլեւ գլխից սկսած մինչեւ ոտքեր (Ղեւ. է 12, Սաղմ. ՃԼԲ 2): Քահանայք Ահարոնի որդիներից էին՝ եղիագարի ցեղից, 7 օր զոհ անելուց յետոյ ընտրւում էին իրանց պաշտօնում. (Ել. 29 գլ., Ղեւ. 8 գլ.): Ղեւտացիք ծառայում էին քահանաներին. (Թուոց, գլ. Ը): Նոյն ձեռը համարեա մնաց քրիստոնէութեան շրջանում, սարկաւազները համարւում էին քահանայի օգնականներ եւ ծառայողներ. քահանայք՝ եկեղեցու սեղանում սպասաւորողներ. իսկ եպիսկոպոսները՝ ընդհանուր հսկող, տէր եւ տեսուչ: Ձեռնադրութեամբ տրւում է զանազան աստիճաններ. բարձր, որը միացած է քահանայութեան խորհուրդի հետ, եւ ստորին՝ որը քահանայութեան խորհուրդի հետ չի միացած, թեեւ ձեռնադրութեամբ է տրւում. առաջինը ծառայում է սեղանում, երկրորդը՝ սեղանից դուրս, եկեղեցու մէջ. առաջինը կատարում է նուիրապէտական պաշտօններ, երկրորդը միայն պատրաստւում է մտնելու նուիրապետութեան մէջ: Երկրորդը կրթւում է, հետեւողաբար զարգանում է այդ աստիճանների մէջ եւ ապա արժանանում ընդունուելու բարձր կարգի մէջ: Որովհետեւ բարձր շրջանը, սրբազնագործ պաշտօնեաները մեծ իրաւունքներ եւ պարտքեր են յանձն առնում կատարելու, ուստի եւ եկեղեցական կա-

¹ Соколов, Церковное право. Церковные постановления о священстве, и о таинстве священства (Прав. собеседник, 1859г., 1857г.), Устройство церк. иерархии (Пр. собесед., 1858 г.

նոնադերութիւնը ամէն միջոց գործ է դնում սահմանել այնպիսի կանոններ, որոնց օգնութեամբ հնար լինէր հասարակութեան մէջի լաւ ոյժերը համախմբելու, կոչելու այդ պատասխանատու դերը յանձն առնելու: Այդ շրջանի մէջ մտնելու համար չի պահանջուում դասակարգային, ժառանգական կամ ազնուական դասի առաւելութիւններ, անխտիր ընդունում են ամէն կարգի պատկանող անձինք, միմիայն արժանաւոր յատկութեամբ: Բացառութիւն կազմում են կանայք, որոնք առաքելական սահմանադրութեան համաձայն՝ իրաւունք չունին սրբազնագործ պաշտօնեայի կարգեր կատարել, այլ իբրեւ սարկաւազուհի եւ ստորին պաշտօնեայ կարող են ծառայել եկեղեցում, այն էլ՝ տարիքը հասնելուց յետոյ. Եպիփանոսը ասում է՝ կանանց թոյլ չտալ պատարագ անել, հապա միայն պաշտօնակատար լինել, թէեւ հներում յիշում են քահանայուհիներ, բայց նրանք չէին կատարում քահանայի պաշտօն, այլ այդ անունը կրում էին, որովհետեւ միւսների համեմատութեամբ աւագ էին (Սօկոլ., 228), (Ա. Կորն. ԺԴ 34), (Ա. Տիմ. Բ 12):

Այժմ տեսնենք՝ ինչպիսի պայմաններ են պահանջում ձեռնադրուողից, ինչ յատկութիւններ են հարկաւոր ընդունուելու եւ չընդունուելու համար այդ շրջանի մէջ:

1) Հոգեւոր այդ ասպարէզը չեն ընդունում այն պակասութիւն ունեցող անձինք, որոնց պակասութիւնները կարող են խանգարել եկեղեցական պարտականութիւնները կատարել, որ ասել է թէ՝ ոչ թէ մարմնական արատ ունենալն է պատճառ բերում, այլ գլխաւորապէս պաշտօնը ճշտութեամբ կատարելու արգելքը, որը նկատուում է եւ մովսիսական օրէնքի մէջ (Ղեւ. ԻԱ 16), օրինակ՝ խլութիւնը, կուրութիւնը արգելք են լինում Բ առ. 78 կանոնով մտնելու հոգեւորականութեան մէջ, բայց աչքով խեղը եւ ոտքից վնասուածը, որը կարող է շարժուել եւ անխափան պաշտօն կատարել, եթէ արժանաւոր անձն է, կարող է մինչեւ իսկ եպիսկոպոսական աստիճանի հասնել, որովհետեւ Բ առ. 77 կանոնը ասում է՝ պղծողը ոչ թէ մարմնական արատն է, այլ հոգեկան: Նոյն կերպով եւ բնական ներքինին, կամ բռնի միջոցով այդ պակասութիւն ստացողը, եթէ արժանաւոր է, կարող է Բ առ. 21 կանոնով հասնել բարձր աստիճանի: Իսկ ինչ վերաբերում է այն պակասութիւններին, որոնք վայել չեն եկեղեցական կարգեր կատարողին, ժողովրդի յարգանքը, պատկառանքը վայելելու տեսակէտից, օրինակ՝ շեղ աչք, կաղ ոտք ունենալը, որոնք կարող են ծիծաղ յարուցանել պաշտօն կատարելիս, թէեւ արգելական ոչինչ չկայ սրանց վերաբերմամբ, բայց այդ պակասութեան տէր անձանց առհասարակ չեն ընդունում այդ կարգի մէջ վերոյիշեալ անպատեհութիւնն առաջացնելու երկիւղից (Թադ. առ.

2 կանոն): Մարմնական պակասութիւնների մէջ մտնում են այն հիւանդութիւնները, որոնց տէրերը ուղիղ դատողութիւն, հասուն խելք չունին, կամ նրանք, որոնք շատ անգամ ենթարկւում են հոգեկան խանգարմունքների, այսպիսիներին Բ առ. 79 կանոնը անուանում է այսահարներ, որոց հետ կարելի է միացնել եւ խելագարներին, հոգեկան այլեւայլ խանգարմունք ունեցողներին, այսպիսի հիւանդութիւնները հարկաւ կարող են արգելք հանդիսանալ եկեղեցական պաշտամունքները սրբութեամբ կատարելու: Որովհետեւ եկեղեցու պաշտօնեայ ընտրում են հասուն խելքով, առողջ հոգով եւ որոշ կամք ունեցող մարդիկ, ուստի եւ եկեղեցական կանոնները այդպիսի յատկութիւններ ձեռք բերելու համար որոշում են տարիքը՝ հասակը, ընդունելով, որ տարիքը փորձի, դաստիարակութեան, կեանքի եւ շրջանի մէջ շփուելուց յետոյ տալիս է կանոնաւորուած, քիչ ու շատ հաստատուն բնաւորութիւն. այդ հիմունքով զանազան աստիճանի համար նշանակւում են զանազան տարիքներ. այսպէս՝ քահանայի համար նշեկեսարիայի 11 կանոնը նշանակում է 30 տարեկան հասակը. Թադ. առ. 3 կանոնը՝ 30 տարեկան, իսկ Սսի 3 կանոնը՝ 27 տարեկան. սարկաւագի համար սահմանւում է ըստ Կարթագենի՝ 25 տ., ըստ Թադ. առ.՝ 27, ըստ Սսի՝ 27 տ., կիսասարկաւագների համար՝ 20 տարեկան հասակ, սարկաւագուհիներին՝ 40: Աւելի ստորին պաշտօնեաների համար որոշ տարիք չկայ նշանակուած, միայն փոքր հասակից ընդունւում են միաբանութեան մէջ ո՛չ իբրեւ աստիճանաւոր, այլ իբրեւ պատրաստուող (Տե՛ս Ներսէս Ե-ի 83 կանոնը): Հներում, ինչպէս երեւում է Կարթագենի 20 կանոնից, թոյլատրւում էր փոքրերին մասնակցել ընթերցողի, երգչի պաշտօնով ժամերգութեան մէջ, այսպէս էր եւ մեր եկեղեցում հներում եւ այժմ, թէեւ Զ տիեզերական ժողովը պահանջում էր, որ առանց օրհնութեան ոչ ոք ընթերցող եւ երգիչ չլինի եկեղեցում, բայց մեր եկեղեցին համարում էր այդ պաշտօնները ազատակամ եւ ո՛չ պարտաւորական եւ ո՛չ ենթարկուող ձեռնադրութեան կամ օրհնութեան, եւ այդ տիեզերական ժողովի սահմանածը ո՛չ պարտաւորեցուցիչ իւր համար, քանի որ Զ տիեզ. ժողովը չի ընդունւում Հայոց եկեղեցուց իբրեւ օրհնադիր եւ հանրական: Եպիսկոպոսների համար, ըստ Թադ. առ. կանոնների, որոշում է ո՛չ պակաս 30 եւ ո՛չ աւելի 50 տարեկանից. մանաւանդ որ Սարգիսիկէի ժողովի կանոններով ոչ ոք չի կարող եպիսկոպոսութեան հասնել առանց իւրաքանչիւր ստորադաս աստիճանում որոշ ժամանակամիջոց մնալուց, այնպէս որ ամենավաղ հասակը պիտի համարել 30 տարեկանը: Հռոմէական կարգերով փոքր աստիճանաւորների համար նշանակւում է 7-13 տարեկանը, կիսասարկաւագներին՝ 21, սարկաւագ-

ներին՝ 22, քահանաներին՝ 24, եպիսկոպոսներին՝ 30. Յուստինիանոսի 123 եւ 127 նովեմբրայով ոչ պակաս 30 տարեկանից հասակ է որոշուում եպիսկոպոսի համար (Սօկոլով, Գորչակով): Մեր մէջ այն կանոնները եւ տարիքների որոշ լինելը միշտ չէ պահպանուում, ժամանակի, հանգամանքների եւ այլ կողմնակի պատճառներով, օրինակ՝ ուսման, կրթութեան, միշտ փոփոխութեան է ենթարկւում ընտրեալների նշանակումը եւ աստիճան ստանալը, Գրիգոր Տղան կաթողիկոս դարձաւ համեմատաբար շատ փոքր հասակում, ո՛չ աւելի, քան 30:

2) Ընտրեալի արժանաւորութիւնը կշռելիս մեծ տեղ էր բռնում բարոյական կողմը, նա պիտի լինէր բարոյական բոլոր յատկութիւններով բարձր ժողովրդից, ծանօթ քրիստոնէական հաւատի, պաշտամունքների, իւր պարտաւորութիւնների եւ եկեղեցական կանոնների հետ: Թէ առաքելական, թէ օտար մասնաւոր եւ թէ մեր ժողովների, սբ. հարց, մեր կաթողիկոսների կանոններով եւ սահմանադրութիւններով ընծայացուն պիտի լինէր ուսումնական, կրթութեամբ, քարոզիչ, պատժուում էր մինչեւ իսկ նա, որ ընդունում էր տգէտին հոգեւորականութեան մէջ (սբ. Սահակի, Շնորհալու, Գէորգ Դ-ի, Ներսէս Ե-ի կանոնները): Ընծայացուի դաւանութեան եւ կրթութեան աստիճանը իմանալու համար քննութեան էր ենթարկւում եպիսկոպոսի ձեռքով, կամ գրաւոր ներկայացնում էր իւր հաւատոյ դաւանանքը, իսկ վարք ու բարքի կողմից վկայում էր ժողովուրդը ընտրութեան ժամանակ, առանց քաշուելու ամէն մի անգամ իրաւունք ունէր թուելու ընծայացուի լաւ եւ վատ կողմերը, բարոյական արժանիքը եւ պակասութիւնները. այդ հիմամբ եւ օտար անձը չէր կարող հովիւ ընտրուել մի որեւէ ժողովրդի վրայ մինչեւ որ ժողովուրդը լաւ չճանաչէր, նրա մասին հաւաստի ճշգրիտ տեղեկութիւններ չժողովէր եւ հաստատ վկայութիւն չտար: Գէորգ Դ-ի կանոններում որոշ գրուած է թէ ընտրութեան կարգը եւ թէ ժողովրդի կողմից կազմելիք համախօսական թղթերի ձեւը եւ հոգեւոր իշխանութեան ներկայացնելը: Ընտրեալի հասարակական դիրքը ունի որոշ կէտից նշանակութիւն. հներում, երբ հասարակական կարգը ուրիշ հիմունքներ ունէր, կար դասակարգ, որի անդամները, ծնուելով նոյն շրջանում, կապուած էին որոշ պայմաններով ուրիշ անձանց հետ, չէին կարող ազատ իրանց կամքով մտնել հոգեւորականութեան մէջ՝ խանգարելով ուրիշի իրաւունքը: Այդ դասակարգին պատկանում էին ստրուկները: Բ առ. 82 կանոնով ստրուկներին՝ հոգեւորականութեան մէջ մտնելը պիտի լինէր միայն տիրոջ թոյլտուութիւնից եւ արձակումից յետոյ. տէրերը իրաւունք ունէին յետ կանչելու ստրուկներին, եթէ նրանք քահանայ կամ եպիսկոպոս չէին, կամ 20 տարի շարունակ չէին

վարել եկեղեցական պաշտօն, կային, որոնք այդ պատրուակով խուսափում էին ստրկութիւնից: Նոյն համեմատութեամբ եթէ զինուորականը եւ քաղաքացիական ծառայութեան մէջ եղած անձինք չազատուեն իրենց ծառայութիւնից, չեն կարող հոգեւորական դառնալ:

4) Առաքելական թղթերի հիման վրայ իրաւունք չունէին հոգեւորականութեան մէջ մտնելու երկակները, երկրորդ անգամ պսակուածները, եւ աստիճանից զրկւում էին նրանք, որոնք երկապսակ էին: Ա Տիմոթ. Գ 2, 12 եւ Տիմոսի Ա 6 պարբերութիւնները սահմանում են, որ եպիսկոպոսը եւ սարկաւազը լինեն «միոյ կնոջ այր»: Երկապսակ աշխարհականները ապաշխարանքի էին ենթարկւում, իսկ չէին կարող հոգեւորական դառնալ Բ առ. 17 կանոնի համաձայն: Ձեռնադրութիւնից յետոյ պսակուելը արգելւում է Լուսաւորչի 2 կանոնը եւ պսակուող քահանային ենթարկում է 9 տարուայ ապաշխարանքի: Բարսեղ Մեծը 12 կանոնով արգելւում է եկեղեցու սպասաւորներին՝ ընթերցողներին եւ երգչին երկապսակ լինել, եթէ դրանց կինը կմեռնի պաշտօնում եղած ժամանակ, կարող են երկրորդ անգամ պսակուել ապաշխարանքի ենթարկուելով եւ այն պայմանով, որ ցմահ բարձր աստիճանի չկարողանան հասնել: Յուստինիանոսի 123 եւ 137 նովեմբրայով, եթէ մինչեւ անգամ պատահմամբ բարձր աստիճանի հասնէին երկապսակները, պէտք է յետ առնէին աստիճանները եւ նախկին սպասաւորողի վիճակի մէջ թողէին: Երկապսակ կոչւում էին եւ նրանք, որոնք պսակւում էին այրի կնոջ հետ, կամ անհաւատարմութեան պատճառով արձակուած կնոջ հետ: Եթէ անհաւատարիմ արձակուած կնոջ հետ ամուսնացած լինելը իմացւում էր ձեռնադրութիւնից առաջ, նա զրկւում էր հոգեւորականութեան մէջ մտնելու իրաւունքից: Եթէ աշխարհականի կինը մեղանչում է, ամուսինը հոգեւորական դառնալ չի կարող, իսկ եթէ ձեռնադրութիւնից յետոյ կինը մեղանչում է, նա կամ պիտի կնոջից բաժանուի, կամ զրկուի քահանայադորձութիւնից, որովհետեւ եկեղեցու հայեացքով քահանան իւր ընտանեկան անաղարտ կեանքով պիտի օրինակ լինի ժողովրդին: Աւելի խստութեամբ է խօսուում այս մասին Շահապիւմանի ժողովի 2 կանոնը ոչ միայն քահանայի եւ կնոջ մեղանչման դէպքում, այլեւ երբ քահանայի դուստրը, տղան կմեղանչեն, պէտք է մեղանչողները կամ իսպառ հեռանան իրանց տանից, կամ հեռացնուեն քահանայական տանից, ապաշխարանքի ենթարկուելով եւ զրկուելով եկեղեցու բաժնից, իսկ պոռնիկ աղախինը իսկոյն եւեթ պիտի հեռացնուի այդ տանից: Նոյն կանոնով ոչ քահանան իրաւունք ունի երկրորդ անգամ պսակուելու եւ ոչ երէց-կինը: Նոյն ժողովի 3 կանոնը զանազանում է կուսանի պսակը երկակի

պսակից, երկակի կամ պոռնկութիւն արածի պսակը կատարուում է խաչակնքած ուռի ծառի ոստով եւ ո՛չ խաչ ու Աւետարանով: Լուսաւորչի 5-րդ կանոնը կուսանի պսակը երկապսակի հետ համարուում է ոչ քաջալերական եւ ենթարկուում է պսակուողներին 3 տարուայ ապաշխարանքի: Երկակ համարելի է եւ այն կացութիւնը, երբ մէկը պահում է հարձ, կամ կնոջ հետ միասին պահում է երկրորդ կին, այդպիսիները չեն կարող հոգեւորական դառնալ: Չէին կարող հոգեւորական դառնալ եւ նրանք, որոնք ազգակցական, խնամական եւ կնքահայրական չհաս աստիճաններում պսակուած էին, նոյնպէս եւ նրանք ամուսնացած էին ստրկուհու, անարգուած եւ անառակ կանանց հետ: Երկակներ յայ կանոնները խստութեամբ գործնականութեան մէջ չեն գործադրուել, պատահում էին հանգամանքներին նայելով դէպքեր, երբ եկեղեցու կառավարիչները զիջողաբար էին վերաբերուում դէպի զանցառուները, Անկիւրիայի 10 կանոնը թոյլ է տալիս սարկաւազին պսակուել եւ ծառայութեան մէջ մնալ, եթէ ձեռնադրութիւնից առաջ յայտնել է եպիսկոպոսին այդ մասին, եւ եթէ պսակուելու իրաւունք է տուել եպիսկոպոսը: Լուսաւորչի 2 կանոնը պսակուող քահանային 9 տարուայ ապաշխարանքի է ենթարկում առանց կարգալուծութեան: Թէոդորէտը ձեռնադրեց մէկ երկակի մինչեւ իսկ եպիսկոպոս, եւ երբ նրա վրայ յարձակուեցին, նա մատնացոյց արաւ իւր նախորդների վրայ: Անտիոքի Աղէքսանդր եպիսկոպոսը Ակակիայի հետ ձեռնադրեցին մի երկակի: Պոլսի Պրոկղ եպիսկոպոսը հաստատեց մի քանի երկակների ձեռնադրութիւնը: Բինգամի¹ կարծիքով՝ գործնականութիւնը այսպիսի դէպքերում խիստ զանազանում էր տրուած կանոնների պահանջից (Սովոլով, 241): Սովոլովը 242-3 երեսներում հետեւեալն է ասում այդ մասին. այդպիսի բացառութիւններ լինում էր այն հիմամբ, որ այրու հետ պսակուելը կամ ձեռնադրութիւնից յետոյ պսակուելը հիմնուում էր գլխաւորապէս բարոյական մաքրութեան կատարեալ պահպանման վրայ եւ ո՛չ դաւանաբանական վճռահատութեան, շատ անգամ կոյսի վրայ պսակուելը չէր տալիս անարատ կեանքի բարոյական այն արժէքը, որը ենթադրուում էր ընդհանրապէս: Հին եկեղեցու «արգելքը ընդունել երկապսակներին չի բղխում այն միատիքական դաւանաբանական սկզբունքից պսակի մասին, որ իբր թէ միանգամով պսակն է՝ Քրիստոսի եկեղեցու հետ միանալու միատիքական ձեւակերպութիւնը, հապա նրանից, որ երկրորդ ամուսնութիւնը ենթադրել է տալիս բացակայութիւն բարոյական ողջախոհութեան, որը պահանջում է եկեղեցին իւր նուիրապետութեան անգամներէց»: Հռոմէական

¹ ԺԹ դարի Գերմանացի կանոնագետ - (ծնթ. խմբ.):

եկեղեցին այնքան հեռու է գնացել այս խնդրում, որ արգելքները դարձրել է դաւանաբանական որոշումն, օրինակ՝ չընդունել բոլոր ապօրինի ծնուածներին¹, հերետիկոս ծնողների որդիներին մինչեւ երկրորդ աստիճան հօր կողմից եւ առաջի աստիճան մօր կողմից, թէկուզ որդիները ուղղափառ լինեն. բոլոր քրէական դատաւորներին, որոնք օրէնքի հիման վրայ մահուան են դատապարտում յանցաւորներին, դատախազներին, երդուեալ դատաւորներին եւ առհասարակ բոլոր մահուան պատիժ սահմանելում մասնակցողներին, անդամահատներին, որոնք իրանց գործողութեամբ մահ կպատճառեն մարդու, բռնի կերպով անպատուած կոյսի հետ պսակուողին կամ բռնի կերպով անարգուած կնոջ հետ կենակցող ամուսնուն:

5) Քրէական յանցանքներում բռնուած անձինք զրկւում են հոգեւոր ասպարէզ մտնելու իրաւունքից, սպանութիւն կատարողներ, աւագակութիւն եւ գողութիւն անողներ, կեղծիք կամ ստոր գործերում բռնուածները չեն կարող հոգեւորական դառնալ, նոյնպէս եւ կամաւոր կերպով իրանց ներքինիացնողները (տե՛ս Առաքելական, Նիկիական եւ Շահապիվանի կանոնները): Թեթեւ յանցանքներ են համարուում ակամայ եւ բոլորովին իրանից անկախ պատճառով արուած սպանութիւնը, ինքնապաշտպանութեան համար սպանութիւնը, բռնութեամբ եղած ներքինիացումը կամ իրան կամքից դուրս բժշկի միջոցով հիւանդութեան դէպքում եղած ներքինիացումն, այդպիսի դէպքերում եկեղեցին զիջողաբար է վերաբերում եւ շատ անգամ ընդունում է իւր դասի մէջ: Բացի քրէական յանցանքներից, այն անբարոյական գործողութիւնները, որոնք մեղադրական ոչ մի արտաքին երեւոյթ չեն ներկայացնում, կամ, աւելի պարզ, չի կարելի դատի միջոցով հաստատել մեղադրանքները, զրկում են անհատին հոգեւորականութեան մէջ մտնելու իրաւունքից՝ ենթարկելով այդպիսի յանցագործներին իրանց սեպհական խղճի դատաստանին, այսպէս, օրինակ, ծածուկ մեղանչումը, երկու կողմի համաձայնութեամբ կատարած անառակութիւնը, այդ մտքով խօսում են Կեսարիայի 9 եւ 10 կանոնները: Եթէ այդպիսի անբարոյական գործերի մասին վկայութիւն է տալիս ինքը՝ ժողովուրդը, կամ ամբաստանում է անհատը մի քանի վկաների կողմից, այդպիսի դէպքում ընտրեալը զրկւում է հոգեւորականութեան մէջ մտնելու իրաւունքից, այսպէս պարզ որոշում է Բ առ. 61 կանոնը: Թեր եւ դէմ կարծիքների տեղիք է տալիս այդ յանցանքների վաւերականութեան աստիճանը պարզելու խնդրում, սպանութեան հարցը. պատերազմի մէջ սպանութիւն կատարած զինուորը կարո՞ղ է հոգեւորական լինել, թէ՞

¹ Տե՛ս սր. Սահակի 8 եւ 23 կանոնները:

ո՛չ, կամ ապստամբ մարդկանց եւ մահուան դատապարտուած անձանց գնդակահար անող զինուորները, կամ պաշտօնեաները կարող ե՞ն հոգեւորական դառնալ, թէ՞ ո՛չ: Սուրբ հայրերից Աթանասը ոչ միայն թոյլ է տալիս, այլ եւ գովասանքի եւ պատուի է արժանացնում պատերազմի հերոսներին. հորորորդ դարուց սկսած մեր բոլոր հայրապետները ոչ միայն թոյլ էին տալիս այդպիսիներին հոգեւորական դառնալ, այլեւ ինքեանք անձամբ սուր ի ձեռին պատերազմում էին թշնամիների դէմ՝ պաշտպանելով հայրենիք եւ եկեղեցի, այդպէս էին Ներսէս Մեծ, Յովհան Մանդակունի, Յովսէփ, Ղեւոնդ երէց, մինչեւ Ներսէս Ե, Վարդանանց պատերազմում նահատակուածները համարուեցին սուրբ: Բայց այլ կերպ է նայում խնդրի վրայ Բարսեղ Մեծը, նա 13 կանոնով 3 տարուայ ապաշխարանք է սահմանում պատերազմում սպանութիւն կատարողի համար եւ ապա թոյլ տալիս հաղորդուելու: Յունաց մեկնիչները պատմում են, որ երբ Փոկա կայսրը կամեցաւ նահատակների դասը կարգել պատերազմում սպանուածներին, եկեղեցու ներկայացուցիչները, օգտուելով Բարսեղ Մեծի կանոնով, չհամաձայնեցին կայսեր առաջարկութեան հետ, բայց երբ մի եպիսկոպոս եւ մի քանի քահանայ ասացին, որ իրանք էլ են մասնակցել պատերազմին եւ կողմնակից դարձան կայսեր առաջարկութեան, այն ժամանակ ժողովը արգելեց վերջիններիս քահանայապետութիւն անել. յետոյ, իհարկէ, մոռացութեան տրուեց Բարսեղ Մեծի կանոնը, եւ գործնական կեանքը տարաւ իւր յաղթութիւնը, ըստ յունաց մեկնիչների՝ այդ կանոնը խիստ է եւ ո՛չ համապատասխան բիւզանդական պետական կարգերին:

6) Բացի գողութեան, շնութեան, անառակութեան մէջ դատապարտուած անձինքներից, որոնք զրկւում են հոգեւոր ասպարէզ մտնելուց վերոյիշեալ հիմունքներով, եթէ մէկը երդմնազանցութեան, կախարգութեան մէջ բռնուում է, հաստատուում է վկայութեամբ եւ դատաստանով, զրկւում է նոյնպէս հոգեւորական դառնալու իրաւունքից. այդպէս սահմանում է Բարսեղ Մեծ իւր 64, 82, 83 կանոններով եւ Շահապիվանի ժողովը իւր 8, 9, 10 կանոններով:

7) Հոգեւորական դառնալուն արգելք էր հանդիսանում եւ վաշխ առնելը, խստիւ պահանջւում էր հոգեւոր անձերից հեռու մնալ այդ անվայել արարքից, իսկ աշխարհականներից նրանք, որոնք, ըստ Բարսեղ Մեծի 14 կանոնի, յետ կտային՝ վաշխը բաշխելով աղքատներին եւ խօսք կտային շահասիրական գործերով չպարապել, իրանք կարող էին հոգեւորական դասը մտնել: Պետական օրէնքները այժմ էլ արգելում են վաշխառութեամբ պարապել՝ այդպիսի պարապմունքը համարելով ո՛չ մարդասիրական եւ օրինաւոր:

8) Պարզ է, որ հոգեւորական շրջանի մէջ մտնել չէին կարող հաւատուրացները, հերետիկոսները, պատահական կերպով մտածները անմիջապէս հեռացնում էին այդ ասպարէզից՝ կարգադրել լինելով:

Ահա այս են այն ընդհանուր հիմունքները, որոնցով աշխարհական անձինք իրաւունք ունէին եկեղեցու պաշտօնեայ համարուելու. դժբախտաբար Հայոց եկեղեցու գործնականութիւնը խստութեամբ չի հետեւում այդ կանոններին, մեծ զիջողութիւններով է ընդունում ընծայացուներին, այն խստութիւնը կրթական ցէնզի նկատմամբ, որով ընտրւում են կաթողիկ եւ բողոքական եկեղեցիներում ընծայացուները, նոյնը ո՛չ միայն չի գործադրւում Հայոց եկեղեցում, այլեւ զանցառութեան է դրւում այդ գլխաւոր կէտը:

Զ. ԶԵՌՆԱԴՐՈՂ ԱՆՁԻ ԼԻԱԶՕՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Հոգեւորականութեան մէջ մտնելու համար, բացի այն խոչընդոտներից, որոնք մի առ մի թուեցին, հարկաւոր է եւ իրաւունք ունեցող պաշտօնեայ, լիազօրութիւն ունեցող անձնաւորութիւն, որ կարողանայ նուիրեալ անձին ընդունի հոգեւոր կարգի մէջ: Ո՞վ պէտք է ընդունի, ո՞վ իրաւունք ունի ձեռնադրութիւն կատարելու:

Բ առ. 2 կանոնը, Նիկիայի 19, Անտիոքի 9, Լաւող. 26 կանոնները, Սահակի, Շնորհալու, Ներսէս Ե-ի, Գէորգ Դ-ի կանոնները սահմանում են, որ նուիրապետութեան մէջ գտնուած անձինքներից նա կարող է ձեռնադրութիւն կատարել, ո՛վ եպիսկոպոսութեան աստիճան ունի: Եպիսկոպոսական աստիճանի այդ իրաւունքը տրւում է յաջորդաբար հետեւորդներին՝ սկիզբ առնելով առաքեալներից: Բոլոր պաշտօնեաները ստանում են ձեռնադրութիւն, բացի ստորին սպասաւորներից, ընթերցողից, երգչից եւ այլն. յունական կանոններում (է տիեզ. ժող. 14 կան.) քահանան ձեռնադրութիւն է տալիս ստորին պաշտօնեաներին իւր եկեղեցում սպասաւորելու, իսկ վանահայրը՝ իւր վանքում. յունաց մեկնիչները ասում են, որ ձեռնադրութեամբ եկեղեցական աստիճան տալով՝ ստորին պաշտօնեաներին իրաւունք է տրւում կղերի մէջ մտնելու. իսկ ուսուցիչական վարդապետը բացատրում է Բ հար. 539 երեսում, թէ ստորին պաշտօնեաների ձեռնադրութիւնը պէտք է հասկանալ՝ ձեռքը գլխին դնելով եւ օրհնելով թոյլ տալ եկեղեցում կարդալ եւ ո՛չ բուն ձեռնադրութիւն համարել: Կարթագենի կանոններով եւ մեր ձեռնադրութեան Մաշտոցի կարգով ստորին պաշտօնեաներին աստիճան տալը ձեռքը գլխին դնելով սկզբունքով ընդունւում է մեր

մէջ, որ պարզ երեւում է սարկաւազի ձեռնադրութեան կարգից, որտեղ սարկաւազացուն օրհնութեամբ ստանում է դռնապանի, ընթերցողի, երգմենացողի, ջահնկալի աստիճաններ առանձին աղօթքով եւ օրհնութեամբ՝ իբրեւ սարկաւազի օգնականների, բայց գործնականութեան մէջ երգիչ, ընթերցող, դռնապան չեն ստանում ջոկ-ջոկ այդ աստիճանը, երգել իմացողը երգում է, կարդալ իմացողը կարդում, իսկ դռնապան եւ աւելածու միշտ փոփոխակի ընտրւում են առանց աստիճան ստանալու:

Ձեռնադրութիւն կատարող անձը, այսինքն՝ եպիսկոպոսը, հետեւեալ լիազօրական յատկանիշներ պիտի ունենայ ձեռնադրութեան նկատմամբ:

1) Եպիսկոպոսը պէտք է անշուշտ իւր աստիճանը ստացած լինի գլխաւոր համարուած եպիսկոպոսից-կաթողիկոսից, որը իւր ունեցած աստիճանը եւ իրաւունքը ստացել է յաջորդական կարգով Գրիգոր Լուսաւորչից եւ նրա միջոցով առաքեալների յաջորդներից ու առաքեալներից: Որտեղ որ այդ նուիրապետական յաջորդական օրինաւոր եպիսկոպոսական աստիճան ընդունելու կարգը չի պահպանւում, այնտեղ այդպիսի ձեռնադրութիւնը համարւում է ապօրինի եւ անվաւեր: Գրիգոր Լուսաւորչից սկսած բոլոր հայոց եպիսկոպոսները ձեռնադրւում են Ամենայն հայոց կաթողիկոսից, թէեւ Աղթամարի եւ Սսի կաթողիկոսները քաղաքական պատճառով բացառութիւն են կազմում իրանց թեմերում ձեռնադրած եպիսկոպոսների նկատմամբ, բայց ըստ կանոնական իրաւունքի, նրանք եւս շարունակութիւն են Լուսաւորչի ձեռնադրութեան իբրեւ շարունակութիւն երբեմն եղած Ամենայն հայոց հայրապետութեան. Բ առ. 1, Սարգիկէի 6, Շնորհալու 12, Երուսաղէմի ժողովի 1, 2, 3 կանոնները սահմանում են եւ պարզաբանում վերոյիշեալ կարգը որոշ եւ հաստատուն կերպով:

2) Բացի առաջին պայմանից՝ ձեռնադրութիւնը պիտի լինի բացարձակ արդարութեամբ, առանց ստութեան, խաբէութեան, կեղծիքի եւ այլ տգեղ հանգամանքների: Պոլսոյ ժողովի 4 կանոնով Մաքսիմոս Շնական եպիսկոպոսի բոլոր ձեռնադրութիւնները անվաւեր հրատարակուեց, որովհետեւ ինքը Մաքսիմոսը ձեռնադրութիւնը ստացել էր խաբէութեամբ եգիպտական եպիսկոպոսներից, նոյնպէս եւ անվաւեր հրատարակուեց Նովարի՝ Հռոմի եպիսկոպոս լինելը, որովհետեւ խորամանկութեամբ էր ստացել իւր աստիճանը օրինաւոր եպիսկոպոսից (Եւսեբ. 2, 43):

3) Ձեռնադրողը պիտի ձեռնադրութիւնը կատարի այն ձեւով եւ սահմանադրութեամբ, որը կարգել է եկեղեցին եւ պահպանում է, այդ

սահմանից դուրս իրաւունք չունի ձեռնադրողը որեւէ կարգ մտցնել: Ձեռնադրական Մաշտոցը տալիս է մեր եկեղեցու համար որոշ եւ պարզ կանոններ, որոնցով անփոփոխ ղեկավարւում են ցայսօր:

4) Ձեռնադրողը ձեռնադրութիւն կատարելու ընդհանր չափերի գտնուի այնպիսի դրութեան մէջ, որը ինքն ըստ ինքնեան անվաւեր է կացուցանում այդ գործողութիւնը. օրինակ, եթէ եպիսկոպոսը ձեռնադրութեան ժամանակ արդէն կարգալոյծ եղած է, հերետիկոսական կամ աղանդաւորական խմբերի անդամ է, կամ հերձուածների կողմնակից է դարձել:

Կարգալոյծ եղած եպիսկոպոսը համարեա միշտ համարւում է հեռացուած նուիրապետութիւնից եւ աշխարհականաց դասը կարգուած. եթէ կարգալոյծ եղածը կհամարձակի նորից նախկին պաշտօնը կատարել, Բ առ. 28 կանոնով բոլորովին զրկւում է եկեղեցու հաղորդակցութիւնից: Այդպիսի եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւնը կանոնական տեսակէտից անվաւեր է:

Հերետիկոսական կամ ոչ քրիստոնեայ հասարակութեան անդամ եղող եպիսկոպոսը համարւում է ուղղափառ եկեղեցուց հեռացած: Այդպիսի հոգեւորականներին կանոնները բոլորովին զրկում են աստիճանից եւ զղջման դէպքում ընդունում են իբրեւ աշխարհական (62 կանոն): Այդպիսի դէպք պատահեց Կիպրիանոսի ժամանակ, Կարթագենի ժողովը մերժեց հաւատուրաց երկու եպիսկոպոսի ընդունել ապաշխարութեան միջոցով իրանց աստիճանում: Մկրտութիւնը եւ ձեռնադրութիւնը անկրկնելի են, իսկ եթէ այդ խորհուրդները կատարել են ո՛չ ուղղափառ հոգեւորականներ, այդ դէպքում հերետիկոսի կատարած խորհուրդը համարելով անվաւեր, Բ առ. 68 կանոնի համաձայն՝ պէտք է այդպիսի անձինք նորից մկրտուեն, կամ ձեռնադրուեն: Այն հերետիկոսները, որոնք աղաւաղում են հաւատի գլխաւոր դաւանութիւնը, օրինակ՝ պաւղիկեանները Երրորդութեան, Մարդեղութեան մերժմամբ (Նիկ. 19 կանոն), մանիքեցիք, վալենդենեանք, մարկիոնականները ընդհանրապէս, գնոստիկեանք, սաբբեղեանք, եւնոմեանք, մոնտանեանք (Պոլ. 7 կանոն) եւ այն հերետիկոսները, որոնք մկրտութեան հետ, չեն ընդունում իբրեւ ուղղափառ եւ նրանց կրօնական գործողութիւններն անվաւեր են համարւում: Դրանց ձեռնադրութիւնը համարւում է անվաւեր: Իսկ ինչ վերաբերում է զանազան հերձուածողներին, որոնք գլխաւոր կէտերում եկեղեցու հետ նոյն են, միայն դաւանաբանական բացատրութիւնների մէջ տարբերւում են, օրինակ՝ արիոսականները, մակեդոնեանք, ապոդինարեանք, սրանց եկեղեցու ծոցը վերադառնալիս, նորից չէին մկրտում, միայն դրոշմում

էին զգայարանները: Ձեռնադրուած անձանց Աթանասը պատուիրեց երկու ձեռով ընդունել, եթէ արիոսական գլխաւոր հոգեւորականներէն ց են դարձողները, չընդունել կղերի մէջ, այլ իբրեւ աշխարհական հաւատացեալ թողնել եկեղեցի, իսկ եթէ բռնութեամբ, կարիքից ստիպուած են արիոսական դարձել, ապաշխարանքի ենթարկելուց յետոյ ընդունել նոյն ձեռնադրական աստիճանում: Մակեդոնի աղանդին պատկանող եպիսկոպոսներին ընդունում էին նոյն աստիճանում, միայն Նիկիոյ հանգանակը խոստովանելուց յետոյ: Մելիտէն, Կիւրեղ Երուսաղէմացին արիոսական եպիսկոպոսներ էին, որոնք նոյն աստիճանով ընդունուել են ուղղափառ եկեղեցում: Գործնական կեանքը այսպիսի դէպքերում ի նկատի ունէր անհատների ի սրտէ զղջումը եւ պատրաստականութիւնը, քան լոկ կանոնը:

Հերձուածողները, ըստ Բարսեղ Մեծի, նրանք են, որոնք միմիայն կարծիքների մէջ են տարբերում ուղղափառ եկեղեցուց, իսկ դաւանաբանական կէտերում նոյն են: Եթէ քահանան կմերժի եպիսկոպոսի նշանակած պատիժը կատարել եւ իւրայիններով առանձին ծուխ կազմելով՝ անկախ եկեղեցական վարչութիւն կհաստատի, նա կհամարուի հերձուածող: Բարսեղ Մեծը 1 կանոնով թոյլ է տալիս ընդունել հերձուածողներին նոյն աստիճանով, եթէ կզղջան եւ ապաշխարանք կկրեն: Նիկիայի 8 կանոնով որոշուեց ընդունել նովատեան հերձուածողներից նոյն աստիճանում, ձեռքը գլխին դնելով եւ միացնելով ուղղափառ կղերի հետ: Նոյն ժողովը նոյն վճիռը դրեց մելիտեանների համար՝ Եգիպտոսում:

5) Բացի վերոյիշեալ կանոններից, որոնք անհրաժեշտ են ձեռնադրութիւնը վաւերական անելու համար, հարկաւոր է եւ ձեռնադրողի կողմից ունենալ ուրիշ զուտ իրաւաբանական լիազօրութիւն: Ամէն մի եպիսկոպոս իրաւունք չունի ձեռնադրելու, եթէ ա՛յդ իրաւունքը նրան չի յատկացրած աւելի բարձր իշխանութիւնից. 1) ձեռնադրող եպիսկոպոսը պիտի լինի թեմի առաջնորդ, եթէ հրաժարւում է առաջնորդութիւնից, նա այլեւս իրաւունք չունի նոյն թեմում ձեռնադրութիւն կատարելու: 2) Յաջորդութիւն անող եպիսկոպոսը ինչպէս եւ հին քորեպիսկոպոսներն իրաւունք չունեն ձեռնադրութիւն անելու, բացի ստորին պաշտօնեաներ կարգելուց: 3) Առաջնորդը իրաւունք չունի իւր թեմից դուրս որեւէ մէկին ձեռնադրելու, այլապէս անվաւեր կհամարուի ձեռնադրութիւնը, բացի այն դէպքից՝ երբ ձեռնադրութիւնը լինում է թեմի առաջնորդի թոյլտուութեամբ: 4) Բացի թեմի առաջնորդի արած ձեռնադրութիւնից իւր սեպհական թեմում, բոլոր այն եպիսկոպոսների ձեռնադրութիւնները այլեւայլ թեմերում վաւերական

են, եթէ լիազօրական հրաման ստացել են Ամենայն հայոց կաթողիկոսից, կամ աշխարհի կեդրոնական բարձր հոգեւոր իշխանութիւնից: 5) Լիազօրութիւն ունեցող եպիսկոպոսի արած ձեռնադրութիւնը այն ժամանակ է վաւերական, երբ ընծայացուն ընտրուած է ժողովրդի եւ կղերի ընդհանուր ցանկութեամբ ու որոշմամբ:

Է. ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱԲԵՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Որպէսզի ձեռնադրուող անձը ամենայն կողմից լինի համապատասխան՝ թէ մտաւորապէս, թէ բարոյապէս իւր բարձր պաշտօնին՝ առանց որեւէ կասկածելի եւ անորոշ յարաբերութեան դէպի իւր ժողովուրդը, ուստի եւ ձեռնադրութեան խորհուրդը պիտի անպայման կրի վաւերականութեան աստիճան, որը խստութեամբ պահանջում են եկեղեցական կանոնները:

1) Ձեռնադրութիւնը վաւերական լինելու համար պէտք է ձեռնադրուողը խորհրդի կատարման միջոցին հասարակութեան եւ ձեռնադրողի առաջ խոստովանի, դաւանի այն՝ ինչ որ եկեղեցին ընդունում է, որպէսզի ճշտութեամբ կատարի ապագայում բոլորը, ինչ որ եկեղեցու կանոնները պահանջում են: Այս կարգը սահմանեց առաջին անգամ Օգոստինոսը Ափրիկայի եկեղեցու համար եւ ընդունուեց միւս եկեղեցիների կողմից: Այդ կարգը հաստատութիւն գտաւ պետական օրէնքների մէջ, որոնցով պահանջւում էր հիմնուած եկեղեցական կանոնների վրայ թէ արեւելեան, է արեւմտեան եկեղեցիներում ի լուր ամենեցուն երգմամբ խոստանալ կատարել բոլոր կանոնական պահանջները:

2) Թէոփիլոս Աղէսանդրացու 7 կանոնով ձեռնադրութիւնը պիտի կատարուի բոլոր հասարակութեան առաջ իբրեւ վկայութիւն տուողի, դրա հակառակ եղած ձեռնադրութիւնը, այն է՝ եկեղեցուց դուրս, ծածուկ տեղերում, անվաւեր է (ինչպէս չընդունուեցին Մաքսիմոս Շնացողի ձեռնադրութեան): Լաւողիկիայի 5 կանոնով ձեռնադրութիւնը կատարւում է միայն հաւատացեալների ներկայութեամբ պատարագի այն մասում, երբ բոլոր կարգի ապաշխարողները դուրս էին գալիս:

3) Սարգիկէի ժողովի 10 կանոնով ձեռնադրութիւնը պիտի կատարուի ոչ բոլոր աստիճանները միանգամից տալով, ինչպէս շատ անգամ պատահում էր հարկից եւ կարիքից ստիպուած, այլ հետզհետէ, ստորին աստիճաններից մինչեւ բարձրը հասնելը, ամէն մէկում որոշ ժամանակամիջոց մնալով: Եղել են շատ դէպքեր թէ արտաքին եւ թէ

մեր եկեղեցական կեանքում, երբ սարկաւազութիւնից, քահանայութիւնից, մինչեւ իսկ աշխարհական կեանքից ուղղակի եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս են ձեռնադրել: Ոսկեբերանը իւր երկու սարկաւագներին ուղղակի եպիսկոպոս նշանակեց զանազան քաղաքների վրայ, աշխարհական կարգից եպիսկոպոսի աստիճան ստացան Ամբրոսիոսը, Կիպրիանոսը, Պոլսոյ Նեկտարը, Եւսեբիոս Կեսարացին եւն: Մեր մէջ Գրիգոր Լուսաւորիչը, երկու որդիքը, Ներսէս Մեծը, Զաքարիա կաթողիկոսը աշխարհական վիճակից կաթողիկոս, եպիսկոպոս դարձան, Յովսէփը՝ քահանայութիւնից կաթողիկոս: Երբ 858 թ. Պոլսի պատրիարք ընտրուեց աշխարհական դասից Փոտը՝ 7 օրում յաջորդաբար, Նիկալայ Ա Պապը նկատեց, որ եկեղեցական կանոններին հակառակ է: Չնայելով այդ բացառութիւններին, այնուամենայնիւ աստիճանական կարգով բարձրանալու կանոնը իւր ոյժի մէջ մնաց:

4) Ձեռնադրութիւնը պիտի կատարուի որոշ տեղի, եկեղեցու, հօտի վրայ եւ ո՛չ անորոշաբար ձեռնադրուի առանց տեղի եւ նշանակման: Հնեբուն ծուխ այժմեայ մտքով չկար, ծխերը առաջացան Ե դարուց սկսած, այլ կար որոշ շրջանով եկեղեցի, որի հովուութիւնը յանձնուում էր անպայման մի եպիսկոպոսի, որը մշտական պիտի մնար իւր հօտի շրջանում, ուրիշ տեղ չհեռանար եւ շրջագայելով քարոզութեամբ պարապէր, այդ հիմունքով մի որեւէ դաւառում լինում էին շատ եպիսկոպոսներ առանձին իրաւասական շրջանով: Յետոյ արդէն, երբ թեմերը առաջացան, գլխաւոր եպիսկոպոսների պաշտօնը որոշուեց, մեր մէջ կաթողիկոսութիւնը առաջացաւ, այնուհետեւ ձեռնադրուում էին եպիսկոպոսներ կաթողիկոսական դրան համար, խորհրդականի, աւագ լուսարարի, մեծ դատաւորի պաշտօններով:

5) Ձեռնադրութիւնը՝ եթէ կատարուած է կանոնաւոր կերպով, պիտի չկրկնուի, այսինքն՝ եթէ զանազան յանցանքների եւ մեղքերի պատճառով հոգեւոր անձը ենթարկուում է կարգազրկութեան, կարգալուծութեան, զրկուելով պատուից եւ իրաւունքից, ապաշխարանք եւ պատիժը կրելուց յետոյ, եթէ վերստին կանչուի նախկին աստիճանին, այդ դէպքում նա նորից ձեռնադրութիւն չի ստանում, նախկին ձեռնադրութիւնը իւր ոյժի մէջ է:

6) Քահանաների եւ սարկաւագների ձեռնադրութիւնը կատարում է մի եպիսկոպոս, իսկ եպիսկոպոսինը անշուշտ երկու կամ երեք՝ ըստ Բ առաքելական 1 կանոնի: Յետոյ սահմանուեց, որ եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւնը լինի եպիսկոպոսական ժողովով եւ մետրոպոլիտի ներկայութեամբ ու մասնակցութեամբ: Իսկ մեր մէջ Լուսաւորչից սկսած մինչեւ այսօր եպիսկոպոս ձեռնադրում է միմիայն Ամենայն հայոց կա-

թողիկոսը, իսկ Աղթամարի եւ Սսի կաթողիկոսները՝ իրանց թեմերի համար. բացի այս պայմանից մնացած եւ այլ ձեւով ձեռնադրուած եպիսկոպոսները՝ եպիսկոպոս չեն: Մասնաւոր կաթողիկոսների եպիսկոպոսներից եթէ կամենան Մայր Աթոռի միաբան կոչուել, պիտի չոքեն Ամենայն հայոց կաթողիկոսի առաջ, հանդիսաւոր կերպով իրանց միաբան կոչեն Ս. Էջմիածնի եւ հնազանդ՝ Վեհափառ Հայրապետի հրամանաց եւ ապա Իջման տեղի առաջ խոստմունքը հաստատելով՝ լինեն նոյն աստիճանով Էջմիածնի միաբան:

Կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնը լինում է 12 եպիսկոպոսների մասնակցութեամբ եւ միջոցաւ:

7) Ձեռնադրութեան համար պահանջուում է ձեռնադրողի կողմից յօժարութիւն եւ կամաւոր ցանկութիւն, հակառակ կամքի ձեռնադրութիւնը վաւերական չէ: Հնեբուն բացառութիւն եղել է, ոյժով ձեռնադրել է ժողովուրդը եւ հոգեւորականութիւնը մի քանի եպիսկոպոսներ, որոնք ո՛չ թէ սէր չէին զգում դէպի այդ սուրբ պաշտօնը, այլ իրանց շատ ստոր էին համարում այդ աստիճանից, աւամայ ընտրուած եւ ձեռնադրուած են. Լուսաւորիչ, Մեծն Ներսէս, Կիպրիանոս, Գրիգոր Հրաշագործ, Աթանաս եւն:

Ը. ՆՈԳԵԻՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ¹

Ձեռնադրութեան միջոցով աշխարհականներից ընդհատուելով կազմուում է մի նոր դասակարգ, որ կոչուում է կղեր, հոգեւորականութիւն, եկեղեցականութիւն, եկեղեցու պաշտօնեայ, որոնք չնայելով իրանց զանազան աստիճաններին, բոլորը միասին վերցրած՝ ունին ընդհանուր պարտքեր, նշանակութիւն, ընդհանուր հովուութեան եւ ժողովրդին ծառայելու միանման պարտաւորութիւններ, այս տեսակէտից, իբրեւ ամբողջական դասակարգ, առանց աստիճանի խտրութեան ունին որոշ դիրք, պարտքեր, իրաւունքներ եւ կացութեան որոշակի պայմաններ:

Հոգեւոր դասակարգը, կազմուած լինելով այնպիսի անձինքներից, որոնք ընտրուած են ժողովրդի այն անդամներից, որոնք վարք ու բարքով, կրթութեամբ եւ բարոյականութեամբ բարձր են միւսներից, նրանք պէտք է իրանց պաշտօնակատարութեամբ, հովուական պարտքի ճիշտ կատարմամբ օրինակ հանդիսանան ժողովրդին, թէ ինչպէս

¹ Изложение канонических постановлений о клире, Хрис. чтение, 1860 г., II ч., Церковное право, Соколов, 310 стр.

պէտք է վարուեն հօտի հետ, ինչպէս հովուեն եւ կեանք վարեն, այդ մասին թէ Ս. Գրքում, թէ ժողովների եւ թէ սբ. հարց կանոններում կան բազմաթիւ ցուցումներ, խրատներ:

1) Մեր կանոնները պահանջում են, որ ոչ միայն ներքուստ, այլեւ արտաքուստ, այն է՝ դրսի նիստ ու կացի, շորի, հագուստի կողմից հոգեւորականները բռնեն օրինակելի դիրք, չերեւան այնպիսի ձեւով եւ դիրքով, որոնք կարող են ծիծաղ յարուցանել ժողովրդի մէջ. հագնեն այն ձեւով եւ տարազով, որոնք ժողովրդի համար եւ նրա աչքին պատկառելի է համարուում:

Ծանօթութիւն: Թէ երբ է սկսել հոգեւորականութիւնը տարբեր տարազով երեւալ եւ ժամերգութեան ժամանակ բոլորովին այլ զգեստ հագնել, այդ մասին տանք մի քանի տեղեկութիւններ. ժամերգութեան ժամանակ առանձին հանդերձ գործածելը, գոնէ Ասիայում, պէտք է համարել առաքելների ժամանակից, քանի որ թէ առաքելները, թէ իրանց հրէայ աշակերտները քարոզում էին սինագոգացներում եւ հրէաների ծելով աղօթում ու հագնում, քրիստոնէական համայնքները կազմելուց, սարկաւագի, քահանայի, եպիսկոպոսի դասեր հաստատելուց յետոյ, ըստ հրէական քահանայապետների, քահանայից եւ ղեւտական ծառայողի, պէտք է մտցնէին այն հանդերձները ժամերգութեան ժամանակ, որոնք դարերի ընթացքում սրբագործուած եւ Մովսէսից սկսած յարգի էին ու պարտաւորական էին համարում հրէից տաճարներում քահանաների համար: Բինգամի կարծիքով (տե՛ս Սօկօլով, 323 երես)՝ «կղերը ունէր ժամերգութեան համար առանձին հանդերձներ գոնէ Դ դարու սկզբին, այդ ժխտել չի կարելի, բայց այդ ժամանակ նկատելի լինէր սովորական հագուստների մէջ առանձին տարազ, այդ բանին հակասում են հին շատ ցուցմունքներ»: Ոսկեբերանի ժամանակ հոգեւորականութիւնը ըստ սովորութեան սեւ շոր էր հագնում, իսկ նովատեանները իբրեւ նորամուծութիւն՝ սպիտակ: Ափրիկայի եւ Գաղղիայի կողմերում կղերը տարբեր հագուստ չէր գործածում. Յերոնիմոսը Եգեկիէի մեկնութեան մէջ ասում է. «Մենք չպէտք է ածիկենք մեր գլուխը Օգիսի եւ Սերապիսի քրմերի նման, ոչ էլ երկարացնել բարբարոսների եւ զինուորների նորածնութեան հետեւելով, հապա քահանաները պէտք է երեւան գան պատկառելի եւ վայելուչ արտաքինով, ոչ ածիկելով ճաղատի չափ, ոչ էլ այնպէս խուզելով որ ածիկուած երեւան, հապա թողնեն որ բուսնին եւ կաշին ծածկեն (նոյն տեղ, 314): Մեր աղբիւրներին նայելով՝ Դ դարում հայոց մէջ ոչ միայն եկեղեցում, այլեւ դրսում հոգեւորականները առանձին տարազով շոր էին հագնում, որ կոչուում էր «հանդերձ կղերիկոսաց». Փաւստոսը Ներսէս Մեծի ընտրութեան համար ասում է. «Բերին կղերիկոսաց հանդերձները եւ հագցրին նրան» (59 երես): Ներսէս Մեծը թունաւորելուց յետոյ, երբ գնաց վրանը, Փաւստոսը (183 երես) ասում է. «Երբ մտաւ իւր օթեւանը, հանելով իւր պարեգօտը, սիրտն էր ցոյց տալիս». պարեգօտը այժմեայ կապան է կամ վերարկուն, ըստ ծելի հրէական պարեգօտի: Իսկ Մանագլերտցի Ջաւէն կաթողիկոսի նորածնութեան համար ասում է 223 երեսում. «Ձի ամենայն քահանայից ուսոյց առնել հանդերձս զինուորաց: ...զի ոչ ըստ կրօնիցն ազանէին քահանայքն զպճղմաւորն, որպէս օրէն էր ի բնէ, այլ սկսան զխոտոր-կտուրսն ի վերայ ծնգացն ունել...»: Մի քահանայի ծեռնադրութեան համար ասում է 226 երեսում. «Հրամայէր (եպիսկոպոսն) լուծանել

զհանգոյցս մեկնոցին, եւ արկանել նմա աղաբողոն» (փիլոն): Յովհան Մամիկոնեանը ինճակեան վանքի կրօնաւորների համար ասում է՝ «սեւագգեստ», «կնկղաւորք», որ նշանակում է՝ նրանք հագնում էին սեւ զգեստ երկար, եւ գլխներին՝ վեղար:

2) Որպէսզի հոգեւորականները միշտ լինեն ողջախոհութեան, պարկեշտութեան, համեստ կացութեան օրինակ, կանոնները արգելում են մտնել այնպիսի տեղեր, որտեղ գինարբուծիւն, գեղխութիւն եւ անկարգ գործողութիւններ են կատարուում. օրինակ՝ գինետուն, պանդոկներ, զուարճական վայրեր. այս կանոնները հափաւոր ուրախութիւնը չարգելելով հանգերձ, թոյլ չեն տալիս մասնակցել շուայ կոչուածքներում, խրախճանութիւններում (Ներսէս Ե, 58 կ., 426 եր.):

3) Բարոյական կասկածներից հեռու մնալու համար եւ ժողովրդի մէջ մոլորութիւն չյարուցանելու նպատակով, ոչ մի հոգեւորական չպէտք է իւր մօտ պահի ո՛չ մի կին, բացի մօտ ազգականներից, որոնք կասկածից հեռու են:

4) Հոգեւորականները պիտի հեռու մնան այն բոլոր զուարճական, ըմբշամարտական տեղերը այցելելուց, որտեղ բացի անվայել արարքներից ո՛չ մի լրջմիտ գործ չի կատարուում. նոյնպէս հներում թատերավայրերը, ուր կռապաշտական, կախարդական եւ այլ վատ հակումներ գրգռող տեսարաններ չեն ներկայացնում. նոյնպէս թղթախաղի տներ, որտեղ բացի ժամավաճառութիւնից ոչինչ օգուտ չէր կարելի ստանալ: Լուսաւորչի 27 կանոնը մինչեւ իսկ ձեռնածուներին 2 տարուայ ապաշխարանքի է ենթարկում: Մանգակունտ խրատները խստիւ արգելում են թատերախաղեր գնալ ո՛չ միայն հոգեւորականներին, այլեւ աշխարհականներին՝ համարելով այն խաղերը կռապաշտական:

5) Արգելում էր հոգեւորականներին աշխարհային գործերով զբաղուել, շահագրգռական զբաղմունք ունենալ. օրինակ՝ կերակրանոց եւ հիւրատուններ պահել, կամ կառավարիչ լինել այդպիսի տեղերում, անագնիւ ճանապարհով փող գիլգել, վաճառականութիւն, առեւտուր անել, խանութ գնել: Պարզ է, որ այս կանոնները չեն արգելում, եթէ հոգեւորականը, ազնիւ պարապմունք ունենալով, շատացնում է իւր ընտանիքի, կամ եկեղեցու, վանքի արդիւնքները, օր. վաճառելով հացապտուղների աւելորդը, այգու գինին, փեթակների մեղրը եւն: Աշխարհային պարապմունքով զբաղուելու արդյունքը առաջանում էր նրանից, որ շատերը, թողնելով իրանց հոգեւոր պարտքերի կատարելը, խառնում էին ժողովրդական գործերի մէջ, դատաւոր լինելով, գիւղապետի կամ հարկահանի պաշտօն յանձն առնելով, շատերը գինուորական ասպարէզ էին մտնում, ուրիշները որսորդութեամբ պարապում:

6) Կանոնները խստիւ արգելում են հոգեւորականներին փողը շահով տալ, կամ վաշխառութեամբ պարապել: Յուճա-հռոմէական կանոններով վաճառականներին թոյլ էր տրուում փողը տալ պարտապաններին 8%-ով, մնացածներին՝ 6%-ով, իսկ բարձրաստիճան մարդիկ պիտի բաւականային 4%-ով (Սօկօլով, 317). Այժմ պետական օրէնքով 12%-ից աւելին վերցնողը համարուում է վաշխառու, հոգեւորականները շատ-շատ իրաւունք ունէին փոխ տալու առանց շահի եւ տուած փողը յետ ստանալու:

7) Արգելում է հոգեւորականներին երաշխաւոր լինել դատարաններում, այդ հիմքով Յուստինիանոսի 123 նովելլայով արգելում էր դրանց՝ առեւտրական, պարտատիրական պայմաններում, դատարաններում պատասխանատու անձանց փոխարէն երաշխաւոր, միջնորդ, հոգաբարձու եւ կտակակատար լինել զանազան անձանց: Այդ արգելքները դրուեցին նրա համար, որ առաջին՝ հոգեւորականները չչեղունէն իրենց ուղղակի պարտաւորութիւններից. եւ երկրորդ՝ որ երաշխաւորութեան դէպքում չենթարկուեն, քաղաքացիական գործերի պատրուակով, դատի, խիստ պահանջների, անպատուութեան եւ պատժի: Իսկ այնպիսի դէպքերում, երբ հարկաւոր է խնամել որք ու տնանկներին, խնամատարութեան տակ ընդունել տկարներին եւ աղքատներին, այդպիսի դէպքերում թէ եկեղեցին եւ թէ տէրութիւնը թոյլ էին տալիս ոչ միայն օգնական հանդիսանալու, այլեւ ինքեանք դրանց նպաստում էին այդ բանում:

8) Հոգեւորականները իրանց ընտանեկան կեանքով պիտի լինեն մաքուր եւ օրինակելի բոլոր հօտի համար. ամուսնական կեանքը պիտի որոշ բարոյական սկզբունքներով առաջնորդուի: Ամուսնական կեանքի պարտաւորութիւնները միեւնոյն չէ բոլոր եկեղեցիների համար, գոնէ մինչեւ Ե դարը համարեա թէ միեւնոյն ամուսնութեան վերաբերեալ կանոններով էին առաջնորդուում բոլոր եկեղեցիները, յետոյ արդէն զանազանութիւն մտաւ այդ եկեղեցիների կանոնների մէջ: Հռոմէական եկեղեցին բոլորովին արգելեց ամուսնութիւնը բոլոր հոգեւորական աստիճաններում, բողոքական եկեղեցին, ընդհակառակն, ամուսնանալ թոյլատրեց բոլորովին, յունաց եւ Հայոց եկեղեցին ամուսնութիւն սահմանեցին եպիսկոպոսական եւ վարդապետական աստիճանների համար՝ թոյլ տալով ամուսնանալ քահանայական դասակարգին: Ամէն մի եկեղեցի իւր արածը ապացուցանելու համար դիմում է ինչ եկեղեցու կանոններին եւ գործնականութեան, որտեղ եւ գտնում է իւր ցանկացածը, որովհետեւ հինը չէր արգելում ոչ մէկը եւ ո՛չ միւսը, ով կամենում էր՝ ամուսնանում էր, ով՝ չէ, մնում էր ամուրի:

Տերտուղիանոսը, որ ապրում էր Բ դարում, իւր գրուածքներում ասում է է գլխում, ինչքան ինձ յայտնի է, երկկին քահանաները զրկում էին քահանայութիւնից: ԺԱ գլխում յիշում է, որ պատարագը անում էր եւ ամուսնացած, եւ կուսակրօն քահանան՝ չըջապատուած ամուսնացած եւ կուսակրօն սարկաւագներով: Սոկրատը (Ե դարում) Ե գլխում ասում է, որ Թեսաղիայում եթէ կղերականը շարունակում էր կնոջ հետ ապրել, որի հետ ամուսնացել էր ձեռնադրութիւնից առաջ, մերժում էր կղերից. իսկ Արեւելքում եթէ եպիսկոպոսները իրանց կանանցից հեռանում էին, այդ անում էին յօժար կամքով, իսկ շատերը կանանց պահում էին եւ եպիսկոպոսութեան ժամանակ երախաներ էին ունենում: Եպիփանոս Կիպրացին (Ե դարում) ասում է՝ ամուսնացած եւ որդիներ ունեցող անձին եկեղեցին չի տալիս քահանայական աստիճաններ, մանաւանդ որտեղ խիստ են եկեղեցական օրէնքները, իսկ միւս տեղերում եթէ հակառակն է լինում, այդ ո՛չ եկեղեցական կանոնով է, այլ մարդկային թուլութիւնից եւ կարիքից ստիպուած են ամուսնացեալին ձեռնադրում: Յերոնիմոսը (Ե դարում) վկայում է, որ հոգեւորականները իրանց զսպում էին ամուսնական անկողնից (Սօկօլով, 325 եր.): Վերոյիշեալից երեւում է, որ հնումը օրէնքը իւր խստութեամբ չէր գործադրում, որովհետեւ այդ հարցը դաւանաբանական նշանակութիւն չուներ, որքան կառավարչական, տեղի, ժամանակի եւ հանգամանքների հետ կապ ունեցող: Գրիգոր Լուսաւորիչը 3 տարուց յետոյ բաժանուեց կնոջից, կինը մտաւ կուսանոց, ինքը նուիրեց հոգեւոր ասպարէզին: Նրա կրտսեր որդին վաճառ մտաւ իբրեւ կրօնաւոր, իսկ մեծը ամուսնացաւ, եպիսկոպոս ձեռնադրուելուց յետոյ առանձնացաւ ամուսնուց: Մինչեւ Ե դարը սբ. Սահակի ժամանակ կաթողիկոսները մեծ մասամբ ամուսնացած էին, կաթողիկոս ընտրուելուց յետոյ կուսակրօն կեանք էին վարում: Ամուսնութիւնից հեռանալը անպայման պարտք էր հոգեւորականութեան համար, իսկ առաքեալների ժամանակ ամուսնութիւնը սովորական էր, եւ պարտք էր սահմանուած, որ եպիսկոպոսը, սարկաւագը «միոյ կնոջ» այդ լիւնէին (Տիմ. Գ 2, Տիմ. Ա 6): Բ առ. 51 կանոնը ասում է՝ եթէ եպիսկոպոսը, երէցը, կամ սարկաւագը, կամ քահանայական կարգից որեւէ մէկը կհրաժարուի ամուսնութիւնից, մսից, գինուց, ոչ թէ ժուժկալութեան պատճառով, այլ պիղծ համարելով եւ անարգելով ստեղծագործութիւնը, դրանք կամ ուղղուն կամ կարգալոյծ լինեն եւ մերժուեն եկեղեցուց: Յամենայն դէպս 2 դարուց սկսած Հայոց մէջ կուսակրօնութիւնը մտաւ գործնականութեան մէջ, եւ այլեւս եպիսկոպոս ու կաթողիկոս չենք ունենում ամուսնական կեանքով: Նիկիայի ժողովում երբ հարց

բարձրացաւ կուսակրօնութեան համար պարտաւորական օրէնք սահմանելու, Թեքէի Պափնուտ եպիսկոպոսը, որը կուսակրօն էր, երկար խօսեց ժողովում այդ մասին, ճշնեց ցոյց տալ, որ աւելի լաւ է ամուսնանալ, քան թէ վատթար կեանք վարել, քանի որ ամենքը չեն կարող ողջախոհ կեանք վարել, միայն ով անպսակ ձեռնադրութիւն կստանայ, իրաւունք չունենայ յետոյ պսակուելու, իսկ ով պսակուած կլինի հոգեւորական, իրաւունք չունենայ կնոջ արձակել: Եպիսկոպոսի խօսքերը մեծ ազդեցութիւն արաւ, եւ ժողովը, համաձայնելով նրա կարծիքի հետ, կուսակրօնութեան համար պարտաւորական կանոն չսահմանեց (Սոկրատէս Ա, Սոզոմենոս Ա): Յուստինիանոսի 123 նովելլայով կարգադրուեց՝ ստորին պաշտօնեաները ազատ են ընտրելու կուսակրօն կամ ամուսնացեալ կեանք, բայց սարկաւազ լինելուց առաջ նրանք կամ պիտի պսակուեն, կամ խօսք տան որ ձեռնադրութիւնից յետոյ պիտի վարեն ազնիւ կեանք եւ առանց օրինաւոր կնոջ պիտի ապրեն: Ամուսնական կեանքը չի վերջանում քահանայ կամ սարկաւազ ձեռնադրուելով, թէեւ ժուժկալութիւնը եւ մաքրութիւնը աւելի զերազասելի է հոգեւոր անձանց համար, բայց նոյնպէս այդ լինելով ազատ վճռի գործ, ստիպողական չէ, ամուսնական յարաբերութիւնների շարունակութիւնը անհամապատասխան չի համարուում քահանայական կոչման (Սոկոլով, 331):

Տրուլի ժողովը 691 թուին լսելով, որ Հռոմի Պապը ստիպողական կարգադրութիւն է արել երեք բարձր քահանայական դասակարգի համար կուսակրօնութիւն պահպանել անպայման կերպով, դատապարտեց այդ կարգադրութիւնը քահանաների եւ սարկաւազների վերաբերմամբ եւ որոշեց 13 կանոնով. 1) քահանաներին եւ սարկաւազներին չարգելել ամուսնութեան մէջ մնալ, 2) ոչ ձեռնադրութիւնից առաջ եւ ոչ յետոյ նրանցից չպահանջել ամուսնական յարաբերութիւն ունենալ իրանց կնոջ հետ, 3) պատժել նրանց, որոնք բարեպաշտութեան պատրուակով կհեռացնեն կնոջ հակառակ նրա կամքի: Վերոյիշեալները ի նկատի առնելով՝ կարելի է հետեւեալ կանոններով ամփոփել այդ հարցը:

1) Որ ամուսնացեալ հոգեւորականները լինեն մի կնոջ այր: Թէեւ Թէոդորէտը երկրորդ ամուսնութեան մէջ մտած անձանց ձեռնադրում էր եւ արդարանում էր նրանով, որ ուրիշների օրինակին է հետեւում (Սոկոլով, 334):

2) Ամուսնութեան մէջ մտնելը պիտի լինի նախքան ձեռնադրութիւնը, բացի ստորին պաշտօնեաներից, որոնց թոյլ էր տրուում յետոյ էլ ամուսնանալ: Յուստինիանոսի ժամանակ այնքան շատ էր ձեռնադրու-

թիւնից յետոյ ամուսնացողների թիւը, որ հնար չկար առանց խիստ պատժողական օրէնքների դիմելու առաջն առնելու, մինչեւ իսկ այդպիսիների ինչքը գրաւում էր յօգուտ եկեղեցու եւ որդիներին ապօրինի հրատարակելով՝ զրկում էր ժառանգութիւնից:

3) Հոգեւորականի կինը մեղանչելիս՝ կամ պիտի արձակուի, կամ ինքը ամուսինը լուծուի կարգից:

4) Եպիսկոպոս, վարդապետ, վանականներ պիտի լինեն կուսակրօն, եւ իրաւունք չունենան պսակուելու:

Մինչեւ Ե դար, ինչպէս վերեւում ասացինք, կամաւոր էր եպիսկոպոսի կոյս կամ ամուսնացեալ լինելը: Սոկրատի վկայութեամբ՝ Թեսաղիայում, Մակեդոնիայում եւ Յունաստանում արդէն սովորութիւն էր դարձել կուսակրօն հոգեւորականութիւնը, միայն Արեւելքում շարունակուում էր ամուսնացեալ հոգեւորականութիւնը, նոյնիսկ որդիներ ունեցող եպիսկոպոսներ հազուադէպ չէին: Կամաց-կամաց եպիսկոպոսական աթոռի համար սկսեցին նախապատուութիւն տալ այն անձանց, որոնք վանական էին, որոնք ամուրի էին, կամ որոնք կամաւոր յօժարութեամբ հեռացած էին իրանց կանանցից: Յուստինիանոսը 528 թուին պատուիրեց ընտրել եպիսկոպոս այն անձանց, որոնք ծանրաբեռնուած չէին ընտանիքով, որպէսզի եկեղեցու ինչքը, ստացուածքը մնայ ուղղակի եկեղեցուն եւ չզնայ եպիսկոպոսի ընտանիքի պահպանութեան համար: Երեք տարի յետոյ արգելեց ընտրուած եւ ձեռնադրուած եպիսկոպոսին կենակցել կնոջ հետ: 535-ին հրամայեց, որ եպիսկոպոսութեան ընտրելիները կամ լինեն վանական, կամ առնուազը վեց ամիս կղերում մնացած լինեն եւ բաժանուած կնոջից ու չունենան որդիք եւ մօտ ազգականներ: Հակառակ այս օրէնքի զնացողը պատժուելով, զրկուի կարգից, ձեռնադրողն էլ բանադրուի: Այսպէս շարունակուեց մինչեւ 691 թիւը, Տրուլի ժողովը, որի վճիռը արդէն յայտնի է, սրանից յետոյ արդէն վերջանում է ամուսնացեալ եպիսկոպոսութիւնը: Մեր մէջ, ինչպէս ասացինք, վերջին ամուսնացած կաթողիկոսն էր սբ. Սահակ. նրանից յետոյ գոնէ ոչ մի փաստ չունինք հաստատելու, որ ամուսնութիւնը չէր վերացած, կուսակրօնների՝ եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս ընտրուելը մեր մէջ աւելի վաղ սկսուեց, քան օտար եկեղեցիներում: Մեր առաջի վանական կաթողիկոսն էր Արիստակէս «որ ի մենակեաց լեռնակեաց կրօնս մտեալ էր» (Ագաթ., 494), «եւ էր Արիստակէս կուսան՝ սուրբ ի մանկութենէ» (Բիւզ., 9):

Թ. ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ¹

Հոգեւոր դասակարգ ասելով, ինչպէս նախորդ գլխի մէջ ասացինք, հասկանում ենք երկու տեսակէտից, առաջինը՝ իբրեւ Հոգեւոր պաշտօնեաներ առանց աստիճանի խնդրութեան, որոնք ունին ընդհանուր պարտքեր, ընդհանուր շահեր եւ ձգտումներ. եւ երկրորդ՝ աստիճանի զանազանութեան տեսակէտից, իբրեւ նուիրապետութեան անդամներ, ունին առանձին վերցրած որոշ իրաւունքներ եւ պարտքեր: Հին կազմութեան մէջ իբրեւ առաջին աստիճան, որը ընդունում է եւ ձեռնադրում Հոգեւոր անձանց, է եպիսկոպոսութիւնը, երկրորդ տեղը բռնում է քահանայական դասակարգը եւ ապա սարկաւագները: Նայենք ըստ կարգի:

Ա. Եպիսկոպոսներ

Երբ Յիսուսի համբարձումից յետոյ առաքեալները սկսեցին իրանց քարոզչական գործը, ամէն տեղ Երուսաղէմի շրջանում երբ հետեւորդներ էին գտնում, նշանակում էին նրանց վրայ քահանաներ, որոնք միեւնոյն ժամանակ իրանց գործակիցներ էին (Գործ. ԺԴ 22-23, Ա Պետ. Ե 1): Դրանք խորհուրդներ էին կատարում, ժողովրդին քարոզում, քրիստոնէութիւնը տարածում, նշանակած ժամանակին աղօթքներ կարդում հաւատացեալներին (Ա Տիմ. Ե 17, 18): Քահանաներ նրանք նշանակում էին օրհնելով եւ ձեռնադրելով (Գործ. ԺԴ 23), որոնք շատ անգամ կոչւում էին տեսուչներ, եպիսկոպոսներ (Գործ. Ի 28, Փիլ. Ա 1), ներկայացուցիչներ (Ա Թեա. Ե 12) եւ գլխաւորներ (Եբր. ԺԳ 7): Երուսաղէմի փոքրիկ շրջանում նախկին մի քանի տարիները կային երեք դասակարգ՝ առաքեալներ, քահանաներ եւ եղբայրներ (Գործք ԺԵ 1-4, 22, 23), որը եւ հաստատում են իրանց թղթերում սբ. Եպիփանը, Թէոդորէտը, Ոսկերեանը: Երբ յետոյ կամաց-կամաց առաքեալները դուրս եկան Երուսաղէմի շրջանից, անցան միւս երկրները, այն ժամանակ նշանակեցին իւրաքանչիւր մեծ շրջանի համար մի-մի տեսուչ, հսկող: Առաջին ներկայացուցիչը, որը կարգուեց առաքելական ձեռնադրութեամբ Երուսաղէմի շրջանի վրայ, էր Յակոբ Տեառնեղբայրը (Եւս. Բ 1, 23, Գ 5): Պօղոս առաքեալը, անցնելով Ասիայի կողմերը, զանազան տեղերում փոքր ժամանակի մէջ յաջողեց հաւատացեալներ գտնել եւ Եփեսոսի շրջանում ներկայացուցիչ նշանակեց Տիմոթէոսին (Ա Տիմ. Ա 3, Բ Տիմ. Ա 6), իսկ Կրետէ կղզու վրայ՝ Տիտոսին

(Տիտ. Ա 5): Այսպէս բոլոր առաքեալները ամէն տեղ տարածուելով՝ ձեռնադրեցին յաջորդներ եւ տեսուչներ: Կղեմէս Աղէքսանդրացին (Գ դարում) պատմում է, որ Յովհաննէս առաքեալը, որ բոլոր առաքեալներից շատ ապրեց, տեսնելով իւր վախճանի մօտենալը եւ բազմաթիւ աղանդաւորների բազմանալը, ձեռնադրեց շատ եպիսկոպոսներ Փոքր Ասիայի եկեղեցիների վրայ՝ խրախուսելով ամուր կենալ իրանց հաւատքի մէջ: Առաքեալների ձեռնադրած՝ շրջանների այդ կառավարիչները այն ժամանակուանից արդէն եպիսկոպոսներ էին անուանում՝ ստանալով առաքելական լիազօրութիւն եկեղեցին կառավարելու. շատ անգամ եպիսկոպոս բառի փոխարէն գործ էր անում քահանայ բառը, նոյնիսկ սարկաւագ, դրանից շատերը ենթադրեցին, այժմ էլ հէնց որ եպիսկոպոսական աստիճան առանձին չկայ, բոլորի իրաւունքը միեւնոյն է, քահանայքն էլ իրաւունք ունին ձեռնադրութիւն կատարելու եպիսկոպոսի օրինակով: Եւ մասամբ ճշմարիտ է այն, որ նախկին դարերում անխտիր եպիսկոպոս եւ քահանայ կոչումն դրւում էր նոր ձեռնադրուած անձանց (Գործ. Ի 17, 28), որովհետեւ հրէից քահանան ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող բառ էր, նշանակում էր աւագագոյն, քահանայք՝ աւագանի, հէնց իրանք առաքեալները իրանց անուանում էին քահանայ՝ այդ իմաստով (Բ Յով. Ա 1). երբ հօտը դեռեւս շատ սակաւաթիւ էր, պարտաւորութիւնների բաժանման հարկ չկար, անխտիր թէ քահանայ, թէ եպիսկոպոս նոյն պարտաւորութիւններն էին կատարում հաւատացեալների նկատմամբ եւ նոյն իրաւունքներն ունէին (Տիտ. Ա 5). երբ արդէն քրիստոնեաների թիւը շատացաւ, հովուողները բազմացան, կամաց-կամաց հարկ զգացուեց վէճերի, հակաճառութիւնների պարզաբանութեան համար դիմել աւելի աւագագոյնին, առաջուց ընտրուածներին եւ այսպիսով երկու դասակարգի, առաքեալներից օրհնուածների եւ սրանց նշանակած քահանաների մէջ սկսուեց պարզօրէն տարբերութիւն դրուել: Յերոնիմոսը պատմում է, որ եպիսկոպոսական պաշտօնի եւ անուան տարբերութիւնը եւ պարզ կերպով գործածութիւնը առաջացաւ կորնթացոց խռովութիւններից յետոյ (60 թուականներին): Տերտուղիանոսը, Իգնատիոս Աստուածակիրը իրանց գրուածքներում արդէն պարզ որոշում են երկու աստիճանների տարբերութիւնը, պարտքը եւ իրաւունքը: Եպիսկոպոսները համարւում էին առաքեալներից ձեռնադրուած, իսկ քահանաների ձեռնադրութիւնը յանձնուած եպիսկոպոսներին, սրանց յանձնուած էին մեծ շրջաններ, թեմեր՝ բազմաթիւ քահանաներով հովուելու. իսկ վերջիններիս փոքր ծխեր առանձին եկեղեցով՝ ստորադրուած եպիսկոպոսին (Ա Տիմ. Ե 17, Բ Տիմ. Բ 2): Եպիսկոպոսների առաւելութիւններն

¹ «Православный собеседник», 1858 г.

էին. 1) առաքելաբաններից յաջորդաբար եւ անմիջապէս ստացած իշխանութիւնը, 2) լիազօր կառավարութիւն թեմի մէջ գտնուած բոլոր եկեղեցիների, քահանաների (Πρασοε. σοδεσεθ., 1858 շ.): Եպիսկոպոսների առաքելական յաջորդութիւնը մեծ դեր էր խաղում հնում մի որեւէ եկեղեցու առաքելական եւ օրինաւոր համարուելու խնդրում, որի հիման վրայ էլ չէին ընդունում զանազան հերետիկոսների եպիսկոպոսութիւնը եւ քահանայութիւնը՝ պահանջելով նրանցից առաքելաբաններից սկսած մինչեւ իրանց ընտրեալ եպիսկոպոսը յաջորդական ցուցակ: Եւ այդպէս հին եկեղեցիներում կար առաքելաբաններից մինչեւ իրանց ժամանակակից եպիսկոպոսի ցուցակը, ցանկը՝ տաճարում դրած: Եւսեբիոսը յիշում է (Դ գլ. 22) Հռոմի, Աղէքսանդրիայի, Անտիոքի, Լաւդիկիայի, Կեսարիայի եպիսկոպոսների ցանկը յաջորդական կարգով: Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսն էր Յակոբ Տեառնեղբայր, ապա նրանց ցեղից՝ Սիմէոն Կղէոպայ, Իւստնեւ: Եփեսոսի եկեղեցում՝ Յովհաննէս առաքեալ եւ աւետարանիչ, նրա յաջորդ Պողիկարպոսը, որը զատկի վէճերում մասնակցեց: Հռոմում՝ Պետրոս առաքեալ, ապա Կղեմէս նրա յաջորդներից: Հայոց եկեղեցում՝ Թադէոս եւ Բարթողիմէոս առաքելներ, որոնց յաջորդութիւնը շարունակուեց Արտաղում եւ Մծբինում, ապա՝ Լուսաւորիչ: Առաքելական յաջորդութեան եւ եպիսկոպոսական իրաւունքների ու աստիճանի առաջին տեղ բռնելը եկեղեցու նուիրապետութեան մէջ վկայում են բոլոր գրողները. Իրենէոսը գրում է (Դ 26 եւ 20). «Պէտք է հնազանդել հովիւներին, որոնք եկեղեցում են եւ յաջորդաբար նշանակուել են առաքելներից, որոնցից շնորհատութեամբ ստացել են Հոգին Սուրբ. նրանցից պիտի ճշմարտութիւն սովորել, նրանք են հսկում հաւատի վրայ, նրանք են պահում առաքելական աւանդութիւնը, օրէնքները եւ նրանք են տալիս եկեղեցու աստիճանները»: Նոյն մտքերը եւ խրատները գտնում ենք Լուսաւորչին եւ Սահակին վերագրած կանոններում: Սակայն առաքելներին յատկացրած իրաւունքները չպէտք է վերագրել յաջորդներին, առաքելները ընտրուեցին Յիսուսի ձեռքով եւ ուղղակի շնորհք ստացան (Հոգոյն Սրբու) Սուրբ Հոգուց եւ երրորդ՝ նրանց լիազօրութիւնը տարածուեց բոլոր հաւատացեալների վրայ եւ ո՛չ մի շրջանի, որպիսին է եպիսկոպոսներին: Առաքելների ժամանակից, ըստ աւանդութեան, եպիսկոպոսին ձեռնադրողն է 2-3 եպիսկոպոս, նոյնիսկ նրանց ժողովը, իսկ միւս աստիճանաւորներին օրհնողն է մի եպիսկոպոս: Բացի ձեռնադրութեան իրաւունքից եպիսկոպոսին է պատկանում եկեղեցու ղեկավարութիւնը եւ կարգապահութիւնը: Խորհուրդների կատարման գլխաւոր տնօրէնն է եպիսկոպոսը, որի

թոյլտւութեամբ եւ քահանայքը կատարում են օրէնքները: Եպիսկոպոսը միայն իրաւունք ունի եկեղեցի օծելու: Եպիսկոպոսին է պատկանում ուսուցանելու բարձր իրաւունքը, նա պիտի կանոնաւորի ուսուցման կարգը եւ պատրաստի ուսուցիչներ (Ա Տիմ. Ե 17, Բ Տիմ. Բ 2): Եպիսկոպոսը միայն իրաւունք ունի կոչուելու գլխաւոր հովիւ, ներկայացուցիչ եկեղեցու, կապելու եւ արձակելու, դատելու քահանաներին (Ա Տիմ. Ե 19) եւ պաշտաման կարգի վրայ հսկելու, հովուելու իւր թէմի հօտը: Այդ իրաւունքների հետ նա ունի եւ մեծ պարտքեր. նա է պատասխանատու կաթողիկոսի, ժողովրդի, եպիսկոպոսական ժողովի առաջ իւր եկեղեցու համար, հաւատի անթերի պահպանման, եկեղեցիների բարեկարգութեան, եկեղեցական կանոնների ճշգրիտ եւ անթերի կատարման համար: Նա է պատասխանատու եկեղեցու գոյքի եւ ստացուածքի կանոնաւոր պահպանման, գործադրման համար, նրանցից բաժին հանելու աղքատներին, տնանկներին, որք եւ այրիներին, հիւրասիրելու օտարներին, հիւանդներին նոյն հաշուով. պատասխանատու նոյն գոյքի վատման եւ շռայլաբար կորստի մատնման համար: Եպիսկոպոսի ընտրութիւնը լինում էր հետեւեալ կերպով: Առաքելների ժամանակ իրանք էին ընտրում արժանաւոր մարդ եւ եպիսկոպոս ձեռնադրում: Կղեմէս Աղէքսանդրացու վկայութեամբ՝ Տեառնեղբայր Յակոբը եպիսկոպոս ձեռնադրուեց Երուսաղէմում Պետրոս, Յակոբոս եւ Յովհաննէս առաքելների ձեռքով: Կանոնների հիման վրայ ընտրութիւնը եւ ձեռնադրութիւնը լինում էր այսպէս. երբ եպիսկոպոսական աթոռը թափուր էր մնում, մեծ եպիսկոպոսը, մետրոպոլիտը հրաւէր էր ուղարկում բոլոր աշխարհի կամ շրջանի եպիսկոպոսներին հաւաքուել այնտեղ, որտեղի վրայ պիտի եպիսկոպոս ձեռնադրուի: Գալիս էին բոլորը, ով չէր կարող գալ տեղի հեռաւորութեան, հիւանդութեան եւ այլ պատճառով, ուղարկում էր գրաւոր համաձայնութիւն, կամ կարծիք, բայց առնուազը պիտի լինէր երկու-երեք հոգի: Ձայների մեծամասնութեամբ կամ միաձայն ընտրում էր եպիսկոպոսը եւ ձեռնադրում էր անշուշտ մետրոպոլիտի համաձայնութեամբ եւ նրա ձեռքով: Ընդհանրապէս ընտրում էին տեղական անձինքներից, կղերից, իսկ երբ լինում էր անթեմ եպիսկոպոս, որին կարելի էր նշանակել, կամ եթէ պատահում էր, որ խռովութիւն էր ընկած լինում ժողովրդի եւ կղերի մէջ ընտրեալի վերաբերմամբ, կամ յարմար էր դատւում տեղափոխել մի եպիսկոպոսին միւս թեմ, այսպիսի դէպքերում ընտրում էին ոչ տեղական կղերից, այլ դրսից, այն պայմանով, որ ընտրուածը անշուշտ լինի ընդունելի թէ ժողովրդի եւ թէ կղերի կողմից: Ընդհանուր եկեղեցում ժողովուրդը մասնակցում էր ընտրութեան

այսպէս. նա իւր ներկայութեամբ վկայութիւն էր տալիս ընտրեալի վարքի, բարքի վերաբերմամբ. եթէ վատ էր ճանաչում, չէր ընդունում, իսկ եթէ լաւ էր ճանաչում, ընդունում էր: Ժողովրդի այդ կարծիքը թէեւ անմիջական չէր, թէեւ ինքը չէր ուղղակի ընտրում, բայց նրա ձայնը մեծ նշանակութիւն ունէր, որովհետեւ եպիսկոպոսական ժողովը ուշադրութեամբ դիտում էր, որ ընտրուածը լինի արժանաւոր եւ ոչ պակասութիւններ ունեցող: Աթանասին, Գրիգոր Աստուածաբանին, Օգոստինոսին ընտրեց ժողովուրդը, որոնք ստորագրաւ հոգեւորականների ընտրութեան դէպքում յենում էին ժողովրդի ցուցման վրայ: Իսկ եթէ պատահում էր, որ զանազան կուսակցութիւնների պատճառով ժողովուրդը ընտրուածին չէր ընդունում, այն ժամանակ Բ առ. 36 կանոնով պատժի էր ենթարկւում կղերը, որ չէր կարողացել համոզել ժողովուրդը. այստեղից երեւում է, որ թէեւ ժողովրդի մասնակցութիւնը կար, բայց մեծ ձայնը, վերջնական վճիռը պատկանում էր հոգեւոր իշխանութեան: Լաւոգրիկայի 12 եւ 13 կանոնը թոյլ չի տալիս ամբողջին մասնակցել ընտրութեան՝ թողնելով այդ բանը եպիսկոպոսական ժողովին. այս կանոնը երեւում է բացառիկ եւ տեղական գոյն ունեցող եւ հետեւանք է կուսակցական կռիւների: Դ դարից սկսած, երբ քրիստոնէութիւնը դարձաւ քաղաքացիական կրօն, ընտրութիւններին սկսեցին մասնակցել բարձրաստիճան անձինք, նոյնիսկ կայսրերը, յամենայն դէպս այս դէպքերում էլ վճռական ձայնը մնում էր հոգեւոր իշխանութեան: Մինչեւ իսկ մարմնաւոր իշխանութեան մասնակցելու չափը այդ բանում թուլացնելու դիտաւորութեամբ խիստ կանոններ հրատարակուեցին, մեր Երուսաղէմի ժողովը կարգալոյծ է անում այդպիսի ձեւով ընտրուած եպիսկոպոսին, իսկ Շնորհալին նշում է եւ բանադրում բոլոր ժողովականների որոշմամբ: Ընտրութեան ձեւը արեւմտեան եւ արեւելեան եկեղեցիներում դարերի ընթացքում փոփոխութեան ենթարկուեց: Կոստանդինուսից յետոյ, երբ կայսրերը եւ իշխանները սկսեցին խառնուել եկեղեցական գործերում, շատ անգամ անարժան մարդիկ, յոյս չունենալով ժողովրդի վրայ, դիմում էին ուղղակի կայսրին՝ խնդրելով նշանակել կայսերական հրամանով եպիսկոպոս, այս դրութիւնը ստեղծուեց մասնաւորապէս աղանդաւորների յարուցած խռովութիւնների ժամանակ, Նեստորի օրերում իւրաքանչիւր կուսակցութիւն իւր եպիսկոպոսի գործը յաջողեցնելու համար դիմում էր կայսերական կառավարութեան օգնութեան, որով եւ սահմանադրուեց առանց մարմնաւոր իշխանութեան հաստատութեան կամ վաւերացման առաջնորդներ չնշանակել: Զ դարում Յուստինիանոսի նովելներով միջոցով որոշուեց, որ կղերը եւ քաղաքի առաջին

մարդիկ ընտրեն երեք հոգի եպիսկոպոսացու, համախօսական կազմեն եւ երգմամբ ստորագրեն, որ ճշմարիտ է կատարուած ընտրութիւնը եւ ուղարկեն մետրոպոլիտին, որը մէկնում է կին պիտի ձեռնադրի (123, 137 նովել): Եկեղեցին Յունաստանում ընդունեց այդ կարգը. այդ կարգը իբրեւ օրէնք մտաւ Վասիլ Մակեդոնացու (բագիրիկի) «Թագաւորական գրքերի» եւ Փոտ պատրիարքի յօմօկանոնի մէջ (Թ դարում), բայց կանոնը մնաց մեռած տառ, մանաւանդ պատկերամարտութեան ժամանակ, երբ կայսրը կամեցած մարդուն եպիսկոպոս էր նշանակում. Յունաց եկեղեցին այդ անկանոնութեան առաջն առնելու համար թէ 7-րդ եւ թէ 870 թուի ժողովներում արգելեց, որ մարմնաւոր իշխանութիւնը չխառնուի եպիսկոպոսների ընտրութեան գործում, այդ ձեւով մասնակցող թէ եպիսկոպոսը, թէ իշխանը եւ թէ զօրավարը ենթարկուեն նշումը: 963 թուին Նիկեփորոս Փոկաս կայսրը հրամայեց, որ թէ պատրիարքը եւ թէ եպիսկոպոսները ընտրուեն եւ հաստատուեն կայսերական ցուցմամբ ու հրամանով:

Հռոմի եկեղեցին սկզբից հակամիտ էր դէպի ժողովրդական ընտրութիւնը. Յուլիոս եպիսկոպոսը Աթանասին պաշտպանելու համար գրուած թղթում ջատագովում է ժողովրդական ընտրութիւնը եւ պախարակում այն, որ օտար եպիսկոպոս են նշանակում քաղաքի վրայ առանց ժողովրդի ցանկութեան, նրա ցուցման եւ ընտրութեան: Ե դարու սկզբին Իննոկինդիոս Ա Պապը դատապարտեց մի մետրոպոլիտի արարք, որը «հակառակ ժողովրդի ցանկութեան եւ եկեղեցական կարգապահութեան»՝ եպիսկոպոս է նշանակել. բայց 12-րդ դարուց արդէն Հռոմի եկեղեցին ժողովրդական ընտրողական մասնակցութիւնը բոլորովին վերացրեց, բոլոր հոգեւորականների ընտրութիւնը եւ նշանակումն յանձնեց Պապին¹:

Հայոց եկեղեցում եւ Ափրիկայի եկեղեցիներում աշխարհականների մասնակցութիւնը ընտրութեան գործում մնաց ըստ նախկին աւանդական կարգին. թէ նախալուսաւորչեան դարերում եւ թէ Լուսաւորչից յետոյ եպիսկոպոս-առաջնորդներ ընտրում էին Հայոց մէջ թեմը, իշխանները եւ ժողովուրդը, մինչեւ իսկ բոլորովին երկրորդական նշանակութիւն տալով կղերին: Ժ Գ դարում Ստեփաննոս Օրբելեանը այսպէս է նկարագրում իւր՝ Սիւնեաց աշխարհի առաջնորդ ընտրուելը. «Եւ ժողովուրդով մեր եպիսկոպոսները իմ հօր մօտ (Տարսայի՞՞ Սիւնեաց իշխան) ինձ հրաւիրեցին գնալ թագաւորական աշխարհ Կիլիկիան, երջանիկ կաթողիկոսի եւ աստուածապապի Հայոց թագաւորի

¹ Stn Об участии мирянъ в делах церкви, с точки зрения прав. канонич. права, 1866, Казань, А. Павлова:

մօտ մետրոպոլիտոսության ձեռնադրութիւն ստանալու Սիւնեաց աթոռի վրայ» (227 եր., Ս. Օրբելեան): Ստեփ. Օրբելեան 52 երեսում բերում է առաջնորդական ընտրութեան նաեւ հետեւեալ ձեւը. «Բողոք բարձեալ ա՞մ ազատաց եւ տանուտեարց եւ աւագ քահանայից աշխարհին առ մեծ բարեպաշտուհին Սահակիա՝ խնդրէին իւրեանց առաջնորդ: Իսկ նորա պատրաստեալ դեսպանս ի մեծ եւ ի պատուական արանց եւ յընտիր քահանայից՝ բազում ընծայիւք եւ պիտանի պատարագօք ուղեւորէ առ կաթողիկոսն Հայոց Մուշէ (Վահան Մամիկոնեանի ժամանակ) եւ թախանձէ զնա գալ յաշխարհ իւր եւ ընտրեալ արժանաւոր այր՝ կացուցանել յաթոռ մետրոպոլիտոսության Սիւնեաց»։ Կաթողիկոսը գալիս է Սիւնիք. «Հրամայէ ժողովոյն ընտրել իւրեանց առաջնորդ, զի ձեռնադրեսցէ: Ապա ա՞մ բազմութիւն զազազակ բարձին ի մի բերան եւ ասեն. «Խնդրեմք մեք տեսուչ հոգւոյ մերոյ զհայր Երիցակ եւ բաց ի նմանէ ոչ պիտի մեզ այլ ոք»: Առաջնորդներն՝ ժողովրդական ընտրութեան փառաւոր ապացոյցն է տաճկահայոց եպիսկոպոսների ընտրութիւնը եւ նշանակումը: Սահմանադրութեան 97 յօդուածով առաջնորդի ընտրութիւնը լինում է պատրիարքի ընտրութեան նման, գաւառական ընդհանուր ժողովով, խառը ժողովի տեղեկագիրը ուղարկւում է պատրիարքարան. պատրիարքը կեդրոնական վարչութեան ժողովի հաճութեամբ կհաստատի ընտրութիւնը եւ Բարձրագոյն դռան հրամանագիրը ստանալուն հոգը կտանի: Ռուսահայոց մէջ մինչեւ Պոլոթենիայի հաստատութիւնը՝ 1836 թիւը, նոյն կէրպով կընտրուէին եւ կհաստատուէին կաթողիկոսից առաջնորդները. նորանից յետոյ 2 հոգի առաջարկւում է կաթողիկոսի կողմից կայսեր եւ մէկն ու մէկը հաստատուում է, կարող է եւ հհաստատուել: Պարսկահայոց մէջ ընտրում է ժողովուրդը, հաստատում է կաթողիկոսը եւ առանձին գրութեամբ իմացնելով պարսից շահին՝ խնդրում է նրա վաւերացումը եւ ընդունելը: Եպիսկոպոսների՝ ընտրութեամբ նշանակման շատ փայլուն ապացոյցն է ձեռնադրութեան կարգը, որով ժողովրդի բոլոր դասակարգերը մասնակցում են ընտրութեան՝ հրապարակօրէն յայտնելով իրանց հաւանութիւնը: Երուսաղէմի ժողովը 1651 թուին 3 կանոնով սահմանում է. «Առանց ժողովրդի խնդրանաց եւ վկայական թղթի ո՛չ ոք եպիսկոպոս չձեռնադրուի»: Ուսուցչապետ Պաւլով, ջատագով հանդիսանալով ժողովրդի մասնակցութեան եկեղեցական գործերում, ուրախութեամբ է արձանագրում այն հատ ու կտոր փաստերը ընդհանուր եկեղեցական պատմութեան մէջ, որոնք հաստատում են իւր ցանկացածը, դժբախտաբար ծանօթ չլինելով Հայոց եկեղեցու գործնականութեան մէջ խոր արմատ ձգած ընտրողական սկզբունքի հետ, չի

կարողանում ոչ մի փաստ բերել մեր շրջանից, որ լիապէս հաստատէր իւր տեսութիւնը:

Բ. Քահանաներ

Եկեղեցու նուիրապետական երկրորդ աստիճանը կազմում է քահանայութիւնը, իբրեւ ներկայացուցիչ այդ կարգի՝ է քահանան: Քահանայ նշանակում է աւագագոյն անդամ եկեղեցու, ընտրուած յարգելի եւ պատուաւոր անդամներից: Քահանայի պարտաւորութիւններն են. 1) կատարել խորհուրդները եւ պաշտամունքները, 2) ուսուցանել եւ քարոզել, 3) իրաւունք կապելու եւ արձակելու: Նա չի կարող կատարել մի քանի գործողութիւններ, որոնք վերապահւում են եպիսկոպոսական աստիճանին. 1) չի կարող մեռնոն եփել, 2) եկեղեցի օծել, 3) ձեռնադրութիւն կատարել: Մեռնոն եփելը արգելուած է քահանաներին եւ վերապահւում եպիսկոպոսին ըստ բոլոր եկեղեցեաց, Կարթագենի 348 թուի ժողովը այդ կարգը համարում է հնաւանդ. Զտիեզերական ժողովի 2-րդ կանոնը իսպառ արգելեց քահանաներին եփել, իսկ ըստ մեր եկեղեցու վաղեմի կանոնների, Թագէտսի, Մակարի, Սահակի, Սսի եւն, վերապահւում է միմիայն կաթողիկոսին: Այդ իրաւունքը համարւում է առաքելական յաջորդական, որը ստացւում էր առաքելական ձեռնադրութեան ժամանակ Հոգոյն Սրբոյ շնորհքի իջմամբ. մեռնոնը համարւում է այդ ստացած շնորհքի տեսանելի իջնումը, որ կատարւում է մկրտութեան-դրոշմի ժամանակ՝ քահանայի ձեռքով, եպիսկոպոսի թոյլտուութեամբ: Բարսեղ Մեծը մեռնոնի օրհնութիւնը համարում է առաքելական աւանդութիւն: Դիոնիսիոս Արիսպագին, Թէոփիլոս Անտիօքացին, Տերտուղիանոսը, Կիպրիանոսը, նոյնպէս եւ առաքելական կարգադրութիւնները վկայում են այդ մասին վաղ ժամանակից: Մանկանց դրոշմելու հարցը վիճաբանութեան տեղիք է տուել արեւելեան եւ արեւմտեան եկեղեցիներում: Մինչեւ այսօր հռոմէական կանոնով քահանան իրաւունք չունի դրոշմելու, նա միայն մկրտում է մանկան, իսկ եպիսկոպոսը դրոշմում: Մեր եւ Յունաց եկեղեցու կանոններով քահանան է դրոշմում, իսկ մեռնոնի եփելը թողնելով բարձր աստիճան ունեցողին: «Առաքելական կարգադրութիւններին» մէջ թոյլ է տալիս եւ քահանային դրոշմել. «Դո՛ւ, եպիսկոպոս կամ քահանայ, առաջ օծիր իւղով, ապա մկրտի՛ր ջրով եւ վերջապէս դրոշմիր մեռնոնով»: Երբ Փոտ պատրիարքի ժամանակ վէճ ծագեց այդ մասին Հռոմի հետ, Փոտը գրեց. «Սովորեցնում են, որ քահանանե-

ընդ իրաւունք չունեն մեռնում մկրտելու, որ այդ իրաւունքը օրէնքով պատկանում է եպիսկոպոսին: Բայց որտե՞ղ է այդ օրէնքը: Ո՞վ է դրել: Առաքեալները, թէ՞ հայրերը, թէ՞ որեւէ ժողով. որտե՞ղ եւ ե՞րբ է գրուել եւ հաստատուել: Բացի դրանից, եթէ քաջանաներին չի կարելի մեռնում օծել-դրոշմել, այն ժամանակ չի կարելի եւ միւս խորհուրդները կատարել. օրինակ՝ մկրտել եւն. եւն.» (Πραοο. οοδεδεδ., 1858 շ.): Փլորենտինի ժողովում այդ խնդրի մասին խօսք եղաւ, բայց դրական փաստեր չգտնուելով, հարցը մնաց առ կախ: Յարմարութեան տեսակէտից էլ շատ դժուարութիւն կյարուցանի այն սովորութիւնը, երբ եպիսկոպոսը գիւղէ գիւղ շրջելով պէտք է դրոշմէր բոլոր մկրտուածներին, եթէ դրոշմելու իրաւունքը յատկացնուէր միմիայն եպիսկոպոսին:

Գալով երկրորդ կէտին, որ քաջանաները իրաւունք չունին տաճար, սեղան, եկեղեցի օծելու, այդ պարզ եւ որոշ գրուած են բոլոր եկեղեցական կանոններում: Քաջանաներին չտալ իրաւունք ձեռնադրութեան, այդ արդէն մտած է եկեղեցու գործնականութեան մէջ հէնց առաքեալներին սկսած: Ուսուցանելու, քարոզելու իրաւունքը տրուած է քաջանաներին առաքեալների ժամանակից. Քրիստոսի 72 աշակերտները (Մատթ. ԻԸ 19, 20, Մարկ. ԺԶ 16, Ա Տիմ. Ե 17) իրաւունք էին ստացել քարոզելու: Առաքելական 58 կանոնը պատուիրում է թէ եպիսկոպոսներին եւ թէ քաջանաներին սովորեցնել ժողովրդին բարեպաշտական բոլոր կարգերը. եպիսկոպոսի մէջ եկեղեցում, երբ Օգոստինոսը առաջին անգամ քաջանայական աստիճանում եպիսկոպոսի ներկայութեամբ սկսեց քարոզել, շատերին նորամուծութիւն երեւաց, բայց տեսնելով այդ սովորութեան առաւելութիւնները, ընդհանուր կանոնի տակ ընկաւ, միայն եպիսկոպոսի ներկայութեան դէպքում, նախօրօք թոյլտուութիւն պիտի խնդրուէր նրանից քարոզ խօսելու: Կապելու եւ արձակելու իրաւունքը պատկանում է թէ եպիսկոպոսին, թէ քաջանային. Բ առ. 52 կանոնը մինչեւ իսկ սահմանում է, որ եթէ դրանք զղջացող մեղաւորի մեղքերին թողութիւն չեն տալ, կմերժեն, իրանք զրկուեն կարգից՝ իբրեւ պատիժ իրանց գլխաւոր պարտաւորութիւններից մէկը ճշտութեամբ չկատարելուն համար: Հներում ապաշխարութիւնը եւ խոստովանութիւնը երկու ձեւով էր լինում, բացարձակ, բոլոր ժողովրդի առաջ եւ առանձին, գաղտնի: Առաջին դէպքում ապաշխարութեան ժամանակը, աստիճանը, դասը որոշում էր եպիսկոպոսը, որը հսկում էր ապաշխարողի ջերմեռանդութեան կամ անուշադիր լինելուն վրայ եւ երբ բոլորովին զղջացած էր գտնում նրան, ինքը թողութիւն էր տալիս նրան եւ արձակում: Իսկ գաղտնի խոստովանութեան դէպքերում դիմում էին քաջանային, որը եւ արձակում էր մեղքերը: Բացի այդ,

քաջանան որոշ մասով մասնակցում էր եւ եկեղեցական տնտեսական կառավարութեան մէջ՝ եպիսկոպոսի նախագահութեամբ եւ ձեռնադրութեամբ, իսկ իւրաքանչիւր քաջանայ իւր եկեղեցու կարգապահն է եւ հսկողը, թէ ստորին պաշտօնեաների, թէ կարգ կանոնի պահպանման վրայ եւ մանրամասն հաշիւ պիտի տար եպիսկոպոսին այդ մասին: Քաջանայք իրաւունք չունէին առանց եպիսկոպոսի աստիճան ընդունելու եւ առանց ժողովրդի համախօսականի ընտրուելու եւ ծխական քաջանայ նշանակուելու: 2) Իրաւունք չունէին առանձին սեղան հաստատել, ծուխ կազմել եւ ըմբոստաբար, առանց եպիսկոպոսի թոյլտուութեան, հակառակ նրա կամքի անկախ եկեղեցական կազմութիւն եւ վարչութիւն հաստատել (Ա առ. 31 կանոն): 3) Կասկածաւոր եւ թիւրիմացութիւններ առաջացնող զանազան կանոնների եւ կարգերի կատարման ժամանակ առանց եպիսկոպոսի որոշման ոչինչ չպիտի ինքնազլուխ անէին: 4) Ամէն մի զանցառութեան, անկանոնութեան դէպքում նրանք կարգի էին հրաւիրուում եպիսկոպոսի կողմից եւ յանցագործութեան դէպքում ապաշխարանքի եւ պատժի ենթարկուում:

Քահանայի ընտրութիւնը եւ ձեռնադրութիւնը

Բ առաքել. 2 կանոնով քաջանայի եւ սարկաւագի ձեռնադրութիւնը կատարում է եպիսկոպոսը: Քաջանայի ընտրութիւնը կատարում էր երկուստէ՝ թէ հոգեւոր իշխանութեան կողմից, թէ ժողովրդի: Բարսեղ Մեծի 89 կանոնով պէտք է ձեռնադրուողը անցնի բոլոր փորձառական աստիճաններով, որպէսզի լաւ սովորի եկեղեցու կարգ-կանոնը եւ վարք ու բարքի կողմից ընդունելի լինի ժողովրդից եւ իշխանութիւնից առանց երկմտութեան. հին կարգով, ասում է նա, եկեղեցու պաշտօնեայքը պիտի ընդունուէին փորձութիւնից յետոյ, որպէսզի նրանք միշտ ծառայութեան եւ հսկողութեան տակ լինելով՝ զսպէին իրանց վատ հակումները եւ ուղղութեան գային, իսկ քաջանաները եւ քորեպիսկոպոսները մշտական տեղեկութիւններ էին հաղորդում նրանց վարքի մասին եպիսկոպոսին: «Սրանից յետոյ, հրահանգում է Բարսեղ Մեծը քորեպիսկոպոսներին, ընտրեցէք եւ ընդունեցէք արժանաւորին, բայց մի նշանակէք դուք կղերի անդամ, հապա ա՛յդ թողէք ինձ. իմացէք, որ առանց իմ իրաւունքի ընդունուածը կհամարուի աշխարհական». ըստ Բարսեղի՝ ժողովուրդը քիչ մասնակցութիւն ունէր եկեղեցու պաշտօնեայի ընտրութեան գործում: Եւ ընդհակառակը՝ միւս կողմից ունենք Կիպրիանոսի խօսքերը, որոնք ապացուցանում

են, թէ որքան մեծ նշանակութիւն է տալիս Ափրիկայի եկեղեցիներում հոգեւորականի ընտրութեան գործում ժողովրդի մասնակցութեան, նա ասում է. «Աստուած հրամայում է Թուոց գրքում (Իէ 18-23) Մովսէսին, որ բոլոր ժողովրդի առաջ ընտրի քահանայ, այսինքն՝ սովորեցնում եւ ցոյց է տալիս, որ քահանայ կարգելը ո՛չ այլապէս է լինում, բայց եթէ ժողովրդի գիտութեամբ, որպէսզի ներկայ եղողները վկայեն ընտրեալի մասին՝ բացէիբաց ասելով նրա արժանաւորութիւնը եւ պակասութիւնները. այդ ժամանակ միայն կլինի արդար, ճշմարիտ եւ օրինաւոր ընտրութիւն, որովհետեւ ընդհանուրի դատավճռով է ընտրւում հոգեւորականը» (Παρθ. codiced., 1867 շ.):

Որոգիւնէսը ասում է. «Քահանայ կարգելիս անհրաժեշտ է ժողովրդի ներկայութիւնը, որ բոլորը իմանան, որ ընտրւում է ժողովրդի ամենալաւ, ամենաուսուածական, ամենասուրբ եւ ամենաբարեգործ անձը, որը ներկայ է լինում նրա համար, որ ապագայում գտնուելիքների տեղիք չտայ» (Οδ γυαγμου μαρτυρ ο δελαχ γεγκου... Α. Παρθ.): Նիկիայի ժողովի կանոններում թէեւ ոչ ժողովրդական ընտրութեան մասին ոչինչ չկայ, բայց նրա ուղղած շրջաբերականում Ափրիկայի եկեղեցիներին, ասում է. «Ընտրութեանը լինեն արժանաւոր եւ ընտրուեն ժողովրդի կողմից, միայն Աղէքսանդրիայի եպիսկոպոսի համաձայնութեամբ» (Սուր., Ա 9):

Հայոց եկեղեցու մէջ անխափան սկզբից մինչեւ այժմ պահպանւում է նախնեաց սահմանադրութիւնը եւ Ափրիկայի եկեղեցու նման ընտրողական սկզբունքը անխափա մնում է իւր ոյժի մէջ: Հայոց եկեղեցու կանոնները պարզ եւ որոշ հրամայում են ընտրել քահանային ժողովրդի վկայութեամբ. իսկ Գէորգ Դ որոշում է, որ քահանան պիտի ընտրուի ժողովրդի համախոսնականով, այն է՝ գիւղական հասարակութեան ժողովով, տանուտէրի կնքմամբ եւ ուղարկուի համախօսականը վիճակային Ատենին, որը եւ ընդունում է ժողովրդի որոշումը եւ ձեռնադրութեան իրաւունք ձեռք բերում Սինոդից: Այդպէս է սկզբից, Շահապիւփանի ժողովից սկսած, Թադէոս առաքեալին վերադրած կանոններից սկսած՝ բոլորը հաստատում են ժողովրդական ընտրութեան սկզբունքը: Տաճկահայոց եւ Պարսկահայոց մէջ նոյն ընտրողական կարգը պահպանւում է ամենայն սրբութեամբ մինչեւ այսօր:

Գ. Սարկաւագներ

Երբորդ կարգն է նուիրապետութեան՝ սարկաւագների դասակարգը: Սրանք առաջին անգամ ընտրուեցին ծառայելու հաւատացեալ-

ներին (Գործք. 2 գլ.), հոգալու եւ կանոնաւորելու նրանց պէտքերը, դարմանելու աղքատների կարիքները: Պրանք այդ աստիճանը ընդունեցին առաքելական ձեռնադրութեամբ (Գործք. 2 5-7)՝ թոյլտուութիւն ստանալով ծառայել քահանաներին եւ լինել քահանայ (Ա Տիմ. Գ 8-13): Բոլոր հայրերը՝ Իգնատիոս, Յուստինոս, Կիպրիանոս, Տերտուղիանոս, «Առաքելական կարգադրութիւնները» համարում են սարկաւագներին քահանայական դասակարգի անդամ, իբրեւ օգնական քահանայի եւ եպիսկոպոսի: Սարկաւագների պարտաւորութիւնները. 1) սրանք պատարագի ժամանակ ընդունում էին ժողովրդից ստացուած նուէրները, հաց, գինի, պտուղներ, եւ անուն-անուն յիշում էին, որ քահանան պատարագին յիշատակի, 2) եկեղեցում քարոզկարդաց էին, իմացնելով ժողովրդին աղօթելու, չոքելու, ապաշխարելու ժամանակ, իսկ ապաշխարողներին կանգնեցնում էին իրանց տեղերում եւ ժամանակին եկեղեցուց դուրս հանում, 3) Աւետարանը կարդում էին եկեղեցում, 4) հաղորդելու էին բերում եկեղեցում գտնուողներին եւ տանում էին երեւման բացականքի տները եւ հաղորդութիւն տալիս՝ բռնած ունենալով սկիհը կամ թաշկինակը, 5) սեղանի վրայ գտնուած սրբազան իրերը եւ անօթները նրանց էին յանձնում պահպանելու եւ հսկում (սիրոյ երեկոյի) ճաշի վրայ, 6) հսկում էին եկեղեցում կարգապահութեան, լուրթիւն պահելու վրայ:

Բացի այդ, մինչեւ ստորին կարգերի սահմանումը, նրանք կատարում էին բոլոր կարգերը, այն է՝ աղքատներին եւ այրիներին կետարում, գրաւոր հաշիւները պատրաստում, չմկրտածներին քրիստոնէական կրօնքը ուսուցանում եւն, իսկ երբ ստորաբաժանումներ եղան, այն է՝ կիսասարկաւագներ, ընթերցողներ եւ այլք, այն ժամանակ այդ պարտաւորութիւնները դրին ստորին աստիճանաւորների նախ յայդ պարտաւորութիւնները եւ տարեկան եկեղեցավրայ: Նրանք մասնակցում էին տիեզերական եւ տարեկան եկեղեցական ժողովներում, միայն կանգնած լսում էին առանց ձայնի իրաւունքի, միայն Աթանասը, իբրեւ սարկաւագ, Արիոսի դէմ յարուցած մեծ խռովութեան ժամանակ տիեզերական ժողովում իրաւունք խնդրելուց յետոյ վէճի բռնուեց Արիոսի հետ եւ ճարտար լեզուով պաշտպանեց ուղղափառ եկեղեցին: Եփեսոսի ժողովի ստորագրութիւնների մէջ կան եւ սարկաւագներ:

Ընդհանուր օրէնքով սարկաւագներն իրաւունք չունեն ո՛չ մկրտութիւն անելու եւ ո՛չ քարոզելու, բայց հներում բացառութիւններ միշտ լինում էին, Ոսկեբերանը, Եփրեմ Ասորին սարկաւագ ժամանակ եկեղեցում քարոզում էին:

Սարկաւագոսիկների մասին

Սարկաւագոսիկները կային Պողոս առաքելի ժամանակից (Հռոմ. ԺԶ 1), Պոլսոյ եկեղեցում Յուստինիանոսի եւ Հերակլի ժամանակ 40 հոգի կար: «Առաքել. կարգադրութիւնները» պատուիրում են, որ դրանք լինեն կոյսեր, կամ բարեպաշտ այրիներ եւ 40 տարեկան: Նի-կիայի 19 կանոնով նրանք ստանում էին առանձին ձեռնադրութիւն: Նրանց պարտաւորութիւններն էին. 1) կանանց պատրաստել մկրտութեան համար, 2) մկրտութիւնը՝ եթէ մեծ կանայք էին մկրտուում, կատարում էին նրանք, իսկ դրոշմը՝ վարագոյրի ետեւից, անում էին եպիսկոպոսը կամ քահանան, 3) կնքամայր էին լինում հներում բոլոր աղջիկ մկրտուածներին, 4) կանանց վերաբերեալ բոլոր հոգացողութիւնները եպիսկոպոսի պատուէրով կատարում էին սրանք, 5) այն դռների մօտ էին կանգնում եկեղեցում, որտեղից կանայք էին մտնում եւ նրանց մէջ կարգապահութեան վրայ հսկում:

Կիսասարկաւագների մասին

Կիսասարկաւագները կոչւում էին ուղղակի ծառայողներ (Նիկ. 2, Լաւոդ. 22, 43), նրանց պարտաւորութիւնն էր պատարագի ժամանակ կանգնել դռան մօտ եւ կարգ պահպանել, հսկել ապաշխարողների վրայ, նրանք ձգում էին ոչ ամբողջ ուրար, այլ բազկուրար ձախ բազկին, հագցնել պատարագչի զգեստը, խնկարկել, քարոզ կարդալ եւ այլն: Սրանք եկեղեցուց դուրս կատարում էին եպիսկոպոսի զանազան յանձնարարութիւնները:

Ռուսաց պետական օրէնքով Հայոց եկեղեցու կիսասարկաւագը, իբրեւ սրբազնագործ, ազատ է զինուորական ծառայութիւնից:

Ստորին պաշտօնայք

Ստորին պաշտօնեաները զանազան եկեղեցիներում զանազան թուով են, մի տեղ՝ 3, մի տեղ՝ 4, երրորդ տեղում՝ 6: Բ առաք. 69 կանոնը յիշում է 3 աստիճան. 1) կիսասարկաւագ, 2) ընթերցող, 3) երգող: «Առաքելական կարգադրութիւնները» 4 են յիշում. 1) կիսասարկաւագ, 2) ընթերցող, 3) երգող, 4) դռնապան: Լաւոդիկիայի 26 կանոնով յիշում է եւ երգմանեցի, 24 կանոնում յիշում է. 1) ընթերցող, 2) երգիչ, 3) երգմանեցի, 4) դռնապան: Եպիփանոսը յիշում է նաեւ գրագրներ, Յերոնիմոսը նաեւ՝ գերեզմանափորներ (Որոս. Կոմենտ., 1858 շ.): Եւսեբիոսը 2 43 երեսում ասում է՝ Կիսարկանոսի

եւ Հռոմի Կօրնելիոս եպիսկոպոսների թղթերից երեւում է, որ Հռոմի եկեղեցին այն ժամանակ ունէր «46 քահանայ, 7 սարկաւագ, 7 կիսասարկաւագ, 42 ջահընկալ (ուսույր)», եւ 52 երգմանեցի՝ երգիչ եւ դռնապան, ուրեմն, ըստ Հռոմի եկեղեցու, պիտի աստիճանները հաշուել այսպէս. 1) կիսասարկաւագ, 2) ջահընկալ, 3) երգմանեցի, 4) երգիչ, 5) դռնապան: Լամբրոնացին յիշում է. 1) կիսասարկաւագ, 2) ընթերցող, 3) երգիչ: Ստեփաննոս Օրբելեանը՝ 1) կիսասարկաւագ, 2) գրակարգաց, 3) սաղմոսերգու կամ երգիչ: Յովհաննէս կաթողիկոսը. 1) կիսասար. 2) վերձանող (ընթերցող) եւ 3) սաղմոսերգու (երգիչ). Եղիշէն (Ե դարում) է գլ. յիշում է՝ սաղմոսասաց եւ գրակարգաց: Ագաթանգեղոսը՝ միայն անագանոս է յիշում, որ է՝ ընթերցող, միւսների համար անորոշաբար «եւ որ այլ եւս ի պաշտօն Տեառն կային»: Մեր հայրերի դասաւորութիւնն է այնպէս՝ ինչպէս Բ առ. 69 կանոնում յիշատակածը, իսկ այսօրուայ մեր ձեռնադրութեան Մաշտոցը, որը անվիճելի կերպով ընդունւում է եկեղեցու կողմից իբրեւ ձեռնադրական օրէնք-ձեռնարկ, բաժանում է ստորին աստիճանաւորներին այսպէս. կղերիկոսների աստիճանաւորների եւ դպիրների կարգերի. աստիճանք կղերիկոսաց երկու են, սաղմոսերգու կամ երգիչ եւ աւելածու. դպիրների կարգերն են 1) դռնապան, 2) ընթերցող, 3) երգմանեցուցիչ, 4) ջահընկալ, 5) կիսասարկաւագ: Մաշտոցի կանոնով մինչեւ 4 աստիճանը, ջահընկալութիւնը կարելի է պսակուել, իսկ կիսասարկաւագութիւնից սկսած չի կարելի պսակուել: Այս բոլոր ձեռնադրութիւնները կատարում են այն ժամանակ, երբ ձեռնադրւում է դպիր, քահանայ եւ սարկաւագ, իսկ մասնաւորապէս սովորութիւն չէ մեր եկեղեցում առանձին աստիճան տալ դռնապանին, կամ երգմանեցուցիչին. մեր մէջ սովորաբար գործ է ածւում երեք ձեռնադրութիւն, այն է՝ 1) դպիր, որին տրւում է 4 աստիճան, ջահընկալութիւն, որ կոչւում է, ըստ ժողովրդականաց, չորս աստիճանաւոր, կամ տիրացու, որը կարող է պսակուել, 2) սարկաւագի, որը ուղղակի ձեռնադրւում է սարկաւագ եւ 3) քահանայի: Մաշտոցը ունի որոշ պարբերութիւն՝ «Ձեռնադրութիւն դպրաց, սարկաւագաց եւ քահանայից»: Սեբէոսի մէջ կարգում ենք (85 եր.). «Շնորհիւն Աստուծոյ յեպիսկոպոսապետ եւ յամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսաց» եւ յերիցանց, ի սարկաւագաց «եւ ի դպրացս...»: Լինին ստորին պաշտօնեայքն 5, թէ 7, թէ 1, միեւնոյն է եկեղեցու համար, որովհետեւ դրանք բոլորը համարւում են սարկաւագի օգնականներ եւ դրանց պաշտօնները եկեղեցու գործնականութեան մէջ ստեղծուել են միմիայն սարկաւագի պաշտօնը թեթեւացնելու համար: Հին եկեղեցում 3 աստիճան կար, ինչպէս եւ յիշեցինք՝ եպիսկո-

պոսի, քահանայի եւ սարկաւազի՝ ըստ Հին Ուխտի: Եկեղեցիները մէջ երբ վէճ բարձրացաւ 7 աստիճանի, 9 աստիճանի խնդրի վերաբերմամբ, սկսեցին երկնային 9 դասուց հրեշտակապետաց կարգին նայելով՝ այդ փոքր աստիճանաւորներին, որոնք սարկաւազի օգնական էին, դասակարգ համարել: Մաշտոցը քահանայական եօթն աստիճան է համարում դռնապանից սկսած մինչեւ քահանայութիւն, ութերորդը՝ եպիսկոպոսութիւն եւ իններորդը՝ կաթողիկոսութիւն, որով 9 դասը եկեղեցւոյ լրանում է: Որովհետեւ Օրբելեանի 9 դասակարգութիւնը քաղաքական նպատակով էր ստեղծած եւ ո՛չ բուն եկեղեցական, պարզ է, որ դասակարգութեան մէջ պիտի հետեւենք Մաշտոցին: Մեր եկեղեցու գործնականութիւնը այսպէս է՝ ո՛վ լաւ կարգաւ, երգել գիտէ, կարող է եկեղեցում երգել, կարգաւ. դռնապան, որ է՝ աւելածու, որ է՝ ժամհար, ընտրւում է ծերունի մարդկանցից վարձով, որ եկեղեցին մաքուր պահի, աւլի, զանկերը խփի եւ մեծ մասամբ լինում է անգրագէտ, որոնք ծառայում են առանց որեւէ աստիճան ստանալու: Սրանցից միմիայն դպիրը, որ է՝ ջահընկալ, որ է՝ տիրացու, չորս աստիճան ստանում է ձեռնադրութեամբ եպիսկոպոսից եւ կոչւում է չորս աստիճանաւոր եւ համարւում է հոգեւորական դասի մէջ մտած անձնաւորութիւն: Մինչեւ իսկ 2 տիեզերական ժողովի կանոնների մէջ մտաւ Հայոց եկեղեցու այդ սովորութիւնը, որ ընթերցողը եւ երգիչը առանց ձեռնադրութեան իրաւունք ունեն կարդալու եւ երգելու եկեղեցու մէջ, եւ այդ համարւում էր ժողովի կողմից ո՛չ կանոնական: Իսկ երրորդ կարգը, որ է՝ երգմանեցիչների, որոնց պարտքն էր հին եկեղեցում՝ Հոգով Սրբով հալածելու զեւերին մարդկանց հոգուց եւ մարմնից երգման միջոցով հրաժարեցնելով նրանց, այժմ ամենեւին գոյութիւն չունի, եւ իբրեւ ձեւականութիւն տրւում է հոգեւոր ձեռնադրութիւն ստացող անձին միմիայն անուանական կերպով ձեռնադրութեան միջոցին:

Ժ. ՎԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳ

Վանական դասակարգը իւր հոգեւոր նշանակութեամբ բռնում է բարձր տեղ եկեղեցու մէջ եւ իւր բացարձակապէս Աստուծոյ նուիրուելովը կազմում է նրա յենարանը, բացի այդ, մասնակցելով եկեղեցու կեանքի մէջ՝ նրա բոլոր վարչական եւ ուսուցանողական գործողութիւններին, ընդհանրապէս համարւում է նուիրապետութեան մի մաս:

Վանական կեանքը սկսուել է շատ վաղ եւ զարգացել է աստիճանաբար. Պօղոս առաքեալը այդպիսի խստակեաց կեանքի առաջի

օրինակն է (Ա. Կորն. Թ. 4-27): Բ. առ. 51, 53 կանոնները մատնացոյց են անում այն կեանքը, որը վայել է աշխարհից հեռացած հոգեւորականին, այն է՝ չափաւորութիւն կերակրի մէջ եւ ժուժկալութիւն ամուսնութեան մէջ: Մարդիկ եւ կանայք նուիրում էին իրանց խիստ կեանքի, կուսութեան, բարի գործերով պարապելուն, աղօթքի եւ պասերի: Դրանք առանձին դասակարգ չէին կազմում, ապրում էին իրանց տներում, ժողովրդի մէջ եւ վարում էին իրանց սովորական գործերը:

Կիպրիանոսը վկայում է, որ աշխարհից քաշուած կոյսերը շարունակում էին ապրել իրանց ծնողների տանը: Որոգինչսը պատկանում էր այդպիսի խստակեացներին եւ միեւնոյն ժամանակ ապրում էր ժողովրդի մէջ: Աղէքսանդրիայի դպրոցում ուսուցչութիւն էր անում եւ ամենաեռանդոտ դաստիարակն էր եւ քարոզիչը (Եւս., 2 3): Աթանասը պատմում է, որ շատ եպիսկոպոսներ իրանց նուիրելով խստակրօնութեան, նոյն ժամանակ եւ կառավարում էին իրանց եկեղեցիները: Այդպիսի անձինք կոչւում էին ասկետներ, խստակրօններ: Երբ հալածանքները մեծ ծաւալ ստացան, պետութիւնը սկսեց իւր ոյժերը գործ դնել՝ չարչարանքի եւ տանջանքի մատնելով քրիստոնեաներին, մանաւանդ Գ. դարում, այդպիսի մարդիկ, աւելի անվրդով եւ ապահով կեանք վարելու համար հեռանում էին գաղտնի վայրեր, որտեղ հալածողները չէին կարող մուտք գործել, այն է՝ անտառներ, լեռներ, մաղարաններ, քարայրներ, որտեղ երկար մնալը մեծ մասամբ կախուած էր հալածանքների տեւողութիւնից, այնտեղ առանձնանալով՝ իրանց մխիթարութիւնը գտնում էին աղօթքի եւ ինքնազսպութեան մէջ, շատերը սովորում էին ցմահ մնալ այրերում: Ահա այսպէս է սկսւում վանական կեանքի հիմնաւորութիւնը (Որաթ. Եօթե., 1858 շ.): Վանականութիւնը սկսուեց եւ զարկ ստացաւ Եգիպտոսում, առաջինները եղան Պօղոս եւ Անտոն: Առաջին ճգնաւորն եղել է Պօղոս, որ անցրել է իւր կեանքը 23 տարեկանից սկսած մինչեւ 120 տարեկան հասակը ճգնութեան մէջ. նրա կեանքից հեռացած տարին, 251 թուին ծնուեց միւս յայտնի ճգնաւոր Անտոնը, որը վաճառեց բոլոր ունեցածը, նուիրեց աղքատներին եւ գնաց ճգնութեան. նա Թեբէի շրջակայքի Կօմ գիւղիցն էր: Նա աշխատում էր եւ աշխատանքի մեծ մասը տալիս էր ուրիշներին, ամենահարկաւորը պահում էր իրան ուտելու համար: Նա այցելում էր յայտնի բոլոր ճգնաւորներին, ծանօթանում էր բոլորի նիստ ու կացի հետ եւ իւր համար կարգեր սահմանում: Տասը տարի դադարում մնաց՝ աւելի ջերմեռանդութիւն ցոյց տալու նպատակով, տասը տարուց յետոյ վեր կացաւ եւ սկսեց խիստ ճգնութիւն. նա ցանում էր ցորեն, բանջարեղէն, եկողներին-հիւրերին կերակրում: Նրա

Հռչակը շատ բարձրացաւ, մեծ համարում ստացաւ այնպէս, որ արիոսական կոռւի ժամանակ ինքը եւ իւր ճգնաւորները մեծ պաշտպանութիւն ցոյց տուին ուղղափառութեան. նա մեռաւ 105 տարեկան հասակում: Եղբայրանոցների հիմնադիրն էր Պաքմոսը Թեքէից, ծնունդով 292 թուին. նա հիմնեց Նեղոսի կղզիների վրայ փոքրիկ ընկերութիւն. փոքր ժամանակից յետոյ եղբայրութիւնը այնքան շատացաւ, որ ստիպուած եղան 8 առանձին կացարաններ-վանքեր շինել, 3000 բնակիչներով. իսկ յաջորդ դարու սկզբին արդէն վանականների թիւը հասնում էր 50000-ի: Վանականները երեք-երեք ապրում էին խուցերում, նրանք անպայման հնազանդում էին խուցերում աբբային (հայր-ասորական): Նրա ձեռքի տակ ամէն մի վանք ունէր առանձին վանահայր. բոլոր վանականները տարին երկու անգամ ժողովում էին գատիկին եւ օգոստոսին գլխաւոր վանքը: Բոլորը բաժանւում էին 24 դասի, ամենահասարակները համարւում էին Ա դաս, մնացածները, ըստ գիտութեան եւ վարքի, կազմում էին յաջորդ դասակարգերը: Նրանք ապրում էին հանրական կեանքով, ամէն բան հասարակաց էր, արգելւած էր ասել իմը, քոնը, ամէն ինչ պատկանում էր հասարակութեան. նրանք պարապում էին երկրագործութեամբ եւ արհեստով, կողով եւ պարան հիւսելով եւ այլ զբաղմունքներով. եղած ձեռագործները վաճառում էին եւ բարեգործական նպատակների գործ դնում. նրանք օրը երկու անգամ աղօթում էին, չորրորդ եւ վեցերորդ օրերը շաբաթուայ պաս էին պահում եւ շաբաթ ու կիրակի հաղորդւում. հացը ուտում էին միասին սաղմոսերգութեամբ, լուռ եւ երեսները քողով ծածկած, որ չտեսնեն միմեանց. ուտելը պիտի համապատասխանէր աշխատանքին, այսինքն քիչ աշխատողը քիչ պիտի ուտէր. հիւանդներին խնամում էին շատ կարեկցութեամբ. նրանք հագնում էին, Եղիա մարգարէի նման, այծի մորթուց զգեստներ. երբէք չէին հանում, միայն հաղորդուելուց գօտիկը արձակում էին: Քնում էին շորերով եւ այնպիսի ձեւով շինում անկողիններում, որ կանգնած դրութեամբ էր պահում նրանց: Պաքմոսի քոյրը մի անգամ եկաւ տեսութեան, նա դռնապանի միջոցով ասաց, որ կիսօրի նրա հետ այն ժամանակ, երբ քոյրը կանանց համար վանք կշինի: Վանականները կանանց համար վանք չինեցին, եւ Պաքմոսի քոյրը բացաւ այդ վանքը կոյսերի եւ այրիների համար, որոնք կոչւում էին Նօննա, դրանց կանոնադրութիւնը կազմեց եղբայրը: Պաքմոսը մեռաւ 348 թուին: Պաքմոսի օրինակին հետեւեցին շատերը, մասնաւորապէս Մակար եւ Ամմոն ճգնաւորները. Դ դարու վերջին դրանց թիւը հասաւ 5000 հոգու: Անտօնի աշակերտ Իլարիոնը Պաղեստինում հիմնեց վանականութիւնը. Սերաստիայի եպիսկոպոս Եւստա-

փիոսը հիմք դրաւ Հայաստանում, Պոնտոսում, իսկ Աթանասը՝ Հռոմում, ուր փախել էր իւր թշնամիներից ազատուելու համար: Դրանք միանման չէին ապրում, մի մասն իբրեւ միայնակեացներ ապրում էին մաղարաններում, այրերում, քերծերում, ջուկ-ջուկ, կամ խուցերում. իսկ մնացածները խմբերով ապրում էին շէնքերում, որ կոչւում էին վանքեր: Իւրաքանչիւր մենաստան իւր կանոնադրութիւնը ունէր, բայց նրանք ընդունում էին միակերպ վանական պարտաւորեցուցիչ օրէնքը, այն է՝ կուսութիւն, անշահասիրութիւն եւ հնազանդութիւն: Առաջի պայմանը դրուած էր նրա համար, որպէսզի վանականը ժուժկալութեամբ եւ կրքերը սանձահարելով՝ ներքին կատարելագործութեան կարողանայ հասնել. երկրորդը՝ հրաժարեցնելով բոլոր շոյող եւ շռայլութեան տանող աղբիւրներից, սովորեցնում էր քիչով բաւականանալու սկզբունքը, որպէսզի մարմինը կարողանայ կրթել աւելի բարձր ձգտումների հասնելու համար. երրորդը՝ իբրեւ եղբայրական սիրով կապուած մարդ, պիտի ոչ մի առիթ չտար վէճերի, անհնազանդութեան եւ այլն. դրանց մէջ մեծը, փորձուածը նշանակւում էր կառավարիչ եւ ղեկավար, որ կոչւում էր հայր, կամ վանահայր, կամ վարդապետ: Վանահայրն էր միակ հսկողը եւ պատասխանատուն վանքի համար, նրանք խստութեամբ պահանջում էին բոլորից հլու հնազանդութեամբ կատարել բոլոր կանոնները, վանական եղողը պիտի 3 տարուայ փորձութեան ենթարկուէր, տանէր մեծերի վիրաւորանքը, արհամարհանքը, կոպիտ վարմունքը եւ կրէր պատիժները, դրանց հաւատքը փորձւում էր դժուար եւ խիստ պարապմունքների ենթարկմամբ: Օրինակի համար՝ մէկին իբրեւ փորձութիւն հրամայուած էր 3 տարի շարունակ 3 վերստ հեռաւորութիւնից շարունակ ջուր կրել չոր մի ինչ-որ փայտ ջրելու համար: Մեծ խստակեցութիւն էին ցոյց տալիս եւ ճգնաւորները, ամբողջ տարիներով սիւնի գլխին աղօթք էին անում Աստծուն եւ ծնրադրութեամբ օրերն անցկացնում. օրինակ՝ Սիմէօն Սիւնակեացը 37 տարու չափ կացաւ սիւների գլխին, միանգամից անընդհատ շարունակաբար 1244 ծունր էր կրկնում. ապրեց մօտ 70 տարի (Թօբերթսոն, Ընդհ. եկեղ. պատմ., 312-314): Արեւելքում, Փոքր Հայքում, Պոնտոսում եւ Կապադովկիայում վանականութեան մեծ զարկ տուաւ Բարսեղ Մեծը, Հայաստանում՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ ապա՝ Մեծն Ներսէս, անթիւ անհամար վանականները մեծ մասամբ պարապում էին արհեստներով, գործելով, հիւսելով, հողաթափներ պատրաստելով: Ե դարու սկզբից սկսւում է վանականութիւնը տարածուել Արեւմուտքում, գլխաւոր հիմնադիրն էր Բենեդիկտը՝ 480 թուականներին, թէեւ Աթանասը վաղուց թողել էր Հռոմում իւր հետեւորդները, բայց կազ-

կուրներ պատրաստէի, եւ թերեւս այդպիսի բաներով կարողանայի մարդու հաճելի լինել»:

Լուսաւորչի առաջին վկայարանն էր Ս. Հռիփսիմեանց, Գայիանեանց, ձեռնադրութիւնից յետոյ՝ Մշոյ Ս. Կարապետի վկայարանը. թէեւ Ստեփաննոս Օրբելեանը համարում է Թանահատի վանքի սկզբնաւորութիւնը 112 թուականից: Ըստ Խորենացու՝ Ներսէս Մեծի հրամանով Խաղը շինեց բոլոր գիւղերում վանքեր, «զի լինիցի օտարանոցք եւ տեղի սննդեան սրբոց եւ ծերոց եւ անուղեւորաց տաժոմն» (Բ գլ.): Զ դարուց սկսած արդէն հիշուում են վանքեր, որոնց հետ կից կային բարեգործական հիմնարկութիւններ. Սիւնիքում Զ դարում Գիւտայ վանք ուրկանոցով. նոյն դարում Անաստաս կաթողիկոս շինեց Ակոռու մօտ հիւրանոց եւ աղքատանոց. Ժ դարում Հոռոմոսի վանքը կոչւում էր «Ասպնջականոց». Սանահինի վանքը, Նարեկայ վանքը, Դերջանի Խլածորի վանքը, Անձեւացեաց Հոգեաց վանքը ունէին օտարանոցներ, հիւրանոցներ եւ վերջինս՝ կուսանոց: Զ-րդ դարից սկսած մինչեւ 13-րդ դարը հռչակուեցին իրանց վանականներով, կրօնաւորներով Սիւնեաց Տաթեւու վանքը, Թանահատի վանքը, Գեղարքունեաց Մաքենոցաց վանքը, Սեւանայ, Աղթամարայ, Խոտակերից վանքերը, Արշարունիքի Կամրջածորի վանքը, Շիրակի Կարմիր վանքը, Հառիճոյ վանքը Շիրակում, Սանահին եւ Հաղբատայ վանքերը, Մարաշու վանքը Փոքր Հայքում, Սեւ լեռան՝ Մարաշում, Գետկայ վանք, Դրազարկի վանք Կիլիկիայում, Գանձասարի վանք Արցախում, Բջնոյ եւ Արտազու վանքեր (տե՛ս Հայկական հին դպրութիւն): Հայոց վանքերը մտցրին իրանց մէջ այն կարգ-կանոնը, որը սահմանել էին Լուսաւորիչ, Մեծն Ներսէս եւ Սահակ, այդ կանոնները արդէն մտած էին Փոքր Հայքի վանքերում՝ Բարսեղ Մեծից սկսած: Ընդհանուր վանականութիւնը ունենալով բոլորովին առանձնացած կեանք եւ առանձին կանոններ, կապ չունէր հոգեւորականութեան հետ, չէր ենթարկւում եկեղեցականութեան վերաբերեալ կանոններին, նրանք մինչեւ իսկ ենթարկւում էին աշխարհականների պատիժներին, որովհետեւ չունէին ոչ մի եկեղեցական աստիճան: Նրանք մինչեւ իսկ եկեղեցի չունէին, վանքից գնում էին մօտիկ եղող եկեղեցիները եւ մասնակցում ժամերգութեան ու հաղորդութիւն ստանում: Իւրաքանչիւր վանք, կամ մի քանի վանքեր միասին պահում էին առանձին քահանայ, շինում էին վանականները վանքի մօտ եկեղեցի, ուր մշտական վանքի երէցը կամ վանաց երէցը ժամերգութիւն էր կատարում եւ խորհուրդները հաղորդում նրանց: Սոցոմենոսի վկայութեամբ (Բ գլ., 24)՝ վանքերը, հեռու գտնուելով քաղաքներից եւ եկեղեցիներից, քաղաքային վարչութիւնները թոյլ տուե-

ցին իրանց համար եկեղեցիներ շինել առանձին քահանայով, կղերով: Կամաց-կամաց հոգեւոր իշխանութիւնը, գտնելով դրանց վարքն ու բարքը խիստ կրօնական, ընդունելով նրանց յենարան եկեղեցու, թոյլ տուաւ վանականներից ընտրել քահանայացու եւ տալ նրան եկեղեցական ձեռնադրութիւն. մեծ մասամբ վանահայրը լինում էր քահանայ: Վանական կեանքը, լինելով օրինակելի դպրոց քրիստոնէական կրօնի, շատ անգամ, երբ հոգեւորական անձանց պակասութիւն էին զգում, վանականներից հրաւիրում էին կղերի մէջ մտնելու համար: Մինչեւ իսկ եպիսկոպոսական աստիճանի համար յարմար պատրաստ անձինք չունենալու դէպքում ընտրում էին վանականներից, իսկ յետոյ արդէն գերակշռութիւն էին տալիս վանականին եպիսկոպոսական աստիճանի համար, քան քահանաներին: Յուստինիանոսի նովելները բացարձակ առաւելութիւն էին տալիս ընտրութեան գործում վանականներին, որոնք իբրեւ ոչ ընտանիքատէր մարդիկ՝ յարմարաւոր էին համարւում իրանց ամբողջ կեանքը նուիրել եկեղեցուն: Վանականներին նշանակում էին զանազան բարեգործական, հոգեւոր, կրթական հաստատութիւններում ուսուցիչ, վերակացու, կառավարիչ: Վանահայրերը մասնակցում էին տեղական եւ տիեզերական ժողովներում, ուր ուղարկւում էին իրանց պատգամաւորներին, որոնք հաւասար ձայնով ժողովականների հետ մասնակցում էին օրէնսդրական եւ դատավարական գործերին: Վանքերը կամաց-կամաց այդպիսի մասնակցութեան շնորհիւ դարձան համարեա եկեղեցական հաստատութիւններ, վանքը դարձաւ եկեղեցի, օծմամբ եւ վանականութիւնը ենթարկուեց առաջնորդի հսկողութեան: Մեծն Ներսէսի ժամանակ սարկաւազապետ Խաղն էր գլխաւոր հսկողը կաթողիկոսի կողմից ոչ միայն բոլոր վանքերի, այլեւ բարեգործական հաստատութիւնների: Թէ ի՞նչ կանոններով եւ կարգերով էին կառավարւում վանքերը եւ վանականները, այդ կտեսնենք յաջորդ մասում, վանական կառավարութեան վրայ խօսելիս: Վանքերը մեր մէջ մեծ զարկ ստացան 10, 11, 12-րդ դարերում, ուր խմբուած էին բազմաթիւ վանականներ՝ ունենալով 200, 300-500 անդամներ, որոնք պարապում էին գրականութեամբ, արհեստներով, երաժշտութեամբ, ուսուցչութեամբ: Թէ ի՞նչպիսի կացութիւն ունէին այդ դարերի հայոց վանքերը, այդ լաւ երեւում է 13-րդ դարու պատմագիր Ստեփաննոս Օրբելեանի նկարագրութիւնից. «Եւ էր վանքն (երիցու վանաց) այն տեղի գեղեցիկ... եւ ի ներքին պարսպին խցկուեք եւ միանձուեք թուով քառասուն՝ մշտնջենաւորք, խարաղնազգեստք, լուռք, որք իբր զկանթեղունս մշտավառս եւ անշէջս յիւրաքանչիւր խղի հանապազ դքնութեամբ վառեալք լինէին բոցով շնորհաց Հոգւոյն...»: Իսկ Թանահատի

ստացաւ եկեղեցական վարչական ձեւը. ամէն բան ստորադրուեց Պապին, միահեծան իշխանաւորին, որը ձգտում էր կլանել բոլոր եկեղեցիները՝ զրկելով նրանց անկախութիւնից: Բողոքական եկեղեցին ընկաւ ուրիշ ծայրայեղութեան մէջ, եկեղեցու վերաբերմամբ ինքնուրոյն իրաւունք չի ընդունում, նա կամ միանում է քաղաքացիական կառավարութեան հետ եւ ստորադրւում նրան, կամ եկեղեցուն է յատկացնում ուսումն եւ քահանայագործութիւնը՝ չընդունելով եկեղեցու մէջ նուիրապետական տարբեր աստիճանական սկզբունքը, ուստի եւ չի ընդունում եկեղեցական վարչական կառավարութիւն բառի բուն նշանակութեամբ: Մեր մէջ մնաց նախկին եկեղեցու ոգին իւր ժողովրդական-ընտրական սկզբունքներով. նոյնպէս եւ Յունաց եկեղեցին, որը Պապի անսխալականութեան ձգտումներով չէ առաջնորդւում, որքան ժողովական-ընտրական սկզբունքներով:

Հին եկեղեցու ընդհանուր միութեան հիմք կազմում էր Աւետարանի ոգին, առաքեալների սահմանած ժողովական սկզբունքով կառավարութիւնը. Քրիստոս տուաւ իւր աշակերտներին հաւասար իրաւունքներ կառավարելու բոլոր աշխարհի եկեղեցիները մի սկզբունքով, այդ երեւում է աւետարանիչների վկայութիւններից (Մատթ. ԺԸ 17-20, 28): Առաքեալները անմիջապէս կառավարութեան ձեւ որոշեցին, այն է՝ խորհրդով եւ ժողովով. բոլոր խնդիրները վճռում էին այդ սկզբունքով (Գործ. Ա 15): Առաքեալների յաջորդները վարուեցին այնպէս, ինչպէս որ պատահել էր նրանց տեսնել առաքեալների ժամանակ, այն է՝ խորհրդակցութեամբ եւ ընդհանուր համաձայնութեամբ, գլխաւոր սկզբունք ընտրելով հաւատք եւ սէր, Քրիստոսին մի գլուխ ճանաչելու մէջ լինեն մէկ, համաձայն եւ սիրով, իսկ մանրամասնութիւնների մէջ՝ նայելով տեղական պայմաններին՝ համակերպուել հանգամանքների հետ՝ չկորցնելով ընդհանրութեան հետ միութեան կապը: Հին ձեւը ունէր համաշխարհային բնաւորութիւն, ունէր ընդհանուր մարդկային դոյն եւ ո՛չ տեղական ազգայնական, այդ եկեղեցու համար կար մի անդամ, այն էր՝ հաւատացեալ մարդ, ի՛նչ ազգութեան եւ ի՛նչ դասակարգի պատկանելիս էլ լինէր: Իրենէսուր († 202) վկայում է. «Եկեղեցու ներկայացուցիչները, դիտելով բոլոր տիեզերքը, հաստատ պահում են առաքելական աւանդութիւնը եւ ցոյց են տալիս մեզ, որ բոլորը ունին միեւնոյն հաւատը, բոլորը դաւանում են միեւնոյն Հօրը եւ ընդունում են Որդու մարդեղութեան միեւնոյն նպատակը եւ միեւնոյն Հոգեկան շնորհքները. ղեկավարւում են միեւնոյն կանոններով եւ միեւնոյն օրէնքներով թէ եկեղեցու կառավարութեան եւ թէ աստիճանակարգութեան մէջ»: Կիպրիանոսը ասում է. «Բոլոր առաքեալները շնորհուած

են հաւասար պատուով եւ իշխանութեամբ, բոլորն էլ Քրիստոսի հօտը հովուող հովիւներն են: Այդ միութիւնը մենք պիտի հաստատ պահենք եւ պաշտպանենք, մանաւանդ եպիսկոպոսները, եկեղեցում գլխաւորութիւն անողները, որովհետեւ եպիսկոպոսութիւնն էլ մի է, որի մէջ ամէն մէկս իւր մասն ունի... Քրիստոս հիմնեց մի եկեղեցի, թէեւ բաժանուեց իւր մասերով բոլոր աշխարհի չորս կողմերում, մի եպիսկոպոսութեամբ, կազմուած միանման մտածող բազմաթիւ եպիսկոպոսներից... ընդհանրական եկեղեցին մի է, անբաժան է եւ անքակտելի եւ դրա համար պիտի միացած լինի բոլոր նուիրապետների փոխադարձ կապով» (նոյն Որ. ԲՈՍ., 1858 շ.): Նոյնպիսի վկայութիւն տալիս է Իգնատիոս Աստուածակիրը. «Մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի մարմինը մի է, դրա համար մի պիտի լինի եւ աշխարհի մէջ սեղանը (եկեղեցին) եւ ամէն տեղ մի եպիսկոպոս»: Այդ միութիւնը, ճշմարիտ որ, կար հին եկեղեցում եւ ամենագլխաւոր օրինակը եւ առաջնորդը եղան իրանք առաքեալները, որոնք թէեւ լիազօր կառավարիչներ էին, բայց առանց խորհրդակցութեան եւ ընդհանուր վճռի ոչինչ չէին անում (Գործ. առաք.), ոչ միայն դաւանաբանական, ծիսական, այլեւ եպիսկոպոս ընտրելու խնդրում: Միութեան երկրորդ կապը պահպանւում էր իւրաքանչիւր եպիսկոպոսի գրած հաւատոյ դաւանանքը հարեւան եպիսկոպոսների՝ իրանց ընտրութեան ժամանակ, ցոյց տալու համար, որ իրանք՝ նորընտրեալները, դաւանում են այն, ինչ որ ընդհանուր եկեղեցին է դաւանում. այդպիսի վկայութիւն է տալիս Երուսաղէմի պատրիարք Սոփրոնիոսը, որը իւր ձեռնադրութիւնից յետոյ գրեց Պոլսոյ Սերգիոս եպիսկոպոսին. «Կայ սուրբ եկեղեցու մէջ հին առաքելական աւանդութիւն, որի հիմամբ քահանայապետութեան աստիճան ստացողները պարտաւորւում են աւագ եպիսկոպոսներին անկեղծօրէն հաղորդել՝ ինչպէս են նրանք դաւանում եւ ինչպէս են պահում հաւատը: Այդ աւանդութիւնը իւր սկիզբը վերցրել է Պօղոսից...», որը դնում էր ամէն տեղ, քարոզում, ամրապնդում հաւատքի մէջ, «հետեւելով այդպիսի սովորութեան եւ հսկողի օրինակին հետեւելը համարելով ամենալաւ օրէնք, եւ համարձակեցի գրաւոր հաղորդել, թէ ինչպէս եմ հաւատա պահում եւ ուղարկել Ձեզ... Ձեր բարեհայեցողութեան»: Երրորդ կապը միութեան՝ պահում էր, մանաւանդ աղանդաւորների դէմ կռուելու միջոցներին, գիւղեր, քաղաքներ շրջելով եւ անձնական օրինակով, քարոզով ամրապնդելով քրիստոնէական կրօնի մէջ: Աթանասը Արիոսի դէմ կռուելու ժամանակ շրջում էր ամէն տեղ, եպիսկոպոսներ բազմացնում, վիճում աղանդաւորների հետ եւ ուղղափառութիւնը պաշտպանելով՝ միութիւնը ամրապնդում. նոյնպէս

եւ Սամոսատի Եւսեբիոսը ձեռնադրութիւններ կատարելով՝ շրջում էր Ասորիքը, Փիւնիկէն, Պաղեստինը, Կիլիկիան, քարոզում, խօսում, գրում եւ ուղիղ հաւատը բացատրում: Միութեան չորրորդ յենակէտներից մէկն էր այն, որ մէկ եկեղեցու կանոնը եւ գրածը ընդունւում էր միւս եկեղեցուց առանց հակառակութեան, այդ դրութեամբ էր եղբայրսիրութիւնը եւ փոխադարձ վստահութիւնը: Օրինակ, մէկ եկեղեցու մկրտութեամբ ընդունւում էր միւսում իբրեւ հաւատացեալ, հաղորդում էր բոլորի հետ ամէն տեղ, հիւրասիրւում էր եւ ապաստարան գտնում, եւ ընդհակառակը՝ մէկ եկեղեցուց բանադրութեամբ չէր ընդունւում եւ միւսներից (Բ առ. 12, 13, 16, 32, Նիկ. 5): Հինգերորդ՝ եթէ պատահում էր, որ մէկն ու մէկն առաքելական աւանդութիւններից շեղւում էր, իսկոյն միւսները կանչում էին, խօսքով, համոզելով, կամ փոքր ժողովներով ճանապարհ էին բերում եւ միութիւնը հաստատուն պահում. օրինակ, պասերի, տօների, քանի օր եւ որ օրերը կատարելու վերաբերութեամբ, ծնկաչոք աղօթելու եւ այլն, եւ այլն (Բ առ. 64, Նիկ. 20): Միութեան վեցերորդ կէտը համարւում էին ժողովները, ուր հաւաքւում էին զանազան երկրներից եւ գաւառներից մարդիկ՝ զանազան սովորութիւններով եւ տարբեր հայեացքներով, շփւում էին միմեանց հետ՝ իրանց կարծիքները, մտքերը, զգացումները հաղորդելով եւ միասին վճռելով որոշում էին ընդհանուր կանոններ, որոնց պիտի հնազանդէին եւ գործադրէին իւրաքանչիւրը իւր թեմում (Բ առ. 20, 37, Նիկ. 5, Պոլ. 2, Լաւ. 40):

Ժողովները երկու տեսակ էին՝ տիեզերական եւ տեղական: Առաջին տեսակ ժողովներն էին այնպիսիները, որտեղ մասնակցում էին բոլոր քրիստոնէայ ազգերը, տեղական եկեղեցիները, որոնք վճռում էին ընդհանուր հարցեր, խնդիրներ, եւ որոնց վճիռները պարտաւորական էր ժողովում մասնակցողների համար: Տեղական կոչւում էին այն ժողովները, որտեղ մասնակցում էին որոշ գաւառի, որոշ աշխարհի եպիսկոպոսներ տեղական բնաւորութիւն ունեցող հարցեր վճռելու համար: Այդ երկու տեսակ ժողովների նշանակութիւնը չէր նսեմանում, եթէ ժողովականների թիւը չէր համապատասխանում ժողովի բնաւորութեան, օրինակ՝ եթէ տեղական ժողովում աւելի շատ անդամ եղած լինէր, քան տիեզերական, ինչպէս, օրինակ, Բ տիեզերական ժողովում 150 անդամ էր, իսկ Կարթագենի ժողովում 300, որովհետեւ տիեզերական այդ ժողովում թէեւ քիչ անդամ էր մասնակցում, քան Կարթագենում, բայց այնտեղ մասնակցում էին բոլոր քրիստոնէայ աշխարհի ներկայացուցիչները, որոնց վճիռը պարտաւորական եղաւ բոլոր ժողովականների եւ նրանց հետ բոլոր քրիստոնէայ երկրների

համար, իսկ Կարթագենի այդ ժողովի, ինչպէս եւ տեղական ժողովներինը պարտաւորական էր միայն Կարթագենի թեմի եւ միւս տեղական թեմերի համար: Տիեզերական ժողովները վճռում էին. 1) եկեղեցու դաւանաբանական խնդիրները հանգանակի կամ կանոնների անունով, որպիսի իրաւունքը Եփեսոսի 7 կանոնով յատկացնւում է միմիայն տիեզերական ժողովին. 2) քննել, ստուգել եւ հաստատել եկեղեցու աւանդութիւնը, 3) հին ժողովների սահմանադրութիւնը նայել եւ հաստատել կամ փոփոխել, 4) վերջնականապէս քննել նոր ուսումն եկեղեցու մէջ (Պոլ. 1, Եփես. 1), 5) որոշել եկեղեցու կառավարութեան ձեւը եւ մասնաւոր եկեղեցիների կառավարութիւնը, եւ սահմանափակել կամ լրացնել նրանց իրաւունքները (Նիկ. 6, 7, Պոլ. 2, 3, Եփես. 8), 6) եկեղեցու նուիրապետութեան եւ իրաւունքներն ու կարգը՝ զանազան աստիճաններով հաստատել (Նիկ. 4, 6), 8) ընդհանուր կարգեր եւ կանոններ սահմանել բոլոր եկեղեցիների վերաբերեալ: Տեղական ազգային ժողովները համարեա նոյն իրաւունքներն էին վայելում, ինչ որ տիեզերականը, միայն իրանց աշխարհի համար, մինչեւ իսկ դաւանաբանական հարցերի վճռման մէջ. առաջի օրինակը տուին հայերը 507 թուին Բաբգէն կաթողիկոսի օրով, վճռելով մերժել քաղկեդոնականութիւնը եւ Նիկիոյ հանգանակից չչեղուել:

Ժողովներ կազմելու մէջ նախաձեռնութիւնը պատկանում էր իրան՝ եկեղեցուն, քաղաքացիական իշխանութեան օժանդակութեամբ: Եկեղեցին գործում էր իւր իրաւունքով ժողովի ներքին մասի վերաբերմամբ, անդամների կարծիքներով, որոշումներով, վճիռներով: Քաղաքացիական իշխանութիւնը մասնակցում էր՝ ժողովի արտաքին կարգերի վրայ հսկելով, ժողովի հրաւիրաթղթերը հեռու տեղեր ուղարկելով, կարգը պահելով, վճիռները ի կատար ածելով: Ժողով կազմելու, անկախ կերպով վճիռներ կայացնելու եւ եկեղեցական կանոններով սահմանադրութիւն յօրինելու, անփոփոխ եւ անմիջական իրաւունքը պատկանում է հոգեւոր կազմին՝ հոգեւոր իշխանութեան (Սատթ. ԺԸ, Գործ. ԺԵ, Եփես. 1 կանոն):

Տիեզերական ժողովներ կազմելու նախնական պատրաստութիւններն այսպէս էին լինում. եկեղեցիների հովիւները փոխադարձ գրագրութեան մէջ էին մտնում միմեանց հետ զանազան խնդիրների վերաբերմամբ, եւ երբ Պոլսի, Աղէքսանդրիայի, Անտիոքի, Երուսաղէմի, Հռոմի եպիսկոպոսները ձայնակցում էին միմեանց, որոշում էին կայացնում ժողով անելու եւ իրանց ձայնը հասցնում էին յունաց քրիստոնէայ կայսրներին՝ խնդրելով օգնել իրանց: Առաջին ժողովը եղաւ Կոստանդինոս կայսեր օգնութեամբ, երկրորդը՝ Թէոդոս [Ա]-ի, իսկ երրորդը՝

Թէոդոս Բ-ի ժամանակ: Տեղական կամ ազգային ժողովները լինում էին աւագ եպիսկոպոսների, կաթողիկոսների, եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց հրաւիրմամբ՝ մասնաւորապէս հայոց մէջ. (Անտ. 9):

Ժողովներին մասնակցելու իրաւունք ունէին. եպիսկոպոսներ՝ իբրեւ եկեղեցու ներկայացուցիչներ, վանահայրեր, վանքի կողմից, քահանաներից եւ երբեմն սարկաւագներից, բայց գլխաւոր ձայնը եւ իրաւունքը պատկանում էր եպիսկոպոսներին. ժողովի արձանագրութիւններից երեւում է, որ յիշում են եպիսկոպոսների անուններ, քահանայից եւ աշխարհականներին՝ հազուադէպ. Նիկիայի ժողովում յիշում է 318 հայրապետ, Պոլսում՝ 150, օտար տեղական ժողովներում նոյնպէս իրաւունքը եպիսկոպոսներին էր, բացառութիւն կազմում էին հայոց ժողովները, որտեղ եպիսկոպոսների հետ միաձայն եւ համախորհուրդ նստած էին հայոց իշխանները եւ բոլոր վճիռներում՝ թէ դաւանաբանական եւ թէ կարգադրական, երեւում են իշխանների ստորագրութիւններ (այս մասին տե՛ս հետեւեալ գլուխը): Տիեզերական ժողովներում բացի եպիսկոպոսներից, միւս հոգեւորական դասակարգերը ունկնդիր էին, կամ կարծիքներ էին յայտնում առանց ձայնի իրաւունքի (Աթանաս-Արիոս). լինում էին երբեմն գիտուններ, իրաւագէտներ՝ խնդիրը պարզաբանելու համար: Երբեմն ներկայ էին լինում կայսրները, ո՛չ իբրեւ նախագահ, այլ հսկող եւ ունկնդիր, դրա համար եւ շատ անգամ չէին ստորագրում, իսկ եթէ ստորագրում էին, միմիայն հաստատողական ոյժ տալու համար: Կոստանդինոսը ասում էր. «Աստուած ձեզ նշանակել է հովիւ եկեղեցուն, ուստի ամէն բան, ինչ որ վերաբերում է Քրիստոսի հաւատին, հարկաւոր է ձեզ կարգադրել»: Յուստինիանոսը 135 նովեմբրիով հրամայեց քաղաքացիական օրէնքի ոյժ տալով մինչեւ իւր ժամանակը եղած տիեզերական ժողովների կանոններին, այդ ժողովների դաւանանքը ընդունել իբրեւ Աստուծոյ խօսք (Πρατ. 606c., 1858 շ.):

2) Ազգային (տեղական) եկեղեցու կառավարութիւնը

Արդեօ՞ք ազգային-տեղական եկեղեցիները իրաւունք ունին գոյութիւն ունենալու անկախ տիեզերականից, թէ՞ ո՛չ:

Տեղական եկեղեցիների հիմքը դրին իրանք՝ առաքեալները, որոնք ցրուելով ամէն կողմ, ամէն տեղ հաստատեցին առանձին կազմով եկեղեցիներ. երկրորդ՝ Քրիստոսի խօսքը, թէ՛ որտեղ իմ անունով ժողովուած են մարդիկ, եւ այնտեղ եմ (Մատթ. ԺԸ 19-20). եւ այս բխում է այն հիմունքից, որ բոլոր հաւատացեալները մի են ի Քրիստոս, որտեղ կամենան լինեն, ի՛նչ ազգից եւ ցեղից էլ լինեն:

Հէնց առաքեալների ժամանակ տեղական եկեղեցիները անկախ կառավարութիւն ունէին առանձին կառավարիչներով, որոնք գործում եւ քարոզում էին անկախ՝ իհարկէ ընդհանուր եկեղեցու ոգով (Յով. ԺԵ, Գաղ. Բ). Պետրոսը քարոզում եւ կառավարում էր հրէաքրիստոնեաներին, Պողոսը՝ հեթանոս քրիստոնեաներին, Յովհաննէս՝ Փոքր Ասիայի ժողովրդոց, որոնք եւ Տիմոթէոսին եւ Տիտոսին լիազօրներ նշանակեցին: Նիկիայի եւ Պոլսոյ տիեզերական ժողովները իրանց հեղինակութեամբ՝ կանոններով հաստատեցին տեղական եկեղեցիների գոյութեան իրաւունքը եւ մինչեւ իսկ ցոյց տուին՝ որոնց պէտք է ըստ աւագութեան առաւելութիւն տալ: Տեղական եկեղեցիների անկախութիւնը նրա մէջ էր, որ առաջին՝ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը լինում էր այդ շրջանում, տեղական եկեղեցու միջոցով. երկրորդ՝ անկախ նուիրապետական աստիճան եւ կարգ ունէին: Երրորդ՝ տեղական ծէսեր եւ սովորութիւններ էին մտցրած եկեղեցու մէջ, որոնք միւսի մէջ չկային, կամ տարբեր էին, օրինակ, զատկի կատարման օրուայ մասին, մկրտութեան եւ կրկնամկրտութեան, շաբաթ օրուայ պասի նկատմամբ վէճեր ծագեցին եւ փոխադարձ զիջմամբ վերջացան (Իրենէոսի, Եւսեբիոսի եւ Կիպրիանոսի, Ամբրոսիոսի եւ Օգոստինոսի ժամանակներում): Չորրորդ՝ նուիրապետական առաւելութիւնները եւ արտօնութիւնները, հիմնուած հնութեան վրայ (Նիկ. 7): Նոյն առաւելութիւնները հիմնուած քաղաքական, եկեղեցական նշանակութեան վրայ (Երուսաղէմ, Հռոմ, Պոլիս): Հինգերորդ՝ օրէնսդրական եւ դատաւարական անկախ իրաւունքներ իրանց շրջաններում (Պոլ. 2, Ա գ., 110):

Առաջին անկախ եկեղեցին հիմնուեց Երուսաղէմում, ո՛ւր իբրեւ կեդրոն ժողովում էին առաքեալները խորհրդակցելու եւ հրահանգներ տալու. իսկ դրսի շրջակայ եկեղեցիները օգնում էին նիւթականապէս կեդրոնին՝ հոգալով նրանց պէտքերը (Գործք ԺԱ, ԺԵ): Միւս եկեղեցիները՝ Երուսաղէմից դուրս կազմում էին տեղական կառավարութիւններ առաքեալների ձեռքով եւ նրանց հովանաւորութեան տակ, կորնթացոց, եփեսացոց, գաղատացոց, մակեդոնացոց եւ այլն, Հռոմէական իշխանութեան քաղաքացիական ստորաբաժանման հիմամբ: Մեծ շրջանը կազմում էին ասիական եկեղեցիները (Ա Կորն. ԺԶ 19), գաւառի գլխաւոր քաղաքում նստում էր եպիսկոպոսը, որի անունով, կամ քաղաքի անունով կրում էին առաքելական թղթերը, Եփեսոս, Զմիւռնիա, Լաւդիկիա, Թեսաղոնիկիա, Կորնթոս: Շրջանների կառավարութիւնը յանձնում էր առաքեալներից նշանակուածներին, Ասիայում՝ Տիմոթէոսին, Կրետէում՝ Տիտոսին: Տերտուղիանոսը ասում է. «Շրջենք առաքելական եկեղեցիները, որտեղ մինչեւ այսօր

դեռեւս առաքելական ամբիոնները կան իրանց տեղերում եւ որտեղ կարդացւում են նրանց իսկական թղթերը: Եթէ, օրինակ, Աքիայի մօտ ես ապրում, գնա Կորնթոս, եթէ Մակեդոնիայի մօտ ես, կը գտնես Փիլիպպէում, Թեսաղոնիկէում, եթէ Ասիայում կը լինես, մտիր Եփեսոս, եթէ Իտալիայում ես՝ Հռոմ» (Iրաւ. Եօժեւ. 1858): Գլխաւոր եպիսկոպոսներ նստում էին երկրի կեդրոնական քաղաքում. Ափրիկայինը նստում էր Կարթագենում, Եգիպտոսինը՝ Աղէքսանդրիայում, Իտալիայինը՝ Հռոմում, Գաղղիայինը՝ Լիոնում: Եկեղեցու կազմակերպութիւնը աւելի որոշ ձեւակերպութիւն ստացաւ Կոստանդին կայսեր ժամանակ, եկեղեցու բաժանումները զուգընթաց գնում էին քաղաքական բաժանման հետ: Կոստանդինը բաժանեց 4 պրեֆեկտուրայի՝ Արեւելեան, Իլլիրեան, Իտալիա եւ Գաղղիա: Արեւելեանը բաժանւում էր հինգ շրջանի. 1) Արեւելեան, 2) Եգիպտական, 3) Ասիական, 4) Պոնտոսի եւ 5) Թրակիայի: Արեւելեանը բաժանւում էր 15 թեմի, գլխաւոր քաղաքն էր Անտիօք, Եգիպտոսը՝ 6 թեմի, գլխաւոր քաղաքը՝ Աղէքսանդրիա, Ասիան՝ 10 թեմի, գլխաւոր քաղաքը՝ Եփեսոս, Պոնտոսը՝ 11 թեմի, Կ. Պոլիս քաղաքով: Եպիսկոպոսական գլխաւոր աթոռներն էլ բաժանուեցին նոյն կարգով, նոյն քաղաքներում նստեցին գլխաւոր եպիսկոպոսները:

Տեղական-ազգային եկեղեցիների կարգին է պատկանում եւ հայոց եկեղեցին:

Նախկին Հայոց եկեղեցին, նախքան ազգային՝ անկախ եկեղեցի դառնալը, բառի բուն նշանակութեամբ, երկու շրջան է ունեցել՝ նախալուսաւորչեան եւ նախաշահակեան:

ա) Նախալուսաւորչեան եկեղեցի

(Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Խորենացի, Ստ. Օրբելեան, Մովսէս Կաղանկատուացի, Գարազաշեան, Գաթրճեան):

Քրիստոնէութիւնը քաղաքացիական կրօն դարձաւ Հայաստանում Լուսաւորչի եւ Տրդատ թագաւորի ձեռքով 303 թուին, ամենաառաջին ազգը, որ ամբողջութեամբ ընդունեց այդ կրօնը, է՝ Հայոց եւ առաջին պատիւն է վայելում բոլոր աշխարհում այդ տեսակէտից (Րօբերթսօն՝ անգլիացի, Եկեղ. պատմ.):

Մինչեւ 300 թիւը, մինչեւ Լուսաւորչի յայտնութիւնը, կային բազմաթիւ քրիստոնեայ հայեր Փոքր Հայքում, Կեսարիայի, Սեբաստիայի կողմերում, Ասորոց, Միջագետքին կից սահմաններում, Արարատում,

Սիւնիքում, Գողթնեաց աշխարհում, Արտաշի սահմաններում, Աղուանից երկրում: Թէ որքան կլինէին քրիստոնեայ հայերը, շատ դժուար է որոշել, նամանաւանդ ժամանակակից պատմիչները այդ մասին ոչինչ չեն յիշում, նոյնիսկ Ագաթանգեղոս, որ մանրամասն նկարագրում է Լուսաւորչի գործունէութիւնը, նրա երկար քարոզը, որտեղ մէկ-մէկ յիշում է 12 առաքեալների եւ 72 աշակերտների ի սփիւռս աշխարհի ցրուելը եւ ո՛չ մի խօսք չի արտասանում Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի մասին, առաջինի Եդեսիա գալը եւ նրա արած գործերը, որոնք մանրամասնօրէն նկարագրել է Եւսեբիոսը, քարոզում յիշում է, որ Յիսուսի աշակերտները ցրուեցին «ոմանք ի Մարս, ոմանք ի Պարթեւս, ոմանք ի Խուժաստան, ոմանք ի Միջագետս, ոմն ի կողմանս Գամրաց, ոմն ի Պոնտոս, ոմն յԱսիա, ոմն ի Փռիւզիա, ոմն ի Պամփիլիա, ոմն յԵգիպտոս, ոմն յաշխարհն Հնդկաց, ոմն ի կողմն Լիբէացւոց, ոմն Կիւրեւնացւոց, ոմն Դադմատացւոց, ոմն Սպանիացւոց, ոմն Ազովտայ, ոմն Թրակայ, ոմն Ղակոնիա, ոմն Կապադովկիա, Բիւթանիա...» եւ այսքան մանր՝ աննշան երկրների անունների մէջ ոչ մի խօսք չի յիշատակւում Հայաստանի մէջ, այն ինչ Դ-Ե դարերում արդէն աւանդաբար խօսւում էր Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի՝ Հայաստան գալու մասին: Հէնց Բիւզանդի առաջի գլուխը սկսւում է Թադէոս առաքեալով, «ի քարոզութենէն Թադէոսի առաքելոյ եւ նորուն յելից եւ ի մարտիրոսութենէն մինչեւ ի կատարումն վարդապետութեանն Գրիգորի եւ իւրոյ հանգստեան, եւ յառաքելասպան Սանադրիոյ արքային մինչեւ յակամայ հնազանդելն հաւատոյն... այն ամենայն ի ձեռն այլոցն դրեցան (իմա՝ Ղերուբնա, Ագաթանգեղոս եւ այլն). Ա գլ.»։ Բիւզանդի սովորութիւնն է կրկնել «նստուցին գնա (Յուսիկ) յաթոռն առաքելոյն Թադէոսի եւ յաթոռ իւրոյ հաւուն մեծին Գրիգորի» (26 երես): Նոյն ձեւով էլ խօսում է Խորենացին (91 երես). «Գտաք նստեալ յաթոռ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի գնախահայրն մեր Գրիգորիոս եւ ըստ Աւետարանին ծնող»։ Բացի այդ մինչեւ իսկ աւանդութիւն էր պտտում այդ ժամանակ, որ Լուսաւորչի յղանալը ի մօրէ եղել է Թադէոս առաքեալի գերեզմանի շրջակայքում, երբ զօրքերը վրայ հասնելով՝ բռնած բերում են Անակին. «Որոց (զօրաց) պատահեալ Անակայ, ածին զնա հրամանաւ թագաւորին ի գաւառն, որ անուանեալ կոչի Արտազ ի տեղի դաշտավայրս, ուր յայտնեցաւ նշխարք սրբոյ եւ մեծի առաքելոյն Թադէի», Խոր. Բ, ՀԴ. «Եւ աստ ասեմ զրոյց զսքանչելի ծերոյն՝ որ ասէր, թէ ի նախնեաց ունիմ սովորութիւն, որդի ի հօրէ առնելով զյիշատակ զրուցացս այսոցիկ... Արդ ի բնակելն Անակայ ի դաշտին Արտազու պատահէ սորա տեղի օթարանին մօր առ դիր՝ սրբոյ առաքելոյն, որպէս թէ ի ներքսա-

գոյն սրսկապանի խորանին եւ անդ ասեն զյղուծիւն մօր սրբոյն մեծի Լուսաւորչին»: Նոյնպիսի աւանդութիւն կար նոյն ժամանակներում եւ Բարդուղիմէոսի մասին, որ պատմում է խորենացին. «Ձոր (Տիրամօր պատկերը) առեալ Բարդուղիմէոսի զուարճացաւ, եւ իբրեւ ընդ կենդանոյ համարեալ նայէր: Ապա մեծաւ փութով ել ի Հայս հրամանաւ Սուրբ Հոգւոյն, զի զԹադէոս առաքեալ սպանեալ էր Սանատրուկ արքայ յԱրտազ գաւառի Հայոց»: Ապա պատմում է, որ Բարդուղիմէոսը եկաւ Անահտայ կուռքը փշրեց, տեղը խաչ տնկեց, որը յետոյ Գրիգոր Լուսաւորիչը վերցրեց եւ շրջելով՝ խաչակնքում էր բոլորին եւ ամէն տեղ, որ ամէնից վերջն էլ տնկեց Տրդատի գերեզմանի վրայ. ապա Ս. Աստուածածին եկեղեցին շինեց, կոյսեր եւ քահանայ կարգեց եւ անուանեց «Հոգեաց վանս յանուն Տիրամօրն եւ սուրբ Կուսին»: Եթէ քննական պատմութիւնը այս աւանդութիւն համարի, յամենայն դէպս այդ իսկ աւանդութիւնը ապացուցանում է, ըստ ասորական աղբիւրի, որ Թադէոսը եկել է Արտազ եւ նահատակուել է Սանադրուկ Հայոց թագաւորից, թէ Սանադրուկ կամ ըստ արտաքնոց՝ Միհրդատ եղել է Հայոց թագաւոր 35-65 կամ ըստ արտաքնոց՝ 35-37 եւ 41-45 թուականներին, այդ հաստատ է (տե՛ս Գարաբ., Քնն. պատմ.): Բարդուղիմէոսի Սիւնիք գալու մասին նոյնիսկ աւանդութիւն է մնացել մինչեւ Ստեփաննոս Օրբելեանը (ԺԴ դար), որ ասում է. «Ի դառնալն Բարթողոմէոսի ի պարսից անցեալ ընդ գետն Երասխ՝ մտանէ ի սահմանս Սիսականու, եւ սկիզբն արարեալ քարոզութեան յՈրթվատ գիւղ եւ յԱրեւիք գաւառ եւ ի տանն Բաղաց եւ ի Գողթն, որք ընկալեալ զքարոզութիւն Աւետարանին՝ լուսաւորեցան մկրտութեամբ աւազանին, ի ձեռն սրբոյ առաքելոյն Բարթողոմէոսի: Իսկ ս. առաքեալն շինէ եկեղեցի ի Գողթն յարեւմտից եղերն ի վերայ վիմի միոյ յիւրեանց հանգստեան տեղւոյն, ուր վանքն էին կալեալ, եւ անուն կոչեցին Տեառնընդառաջ». ապա պատմում է, որ Կուսի անունով մէկին եպիսկոպոս է ձեռնադրում եւ ինքը գնում է դէպի Վանանդ, թաղում է Լուսիկ աշակերտին, մատուռ շինում, ապա Ս. Թովմայի անունով եկեղեցին կառուցանելուց յետոյ, անցնում է դէպի Դուին՝ մայրաքաղաքը: Ստեփաննոս Օրբելեանը ասում է, որ Թանահատի վանքի արձանագրութիւնից երեւում է, որ այդ եկեղեցին շինուած է հայ թուականից 400 տարի առաջ, որ ասել է թէ՛ երկրորդ դարու կէսին (151 թ.). նոյնպէս աւանդութիւնը, որ Տաթեւի վանքը շինուել է Եւստաթէ աշակերտի անունով, որ ըստ աղուանից աւանդութեան՝ Եղիշէ առաքեալը Աղուանից երկրումն է քարոզել եւլն, եւլն: Այս բոլոր աւանդութիւնները հաստատում են, որ Լուսաւորչից առաջ բազմաթիւ քրիստոնեայ հայեր են եղել Հայաստանում,

որ առաքեալների մասին բազմաթիւ զրոյցներ են պատելիս եղել, եւ այդ բոլորը դժուար թէ Ագաթանգեղոս լսած չլինէր. բայց ինչո՞ւ այն աննշան երկրների մասին խօսելիս ո՛չ մի խօսք չի ասում Հայաստանի մասին եւ ո՛չ էլ Թադէոս եւ Բարդուղիմէոսի մասին մի խօսք, արդեօ՞ք որ չնսեմացնէր Լուսաւորչի գործունէութիւնը:

Աւանդութիւնը ասում է, որ Ոսկեանք, որոնք ճգնում էին Ծաղկէոյ լեռներում, Թադէոսի աշակերտներն էին, նրանք Արտաշէս թագաւորի ապարանքի մարդկանց քրիստոնեայ դարձրին եւ Սաթենիկի ազգականներին՝ Սուքիասեանց մկրտեցին, եւ երկու խումբն էլ նահատակուեցին: Հոիփսիմեանց ահագին խումբը ինչպէ՛ս կհամարձակէր մայրաքաղաքի հնձաններում պատսպարուել, եթէ քաղաքի քրիստոնեաների ծածուկ խնամակալութիւնը չլինէր: Թէ որքան շատ էին քրիստոնեայ հայերի թիւը Տրդատի օրով, այդ երեւում է թագաւորի հրովարտականերից՝ ուղղուած ոչ թէ ընդհանուր քրիստոնեաների դէմ, այլ միմիայն այն քրիստոնեաների, որոնք բացէիբաց ծաղրում էին կռապաշտներին եւ անարգում կուռքերին, մի՞թէ փոքրաթիւ մարդիկ կհամարձակէին այդպիսի քայլ անել, ահա հրովարտակի խօսքերը (Ագ., ԺԲ). «Արդ՝ եթէ յանկարծօք թէ գտցի՝ որ զդիսն անպատուեսցէ, եւ գտցեն զայնպիսին, կապեալ ոտիւք եւ կապեալ ձեռօք եւ կապեալ պարանոցաւ ի դուռն արքունի ածցեն, եւ տուն եւ կեանք եւ արարք եւ ստացուածք եւ գանձք, այն ամենայն այնոցիկ լիցի, որ զայնպիսիսն ի մէջ ածցէ»: Նոյնը հաստատում է երկրորդ հրովարտակը. «Ձի նոքա անհնարին լինին խափան դիցն պաշտաման, զայնպիսիսն թէ գտցեն վաղվադակի ի մէջ ածցեն, յարքունուստ պարգեւք եւ պատիւս նոցա շնորհեալ՝ որ զնոսին յայտնեսցեն: Ապա թէ ոք չյայտնեսցէ զայնպիսին, կամ թագուսցէ եւ գտցի, այսպիսին ընդ մահապարտս համարեալ լիցի, եւ ի հրապարակ արքունի եկեալ մեռցի եւ տուն նորա յարքունիս երթիցէ»: Քրիստոնէութիւնը այնքան ուժեղ էր, որ մինչեւ անգամ վախենում էին մատնել քրիստոնեային տէրութեան ձեռքը, եւ մահուան է դատապարտում այն կռապաշտ հային, որ դիտենալով կուռքերին անպատուող քրիստոնեայի ուժ լինելը, չէր յայտնել տէրութեան: Այսպիսի բռնութիւնների ժամանակ պարզ է, որ անձնական կրքերի եւ անսանձ հաճոյքների մեծ դուռն էր բացուում անպիտան եւ չարահոգի մարդկանց առաջ, որոնք մատնութիւններով դուժարներ էին դիզում եւ կեղծ մուրհակներ առնելով՝ բաց թողնում կամ բանտարկել տալիս. արդեօ՞ք այդ մտքով չհասկանալ Լուսաւորչի արածը. «Եւ բազում բանտականաց եւ կալանաւորաց ի տագնապելոյ ի բռնաւորաց փրկութիւն արար, կորզելով զնոսա հաւորութիւն զօրութեամբ փառացն Քրիստոսի, եւ զբազում մուր-

հակա անիրաւագիրս անիրաւութեան պատառեաց» (Ագ., ԺԶ): Վերջապէս այն գլխաւոր փաստը, որ Տրդատ եւ Լուսաւորիչ շատ փոքր ժամանակում ամբողջ մի ազգ, այն էլ հայի նման ծանրամտաց, դարձրին քրիստոնեայ, մի՞թէ հնարաւոր էր, եթէ հայերից շատերը քրիստոնեայ չլինէին եւ քրիստոնէութիւնը չլինէր իբրեւ հանրածանօթ կրօն տարածուած երկրի բոլոր մասերում: Գարագաշեան (որի կռապաշտական հայոց պատմութեան շրջանը լուրջ աշխատութիւն է), աշխատում է քրիստոնէութեան տարածումը եւ Տրդատի եռանդոտ միջամտութիւնը այդ գործում վերագրել ուրիշ պատճառի, այն է՝ Կոստանդիանոս կայսեր ազդեցութեան Տրդատի վրայ հարսանիքի ժամանակ՝ 307 թուին, այնինչ հայերը քրիստոնեայ դարձան 303-ին, իսկ ըստ Գարագաշեանի՝ 305-306-ին, այսինքն վերոյիշեալ կայսերական ազդեցութիւնից առաջ. այդ սխալ կարծիքը հետեւում է նրանից, որ նա քրիստոնէական շրջանի հրաշքները եւ տեսիլքները ծաղրի եւ հեզութեան տալով, ըստ Րընանի, զուտ պատմական մասն էլ կորցնում է նրանց խառնուրդի մէջ եւ աշխատում է մեր պատմութիւնը պարզաբանել օտարով եւ ո՛չ ազգայինով, շատ անգամ առանց փաստի մերժելով ազգայինը եւ յենուելով միմիայն օտարինի վրայ:

Թէ որքան արագութեամբ կատարուեց քրիստոնէութեան տարածումը Հայաստանում եւ ի՞նչ ծաւալով, այդ երեւում է Ագաթանգեղոսից. 20 օրում մկրտուեց «զինն եւ տասն բիւր մարդիկ» (190000 մարդ), «ի ծագաց մինչեւ ի ծագս», Սաղաղացւոց աշխարհից մինչեւ «ի սահմանս Կասիից, ի Փայտակարան (Պարտաւ) արքայութեան Հայոց քաղաք» նա ձեռնադրել է 400 եպիսկոպոս՝ «աւելի քան զչորեք հարիւր եպիսկոպոս», իսկ անթիւ անհամար քահանաներ եւ սարկաւաղներ այդ ցոյց է տալիս. ա) որ քրիստոնեաները շատ էին եւ ամէն տեղ մեծ հրճուանքով ընդունում էին Լուսաւորչին, բ) որ ո՛չ քրիստոնեայ տարրը վաղուց ընտելացել էր քրիստոնէութեան, գ) որ Լուսաւորչի արագ եւ բազմաթիւ անձանց մկրտութիւնից երեւում է, որ մկրտուածների մեծ մասը երախայ էր, այսինքն չմկրտուած քրիստոնեաներ: Նոյն ժամանակուայ գործադրուող ընդհանուր եկեղեցու օրէնքով քրիստոնեան երեք, երկու, մէկ տարի պիտի պատրաստուէր քրիստոնէական կրօնի մէջ, լաւ ծանօթանար Աւետարանի հետ եւ ապա թոյլատրուէր մկրտուելու եպիսկոպոսից քննութեան ենթարկուելուց յետոյ. Լուսաւորիչ «գորագունդ բանակի» համար 30 օր նշանակեց, իսկ միւսներին, որտեղ հասնում էր, մկրտում էր եւ եկեղեցիներ շինում: Լուսաւորիչ Կեսարիայից գալիս՝ հետը բերաւ Սեբաստիայից բազմաթիւ քահանայացուներ եւ հոգեւորականներ, որոնք մեծ մասամբ հայ պիտի

լինէին, քանի որ օտարներին դժուար էր կտրուել հայրենիքից եւ գնալ հովվութեան մարդկանց եւ ժողովրդի վրայ. «Եւ գտանէր բազմութիւն եղբարց՝ զորս հաւանեցուցանեւ ընդ իւր գալ»: Թէ Փոքր Հայքում կային բազմաթիւ քրիստոնեայ հայեր եւ պատկանում էին Կեսարիայի թեմին եւ ունէին առանձին եպիսկոպոսներ, որոնք կոչւում էին Հայոց եպիսկոպոսներ, որոնք, անկախ «Հայոց մեծաց» աշխարհի գլխաւոր եպիսկոպոսից՝ կաթողիկոսից, մասնակցում էին տիեզերական ժողովներին, այդ երեւում է տիեզերական ժողովի մասնակցողների ցուցակից. Նիկիայի ժողովում յիշուած է 2 հայոց եպիսկոպոս Փոքր Հայքից: Պօլսոյ ժողովում՝ նոյնպէս երկու եպիսկոպոս, 2 հոգի էլ՝ Եփեսոսի ժողովում, մինչեւ անգամ վեցերորդ տիեզերական ժողովում, որ չէ ընդունում մեր եկեղեցու կողմից, յիշում են երկու հայոց եպիսկոպոս Փոքր Հայքից: Կեսարիայի թեմը միշտ յարաբերութեան մէջ է եղել Յունաց եկեղեցու հետ, մինչեւ իսկ Գանգրայի տեղական ժողովը եղաւ միմիայն Սեբաստիայի հայերի մէջ տարածուած աղանդի համար եւ ժողովի շրջաբերականը ուղղուած է «Հայաստանում եղող մեր ծառայակիցներին», այն է՝ Հայաստանի եպիսկոպոսներին. իսկ այս մասին Հայոց եկեղեցու պատմութեան մէջ մի յիշատակութիւն չկայ: Փոքր Հայքը քաղաքականապէս համարեա միշտ յունաց ձեռքի տակ էր, միմիայն Տրդատ Բ-ի ժամանակ՝ 190 թուականներին միացաւ «Մեծ Հայքի» հետ, քիչ յետոյ արդէն էլ ի նոյն վիճակին ենթարկուեց. եկեղեցական բաժանմունքն էլ միշտ զուգընթաց էր գնում քաղաքականին. Սեբէոս (է դար) ասում է, որ հայոց կաթողիկոսութիւնը Մօրիկ կայսեր ժամանակ երկուսի բաժանուեց՝ յունաց եւ պարսից, Մովսէս եւ Յովհան կաթողիկոսներով. «Եւ Յովհան ընդ նոսա (յոյնս) հաղորդեալ միաւորեցաւ, բայց Մովսէս ամենեւին ոչ լինէր ի նոսա հուպ...» (53 երես): Կաթողիկոսները կոչւում էին «Հայոց մեծաց», մինչեւ որ չմիացաւ Փոքր Հայքը հայոց նուիրապետութեան հետ, կաթողիկոսների կոչման մէջ չաւելացաւ «Ամենայն հայոց» մակդիրը. արդէն 10-րդ դարում տեսնում ենք ինչիկ կաթողիկոսին ստորագրած «կաթողիկոս Ամենայն հայոց»: Սրանք բոլորը ապացուցանում են որ Փոքր Հայքում, Սեբաստիա, Երզնկա, Եփրատ գետի աջ ափով բնակուած հայերը մինչեւ Լուսաւորիչ քրիստոնեայ էին եւ իրանց թեմակալ եպիսկոպոսին՝ Կեսարիայի արքեպիսկոպոսին երկար ժամանակ ճանաչում էին, մինչեւ իսկ հակառակ Հայոց եկեղեցու կարգադրութեան, հոգեւոր պետ եւ վեցերորդ տիեզերական ժողովին մասնակցելու երկու եպիսկոպոս ուղարկեցին:

Բացի ներքին տեղեկություններից, ունինք արտաքին աղբյուրներ Լուսավորչից առաջ քրիստոնեայ հայերի մասին. այդ վկայությունները տալիս են Տերտուլիանոս, Եւսեբիոս, Փիրմիլիանոս. առաջինը Գ դարու գրող է (†240 թ.), ասում է, որ այն ժամանակներում բազմաթիվ հաւատացեալներ կային Հայաստանում (Գաթրըճեան). Եւսեբիոս (267-338 թթ.), խօսելով Մաքսիմիանոս (306-313 թթ.) կայսեր հալածանքների մասին, ասում է, որ այդ կայսրը հալածանք սկսեց Հայոց դէմ, եւ հայերը ջարդեցին կայսեր զօրքը. «Պատերազմ սկսեց բռնաւորը Հայոց դէմ, որոնք սկզբից հռոմայեցոց հետ բարեկամ եւ նիզակակից էին: Որովհետեւ նրանք էլ քրիստոնեայ էին եւ շատ ջերմեռանդ բարեպաշտ էին, աստուածուրացը բռնացաւ եւ աշխատեց բռնութեամբ՝ դեւերի եւ կուռքերի պաշտամունքին...» բերել հայերին... (գլ. Թ, Ը): Փիրմիլիանոս Կեսարիայի եպիսկոպոսը նոյն վկայությունն է տալիս, որ Հայաստանում բազմաթիվ քրիստոնեաներ կային. նա Գ դարու մարդ էր: Մաքսիմիանոսի զօրքերի ջարդը քրիստոնեայ հայերի կողմից յանուն կրօնի ընդդէմ կռապաշտութեան հայերի նոր քրիստոնեայ դարձած ժամանակ՝ Տրդատի օրով ապացոյց է, որ քրիստոնէութիւնը վաղուց խոր արմատ էր ձգած հայերի մէջ, այլապէս նորադարձները յանուն կրօնի այդպիսի եռանդուն միջոցներ չէին գործադնիլ: Ուրեմն կարօտ չէ ապացուցութեան, որ նախալուսավորչեան եկեղեցի ունեցել են հայերը եւ այն էլ Հայաստանի բոլոր անկիւններում, որտեղ տիրապետում էր երկու մեծ հոսանք՝ յունական եւ ասորական. հայերը գիր չունէին, ուստի եւ Սուրբ Գիրքը եւ ժամերգութիւնը լինում էր Փոքր Հայքում, Սեբաստիայում եւ յունական մասում՝ յունարէն, իսկ Միջագետքում, Եգիպտոսում, Ասորիքում՝ ասորերէն, գուցէ եւ Ատրպատականում՝ պարսկերէն. մանաւանդ որ Պարսկաստանում գտնուած քրիստոնեաների առաջնորդը անուանւում էր պարսից եպիսկոպոս, իսկ Եգիպտոսի դպրոցը մասնաւորապէս Պարսկաստանի համար քարոզիչներ էր պատրաստում:

Թէ ինչպէս էր կառավարւում նախալուսավորչեան Հայոց եկեղեցին, ինչ կանոններով, այդ մասին թէեւ տեղեկութիւն չունինք, բայց ի նկատի ունենալով ընդհանուր եկեղեցու նոյն ժամանակուայ կացութիւնը, կարող ենք համեմատական կարգով եզրակացնել, որ Հայոց եկեղեցին իբրեւ մաս եւ շարունակութիւն ընդհանուր եկեղեցու, կառավարուող մեծ մասամբ օտարազգի եպիսկոպոսներով, քահանաներով, քանի որ Հայոց գիրը դեռ չէր գտնուած, հովոււմ էր այն օրէնքներով եւ կանոններով, որոնցով կառավարւում էր ընդհանուր եկեղեցին: Թէ արդեօք նախալուսավորչեան եկեղեցին տեղական-ազգային առանձնակի սովոր

ութիւններ ունէր՝ տարբեր ընդհանուր եկեղեցու կարգերից, որպիսի առանձնայատկութիւններ նոյն ժամանակուայ եկեղեցու զանազան մասերում երեւում էին, պաս պահելու, զատիկը կատարելու, ճրագալոյցի օրուայ վերաբերութեամբ, օրինակ՝ Ասիայում, Եգիպտոսում, Հռոմում, Գաղղիայում: Ինչպէս Իրենէոսը (†202 թ.) պատմում է, զանազան եկեղեցիներում տարբեր մանր սովորութիւններ կային, ոմանք պասը պահում էին մի օր, ոմանք՝ երեք, ոմանք՝ 40, մի քանի տեղ տուրքերը ժողովում էին շաբաթը մի անգամ, ոմանք՝ ամիսը մի անգամ, ոմանք թաթախւում էին աւագ հինգշաբթի օրը, ոմանք՝ լոյս կիրակի եւ այլն, եւ այլն: Այս հարցերը ակամայ յարուցանում ենք այն պատճառով, որ Ե դարում հէնց, մեր եւ Յունաց եկեղեցու ծիսական մասերի մէջ փոփոխութիւններ եւ տարբերութիւններ ենք տեսնում. եթէ ընդունենք, որ նախալուսավորչեան եկեղեցի հայերը չունէին, այն ժամանակ շատ դժուար կլինէր բացատրել, թէ այդ տարբերութիւնները որտեղից առաջացան, քանի որ Լուսավորչի Դ դարում մտցնելով քրիստոնէութիւնը Հայաստանում, նա տարածեց եւ հաստատեց այն կարգերը, որոնք տեսել էր Կեսարիայում, Յունաց եկեղեցում, նոր բան մտցնել չէր կարող, այն ինչ հէնց Լուսավորչի որդի Վրթանէսը տարբերութիւններ տեսնելով նախալուսավորչեան ասորահայոց եկեղեցու եւ յունահայոց եկեղեցու մէջ, պատգամաւորութիւն է ուղարկում Երուսաղէմ Մակար եպիսկոպոսի մօտ՝ խնդրելով հրահանգ, որից եւ ստանում է 9 գլխով կարգեր: Վանը եւ Արտազը, մօտիկ լինելով Ասորեստանին, մտցրել էին այն կարգերը, որ սովորել էին ասորիներից. Եդեսիայի դպրոցից, Երուսաղէմից, իսկ վերջինիս առաջին եպիսկոպոսը՝ Յակոբ Տեառնեղբայրը, ամենամեծ յարգանքն էր վայելում ոչ միայն հրէաների, այլ եւ դրացի ասիական ազգերի կողմից, եւ ժամերգութիւնն ու համառօտ պատարագի արարողութիւնը համարւում էր Տեառնեղբօր սահմանումը:

Երուսաղէմի ասորահայկական սովորութիւններով նախալուսավորչեան եկեղեցին գործ էր ածում բազարջ հաց, յունուարի 6-ին՝ Ծննդեան կատարումն, պասերի կատարման որոշ օրեր եւլն, եւլն. Կեսարիայի կողմի յունահայոց եկեղեցին թէեւ նոյն նախալուսավորչեան-ասորական եկեղեցին էր, բայց տեղական տարբերութիւն ունէր վերոյիշեալ կէտերում: Լուսավորչի պատկառելի հեղինակութիւնը այդ տարբերութիւնները նսեմացնում էր, մինչեւ իսկ անուշադիր թողնում այդ մանր առանձնայատկութիւնները՝ «իսկ մեք փառաւորեսցուք» հրաշալի սկզբունքով, բայց հայոց ազգայնական եկեղեցին իւր գործը շարունակում էր, եւ Վրթանէսի ժամանակ հարկ զգացուեց Երուսաղէմ մարդ ուղարկել եւ հրահանգներ խնդրել: Թէ Երուսաղէմ

մի եկեղեցին՝ գլխաւորութեամբ Տեառնեղբօր, որքան ժողովրդական էր հայոց մէջ, այդ երեւում է մի քանի պատմագրներից: Ուխտանէսը պատմում է վրաց բաժանման մասին 597 թուին եւ մէջ է բերում զանազան թղթակցութիւններ հայոց կաթողիկոսի, վրաց եպիսկոպոսների եւ Սմբատ Մարզպանի մէջ տեղի ունեցած, որոնց մէջ միշտ կրկնւում են հետեւեալ խօսքերը. «Հարքն մեր եւ ձեր զԵրուսաղէմի հաւատն ունէին, եւ սուրբն Գրիգոր զայն ետ նոցա, եւ մեք զնոյն ունիմք» (109 երես): Նոյն հեղինակը, խօսելով վրաց ազգի նեղանալուն վրայ այն մասին, որ հայոց կաթողիկոսը Աղուանից եպիսկոպոսին արքեպիսկոպոս է համարում եւ վրաց եպիսկոպոսին՝ մետրոպոլիտ, արդարացնում է հայոց կաթողիկոսի արածը նրանով, որ Աղուանից եպիսկոպոսը անդրանիկ է, քան վրացը եւ յաջորդութիւնը ստանում է Յակոբ Տեառնեղբօրից. «Այլ թէպէտեւ նոքա զայլ ոմն ասէին կանխաւ եկեալ յաշխարհն Աղուանից Եղիշէ անուն, զոր վերագոյնդ յիշեցաք, յաշակերտաց Փրկչին ձեռնադրեալ ի սրբոյ Յակոբայ եղբօրէն Տեառն, եւ քարոզեալ անդ, եւ եկեղեցի շինեալ նախքան զլուսաւորութիւնն հայոց, որ է մայր եկեղեցեացն Գեսու եկեղեցին այն առ ստորոտով Ամարասու ի գաւառին որ կոչի Գորոզու, մերձ ի դաշտն Պարտաւ քաղաքի, որ կոչի Փայտակարան...» (112 երես): Նոյնը կրկնում է եւ Մովսէս Կաղանկատուացին, որից եւ քաղել է Ուխտանէսը: Ստեփաննոս Օրբելեանը Ծննդեան եւ Մկրտութեան օրը յունուարի 6-ին համարում է Յակոբ Տեառնեղբօր սահմանադրութիւն. «Այլ զճշմարտն զկարգեալն ի սրբոյն Յակոբայ ի վեցն յունուարի զԾնունդն, եւ ի վեցն ապրիլի՝ զԱւետիսն» (335 երես): Այս բոլորը խօսում են ի նպաստ նախալուսաւորչեան եկեղեցո՞ւ, որ ունէր տեղական ամրացած հաստատուն ձէսեր եւ սովորութիւններ, որոնք վաւերական դարձան Լուսաւորչով եւ քաղաքացիութիւն ստացան Տրդատով, եւ որոնք համարում էին աւանդ առաքեալներից, Երուսաղէմից: Պատմութեան ամբողջ ընթացքում երեւում է, որ հայոց ազգային-բուն եկեղեցուն միշտ աւելի ջերմեռանդ պաշտպաններ էին արեւելեան հայերը, այսինքն նախկին նախալուսաւորչեան ասորահայկական եկեղեցու սերունդները, քան արեւմտեան, այսինքն յունահայկական եկեղեցու, վերջինը միշտ եղել է յունասէր եւ լատինասէր: Մինչեւ իսկ Ռուբինեանց ժամանակ մի քանի ժողովներ եղան թագաւորի, կաթողիկոսի, եպիսկոպոսների, իշխանների մասնակցութեամբ օտարամոլական գոյն ունեցող, բոլորը մերժուեցին Արեւելեան Հայաստանից, որոնցից եւ ակնածում էին Կիլիկիայի տէրերը (տե՛ս Ա. գիրք, Հայոց եկեղ. ժողովները): Նոյնը երեւում է Ե, Զ դարերից սկսած, Ղազար Փարպեցու թղթից երեւում

է, որ Յունաստանի դէմ, Յունաստանում կրթութիւն ստացած անձանց դէմ առհասարակ խիստ հալածանք կար, նրանց կրթութեան վայր Յունաստանը համարւում էր աղանդների կեդրոն, պոռնկութեան վայր, երրորդ-չորրորդ պսակների ջատագով եւ այլն, եւ այլն (Սեբէոս). Ներսէս Մեծի ժամանակ Արշակը, Պապը, իշխանները հակառակ յունական ուղղութեան էին. Սահակի ժամանակ աւելի սիրով ընդունում էին ասորի կաթողիկոս, քան յոյն, կամ Յունաստանում կրթուած անձի: Սրանք բոլորը, կարծում եմ, ցուցնում են, թէ որքան ուժեղ եւ համատարած նշանակութիւն ունէր ասորահայկական նախալուսաւորչեան եկեղեցին. Փարպեցին, ուրախանալով գրերի գիւտի համար, ասում է՝ փառք Աստուծոյ, ազատուեցինք ասորական դժուար լեզուից, որ ենթատրեւ է տալիս, թէ Արարատում, հէնց էջմիածնում ասորերէն էին ժամ ասում նախ քան գրերի գիւտը:

բ) Նախաւսաւորչեան եկեղեցի

Հայոց եկեղեցու երկրորդ շրջանը կազմում է Լուսաւորչից սկսած մինչեւ Սահակ, կամ աւելի ճիշտ՝ Մեսրոպ եւ թարգմանիչներ, այսինքն մինչեւ այն ժամանակ, երբ հայոց գիրը գտնուեց, Սուրբ Գիրքը թարգմանուեց հայերէն, եւ Հայոց եկեղեցու մէջ հնչեց հայերէն ժամերգութիւն՝ 300 թուից մինչեւ 440 թուականները: Այն նախասահակեան շրջանը բոլորովին տարբերում է յաջորդող շրջանից, նա կառավարւում էր ընդհանուր եկեղեցու կանոններով, եկեղեցիներում ժամերգութիւնը կատարւում էր անհասկանալի լեզուներով, յունարէն, ասորերէն, նոյնիսկ պարսկերէն, Աւետարանը կարդացւում, թարգմանւում եւ բացատրւում էր շատ անգամ երկու-երեք թարգմանիչների ձեռքով, հայոց եկեղեցիների վարիչներն էին մեծ մասամբ յոյներ, ասորիներ, կաթողիկոսները եւ եպիսկոպոսները ժառանգաբար նստում էին իրանց հայրենական աթոռների վրայ, կաթողիկոսների ձեռնադրութիւնը մեծ մասամբ լինում էր Կեսարիայի եպիսկոպոսից, այս ամենը միանգամից վերացաւ Սահակից յետոյ, ամէն բան դարձաւ ազգային. լեզու, մարդիկ, գրքեր, եկեղեցի, կարգ կանոն, կառավարիչներ, վանականներ: Իհարկէ սրանով չէնք նսեմացնում Լուսաւորչի եւ Տրդատի ահագին օգուտը, որ տուին հայոց՝ քրիստոնէութիւնը քաղաքացիական կրօն դարձնելով Հայաստանում, նրանք դրանով միացրին հեռու ընկած նահանգները միմեանց հետ, կապ հաստատեցին Քրիստոսի միութեամբ բոլոր հայոց ցրուած մասերի հետ, յունական կուռքերը՝ արեւմուտքից, ասորական կուռքերը՝ հարաւից, կռապաշ-

Այս բանը վերջացաւ ազգային շրջանում, Սահակից յետոյ՝ թեթեւ բացառութիւններով (Շնորհալու տոհմ):

5) Ինչպէս էր այդ շրջանի Հայոց եկեղեցու կառավարութիւնը: Ասացի, որ թէեւ կային տեղական սովորութիւններ մտած Հայոց եկեղեցու մէջ, բայց որովհետեւ ամբողջ կազմը գտնւում էր օտարների ձեռքը լեզուի եւ գրերի պատճառով, ուստի եւ ամէն կառավարչական կարգ ընդ օրինակութիւն էր օտարի, յոյնի. Լուսաւորչի կարգերը, վանական կանոնները բոլոր Յունաստանում տեսած եւ սովորած էին, Մեծն Ներսէսի բարեգործական հիմնարկութիւնները, նրանց ձեւը, կառավարութիւնը, կառավարիչները յունական էին եւ յոյներ. «Ի Բիւզանդիոյ դարձեալ ի Կեսարիա եւ եկեալ ի Հայս, զամենայն կարգս ուղղութեանց հարցն իւրոց նորոգեաց, այլեւս առաւել եւս, քանզի զբարեկարգութիւնն, զոր ետես ի Յունաց աշխարհի, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքին, ի նմա նկարագրէ...» (Խորեն., Բ գլ. Ի): Ահա Խորենացու վկայութիւնը, որ նա ինչ որ տեսել էր Պոլսում, մտցրեց Հայոց երկրում. նոյնը ասում է Բիւզանդ 58 երեսում: Ներսէսի՝ 12 եպիսկոպոսներով շրջապատուելը իբրեւ խորհրդակիցներ, դրան եպիսկոպոս եւ մակդիրներով, արխիդիակոնի կառավարչական-վերահսկողութիւն նշանակելը, վանքերի շատացումը եւ վարչական ձեւը Յունաց երկրի օրինակներն էին, որոնք բուն երկրում համակրութիւն չգտնելով՝ լուռ տրտունջ էին առաջացնում եւ հակաեկեղեցական կուսակցութիւն առաջացնում: Սահակի՝ 60 լուսկեաց աշակերտներով շրջելով քարոզելը յունականի օրինակն էր: Այս բոլորը վերացաւ ազգային շրջանում, երբ գիրը գտնուեց:

գ) Ազգային շրջան

Սահակ եւ Մեսրոպ գտան Հայոց գիրը, եւ Հայոց աշխարհը փոխուեց միանգամից, տասն տարուայ ընթացքում ամէն բան դարձաւ ազգային, լեզու, եկեղեցի, Աւետարան, սուրբեր, վանքեր, նոյնիսկ Աստուած. հայը եկեղեցում Աստուծոյ անունը յունարէն եւ ասորերէն լսելով՝ չէր պատկերացնում ա՛յն, ինչ որ հայերէն բառով եւ գրով էր ըմբռնում: Տառերի գիւտը անկախ դարձրեց Հայոց եկեղեցին եւ Վարդանանց պատերազմի նահատակների արիւնով դրոշմեց անկախութեան կնիքը նրա ճակատին: Հայոց եկեղեցու անկախ բնաւորութիւնը որոշուում է հետեւեալ գլխաւոր կէտերով:

ա) Հայոց եկեղեցու գլխաւոր իրաւասական մարմինն է միամիայն ընդհանուր Ազգային եկեղեցական ժողովը՝ աշխարհականներից եւ

Հոգեւորականներից բաղկացած: Այդ ազգային ժողովն է կաթողիկոս ընտրող եւ հեռացնող, եկեղեցու օրէնսդիր մարմին եւ գլխաւոր դատաւոր, կազմակերպող ոչ միայն վարչական կարգեր եւ կանոններ, այլեւ եկեղեցու դաւանաբանական մասի միակ սահմանող: Թէ դաւանաբանական հարցերում միշտ աշխարհականները մասնակցում էին ոչ միայն Ե դարից սկսած բոլոր վէճերի ժամանակ, այլ եւ 13-րդ դարում, երբ Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորը, Հայոց կաթողիկոսը իրանց իշխաններով եւ եպիսկոպոսներով հակամէտ էին դէպի օտարամոլութիւնը, այդ դէպքում արեւելեան Հայոց ժողովում, ուր մասնակցում էին եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ, դրանց հետ միացած էին իշխաններ, վարժապետը իւր աշակերտներով. ահա դրանց ստորագրութիւնը. «Ես Եսայի, կրտսեր բանասիրաց, եւ յետին վարժապետ իմով աշակերտօքս համախոհ եմ եւ միաբան...»: «Մենք անպիտան ծառայքս Քրիստոսի Ելիկումս եւ Լիպարեստս՝ որդիք փառաւոր իշխանացն Տարսայիճին եւ Իվանէի, եղբարիք մերովք եւ որդւովք եւ ամենայն ազատօք հաւանիմք եւ հնազանդի մահու չափ աստուածատուր եւ հայրենաւանդ կտակիս, եւ որ հակառակին, որոշեալ լիցին ի սուրբ հարցն մասնակցութենէ» (Ստ. Օրբ., 210 երես), եւ այսպիսի նզովք չպրտում էին օտարամոլ թագաւորին եւ կաթողիկոսին:

բ) Հայոց եկեղեցին իւր ազգային ժողովով ազատ է ընդունելու եւ չընդունելու տիեզերական ժողովների վճիռները, կազմելու առանձին ժամերգական կարգ-կանոն, որոշումներ կայացնելու զանազան բարեպաշտական եւ այլ խնդիրների վերաբերմամբ:

գ) Հաստատուն պահելու նախկին ժողովների կանոնները, կամ ըստ տեղի եւ հանգամանաց փոփոխութեան ենթարկելու եւ նոր կանոններ սահմանելու (տե՛ս Ա գ., Հայոց ժողովների կանոնները):

դ) Հաստատել եկեղեցու նուիրապետական կարգը, իրաւունքները, եւ զանազան աստիճանները, կարգի հրաւիրել բոլոր զանցառուներին. դատի կանչել, պատժել եւ այլն:

ե) Ազգային ժողովի ներկայացուցիչ եւ լիազօր հսկող բոլոր եկեղեցական կարգերի վրայ, դատող, պատժող, աւանդապահ է Ամենայն Հայոց հայրապետը:

զ) Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը, միւռոն եփելը բոլոր եկեղեցիների համար վերապահուած է Հայոց կաթողիկոսին: Թէ քանի թեմ կար Հայաստանում սկզբանական շրջանում, շատ դժուար է որոշել, քանի որ թեմերի այժմեայ բաժանումը վերջերում կանոնաւորուեց, միայն, ինչպէս Ագաթանգեղոսն է գրում, Լուսաւորիչ ձեռնադրեց 400 եպիսկոպոս, նշանակում է լուրաքանչիւրին յատկացնելով մի-մի քա-

ղաք եւ փոքր թեմեր, պէտք է այն ժամանակ լինէին Հայաստանում մի քանի անգամ շատ թեմական առաջնորդներ, քան այժմ, եւ բազմաթիւ ցրուած եպիսկոպոսներ վանահայրերի եւ քորեպիսկոպոսների պաշտօններով:

3) Գլխաւոր եպիսկոպոս

Եկեղեցական կանոնով բոլոր եպիսկոպոսները հաւասար իրաւունքի տէր են, բայց երկրի մէջ բազմաթիւ եպիսկոպոսների մէջ կարգ պահելու համար անհրաժեշտ էր մէկը, իբրեւ գլխաւոր եպիսկոպոս, որ վերահսկեր ընդհանուր եկեղեցու կեանքի վրայ. այդպիսի անձը համարւում էր այն եպիսկոպոսը, որ ձեռնադրուած էր առաջ, այդ աւանդութիւնը փոփոխակի անցւում էր քաղաքէ քաղաք, ուր նստած էին զանազան ժամանակներում ձեռնադրուած եպիսկոպոսներ. բացառութիւն կազմում էր Ափրիկայի Կարթագենը, որի եպիսկոպոսը 97 թուի ժողովով պիտի համարուէր գլխաւոր եպիսկոպոս եւ ձեռնադրութեան կարգով նստէր նախորդի աթոռը: Բ առ. 34 կանոնը որոշում է, որ թեմի եպիսկոպոսը առանց աշխարհի գլխաւոր եպիսկոպոսի եւ վերջինս էլ առանց եպիսկոպոսական խորհրդի՝ երկրի եկեղեցու գործերը չվարեն առանձնակի: Երբեմն մի երկրում լինում էին երկու, երեք գլխաւոր եպիսկոպոսներ՝ առաջացած քաղաքի նշանակութեան եւ գլխաւորութեան հասկացումից, Պաղեստինում երկուսն էին՝ Կեսարիայինը եւ Երուսաղէմինը. Ափրիկայում բացի Կարթագենի գլխաւոր եպիսկոպոսից, կային եւ Մավրիտանիայում, Նումիդիայում, Սիրտիփում: Մայրաքաղաքի եպիսկոպոսները կամաց-կամաց, իբրեւ թագաւորանիստ քաղաքի հոգեւոր պետեր, սկսեցին աւելի մեծ նշանակութիւն ունենալ եւ կոչուեցին մետրոպոլիտներ:

4) Մետրոպոլիտների մասին

Առաջի պաշտօնական հաստատութիւնը մետրոպոլիտների մասին տալիս է Նիկիայի 4 կանոնը, 6 կանոնում յիշում է անուն-անուն այդ աթոռները, որոնք լրանում են Պոլսոյ եւ Եփեսոսի ժողովների կանոններով (տե՛ս Ա գիրք). այդ կանոնները մետրոպոլիտների մասին մտան եւ տեղական արտաքին ժողովների սահմանադրութիւնների մէջ, Անտիոքի, Սարգիկէի, Լաւողիկիայի, որոնք Յուստինիանոսի հրամանով քաղաքացիութիւն ստացան եւ առանձին հրամանագրով Կարթագենի եպիսկոպոսը Ափրիկայի մետրոպոլիտ ճանաչուեց: Մետրոպո-

լիտների իրաւունքներն էին. 1) ընդհանուր կառավարութիւն երկրի մէջ գտնուած եկեղեցեաց, 2) եպիսկոպոս նշանակել եւ ձեռնադրել, 3) եկեղեցական ժողով հրաւիրել եւ նախագահել, 4) գանգատներ ընդունել եպիսկոպոսների վրայ եւ դատաստան նշանակել, 5) անուան յիշատակութիւնը բոլոր շրջանի եկեղեցիներում, 6) առանց նրա թղթի ոչ ոք չէր կարող թագաւորի մօտ գնալ կարեւոր խնդիրներով, 7) ամէն բան կարգադրել եպիսկոպոսական ժողովի խորհրդակցութեամբ: Մետրոպոլիտը քիչ-քիչ դարձաւ աւագութեան տիտղոս, որ տալիս էին եւ աւագ եպիսկոպոսներին, կամ մեծ քաղաքների առաջնորդներին. Մարկիանոսի կարգադրութեամբ Նիկիան մետրոպոլիտութիւն կոչուեց, ինչպէս եւ Մակեդոնիան՝ ըստ Յուստինիանոսի: Մետրոպոլտական տիտղոսը հայոց մէջ սովորական չէր, Լուսաւորիչ դառնալով ընդհանուր հայրապետ՝ ձեռնադրում էր առաջնորդ-եպիսկոպոսներ բոլոր թեմերի համար՝ հաւասար իրաւունքներով: 9-10 դարերում, երբ վէճեր ծագեցան Յոյն եւ Հռոմ եկեղեցիների մէջ, իմիջիայլոց խօսք ընկաւ աթոռների իրաւասութեան վրայ, նրանք իրանց նախերեցութիւնը ցուցնելու համար յենւում են նաեւ նուիրապետական 9 աստիճանի ամբողջութեանը իրանց աթոռների իշխանութեան տակ ունենալներուն վրայ, թէ ո՞ր աթոռը շատ արքեպիսկոպոսներ, մետրոպոլիտներ, եպիսկոպոսներ ունի, Հայոց եկեղեցու անկախութեան եւ մեծութեան նախանձախնդիրը՝ Յովհաննէս պատմաբան-կաթողիկոս, Թ-Ժ դարում եւ Ստեփաննոս Օրբելեան ԺԳ դարում նրանց հետ մրցելու նպատակաւ ստեղծեցին մետրոպոլտական աթոռներ Հայաստանում, հիմքը բռնելով Ներսէս Մեծի եւ մինչեւ իսկ Լուսաւորիչի կարգադրութիւնը, այն նպատակով իբր, որ 9 դարը հայոց անկախ հայրապետութեան մէջ լրանայ. ըստ Յովհաննէս պատմաբանի՝ 1) հայոց հայրապետ, որ է պատրիարք, 2) արքեպիսկոպոսական աթոռներ Վրաց եւ Աղուանից, 3) մետրոպոլտական աթոռներ Սեբաստիայում, Մելիտինէում եւ Մարտիրոսաց քաղաքում (Յով. պատ., 32-33), 4) առաջնորդներ եւ այլն՝ ըստ կարգի: Ստեփաննոս Օրբելեանը, բերելով Սարգիս կաթողիկոսի կոնդակը 1006 թուին գրած եւ ուղղած Սիւնեաց աշխարհին, թագաւորին եւ իշխաններին, որ նախկին կաթողիկոսներ Թէոդորոսից եւ Անանիայից սկսած Սիւնեաց աթոռը բաժանուել էր հայրապետութիւններից, բայց այժմ ընծայացու տ. Յովհաննէսին ձեռնադրեցինք, ասում է կոնդակը, «ըստ առաջին աթոռակալացն մետրոպոլիտ Սիւնեաց, որ տալիս եմ 12 գաւառն այս առաջնորդին եւ «աւանդեցաք նմա զնախնական պատիւն իւրեանց՝ զխաչն եւ զբազմականն», եւ այս ոչ ինձնից եմ անում, այլ ինձ բերուած բազմաթիւ նամակներից եւ պայմա-

նի վճիռներից սբ. Լուսաւորչից, որդիներից, թոռներից, մինչեւ սբ. Սահակ յունարէն գրուած եւ մատանիններով կնքուած, մինչեւ Անանիա, եւ Անանիայից մինչեւ մեզ հայերէն, բոլորը 55 շրջագայական նամակ էր... Այդ նոյնքներին նայելով յանձնում եմ 12 գաւառները՝ մի առ մի յիշելով Սիւնեաց մետրոպոլիտիդ» (52 երես, Փարիզի տպ.): 9 դասք եկեղեցու յիշելիս, կարգաւորում է այսպէս. 1) կաթողիկոս, որ է պատրիարք, 2) արքեպիսկոպոսական աթոռ Աղուանից, 3) մետրոպոլիտական աթոռ՝ Տաթեւ, 4) առաջնորդ-եպիսկոպոսներ եւ ըստ կարգի: Մետրոպոլիտները, ըստ ընդհանուր եկեղեցական կանոնի, ձեռնադրում էին իրանց շրջանում եպիսկոպոսներ, Օրբելեանը վկայում է, որ այդ իրաւունքը չգրուեց Սիւնեաց մետրոպոլիտներին, հապա «միայն բազմականաւ եւ խաչիւն մեծարեցին եւ նախաթոռ կոչեցին պատրիարքին», եւ եկեղեցիներում կաթողիկոսի անունը չյիշել, այլ «գիւրն անուն» (148 երես): Մինչեւ Օրբելեանի ժամանակ մետրոպոլիտութիւն դժուար թէ եղած լինէր Սիւնիքում, եթէ Սիւնիքի հեռաւորութեան պատճառով Մայր Աթոռից, որ աստանդական էր, երբեմնակի Սիւնեաց եպիսկոպոսացունները գնացել են Աղուանից կաթողիկոսներից (Ամարաս կամ Գանձասար) ձեռնադրութիւն ստանալու, այդ դէպքերը եթէ առիթ տուած լինեն հայոց հայրապետներին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսներին իրանց կողմը գրաւելու նպատակաւ մեծարական տիտղոս տալ նրանց, կարող է եղած լինել, բայց թէ Սիւնիքի եկեղեցիներում կաթողիկոսի անունը չյիշելու պայմանով կամ կաթողիկոսի հետ մի «թախթի» վրայ նստելու արտօնութիւնով, այդ դժուար թէ եղած լինի, քանի որ բացի Օրբելեանից այդ մասին ոչ ոք ոչինչ չէ յիշում (տե՛ս Ուխտանէս, Յովհաննէս կաթ. եւ Ստ. Օրբելեան), բայց հաւաստի կարելի է ասել, որ Օրբելեանին Կիլիկիայում թէ հայոց թագաւորը եւ թէ կաթողիկոսը շատ սիրով ընդունեցին իբրեւ Սիւնեաց մեծ իշխանի որդու եւ նրան ձեռնադրեցին եպիսկոպոս ու շնորհեցին «պաւատաւֆրանդէս» տիտղոսը եւ «կրկին թագիւ կարգեալ յաստիճան մետրապոլիտութեան», այդ պէտք է ճիշտ համարել, քանի որ յետոյ էլ Օրբելեանը բոլոր իւր թողած յիշատակութիւնների վրայ արձանագրած թողել է այդ տիտղոսը: Ըստ Օրբելեանի՝ մետրոպոլիտական իրաւունքը կայանում էր երկու բանում. 1) «բարձակից եւ սեղանակից կաթողիկոսի աթոռով եւ բարձու ի միասին բազմել» եւ 2) զխաչանել նշանն զառաջեալ կրել հանապազ», բացի այս նա աւելացնում է եւ կաթողիկոսի անուան չյիշատակութիւնը եկեղեցում, կարծում եմ՝ չափազանցութիւն է (Ստ. Օրբ., ԻԶ գլ.): Յետագայ դարերում Սիւնեաց առաջնորդները կոչւում էին ուղղակի եպիսկոպոս եւ եթէ մէկ-մէկ Սիւ-

նեաց մետրոպոլիտական աթոռ էին յիշատակուած, ա՛յդ հիմնուած էր միայն Օրբելեանի գրութեան վրայ: Իսկ ինչ վերաբերուած է Յովհաննէս պատմաբանի յիշած 3 մետրոպոլիտական աթոռներին, ա՛յն ձեւական է եւ յիշատակուած միմիայն 9 դասակարգը լրացնելու դիտմամբ, քանի որ Սեբաստիա, Մելիտինէ, Մարտիրոսաց քաղաքները բոլորովին Հայաստանից դուրս էին, համեմատաբար քիչ հայեր ունէին բնակիչ եւ երրորդ՝ հայոց պատմութեան ընթացքում ո՛չ մի նշանակութիւն չեն ունեցել թէ քաղաքական, թէ եկեղեցական տեսակէտից, ուստի եւ հարկ չկար աննշան թեմերին մետրոպոլիտական պատիւ յատկացնել: Ծշմարիտ է, մետրոպոլիտութիւն Մելիտինէի, Սեբաստիայի յիշում է, բայց ոչ հայոց կաթողիկոսի ձեռքի տակ, այլ յունաց պատրիարքի, եւ նրանք համարւում էին Յունական եկեղեցի, Յունական մետրոպոլիտութիւն, ինչպէս էր եւ Կեսարիայինը (տե՛ս Δεσπότης της καθολικης, IV, ե. 265-268): Աղուանից կաթողիկոսութիւնը երբ ներսէս Աշտարակեցու ջանքերով ռուսաց պետութիւնը վերջացրեց 19-րդ դարու սկզբին եւ փոխադրեց Շուշի՝ Ղարաբաղի թեմ կազմելով, կաթողիկոսների յաջորդները անուանուած էին մետրոպոլիտներ ի պատիւ չքացեալ կաթողիկոսութեան, օրինակ՝ Բաղդասար մետրոպոլիտը կրում էր այդ տիտղոսը ցմահ, առանց որեւէ արտաքոյ կարգի իրաւունքների, այլ անուանականապէս. յետոյ արդէն նշանակուած եպիսկոպոսները սոսկ առաջնորդ կոչուեցին: Մեր պատմութեան մէջ մետրոպոլիտութեան մասին այլեւս չունենք առանձին գրաւոր փաստեր, միայն Ռուբինեան ժամանակ, երբ դժուար էր հայոց եպիսկոպոսներին եւ իշխաններին գնալ Կիլիկիա կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակցելու, որոշուեց, առանց չորս աթոռի, այն է՝ Տաթեւի, Արտազի, Բջնոյ եւ Հաղպատի, կաթողիկոսական ընտրութիւն չանել. չորս աթոռներին յատկացրած այդ իրաւունքը գործնական հետեւանք չունեցաւ, եւ ապօրինաբար էր, քանի որ ընտրութիւնը համազգային էր, եւ ամէն մի թեմ իրաւունք ունէր մասնակցելու այդ ընդհանուր գործին:

5) Արքեպիսկոպոս եւ Էկզարխ

Մետրոպոլիտներին շատ անգամ մեծարում էին արքեպիսկոպոս տիտղոսով, որ նշանակում է աւագ, մեծ եպիսկոպոս: Աթանասը իւր նախորդին անուանում էր Աղէքսանդրիայի արքեպիսկոպոս, Եպիփանը նոյնպէս՝ «սովորութեամբ հաստատուած է, որ Աղէքսանդրիայի արքեպիսկոպոսը իւր իշխանութեան տակ ունենայ ամբողջ Եգիպտոսը»: Եփեսոսի ժողովում Կիւրեղ Աղէքսանդրացին եւ Կեղեսոսի-

թեան բարձրացումը, եկեղեցիների վեճերը առաջացրին եւ նրանց կառավարչական իրաւունքների եւ պարտքերի անկախութիւն, մետրոպոլիտների նշանակութիւնը նսեմացաւ, եւ հաստատուեցին ու առանձին դիրք ստացան նոր առաջ եկող նուիրապետական աստիճաններ՝ պատրիարքութիւններ՝ էկզարխութեանց փոխարէն: Պատրիարք նշանակում է նահապետ, ցեղապետ, ժողովրդապետ: Հրէաների նախահայրերը կոչւում էին պատրիարքներ: Հրէաները ունէին երկու պատրիարք՝ երուսաղէմի կործանումից յետոյ Դաւթից սկսած յաջորդաբար միմեանց աւանդելով այդ պատրիարքական իրաւունքը, նրանք նստում էին մէկը Բաբելոնում, միւսը Տիրեւրիադում, վերջինը եւ հսկում էր հռոմէական կայսրութեան մէջ ցրուած հրէաների վրայ, որոնք շարունակուեցին մինչեւ Ե դարու կէսը եւ ապա բոլորովին կորցնելով իրանց նշանակութիւնը՝ ոչնչացան (Исав. кодекс., 1858 г.): Յերոնիմոսը ասում է, որ Դ դարու վերջին մոնտանիստները ունէին պատրիարք տիտղոսով գլխաւոր եպիսկոպոսներ, որոնք հովւում էին իրանց թեմերի հօտը, եկեղեցիները: Նախկին եկեղեցում գործածութեան մէջ թէեւ պատահում էր պատրիարք բառը, բայց ո՛չ նուիրապետական աստիճանի նշանակութիւն, այլ բուն մտքով, իբրեւ մեծ, աւագ, պատկառելի անձնաւորութիւն: Գրիգոր Աստուածաբանը իւր հօրը՝ Գրիգոր Նազիանզացուն անուանում է պատրիարք, նա նոյնպէս եւ պատրիարք էր անուանում Պօլսի տիեզերական ժողովի եպիսկոպոսներին, որոնք արիութեամբ կռւում էին հերետիկոսների դէմ: Թէոդոս փոքրը 449 թ. Հռոմի Լեւոն եպիսկոպոսին մի գրութեան մէջ պատրիարք է անուանում: Առաջին անգամ Սոկրատ Ե գլ. յիշում է պատրիարքների մասին

նոս պապը անուանում էին արքեպիսկոպոս (Πραβ. соде., 1858 շ.): Յուստինիանոսի 131 նովելայով արքեպիսկոպոսությունը բարձր է համարում մետրոպոլիտներից, «որ ա՛յն (Յուստինիան եպիսկոպոսի աթոռի մասին) լինի ոչ միայն մետրոպոլիտություն, այլ եւ արքեպիսկոպոսություն»: Արքեպիսկոպոսություն իբրեւ պատուաւոր տիտղոս կրում էին Պոլսոյ, Աղէքսանդրիայի, Անտիոքի պատրիարքները, շատ թեմակալ ծեր եւ պատկառելի առաջնորդներ: Արքեպիսկոպոս բառը հէնց առաջին պատմագրներից սկսած Հայոց մէջ գործածութեան մէջ էր. Ագաթանգեղոս ՃԻԴ գլխում գրում է. «Իսկ մեծ արքեպիսկոպոսն Գրիգորիոս՝ սուրբ որդւովն իւրով Ռատակեան եւ երեւելի օգնակա-նօքն... չըջէր»: Խորենացին (Գ գլ. Ծէ) պատմելով Սահակի՝ յունաց մասի Հայաստան մտնելիս իրան վայել յարգանք չստանալուն պատ-ճառով կայսեր եւ պատրիարքին արած դանդաղութիւն, գրում է՝ կայսրը հրամայեց ստորագրեալներին՝ պատուել Սահակին «հանգոյն արքե-պիսկոպոսին Կեսարու»: Զ-է դարերում եկեղեցու ինն դասի վէճի ժա-մանակ, Յովհաննէս պատմաբանը 9 դասը լրացնելու համար ասում է՝ երկրորդ դասն էին արքեպիսկոպոսներ, որոնց աթոռներն էին Վրացը եւ Աղուանիցը. Օրբելեանը երկրորդ դասը ընդունում է արքեպիսկո-պոսներ, որոնք նստում էին Աղուանից աթոռի վրայ:

Էկզարխ տիտղոսը առաջացաւ այն ժամանակ, երբ մի շրջանում զանազան պատճառներով մետրոպոլիտական պատուով աթոռներ առա-ջացան, մեծ քաղաքի, այսինքն մայրաքաղաքի մետրոպոլիտը միւսնե-րից զատուելու համար կոչուեց էկզարխ: Էկզարխներ համարուեցին, մինչեւ պատրիարքութեան հաստատութիւնը, Պօլսինը, Եփեսոսինը, Անտիոքինը, Աղէքսանդրիայինը, եւ Նէոկեսարիայինը. վերջինիս հա-մար ասուած է՝ կառավարում էր Կապադովկիան եւ «Ղալաթիա, Պոն-տոսը, Փոքր Հայքը եւ մասամբ մեծ Հայաստանը, որի վրայ ձեռնադրեց գլխաւոր եպիսկոպոս» (Πραβ. соде., 1858 շ.): Նոյն տեղում գրուած է եւ հետեւեալը. «Էկզարխների այդ անուան համապատասխան էր կա-թողիկոս տիտղոսը մի քանի աշխարհներում, ինչպէս Հայաստանում, Վրաստանում, Բուլղարիայում, Եթովպիայում, Բաբելոնում... Այդ կա-թողիկոսներից ոմանք անկախ էին իրանց եկեղեցիներում, ոմանք ստո-րագրւում էին պատրիարքներին, օրինակ՝ Բաբելոնի կաթողիկոսը՝ Անտիոքի, Եթովպիայինը՝ Աղէքսանդրիայի»: Brochardus monachus de Armenis et Georqianis (Πραβ. соде., 1858 շ.): Էկզարխները աւելի բարձր էին համարւում, քան մետրոպոլիտները, Երուսաղէմի մետրոպոլիտը ենթարկւում էր եւ դատւում Կեսարիայի էկզարխից, Պօլսի մետրոպո-լիտները ձեռնադրւում էին Իրակլեայի էկզարխից. այս տիտղոսը վերա-

ցաւ պատրիարքութեան հաստատութեամբ: Հայոց մէջ էկզարխ տիտ-ղոս չի եղել, այլ սկզբից հէնց կաթողիկոս բառը մտել է մեր մէջ եւ ցայսօր մնացել է նոյն գործածութեամբ, նոյն բովանդակութեամբ:

6) Պատրիարքութիւններ

Քաղաքական եւ եկեղեցական կեանքի բարդութեանց եւ փոփո-խութեանց հետեւանքը եղաւ էկզարխների իրաւունքի եւ նշանակու-թեան բարձրացումը, եկեղեցիների վէճերը առաջացրին եւ նրանց կա-ռավարչական իրաւունքների եւ պարտքերի անկախութիւն, մետրոպո-լիտների նշանակութիւնը նսեմացաւ, եւ հաստատուեցին ու առանձին դիրք ստացան նոր առաջ եկող նուիրապետական աստիճաններ՝ պատ-րիարքութիւններ՝ էկզարխութեանց փոխարէն: Պատրիարք նշանա-կում է նահապետ, ցեղապետ, ժողովրդապետ: Հրէաների նախահայրե-րը կոչւում էին պատրիարքներ: Հրէաները ունէին երկու պատրիարք՝ Երուսաղէմի կործանումից յետոյ Դաւթից սկսած յաջորդաբար մի-մեանց աւանդելով այդ պատրիարքական իրաւունքը, նրանք նստում էին մէկը Բաբելոնում, միւսը Տիրեւրիադում, վերջինը եւ հսկում էր հռոմէական կայսրութեան մէջ ցրուած հրէաների վրայ, որոնք շա-րունակուեցին մինչեւ Ե դարու կէսը եւ ապա բոլորովին կորցնելով իրանց նշանակութիւնը՝ ոչնչացան (Πραβ. соде., 1858 շ.): Յերոնիմո-սը ասում է, որ Դ դարու վերջին մոնտանիստները ունէին պատրիարք տիտղոսով գլխաւոր եպիսկոպոսներ, որոնք հովուում էին իրանց թեմե-րի հօտը, եկեղեցիները: Նախկին եկեղեցում գործածութեան մէջ թէեւ պատահում էր պատրիարք բառը, բայց ո՛չ նուիրապետական աստի-ճանի նշանակութիւն, այլ բուն մտքով, իբրեւ մեծ, աւագ, պատկառելի անձնաւորութիւն: Գրիգոր Աստուածաբանը իւր հօրը՝ Գրիգոր Նա-զիանզացուն անուանում է պատրիարք, նա նոյնպէս եւ պատրիարք էր անուանում Պօլսի տիեզերական ժողովի եպիսկոպոսներին, որոնք արիութեամբ կուում էին հերետիկոսների դէմ: Թէոդոս փոքրը 449 թ. Հռոմի Լեւոն եպիսկոպոսին մի գրութեան մէջ պատրիարք է անուա-նում: Առաջին անգամ Սոկրատ Ե գլ. յիշում է պատրիարքների մասին իբրեւ բարձր եւ նոր իրաւունքներ վայելող նուիրապետների, հաստա-տութիւն գտած իբր թէ Պօլսոյ Բ տիեզ. ժողովի կողմից, թէեւ այդպիսի մեծ իրաւունքներ նոյն ժողովում չէին տուած. ոմանք էլ հաստատում են, որ այդ տիտղոսը եւ իրաւունքները Նիկիայի ժողովում են որոշել, բայց այնտեղ էլ այդքան մեծ իրաւունքներ չեն յատկացրել: Հներում այդպիսի մեծ իրաւունքներ ունէր Աղէքսանդրիայի արքեպիսկոպոսը,

որը շատ մետրոպոլիտներ ունէր ձեռքի տակ, ձեռնադրութիւններ էր կատարում, դատի ենթարկում եւ այլն, եւ այլն, բայց պատրիարք չէր կոչւում: Առաջին անգամ պաշտօնապէս որոշում եղաւ պատրիարքների իրաւունքների մասին Քաղկեդոնի ժողովում, զանազան վէճերի, խռովութիւնների առաջն առնելու նպատակաւ նրանց տրուեցան լայն իրաւունքներ. պատրիարք բաւը արքեպիսկոպոս տիտղոսի հետ մտաւ ժողովի արձանագրութիւնների մէջ, թէեւ կանոնների մէջ այդ անունը չի յիշուում: Յուստինիանոսի 123 նովելլայով հաստատուեց եւ քաղաքացիական իրաւունքի սահմանի մէջ մտաւ պատրիարքի լիազօրական գլխաւորութիւնը եկեղեցու վարչական շրջանում: «Եթէ մետրոպոլիտի վրայ բողոք լինի կամ եպիսկոպոսից, կամ կղերից, կամ ուրիշ մէկից, այն ժամանակ պիտի դատի նրանց մօտիկ պատրիարքը», «Ով կհակառակի մետրոպոլիտին, եպիսկոպոսին, այն ժամանակ դատը վարելը ընկնում է արքեպիսկոպոսին կամ շրջանի պատրիարքին, եւ նա կանոնով եւ օրէնքով վերջնականապէս կվճռի գործը»: Զ տիեզերական ժողովը 36 կանոնով որոշեց պատրիարքութիւնների տեղերը եւ կարգը. առաջին համարուեց Պոլսոյ պատրիարքը, երկրորդը՝ Աղէքսանդրիայի, երրորդը՝ Անտիօքինը, չորրորդը՝ Երուսաղէմինը. Հռոմի եպիսկոպոսը վաղուց յատկացրել էր իրեն «Պապ» տիտղոսը եւ այդպէս էլ պահեց միշտ՝ իրան համարելով առաջին պատրիարք աշխարհում: Պոլսոյ պատրիարքը ստացաւ Թրակիա, Պոնտոս եւ Ասիա, այնպէս որ 9-րդ դարում ունէր 80 մետրոպոլիտութիւն, 39 արքեպիսկոպոսութիւն: Աղէքսանդրիայի պատրիարքը ունէր 10 թեմ: 100 քաղաքի եպիսկոպոսներով: Անտիօքինը 12 մետրոպոլիտութիւն ունէր, Իսաւրեայից եւ Կիլիկիայից մինչեւ Արաբիա, բացի Պաղեստինից: Երուսաղէմի պատրիարքը ունէր 3 թեմ, 58 քաղաքի եպիսկոպոսներով:

Պատրիարքները ունէին այն բոլոր իրաւունքները, ինչ որ ունէին նախկին մետրոպոլիտները եւ էկզարխները, եւ բացի դրանցից նրանց իրաւունքների սահմանը շատ լայնացաւ. 1) նոքա էին ընդհանուր ժողով հրաւիրում եւ արձակում, 2) նոքա էին մետրոպոլիտներ ձեռնադրում, նշանակում, դատում եւ պատժում, 3) նրանց վճիռը վերջնական էր եւ բողոքման չէր ենթարկւում, 4) խաչ հաստատելով որեւէ թեմի եկեղեցում, այն եկեղեցին եւ վանքը ձգել իւր անմիջական հսկողութեան տակ, անկախ թեմի կառավարչից, 5) կանոններ հրատարակել եկեղեցու համար, բացատրել զանազան անորոշ կարգեր եւ մեկնութիւններ տալ զանազան դէպքերի եւ հանգամանքների համեմատ եկեղեցական սահմանադրութիւնների վերաբերմամբ, 6) եկեղեցում անուան յիշատակութիւն: Այդ իրաւունքների հետ դրւում էր նրանց

եւ պարտաւորութիւններ. 1) եկեղեցու վերաբերմամբ նոր բան մտցնել չէին կարող տիեզերական ժողովի, 2) իւր շրջանում բոլոր կարգադրութիւնները պիտի անէր եպիսկոպոսական ժողովով, 3) մետրոպոլիտի նշանակումը եւ արձակումը լինի եպիսկոպոսների խորհրդով:

Պատրիարքների մէջ առաջին տեղերից մէկը բռնում էր Հռոմայ Պապը, ոչ իբրեւ ընդհանուր գլուխ, այլ մէկը պատրիարքներից, որը պատում էր իբրեւ մայրաքաղաքի եպիսկոպոս՝ ըստ աւանդական կարգի: Դ եւ Զ ժողովներում Պոլսի պատրիարքը ստացաւ նոյն իրաւունքները, ինչ որ Հռոմինը, միայն առաջին տեղը վերապահուեց Պապին: Վեցերորդ դարում առաջին անգամ՝ 512 թուին, Պոլսոյ ժողովում Յովհան Բ պատրիարքին յատկացրին «տիեզերական» տիտղոսը: Յուստինիանոսը նոյնպէս շարունակեց անուանել պատրիարքին այդ տիտղոսով: Հռոմի Պապ Գրիգորը, հակառակ այդ տիտղոսին, սկսեց անուանել «ծառայ ծառայից Աստուծոյ». տիտղոսները իհարկէ գործնական կեանքում ոչ մի նշանակութիւն չունեցան, Պապը իբրեւ միահեծան պետ սկսեց բոլորին ենթարկել իրան, իսկ Պոլսոյ իրաւասական սահմանը մնաց իւր շրջանում՝ չանցնելով միւս պատրիարքների վրայ (Πραβ. содес., 1858 շ.):

Դ. Հայոց հայրապետութիւնը

Ինչ իրաւունքներ որ ունէին Ե, Զ դարերից սկսած պատրիարքները, նոյն իրաւունքները արդէն յատկացրել էին Դ դարու սկզբից Հայոց կաթողիկոսներին Լուսաւորչից սկսած: Հայոց եկեղեցու վարչական ձեւը շատ նման էր Եգիպտոսի եկեղեցու կառավարութեան, դեռ շատ առաջ պատրիարքութեան հաստատութիւնից, Աղէքսանդրիայի արքեպիսկոպոսը ունէր պատրիարքական իրաւունք, նա միակ ձեռնադրում էր առանց եպիսկոպոսների մասնակցութեան թէ մետրոպոլիտ, թէ եպիսկոպոս, այնինչ նոյն ժամանակում մետրոպոլիտ ձեռնադրում էին մի քանի եպիսկոպոսներ, նրանք ինքեանք դատում եւ մինչեւ իսկ ձեռնադրում էին եպիսկոպոսներ եւ պատժում (260-ին՝ Դիոնեսիոսը եւ 304-ին՝ Պետրոսը). համարեա նոյն ձեւով եկեղեցու կառավարութիւն մտաւ 300 թուից եւ Հայոց մէջ: Հէնց սկզբից Հայոց կաթողիկոսը ոչ միայն ձեռնադրում էր եպիսկոպոսներ առաջնորդութեան համար, այլ եւ վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսներին, նոյնիսկ Լուսաւորիչ իւր ժառանգին Հայոց կաթողիկոս ձեռնադրեց: Թէ ինչպէս էր լինում կաթողիկոսի ընտրութիւնը եւ ձեռնադրութիւնը՝ փորձենք տեսնել:

Ընտրություն և ձեռնադրություն

Առաջին կաթողիկոսի՝ այն է Գրիգոր Լուսավորչի թե՛ ընտրութեան եւ թե՛ ձեռնադրութեան համար ունենք լիովին տեղեկութիւն՝ Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ յիշուած: Լուսավորչին հոգեւոր պետ ընտրելու համար Տրդատ հրամայեց բոլոր դասակարգի անձանց կանչել ժողովի. «Իսկ թագաւորն Տրդատիոս հանդերձ միաբանութեամբ կնաւ իւրով Աշխէն տիկնաւ, եւ քերք Խոսրովի դիտով, հրաման ետ ի ժողով կոչել միաբանութեամբ ամենայն զօրաց իւրոց: Եւ վաղվաղակի հաստնէին ի ժամադիրն ի կողմաց ըստ հրամանին՝ յԱյրարատ գաւառ ի Վաղարշապատ քաղաքն: Քանզի եւ թագաւորն չու արարեալ անդր հասանէր: Եւ կուտեցան զօրքն ամենայն եւ մեծամեծք եւ կուսակալք, գաւառակալք, պատուաւորք, պատուականք, զօրավարք, պետք եւ իշխանք, նախարարք եւ ազատք, դատաւորք եւ զօրագլուխք, հասեալ կային առաջի թագաւորին... Եկայք, ասէ (թագաւորն) ճեպեսցուք՝ զայս զառաջնորդ կենաց մերոց տուեալ մեզ յԱստուծոյ զԳրիգոր՝ հովիւ կացուցանել» (Ագաթ., ՃԺԱ): Թէ ինչո՞ւ Գրիգորին ուղարկեցին Կեսարիա եւ ո՞չ ուրիշ տեղ. օրինակ՝ Եղեսիա, թէեւ Արտագում էլ ըստ աւանդութեան եպիսկոպոս կար, բայց իսկապէս կա՞ր, թէ՞ ոչ, յայտնի չէ, բայց Եղեսիան յայտնի աթոռ էր, մեծ դպրոց ունէր, հայ պատանիներ շատ էին ուղարկուած այնտեղ սովորելու, մինչեւ իսկ Փարպեցին այդ մասին յիշում է, պատճառն այն էր՝ առաջին, որ Գրիգորը ընտանիքով ապրում էր Կեսարիայում, 2) կրթութիւնը ստացել էր այնտեղ եւ 3) գուցէ թէ իբրեւ Կեսարիայի ծխական-ժառանգաւոր իրաւունք չունենար ուրիշ թեմակալից ձեռնադրութիւն ստանալ, մանաւանդ որ Կեսարիայի թեմը՝ որ կոչւում էր նոյնպէս Պոնտոսի թեմ, Նէոկեսարիայի արքեպիսկոպոսութիւն, իբրեւ յունական աթոռ մեծ անուն ունենար, քան Եղեսիայինը: Գրիգոր գնում է հասնում Կեսարիա եւ ձեռնադրւում է եպիսկոպոս-կաթողիկոս հայոց. այն ժամանակ օծման կարգը դեռեւս մտած չէր երեւում, ինչպէս երեւում է պատմագրի խօսքից. «Եւ եղեալ ժողով բազում եպիսկոպոսաց ի քաղաքն Կեսարացւոց, զի ձեռնադրեսցեն զսուրբն Գրիգորիս... սրբով Աւետարանաւն եդին ի վերայ զձեռս ժողովք եպիսկոպոսացն սրբոց եւ գլխաւորն Ղեւոնդիոս, զի նա առցէ իշխանութիւն յերկինս եւ յերկրի, առեալ զփականս արքայութեան երկնից»: Զեռնադրութեան գլխի մէջ էլ ասուեցաւ, որ եպիսկոպոսի, քահանայի նախնական ձեռնադրութիւնը լինում էր մի այլ Աւետարանով, աղօթքով եւ ձեռքը գլխին դնելով:

Նշանաւոր է Ղեւոնդիոսի տուած թուղթը, որի մէջ Գրիգորի եպիսկոպոսութիւնը համարում է «նորոգեալ քահանայապետութիւն ձեռնորդ նահանգիդ», այս ձեռով «եւ հաստատեալ կացցէ վկայութիւն ի մէջ երկուց կողմանցս, զի պարգեւաբաշխութիւն նորոգեալ քահանայապետութեանդ ձեռնորդ նահանգիդ, առ ի մէջ կացցէ անշարժ յեկեղեցոց Կեսարու»... որ նշանակում է, թէ արդէն Թադէոսով եւ Բարդուղիմէոսով Հայաստանը քահանայապետութիւն է ստացել, իսկ այժմ Կեսարիայի ձեռնադրութեամբ նորոգւում է այդ քահանայապետութիւնը (տե՛ս «Նախալուսավորչեան եկեղեցի» գլուխը): Տրդատի հաստատած ձեւը, համազգային կաթողիկոսական ընտրութիւնը շարունակուեց նրանից յետոյ էլ. Բիւզանդ, պատմելով Տիրանի ժամանակ Յուսիկի ընտրութեան մասին, ասում է. «Յայնժամ խորհուրդ արարեալ թագաւորին եւ իշխանացն, եւ համօրէն իսկ աշխարհին, թէ զո՞ւ արժանի այնմ իմիք գտանիցին». Շահակի ընտրութեան ժամանակ. «Ապա յայնմ ժամանակի միաբան խորհեցան աշխարհօրէն խորհուրդ եթէ ում պարտ իցէ զՀայրապետութեանն զկաթողիկոսութիւնն ունել»: Ներսէս Մեծի ընտրութիւնը այսպէս է նկարագրում Բիւզանդ, (57 երես). «Ապա ի մի ժողով կուտեցան առ արքայն Արշակ մեծամեծ նահապետք ազգաց ազգաց, տոհմաց տոհմաց, գնդից եւ դօշուց տեարք, ամենայն սատրապք, նախարարք եւ ազատք, պետք եւ իշխանք, զօրավարք եւ սահմանապահք, ի մի հաւանութիւն միաբանական խորհուրդք, զի եկեսցեն տեսցեն թէ ո՞ւմ արժան իցէ նստել յաթոռ Հայրապետութեան»: Եւ ընդհակառակն Արշակ երբ բարկացած հրամայեց բոլոր եպիսկոպոսներին ժողով կազմել Զոնակին կաթողիկոս ձեռնադրելու, ոչ ոք չեկաւ, բացի երկու ստրուկ եպիսկոպոսից: Ե գարում ընտրութիւնը լինում էր նոյն կարգաւ. Սեբէոս ասում է Աբրահամ Ռշտունեաց եպիսկոպոսի ընտրութեան եւ ձեռնադրութեան մասին. Սմբատ մարզպան «փութացաւ խնդրել յարքայէն հրաման եւ հասեալ հրաման յերկիր իւր, առնէ խնդիր վասն աթոռոյն մեծի, զի կարգեսցեն ի վերայ նորա տեսուչ խնամող եկեղեցւոյն եւ առաջնորդ փրկութեան իւրոյ, եւ նստուցին զԱբրահամ զՌշտունեաց եպիսկոպոսն յաթոռ Հայրապետութեան». Ուխտանէս 60 երեսում ընտրութեան համար այսպէս է գրում. «Գրէ Սմբատ վրկան մարզպան հրովարտակ հանդերձ իշխանօք աշխարհին եւ նախարարօք Հայոց՝ գալ ժողովել... ի Դուին. իսկ իբրեւ եկին ժողովեցան առհասարակ ամենեքեան՝ եպիսկոպոսք եւ վանաց երիցունք եւ գեղջ քահանայք եւ իշխանք եւ շինականք...»: Վարազտիրոց մարզպանը «իբրեւ եկն ի հայս... խորհուրդ առնէր ընդ ամենեցուն տեսանել զոմն արժանաւոր: Յայնժամ առաջադրութեամբ Թէոդոսի Ռշտունեաց

տեառն, ընտրեցին զորն անապատական՝ որուն անունն էր Քրիստափոր» (Սեբէոս, 64, 65 երես): Գրք դարում ընտրութեան ձևի համար գրում է Յովհաննէս պատմաբանը Մաշտոցի կաթողիկոսութեան վերաբերմամբ այսպէս. «Ընդ որ հաճեալ հաւանեալ թագաւորն եւ գահամեծար իշխանքն եւ պատուական արք աղարտք ընդ գեղեցկալարմար խորհրդական գնացս նորա՝ կացուցին զնա յաթոռ Ս. Լուսաւորչին Գրիգորի» (Յով., 100 երես):

Ստեփաննոս Օրբելեան, պատմելով Վահան Սիւնեաց եպիսկոպոսի կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնը տասներորդ դարու վերջին (968 թ.), ասում է. «Ապա ամենայն ժողովն ընտրեալ զՎահան վասն առաւել սրբութեանն եւ իմաստութեանն՝ զնեն ձեռն ի վերայ բազմութիւն եպիսկոպոսաց եւ օծանին զնա կաթողիկոս հայոց» (211 երես):

Կաթողիկոսական ընտրութեան այդ ձեւը յարատեւեց մինչեւ այժմ եւ մտաւ ռուսաց, տաճկաց պետական օրէնքների մէջ 1836-ի եւ 1861-ի սահմանադրութեանց մէջ:

Արդեօք կաթողիկոսական առանձին ձեռնադրութիւն բացի եպիսկոպոսականից կա՞ր առաջուց հէնց Լուսաւորչից սկսած, թէ յետոյ մտաւ այդ սովորութիւնը, նոյնպէս եւ օծումն սկզբից կա՞ր, թէ՞ յետոյ սկսուեց գործածութեան մէջ մտնել:

Լուսաւորչի ժամանակ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն էր միմիայն, ձեռնադրուած եպիսկոպոսը կաթողիկոս-եպիսկոպոսապետ ընտրուելիս չէր ձեռնադրուած երրորդ անգամ, այլ ստանում էր այն բոլոր իրաւունքները եւ արտօնութիւնները, որոնք յատկացւում էին այդ բարձր աստիճանին: Ագաթանգեղոսը ՃԻԴ գլխում ասում է, որ Տրդատ իշխաններով խնդրեցին Լուսաւորչից ձեռնադրել որդուն իւր փոխարէն կաթողիկոս. «Ղոստակէս, զոր ձեռնադրեաց յեպիսկոպոսութիւն փոխանակ իւր... եւ յետ նորա կալաւ զտեղի հայրենեացն, անդէն նստաւ յաթոռ կաթողիկոսութեանն Հայոց»: Մինչեւ եօթներորդ դարու սկիզբը այդ դրութիւնը թէ շարունակուել է, թէ չէ, տեղեկութիւն չունենք, միայն Սեբէոս, որ է դարու պատմիչ է, Ռշտունեաց Աբրահամ եպիսկոպոսի ընտրութեան մասին ասում է՝ 607-615 թուականներում, որ Ռշտունեաց Աբրահամ եպիսկոպոսին ընտրեցին կաթողիկոս, բայց ձեռնադրութիւն կաթողիկոսական ձեռնադրութեամբ, թէ ոչ, անորոշ է. Սմբատ մարզպան «փութացաւ խնդրել յարքայէն հրաման եւ հասեալ հրաման յերկիր իւր, առնէ խնդիր վասն աթոռոյն մեծի, զի կարգեսցեն ի վերայ նորա տեսուչ խնամակալ եկեղեցւոյն եւ առաջնորդ փրկութեան իւրոյ: ...Եւ նստուցին զԱբրահամ. զՌշտունեաց եպիսկոպոս յաթոռ հայրապետութեան» (102 երես): Նոյն

Սեբէոս Ներսէս Շինողի ընտրութեան համար ասում է. «Մինչեւ եհաս յեպիսկոպոսութիւն աշխարհին, եւ անտի կոչեցաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան»: Իսկ Ուխտանէս, որ ժ դարու պատմիչ է, պատմում է Աբրահամի ընտրութիւնը եւ պարզ ասում է, որ եպիսկոպոսները ձեռնադրեցին Ռշտունեաց Աբրահամ եպիսկոպոսին հայոց կաթողիկոս. «Եւ ձեռնադրեցին զկնի սրբոյ Զատիկին յաւուր կիւրակէի՝ յեւս ամսոյն նաւասարդի... Եւ Մանասէ եպիսկոպոս, եւ Քրիստափոր եպիսկոպոս, այլ եպիսկոպոսօք հանդերձ ձեռնադրեցին զԱբրահամ մեծաւ թախանձանօք եւ բազում աղաչանօք...» (60 երես):

Մովսէս Կաղանկատուացին՝ է դարու պատմիչը, նոյնպէս վկայում է, որ Աբրահամ եպիսկոպոսը ձեռնադրուեց կաթողիկոս. «Եբարձ նզովիւք զժողովն Քաղկեդոնի եւ ապա ձեռնադրեցաւ» (213 երես): Որովհետեւ Աբրահամ եպիսկոպոսը կաթողիկոսութիւն արաւ 607-615 թուականներին, ուստի եւ մենք ուշադրութիւն պիտի ընծայենք նոյն դարու պատմիչներ Սեբէոսին եւ Մովսէսին, քան յետնորդ դարերի պատմիչներին: Ժամանակակից պատմիչներից Սեբէոսը անորոշ է խօսում ձեռնադրութեան մասին, իսկ Մովսէսը որոշ ասում է, որ եպիսկոպոսին ձեռնադրեցին կաթողիկոս. իսկ Ուխտանէսը պատմում է մինչեւ անգամ, որ շատ եպիսկոպոսներ ձեռնադրեցին միասին Աբրահամին կաթողիկոս: Այժմ ի՞նչ եզրակացութեան գանք, ընդունենք, որ եօթներորդ դարու սկզբին արդէն հայոց մէջ մտած էր երրորդ ձեռնադրութիւն, այն է՝ կաթողիկոսական, թէ՞ ո՛չ. այս հարցը աւելի կանոնական գուցէ համարուի, քան իրաւաբանական եւ այդ հիմամբ ո՛չ շատ ուշադրութեան արժանի, քանի որ եպիսկոպոսը կաթողիկոս դառնալուց յետոյ, լինէր նորից ձեռնադրուած, կամ չձեռնադրուած, ինչպէս Լուսաւորչից սկսած շատերը, միեւնոյն իրաւունքներն էին վայելում իբրեւ կաթողիկոս երկրի մէջ, բայց որովհետեւ Ե, Զ դարերում սկսուեց վէճ պատրիարքական իրաւունքների եւ Գ դասակարգութեան վերաբերմամբ, մեծ իրաւունքներ յատկացնելով աւագ աթոռներին եւ ստորադրուած դրութիւն ստեղծելով միւս աթոռների համար, ինչպէս եւ հայոց, հայոց նուիրապետները անկախ եկեղեցի հրատարակելով հայոցը, սկիզբը համարելով ո՛չ Լուսաւորչի միայն, այլ եւ Թադէոս, եւ Բարդուղիմէոս, եւ Գ դասակարգը մտցնելով Հայոց եկեղեցու մէջ, կաթողիկոսին համարելով համապատիւ «տիեզերական» Պօլսոյ պատրիարքին, երկրորդ դասը համարելով վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսներին իբրեւ արքեպիսկոպոսներ եւ այլն, եւ այլն. մնացած դասերն էլ լրացնելով, կամեցան մրցել ընդհանուր եկեղեցու մէջ առաջացած նոր նուիրապետական աստիճանի հետ, այն է՝

պատրիարքութեան, եւ մտցրին այդ նպատակաւ ըստ Հին Ուխտի քահանայապետական ձեռնադրութեան՝ նոր կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն լիակատար իրաւունքներով: Եւ Աբրահամի ձեռնադրութիւնը ժամանակակից է այդ վէճերին, ուստի եւ դժուար չէ պնդել, որ Մովսէսի վկայութիւնը, նոյնպէս եւ Ուխտանէսինը հաւաստի է, եւ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնը մտած պիտի լինի եթէ ոչ 600 թուից առաջ, գոնէ այդ ժամանակներում:

Արդէօք ձեռնադրութեան հետ կաթողիկոսական օծումը կա՞ր, թէ՞ այդ օծումը յետոյ մտաւ սովորութեան մէջ:

Օծման սովորութիւնը կար ոչ միայն հրէաների, այլեւ կռապաշտ ազգերի մէջ: Եգիպտոսի փարաւոնների գլխին թագ դնելիս քրմապետները իւղ (eilei) էին ածում գլխին: Պարսից թագաւորները կարգում էին տաճարում եւ սուրբ ջրով լուացւում: Հրէից մէջ յայտնի է Դաւթի օծումը (Սաղմոս): Քրիստոնէութիւնը մտնելուց յետոյ Լեւոն Մեծը 457-ին պսակուեց թագով. Անաստասը 491-ին պսակուեց թագաւոր պատրիարքի ձեռքով: Օծման կարգի սկիզբը անյայտ է եւ անորոշ. ենթադրւում է, որ Յուստինոս Մեծը (Ա. հրատ.-ում՝ Թէոփորոս Մեծ - իմբ.) օծուեց 518-ին. Յովհաննէս պատրիարքը գրում է Որմիզդէս (Հորմիսդաս) պապին, որ նա իջեցրեց շնորհաց եղջիւրը Յուստինիանոսի գլխին, որ Աստծոյ ողորմութիւնը իջնի նրա վրայ. Ժ դարում այդ մասին վկայութիւններ կային: («Сириниак», 1883 Ղ., 184 եր.): Արդեօք կայսերական օծման հետ միասին մտաւ ձեռնադրութեան մէջ օծման կարգը, կամ թէ առաջ, կամ յետոյ կա՞ր արդեօք այդ սովորութիւնը: Այդ խնդիրը անորոշ է, մենք ունենք հատուկ կտոր տեղեկութիւններ այդ մասին: Ստեփանոս Օրբելեանը պատմում է Վահան կաթողիկոսի ձեռնադրութիւնը եւ յիշում է, որ օծեցին նրան կաթողիկոս (968 թուից 969 թիւր). «Եւ թագաւորն Աշոտ՝ որդի Սմբատայ, առնէ ժողով եպիսկոպոսաց եւ հարց սրբոց ի թագաւորանիստն զՇրապան, կոչէ եւ զՎահան ի Սիւնեաց եւ հրամայէ ընտրել զմի ոք յեպիսկոպոսացն եւ կացուցանել յաթոռ հայրապետութեան Հայոց: Ապա ամենայն ժողովոյն ընտրեալ զՎահան վասն առաւել սրբութեանն եւ իմաստութեանն՝ դնեն ձեռն ի վերայ բազմութիւն եպիսկոպոսացն եւ օծանեն զնա կաթողիկոս Հայոց» (211 երես): Յովհաննէս պատմաբանը (899-931) պատմում է Բագրատունեաց առաջին թագաւորի օծումն Գէորգ կաթողիկոսի ձեռամբ 858 թուականներին. «Կոչեցաւ ապա եւ անդ մեծ հայրապետն Գէորգ եւ զհոգեւոր օրհնութեանցն գովութիւնս աստուածայինս ի վերայ կատարեալ փոխանակ օծման սրուակի իւղոյն՝ պսակեն զնա թագաւոր ի վերայ Ասքանաղեան ազգին»:

Ալիշան՝ Շնորհալու վրայ խօսելով ասում է, որ ձեռնադրութեան ժամանակ օծումը մտցնելու կարգը արաւ Շնորհալին կամ իւր եղբայրը. «Շնորհալոյ ինքներին կամ իր եղբօր հաւանութեամբ ըրած գլխաւոր նորութիւնն էր ձեռնադրութեանց մէջ միւռոնիւ օծումն ալ մտցնել ... եւ թուի թէ դեռ չէր տարածուած նոր սովորութիւնն, կամ չէր լսուած ի լատինաց» (452 երես): Նոյն գրքի 184 երեսում ասում է, որ Մխիթար կաթողիկոսը 1343-ին Պապի անունով գրած նամակում յիշում է, որ իրանից 200 տարի առաջ «Հայք ընդունեցան ի լատինաց ձեռնադրութեան նոր կարգը, եւ ուրիշ մա՛լ աւելի որոշակի, թէ եպիսկոպոսի եւ քահանայի օծումը, զոր Հայք չունէին՝ յունաց պէս, ընդունեցին ի լատինաց Ներսիսի Կլայեցւոց ատեն»:

Ըստ Ալիշանի՝ ձեռնադրութեամբ օծումն սկսուել է Հայոց մէջ Շնորհալու ժամանակից, այն է՝ 1166-1173 թուականներին, կամ ըստ նոյն անձի վկայութեան, ինչպէս երեւում է իբր թէ Մխիթար կաթողիկոսի նամակից, 1143 թուին. եթէ հաւատանք Օրբելեանին, Վահան կաթողիկոսը օծուեց 968 թուին, որ ասել է թէ՝ օծման կարգը արդէն կար Ալիշանի ենթադրածից 200 տարի առաջ Հայոց եկեղեցու մէջ, իսկ եթէ մի քիչ ազատ ենթադրութիւն անենք, պիտի ասենք, որ Հայոց կաթողիկոսների օծումն սկսուել է Բագրատունեաց թագաւորների օծման հետ միասին, քանի որ թագաւոր եւ կաթողիկոս համարւում էին համապատիւ եւ օծման արարողութիւնը՝ հետեւումն Հին Ուխտի քահանայապետի եւ Դաւթի օծումներին, առաջի թագաւորական օծումն եղաւ Հայոց մէջ 885 թուին՝ ըստ օրինակի յունաց կայսերաց, որին եւ հետեւեց Հայոց կաթողիկոսների օծումը:

Կաթողիկոսական պարտք եւ իրաւունք

Լուսաւորչից սկսած կաթողիկոսական գահը մեծ պատուի եւ յարգանքի մէջ էր մինչեւ սբ. Սահակ, յետոյ թէեւ իւր դիրքը պահում էր եւ մեծ նշանակութիւն ունէր, բայց չէր կարող ուժի, ազդեցութեան եւ եկեղեցական նշանակութեան կողմից հաւասարուել նախկին շրջանին: Առաջին՝ նրա համար, որ կաթողիկոսական իշխանութիւնը շարունակութիւն էր քրմապետութեան, որը մեծ նշանակութիւն ունէր կռապաշտական շրջանում, քրմապետները ընտրւում էին թագաւորական ցեղից, Վահակահան տոհմից եւ թագաւորի հետ համապատիւ էին: Երկրորդ՝ Լուսաւորչի տոհմը իբրեւ պարթեական ցեղ, ազգակից էին Հայոց թագաւորական տան եւ մինչեւ իսկ խնամութիւն էին անում թագաւորական տան հետ. «Եւ արքայորդին Տիրան զդուստր

քա. ի նմանութիւն Յուդայի եւ Մարաթեայ Մակաբէի անկան ի ճակատ պատերազմի (Բիւզ., 23):

Գ. Հայոց թագաւորներին օծելու իրաւունքը պատկանում էր միմիայն Հայոց կաթողիկոսներին. Բագրատունեաց առաջին թագաւորին օծելու համար հրաւիրուեց Գէորգ կաթողիկոս, որը օծեց նաեւ նրա ժառանգ Սմբատին. «Կոչեցաւ ապա եւ անդ մեծ հայրապետն Գէորգ եւ զհոգեւոր օրհնութեանցն գովութիւնս աստուածայինս ի վերայ կատարեալ փոխանակ օծման սրուակի իւղոյն՝ պսակեն զնա թագաւոր ի վերայ Ասքանազեան ազգին» (Յով. կաթ., 78 երես): Երկրորդական, այսպէս ասած, նահանգական թագաւորներին օծում էր տեղական առաջնորդը՝ եպիսկոպոսներով միասին. Սիւնեաց թագաւոր Վասակին օծեց Սիւնեաց առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը. «Եւ Պայազատէ զտէրութիւն նորա մանուկ որդին իւր Վասակ, որ եւ սա մեծահանգէս ժողովով եւ ազատակոյտ բազմութեամբ օծանի թագաւոր Սիւնեաց եւ Բաղաց ձեռամբ տեառն Գրիգորի՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի» (Օրբ., ԺԵ գլ.):

Դ. Կաթողիկոսին է յատկացրած Լուսաւորչից սկսած եպիսկոպոս ձեռնադրելու, մեռնոն եփելու իրաւունքը Հայոց եկեղեցիների գործածութեան համար:

Ե. Ազգային եկեղեցական ժողովներ հրաւիրել եւ ցրուելու իրաւունքը պատկանում է կաթողիկոսին, այդ ժողովներում նախագահութիւն է անում կաթողիկոսը՝ մինչեւ իսկ եթէ թագաւորը ներկայ էլ գտնուելու լինի ժողովում: Մարմնաւոր իշխանութիւնը օգնում է եւ կարգը պահպանում: Առանց կաթողիկոսի ժողով կարող է լինել միմիայն երկու դէպքում, առաջին՝ երբ կաթողիկոսը մեռած է՝ նոր ընտրութիւն է լինում, երկրորդ՝ երբ կաթողիկոսին ազգային ժողովը դատի է ենթարկում հակաեկեղեցական գործունեութիւնների պատճառով, այս երկու դէպքումն էլ նախագահութիւն է անում աւագագոյն եպիսկոպոսը, նախորդ դարերում Աղուանից կաթողիկոսը, հրաւիրում էր եպիսկոպոսական եւ իշխանական խառն ժողովները:

Զ. Կաթողիկոսի նախագահութեամբ եւ հրաւերով եղած ազգային ժողովը վաւերական է այն դէպքում, երբ մասնակցում են ժողովիս բոլոր Հայոց նահանգների հոգեւորական եւ աշխարհական պատգամաւորները, հակառակ դէպքում, երբ ժողովին մասնակցում են միմիայն Հայոց թեմերի մի մասն, այդպիսի ժողովը անվաւեր է, Հայոց եկեղեցին մերժում է այդպիսի ժողովը, եթէ գտնում է ժողովի վճիռները հակառակ Հայոց զաւանթութեան, եկեղեցու կարգերին եւ ժողովրդի կամքին:

Է. Կաթողիկոսն է Հայոց եկեղեցու գերագոյն դատաւորը, վերջնական վճիռ կայացնողը՝ առանց բողոքման ենթարկուելու, նշուելու եպիսկոպոսներ, իշխաններ, նոյնիսկ Հայոց թագաւորներին, երբ վճիռները եղել են ազգային ժողովով, կամ մասնաւոր դատերը՝ եպիսկոպոսների քննութեամբ եւ համաձայնութեամբ:

Ը. Կաթողիկոսն է օրէնսդրական մարմնի միակ գլուխը, որը կարող է կանոններ հրատարակել մարմնի հետ եկեղեցու բոլոր վարչական կազմի վերաբերեալ, բացատրել մութ կէտեր. դաւանաբանական ո՛չ մի փոփոխութիւն անել չի կարող առանց ազգային ժողովի. հրատարակուած կանոնները պիտի լինեն ընդհանուր ազգի կամքին եւ սովորութիւններին ո՛չ հակառակ:

Թ. Կաթողիկոսի անունը միակն է, որ ընդհանուր եկեղեցում յիշատակութեան իրաւունքն է վայելում: Բացի կաթողիկոսի անունից յիշուած է եւ տեղական առաջնորդի անունը, տեղական եկեղեցիներում:

Ժ. Կաթողիկոսը ենթարկուած է ամէն բանում, ամէն խնդրում միմիայն օրինաւոր Ազգային-եկեղեցական ժողովի իրաւասութեան, վճռին եւ կարգադրութեան:

ԺԱ. Կաթողիկոսական պաշտօնը յարատեւ է՝ ցմահ, եւ ոչ մի քմահաճոյքի պատճառով հեռացնել, կամ հեռանալ ինքը՝ զահակալը չէ կարող, բացի մարմնական եւ մտաւոր անզօրութեան եւ ճգնութեան դէպքում, այն էլ միշտ ընդհանուր ազգի ցանկութեամբ: Պատմութեան մէջ ունենք երկու դէպք՝ Եփրեմ կաթողիկոսի հրաժարականը յոյժ զառամելիութեան, տեսութեան պակասութեան պատճառով (տե՛ս Ամենայն Հայոց կաթ. Երիցեանի, 602-610) եւ Լուսաւորչի ճգնութիւնը: Լուսաւորչի կաթողիկոսութիւնը եղաւ 301-325 թ. եւ Եփրեմինը՝ 1809-1831 թուականներին: Ներսէս Ե Եփրեմի հրաժարման հակառակ էր՝ գտնելով այդ հակառակ Հայոց եկեղեցու ոգուն. «Գտանի պատրիարկացեալ ըստ կանոնաց Հայոց օծութեամբ եւ ոչ սոսկ կոչմամբ, եւ չունի զիրաւունս առանձնական ոչ բնաւ զկանոնս ազգային վասն հրաժարեցուց անելոյ զանձն իւր առաջ քան զվախճան կեանց իւրոց առանց երեւի վնասուց պատրիարկական աթոռոյս եւ մեծագոյն գայթակցութեանց եւ շփոթութեանց ամենայն ազգին Հայոց» (Ամենայն Հայոց կաթ., Երից., 218 երես):

ԺԲ. Հայոց կաթողիկոսին է յատկացրած «Ամենայն Հայոց» տիտղոսը, Աղթամարի եւ Սսի կաթողիկոսները իբրեւ թեմակալ առաջնորդների շրջան ունեցողներ՝ կոչուած են «տանն Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ» կաթողիկոսներ: «Ամենայն Հայոց» տիտղոսը առաջին անգամ պատահում ենք Խաչիկ կաթողիկոսի կոնդակում, տասներորդ դարու

վերջերում (տե՛ս «Արարատ», 1867 թ.), որ առաջացած պիտի լինի կաթոլիկոսական աթոռի բաժանման ժամանակից՝ 967-ից յետոյ:

ԺԳ. Կաթոլիկոսը վայելում է այն բոլոր արտօնությունները եւ արտաքին շուքն ու պատիւը, որը վայել է իւր բարձր կոչման. չաթիրներ, գաւազանակիր, պահնորդ խումբ ունենալ, արքայական կառքով շրջել «յոսկիապատ կառան արքունական» եւ այլն, եւ այլն:

ԺԴ. Ամենայն Հայոց կաթոլիկոսին է պատկանում շնորհման եւ ներման իրաւունքը «ոչ յօրինակ այլոց» (ծառնապալա) Հայոց եկեղեցու մէջ, պսակի աստիճաններում բացառիկ դէպքերում, ցմահ կարգալոյծ եղած քահանաների ներման խնդիրներում եւ առհասարակ վարչական-դատական դէպքերում պատիժը թեթեւացնելու գործերում:

Թէ ինչ նշանակութիւն եւ իրաւունքներ ունի Ամենայն Հայոց կաթոլիկոսը, եւ ինչ կարծիք ունէր Գէորգ Դ այդ կարեւոր խնդրի մասին, երեւում է նրա՝ ներքին գործոց նախարարին պաշտօնական գրած թղթից՝ 1870 թուի յունիսի 20-ին, համարաւ 5, Ամսդերդամի եկեղեցական գոյքի՝ Էջմիածնին պատկանալու հարցի նկատմամբ:

Խօսելով քրիստոնէութեան եւ կաթոլիկոսութեան սկզբնաւորութեան մասին, պատմելով Տրդատի ջանքերը Հայոց եկեղեցիները եւ վանքերը ապահովեցնելու նկատմամբ դրամով եւ կալուածներով, ասում է. «Ճանաչէ զկալուածական եւ զեկեղեցական կառավարչական իրաւունս նորին, ճանաչէ ներկայացուցիչ կատարող եւ պաշտպան իրաւանցս այսոցիկ զկաթոլիկոսն իբրեւ զբարձր հոգեւոր իշխանութիւն. աներկբայելի իմն է զի այս ամենայն յոյժ օրինաւոր է հաստատել թագաւորական հրովարտաօք եւ հրամանագրովք»: Բոլոր աշխարհի ծայրերում հետեւած վանքերը, եկեղեցիները կաթոլիկոսի ձեռքի տակին, կաթոլիկոսները «զամենայն եկեղեցական գործս կառավարէին, ժողովս կազմէին, եկեղեցական կանոնս հաստատէին, եթէ պատժողական եւ եթէ կառավարչականս որոշէին զիրաւասական յարաբերութիւնս եկեղեցւոյն առ քաղաքական եւ գլխաւարտական օրինադրութիւնս, օծմամբ իւրեանց հաստատէին զընտրութիւն թագաւորաց, նոցա եւ եթէ յատկացեալ էր եւ է զիրաւունս ձեռնադրելոյ զբարձրաստիճան հոգեւորականս եւ զեպիսկոպոսունս, եւ օրհնելոյ զսրբալոյս միւռօն, որք են ծայրագոյն իշխանութիւն ի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ: Ռուսաստան, Պարսկաստան, Տաճկաստան եւ այլն ամենայն տէրութիւնք, յորս այժմ բնակեալ են Հայք, ճանաչեն զլիակատար իրաւունս աթոռոյն Էջմիածնի եւ կաթոլիկոսաց, սակս կառավարելոյ զկարեւոր գործս բովանդակ ազգին Հայոց նշանակելոյ զվիճակաւոր առաջնորդս, տալոյ զվճիռ շինութեան նորոյ եկեղեցեաց եւ վանօրէից,

յորս զգալի է կարեւորութիւն նոցին եւ դարձեալ խափանելոյ զեկեղեցիս եւ վանօրայս, յորս ոչ գոյ ծուխ կամ միաբանութիւն, վաճառել զշինուածս եկեղեցեացն այնոցիկ եւ վանօրէից, նոյնպէս եւ զանշարժ կալուածս նոցին կամ նշանակել խնամակալս ի վերայ նորա»:

«Ի վերոյ գրելոյ անտի յայտնապէս երեւի զի. ա) մի է օրինաւոր գլուխ առաքելական եւ Քրիստոսահիմն եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, եւ կոչի կաթոլիկոս եւ է միանգամայն յաջորդ առաքելոցն սրբազանից Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ Գրիգորի Լուսաւորչի», իսկ աթոռը հաստատուած է Էջմիածնում Գ դարից սկսեալ:

բ) Ի տեսչութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բովանդակին գլխաւորապէս քառակերպ կառավարութիւնք, այս է՝ պատրիարքական կամ միտրոպոլիտական, արքեպիսկոպոսական, եպիսկոպոսական եւ տերունի»:

1) «Պատրիարքական թեմն ըստ ամենայնի հնազանդ է կաթոլիկոսական կարգադրութեանց», կաթոլիկոսն է առաջնորդներ նշանակում, «իսկ ընտրութիւնը նոցին յորպիսի իշխանութիւնս, որպէս եւ այլ ամենայն արքեպիսկոպոսաց եւ թեմակալաց պատկանին երբեմն կամաց եւ հաճութեանց ժողովրդեանն ենթարկելոյ ընդ իշխանութեամբ նոցին, իսկ հաստատութիւն ենթարկեալ է իրաւասութեան ս. կաթոլիկոսին Էջմիածնի»: Պատրիարքը «իբրեւ լիազօր փոխանորդ կաթոլիկոսի Ս. Էջմիածնի եւ ներկայացուցիչ համայն Հայոց Տաճկաստանի ի Պօլիս առ Բարձրագոյն դրան Օսմանեան կառավարութեան, ունի ստացեալ իրաւունս հաստատուել զառաջնորդ» քաղաքաց որ ի Տաճկաստան»:

2) Արքեպիսկոպոսականն է՝ երեք գաւառների կառավարութեան շրջանը:

3) Եպիսկոպոսականն է՝ քաղաքի կառավարութիւնն իւր գաւառներով:

4) Տերունի՝ այն վիճակներն ու քաղաքներն են, որոնք պատկանում են կաթոլիկոսի անընդմիջական կառավարութեան, որոնք են՝ Ռուսաստանում՝ Երեւան, Աստրախան Դզլար եւ այլն. Տաճկաստանում՝ Եւդոկիա, Զմիւռնիա եւ այլն. Պարսկաստանում՝ Դաւրէթ, Իսպահան. Հնդկաստանում՝ Մադրաս. Հոլանդիայում՝ Ամսդերդամ, որոնք կառավարում են կաթոլիկոսների փոխանորդների ձեռքով:

Ե. Հայոց պատրիարքութիւնները եւ կաթոլիկոսները

Ամենայն Հայոց կաթոլիկոսութեան սկզբնաւորութեան հետ համարեա թէ սկսուել է Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը իւր նախնական

առաջնորդական-վանահայրական բնաւորութեամբ, մինչեւ իսկ ըստ աւանդութեան՝ հէնց առաջին դարից:

Ըստ մեր աւանդական պատմութեան՝ Աբգար թագաւորի կինը՝ Հեղինէն, առաջինը դրսի թագուհիներէ, գնացել է Երուսաղէմ, շինութիւններ կառուցել եւ այնտեղ բարեգործութեամբ եւ ճգնութեամբ անցրել իւր օրերը: Այնպէս որ Երուսաղէմում օտարազգիներից առաջինը եղել են հայերը, որ Հեղինէ թագուհու նախաձեռնութեամբ հիմք են դրել Երուսաղէմում հայոց վանքի շինութեան եւ միաբանութեան կազմութեան: Ապա Տրդատի ժամանակ վանք շինուեց Ս. Յակոբայ անունով եւ իւր կալուածներով իբրեւ ազգային սեպհականութիւն յանձնուեց հայոց հոգեւորականութեան կառավարելու: Սկզբից՝ Յակոբ Տեառնեղբորից սկսած նստում էին Երուսաղէմում եպիսկոպոսներ իբրեւ կառավարիչներ ընդհանուր եկեղեցու առանց ազգի խտրութեան: Քաղկեդոնի ժողովից յետոյ, երբ դաւանաբանական բաժանումն եղաւ, հայերը իրանց սովորութեան համաձայն շարունակեցին ազգային ծիսակատարութիւններով իրանց եկեղեցին վարել՝ նորամուծութիւններ չմտցնելով Ծննդեան եւ Զատիկի տօների պատճառով, այն ժամանակ սկսուեցին վէճեր հայերի եւ յունաց Երուսաղէմի եպիսկոպոսի-պատրիարքի մէջ: Այդ ժամանակ՝ Զ դարում, հայոց նախարարները եօթը կենդինար (500) դրամ ուղարկեցին յունաց կայսեր, որ հրովարտակով պատուէր արձակի Երուսաղէմի պատրիարքի եւ յոյների վրայ, որ հայերին եւ աղուաններին այդ պատճառներով նեղութիւն չտան եւ սիրով վարուեն: 637-ին, արաբացոց ժամանակ հայոց նախարարները դիմեցին արաբացի իշխաններին եւ հրաման ստացան առանձին եպիսկոպոս-պատրիարք ունենալ՝ յունաց պատրիարքից անջատ եւ անկախ: Հաբէշները, խպտիները, ասորիք առանձնացան յունաց պատրիարքի իրաւասութիւնից եւ մտան հայոց պատրիարքի հովանաւորութեան տակ այդ ժամանակից հէնց: Կիլիկիայի թագաւորութեան ժամանակ, երբ խաչակիրների օգնութեամբ 1090 թուին լատինական պատրիարքութիւն հաստատուեց Երուսաղէմում, հայոց թագաւորները իբրեւ խաչակիրներին օգնողներ մօտիկ յարաբերութիւն սկսեցին Երուսաղէմի հայոց միաբանութեան հետ, Երուսաղէմի հայոց պատրիարքները արդէն ղեկավարուել սկսեցին կաթողիկոսական կոնդակներով եւ հրահանգներով, քանի աթոռը գտնուում էր նոյն ժամանակ Կիլիկիայում եւ հեռաւորութիւնը չէր կարող պատճառ դառնալ կաթողիկոսի հեղինակութեան անուանական լինելուն Երուսաղէմի Հայ եկեղեցու վարչական կառավարութեան վերաբերմամբ: Օշինի ժամանակ Կոստանդին կաթողիկոսը երբ պահանջեց, որ քաղկեդոնական

նութիւնը մտնի Հայոց եկեղեցու մէջ, Երուսաղէմի հայոց պատրիարքը արհամարհեց կաթողիկոսի հակակեղեցական ընթացքը, քաջութիւն ունեցաւ ամիրապետից հրաման ստանալ անկախ պատրիարք հրատարակելու իրան Կոստանդինի հակազգային առաջարկութիւնները չկատարելու համար: Երուսաղէմի այդ անկախ պատրիարքութիւնը եղաւ 1311 թուին, որից եւ առիթ համարելով Երուսաղէմի պատրիարքութեան սկիզբը՝ շատերը ընդունեցին այդ թիւը (տե՛ս Մովսէս Կաղանկատուացի, 227 երես):

Հներում վանքը ունէր իւր ձեռաց տակ 72 վանք, ահագին միաբանութիւն, վերջերումս մնացել է միայն 6 վանք, 100 տուն ծուխ բուռ կեդրոնում, 200 միաբան. ունի 5 թեմ, Երուսաղէմ, Զամ, Նափա, Պէյրութ եւ Կիպրոս: Երուսաղէմի պատրիարքը եղել է միշտ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի իրաւասութեան ներքոյ, բայց իւր ներքին գործերում՝ համարեա անկախ. Պօլսոյ 1861-ի սահմանադրութեամբ որոշ կարգ կանոնի տակ մտաւ թէ պատրիարքի ընտրութեան եւ արձակման եղանակը եւ թէ ամբաստանութեան ղէպքում դատուելու ձեւը. նա ենթարկւում է Պօլսոյ պատրիարքարանի իրաւասութեան եւ դրանով հայոց կաթողիկոսի գերիշխանութեան: Երուսաղէմի պատրիարքը պիտի լինի էջմիածնում ձեռնադրուած եպիսկոպոս: Երուսաղէմը իբրեւ էջմիածնի թեմ՝ ստանում է մեռն Մայր Աթոռից:

Զ. Պօլսոյ հայոց պատրիարքութիւնը

Պօլսի պատրիարքութիւնը համեմատաբար աւելի նոր է, առաջացաւ տաճկաց՝ Պօլիսը գրաւելուց յետոյ, այն է՝ 1464 թուին, երբ սուլթան Մուհամէդ Բ յունաց կայսրութիւնը կործանելուց յետոյ, քրիստոնեայ ազգերի հոգեւոր իշխանութիւնը Պօլսում կեդրոնացնելու նպատակաւ կարգեց հոգեւոր ազգապետներ, եւ իմիջիայլոց հայոց եպիսկոպոսներից մէկին, որի հետ առաջուց ծանօթ էր, նշանակեց Պօլսոյ պատրիարք, իբրեւ ընդհանուր՝ Տաճկաստանում գտնուած հայերի հոգեւոր գլուխ եւ պատասխանատու անձն սուլթանի առաջ: Այսպիսով ԺԵ դարու կէսից մտնում է Հայոց եկեղեցու նուիրապետական կազմի մէջ նոր աստիճանաւոր առանձին իրաւունքներով եւ պարտքերով՝ համարեա կիսանկախ կաթողիկոսից: Մինչեւ 1860 թիւը Պօլսոյ պատրիարքները ընտրուում եւ հեռացնւում էին Պօլսի Հայ իշխանների ձեռքով կայսերական հաստատութեամբ, նրանք կառավարում էին բոլոր տաճկահայ թեմերը՝ նշանակելով եւ արձակելով թէ առաջնորդներ եւ թէ վանահայրեր ընտրութեամբ թեմի ժողովրդի եւ վանքերի, նրանց կապը էջմիածնի

կաթուղիկոսների հետ երեւում էր եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան, մեռնի բաշխման եւ նուիրակների ընդունման ու գանձանակադրամների ժողովման մէջ՝ յօգուտ էջմիածնի, իսկ առաջնորդական թեմերը, ըստ նախկին կանոնաց, համարեա կիսանկախ կառավարում էին առաջնորդ-եպիսկոպոսների ձեռքով: 1861-ից յետոյ Պօլսոյ պատրիարքների ընտրութիւնը, հրաժարումը, ամբողջ տաճկահայոց թեմերի ընդհանուր վարչական կազմակերպութիւնը կանոնաւորուեց, կարգի տակ մտաւ ընդհանուր՝ Պօլսի ազգային ժողովի իրաւասութեան եւ հսկողութեան ներքոյ (տե՛ս Ա. գիրք, Սահմանադրութիւն, 509-538):

Պօլսոյ պատրիարքը ենթարկւում է Ամենայն հայոց կաթուղիկոսի իրաւասութեան եւ համարւում է կաթուղիկոսական փոխանորդ Տաճկահայաստանում. նա եւ նրա ձեռքի տակ եղած առաջնորդները պիտի ձեռնադրուած լինեն էջմիածնում, բոլոր թեմերի մեռնի պիտի բերուի էջմիածնից, պսակալուծութեան եւ այլ կարեւոր ծիսական, պատժական, դատական խնդիրներում պատրիարքը միշտ դիմում է կաթուղիկոսի վերջնական վճռին եւ որոշման. դաւանափոխ, ուխտադրուծ եւ կարգալուծութեան ենթարկուելի եպիսկոպոսներին վերջնականապէս կարգից զրկելու վճիռը վերապահւում է կաթուղիկոսին. որոշում է կայացնում այդ խնդիրների մասին պատրիարքը խառն ժողովի հետ միասին կամ կրօնական ժողովի հետ միայն, վճիռը կաթուղիկոսին է ուղարկւում ի հաստատութիւն եթէ վճիռը միաձայն է, իսկ եթէ տարաձայնութիւն կայ խառն ժողովի կամ կրօնական ժողովի վճռի մէջ, կաթուղիկոսը նոր հարցեր է տալիս պատրիարքին եւ պարզաբանելուց յետոյ վերջնական վճիռ է դնում հարցերին, այդպիսի վճիռները չեն ենթարկւում բողոքման, համարւում են վերջնական: Պօլսոյ պատրիարքութիւնը ունի 40-աչափ թեմական առաջնորդութիւններ՝ բացի Երուսաղէմից, որոնք անմիջական կապ չունեն կաթուղիկոսի հետ, կարեւոր դէպքերում դիմում են Պօլսի պատրիարքի միջոցով կամ երբեմն ուղղակի:

Է. Սսի եւ Աղթամարի կաթուղիկոսութիւնները

Աղթամարում նստեցին 10-րդ դարում քաղաքական դժբախտ պատահարների պատճառով 4-5 կաթուղիկոսներ, որոնք Բագրատունեաց ուժեղանալուց յետոյ տեղափոխուեցին Անի եւ Անու մօտ՝ Արգինա: Աղթամար գնացող առաջին կաթուղիկոսն էր Յովհաննէս պատմաբան (899-931), որը տեսնելով Արարատեան աշխարհի՝ Դուինի կործանումը եւ աւերումը, անցաւ Արծրունեաց թագաւորների մօտ եւ Աղթամար

րում նստեց մի առժամանակ. ապա Ստեփաննոս, Թէոդորոս, Եղիշէ, Անանիա, սրա յաջորդ Վահան Սիւնին տեղափոխուեց Արգինա (Անի), դրանից յետոյ Աղթամարում այլեւս հայոց կաթուղիկոս չնստեց: Աղթամարի միաբանութիւնը, չկամենալով անհետացնել կաթուղիկոսական աթոռի յիշատակը իրանց վանքում, շարունակեցին ընտրած առաջնորդ-վանահօր կաթուղիկոս ձեռնադրել եւ համարել նրան իրանց թեմի գլուխ՝ անկախ Ամենայն հայոց կաթուղիկոսից: Աղթամարի կաթուղիկոսութիւնը շարունակւում է մինչեւ այժմ եւ ենթարկւում է Պօլսոյ պատրիարքի ու ազգային ժողովի իրաւասութեան, ո՛չ մի քաղաքացիական եւ կրօնական առանձնակի նշանակութիւն չունի. նա ձեռնադրում է իւր թեմի համար եպիսկոպոս եւ եփում մեռն նոյն նեղ շրջանի համար. նա ունի երկու թեմ, Աղթամար եւ Խիզան:

Անյի անձ դիրք եւ նշանակութիւն ունի Սսի կաթուղիկոսութիւնը:

Բագրատունեաց թագաւորութեան վերջնալուց յետոյ, երբ հաստատւում է Կիլիկիայում Ռուբինեան հարստութիւնը 11-րդ դարում վերջերում, կաթուղիկոսական գահը ապահով վիճակում պահելու դիտաւորութեամբ փոխադրւում է Կիլիկիա 1105 թուին, թէեւ 1065 թուից սկսած արդէն Գագիկ թագաւորի միջոցով տեղափոխուած էր Ծամնդաւ դղեակը, որ Փոքր Հայքումն էր: Ծամնդաւում, Սեւ լեռում, Հռոմկլայում եւ Սիսում մնաց կաթուղիկոսական աթոռ մինչեւ 1441 թիւը, երբ արդէն ջնջուած էր Ռուբինեան թագաւորութիւնը եւ չկար այն հեռու երկրում պաշտպան եւ ոյժ ու նեցուկ տուող այդ գահին, որը բուն երկրից հեռու լինելով՝ չէր կարողանում ունենալ այն նշանակութիւնը եւ ազդեցութիւնը Հայաստանի մասերի վրայ, որոնք զանազան գիշատիչների ձեռք ընկած գերփում էին, 1441-ին էջմիածնի համազգային ժողովը որոշեց տեղափոխել գահը էջմիածին եւ հրաւիրել Սսի վերջին կաթուղիկոս Մուսաբէկեանին գալ Կիլիկիայից Արարատեան աշխարհը: Սսի կաթուղիկոսը մերժեց գալ, եւ ազգային ժողովը կաթուղիկոս ընտրեց Կիրակոսին, որը 1441-ին օծուելով Ամենայն հայոց կաթուղիկոս, նստեց էջմիածնում: Այսպիսով Կիլիկիայի կաթուղիկոսութիւնը վերջացաւ 1441 թուին: Այդ թուականից սկսած Սսի միաբանութիւնը, չկամենալով կաթուղիկոսական գահի նշանակութիւնը կորցնել, շարունակեց յաջորդաբար մինչեւ այսօր ընտրուած առաջնորդին կաթուղիկոս օծել Սսի թեմի վրայ: Սսի կաթուղիկոսը ձեռնադրում է եպիսկոպոս իւր թեմի համար եւ եփում մեռն նոյն շրջանի համար, ինչպէս եւ Աղթամարին: Այս առթիւ էջմիածնի եւ Սսի կաթուղիկոսների մէջ համաձայնութիւն եղաւ Երուսաղէմի ժողովում՝ 1651 թուին: Այս երկու կաթուղիկոսների յարաբերութեան

անուամբ. ահա այդ
հեղինակութիւն
ի Հայաստանեայց
ղեցական ժողով է
ը: Վեհափառ կա-
նութիւն ունի եւ
արող չէ գործել»:
մէջ չկայ այնպիսի
ջմիածինը նուա-
սանութիւն մը կայ՝
պա պահել ժամա-
թիւ):

անկէ ընդհանուր
ախագահութեամբ
ուելու:

նում է պատրիար-
աւորութեամբ. թէ
ընտրութիւնը կա-
ստգամաւոր եպիս-
կոպոս Սոյ 13 թեմերի
թիւ, Եօզղատ, Հա-
) Հոգեւորական եւ
Սոյ վանքի կողմից
լատգամաւորներին
գելուց յետոյ, նա-
Ս. Աստուածածին
գրած պաշտօնա-
քուէտուրի վրայ
իւններ կանի սուլ-
Համար, Հոգեհան-
աններ երգել կտայ,
ստացող անձանց

Ը. Թեմերի եկեղեցական կառավարութիւնը¹

Հին եկեղեցու հասարակական՝ թեմական կառավարութեան ձեւը
կարելի է բաժանել երեք շրջանի. առաջին շրջանում եպիսկոպոսները
չունէին որոշ անձնաւորութիւններ իրանց մօտ՝ նշանակուած առանձին
պաշտօնների համար, այլ միայն քահանան էր եւ սարկաւազը, որոնք
եպիսկոպոսի հետ ընտանեկան կերպով կառավարում էին իրանց փոք-
րիկ հօտը, հներում թեմերը շատ փոքր էին, ոչ միայն մեծ, այլեւ փոքր
քաղաքները, աւանները կազմում էին առանձին թեմեր իրանց եպիս-
կոպոսներով: Գրիգոր Աստուածաբանը նշանակուեց եպիսկոպոս Սա-
սիմի վրայ, այնպիսի մի տեղի, ուր ոչ միայն շատ քիչ մարդ կար, այլեւ
կենսական անհրաժեշտ պիտոյքներ չէր ճարւում ապրելու համար,
բայց եւ այնպէս այդպիսի տեղերը համարւում էին թեմեր: Թէ մետրո-
պոլիտները եւ թէ գլխաւոր եպիսկոպոսները իրաւունք ունէին իրանց
շրջանը բաժանելու այնքան թեմերի, որոնք իրանք կկամենային: Սո-
ղոմենոսի ասելով (Ը 19)՝ Փոքր Ասիայում երկու թեմի տարածութեան
վրայ գտնւում էին 400 եպիսկոպոս: Կիպրիանոսի ժամանակ Կարթա-
գենի շրջանը ունէր 300 եպիսկոպոս: Բարսեղ Մեծը, երբ տեսաւ, որ
իւր թեմի մի մասը անցաւ ուրիշ մետրոպոլիտի, ինքն էլ մնացած մա-
սում շատացրեց թեմերի թիւը՝ եպիսկոպոսներ ձեռնադրելով փոքրիկ
տեղերում: Փոքրիկ թեմերի թիւը բազմացնելու պատճառներից մէկն
էր աղանդաւորների շատանալը, որոնց դէմ մաքաւելու համար աւելի
յարմար էր համարւում եպիսկոպոսներ շատացնել, որ փոքրիկ հօտե-
րը մոլութիւններից զեղծ պահելուն նպաստէին: Բացի այդ՝ քանի որ
տարեցտարի շատանում էր քրիստոնեաների թիւը, հարկ էր զգացւում
նոր եպիսկոպոս-հովիւներ նշանակել, եւ մանաւանդ եթէ եպիսկոպո-
սանիստ թեմական քաղաքը հեռու էր գտնւում, դժուար էր լինում հե-
ռու անկիւններում առաջացած դժուրութիւնները խաղաղացնել, այնինչ
այդպիսի անկիւններում նշանակուած եպիսկոպոսները հեշտութեամբ

¹ О должностях и учреждениях по церковному управлению в древ. вост. церкви. про-
фес. Павла, 1857 г., СПб, Обзорение древних форм поместного церковного управления,
1858 г., Прав. собес.

եւ նշանակութեան մասին Պօլսոյ ազգային ժողովների նիստերում երկար վիճաբանութիւններ եղան, մանաւանդ Գէորգ Դ կաթողիկոսի օրով, որը Սսոյ կաթողիկոսին համարում էր հակաթոռ եւ ազգային նուիրապետութեան գաղափարին վնասակար եւ վերցնելու արժանի. ազգային ժողովը տարբեր կարծիք ունէր եւ քաղաքական հեռատեսութիւն էր համարում Սսոյ կաթողիկոսութեան պահպանումն. ահա այդ կարծիքներից երկուսը. «Էջմիածնայ կաթողիկոսը հեղինակութիւն չունի Հայաստանեայց եկեղեցւոյն վերայ, վասն զի Հայաստանեայց եկեղեցւոյն հեղինակութիւնն աշխարհական եւ եկեղեցական ժողով է եղած եւ կլինի, այդպէս կուսուցանէ պատմութիւնը: Վեհափառ կաթողիկոսը միմիայն ծայրագոյն գործադիր իշխանութիւն ունի եւ առանց աշխարհական եւ եկեղեցական ժողովոց կարող չէ գործել»: Մի ուրիշ երեսփոխան ասում է ժողովում. «Ձէ, մեր մէջ չկայ այնպիսի քաղաքականութիւն մը, որ Սիսը բարձրացնէ եւ էջմիածինը նուաստացնէ. բայց այս խնդրոյն մէջ ազգային քաղաքականութիւն մը կայ՝ չը բարձրացնել Սսոյ աթոռը, այլեւ չը վերցնել, հապա պահել ժամանակ մը եւ օր մ'ալ վերցնել...» (տե՛ս «Փորձ», 1877 թիւ):

Գէորգ կաթողիկոսը որոշում արաւ՝ «միմիայն անկէ ընդհանուր ժողովոյ, ըստ եկեղեցական օրինի գումարելոյ ընդ նախագահութեամբ կաթողիկոսի Ամենայն հայոց» եւ Սսոյ խնդիրը վճռելու:

Սսոյ կաթողիկոսութիւնը եւ ընտրութիւնը լինում է պատրիարքարանի գիտութեամբ, մասնակցութեամբ եւ հովանաւորութեամբ. թէ 1871-ին, 1895 եւ 1900-ի ընտրութիւնների ժամանակ ընտրութիւնը կատարուեց պատրիարքարանի կողմից ուղարկուած պատգամաւոր եպիսկոպոսի նախագահութեամբ, որը նախօրէն հրաւիրելով Սսոյ 13 թեմերի (Հաճըն, Զէյթուն, Մարաշ, Կիւրին, Դիվրիկ, Մալաթիա, Եօզղատ, Հալէպ, Այնթափ, Անտիոք, Դարէնդէ, Սիս եւ Ադանա) հոգեւորական եւ աշխարհական ընտրուած պատգամաւորներին եւ Սսոյ վանքի կողմից նշանակուած «յարմար դատած թուով» միաբան պատգամաւորներին Ադանա, նրանց պատգամաւորական թղթերը ստուգելուց յետոյ, նախագահ եպիսկոպոսը կհրաւիրէ նրանց Ադանայի Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցին, կկարդայ պատրիարքի այդ առթիւ գրած պաշտօնական գիրն ու հրահանգները, կընտրի ատենադպիր եւ քուէտուփի վրայ հսկող երկու պատգամաւոր, ապա բարեմաղթութիւններ կանի սուլթանի, Վեհափառ կաթողիկոսի արեւշատութեան համար, հոգեհանգիստ նախորդ Սսոյ կաթողիկոսի համար, շարականներ երգել կտայ, եւ կսկսի քուէարկութիւնը. 6 առաւելագոյն քուէ ստացող անձանց ցուցակը կուղարկի պատրիարքարան, ուր «յարմար դատած ձեւովը

սրբագրութիւն» անելուց յետոյ կղարծնուի նախագահ եպիսկոպոսին, որը ժողովին յանձնելով սրբագրուած ցանկը քուէարկելու, նրանից մեծագոյն թուով անունը՝ կհռչակի կաթողիկոս Սսոյ եւ հեռագրով իմացում տալով պատրիարքարան, կխնդրուի կայսերական իրադէ («Նոր Դար», 1900 թ., 11 մարտի, N 47, քաղած «Արեւելքից»):

Ը. Թեմերի եկեղեցական կառավարութիւնը¹

Հին եկեղեցու հասարակական՝ թեմական կառավարութեան ձեւը կարելի է բաժանել երեք շրջանի. առաջին շրջանում եպիսկոպոսները չունէին որոշ անձնաւորութիւններ իրանց մօտ՝ նշանակուած առանձին պաշտօնների համար, այլ միայն քահանան էր եւ սարկաւազը, որոնք եպիսկոպոսի հետ ընտանեկան կերպով կառավարում էին իրանց փոքրիկ հօտը, հներում թեմերը շատ փոքր էին, ոչ միայն մեծ, այլեւ փոքր քաղաքները, աւանները կազմում էին առանձին թեմեր իրանց եպիսկոպոսներով: Գրիգոր Աստուածաբանը նշանակուեց եպիսկոպոս Սասիմի վրայ, այնպիսի մի տեղի, ուր ոչ միայն շատ քիչ մարդ կար, այլեւ կենսական անհրաժեշտ պիտոյքներ չէր ճարուում ապրելու համար, բայց եւ այնպէս այդպիսի տեղերը համարւում էին թեմեր: Թէ մետրոպոլիտները եւ թէ գլխաւոր եպիսկոպոսները իրաւունք ունէին իրանց շրջանը բաժանելու այնքան թեմերի, որոնք իրանք կկամենային: Սոգոմենոսի ասելով (Ը 19)՝ Փոքր Ասիայում երկու թեմի տարածութեան վրայ գտնւում էին 400 եպիսկոպոս: Կիւրիանոսի ժամանակ Կարթագենի շրջանը ունէր 300 եպիսկոպոս: Բարսեղ Մեծը, երբ տեսաւ, որ իւր թեմի մի մասը անցաւ ուրիշ մետրոպոլիտի, ինքն էլ մնացած մասում շատացրեց թեմերի թիւը՝ եպիսկոպոսներ ձեռնադրելով փոքրիկ տեղերում: Փոքրիկ թեմերի թիւը բազմացնելու պատճառներից մէկն էր աղանդաւորների շատանալը, որոնց դէմ մաքառելու համար աւելի յարմար էր համարւում եպիսկոպոսներ շատացնել, որ փոքրիկ հօտերը մոլութիւններից զեղծ պահելուն նպաստէին: Բացի այդ՝ քանի որ տարէցտարի շատանում էր քրիստոնեաների թիւը, հարկ էր զգացուում նոր եպիսկոպոս-հովիւներ նշանակել, եւ մանաւանդ եթէ եպիսկոպոսանիստ թեմական քաղաքը հեռու էր գտնւում, դժուար էր լինում հեռու անկիւններում առաջացած գժտութիւնները խաղաղացնել, այնինչ այդպիսի անկիւններում նշանակուած եպիսկոպոսները հեշտութեամբ

¹ О должностях и учреждениях по церковному управлению в древ. вост. церкви. профес. Павла, 1857 г., СПб, Обозрение древних форм поместного церковного управления, 1858 г., Прав. собес.

էին անդորրացնում իրանց հօտը: Այդ պատճառով էլ թեմերի սահմանները խիստ եւ որոշ կերպով չէին բաժանուած միմեանցից, մի եպիսկոպոս, մի քանի մօտիկ գիւղերի քահանաներով եւ սարկաւագներով կազմում էին մի ծուխ, մի թեմ: Այնպէս որ, եթէ համեմատելու լինենք այժմեայ թեմերի հետ, մի քանի տասնեակ նախկին թեմեր իրանց առաջնորդներով պիտի մտնէին այժմեանի շրջանը: Սահմանների անորոշութիւնը եւ եպիսկոպոսների շատութիւնը միշտ վէճերի տեղիք էր տալիս, չորրորդ դարու վերջին թեմական կառավարութիւնները որոշ կանոններով եւ կարգերով բաժանուեցին միմեանցից եւ առանձին սահմաններով ջնկուեցին: Թեմի կառավարութիւնը կեդրոնանում էր եպիսկոպոսի անձնաւորութեան մէջ, որը ըստ իւր կարգի վարում էր իւր շրջանի եկեղեցիների հսկողութիւնը եւ գործերը մի քանի օժանդակ խորհուրդների միջոցով. այն է՝ 1) եպիսկոպոսական խորհրդի, որին մասնակցում էին քահանաներ, սարկաւագներ եւ տեղական ծերունիներ, 2) քահանայական խորհրդի եւ 3) սարկաւագների: Թէ ինչպէս էին այդ խորհուրդները մասնակցում եկեղեցու կառավարութեան գործին, որ չափով, ինչ ձայնով, անորոշ է, միայն Կիպրիանոսը եւ Տերտուղիանոսը վկայում են, որ դրանք միասին հոգում էին եկեղեցու կարիքները եւ խնամում այրիներին, որբերին: Անտիոքի 24, 25 կանոնները իրաւունք են տալիս քահանաներին եւ սարկաւագներին իմանալ, թէ ինչպէս է կառավարում եպիսկոպոսը եկեղեցական կալուածները: Կառավարութեան մէջ գլխաւոր դերը խաղում էր եպիսկոպոսը, նա ժողովի էր կանչում խորհուրդի անդամներին, խնդիրներ եւ հարցեր էր առաջարկում եւ ձայների մեծամասնութեամբ վճիռ կայացնում, թէեւ ուժեղ եպիսկոպոսը միշտ իւր ասածն էր անել տալիս, քանի որ միակ պատասխանատուն ինքն էր համարում: Եպիսկոպոսական խորհուրդը ըստ վկայութեան Տերտուղիանոսի, նախօրօք քննում էր այն ընծայացուի վարք ու բարքը եւ ձեռնադրելու արժանիքը, որը ժողովրդի վկայութեամբ առաջարկում էր քահանայութեան: Ափրիկայի եկեղեցում եւ ինչպէս Հայաստանում խորհուրդի մասնակցութիւնը եկեղեցու գործերում աւելի ուժեղ էր եւ ընդհանրացած, քան միւս եկեղեցիներում: Կիպրիանոսը ասում է, որ առանց քահանայական խորհուրդի ոչ մի պաշտօնեայ չընտրուի, նոյնը պահանջում էր եւ Բարսեղ Մեծը. քահանայական խորհուրդը շատ անգամ խառնուում էր թեմական գործերում. Հռոմի Կոռնելիոս եպիսկոպոսը Մաքսիմոս Շնականի եւ նրա կողմնակիցների գործի քննութիւնը յանձնեց քահանայական խորհրդին: Արիոսի դէմ վճիռ կայացնելիս Աղէքսանդրիայի եպիսկոպոսը (Աղէքսանդր) օգտուեց քահանաների խորհրդից

եւ նրանց ձեռքով արած քննութիւնից: Կարթագենի ժողովը (42 կանոն) որոշեց չթոյլ տալ եպիսկոպոսներին «ծախել եկեղեցական հողերը առանց ժողովի կամ իւր քահանաների գիտութեան»: Եպիսկոպոսի բացակայութեան ժամանակ՝ եկեղեցու իրերը եւ գոյքը կառավարում էր քահանայական խորհուրդը, առանց վաճառելու իրաւունքի (Անկ. 15): Առաջի տարում քահանաները սարկաւագների նման բաժանում էին աղքատներին եւ կարօտեալներին հանդերձեղէն եւ ուտեստ: Հսկում էին քրիստոնեաների վարքի ու բարքի վրայ եւ ամէն միջոց գործ էին դնում ուղղութեան բերել նրանց:

Սարկաւագների պարտաւորութիւնները եկեղեցու կառավարութեան մէջ էին. 1) հսկել ներքին կարգապահութեան, կանոնաւորութեան, եւ լուրթիւն պահպանելուն վրայ եկեղեցում, 2) նրանք հսկում էին կղերի վրայ, նրանց արածների մասին տեղեկութիւն հաղորդում եպիսկոպոսին եւ քահանայ ընտրելուց վկայութիւն տալիս նրանց վարքի եւ բարքի մասին, 3) եպիսկոպոսի կարգադրութեամբ բաժանում էին որբերին, այրիներին, աղքատներին, կոյսերին ուտեստ եւ հանդերձեղէն, 4) նրանք միջնորդ էին եպիսկոպոսի եւ ժողովրդի մէջ, զանազան պատուէրներ տալով եւ գործեր կատարելով: Այնպէս որ, եկեղեցու կառավարութեան մէջ մեծ դեր էին կատարում նրանք, եպիսկոպոսի գլխաւոր օգնականներն էին եւ գործակիցները. մանաւանդ աւագ սարկաւագ կոչումով եղածները նշանակւում էին ընդհանուր կառավարիչներ եւ սարկաւագների վրայ հսկողներ: Սարկաւագատի պաշտօնը փոխադրեց հայոց մէջ Ներսէս Մեծը, որը եկեղեցիների ընդհանուր կառավարութիւնը յանձնեց խաղին:

Եկեղեցու կառավարութեան Բ եւ Գ շրջանները սկսուեցին պատրիարքութիւնները հաստատուելուց եւ գլխաւոր եպիսկոպոսների աթոռների իրաւունքները բարձրացնելուց յետոյ, երբ պաշտօնները բաժանուեցին, իւրաքանչիւր պաշտօնակատարի յանձնուեցին առանձին գործեր, առաջացան բարեգործական, ուսումնական զանազան հիմնարկութիւններ՝ տարբեր կազմութեամբ եւ կառավարութեամբ: Քանի՞ թեմ կար Հայաստանում նախալուսաւորչեան շրջանում՝ անորոշ է. յայտնի է, աւանդութիւնը միայն ասում է, որ եպիսկոպոսական գլխաւոր աթոռը Եղեսիայումն էր, երկրորդ աթոռը՝ Արտագում, երրորդ աթոռը՝ Գողթնեաց աշխարհում, Սիւնիքում, ըստ Օրբելեանի՝ 150 թուին Սիւնիքում շինուեց Ստեփաննոս Նախավկայի անուամբ Թանահատի վանքը, ըստ Մովսէս Կաղանկատուացու՝ Եղիշէ առաքելից սկսած Աղուանից եպիսկոպոսական աթոռը կար. Լուսաւորիչ ձեռնադրեց, ըստ Ագաթանգեղոսի, 400-ից աւելի եպիսկոպոսներ քա-

Թէ ինչպէ՞ս էին կառավարուում թեմերը, կեդրոնացումն ուժե՞ղ էր արդեօք, թէ՞ արտակեդրոնացումն էր աւելի տարածուած: Մինչեւ Բագրատունեաց անկումն, այն է՝ տասնեւեակերորդ դարու կէսերը, երբ կաթողիկոսական գահը ընդհանրապէս Հայաստանի կեդրոնումն էր, գուցէ թէ հնար լինի ասելու, որ կեդրոնացումն աւելի էր, այսինքն թեմերի կառավարութեան մէջ առաջնորդները զանազան հարցերի վերաբերմամբ դիմում կլինէին կաթողիկոսին, բայց յետոյ, հէնց տասներորդ դարից սկսած, այլազգիների հրոսակների աւերումները, զանազան նահանգական թագաւորութիւնների առաջնաւլը՝ Սիւնեաց, Աղուանից, Կիւրիկէի, Կարսի, Արծրունեաց, պատճառ դարձան մի կողմից՝ կաթողիկոսական գահը աստանդական դարձնելու, միւս կողմից՝ առաջնորդական աթոռների իրաւունքները բարձրացնելու. պարզ է, որ Սիւնեաց կամ Արծրունեաց առաջնորդը, յինուած իրենց

Թագաւորի վրայ, պիտի անսահման տէր լինէր իւր եկեղեցիներին եւ առանց կաթողիկոսին դիմելու ամէն կարգադրութիւն անէր իւր թեմում: Կաթողիկոսական գահը Կիլիկիայ փոխադրուելուց յետոյ այդ կապը առաջնորդների հետ դարձաւ անուանական, որքան մեծ սիրով էին ընդունում Կիլիկիայում թէ Թագաւորը եւ թէ կաթողիկոսը արեւելեան աշխարհից եկած ընտրեալ առաջնորդացուններին, որոնք գալիս էին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալու եւ մեռն տանելու: Ստեփաննոս Օրբելեանը հիացմունքով է պատմում իւր Կիլիկիա գնալը այդ նպատակով: Պարզ է՝ այսպիսի հանգամանքներում առաջնորդները լիակատար տէրեր պիտի լինէին իրանց թեմերում: Շնորհալին «Գիր շրջաբերականի» մէջ ասում է՝ հաւատալով ձեր վկայութեան, ձեռնադրեցի ձեզ առաջնորդ ընտրած քահանային: Եւ ուրիշ ի՞նչ կարող էր անել կաթողիկոսը այնքան հեռու տեղից ճանապարհների հաղորդակցութեան ամենավատ ժամանակ, երբ Հայաստանը քարուքանդ էր լինում արիւնարբուներից. նա մինչեւ իսկ եթէ չհաւատար էլ ընտրեալ անձի ձեռքին գտնուած համախօսական թերթին, պիտի ակամայ ձեռնադրէր եպիսկոպոս նրան եւ յետ ուղարկեր, ուրիշ ի՞նչ միջոցով կարող էր ստուգել ընծայեալի ընտրական թերթի հաւաստիութիւնը: Թեմերի անկախ կառավարութիւնը արմատացաւ հայոց մէջ, եւ մինչեւ անգամ երբ 1441-ին գահը փոխադրուեց Էջմիածին, էլի թեմերը շարունակեցին իրանց կիսանկախութիւնը: Առաջնորդները անկախ ձեռնադրում էին քահանաներ իրանց թեմերի եկեղեցիների համար, եւ շատ անգամ առանց որեւէ սկզբունքի հետեւելով, ի շնորհս իշխանի, մեծի, մամոնայի լցնելով գիւղերը եւ քաղաքները (տե՛ս Ամ. հայոց կաթող. երիցեանի). մինչեւ ռուսահայոց 1836-ի Պօլօֆէնիան բոլոր քահանաների ձեռնադրութիւնը առաջնորդին էր պատկանում առանց կաթողիկոսի միջնորդութեան եւ տեղեկութեան: 2) Հաս, չհաս, չափահաս, անչափահաս պսակների տէրն ու հրամանատուն առաջնորդն էր, ոչ միայն առաջնորդը, այլ մինչեւ իսկ գիւղի քահանան գիւղի իշխանի հետ միասին առանց առաջնորդի կամքը հարցնելու (տե՛ս նոյն՝ երիցեանի գիրքը). իսկ թէ այդ դէպքերում որքան մեծ դեր էր խաղում կամայականութիւնը եւ իշխանական ոյժը, այդ պարզ երեւում է հէնց Բագրատունեաց ժամանակից, երբ Թագաւորը, մոռանալով ամէն ինչ, պսակուեց քրոջ աղջկայ հետ եւ մնաց անպատիժ ու աննզովք կաթողիկոսի կողմից: 3) Ամուսնանալու ծխական դէպքերի թոյլատրողն էր առաջնորդը, առանց դիմելու կաթողիկոսին. Շնորհալին ասում է՝ արեւելեան եպիսկոպոսներից ոմանք, մամոնայից կուրացած, անխտրաբար ամուսիններին բաժանում են, եւ պատուիրում է, բաժանել մի-

միայն պոռնկութեան եւ հայրերից թոյլատրուած պարճառների հիման վրայ: Իսկ թէ իշխանները, մելիքները ինչպիսի ապօրինութիւններ էին անում ամուսնալուծութեան վերաբերմամբ առանց մինչեւ իսկ առաջնորդին դիմելու, այդ մասին անթիւ գրոյցներ են պատում մինչեւ այժմ Սիւնիքում, Ղարաբաղում: 1836-ից մինչեւ այժմ ահագին տարեշրջան է անցկացել, բայց եւ այնպէս սիւնեցի գիւղացին միշտ այսպիսի դէպքերում կղիմի ո՛չ թէ առաջնորդին, այլ փոխանորդին վերջնական լուծում խնդրելու, պահանջելով պսակը իսկոյն լուծել, իսկոյն կնոջ դուրս անել, բանտարկել, չհասական հրաման տալ եւ այլն, եւ այլն: 4) Թեմի բոլոր եկեղեցական գոյքի կառավարիչն ու կարգադրողն եղել է առաջնորդը: Նա է ժողովել բոլոր կալուածքների արդիւնքը, պտուղները, հասոյթները՝ անկախ կաթողիկոսից: Մայր Աթոռին, այսինքն՝ կաթողիկոսին, հասնում էին միւռնի գնալու, եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալու եւ այլ դիպուածով գնալու ժամանակ աջահամբոյրներ, ընծաներ, միւռն եփելու ժամանակ միշտ բոլոր գիւղերը յանուն Մայր Աթոռի ժողովում էին մատաղներ, դրամներ եւ պատգամաւորներով հասցնում էջմիածին. բացի այդ էջմիածնի նուիրակները շրջելիս ընդունում էին ամենայն առատութեամբ թէ դրամ, թէ նիւթեղէն եւ թէ անասուններ: Առաջնորդները լիակատար տէր լինելով գոյքերին, կառավարելով ըստ իրանց կամքի, չէին կարող կամայականութիւնից եւ քմահաճոյքից հեռու մնալ, եւ զանցառութեան տալ իշխաններին, մեծերին, որոնք ամէն կերպ կարող էին վնասել առաջնորդին, հանելով, ուրիշը նշանակել տալով նրա փոխարէն, կամ պահանջելով արդիւնքի մի մասը յօգուտ իրանց, գործը՝ այսինքն եպիսկոպոսի արած չահասիրական քայլերը մոռացութեան տալու համար: Մանաւանդ խաների ժամանակ, ամէն մի խան՝ վանք մտնելիս, առաջնորդին այցելելիս, պիտի անպայման մեծ պարգեւներ ստանար, ձիեր, խաս կտորներ եւ այլն, եւ այլն, այլապէս առաջնորդը կենթարկուէր պատուհասի. մնում էր առաջնորդներին արդիւնքները դիզել եւ չգործ ածել իրանց բուն նպատակի համար, այլ կողմնակի անձանց բաշխել: Թեմերի կառավարութեան այս ձեւը վերացաւ ռուսահայոց մէջ 1836-ից յետոյ, տաճկահայոց մէջ՝ 1860-ից յետոյ:

Թ. Գիւղական եկեղեցիների կառավարութիւնը (քորեպիսկոպոս)

Գիւղական եկեղեցիների կառավարութիւնը յանձնուած էր եպիսկոպոսների օգնականներին, որոնք կոչւում էին փոխանորդներ կամ օգնականներ: Գ դարում Երուսաղէմի եպիսկոպոս Նարցիսոսը ձեռ լինե-

լով, օգնական ընդունեց իրան իւր թեմում Աղէքսանդր եպիսկոպոսին (Եւս. է). Գրիգոր Աստուածաբանը Սասիմի վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրուելիս արգէն հօրը օգնականն էր Նազիրանգում (Սուր. Դ): Օգոստինոսը Հիպպոյում եպիսկոպոս ձեռնադրուեց Վաղերիոս եպիսկոպոսի օգնականի պաշտօնով: Բացի այդ օգնականներէց, որոնք ընդհանուր թեմի վրայ հսկողներ էին, նշանակուում էին եւ փոքրիկ շրջանների կառավարիչներ, քորեպիսկոպոս անուամբ, որ նշանակուում է գիւղական քահանայ, սրանք լինում էին գաւառի եւ համայնքի վերակացուներ, վերջիներս ենթարկուում էին առաջնորդին (Ձոնարաս): Ոմանք դրանց համարում էին եպիսկոպոսական աստիճան ունեցող, ոմանք՝ քահանայական միայն, ոմանք էլ կարծում էին, որ երկու աստիճանով էլ լինում էին: Բալսամոնը ասում է, որ քորեպիսկոպոսները Յիսուսի 72 աշակերտի փոխանորդներ են համարուում, որոնք իրաւունք չունէին ձեռնադրութիւն անելու եւ խորհուրդներ կատարելու, այլ միայն հոգալու աղքատների պիտոյքները: Անկիւրիայի 13 կանոնը արգելում է քորեպիսկոպոսներին քահանաներ եւ սարկաւագներ ձեռնադրել, իսկ քաղաքներում առանց եպիսկոպոսի թոյլտուութեան քահանաներ կարգել: Անտիոքի 10 կանոնը ասում է՝ քորեպիսկոպոսները եթէ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն էլ ունենան, իրաւունք չունին քահանայ ձեռնադրելու առանց եպիսկոպոսի հրամանի, հապա միայն նշանակեն կիսասարկաւագներ, ընթերցողներ, երդմնեցուցիչներ: Նէոկեսարիայի 14 կանոնը ասում է՝ քորեպիսկոպոսները, ըստ օրինակի Քրիստոսի 72 աշակերտների, քահանայադործութիւն են անում եւ քաղաքի եկեղեցում: Պատահում էր, որ երբ թեմական եպիսկոպոսը թեմի ժողովից չէր ընդունուում, կամ որեւէ պատճառով հօտից զրկուում էր, նա դառնում էր քորեպիսկոպոս (Սուր., Ը): Հերձուածողների եպիսկոպոսները երբ միանում էին նախկին եկեղեցու հետ, դառնում էին քորեպիսկոպոսներ (մելիտեանք, նովատեանք): Քորեպիսկոպոսները ընդհանուր հսկող էին գաւառաշրջանի եկեղեցիների վրայ, Բալսամոնի ասելով՝ ԺԲ դարում բոլորովին վերջացան, նրանց պաշտօնը մնաց, նրանց փոխարինեցին աւագերէցները, կամ ինչպէս Լաւողիկիայի 57 կանոնն է սահմանում՝ պերիողեստները (այցելու, բարեկարգիչ):

փոխանի կամ գանձապետի ձեռքին, որը եւ գնում էր եկեղեցու գործածութեան համար կանթեղները վառելու ձէթ, մոմ, բաժակի գինի (Հաղորդութեան) եւ այլն, եւ այլն: Եթէ գիւղի կամ քաղաքի մի եկեղեցում լինում էին մի քանի քահանաներ, կարգապահութեան վրայ հսկում էր աւագերէցը, նա, որ առաջինն էր ձեռնադրուած, եկեղեցին օրհնում էր նա եւ եկամուտների-արդիւնքների վրայ հսկում էր եւ բաժանում ըստ սովորութեան: Քահանան իրաւունք ունի կատարելու եկեղեցու 7 խորհուրդներից միայն 6-ը, այն է՝ մկրտութիւն, դրոշմ, ապաշխարութիւն, Հաղորդութիւն, պսակ եւ օծումն հիւանդաց: Իսկ ձեռնադրութեան խորհուրդը վերապահւում է եպիսկոպոսին: Քահանան պարտաւոր է ամենայն ճշտութեամբ կատարել բոլոր խորհուրդները այն կարգով եւ կանոնով, որով սահմանուած են եկեղեցու Հայրերից, նա զանցառութիւնների դէպքում ենթարկւում է պատժի: Ժամերգութեան եւ եկեղեցու այլ պաշտամունքները պարտաւոր է կատարել Ճաշոցի, Տօնացոյցի, Ժամագրքի, Խորհրդատետրի, Մաշտոցի, Շարականի, Աւետարանի, Հին Կտակարանի վրայ որոշուած սահմանումներով՝ առանց որեւէ փոփոխութեան եւ թուլութեան: Պատարագը, որ է գինու եւ հացի ձեւով Քրիստոսի մարմնի առաջարկութիւնը, պիտի կատարուի տաճարում, սեղանի վրայ, օրուայ երրորդ ժամին, այն է՝ ճաշից առաջ եւ ծէգից յետոյ, բացի Ծննդեան եւ Աւագ շաբաթ օրուայ պատարագներից, որոնք լինում են երեկոյեան: Մկրտութեան եւ դրոշմի սահմանումների մասին խօսուել է առաջին գլուխներում: Պսակակատարութեան բոլոր պայմանների մասին կխօսուի յետոյ: Հիւանդների օծման մասին պէտք է ասել, որ քահանան այդ խորհուրդը կատարում է միմիայն աղօթքով՝ հիւանդատիրոջ հրաւիրմամբ: Հէնց սկզբից հայոց մէջ չէ մտած իւղով օծելու սովորութիւնը (տես Ա. Գիրք 289, 321): Հաղորդութեան՝ պատարագի¹ մասին կտանք հետեւեալ տե-

¹ Ծանօթութիւն: Պատարագի հիմնադրութիւնը առաքելների ժամանակից է, ժողովում էին հաւատացեալները ամեն օր, բերելով հետները հաց, գինի, պտուղներ, գինին եւ հացը օրհնում էր եւ ապա նստում էին ըստ պատուի աստիճանի, եպիսկոպոս, քահանայ, սարկաւագ, մեծերը, փոքրերը կարգով, վայելում էին սիրոյ երեկոն, սիրոյ ճաշը, ազապը, նախօրէն աղօթելով եւ ձեռքերը լուսնալով: (Вечери побдои у древних християн, 1870, Прав. обзор.): Նրանք կարդում էին սաղմոս, առաքելական թղթեր, նահատակների պատմութիւնը, յետոյ ժողովարարութիւն էին անում աղքատների համար, արգելելով կամ եթէ ներս էին մտած դուրս անելով յայտնի մեղաւոր անձանց, սկսում էին ազապը, հաց ուտելը եւ ապա հաղորդութեան յիշատակը կատարել ըստ Յիսուսի օրինակի: Այս ձեւը տարածուած էր ամեն տեղ, հռոմում կայսրերը երբ արգելեցին ծածուկ ժողովներ կատարելը, նրանք սկսեցին հռոմից դուրս, մասնաւորապէս Երուսաղէմում մեծ բազմութեամբ կատարել: Որովհետեւ հացկերոյթից յետոյ հաղորդութեան կարգը շատ անգամ աղմուկներ էր յարուցանում, այն էլ եկեղեցիներում, ուստի եւ հէնց առաջին դարում, ըստ Օգոստինոսի, Պողոս առաքելը փոխեց այդ կարգը, պատուիրելով ուտել տանը եւ ոչ եկեղեցում, եւ երկրորդ առաջ

կատարել հաղորդութիւնը եւ ապա սկսել սիրոյ երեկոն (Պօղ. Կորնթ. ԺԱ): Կիպրիանոսի, Տերտուլիանոսի, Բարսեղ Մեծի վկայութեամբ, այդ փոփոխութիւնը այսինքն հաղորդութիւնը հացից առաջ անելու կարգը, եղաւ 65 թուից սկսած. իսկ Ափրիկայի եկեղեցիները մի առ ժամանակ էլի շարունակեցին հաղորդութիւնը տալ հացից յետոյ ըստ Յիսուսի օրինակի. իսկ հաղորդութեան, ազապի ժամանակը տարբեր էր ամեն տեղ, սովորաբար կատարում էին երեկոները եւ գիշերը, յետոյ արդէն առաւօտները եւ ճաշի ժամանակ (Տերտուլիանոս). ճաշերը լինում էին կամ եկեղեցում, կամ այն տանը, որտեղ պատարագ էր լինում: Բ դարուց յայտնի է նաեւ նահատակների յիշատակին տրուած ճաշեր-պատարագներ, տարին մի անգամ: Այդ երեկոների համար զանազան աննպաստ լուրեր էին տարածում հեթանոսները՝ իբրեւ անբարոյակաւորութեան վայրեր, իսկ պետութիւնը արգելում էր՝ իբրեւ վնասակար սովորութիւն: Այն կամաց-կամաց վերացաւ եւ առաջացաւ պատարագի այն ձեւը, ինչ որ այժմ ունինք. այս մասին քաղում ենք հետեւեալ գրքերից. Апостольския писурии Восточной церкви. Писурии апост. Павла, Фаддея, Марии и св. Марка. Ал. Петровскій. СПб., 1897 г. Собрание древних писурий восточных и западных, I и II выпуск. СПб., 1874, редакц. Христо. Чтения:

«Առաքելական կարգադրութիւններ»-ի 8-րդ գրքի հեղինակը (Ա գիրք, 49 երես) ասում է, որ Յակոբ Տեառնեղբայրը հիմնեց երեկոյեան, առաւօտեան եւ ցերեկուայ ժամերգութիւնները՝ պատարագի երկրորդ մասը վերագրելով Յովհաննէս Ջեբեղիայի եղբորը: Յակոբի պատարագի մասին յիշում է Եպիփանը († 403) Ե դարուց՝ համարելով նրա պատարագը հին կազմածներից մէկը: Ապա Պօլսի պատրիարք Պրօկլը († 447), Ոսկեբերանի աշակերտը, վկայում է, որ «Յակոբը վիճակով ստացել էր Երուսաղէմի եկեղեցին եւ էր առաջին եպիսկոպոս», հին պատարագ կազմողներից մէկն է, սրա պատարագը եղաւ հիմք Բարսեղի եւ Ոսկեբերանի պատարագներին: Այս մասին վկայում են Աղեքսանդրիայի պատրիարք Մարկոսը, Եփեսոսի եպիսկոպոս Մարկոսը, Վիսսարիոն Նեոկեսարիայի եպիսկոպոսը: Հայոց պատմագիրների մէջ Մովսէս Կաղանկատուացին, Ուխտանէս, Ստեփաննոս Օրբելեան մեծ պատկառանքով են վերաբերում դէպի Յակոբ, իբրեւ հայոց հաւատի սկզբնական հիմնադիր, որ ասել է թէ՝ նրա ժամերգական եւ պատարագի արարողութիւնը ընդունում են սկզբից հայոց մէջ մտած (տես նախորդ գլուխներից՝ նախալուսաւորչեան եկեղեցին): Միաբնակները՝ ղպտիները, մարոնիտները ընդունում են, որ իրանց պատարագը Յակոբինն է: Աստեմանի կարծիքով՝ Երուսաղէմի պատարագը ոչ միայն Երուսաղէմի թեմում, այլեւ համարեա բոլոր արեւելեան երկրներում գործադրում էր. այս պատարագը գործադրուելիս է եղել եւ Արեւմուտքում, սրա կարծիքով՝ Յակոբը պատարագը գրել է ասորերէն, ուրիշները (Րեմոդոտ) ժխտում են այդ, ընդունելով թէ պատարագը գրուած է եղել յունարէն եւ թարգմանուած ասորերէն: Բարսեղ Մեծը († 379) կազմեց պատարագ հների վրայ հիմնուած, որը ամբողջութեամբ մեզ չի հասել, այլ՝ փոփոխութեամբ եւ կտորներով. մինչեւ Բարսեղ գրաւոր պատարագ չի եղել, այլ՝ բերանացի: Սրա պատարագը թարգմանուելով ասորական, ղպտական, հաբէշական, լեզուներով, գործադրում էր Ասորիքում, Ափրիկայում: Բացի Բարսեղի պատարագից կար եւ Ոսկեբերանի († 407) պատարագը, որի իսկականը մեզ չի հասել, վերջինս շատ մնամ է Բարսեղի կազմածին եւ կրճատած դրութեամբ, որ արդիւնք էր ժողովրդի տրամադման, որ պատարագի երկարութեան պատճառով չէր յաճախում եկեղեցի: Այդ գրքում յիշում է եւ Գրիգոր Լուսաւորչի պատարագ, որ գործ էր ածուծ հայաստանում, եւ հայ կաթողիկոսների պատարագ՝ Միսթարեանց գործածածը: Լուսաւորչի պատարագը երեք շրջանի է բաժանում, 1) 300-ից մինչեւ 491 թիւը, երբ ըստ Չամչեանի՝ Բաբգէնի ժամանակ մերժուեց քաղկեդոնականութիւնը (տես Ա գիրք, Դուինի 507 թուի ժողովը, 250 երես), 2) 491-ից մինչեւ Շնորհալի (1166-1173) եւ 3) շրջան՝ Շնորհալուց մինչեւ այսօր (Explication de la messe-Լեզբուսա, 1716): Վերոյիշեալ պատարագները համարում է հեղինակը Երուսաղէմ-Անտիոքեան խումբ, հիմնուած Յակոբ Տեառնեղբայր պատարագի վրայ: Նախալուսաւորչեան շրջանում, ինչպէս ասացինք, երկու լեզուով էր ժամերգութիւնը կատարում հայոց երկրում, Ասորաց արեւելեան կողմերում եւ հարաւային, եւ Յունաց արեւմտեան կողմերում: Լուսաւորիչ բերաւ այն պատարագը որը գոյութիւն ուներ Արեւելքում, այն է՝ Յակոբ Տեառնեղբայր յունական փոփոխութեամբ, այնինչ մինչեւ այդ արեւելեան եւ հայաստանի հարաւային մասում գործ էր ածուծ Յակոբի պատարագը

ղեկութիւնները՝ իբրեւ ծանօթութիւն, որը չէ մտնում իրաւական սահմանների մէջ, քանի որ այդ խորհուրդը կապ ունի միայն խղճի հետ: Քաջանանների իրաւունքն էր քարոզել եւ ուսուցանել, դաստիարակել փոքրերին քրիստոնէական հաւատի մէջ. կապել եւ արձակել, թողութիւն տալով մեղքերին: Քաջանանների տնտեսական գործերում խառնուելը, եկեղեցու գոյքի եւ դրամների հաշիւները վարելը շատ սահմանափակ էր, այդ մասը ամբողջապէս գտնւում էր ժողովրդի ձեռքին: Թէ որքան անզօր էին քաջանանները գիւղի հարուստների, կամ իշխան կոչուած դասակարգի առաջ, եւ ինչպէս ստրկաբար, հլու հնազանդութեամբ կատարում էին դրանց քմահաճոյքները, շատ անգամ մեղանջելով եկեղեցական կարգերի դէմ, այդ երեւում է եւ հէնց այսօր, տե՛ս նաեւ Երիցեանի «Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւն», 343 երես, որ-

ասորական ձեւակերպութեամբ. թէ ինչպէս հաշտեցրեց Լուսաւորիչ այդ երկուսի թեթեւ տարբերութիւնները, յայտնի չէ, միայն գիտենք, որ «Հաւատամք»-ի վերջում աւելացրեց «իսկ մեք փառաւորեսցուք»-ը, այնինչ Արեւելքում «Հաւատամքը» պատարագի մէջ մտաւ Անտիոքի Պետրոս Փուլլոն (438 թ.) եպիսկոպոսի ձեռքով, իսկ Պօլսում՝ 510 թուին: Վրթանէսը այդ երկու տարբերութիւնների համար հրահանգ խնդրեց Երուսաղէմի Մակարիոս եւ վարուեց վերջինիս տուած սահմանադրութեամբ (տե՛ս Ա գ., 405 երես): Յամենայն դէպս հայոց պատարագի, հէնց ժամերգութեան շրջանի բաժանումը սխալ չէ 300-ից մինչեւ Սահակ, Յովհան Մանդակունի, բռնում է 406-490 թուերը, երբ թարգմանիչները ամբողջապէս հայացրին ամեն ինչ, լրացրին Գիւտ եւ Յովհան Մանդակունի եւ տուին այն ժամերգութեան ձեւը, ինչ որ այժմ ունինք: Օծնեցու 719-ին արած ժողովի կանոնները հաստատում են այդ (տե՛ս Ա գ., 285-298 երեսները): Ընդհանրապէս լրացրեց թերութիւնները:

Պատարագի Բ խումբն է «Աղէքսանդրիան» (Ափրիկայի).

Աղէքսանդրիայում յարգի էր Կիւրեղի պատարագը, որ հիմնուած էր Մարկոս աւետարանչի պատարագի վրայ. հաբէշներին «Առաքելական կարգադրութիւնների» մէջ յիշուած պատարագն է, յետոյ արդէն նրանք էլ ընդունեցին Կիւրեղիին (444 թ.), նոյնպէս եւ դպտիները:

Գ խումբն է Միջագետքի պատարագները՝ Թադէոսի եւ Մարիի. նեստորականները կամ քաղղէացիք գործ են ածում «Առաքելոց» կոչուած պատարագը, որ է Թադէոսի եւ նրա ուղեկից Մարիի, որը եղաւ Սելեւկիայի եպիսկոպոս Թադէոսից եւ Աղղէից յետոյ. այս պատարագը շատ հին է եւ նեստորական ոչինչ չունի, շատ պարզ է եւ նախնական ձեւով, սրա մէջ չկայ ընծայաբերումն, վերաբերումն եւ հաւատամքը. Նիլը ասում է. «Այս նշան է յամենայն դէպս խորին հնութեան, նա պարզ է, պատկառելի, բոլորովին ազատ է վերջին գործերի փքումն յաւելումներից եւիւր կազմութեամբ չի կարող յառաջ եկած լինել Կեսարիայի կամ Երուսաղէմի պատարագի տարածումից կամ փոփոխութիւնից», հնութեան կողմից հաւասարեցնում է Յակոբի եւ Մարկոսի պատարագների հետ եւ բնագրի համար աւելացնում, որ յունականի թարգմանութեան հետքեր չունի: Բացի այս պատարագից, նեստորականները ունին Նեստորի պատարագը, տարուայ մէջ 5 անգամ (Դիոդորի, Թէոդորի եւ Նեստորի տօներին). բացի այդ նրանք գործ են ածում Թէոդոր Մոպսուեստացու պատարագը, որ շատ նման է «Առաքելոց»-ին: Արդեօ՞ք նախալուսաւորչեան ասորական մասի Հայաստանում այս Թադէոսի եւ Մարիի պատարագը չէին գործածում. պատարագների համեմատութիւնից միայն հնար կլինի որոշ բան ասել:

Դ խումբն է արեւմտեան պատարագները. բացի յունականի նման պատարագներից այնտեղ կար Պօղոսի ուղեկից Բառնաբասի պատարագը, Մեդիօլանի եպիսկոպոս Ամբրոսիոսի (†397) պատարագն է, որ է Հռոմի. կար եւ Պետրոսի ժամանակներից կազմուած պատարագ, որ գործ էր ածում Իտալիայում: Կային եւ Գելասի Պապի (Ե դար) եւ Գրիգոր Մեծի պատարագները:

տեղ մի որեւէ նայիր պահանջում է հարսնիքատան 20 ոսկի փեսայից, որ թոյլ տայ քահանային պսակը կատարել: Գիւղական եկեղեցիների տնտեսական կառավարութեան մասին տե՛ս յետագայ գլուխները, պատժական եւ դատական խնդիրների մասին նոյնպէս՝ յետագաները: Ծխաբաժանութեան եւ քանակի մասին տե՛ս տնտեսական կառավարութիւնը:

7) Վանական կառավարութիւն

Դ եւ Ե դարերում, ինչպէս տեսանք, բազմաթիւ վանքեր էին կառուցել լի վանականներով՝ Միջագետքում, Կապադովկիայում, Պաղեստինում, Հայաստանում եւ ընդհանրապէս Արեւելքում, մասնաւորապէս Եգիպտոսում, սրա համար Ոսկեբերանը ասում է. «Երկիրքը այնպէս զարդարուած չէ իւր բազմազոյն աստղերով, ինչպէս Եգիպտոսը զարդարուած է եւ փայլում կոյսերի եւ վանականների անթիւ բնակարաններով»: Ոսկեբերանի եւ թէ՛ այլոց վկայութեամբ կուսանոցները զուգընթաց գնում էին վանքերի հետ թէ՛ Եգիպտոսում, թէ՛ Թրակիայում. Թէոդոսի քոյր Պուլսերիան շինեց բազմաթիւ կուսանաց վանքեր: Օգոստինոսի վկայութեամբ՝ կուսանաց վանքերը ոչ միայն անմերձենալի էին երիտասարդների, այլեւ ծերերի համար, որոնց թոյլ էր տրուում միայն կանգնել դարպասների մօտ եւ նուէրներ տալ ու հեռանալ: Վանքերը ունէին կալուածքներ՝ շնորհուած կայսրներից, իշխաններից, որոնք եւ անձեռնմխելի էին համարուում մասնաւոր անձանց նկատմամբ: Վանքերը գտնւում էին առաջնորդների հսկողութեան ներքոյ, որոնք եւ հսկում էին վանականների վարք ու բարքի, նիստ ու կացի վրայ:

Թեմերում գտնւում էին վանքեր, որոնք անմիջապէս ենթարկւում էին մետրոպոլիտին եւ ապա պատրիարքին, կոչւում էին Տերունի (ստաւրոպոլի): Վանքերի մերձակայ հսկողութիւնը յանձնւում էր վանահայրերին, որոնք կոչւում էին հայրեր, արքա, վարդապետ. կուսանաց վանքերինը՝ մայրապետ, նրանք ունէին օգնականներ, տնտեսներ, հանդերձապահներ, դատաւարներ եւ այլն, եւ այլն: Վանահայրերի ընտրութիւնը պատկանում էր եպիսկոպոսին, պատրիարքին՝ իհարկէ եղբայրութեան կամ միաբանութեան համաձայնութեամբ, առանց որի ընտրութիւն չէր կարող լինել: Իսկ մասնաւոր անձինք իրաւունք ունէին վանահայր նշանակել իրանց շինած վանքերում: Վանահայրերի պարտաւորութիւններն էին. 1) ընդունել վանականութեան մէջ անխտիր ամէն դասակարգի մարդկանց՝ ընտրելով արժանաւորը եւ յարմա-

րաւորը, 2) տալ վանականներին աստիճան, նշանակել երգիչներ, ընթերցողներ եւ այլն, 3) միակ կարգադրել վանքի բոլոր գործերը, հսկել բոլոր պաշտօնեաների գործավարութեան վրայ եւ պատասխանատու լինել ամբողջ վանքի կողմից, 4) կառավարել խորհրդով եւ ընդհանուր վճռով բոլոր կալուածքները, գոյքերը, ժողովել նուէրները, դրամները, նիւթեղէնները, 5) հսկել վանական կանոնների անթերի կատարման վրայ, աղօթքների պաշտամունքների լրիւ գործադրութիւնը վրայ:

Հայոց մէջ վանքերը սկսուեցին շինուել Լուսաւորչի օրով, լցուեցին վանականներով, որոնք մեծ մասամբ օտարականներ էին, ահագին զարկ ստացաւ վանականութիւնը Ներսէս Մեծի օրով, շինուեցին կուսանաց վանքեր, յանձնուեցին վանքերին հողեր, կալուածքներ, նուէրներ, մինչեւ իսկ որոշակի տուրքեր եւ հարկեր նշանակուեցին. վանահայրերը մեծ մասամբ օտար էին եւ մեծ իրաւունքներով, կոչւում էին վարդապետ, առաջնորդ, վերակացու. Գինդի համար Բիւզանդ ասում է 230 երեսում. «Այս Գինդը Տարօն գաւառից էր, մեծ Դանիէլի աշակերտ էր եղել, իսկ նրանից յետոյ գլուխ արեղայից, եւ վարդապետ միանձանց, եւ առաջնորդ մենակեցաց, եւ վերակացու վանորէից, եւ ուսուցիչ ամենայն անապատաւորաց, եւ տեսուչ ամենեցուն»: Վանականութիւնը այնքան ուժեղացաւ բարոյապէս, որ սկսեցին եպիսկոպոս, պատրիարք, կաթողիկոս ընտրել այդ շրջանից. եկեղեցու ամբողջեան հիմք համարւում էր վանականութիւնը, մանաւանդ երբ տիեզերական ժողովների պայքարներում նրանք դուրս էին գալիս պաշտպան եւ ջատագով ուղղափառ եկեղեցուն, նրանք խմբերով շրջում եւ քարոզում էին քրիստոնէութիւնը. Սահակ իւր 60 լուակեաց վանականներով շրջում էր Հայաստանի բոլոր անկէճներում եւ կարգաւորում ամէն ինչ: Վանականութեան վարկը բարձրացաւ պատկերամարտութեան ժամանակ, այնքան շատ էին վանականներից եպիսկոպոս ընտրուած անձինք, որ հարց բարձրացաւ, թէ վանականութեան ուխտ անողը, հնազանդութեան, ամուրիութեան, անշահասիրութեան երդումն ընդունողը կարող է ժողովրդի մէջ ապրել, ռոճիկ կամ նուէրներ ստանալ, լինել տներում, կանանց շրջանում, որոնք հակասական էին վանական ուխտի հետ. կարծիքները տարբեր էին, բայց կեանքը գնում էր իւր հոսանքով եւ նոյն ձեւով ընտրութեան ժամանակ առաւելութիւն ստանում էին վանականները: Պօլսոյ 117 եպիսկոպոսներից 57-ը հոգեւորականներից էր ընտրուած, 58-ը՝ վանականներից, 2-ը՝ անորոշ (Твор. омы., 1862 г., О саяе епископско.м в отношешии к монашеству): Հայոց մէջ հէնց ամուսնութիւնը վերանալուց յետոյ, մեծ մասամբ կաթողիկոսներ եւ եպիսկոպոսներ ընտրւում էին կուսակրօններից-վանականներից, բա-

ցառիկ դէպքերում՝ քահանաներից եւ աշխարհականներից: Ե դարու ժողովի կանոններից երեւում է արդէն, որ եպիսկոպոսական աթոռների վրայ նստած անձինք կուսակրօն էին, որ ենթադրել է տալիս, թէ՛ կամ ամուսնացած հոգեւորականները ընտրութեան դէպքում հեռացնում էին կանանց կուսանոցները եւ իրանք կառավարում թեմերը, կամ ուղղակի ընտրւում էին կուսակրօն հոգեւորականներից: Ս. Սահակի կանոնները խստութեամբ արգելում են վանքի եւ եկեղեցու ինչքը եւ ստացուածքը յանձնել կամ պարգեւել ըստ քմահաճոյից իրանց բարեկամներին եւ մերձաւորներին, որ ասել է թէ՛ եկեղեցին միշտ ձգտում էր ունենալ անզաւակ, անամուսին առաջնորդներ, որոնք իսկութեամբ չկարողացին կատարել իրանց սրբազան պաշտօնը յօգուտ ժողովրդի եւ եկեղեցու ու վանքի:

Բ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. Եկեղեցիների և վանքերի փոխառապետությունը¹

Թէ ինչպէս պիտի ապրէին հոգեւորականները, եկեղեցու սպասաւորները, այդ ցոյց տուաւ Յիսուս իւր կեանքով եւ օրինակով, ուր գնում էր, մտնում էր մէկի տունը, Հաց ուտում եւ դուրս գալիս, կամ սպասում էր ունկնդիրներից մէկն ու մէկի հրաւերին, կամ ընդունում էր յօժարակամ նուէրներ, որոնցով հոգալ էր տալիս իւր եւ իւրայինների պէտքերը, եւ մինչեւ իսկ աղքատների. նոյն ձեւով էլ պատուէրներ տուաւ իւր աշակերտներին ապրել ժողովրդի մէջ, քարոզելով եւ շրջելով, առանց մտածելու հացի վրայ. (Ղուկ. է, Ժ գլ., Մատթ. Ժ գլ.): Նոյն ձեւով վարուեցին եւ առաքեալները, ստանում էին յօժարակամ նուէրներ եւ ուտում ու հանգստանում ամէն մի տան, ուր սիրով ընդունում էին եւ հիւրասիրում: Պօղոս առաքեալը շնորհակալութիւն է յայտնում փիլիպեցիներին նրանց ուղարկած նուէրների համար (Փիլ. Դ 10), Փիլիմոնին առաջուց գրով յայտնում է իջեւանելու տեղի համար (Փիլիմ. 22): Իսկ առաջին շրջանում մինչեւ իսկ քրիստոնեայ դարձածները վաճառում էին ամէն ինչ եւ յանձնում առաքեալներին ընտրուած անձանց՝ հոգալու բոլորի կարիքները եւ պէտքերը. (Գործք Բ) առաքեալները նոյնը պատուիրում էին իրանց յաջորդներին, հրահանգելով՝ սեղանի ծառայողը սեղանից ուտի, տաճարի ծառայողը՝ տաճարից (Ա. Կոր. Թ): Առաջին շրջանում քրիստոնեայ-հրէաները հետեւելով Հին Ուխտի կարգերին (Ղեւ. 27 գլ., 30, 32, Թուոց. 18 գլ., 24, 26, 28, 31), տանում էին փող, հաց եւ գինի հաղորդութեան համար, խունկ՝ բուրվառի, ձէթ՝ կանթեղների համար, պաշտամունքից յետոյ, մնացած ուտելիքով կերակրում էին քահանաները, եկեղեցու սպասաւորները եւ ժողովուրդը, աւելին տարւում էր քահանաներին եւ բաժանում աղքատներին: Այդ որոշում է Բ առ. կանոնները: Թէոփիլոս Աղէքսանդրացին իւր 8 կանոնով որոշում է պատարագի մնացորդը հանձնել հոգեւորականներին եւ չունեւորներին: Հոգեւորականների այդ ձեւով սննդուելու վերաբերմամբ խօսում են Յուստինոսը, Տերտուլիանոսը, Առաք. կարգադրութիւնները: Պատարագը, ընծայաբերութիւնը, սիրոյ ճաշերը լինում էին ամէն օր, Պօղոս առաքեալը շատ

գանգատներ լսելով կերութեամբ ժամանակ եղած անկարգութիւնների վերաբերմամբ, որոշեց ընծայաբերութիւնները կատարել միմիայն կիւրակի օրերը (Ա. Կորնթ. ԺԶ), իսկ մի քանի տեղերում նուիրատուութիւնները ժողովում էին ամսէ ամիս (Կիպրիանոսի թուղթ.): Այս ձեւով կառավարւում էր եկեղեցին եւ հոգեւորականութիւնը մինչեւ Դ դարը. այդ դարում, երբ Հռոմում քրիստոնէութիւնը քաղաքացիական կրօն դարձաւ, եկեղեցու եւ նրա պաշտօնեաների ապահովութեան խնդիրը բոլորովին այլ կերպարանք ստացաւ, Կոստանդիանոս Մեծը իրաւունք տուաւ եկեղեցուն ստանալ նուէրներ դրամով, կալուածքով թագաւորներից, իշխաններից՝ կտակի միջոցով. Թէոդորոս եւ ապա Յուստինիանոս որոշեցին՝ անժառանգ անձանց գոյքը եւ ինչքը յանձնել եկեղեցուն. ամէն մի քաղաքում որոշուեց տէրունական հողերից որոշ մասն յատկացնել եկեղեցուն, եւ նրա արդիւնքով ապահովել եկեղեցականների տնտեսական կեանքը (Սոզոմենոս, Ա, Ե): Կոստանդիանոս Մեծը Նիկիայի ժողովին մասնակցող եպիսկոպոսների գնալ-գալու համար հրամայեց բոլոր կուսակալներին, տալ առատութեամբ ամբողջ ճանապարհի ընթացքում նրանց ծախսը, հոգալ պէտքերը արքունական հարկերի հաշուից (Եւսեբիոս, Թէոդորէտ): Յուստինիանոսը հրամայեց, որ իւրաքանչիւր մարդ, որ իւր յիշատակին եկեղեցի է կառուցում, պէտք է անպայման ապահովացնի նրա գոյութիւնը՝ հոգալով եկեղեցու սպասաւորող հոգեւորականների պէտք եղած կարիքները:

Նոյնպէս եւ իրաւունք էր տրւում հոգեւորականներին ազնիւ աշխատանքի միջոցով հայթայթել իրանց ապրուստը՝ առաքեալի օրինակին հետեւելով (Գործք Ի 34): Հայաստանը բոլոր ազգերից առաջ շնորհիւ Լուսաւորչի եւ Տրդատի ընդունելով քրիստոնէութիւնը իբրեւ քաղաքացիական կրօն, հոգ տարաւ ապահովեցնելու եւ եկեղեցիներին, եւ հոգեւորականութեան տնտեսական դրութիւնը. 1) թագաւորական հրամանով յանձնուեցին եկեղեցիներին եւ հոգեւորականներին բոլոր մեհեանների կալուածքները, ոսկէ եւ արծաթի իրեղէնները, 2) թագաւորական հրամանով ամէն մի եկեղեցի ստացաւ հող ի մշտական սեպհականութիւն, 3) մասնաւոր եկեղեցիներ եւ վանքեր շինող իշխանները յատկացնում էին կալուածքներ ի մշտական սեպհականութիւն, 4) Լուսաւորչի եւ Տրդատի կարգադրութեամբ թէ եկեղեցիները եւ վանքերը եւ թէ հոգեւորականները ստանալու էին ամէն մի տնից յօժարակամ եւ պարտաւորական տուրք, 5) եկեղեցիները իրաւունք ունէին փողով գնելու կալուածքներ, 6) եկեղեցիները իրաւունք ունէին կտակով ստանալու շարժական եւ անշարժ գոյք, մասնաւոր անժառանգութեան դէպքերում, 7) գոնէ մինչեւ Ե-Զ դարը կաթողի-

¹ Изложение канонических постановлений... Христ. чтение, 1865 г.

կոսները եւ առաջնորդները ունէին սեպհական ժառանգական գիւղեր եւ հողեր:

1. Եկեղեցիների առաջին ապահովողը եղաւ Տրդատ թագաւորը, որը հրամայեց մեհեանների ոսկին ու արծաթը եւ կալուածքները յանձնել եկեղեցիներին. այս մասին ունինք Ագաթանգեղոսից վկայութիւններ: «Եւ զգաստակերտն (Անահատին պատկանող) հանդերձ գետնովքն եւ սահմանօք նուիրեցին եկեղեցւոյ ի սպասաւորութիւն» (ՃԸ): Նոյնպէս եւ Անի ամրոցինը. «Եւ զաւանն ամրաւն հանդերձ ի ծառայութիւն եկեղեցւոյ նուիրէին». «Եւ զգանձս երկոցուն մեհենացն աւարեալ ժողովեալ, ի նուէր սուրբ սպասու եկեղեցեաց Աստուծոյ թողին տեղօքն հանդերձ» (ՃԹ): «Եւ զգիօղն ամ գաստակերտօքն եւ գետնովքն հանդերձ սահմանօքն յանուն Աստուծոյ նուիրէին» (ՃԹ): «Շինեցին կազմեցին զտեղիսն (վկայարանսն) եւ զարդարեցին ոսկի եւ արծաթի կանթեղամբ լուցելովք, եւ լապտերաւք վառելովք, եւ աշտանակօք բորբոքելովք»: «Նոյնպէս եւ զոսկին եւ զարծաթն եւ զկտաւան փութով կուտէին առ դուրս հնձանին... եւ այդ ամենայն (հրամայում է Լուսաւորիչ) ի սպաս փառաւորընկալ սեղանոյն ի քահանայապետին կացելոյ» (433 երես): Յունաց Կոստանդիանոս Մեծի տուած ընծաները, բոլորը՝ ոսկի, արծաթ, յանձնեցին եկեղեցիներին. «Եւ բերէին զպարգեւս բերեալս անդատին, զոսկին եւ զարծաթն, եւ զպատուական կարասին, ի նուէրս սպասու Աստուծոյ եկեղեցւոյն եւ ի տունս նուիրաց սրբոց վկայիցն դնէին, նաեւ զտուեալ զոսկի սպասս կայսերն ի նոյն հանգիստ սրբոցն դնէին» (506 երես, ԱԳ):

2. Տրդատ հրամայեց բոլոր աւանների եւ գիւղերի եկեղեցիներին հող հատկացնել հոգեւորականութեան ապահովութեան համար՝ կարգադրելով, որ աւանը տայ եկեղեցուն 7 ծխի հող, իսկ ագարակները (գիւղերը)՝ 4. «Սոյնպէս եւ թագաւորն յամենայն իշխանութեան իւրում առհասարակ՝ զրեաց չորս չորս հողս յամենայն յագարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եւթն եւթն երդոյ հող, ի ծառայութիւն սպասաւորութեան եկեղեցւոյ նուէր պտղոյ Տեառն մատուցանէր» (443 երես, ԱԳ): Այդ կարգադրութիւնը տեւեց մինչեւ Պապ թագաւորը, որը քիչացրեց հողերի քանակութիւնը. «Եւ հատ եւս յարքունիս Պապ թագաւոր զհող եկեղեցւոյն, զոր տուեալ էր թագաւորին Տրդատայ առ մեծաւն Գրիգորիւ քահանայապետին ի սպաս պաշտաման եկեղեցւոյ ընդ ամենայն երկրին Հայոց: Զի յեւթն հողոյն զհինգն հատանէր յարքունիս, եւ գերկուսն միայն թողոյր երկուս հողս: Եւ ըստ հողոյն թողոյր երկուս երկուս առ գեւղ մի երէց եւ մի սարկաւագ, եւ զայն ի սպասաւորութիւն կացուցանէր յիս ի ծառայութեան զեղբարս եւ զորդիս երիցանցն

եւ սարկաւագաց» (Բիւզ., 194 երես): Եղիշէն յիշում է, որ Վասակը «օրէցօր եկեղեցիների բռնիքը շատացնում էր» (Գ, 81 երես):

3. Մասնաւոր անձինք ապահովեցնում էին իրանց կառուցած եկեղեցիները թէ կենդանութեան ժամանակ, թէ մահուան դէպքում՝ կտակների միջոցով: Դեռեւս Ե դարում, ինչպէս վկայում է Ղազար Փարպեցին, Վահան Մամիկոնեանը եւ եղբայրները ոչ միայն նուէրներ էին տալիս էջմիածնի կաթողիկէի վանքին, այլեւ բռնի, կանոնաւոր եւ ժամանակին: Մխիթար Գօշին պահողը, վանքին օգնողը եւ ամէն պակասութիւն հոգացողն էր խնամակալ իշխանը: Բագրատունեաց, Արծրունեաց թագաւորները, Սիւնեաց իշխաններով գիւղերով կտակներ էին անում եւ կալուածքներով նուէրներ տալիս: Ստեփաննոս Օրբելեանը (ԺԳ դար) այդպիսի կտակների շատ փաստեր է բերում. «Կամաւն Աստուծոյ ես Սուփան՝ Սիւնեաց իշխան, շինեցի զՄաքենոցաց եկեղեցիս եւ անխնայաբար զարդարեցի պատուական սպասուք եւ Աստուածային կտակարանօք, եւ ետու զսեփական տեղն մեր ի սա, որ ընդ անուան եկեղեցւոյն Աստուածածին ասի, ամենայն սահմանօք, լերամբ եւ դաշտիւ, եւ ետու որս ձկանց զԲողաշէն սեղանոյն եւ եօթն հարիւր դրամ ի դեղկանայ գետոյ զապալէն, երկու հարիւր դրամ ի կաթկայ, 350 յԱնմեռէն, որ լինի 1250 դրամ, ետու եւ 5 կուղպակ ի յԱնի եւ 5 այգի յԵրեւան եւ հինգ հարիւր առու այգի ի գիւղաքաղաքն Գառնի, եւ 2 այգի յԵղիկիս... ետու եւ ջուրս եզանց եւ ջուս զուարակաց եւ անդեայս եւ հօտս ոչխարաց» (131 երես):

Նոյն ձեւով Փիլիպպէ Սիւնեաց իշխանը 844 թուին նուիրում է Տաթեւ գիւղի վանքին «ամենայն սահմանօք, լերամբ եւ դաշտիւ, այգօքն եւ ընկուզենօք, մարգագետնովք եւ ջաղացանով եւ որ ինչ համօրէն սահմանք են...» այն պայմանով, որ ոչ ոք իրաւունք չունենայ «հեռացուցանել, մի՛ վաճառել, մի՛ փոխել, մի՛ գրաւական դնել, այլ որ եկեղեցւոյ սպասաւորք լինին իշխան լիցին ամենայն սահմանացն... վայելեցէք ցգալուստն Քրիստոսի»: Փառաւոր է 906-ի կտակը Տաթեւու վանքի նաւակատեաց տօնին հայոց թագաւորի, կաթողիկոսի կնքով եւ վկայութեամբ. «Ահա այս իսկ են սահմանք զոր մեք ոտիւք մերովք կոխեալ եւ աչօք մերովք տեսեալ եւ ձեռօք մերովք նշանեալ՝ առանց զրկութեան եւ յափշտակելոյ գրեցաք եւ կնքեցաք մատանեալ մերոյ արքայիս եւ կաթողիկոսիս եւ մեր իսկ» (168 երես):

4. Եկեղեցիները եւ վանքերը հողերը ձեռք են բերում նաեւ դրամով, գնելով. դրա բազմաթիւ փաստերը կարելի է գտնել իմիջիայլոց եւ Ս. Օրբելեանի պատմութեան մէջ, նոյնպէս եւ այդ հաստատութիւնների «ղապալաների» մէջ, որոնք ձեռագրերով գտնւում են հին գործերի մէջ:

5. Վանքերի եւ եկեղեցիների արդիւնքների աղբիւրներից գլխաւորն է յօժարակամ նուէրներ, տուրքեր, պտուղներ, տասանորդներ, խաչահամբոյրներ: Բիւզանդ. 218 երեսում յիշում է Մանուէլ սպարապետի տուածների մասին. «Բազում մասունս յընչից իւրոց տայր եկեղեցիս եւ ի վկայանոցս, եւ բազում գանձս տայր ցքահանայապետսն եւ ապա մեռանի»: Աշոտ Ա-ի համար յիշատակում է Յովհաննէս կաթողիկոս 80 երեսում. «Այլ եւ ի ձեռս հայրապետին (Գէորգ) հաւատայր զլիակատար գանձարանացն մթերս՝ եւ զերամակս ձիոց եւ զգասակս անդէոց եւ զհօտս ոչխարաց, ամենեւին բաշխել յեկեղեցիս ուղղափառաց ի նուիրումն պատարագին սրբութեամբ»:

Բացի նուէրներից կային եւ նշանակած տուրքեր, որոնք պարտաւոր էր ժողովուրդը վճարել: Ներսէս Մեծը 2000-աչափ վանքերից զատ շինեց բազմաթիւ օտարանոցներ, աղքատանոցներ, ուրկանոցներ, որոնց պահպանութեան համար որոշ գիւղերի վրայ տուրքեր նշանակեց. Սահակը, թարգմանելով Լուսաւորչի կանոնները պտղի եւ տասանորդ տուրքերի վերաբերմամբ, պարտաւորական դարձնելով հրամայեց գործադրել իբրեւ Լուսաւորչաւանդ կարգ: Փաւստոսն ասում է Պապի համար. «Եւ զկարգս պտղոյն եւ զտասանորդացն՝ որ ի նախնեացն կարգեալ սովորութիւն էր տալ յեկեղեցին, վասն այնորիկ հանէր հրաման ընդ աշխարհ, զի մի՛ ոք տացէ» (92 երես):

Փարպեցու թղթից երեւում է կամաւոր տուրքերի եւ նուէրների տալու ձեւը եւ քանակը. «Բայց երեք եղբարքն էլ սիրում էին Ա. Կաթողիկէի վանքը ընծաներ եւ ամէն հարկաւոր բաներ նուիրելով, որոնցից ամէն մէկի տուածը յայտնի էր եւ գրով մնաց վանքում, եւ ճշմարիտ որ Տիրոջը կամքի յատարողները դրանք եղան: Որովհետեւ... դրանք եղան քո խօսքի հրամանը կատարողները, առանձին առանձին, իրենց կամեցողութեամբ վանքի պտղաբերութիւնը հատուցանելով»: «Իսկ ինչ որ կարգել էին ինձ տարեկան տէր Ներսէսը եւ Հրահատը՝ կերակրի, հանդերձի եւ ձիու համար, յայտնի է, նոյնպէս եւ Տիրոջը եղբորորդիներից նշանակուածը, այն էլ դեռ հերիք էր լինում ինձ, եւ երբեմն իմ աւելորդներից վանքի պէտքերի համար էր գործ դրւում»: Թէ իւրաքանչիւր գիւղ պարտաւոր էր հարկ ու կամաւոր տուրք տալ եկեղեցիներին, վանքերին եւ հոգեւորականութեան, այդ երեւում է եւ յետագայ դարերի գրողների յիշատակութիւններից, որոնցից կարելի է յիշել Սիւնեաց աշխարհի պատմագիր Ստեփաննոս Օրբելեանի (ԺԳ դար) 12 գաւառների 677 առաջ բերած գիւղերի ցուցակը եւ ամէն մի գիւղի տալիք հարկի քանակը Տաթեւու վանքին. «Սիւնեաց երկոտասան գաւառաց հարկը եկեղեցւոյ ըստ հին սահմանին այս են. Ա. Ծղուկը

գաւառ (այժմեայ Սիսիան). Նորիք 12. Տաթեւ 10. Յուր 6. Ծացարտ 10. Խովիտ 8. Տաշու 5. Հարժիք 10. Արիտ 6. ...» եւ այլն: Այժմ նոյն գիւղերը ինչպէս եւ բոլոր այլ թեմերի գիւղերը տալիս են նոյն տուրքերը՝ պտղեղէն, ցորեն, գարի, իւղ, ձու, աղ: Սուրբ Սահակին վերագրած կանոններում մանրամասն գրուած է, թէ մատաղներից, տուրքերից ո՞ր բաժինը պիտի հասնի քահանաներին, ո՞ր բաժինը՝ եկեղեցիներին (քահանայից) եւ ո՞ր բաժինը՝ վանքերին (տե՛ս մանրամասն Ա. Գիրք, 368 երես): Վանքերը սկզբից հէնց իրանց ապահովեցրին կալուածքներով, դրամով եւ շարժական այլ կոյքերով, անասուններով: Էջմիածինը ունէր 15 գիւղ, Ս. Կարապետի վանքը՝ 12 գիւղ, որոնցից մէկը ուներ 1040 հեծեալ, 840 աղեղաւոր, 680 տիգաւոր, 280 պարսաւոր: Տաթեւու վանքը ունէր մօտ 30 գիւղ, ահագին անտառներ, Գիւտայ վանքը՝ 5 գիւղ, 1000 արջառ, 12000 ոչխար, 700 ուղտ, 600 ձի, 400 էջ եւ 170 կատեպան այգիների համար: Խոթայ վանքը ունէր 150000 դեփադին անտառ եւ արօտատեղի: Նոյնպէս եւ միւս վանքերը:

6. Կաթողիկոսները եւ առաջնորդները նախկին վեց դարերում ունէին սեպհական գիւղեր, կալուածքներ, որոնք յետոյ դարձան սեպհականութիւն կաթողիկոսարանի, որ է՝ Մայր Աթոռի, եւ առաջնորդարանների:

Լուսաւորչից մինչեւ Սահակ կաթողիկոսութիւն արաւ Պարթեւական տոհմը, որի կալուածքները 15 գիւղ էին կազմում եւ մեծ մասամբ գտնւում էին Տարօն գաւառում, այդ գիւղերի արդիւնքով ապրում էին թէ կաթողիկոսները, թէ նրանց ընտանիքները եւ թէ ամբողջ իրանց տոհմը: Բիւզանդ. ասում է Գ. Գլխում. «Իսկ սոցա (Գրիգոր եւ Արիստակէս) պատրաստեցան տեղիք բնակութեան եւ շիրիմք հանգստեան մեծին Գրիգորի՝ ի Դարանաղեաց գաւառին, ի գիւղն որ անուանեալ կոչի Թորգան եւ սրբոյն Արիստակեսայ որդւոյ նորա՝ յեկեղեաց գաւառի, ի Թիլն աւանի, ի կալուածս Գրիգորի՝ հօրն իւրոյ»: Յովհաննէս կաթողիկոսը 59 երեսում մինչեւ իսկ գրում է. «Այս գիւղ (Արամոն) սեպհական էր տան կաթողիկոսարանի նախքան զչարչարանս սրբոյն Գրիգորի յարքայէն Տրդատայ նմա իսկ հոգեցատուր պայմանաւ ընձեռեալ, որոյ եւ յետ կար վճռան պահի մինչեւ ցայսօր ժամանակի»: Բիւզանդ. Դ, 97 երեսում մինչեւ կաթողիկոսարանին յատկացնում է ոչ թէ 15 գիւղ, այլ 15 գաւառ՝ «Այրարատ, Դարանաղէ, Եկեղեաց, Տարօն, Բզնունիք, Ծոփք, եւ որ ընդ մէջ նոցա եւ որ շուրջ գնդօք»: «Թաղեցին ի բռն գեւղն հայրապետին Ներսէսի, որում անունն Ամօքն կոչի» (225 երես): Լուսաւորչից այդ գիւղերի կառավարիչ նշանակել էր Դանիէլ քորեպիսկոպոսին: «Վերակացու եւ գլխաւոր եկեղեցեաց նա-

ընդ տարի է, որ մեր տան քահանայն Տէր Յակոբի օջախն է եղեալ եւ այժմ նրա ժառանգ Տէր Գաբրիէլին ենք ճանաչում...» (տե՛ս «Ամենայն Հայոց կաթ.»., Երիցեանի): Վերոյիշեալ ժողովի կանոններից պարզ երեւում է, որ Հայոց եկեղեցիները ունէին սեպհական հոգեր, մնացած Տրդատի կարգադրութեամբ մինչեւ է, Ը դարերը, որպիսի հոգերին ժառանգաբար տիրում էին քահանաները, որոնք ամէն ճիգը գործ էին դնում իրանց որդիներին քահանայ ձեռնադրելով թողնել իրանց տոհմի մէջ որդէ ցորդի այդ հոգերը: Վերջերումս քահանաների արդիւնքը կազմում են՝ պսակադրամ, նշանադրամ, կննքադրամ, թաղմահարկ, գերեզման օրհնէքի հարկ, տնօրհնէքի հարկ, կալօրհնէքի հարկ (կալամուտ), այգեհնձանի օրհնէքի հարկ, գանձանակադրամ, կողոպուտ, մատաղներից կաշի եւ երի եւ այլն: Ներսէս Ե սահմանեց, որ իւրաքանչիւր 80 տուն ունենայ մի քահանայ, որ կարողանայ այդ արդիւնքներով ապրել: Գէորգ Դ սահմանեց բազմամարդ գիւղերի ամէն մի 100 տան մի քահանայ, իսկ փոքր գիւղերում՝ մի-մի քահանայ: Էջմիածնի Սինոդը ռուսահայոց գիւղական եկեղեցիների համար որոշել էր՝ ամէն մի համախօսական կազմող ծխական ժողով պարտաւոր էր գրաւորապէս խոստանալ որոշ չափով հող յատկացնել ընծայացու անձին ցմահ՝ ճրիապէս, տալով պետական գանձարանին պատկանելիք հարկերը եւ կոռ ու բեկարը: Նախկին կարգը Տրդատի ժամանակից, որով տրւում էր ազարակների եկեղեցիներին 7 ծխի հող, գիւղերին՝ 3 ծխի հող, գոյութիւն ունէր մինչեւ Թ, Ժ դարերը, այդ թուերից յետոյ ժառանգական քահանայութիւնը սեպհականացրեց եկեղեցական հոգերը եւ դարձրեց քահանայական տան սեպհականութիւն, որով եկեղեցիները զրկուեցին սեպհական հոգերից: Ռուսաց տիրապետութեան օրով, երբ ազնուականների եւ վանքերի հոգերի չափումն սկսուեցին, քահանայական հին տները մէջ ընկան իբրեւ հողատէրեր եւ խնդրեցին հողաչափներին իրանց հողերը ազնուականների հողերի իրաւունքներով չափել իրանց վրայ, այդպէս էլ եղաւ, եւ նախկին եկեղեցիներին պատկանող հողաբաժինները շատ տեղեր պետական օրէնքի ոյժով դարձան վերջնական սեպհականութիւն հին քահանայական տների: Այժմ ընդհանուր սովորութիւն է դարձել գիւղերում ընծայացուին յատկացնել ճրի մի գլխի հող, կամ մի ծխի հող ցմահ վայելելու, իսկ քահանայի որդւոց տրուած հողերից իբրեւ հասարակութեան անդամ պահանջել համահաւասար միւսներին հարկ: Ծխական քահանաների թէ ընտրութեան եւ թէ ապահովման խնդիրը կանոնաւոր մշակման ենթարկուեց Մկրտիչ Ա-ի ժամանակ՝ 1901 թուին, առանձին յանձնաժողովի ձեռքով, որի կազմած կանոնադրութիւնը տպուեց «Արարատի» 1902-ի

թուի համարներից մէկում ի փորձ, բայց վերջնական դրական հաստատութիւն չստացաւ:

Վանքերի եւ Մայր Աթոռի տնտեսական ապահովութիւնը հիմնուած է այժմ գլխաւորապէս սեպհական գիւղերի, հոգերի, անտառների արդիւնքների վրայ: Մայր Աթոռի նախկին նուիրակութիւնը վերացել է, այժմ ստանում է կանոնաւորապէս ռուսահայոց թեմերից հոգեբաժին, պսակահարկ, պտղի (ցորեն, գարի, իւղ, ձու, աղ) եւ մասնաւոր նուէրներ: Պարսկաստանի եւ Տաճկաստանի թեմերի արդիւնքը գնում է իրանց կեդրոնական վարչութեան պահպանութեան վրայ, իսկ Էջմիածնի անունով նուէրները եւ գանձանակադրամները ուղարկւում են Մայր Աթոռ, այս արդիւնքները կոչւում են ընդհանուր անուամբ աթոռահասներ:

Տաճկաստանում դրամական բոլոր հաշիւները գտնւում է թաղական խորհրդի ձեռքում, ռուսահայոց եւ պարսկահայոց մէջ՝ ընտրեալ երեցփոխի ձեռքում, որոնք առանց ծխական ժողովի ոչինչ չեն կարող անել: Իւրաքանչիւր գաւառակ ունի իւր գործակալը, որ հսկում է բոլոր գաւառակի եկեղեցիների բարեկարգութեան վրայ, նախկին քորեպիսկոպոսների պաշտօնով. նա տալիս է պսակի հրամանը ծխական քահանաների վկայականի վրայ յենուած, ժողովում է աթոռահաս արդիւնքները, պտղի, պսակադրամ, հոգեբաժին: Գործակալները ենթարկւում են հոգեւոր կառավարութիւններին եւ կամ կոնսիստորիաներին: Տաճկահայաստանում թաղական խորհուրդը հաշուետու է գաւառական ժողովի առաջ:

Վանքերի հսկողութիւնը յանձնուած է վանահայրերին, որոնք կառավարում են բոլոր վանքական հոգերը, դրամները եւ գործերը եւ հաշիւ տալիս բարձր իշխանութեան: Վանահայրերի եւ մայրապետների ընտրութիւնը լինում էր վանական միաբանութեան համաձայնութեամբ եւ կաթողիկոսի ու Պօլսոյ կեդրոնական վարչութեան հաստատութեամբ: Ռուսահայոց մէջ Գէորգ Դ-ից սկսած վանականութիւնը համարուեց մի դասակարգ, որ իրաւունք չունի սեպհականութիւն ունենալու եւ մահից յետոյ իւր ազգականներին թողնելու ստացուածքը: Տաճկահայոց մէջ այդպիսի որոշումը պետական օրէնքի միջոցաւ տեղի չունեցաւ:

Հներում մեծ մասամբ վանքերում նստում էին առաջնորդ եպիսկոպոսները, կամ փոխանորդ եպիսկոպոսներ, որոնք անսահման տէր էին իրանց վանքերի կալուածական եւ այլ արդիւնքների. միւս վանքերը, ուր առաջնորդներ չէին նստում, նրանք նոյնպէս անմիջապէս գտնւում էին իրանց առաջնորդների կարգադրութեան տակ, իսկ առաջնորդներ-

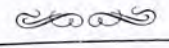

չին Սայր
ունը

գընթացա-
ց խնամա-
ներից բա-
Ա դարում
ւում: Եկե-
թիւն ստա-
ր մէջ այդ
ականապէս
ի. գլխում
կե-
հարցն իւ-
թիւնն, զոր
աղաքին՝ ի
սան զատու-
ն օրկանոցս
կամ եղեւ
ցին յիւրա-
զդարմանսն
: Բոլոր գիւ-
ցներ, օտա-
ր, մարմնա-
ես): Ներսէս

Հաստատութիւններին կախուածութիւնը, իւրաքանչիւրի իրենց հետեւում էին կայսրների օրինակին: Թէոդոսի կինը՝ Եւդոկիան, իւր հաշուով աղքատանոց շինեց, ուր 400 ծերունիներ էին պատասպարւում: Թէոդոս եւ իւր քոյր Պուլխերիան բազմաթիւ հիմնարկութիւններ հաստատեցին Պոլսում: Աչքի էր ընկնում Յուստինիանոսի կառուցած մեծ շինութիւնը անկաբ ծերունիների համար, առանձին եկեղեցիով: Բարսեղ՝ Մեծ զարկ տուաւ այդ հիմնարկութիւնների բազմապիւն, իւր ամբողջ եկամուտը եւ ունեցուածքը տալիս էր այդ հաստատութիւնների պահպանման: Ոսկեբերանը ամենամեծ պարտականութիւնը հոգեւորականների վերաբերմամբ՝ համարում էր այդպիսի հիմնարկութիւնների համար աշխատելը եւ դրանց խնամելը:

Ներսէսից յետոյ շարունակուեց այդ հաստատութիւնների գոյութիւնը մինչեւ Արշակունեաց անկումը, Շահապիվանի ժողովի կանոններից երեւում է, որ պատժապարտներին ուղարկում էին ուրկանոցները մէկից մինչեւ տասն տարի աղալու այդ անկար մարդկանց համար ալիւր, ձաւար պատրաստելով: Վարդանանց պատերազմից յետոյ, արաբացւոց արշաւանքների ժամանակ, երբ երկիրը ալէկոծ դրութեան մէջ էր, շատ դժուար էր այդպիսի հաստատութիւնները պահպանել մէջ էր, շատ դժուար էր այդպիսի հաստատութիւնները պահպանել մինչեւ յայտօր օտաւանոց, հիւրանոց, աղքատներին օգնող, ծերերին սննդող եւ խնամող: Դրանց մնացորդներից է Պոլսոյ Ս. Փրկչեան հիւանդանոցը մի քանի մասերով, որոնք են. 1) հիւանդանոց, 2) ծերանոց, 3) անկելանոց, 4) որբանոց, 5) ուսանողների հարկ, 6) մոմատուն, տարեկան 1800-ի չափ հիւանդների խնամատարութեամբ:

ընդ աջ թեւ կազմում էին տեղական իշխանները, մինչեւ իսկ վճռական ձայնով (տե՛ս Ա գ., Սահակի կանոնները, 332, 369): Թէ առաջնորդները վանքական արդիւնքներից որ մասը պիտի բաժին հանէին Մայր Աթոռին, անորոշ է, թողնուած էր իւրաքանչիւրի կամքին:

Բ. Բարեգործական հիմնարկությունների կառավարությունը

Եկեղեցիների եւ վանքերի սկզբնաւորութեան հետ զուգընթացաբար ընթացել է աղքատների, տնանկների, այրեաց եւ սրբոց խնամատարութիւնը. առաքելոց ժամանակից հանգանակած նուէրներից բաժին էին հանում կարօտեալներին, այդ հոգատարութիւնը Ա դարում յանձնւում էր ընտրեալ անձանց, որոնք սարկաւագ էին կոչւում: Եկեղեցին կազմակերպութիւն ստանալուց յետոյ, կանոնաւորութիւն ստացաւ եւ այդ բարեգործական ճիւղի կառավարութիւնը: Մեր մէջ այդ հիմնարկութիւնները բազմացան, կանոնաւորուեցին, նիւթականապէս ապահովուեցին Ներսէս Մեծի ժամանակ: Խորենացին Գ. Ի. գլխում այսպէս է գրում Ներսէսի համար. «Ի Բիւզանդեայ դարձեալ ի Կեսարեայ, եւ եկեալ ի Հայս, զամենայն կարգս ուղղութեանց հարցն իւրոց նորոգեաց, այլեւս առաւել եւս, քանզի զբարեկարգութիւնն, զոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքին՝ ի սմա նկարագրէ»: «Յայտ արարեալ զպատէհս պատէհս տեղիսն զատուցանել՝ շինել աղքատանոցս, եւ ի ժողովել զախտաժէտս եւ զօրկունս եւ զմարմնակարս եւ զամենայն ցաւոտս, եւ նոցուն կարգեցին օրկանոցս եւ դարմանոց եւ ռոճիկս, եւ պատանս աղքատաց... եւ սոյն կամ եղեւ ամենայն սուրբ ժողովոյն, զի այնպիսիքն միայն նստեալ լիցին յիւրաքանչիւր կայեանս, եւ մի ելանել ի մուրոյն տառապանս... զդարմանսն եւ զպիտոյսն վճարեսցին ամենեքեան» (Բիւզանդ., 46 երես): Բոլոր գիւղերում, ըստ Բիւզանդի, շինեց հիւանդանոցներ, օտարանոցներ, օտարատուններ. անկեղանոցներում ժողովուեցին կոյրեր, կաղեր, մարմնահարներ, խուլեր, համրներ, կարօտեալներ (Բիւզ. 65, 194 երես): Ներսէս այդ հիմնարկութիւնները բաժանեց գիւղերի, քաղաքների վրայ, որոնց պարտաւորութիւններն էին՝ հասերով, տուրքերով, նուէրներով ապահովեցնել այդ հիմնարկութիւնների տնտեսական կացութիւնը. գիւղացիք տալիս էին հաց, շոր, խմիչք, մատաղներից բաժին եւ այլն, իսկ հոգեւոր իշխանութիւնը պատիժների մէջ մտցրեց՝ «տալ յօգուտ այդ հիմնարկութիւնների որոշ գումար իբրեւ պատիժ» (տե՛ս Շահապիվանի ժողովի կանոնները): Դրանց բոլորի հսկողութիւնը յանձնեց Ներսէս 4-5 հոգու, Խաղին, Շաղիտային, Եպիփանին, Եփրեմին եւ Գինդին

(Խոր. Բ, Ի): Ներսէս այդ կարգերը բերաւ Պօլսից, Յունաց աշխարհից: Յունաց կայսրները Կոստանդիանոսից սկսած նուիրում էին այդպիսի հաստատութիւններին կալուածներ, դրամներ, բարձրաստիճան անձինք հետեւում էին կայսրների օրինակին: Թէոդոսի կինը՝ Եւդոկիան, իւր հաշուով աղքատանոց շինեց, ուր 400 ծերունիներ էին պատսպարւում: Թէոդոս եւ իւր քոյր Պուլխերիան բազմաթիւ հիմնարկութիւններ հաստատեցին Պօլսում: Աչքի էր ընկնում Յուստինիանոսի կառուցած մեծ շինութիւնը անկար ծերունիների համար, առանձին եկեղեցիով: Բարսեղ՝ Մեծ զարկ տուաւ այդ հիմնարկութիւնների բազմանալուն, իւր ամբողջ եկամուտը եւ ունեցուածքը տալիս էր այդ հաստատութիւնների պահպանման: Ոսկեբերանը ամենամեծ պարտականութիւնը հոգեւորականների վերաբերմամբ՝ համարում էր այդպիսի հիմնարկութիւնների համար աշխատելը եւ դրանց խնամելը:

Ներսէսից յետոյ շարունակուեց այդ հաստատութիւնների գոյութիւնը մինչեւ Արշակունեաց անկումը, Շահապիվանի ժողովի կանոններից երեւում է, որ պատժապարտներին ուղարկում էին ուրկանոցները մէկից մինչեւ տասն տարի աղալու այդ անկար մարդկանց համար ալիւր, ձաւար պատրաստելով: Վարդանանց պատերազմից յետոյ, արաբացւոց արշաւանքների ժամանակ, երբ երկիրը ալէկոծ դրութեան մէջ էր, շատ դժուար էր այդպիսի հաստատութիւնները պահպանել վանքերից դուրս. վանքերը շարունակեցին լինել մինչեւ այսօր օտարանոց, հիւրանոց, աղքատներին օգնող, ծերերին սննդող եւ խնամող: Դրանց մնացորդներից է Պօլսոյ Ս. Փրկչեան հիւանդանոցը մի քանի մասերով, որոնք են. 1) հիւանդանոց, 2) ծերանոց, 3) անկեղանոց, 4) որբանոց, 5) ուսանողների հարկ, 6) մոմատուն, տարեկան 1800-ի չափ հիւանդների խնամատարութեամբ:

Գ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՕՐԷՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ¹

Եկեղեցու օրէնսդրական իրաւունքի աղբիւրն է եկեղեցու հիմնադիրը՝ Քրիստոս, որի պատուէրը եւ առաքեալներին տուած իրաւունքը թէ՛ ով ձեզ կլսէ՝ ինձ կլսէ (Մատթ. Ժ եւ ԻԸ 20), հիմք դրեցին եկեղեցու ապագայ օրէնսդրական իրաւունքին: Առաքեալները Յիսուսի պատուէրներին հետեւելով՝ սկսեցին ամէն տեղ իրանց լսողներին, ժողովրդականներին պատուէրներ տալ, կանոններ սահմանել նրանց համար, պարտաւորեցնելով եկեղեցիներին ղեկավարուել այդ կարգերով իբրեւ հաստատուած օրէնքներով (Գործ. ԺԵ):

Առաքեալները իրանց յանձնուած օրէնսդրական իրաւունքով սահմանեցին. 1) եկեղեցականների ընտրութեան, ձեռնադրութեան կարգը (Ա Տիմ. Գ, Տիմ. Ա), 2) քահանայապետութեան կարգը (Ա Կորնթ. ԺԱ), 3) եկեղեցական կառավարութեան կարգը (Ա Պետ. Գ, Ե), 4) ամուսնութեան մէջ մտնելու կարգը (Եփ. Ե, Ա Կորնթ. Է), 5) խառն ամուսնութեան կանոնը (Ա Կորնթ. Է 12-17), 6) ամուսնալուծութեան կարգը (Ա Կորնթ. Է 10-11), 7) եկեղեցականների եւ մարմնաւոր իշխանութեան յարաբերութեան կարգը (Հռովմ. ԺԳ), 8) եկեղեցական դատական իրաւունքի կարգը (Ա Կորնթ. Զ):

Առաքեալները տալով այս կարգերը հաւատացեալներին, յորդորում էին ճշտութեամբ կատարել, իսկ որոնք չէին յօժարուում հնազանդել դրանց, նրանք համարուում էին եկեղեցուց խզուած, մերժուած (Բ Թեաղ. Գ):

Առաքեալներից այդ իրաւունքը յանձնուեց իրանց յաջորդներին եւ հետեւորդներին՝ այն ձեւով, ինչ ձեւով, որ իրանք էին սահմանում, այսինքն ո՛չ անհատական կամքի արտայայտութեամբ, այլ ժողովական: Աւելի պարզ ասած, ո՞վ էր օրէնսդրական մարմինը՝ անհատը, եկեղեցու հովիւը, թէ՞ առաքեալների ժողովը եւ ապա եկեղեցական ժողովը: Այդ հարցի լուծումը տեսնում ենք հէնց առաքեալների ժամանակ, որոնք ընդհանուր ժողով կազմեցին եւ ընդհանուր խորհրդակցութեամբ որոշեցին Հին Ուխտի ծէսերը պարտադիր չհամարել հաւատացեալների համար, այլ միմիայն Նոր Ուխտի պատուէրները, ժողովիս վճիռը իբրեւ պարտաւորական կարգադրութիւն առաքեալները ցրուելով գործադրում էին իրանց շրջանի ամէն կողմերում (Գործք.

ԺԵ): Նախնական եկեղեցին այդ կարգը ամենայն ճշտութեամբ գործադրում էր, իւրաքանչիւր մի սահմանադրութիւն օրէնք դառնալուց առաջ ենթարկւում էր եկեղեցական ժողովի քննադատման եւ համաձայնութեան: 419 թուին Կարթագենի ժողովը Կելեստինա Հռոմայ Պապին ուղղած թղթում, ուր խօսւում է պապերի օրէնսդրական միապետական ձգտումների դէմ, գրում է. «Ո՞վ կհաւատայ, որ Աստուած մէկին միայն կկամենայ ներշնչել արդար դատելու իրաւունքը եւ ժողովում գումարուած բազմաթիւ սրբազան անձինքներին կբացասի այդ խնդրում» (Knutza nraosa):

1) Այսպիսով երեւում է, որ առաքելադիր օրէնք է համարւում միմիայն ժողովին յատկացնել եկեղեցու օրէնսդրական իրաւունքը եւ ո՛չ որեւէ անհատի, եկեղեցու պետին:

2) Այս օրէնքին չի կարելի հակասական համարել օտար եւ ազգային սուրբ հարց կանոնները, որոնք առանց ժողովի են արուել եւ ընդունուել բոլորի կողմից, որովհետեւ քրիստոնեայ հոգեւորականութիւնը եւ եկեղեցիները այդ ձեւով հրատարակուած կանոնները համարել են եկեղեցու ոգուն համապատասխան եւ աւանդութեան համեմատ, առանց որեւէ շեղման ժողովական սահմանադրութիւններից, մանաւանդ եւ այս պիտի ի նկատի ունենալ, որ սուրբ հարց եղական կանոնները միշտ մշակուել եւ գրուել են եթէ ոչ ժողովով, գոնէ եպիսկոպոսների եւ այլ խորհրդակիցների աջակցութեամբ եւ մասնակցութեամբ: Մինչեւ այժմ լինում են միշտ կաթողիկոսական կարգադրութիւններ, որոնց հնազանդում են բոլոր հաստատութիւնները, եւ այդ չի հակասում ժողովական-օրէնսդրական սկզբունքին. ինչո՞ւ. ա) որովհետեւ կաթողիկոսական կարգադրութիւնները չեն դուրս գալիս այն գծած սահմանից, որ դրել են մեր նախկին ժողովները, նոր կարգերը կամ միմիայն յիշեցնում են նախկինները, կամ ըստ ժամանակի եւ հանգամանքի՝ փոփոխութեան են ենթարկում վարչական, պատժական եւ ձեւական կողմերը, բ) ոչ մի կաթողիկոսական կարգադրութիւն չի յաւակնել շեղել առանց ժողովի՝ նախնեաց աւանդից: Ներսէս Ե-ի օրով, երբ իւր յիմնամեայ բարեկամներ եւ ջերմեռանդ ազգասէր Լազարեանները դիմեցին նրան՝ խնդրելով թոյլ տալ ամենայարգելի պատճառներից ստիպուած ազգակցական չորրորդ աստիճանի ամուսնութիւն, կաթողիկոսը սաստիկ նեղացաւ, յարաբերութիւնը խզեց նրանց հետ: Երբ աղերսանք աղերսանքի ետեւից թափեցին առ ոտս կաթողիկոսի, նա պատասխանեց, որ ինքն թէեւ կաթողիկոս է, բայց առանց ազգային ժողովի կարգադրութեան ոչինչ չի կարող անել. եւ որովհետեւ այդպիսի խնդրի համար ժողով անելը հնարաւոր չէ, ուս-

¹ О церковном законодательстве, Хр. чт., 1865 г.

տիեւ եթէ Պօլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքները ժողովներ կ'զուժարեն, էջմիածնի Սինոդը միաբանական ժողով կ'զուժարեն եւ իրանց համաձայնութիւնը կտան, այն դէպքում թոյլ կարող է տալ միայն մի պսակը (Լազարեանները 2 քոյր տալիս էին երկու քրոջ որդոյ)։ Երբ Լազարեանները պատրիարքների համաձայնութիւնը գրաւոր հասցրին Ներսէսին, վերջինս պատասխանեց՝ դրանց ձայնը նշանակութիւն չունի, պէտք է ժողովների գրաւոր համաձայնութիւնը բոլորի ստորագրութեամբ ինձ հասնի։ Եւ մինչեւ վերջն էլ այդ համաձայնութիւնը չտուաւ, թէեւ Աստրախանի Մատթէոս եպիսկոպոսը ծածուկ պսակեց։ Ներսէս Ե-ի արարմունքը ցոյց տուաւ, թէ մեծ հայրապետը որքան մեծ եւ անփոփոխելի նշանակութիւն էր տալիս՝ ժողովի միմիակ օրէնսդրական իրաւունք ունենալուն եւ ոչ մի հովուապետի՝ կաթողիկոսի կամ պատրիարքի չվերագրելով այդ իրաւունքը, հաստատում էր այդ բարձր սկզբունքը։ Որով եւ պարզում է կաթողիկոսական կարգադրութիւններ հրատարակելու հարցի չհակասելը այդ սկզբունքին, քանի որ Ներսէս Ե ունէր բազմաթիւ կանոններ հրատարակած (Ա գիրք, 421-441) եւ նա գիտէր, որ հրատարակութիւնները միմիայն հաստատութիւն են նախնեաց կարգերի։

3) Եկեղեցին ընդունում է եւ քաղաքական իշխանութեան օրէնսդրական իրաւունքը եկեղեցու վերաբերմամբ, երբ պետական սահմանումները չեն հակառակում եկեղեցու նուիրական սկզբունքներին։ Լուսաւորչի ժամանակից եկեղեցու կանոնները զուգընթաց քաղաքացիական օրէնքների հետ գործադրւում էին Հայաստանում համազօր ուժով, նոյնիսկ առաւելութիւն եւ արտօնութիւն էր տրւում առաջիններին։ Նոյն ժամանակուայ տիեզերական եկեղեցին ընդունում էր քաղաքական օրէնսդրական իրաւունքը այն չափով, ինչ չափով եկեղեցու կեանքը շփւում էր հասարակական-քաղաքացիականի հետ, ընդհանուր կարգապահութեան, բարեպաշտութեան, հրամանների գործադրման, հաւատքի պաշտպանութեան խնդիրներում, որոնք հարկաւ եկեղեցու կանոններին համապատասխան էին։ Լուսաւորչից յետոյ, Վարդանանց ժամանակ, ազգային ընդհանուր ժողովը Շահապիվանում, բացառիկ հանգամանքներից ստիպուած, պատիժների դործադրման իրաւունքը յանձնեցին հոգեւորականներին, մինչեւ իսկ մահուան դատապարտութեան։ Հետագայ դարերում եկեղեցական ազգային ժողովը միշտ, համարեա մինչեւ 1800 թիւը, եղել է բացառապէս օրէնսդիր մարմին, եւ եթէ մուծել է մահմետական տիրապետութեան օրով պետական օրէնքներից կարգադրութիւններ, այդ՝ ստիպուած

ժամանակի հոսանքից, անհրաժեշտ փոփոխութեան կարիքից, որոնք հարկաւ չեն եղել հակառակ եկեղեցու սկզբունքներին։

Տիեզերական ժողովները հետագայ դարերում մինչեւ եկեղեցիների բաժանումը (Ժ դար) վարուել են ընդհանուր սկզբունքով։ Հայոց երկիրը եւ ասիական մի քանի ազգութիւններ ընդունել են միմիայն առաջին երեք տիեզերական ժողովների օրէնսդրական իրաւունքը, մերժելով Դ, Ե, Զ, է կոչուած տիեզերական ժողովների նոյնպիսի իրաւունքը։ Տիեզերական ժողովը ընդհանուր եկեղեցիների վերաբերմամբ կարող է համարուել հանրական օրէնսդիր մարմին այն դէպքում, երբ իւրաքանչիւր անկախ եկեղեցու ներկայացուցիչ կմասնակցի տիեզերական ժողովում եւ իւր ստորագրութեամբ համաձայնութիւն կտայ ժողովի որոշումներին, իհարկէ որքան որ ընդհանուր ժողովի որոշումը կհամապատասխանի իւր անկախ եկեղեցու սկզբունքներին եւ գրաւոր իրաւանց (տե՛ս նախընթաց 2 կէտը)։

Տիեզերական այդ ժողովներին պետութիւնը միշտ աջակցել է, աշխատել է ամէն կերպ եկեղեցու ինքնուրոյնութեան, բարգաւաճման եւ բարեգարդութեան համար, կայսրները հաստատում էին այդ ժողովների որոշումները եւ հրամայում էին գործադրել։ Այդ ժողովներից յետոյ յունա-հռոմէական կայսրները շատ անգամ առանց ժողովի հրատարակում էին եկեղեցական կանոններ եւ պատուիրում կատարել իբրեւ օրէնք, եթէ նրանց հրատարակածները համապատասխան էին լինում եկեղեցու սահմանադրութիւններին՝ կատարւում էին առանց դժկամութեան։ Հռոմայ եկեղեցին բաժանումից յետոյ բոլորովին բացառիկ դիրք ստեղծեց օրէնսդրական խնդրի վերաբերմամբ. պապերը ո՛չ միայն թոյլ չէին տալիս ընդունելու ժողովի օրէնսդրական իրաւունքը, այլեւ մերժում էին որեւէ մի պետութեան մասնակցութիւնը այդ հարցում, համարելով իրանց Քրիստոսի փոխանորդներ՝ նրանք դարձան եկեղեցու միակ օրէնսդիր հովուապետ, որպիսի վերաբերմունքը կաթողիկ աշխարհը վերջերումս ընդունեց իբրեւ հաւատոյ դաւանանք։ Պապը կարող է ժողով հրաւիրել եւ հարցերը ժողովով որոշել, բայց առանց ժողովի, ինքն իւր իրաւունքն է համարում օրէնքներ սահմանել իբրեւ ծայրագոյն օրէնսդիր թէ՛ հաւատոյ դաւանութեան եւ թէ՛ վարչական կազմակերպութեան վերաբերեալ։ Բողոքական եկեղեցում ընդհանրապէս օրէնսդրական իրաւունքը պատկանում է թագաւորին։ Ռուսաց մէջ Պետրոս Մեծի շնորհիւ եկեղեցին ենթարկուեց նոր վարչական կազմակերպութեան, կայսրը համարուեց գլուխ եկեղեցու եւ բարձր օրէնսդրական իրաւատէր։ «Բոլոր օրէնսդրական կարգադրութեան սկզբնական հիմունքը եղել է, ասում է Սօկոլովը՝ Մեծն Պետրո-

սի արած այդ կարգադրութեան վրայ խօսելով, դարձնել եկեղեցական իշխանութիւնը Ռուսաստանում պետական կառավարութեան մի ծառայողական գործիք՝ իւր նպատակներին հասնելու համար, եւ հաւասարացնել եկեղեցական իշխանութիւնը պետութեան միւս վարչական հաստատութիւններին, ենթարկելով նրանց նոյն կերպարանքին եւ տալով նոյն տիպը» (II). օճօՅ., 1870 չ.): Հայոց եկեղեցին ռուսական տիրապետութեան ներքոյ ստացաւ այն կերպարանքը, ինչ որ ռուսականը՝ Պետրոս Մեծից սկսած:

Տաճկահայաստանում եւ Պարսկահայաստանում մնաց նախկին հիմունքների վրայ: Յամենայն դէպս Հայոց եկեղեցու օրէնսդրական ընդհանուր իրաւունքը առաջուայ նման, չնայելով իւր այժմեայ զանազանատեսակ քաղաքական կերպարանքին, պատկանում է համազգային եկեղեցական ժողովին:

Եկեղեցական օրէնսդրութեամբ կազմւում են երկու տեսակ օրէնքներ. ա) դաւանաբանական եւ բ) վարչական՝ ներքին ու արտաքին:

Դաւանաբանականը՝ ինչպէս վերեւ նկատեցիք, իրանց հիմունքներով, սկզբնաւորութեամբ հաստատուած եւ ընդունուած են տիեզերական եւ մեր ազգային ժողովներով, նորից քննութեան չենթարկուող եւ անփոփոխ են:

Վարչականը՝ եկեղեցու ներքին եւ արտաքին կառավարութեան են վերաբերում. ներքին ասելով հասկացւում է՝ ժամերգութեան, ծէսերի կատարման եւ ներքին՝ կարգապահութեան կանոններ, իսկ արտաքին՝ հոգեւորականների միմեանց հետ ունեցած յարաբերութեան, կառավարուելու ձեւերը, դատելու, պատժելու, դատաւարելու կանոններ:

Սահմանուած կարգերը պարտաւորական են թէ հոգեւորականների եւ թէ աշխարհականների համար. սրանք ազատուած են այդ կարգերին ենթարկուելուց, երբ. ա) հինը կորցնում է իւր ոյժը նոր կարգադրութեամբ, բ) երբ հին կանոնները ժամանակին համապատասխան չլինելով՝ բոլորովին անգործադրելի են դառնում յետագայ ժամանակներում (օրինակ՝ հաւատուրացների, ապաշխարանքի կանոնները):

Դ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԱՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

1) Եկեղեցական դատի հիմունքները¹

Եկեղեցին, ունենալով օրէնսդրական իրաւունք, ունի եւ օրէնքները գործադրելու իրաւունք յանցաւորների եւ զանցառուների նկատմամբ: Իւրաքանչիւր յանցանք պիտի նախօրէն քննուի, պարզուի, յանցաւորի վրայ ապացուցուի եւ ապա ենթարկուի դատապարտութեան:

Ինչպէս եւ եկեղեցական կառավարութիւնը յանձնուած է եկեղեցական մարմնին որոշ հիմունքներով, այնպէս էլ դատելը եւ պատժելը կազմելով եկեղեցու կառավարութեան մասերից մէկը, ենթարկւում է եկեղեցու իրաւասութեան նոյն հիմունքներով: Դատելու իրաւունքը եկեղեցին ստանում է Յիսուսից, որը առաքեալներին պատուիրեց, թէ՛ «Եթէ մեղիցէ քեզ եղբայր քո, երթ յանդիմանեա զնա, յորժամ դու եւ նա միայն իցէք, եթէ լուիցէ քեզ, շահեցար զեղբայրն քո: Ապա թէ ոչ լուիցէ քեզ, առ ընդ քեզ միւս եւս կամ երկուս, զի ի բերանոյ երկուց եւ երից վկայից հաստատեսցի ամենայն բան: Իսկ եթէ եւ նոցա ոչ լուիցէ, ասասցիք յեկեղեցւոյ, ապա եթէ եւ եկեղեցւոյն ո՛չ լուիցէ, եղիցի քեզ իբրեւ զհեթանոսն եւ զմաքսաւորն: Ամէն ասեմ ձեզ, զոր կապիցէք յերկրի, եղիցի կապեալ յերկինս, եւ զոր արձակիցէք յերկրի՝ եղիցի արձակեալ յերկինս» (Մատ. ԺԸ գլ.): Նոյն կրկնում է Յովհաննէս (Ի գլ.) «Առէք Հոգի Սուրբ, եթէ ումեք թողուցուք զմեղս, թողեալ լիցի նոցա, եթէ զուրուք ունիցիք, կալեալ լիցի»: Նոյնը երեւում է Պօղոս առաքեալի գրած թղթերից հաւատացեալներին, մասնաւորապէս Բ Կորնթ. Ժ գլ. «Վասն այնորիկ զայս ի հեռուստ գրեմ, զի մի՛ յորժամ եկից, սաստկութեամբ վարեցայց ըստ իշխանութեանս»: Առաքեալները Յիսուսի տուած կապելու եւ արձակելու իրաւունքը յանձնեցին իրանց յաջորդներին, իբրեւ եկեղեցու պաշտօնեաների: Այսպիսի ձեւով դատելու եւ արձակելու իրաւունքը ուղղակի ներքին է, հոգեկան եւ բարոյական, նա կապ չունի արտաքին իրաւաբանական դատական ձեւերի եւ պարգեւների հետ, որպիսի են քրէական եւ քաղաքացիական պատժական օրէնքները, այդ ձեւով դատողը գործ ունի միմիայն մեղադրուածի կամ աւելի լաւ ասած՝ մեղք գործողի հոգու հետ, խղճի հետ. որքան

¹ Основание цер. суда., Прав. соб., 1858. О формах и началах дух. суда. Хр. чт., 1870.

Եկեղեցին, ունենալով օրէնսդրական իրաւունք, ունի եւ օրէնքները գործադրելու իրաւունք յանցաւորների եւ զանցառուների նկատմամբ: Իւրաքանչիւր յանցանք պիտի նախօրէն քննուի, պարզուի, յանցաւորի վրայ ապացուցուի եւ ապա ենթարկուի դատապարտութեան:

Ինչպէս եւ եկեղեցական կառավարութիւնը յանձնուած է եկեղեցական մարմնին որոշ հիմունքներով, այնպէս էլ դատելը եւ պատժելը կազմելով եկեղեցու կառավարութեան մասերից մէկը, ենթարկւում է եկեղեցու իրաւասութեան նոյն հիմունքներով: Դատելու իրաւունքը եկեղեցին ստանում է Յիսուսից, որը առաքեալներին պատուիրեց, թէ՛ «Եթէ մեղիցէ քեզ եղբայր քո, երթ յանդիմանեա զնա, յորժամ դու եւ նա միայն իցէք, եթէ լուիցէ քեզ, շահեցար զեղբայրն քո: Ապա թէ ոչ լուիցէ քեզ, առ ընդ քեզ միւս եւս կամ երկուս, զի ի բերանոյ երկուց եւ երից վկայից հաստատեսցի ամենայն բան: Իսկ եթէ եւ նոցա ոչ լուիցէ, ասասցիք յեկեղեցւոյ, ապա եթէ եւ եկեղեցւոյն ո՛չ լուիցէ, եղիցի քեզ իբրեւ զհեթանոսն եւ զմաքսաւորն: Ամէն ասեմ ձեզ, զոր կապիցէք յերկրի, եղիցի կապեալ յերկինս, եւ զոր արձակիցէք յերկրի՝ եղիցի արձակեալ յերկինս» (Մատ. ԺԸ գլ.): Նոյն կրկնում է Յովհաննէս (Ի գլ.) «Առէք Հոգի Սուրբ, եթէ ումեք թողուցուք զմեզս, թողեալ լիցի նոցա, եթէ զուրուք ունիցիք, կալեալ լիցի»: Նոյնը երեւում է Պօղոս առաքեալի գրած թղթերից հաւատացեալներին, մասնաւորապէս Բ Կորնթ. Ժ գլ. «Վասն այնորիկ զայս ի հեռուստ գրեմ, զի մի՛ յորժամ

մնաց նախկին
օրէնսդրական
սլոժմեայ զանա-
մ է համազգա-

տեսակ օրէնք-
արտաքին:

նց հիմունքնե-
ն տիեզերա-
նթարկուող եւ

լարութեան են
թեան, ծէսերի
հսկ արտաքին՝
թեան, կառա-
կանոններ:

եւորականնե-
ն այդ կար-
յժը նոր կար-
ապատասխան
այ ժամանակ-

եկեղեցին, ունենալով օրէնսդրական իրաւունք, ունի եւ օրէնքները
գործադրելու իրաւունք յանցաւորների եւ զանցառուների նկատմամբ:
Իւրաքանչիւր յանցանք պիտի նախօրէն քննուի, պարզուի, յանցաւո-
րի վրայ ապացուցուի եւ ապա ենթարկուի դատապարտութեան:

Ինչպէս եւ եկեղեցական կառավարութիւնը յանձնուած է եկեղե-
ցական մարմնին որոշ հիմունքներով, այնպէս էլ դատելը եւ պատժելը
կազմելով եկեղեցու կառավարութեան մասերից մէկը, ենթարկւում է
եկեղեցու իրաւասութեան նոյն հիմունքներով: Դատելու իրաւունքը
եկեղեցին ստանում է Յիսուսից, որը առաքեալներին պատուիրեց, թէ՝
«Եթէ մեղիցէ քեզ եղբայր քո, երթ յանդիմանեա զնա, յորժամ դու եւ
նա միայն իցէք, եթէ լուիցէ քեզ, շահեցար զեղբայրն քո: Ապա թէ ոչ
լուիցէ քեզ, առ ընդ քեզ միւս եւս կամ երկուս, զի ի բերանոյ երկուց
եւ երից վկայից հաստատեսցի ամենայն բան: Իսկ եթէ եւ նոցա ոչ
լուիցէ, ասասջիք յեկեղեցւոյ, ապա եթէ եւ եկեղեցւոյն ո՛չ լուիցէ, եղի-
ցի քեզ իբրեւ զհեթանոսն եւ զմաքսաւորն: Ամէն ասեմ ձեզ, զոր կա-
պիցէք յերկրի, եղիցի կապեալ յերկինս, եւ զոր արձակիցէք յերկրի՝
եղիցի արձակեալ յերկինս» (Մատ. ԺԸ գլ.): Նոյն կրկնում է Յովհաննէս
(Ի գլ.) «Առէք Հոգի Սուրբ, եթէ ումեք թողուցուք զմեզս, թողեալ լի-
ցի նոցա, եթէ զուրուք ունիցիք, կալեալ լիցի»: Նոյնը երեւում է Պո-
ղոս առաքեալի գրած թղթերից հաւատացեալներին, մասնաւորապէս
Բ Կորնթ. Ժ գլ. «Վասն այնորիկ զայս ի հեռուստ գրեմ, զի մի՛ յորժամ
եկիք. սաստկութեամբ մարեգայտ ոստ եկեալսք Բուսնս»: Առաքեալները

Իւրաքանչիւր յանցանք պիտի նախօրէն քննուի, պարզուի, յանցաւորի վրայ ապացուցուի եւ ապա ենթարկուի դատապարտութեան:

Ինչպէս եւ եկեղեցական կառավարութիւնը յանձնուած է եկեղեցական մարմնին որոշ հիմունքներով, այնպէս էլ դատելը եւ պատժելը կազմելով եկեղեցու կառավարութեան մասերից մէկը, ենթարկուում է եկեղեցու իրաւասութեան նոյն հիմունքներով: Դատելու իրաւունքը եկեղեցին ստանում է Յիսուսից, որը առաքեալներին պատուիրեց, թէ՛ «Եթէ մեղիցէ քեզ եղբայր քո, երթ յանդիմանեա զնա, յորժամ դու եւ նա միայն իցէք, եթէ լուիցէ քեզ, շահեցար զեղբայրն քո: Ապա թէ ոչ լուիցէ քեզ, առ ընդ քեզ միւս եւս կամ երկուս, զի ի բերանոյ երկուց եւ երից վկայից հաստատեսցի ամենայն բան: Իսկ եթէ եւ նոցա ոչ լուիցէ, ասա՛ւրք յեկեղեցւոյ, ապա եթէ եւ եկեղեցւոյն ո՛չ լուիցէ, եղիցի քեզ իբրեւ զհեթանոսն եւ զմաքսաւորն: Ամէն ասեմ ձեզ, զոր կապիցէք յերկրի, եղիցի կապեալ յերկինս, եւ զոր արձակիցէք յերկրի՝ եղիցի արձակեալ յերկինս» (Մատ. ԺԸ գլ.): Նոյն կրկնում է Յովհաննէս (Ի գլ.) «Առէք Հոգի Սուրբ, եթէ ումեք թողուցուք զմեզս, թողեալ լիցի նոցա, եթէ զուրուք ունիցիք, կալեալ լիցի»: Նոյնը երեւում է Պօղոս առաքեալի գրած թղթերից հաւատացեալներին, մասնաւորապէս Բ Կորնթ. Ժ գլ. «Վասն այնորիկ զայս ի հեռուստ գրեմ, զի մի՛ յորժամ եկից, սաստկութեամբ վարեցայց ըստ իշխանութեանս»: Առաքեալները Յիսուսի տուած կապելու եւ արձակելու իրաւունքը յանձնեցին իրանց յաջորդներին, իբրեւ եկեղեցու պաշտօնեաների: Այսպիսի ձեւով դատելու եւ արձակելու իրաւունքը ուղղակի ներքին է, հոգեկան եւ բարոյական: Նա կապ է ունի պատգամին եղբայրս հոգեկան ձեռքով եւ ձեռքով եւ

Իւրաքանչիւր յանցանք պիտի մարտնչուի, պարգուի, յանցանք
րի վրայ ապացուցուի եւ ապա ենթարկուի դատապարտութեան:

Ինչպէս եւ եկեղեցական կառավարութիւնը յանձնուած է եկեղե-
ցական մարմնին որոշ հիմունքներով, այնպէս էլ դատելը եւ պատժելը
կազմելով եկեղեցու կառավարութեան մասերից մէկը, ենթարկուած է
եկեղեցու իրաւասութեան նոյն հիմունքներով: Դատելու իրաւունքը
եկեղեցին ստանում է Յիսուսից, որը առաքեալներին պատուիրեց, թէ՝
«Եթէ մեղիցէ քեզ եղբայր քո, երթ յանդիմանեա զնա, յորժամ դու եւ
նա միայն իցէք, եթէ լուիցէ քեզ, շահեցար զեղբայրն քո: Ապա թէ ոչ
լուիցէ քեզ, առ ընդ քեզ միւս եւս կամ երկուս, զի ի բերանոյ երկուց
եւ երից վկայից հաստատեսցի ամենայն բան: Իսկ եթէ եւ նոցա ոչ
լուիցէ, ասասջիք յեկեղեցւոյ, ապա եթէ եւ եկեղեցւոյն ո՛չ լուիցէ, եղի-
ցի քեզ իբրեւ զհեթանոսն եւ զմաքսաւորն: Ամէն ասեմ ձեզ, զոր կա-
պիցէք յերկրի, եղիցի կապեալ յերկինս, եւ զոր արձակիցէք յերկրի՝
եղիցի արձակեալ յերկինս» (Մատ. ԺԸ գլ.): Նոյն կրկնում է Յովհաննէս
(Ի գլ.) «Առէք Հոգի Սուրբ, եթէ ումեք թողուցուք զմեզս, թողեալ լի-
ցի նոցա, եթէ զուրուք ունիցիք, կալեալ լիցի»: Նոյնը երեւում է Պո-
ղոս առաքեալի գրած թղթերից հաւատացեալներին, մասնաւորապէս

սրտանց լինի զղջումը, որքան անկեղծ լինի մեղք խոստովանուելը, այնքան էլ քիչ կլինի պատիժը եւ դիւրին արդարանալը: Արձակել մէկին նշանակում է ընդունել մեղանշողին կատարելապէս զղջացած եւ ազատած խղճի խայթից, նա դառնում է արդար եւ անարատ: Այսպիսի հոգեկան անարատ վիճակ առաջ է գալիս այն դէպքում, երբ մեղանշողը իւր յօժար կամքով, ներքին խայթից ստիպուած տանջւում է եւ ցանկութիւն է յայտնում անպայման ազատուելու այդ հոգեմաշ դրութիւնից, խոստանալով այլեւս չմեղանշել: Այսպիսի ձեւով ձեռք բերած հոգեկան մաքրութիւնը պիտի հաստատուած լինի անկեղծ, անարատ հաւատքի վրայ, որի վրայ եւ Յիսուս կառուցեց իւր եկեղեցին: Այստեղից առաջանում է այն, որ եկեղեցու, այսպէս ասած, ներքին դատական իրաւունքի հիմք կազմում են հետեւեալ էական կէտերը. 1) անկեղծ հաւատք, 2) Յիսուսի պատուէրը՝ «կապեցէք եւ արձակեցէք», եկեղեցուն տուած, 3) առաքեալներին եւ յաջորդներին շնորհուած «առէք Հոգի Սուրբ...» (Յովհ. Ի գլ.) իրաւունքը, որով արձակողը պիտի լինի քահանայագործելու իրաւունք ստացած, այսինքն՝ օծուած: Նոյն պատուէրը նոյն ոգով տալիս է Պօղոս առաքեալը Տիմոթէոսին. «Վասն որոյ յիշեցուցանեմ քեզ արծարծել զշնորհսն Աստուծոյ, որ են ի քեզ ի ձեռնադրութենէ Իմմէ» (Ա Տիմոթ. Ա գլ., 6): Կապելու եւ արձակելու դատը բարոյական լինելով, ներքին աշխարհի հետ կապուած, քան արտաքին պայմանների, հիմնուած լինելով միմիայն քրիստոնէական հաւատքի վրայ, արձակողը Հոգոյն Սրբոյ ստացած շնորհքով է արդարացնում մեղանշողին, այդ հիմքով այսպիսի դատը կոչւում է ներքին, քանի որ դատի հետեւանքը այն է՝ զղջումը, մնում է բոլորի համար գաղտնի, մեղանշողը զղջաց սրտով, թէ ոչ, արդարացաւ, թէ ոչ, այդ մնում է իրան խղճին եւ Աստծուն: Շատ պարզ է, որ այսպիսի դատի ենթարկուել կարող է միմիայն քրիստոնեան, եւ այն քրիստոնեան, որ հաւատում է, իսկ ո՛չ քրիստոնեան եւ անհաւատը «կապելու եւ արձակելու» սահմանից բոլորովին դուրս են:

Եկեղեցու արտաքին համարուած դատաստանը բոլորովին տարբեր է, նա արտաքին աշխարհի հետ գործ ունի հաւատացեալ հասարակութեան, քահանայագործող անձանց վարքի, բարքի, յարաբերութեան, եկեղեցու պատուէրների կատարման հարցերով է զբաղւում, նա արդէն հասարակական դատաստան է: Արտաքին դատի հիմքը կազմում է Յիսուսի պատուէրը՝ եղբօր մեղանշելու դէպքում, որ եկեղեցու անդամը պիտի առանձին յանդիմանի մեղաւոր եղբօր, եթէ վերջինս կզղջայ, երկու վկայի ներկայութեամբ պիտի յանդիմանի մեղաւորին, եթէ նրանց էլ չլսի, պիտի յանդիմանուի բոլոր եկեղեցու (հաւատա-

ցեալ) առաջ, իսկ եթէ այս վերջին միջոցն էլ չազդի յանցաւորի վրայ, վերջինս զրկւում է եկեղեցուց եւ դառնում է իբրեւ հեթանոս (Մատթ. ԺԸ 15-18): Պօղոս առաքեալը իւր թղթերում նոյն ձեւով պատուէրներ է տալիս Տիմոթէոսին եւ Տիտոսին (Ա Կորն. Ե, 2, 5):

Թէ ներքին եւ թէ արտաքին դատաստանի դէպքերում եկեղեցին դատելու իրաւունք տալիս է միմիայն այն անհատներին, որոնք քրիստոնեայ են եւ անդամ եկեղեցու: 1) Հաւատի վերաբերեալ խնդիրներում դատելու իրաւունք չունին նրանք, որոնք եկեղեցուց հեռացրուած են եւ քրիստոնեայ չեն (Եփեսոս, 1 կանոն) (Պօլս. 6 կ., 126 եր.): 2) Դատաստանը այն ժամանակ է օրինաւոր համարւում, երբ դատը եւ վճիռը կատարւում են եկեղեցական կանոնների հիման վրայ (Նիկիայի 5 կ., Եփես. 5): 3) Դատաստանը լինում է հոգեւոր իշխանաւորների ձեռամբ, մասնաւորապէս եպիսկոպոսի (Նիկ. 5, Բ առ. 37): 4) Դատերը կատարւում է հոգեւոր վարչութիւնը, ով կղբի մարմնաւոր իշխանութեան՝ կպատժուի (Պօլ. 6 կ., Ա գիրք, 126): Վերոյիշեալ կէտերով ղեկավարուող դատարանը օրէնքների եւ կանոնների հիման վրայ քննում էր հասարակական կեանքում պատահած անկանոն երեւոյթները, գտնում էր յանցաւորներին, որոշում էր երեւած փաստերի հիման վրայ յանցանքների աստիճանները, յանցաւորների մեղաւորութեան չափը եւ նշանակում էր դրանց համապատասխան պատիժապաշխարանք՝ յանցանքը եւ մեղքը սրբելու համար: Դատաստանը արդար կատարելու համար անհրաժեշտ է, որ նախնական քննութիւնը լինի բազմակողմանի, անաչառ. նախնական քննութիւնից թէեւ չէ կախուած դատաւորների վճիռը, բայց նա կազմում է հիմքը: Բացի այդ դատաստանը լինում է դռնբաց, դատաւորների, մեղադրողի եւ մեղադրեալի ներկայութեամբ եւ հարց ու փորձով, որպէսզի վճիռը կայացնելու, փաստերի դասաւորութիւնը եւ յանցանքի պարզորոշութիւնը կանոնաւոր լինի արտայայտած եւ մեկնաբանած: Որովհետեւ դատաստանը ունի մեծ բարոյական նշանակութիւն թէ յանցագործի նկատմամբ, թէ շրջապատողների՝ իբրեւ խրատ միւս հաւատացեալների առմամբ, ուստի եւ նա պիտի կանգնած լինի բարոյական բարձրութեան վրայ, նա չպիտի ենթարկուի քմահաճոյքի, կամայականութեան, զանազան անձանց կրքերի, այլ լինի անկախ, հեռու անձնական յարաբերութիւններից, չենթարկուի եպիսկոպոսի կամ այլ նախազահի ճնշման. նոյն ձեւով պիտի վարուեն եւ անդամները վճիռը կայացնելիս եւ յանձնեն ում որ հարկն է ի կատար ածելու առանց յետաձգման:

2) Եկեղեցական դասի առարկան, այն է՝ յանցանքը եւ մեղքը

Յանցանք առհասարակ համարւում է օրէնքի խանգարումը գիտակցութեամբ ի վնաս ուրիշներին. եկեղեցական յանցաւոր համարւում է եկեղեցու կանոնները խանգարողը, նրա սահմանած կարգեր չկատարողը. եկեղեցու որոշումների դէմ բարոյապէս մեղանշելը համարւում է մեղք, մեղանշողը՝ մեղաւոր: Նախկին դարերից սկսած մեղք եւ յանցանք համարւում էին.

- 1) հաւատուրացութիւնը,
- 2) հեթանոսի եւ հրէայի ծէսեր եւ կարգեր կատարելը,
- 3) աղանդաւոր եւ հերձուածող դառնալը,
- 4) անտարբերութիւն դէպի հաւատը,
- 5) մոլեռանդութիւն հաւատի մէջ,
- 6) կախարդութիւնը իւր բոլոր տեսակներով,
- 7) եկեղեցու օրհնած անօթների գողանալը,
- 8) եւ գործածութիւնը:

Մեղքեր քահանայազործութեան դէմ

- 1) Մարմնաւոր իշխանութեան միջոցով հոգեւորական լինել եւ պաշտօն ստանալը,
- 2) աղանդաւորներից եւ հերձուածողներից ձեռնադրութիւն ստանալը,
- 3) սիմօնականութեամբ ստացած ձեռնադրութիւնը,
- 4) ձեռնադրուածի անպատրաստութիւնը,
- 5) ձեռնադրուածի ամուսնական անսրբութիւնը, երբ երկկին է, անառակի վրայ է պսակուած եւ այլն,
- 6) կամաւոր ներքինիացածի ձեռնադրութիւնը,
- 7) հոգեւորականի անկանոն տեղափոխութիւնը եւ ոչ անմիջական իւր իշխանաւորից ձեռնադրութիւնը:

Պաշտօնի կատարման դէմ

- 1) Եկեղեցական պաշտամունքի կանոնաւոր չկատարումը,
- 2) եկեղեցական կարգերի ինքնակամ փոփոխումը,
- 3) առանց եպիսկոպոսի ինքնազլուխ ծուխ հաստատելը,
- 4) կրկնամկրտութեան կատարումը,
- 5) կրկնաձեռնադրութեան կատարումը:

Կատաւարիչների յանցանքը

- 1) Ինքնակամ թողնել թեմը եւ անցնել ուրիշ թեմ,
- 2) ուրիշ թեմի կղերականին ինքնակամ իւր մօտ պահելը եպիսկոպոսի կողմից,
- 3) թեմ ընտրելը եպիսկոպոսից չէ կախուած, այլ բարձր կանգնած եպիսկոպոսական ժողովից:

Սրորադրեալների յանցանքը

- 1) Ինքնազլուխ առանձին անկախ ծուխ կազմելը,
- 2) ուրիշ եպիսկոպոսի թեմում ձեռնադրուելը,
- 3) բանադրուածի ուրիշի մօտ գնալը՝ բանադրանքից ազատուելու համար:

Եկեղեցու սահմանած ծէսերի չկատարումը

- 1) Անտարբերութիւն դէպի ժամերգութիւն եւ հաղորդութիւն,
- 2) պասեր չպահելը, տօնը չյարգելը:

Բարոյականութեան դէմ յանցանքներ

- 1) պոռնկութիւն անելը,
- 2) վաշխառութիւն անելը,
- 3) կամաւոր ներքինիանալը,
- 4) սպանութիւն կատարելը,
- 5) ծեծել եւ վիրաւորելը,
- 6) գողութիւն եւ նման ամէն տեսակ յանցանքներ գործելը,
- 7) երդմնազանց լինելը,
- 8) արբեցողութիւն անել, թուղթ խաղալ, գինետուն մտնել,
- 9) չարամտութեամբ ուրիշին ծաղրել եւ վիրաւորել:

3) Պատիժներ

- 1) Ապաշխարանք. ապաշխարանք նշանակուած էր եպիսկոպոսի կողմից այն յանցաւորների եւ մեղաւորների վերաբերմամբ, որոնք զանազան գործած յանցանքների պատճառով զրկուած էին եկեղեցում հաւատացեալների հետ աղօթելու իրաւունքից: Ապաշխարանքի առա-

ջի աստիճանին ենթարկվում էին հին եկեղեցում. ա) լացողները, որոնք պիտի կանգնեին միայն եկեղեցու դռանը, լսելին դրսից ժամերգութիւնը, աղօթէին արտասուալից աչքերով եւ խնդրէին յաճախող աղօթող հաւատացեալներին իրանց աղօթքում յիշել ապաշխարողի անունը, բ) դրսի ունկնդիրներ, որոնք եկեղեցու գաւթում կանգնած իրաւունք ունէին լսել ժամերգութիւնը եւ աղօթել առանց եկեղեցու ներսը մտնելու եւ դուրս գնալ թերահաւատների հետ առանց լսելու պատարագի խորհուրդը, գ) ներսի ունկնդիրները կանգնում էին եկեղեցում ամբիոնի ետեւում, որոնք ծնկաչոք կամ երեսանկեալ աղօթելով ապաշխարում էին իրանց մեղքը. դուրս գալուց առաջ չոքում էին, ստանում եպիսկոպոսի իրանց կարգացած գլխին աղօթքի շնորհը եւ դուրս գալիս թերահաւատների ետեւից եկեղեցուց՝ չարժանանալով պատարագի խորհուրդին, դ) հաւատացեալների հետ միասին կանգնողները իրաւունք ունէին եկեղեցում մնալ, պատարագին ներկայ լինել եւ վերջում դուրս գալ, բայց հաղորդուելու եւ ընծայաբերելու (գինի եւ հաց) իրաւունք չունէին մինչեւ ապաշխարանքի ժամանակամիջոցի լրանալը: Ապաշխարանքի այս ձեւը դործ էր ածւում Ա դարից սկսած մինչեւ Զ դարը:

2) Ապաշխարանք. այս ապաշխարանքը իւր ձեւով տարբեր է նախկինից. ա) ապաշխարանք նշանակում էր եպիսկոպոսը ժամանակաւոր՝ մեկ տարուց մինչեւ քսան տարի, որի ժամանակամիջոցին ապաշխարողը կարող էր միշտ եկեղեցի գնալ, բայց հաղորդուելու իրաւունք չունէր. նա պիտի պաս պահէր, աղօթէր, աղքատներին ողորմութիւն տար, բ) ապաշխարանք, որ տեւում էր ցմահ, եւ մահուան ժամանակ կարող էր հաղորդուել, գ) ապաշխարանք ցմահ՝ եթէ մեռնելիս կզղջար, կարող էր հաղորդուել, եթէ ոչ՝ զրկւում էր հաղորդութիւնից:

3) Տուգանք. ապաշխարանքի տեղ շատ անգամ նշանակում էին տուգանք, որ յանցաւորը որոշ քանակութեամբ դրամ յատկացնէր կամ վնասուած անձին, կամ եկեղեցուն, կամ աղքատներին, կամ բարեգործական հաստատութիւններին:

4) Մարմնական պատիժ. մասնաւորապէս հայոց մէջ՝ Շահապիվանի ժողովում որոշուեց մարմնական պատիժը, այն է՝ ծեծով, ուրկանոց ուղարկելով աղալու համար, աղուեսադրոյձ դնելով ճակատին եւ նոյնիսկ «ջիւերը կտրելով»:

5) Եկեղեցական կարգից զրկուելը եւ աշխարհական աստիճանի վերածուելը:

6) Քահանայադործութիւնից զրկուել որոշ ժամանակով, բայց իրաւունք ունենալ հոգեւորականների հետ հաղորդուել:

7) Բանադրանք, որով հեռացնում է քրիստոնեան եկեղեցուց, եւ

զրկւում է ամէն տեսակ օրէնականատարութիւններից (օրինակ՝ քահանան չի գնում նրա տունը, չի հաղորդում նրանց, անթաղ են մնում յանցաւորները, եթէ չեն զղջում):

8) Երկրորդ տեսակ բանադրանք, որ այլ բառով կոչւում է նզովք. նզովքի ենթարկուածը զրկւում է ամէն մի յարաբերութիւնից, եկեղեցուց հեռացնում է մինչեւ որ նզովքը վերցնում է նզովողը:

9) Զրկուել պսակուելու իրաւունքից շնութեան եւ այլ յանցանքների համար:

4) Նախկին դարերի եկեղեցական դատաստանը¹

Նախորդ յօդուածում տեսնուեց, որ դատաստանի հիմքը կազմում են Աւետարանի եւ առաքեալների պատուէրները. առաքեալների յաջորդները նոյն ոգով առաջ տանելով եկեղեցու կառավարութիւնը, աւելի եւս կանոնաւորեցին, կարգաւորեցին եղած դատական կարգերը եւ պարզ ձեւերի մէջ դրին: Յիսուսի պատուէրը եղբօրը դատելու եւ Պօղոսի խօսքը Տիմոթէոսին երկու-երեք վկայով քննելու յանցանքը, եղան մշտական հիմք դատավարութեան համար: Բացի այդ Պօղոս առաքեալը խօսելով կորնթացուց մէջ եղած պակասութիւնների վրայ, նրանց հեթանոս դատաւորներին դիմելու սովորութիւնը պախարակելով, յիշեցնում է, որ ամօթ է ձեր վէճերը օտարին յանձնել, քանի որ ձեր մէջ անշուշտ կը լինեն վստահելի անձինք, որոնց կարելի է դատաւոր ընտրել վէճերը վերջացնելու եւ դատերը կտրելու համար, ինչո՞ւ չէք ընտրում, հարցնում է առաքեալը. «Առ ամօթոյ ձերոյ ասեմ. անչափ ո՞չ գոյ ոք իմաստուն ի ձեզ, որ կարիցէ իրաւունս ընտրել ի մէջ եղբօր իւրոյ» (Ա. Կորնթ. Զ գլ.): Առաքեալի խօսքը բոլոր տեսակ հասարակական յանցանքներին է վերաբերում, որի մէջ մտնում են եւ կրօնական, եւ քաղաքացիական խնդիրներ. նա պատուիրում է միջնորդ դատաւորներ ընտրել եւ հարցերը վերջացնել: Այսպիսով Ս. Գիրքը տալիս է մեզ երկու ձեւի դատարան, մէկը՝ եկեղեցուն է յանձնում դատելու անկախ կերպով իւր բոլոր անդամներին, պատժելու եւ ճանապարհի բերելու մոլորեալներին, միւսը՝ ընտրուած միջնորդ անձինքնելու հասարակական գոյն ունեցող խնդիրները եւ վերջ դնելու նրանց: Առաքեալներից յետոյ կռապաշտ պետութեան հովանաւորութեան ներքոյ քրիստոնէական դատի նշանակութիւնը իւր հետեւողների համար աւելի ուժեղացաւ, լայնացաւ եւ հաստատութիւն գտաւ, մասնաւորապէս Դիոկղետիանոսի ժամանակ, երբ նա արգելեց դատաւոր-

¹ Церк. суд в первые три века Хрис., Пр. соб., 1870.

ներին ընդունել քրիստոնեաներից բողոքներ ու գանդատներ. եկեղեցին աւելի ուժեղացաւ եւ եպիսկոպոսի դատը եւ պաշտպանութիւնը իւրայինների համար աւելի ընդհանրացաւ եւ ամուր հիմք ընդունեց: Առաքելական 37 կանոնը սահմանեց, որ տարէնը 2 անգամ եպիսկոպոսական ժողով լինի քննելու եւ վերջ դնելու այն գծողութիւններին, որոնք կարող էին առաջ գալ այն շրջանի եկեղեցական կեանքում: Եպիսկոպոսական այս ժողովի խնդիրներին էր պատկանում եւ թեմի մեղադրուած եպիսկոպոսի դատը եւ քննելը ու պատժելը. այս մասին Բ առաքելական 74 կանոնը այսպէս է ասում. «Եթէ եպիսկոպոսը արժանահաւատ մարդկանցից մեղադրուի, պիտի կանչուի եպիսկոպոսներից քննութեան, եթէ կգայ եւ կխոստովանի յանցանքը, կյանդիմանուի եւ պատիժ կնշանակուի նրան: Եթէ առաջին կանչելուն չգնայ, երկրորդ անգամ երկու եպիսկոպոսի ձեռքով կկանչուի, եթէ այս անգամ չգնայ, երրորդ անգամ կկանչուի էլի երկու եպիսկոպոսի ձեռքով, երրորդ հրաւերով չգնալուց յետոյ եպիսկոպոսական ժողովը իւր բարեհայեցողութեամբ վճիռ կկարգայ նրան, որպէսզի չկարծի դատից փախչելով իրան օգուտ կարող է բերել»: Յաջորդ կանոնը իրաւունք չէ տալիս ժողովին ունենալ եպիսկոպոսի դէմ վկայ հերետիկոս անձի, այլ պահանջում է, որ վկան լինի ուղղափառ եւ երկու կամ երեք հոգի: Եպիսկոպոսի թեմում գտնուած հոգեւոր անձինք ենթարկուած էին իրանց առաջնորդի իրաւասութեան եւ դատին: Այսպիսի մի դէպք պատմում է Եւսեբիոսը. 230-ին Եգիպտոսի յայտնի գիտնական Որոգինէս, որ Աղէքսանդրիայում ուսուցչութիւն էր անում եւ մարդկանց զրպարտութիւններից ազատելու համար ինքն իրան ներքինիացրել էր, գնալով Պաղեստինի Կեսարիա, քահանայ ձեռնադրուեց առանց իւր եպիսկոպոս Դիմիտրիոսի գիտութեան: Դիմիտրիոսը մի քանի քահանաներով ժողով արաւ եւ զրկեց Որոգինէսին եւ ուսուցչութիւնից, եւ քահանայութիւնից իբրեւ կամաւոր ներքինու: Որոգինէսը բողոքեց վճռի դէմ. հետեւանքը եղաւ նոր եպիսկոպոսական ժողով, որը հեռացրեց նրան իսպառ քահանայութիւնից. Որոգինէսը հեռացաւ Կեսարիա եւ ցմազ մնաց այնտեղ: Քահանայական ժողովի մի դատ էլ տեղի է ունեցել 241-ին, Ջմիւռնիայում. Նօէտ անունով մէկը սկսել էր քարոզել, որ Քրիստոս եւ Աստուած միեւնոյն անձն են. քահանաները ժողով են կազմում, կանչում նրան դատի, հաստատում նրա վրայ եւ համարելով Հանգանակից դուրս, մեղադրում են եւ բանադրում: Դատական այս ձեւը գործադրուած եւ պաշտպանում էր Եգիպտոսում, մասնաւորապէս Կիպրիանոսի ժամանակ (248-258): Սրա կարծիքով՝ եպիսկոպոսն է դատաւոր՝ փոխանորդ Քրիստոսի, միայն առանց կղերի եւ ժողովրդի

ոչ մի բան չպիտի կատարի: Եպիսկոպոսը իւր ժողովով դատաւոր է իւր թեմում, իսկ ընդհանուր ժողովը դատաւոր է բոլոր աշխարհում, որ իւրաքանչիւր տեղական խնդիր պիտի քննուի գործողութեան վայրում, ուր վկաները եւ մեղադրողները ապրում են, որ դիւրին լինի խնդիրը բազմակողմանի կերպով պարզել: Կռապաշտական շրջանում եկեղեցին միշտ դատը կտրում էր իւր ձեռքով, առանց դիմելու մարմնաւոր իշխանութեան աջակցութեան, բայց երբ լինում էին պնդազլուի հոգեւորականներ, որոնք դժուարութեամբ էին հնազանդում ժողովի վճռին, այն ժամանակ ժողովը ստիպուած դիմում էր կռապաշտ իշխանաւորին: Այդպիսի դէպք պատմում է Եւսեբիոս՝ Պօղոս Սամօսատացու՝ ասորոց Անտիոք քաղաքի եպիսկոպոսի մասին, որը դատաստանը դարձրել էր կեղեքելու եւ շահախնդրական գործով պարագելու միջոց, եւ միեւնոյն ժամանակ քարոզում էր մոլոր մտքեր, թէ Քրիստոս մարդ էր եւ ո՛չ Աստուած: Եպիսկոպոսական ժողովը նրան մեղադրեց, բայց հովանաւորող թագուհու միջոցով ազատուեց: 270-ի կազմած նոր ժողովը մեղադրեց իսպառ եւ զրկեց եպիսկոպոսութիւնից, բայց նա հակառակեց եւ շարունակեց առաջնորդական պաշտօնը: Ժողովը ստիպուեց դիմել կռապաշտ Ավրելիանոս կայսեր նրան հեռացնելու, սա էլ գործը յանձնեց Հռոմի եւ Իտալիայի եպիսկոպոսների վճռին:

Հռոմում քրիստոնէութիւնը քաղաքացիական կրօն դառնալուց յետոյ նոյն դատական վիճակը աւելի լայն ծաւալ ստացաւ, քրիստոնեայ կայսրները սկսեցին մինչեւ իսկ առաւելութիւն տալ հոգեւոր դատաստանին եւ սրա վճիռը համարեցին հաւասարազօր քաղաքացիական դատարանի վճռին: Այդ մասին վկայում են «Առաք. կարգադրութիւնների» Բ գիրքը եւ Որոգինէսը, վերջինս նմանացնում է քրիստոնեաների դատը հրէական աւագանիների դատին: «Առաք. կարգ.»-ի մէջ որոշ հրահանգներ է տալիս քննական գործերի համար, որ մանր գործերը քննում էին քահանաներ եւ սարկաւագներ, մեծ գործերը՝ եպիսկոպոսը. քննութեան եւ դատի օրը շաբաթուայ երկրորդ օրն էր լինում, որ մինչեւ կիրակի օրը ժամանակ ունենային երկու կողմն հաշտուելու եւ սը. հաղորդութեան արժանանալու. դատը վիճաբանական էր. դատաւորը լսում էր երկու կողմին, նաեւ ժողովրդի կարծիքը քննելի խնդրի եւ երկու կողմերի մասին, երկու կամ երեք վկայի ասածներին, որոնք հանգիստ, առանց բարկանալու, երկիւղածութեամբ պիտի ճշմարիտ վկայութիւն տային, ապա քահանաներ եւ սարկաւագներ միջնորդներ էին ընկնում հաշտեցնելու համար, չհաշտուելու դէպքում եպիսկոպոսը ընդհանուր խորհրդով վճիռ էր կայացնում. սուտ վկայութիւնը եւ բամբասանքը խիստ հայածուում էր: Դատաւորները պատժի էին

սղօրութեան

եւ աշխար-
անցաւորին,
յրանին. իսկ
որ ճանաչած
է վճռի հետ,

ն եւ քաղա-
ովի իրաւա-
ում է պատ-

ի կանչւում
շխարհական
եւ տուգանք
ատելու. իսկ
կաքսորուի
Արեւմուտ-
վերածնու-

րումն ստեղծել լսել դատը: Սկզբում դատը լինում էր բերանացի, թէ մեղադրողը, թէ մեղադրեալը գանգատւում եւ պաշտպանւում էին բերանացի, եւ գործը վերջանում էր հեշտութեամբ: Երբ մտաւ իրաւաբան-փաստաբանների արձանագրական ձեւը, այն ժամանակ բերանացի դատավարութիւնը տեղի տուաւ գրաւորի: Արձանագրում էին գանգատաւորի, պատասխանատուի, վկաների, պաշտպանների վկայութիւնները եւ ասածները արագ կերպով եւ կազմում առանձին գործեր, որպէսզի հարցը եւ վճիռը բարձրագոյն ատեան գնալու դէպքում, հնար լինէր արձանագրութիւնների հիման վրայ հարցը վճռելու: 5 օրից յետոյ, երբ արձանագրութիւն կազմած, խնդիրը բազմակողմանի կերպով քննուած վերջացած էր լինում, դատաւորը վճիռը կարդում էր ամբիոնից: Յուստինիանոսի ժամանակ աւելի կանոնաւորուեց, գանգատաւորը գանգատւում էր բերանացի կամ գրաւոր, բերանացին գրւում էր եւ ստորագրւում բողոքողի կողմից, անգրագիտութեան դէպքում երրորդ անձի ձեռքով գանգատաւորի խնդիրքով, կցելով հետեւեալը, որ գանգատաւորը պարտաւոր է ապացուցանել միւս կողմի մեղաւորութիւնը եւ դատը մինչեւ վերջը շարունակել, հակառակ դէպքում կենթարկուի պատասխանատուի վրայ բարդած յանցանքի պատժին: Նշանակուած օրը եթէ չգար գանգատաւորը եւ երրորդ կոչին նոյնպէս չներկայանար ատենին, անունը ջնջւում էր եւ գործը վերջանում. դատաւորը եթէ հարկաւոր էր համարում, իրաւունք ունէր առանց մե-

եկեղեցական դատի եւ կարգալոյծ լինելուց յետոյ յանձնուում աշխարհական դատարանին: 2) դարում Յուստինիանոսը աւելի եւս լրացրեց եւ կարգաւորեց այդ խնդիրը. 1) եկեղեցական կալուածական գործերը յանձնուում էին եպիսկոպոսին, որի վճռի դէմ կարող էին բողոքել մետրոպոլիտին եւ սրա վճռի դէմ՝ պատրիարքին, որը վախճանական վճիռ էր կայացնում (Նովել. 123): 2) Աշխարհականը կարող է հոգեւորականի վրայ գանգատուել եպիսկոպոսին, եթէ մեղադրուողը գործը տասն օրուայ ընթացքում չի յանձնիլ աշխարհական դատարանին, վերջինս պարտաւոր է կատար ածել հոգեւոր դատարանի վճիռը: Իսկ բողոքի դէպքում այդ վճռի դէմ, գործը անցնում է աշխարհական դատարանին, իսկ եթէ եպիսկոպոսը գործը քննում է կայսրի լիազօրութեան համաձայն, բողոքը տրւում է կայսրին (Նովել. 83):

3) Քրէական գործերում մասնակցում է եւ հոգեւոր, եւ աշխարհական դատարանը. եթէ հոգեւորը մեղաւոր է ճանաչում յանցաւորին, կարգալոյծ է անում եւ յանձնում աշխարհական դատարանին. իսկ եթէ առաջ աշխարհական դատարանն է քննում, մեղաւոր ճանաչած դէպքում յանձնում է եպիսկոպոսին, որը եթէ համաձայն չէ վճռի հետ, գործը ուղարկում կայսրին (Նով. 86, 123):

4) Եպիսկոպոսների մէջ առաջացած բոլոր եկեղեցական եւ քաղաքացիական գործերը յանձնում են եպիսկոպոսական ժողովի իրաւասութեան մետրոպոլիտի նախագահութեամբ, բողոքը տրւում է պատրիարքին (Նով. 123):

5) Եպիսկոպոսը անձամբ աշխարհական դատարան չի կանչում կամ վկայութեան կամ ցուցմունքի համար, եթէ աշխարհական դատաւորը կհամարձակի կանչել, կզրկուի պաշտօնից եւ տուգանք կվճարի այն եկեղեցուն, որի եպիսկոպոսին կանչում էր դատելու. իսկ ով կօգնի եպիսկոպոսի վրայ դատավճիռ կայացնելուն, կաքսորուի (Նով. 84, 123): Այս կանոնները իրագործութիւն գտան թէ Արեւմուտքում, թէ Արեւելքում մինչեւ կայսրութեան անկումը եւ վերածնութեան դարը:

5) Նախկին դարերի դատաւարութիւնը¹

Կանոնների մէջ չկան կարգադրութիւններ դատաւարութեան ձեւի, եղանակի վերաբերմամբ, այդ թողած է տեղական պայմանների եւ հանգամանքների հետ ծանօթ անձանց կարգապահութեան:

Կեանքը ի նկատի ունենալով սովորութիւնը եւ տիրող պետական

դատական ձեւը, մտքեց եւ հոգեւոր դատաւարութեան մէջ ընդունուած կարգերը՝ համաձայն եկեղեցական կանոնների: Տիեզերական եւ տեղական ժողովներ եղել են Հռոմէական կայսրութեան շրջանում եւ տիրող օրէնքների հովանաւորութեան ներքոյ, ուստի եւ դատաւարական ձեւերն էլ ակամայից պիտի ենթարկուէին հռոմէական աշխարհական դատարանական ընդունուած եւ սովորական կարգ կանոնին:

Հռոմում քաղաքացիական օրէնքներով դատաւարութիւնը լինում էր դռնբաց, հասարակութեան առաջ. կամաց-կամաց սկսուեց դատը վարուել փակ հիմնարկութիւններում, իսկ քաղաքի պատուաւոր անձինք իրաւունք ունէին ունկնդիրների դահլիճում առաջի տեղերում նստել եւ լսել դատը: Սկզբում դատը լինում էր բերանացի, թէ մեղադրողը, թէ մեղադրեալը գանգատուում եւ պաշտպանւում էին բերանացի, եւ գործը վերջանում էր հետաւորութեամբ: Երբ մտաւ իրաւաբան-փաստաբանների արձանագրական ձեւը, այն ժամանակ բերանացի դատաւարութիւնը տեղի տուաւ գրաւորի: Արձանագրում էին գանգատաւորի, պատասխանատուի, վկաների, պաշտպանների վկայութիւնները եւ ասածները արագ կերպով եւ կազմում առանձին գործեր, որպէսզի հարցը եւ վճիռը բարձրադաս ատեան գնալու դէպքում, հնար լինէր արձանագրութիւնների հիման վրայ հարցը վճռելու: 5 օրից յետոյ, երբ արձանագրութիւն կազմած, խնդիրը բազմակողմանի կերպով քննուած վերջացած էր լինում, դատաւորը վճիռը կարդում էր ամբիոնից: Յուստինիանոսի ժամանակ աւելի կանոնաւորուեց, գանգատաւորը գանգատուում էր բերանացի կամ գրաւոր, բերանացին գրւում էր եւ ստորագրւում բողոքողի կողմից, անգրագիտութեան դէպքում երրորդ անձի ձեռքով գանգատաւորի խնդիրքով, կցելով հետեւեալը, որ գանգատաւորը պարտաւոր է ապացուցանել միւս կողմի մեղաւորութիւնը եւ դատը մինչեւ վերջը շարունակել, հակառակ դէպքում կենթարկուի պատասխանատուի վրայ բարդած յանցանքի պատժին: Նշանակուած օրը եթէ չգար գանգատաւորը եւ երրորդ կոչին նոյնպէս չներկայանար ատենին, անունը ջնջւում էր եւ գործը վերջանում. դատաւորը եթէ հարկաւոր էր համարում, իրաւունք ունէր առանց մեղադրողի գործը շարունակել քննական ձեւով. եթէ պատասխանատու կողմը առանց յարգելի պատճառով չէր գալիս, գործը մնում էր, միայն պատժւում էր անհնազանդ գտնուելուն համար: Երկու կողմի ներկայ լինելուց յետոյ, գանգատաւորը անում էր իւր գանգատը միւս կողմի վրայ եւ նրա յանցանքը աշխատում ապացուցանել, պատասխանատուն «մեղադրուած է» յայտարարուելուց յետոյ դատաւորի կողմից, զրկւում էր քաղաքացիական իրաւական գործողութիւններ կատարե-

¹ Практика церк. суда на всел. и помест. собор., Пр. обоз., 1871.

լու իրաւունքից եւ անընդունակ համարւում որոշ պաշտօններ վարելու մէջ:

Երկու կողմը իրաւունք ունէին վիճաբանական ձեւով իրանց արդարացնել, փաստաբանների միջոցով դատ վարել, վկաների հարցովորձին լինել ներկայ եւ պարզել խնդիրը. եպիսկոպոսների վկայութիւնը գրաւոր էր ուղարկւում դատարան, վկաների ծախսը վճարում էին կողմերը: Արձանագրութիւնները կազմելուց, ամփոփելուց յետոյ, խորհրդակցութեամբ վճիռ էր կայացնւում, որի դէմ բողոքելու համար տրւում էր տասն օր ժամանակ, եւ պատժի կատարումն ուշանում էր մինչեւ բողոքի վախճանը: Ահա այս դատավարական ձեւը մտաւ տիեզերական ժողովների նիստերի մէջ, մեղադրական եւ պաշտպանողական եղանակը նոյնութեամբ եւ նմանողութեամբ գործադրուեց եկեղեցական դատերի ընթացքում կայսրութեան սահմաններում: Եկեղեցական մեծ դատավարութեան օրինակը տեսնում ենք 448-ին՝ Եւտիքէսի դէմ յարուցուած Եւսեբէոս եպիսկոպոսի մեղադրութեամբ Պօլսոյ, տեղի պատրիարք Փլաւիանի նախագահութեամբ եւ բազմաթիւ ժողովականների խորհրդակցութեամբ: Եւսեբէոսը ներկայացրեց գրաւոր մեղադրանք ժողովին՝ խնդրելով կարգաւ եւ արձանագրութեան մէջ մտցնել: Ժողովը մեղադրական կէտերը հաղորդեց Եւտիքէսին կարգացող քահանայի եւ փաստաբանի միջոցաւ եւ հրաւիրեց ժողով իրան արդարացնելու: Մի քանի օրից յետոյ կազմուած Բ նիստում մեղադրողը ժողովի ուղադրութիւնը դարձրեց նեստորի դատի ժամանակ վարած եղանակի վրայ եւ պահանջեց կարգաւ Կիւրեղի երկու թղթերը դաւանութեան մասին, որոնք կարգացուեցին եւ իբրեւ դաւանաբանական հիմք Քրիստոսի մի բնութեան մասին ընդունուեցին, եւ պահանջուեց քննել Եւտիքէսի քարոզածները Կիւրեղի այդ թղթերի հիման վրայ: Գ նիստում պատգամաւորները յայտնեցին, որ մեղադրական գիրը Եւտիքէսի երեսին կարգաւուց յետոյ, ստացան պատասխան, որ ինքը վաղեմից դուրս գալ չէ կարող տուած ուխտին համաձայն, եւ երկրորդ, որ Եւսեբէոսը նրան թշնամի է, մեղադրանքը թշնամանք է իւր դէմ: Երկրորդ անգամ 2 քահանայի միջոցով կանչուելուն Եւտիքէսը էլի բացասական պատասխան տուեց: Երրորդ անգամ ուղարկուած երկու քահանան եւ մէկ սարկաւազը զգուշացրին Եւտիքէսին, որ չգալու պատճառով իբրեւ անհնազանդ հոգեւորական՝ ենթարկուած է խիստ պատժի, եւ նրան մի օր ժամանակ տուին ներկայանալու: Յաջորդ անգամ գնացողները լուր բերին, որ Եւտիքէսը հիւանդ է եւ խոստանում է ստորագրել Նիկիայի եւ Եփեսոսի ժողովների վճիռները եւ Կիւրեղի ասածները: Եւսեբէոսը պատասխանեց, որ ինքը մեղադրում է նրան ոչ ապագայի, այլ անցեալ

քարոզութիւնների համար, որոնց մէջ եւ մեղադրում է եւ պատրաստ է ապացուցանել, քանի որ ինքը եթէ չկարողացաւ ապացուցանել, օրէնքով պիտի զրկուի եպիսկոպոսութիւնից եւ գուցէ ենթարկուի աքսորանքի: Փլաւիանը հիւանդութիւնը յարգելի պատճառ համարելով՝ նիստը ուշացրեց եւս մի շաբաթ: Նշանակուած ժամին ժողովը սկսեց իւր նիստը Փլաւիանի նախագահութեամբ. Եւտիքէսը եկաւ զինուորներով, վարդապետներով եւ կայսերական կօմիսարի հետ: Կօմիսարը ժողովի թոյլտուութեամբ կարգաց կայսեր հրամանը, որի մէջ ասուած էր, թէ Փլօրէնցը հաւատի մէջ ամուր եւ հաստատ մարդ է, եւ որովհետեւ խնդիրը վերաբերում է ոչ միայն Եւտիքէսին, այլեւ հաւատին, ուստի եւ պատուիրում է Փլօրէնցին թոյլ տալ ժողովին ներկայ լինել: Ժողովը համաձայնեց եւ Փլօրէնցը ներկայ եղաւ: Ժողովը քննեց, մեղադրեց Եւտիքէսին, զրկեց քահանայութիւնից ու վարդապետութիւնից եւ յայտնեց բոլոր եկեղեցիներին: Եւտիքէսը բողոքեց վճռի դէմ: Երկրորդ ընդհանուր մեծ ժողովը 128 եպիսկոպոսի մասնակցութեամբ եւ Դիոսկորոս Աղէքսանդրիայի եպիսկոպոսի նախագահութեամբ գումարուեց 449 թուին, 2 կայսերական կօմիսարների հսկողութեամբ, խռովարարներին արտաքսելու եւ կալանաւորելու արտօնութեամբ եւ պայմանով, որ հին դատաւորներից ոչ ոք չմասնակցի վճռահատութեան: Փլաւիանը պահանջեց, որ Եւսեբէոսը իբրեւ մեղադրող կանչուի ժողով. կայսերական կօմիսարները յայտնեցին, որ այս ժողովի կարգաւորութիւնը որոշել է կայսրը, որ այստեղ պիտի դատուեն նախկին դատաւորները իրանց կայացրած վճռի համար: Դիոսկորոսը համաձայնեց, եւ Եւսեբէոսը չկանչուեց: Վերջը Դիոսկորոսին մեղադրեցին այս սխալի համար, որ նա կայսեր հրամանը կատարելով, մոռացութեան տուաւ կանոնական պատուէրները, որ նա անշուշտ պիտի հրաժարուէր նախագահութիւնից եւ թոյլ չտար, որ կայսեր պատգամաւորները խառնուէին եկեղեցական դատավարական գործին: Ժողովը քննեց խնդիրը, արդարացրեց Եւտիքէսին եւ ընդհակառակը՝ մեղադրեց փոխադարձաբար Փլաւիանին եւ Եւսեբէոսին, որոնք երկու բնութիւն էին ուղում խոստովանել տալ Եւտիքէսին՝ հակառակ Նիկիոյ եւ Եփեսոսի ժողովի որոշման հանգանակի փոփոխութեան վերաբերութեամբ: Փլաւիանը բողոք ներկայացրեց Պապի լեգատների ձեռքով նոր ժողով գումարելու համար, որը եւ գումարուեց 451 թուին, Քաղկեդոնում: Պապի լեգատները ժողովում ներկայացան իբրեւ «բոլոր եկեղեցիների գլուխ» Պապի պատգամաւորներին, Դիոսկորոսին հեռացրին ժողովից, որ նա առանց Պապի ժողով է արել, մեղադրեցին Դիոսկորոսին, որ նա Փլաւիանի արած ժողովի վճիռը իւր վարդապետ Եւտիքէսի դատապարտութեան վերաբերեալ փոխել է, որ

Հռոմի Պապին բանադրել է եւ երեք անգամ ժողով կանչուելուն չի եկել, արհամարհել է, այդ հիմամբ զրկեցին նրան եպիսկոպոսութիւնից: Նոյն ժողովում եղան եւ այլ դատեր: Այս ձեւով էլ համարեա լինում էին եւ եղան ապագայ բոլոր եկեղեցական դատերը, որոնք ամէն բանով ընդօրինակութիւն էին աշխարհական դատարանների:

6) Եկեղեցական դատը եւ դատարարութիւնը հայոց մէջ

Մեր եկեղեցական աղբիւրների մէջ բացի Բ առաքելական 74 կանոնից (Ա գիրք, 85 երես) եւ երեք տիեզերական ժողովների կանոններից, կան եւ զուտ ազգային կանոններ, որոնք թէեւ պարզապէս չեն խօսում դատավարական ձեւերի եւ բարձրագուս ու ստորագուս ատեանների մասին, բայց որոշակի դնում են յանցանքների համեմատութեամբ զանազան աստիճանի պատիժներ, նայելով յանցանքի փոքրութեան եւ մեծութեան, այսպիսի կանոններ տեսնում ենք Շահապիվանի ժողովում 447 թուին: Ա եւ Բ կանոններով՝ եթէ եպիսկոպոսը, քահանան, սարկաւազը եւ դպիրը կանանցով եւ օրիորդներով, մինչեւ իսկ աղախնով, անառակութեան մէջ կը բռնուեն, վկաներով մեղադրանքը կ'ապացուցուի, կարգալոյծ լինեն կարգաւորները, կանայք հեռացուեն քահանայական տնից, նոյնպէս օրիորդը եւ աղախինը ապաշխարանքի ենթարկուելով, եւ տուգանք վճարեն կարօտեալներին: Այստեղ եպիսկոպոսին է յանձնում պատժուած քահանայի եւ դպիրների հսկողութիւնը, իրաւունք տալով զղջման դէպքում ներումն շնորհել. իսկ եպիսկոպոսի դէմ ո՞ւմ պէտք է դիմել գանգատով, ոչինչ չի ասում, պարզ է՝ աշխարհի եպիսկոպոսապետին, որ է՝ կաթողիկոս: Խնդիրը նրանում է, որ դրանց մեղադրելու համար հարկաւոր են գանգատաւորներ, վկաներ, գործը քննողներ, մի՞թէ այդ բոլորը եպիսկոպոսն էր քննում. հարկաւ նա կունենար օգնականներ՝ քահանաներից, որոնք, իբրեւ քննիչ եւ դատաւորներ, գործը կ'արգաբանէին եւ վճիռ կ'ապացնէին, իւրաքանչիւր հոգեւորականին ապաշխարանքի ենթարկուելուց յետոյ, պիտի լինէին անձինք, որ հսկէին պատժի կատարման վրայ. այստեղից հետեւցնելու է, որ թեմական եպիսկոպոսը իւր քահանաներով վճռահատում էր եկեղեցականների գործերը եւ պատիժ նշանակում եւ ինքը՝ եպիսկոպոսն էլ՝ պատժում եւ տուգանում կաթողիկոսի վճռով: Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ, Ժ կանոններով քննուում են, դատուում, վկայութեամբ մեղադրուում շինական եւ ազատ (քաղաքացի եւ ազնուական) ամուսնական խնդիրներում, յանցաւորները ենթարկուում են եթէ ազատ են՝ խրատի եւ տուգանքի, եթէ շինական են՝ ծեծի, տուգանքի, «խան-

ձուեն, մրուեն» եւ ուրկանոց տարուեն արկանք աղալու եւ ապաշխարանքի. նոյն պատիժներին ենթարկուում է եւ կինը: Բացի այդ մարդու եւ կնոջ բաժանման միջոցին (4 եւ 5 կանոնները) որոշում է՝ թոյլ տալ կնոջ բոլոր իրերը, որ հետը բերել է՝ հանդերձ, արծաթ, աղախին, անասուն, յետ վերցնել մարդու տանից եւ հետը տանել. կամ մարդու ունեցածը ամբողջովին կէս անել՝ որդիներ, տուն, հող, ջուր եւ կէս բաժինը հետը տանել: Պատուիրում է տուգանքները բաժանել կարօտեալներին կամ յանձնել գանձարանին, կամ տալ եկեղեցուն: Կախարդներին դիմելու դէպքում եթէ 2 կամ 3 վկայով կապացուցուի, նոյն պատիժների ենթարկուեն, ապաշխարեն եւ զղջման դէպքում հաղորդուելու իրաւունք ստանան:

Ահա այսպիսի բարդ դատական գործողութիւններ կատարւում են թէ գիւղերում, թէ քաղաքում, բոլորն էլ ամուսնալուծական, կախարդական եւ չհասական, որոնք աւելի եկեղեցական գոյնի խնդիրներ են, քան զուտ աշխարհական, բայց պատիժների մեծ մասը աւելի աշխարհական դատարանի է վայել, քան եկեղեցական, Տրդ կանոնի մէջ մինչեւ անգամ հրամայում է «քարկոծ» անել: Հարց է ծագում՝ ո՞վ էր գիւղերի դատաւորը եւ ո՞վ քաղաքինը, եթէ երկուսի դատաւորը հոգեւորականներն էին՝ քահանայք մեծ մասամբ, ո՞վ պիտի կատարէր պատիժները, ո՞վ պիտի ժողովէր տուգանքները, ո՞վ պիտի 100 հարուած տար յանցաւորին, ո՞վ պիտի ուրկանոց տանէր աղալու, ո՞վ պիտի մարդու ու կնոջ հողն ու ջուրը բաժանէր, ո՞վ պիտի «քարկոծ» անէր. մի՞թէ քահանայ դատաւորը. իսկ եթէ քահանայ դատաւորին չլսէին, ո՞չ տուգանավճարը հատուցանէին, ո՞չ թոյլ տային իրենց ծեծելու, քարկոծ անելու, ոչ էլ իրաւունք տալու հող ու ջուրը բաժանելու. եթէ յանցաւորները փախչէին, ուրեմն ի՞նչ, պիտի ենթադրել, որ քահանայի վճիռը պիտի կատարէին մարմնաւոր իշխանութեան մարդիկ, թէ՞ գուցէ բոլոր վճիռները եւ գործերը կտրում եւ վարում էր թեմի եպիսկոպոսը. բայց նա բացի իրանից եւ ստորագրեալ քահանաներից ուրիշ ոյժ չունէր, մանաւանդ եկեղեցական կանոնները խստիւ արգելում էին ո՞չ միայն չծեծել քրիստոնեայ եղբօրը, այլեւ չվիրաւորել, հակառակ ընթացող հոգեւորականը խստիւ պատժում էր: Թէ գուցէ մարմնաւոր դատարաններն էին այս գործերը վճռում եւ պատիժները կատար անում, բայց խնդիրների մեծ մասը աւելի եկեղեցական են, քան աշխարհական, եպիսկոպոսի իրաւունքից կախուած, քան մարմնաւոր իշխանի: Այս մութ խնդիրը լուծելու համար պիտի ի նկատի ունենալ մի հանգամանք, այն, որ այսպիսի պատիժներով կանոններ մենք չունենք մեր ոչ մի հետագայ ժողովի կանոններում, որ նշանա-

կուժ է, թէ բացառիկ հանգամանքների արդիւնք են այս խիստ հակաեկեղեցական պատիժները: Եւ ճշմարիտ. ժողովը եղել է 447-ին, այսինքն Վարդանանց պատերազմի միջոցներում, երբ թագաւորութիւն էին անում գողեր, ուրացողներ, մոգեր, կրակապաշտներ, ոտի տակ էին տուած եկեղեցի, սրբութիւն, ամուսնութիւն, ընտանեկան սրբութիւն: Իշխանները եւ եպիսկոպոսները, հոգեւորականները եւ աշխարհականները միացել էին մեծ զայրոյթով միասին եւ աշխատում էին վերջ տալ այդ կորստաբեր հոսանքին եւ կործանիչ դրութեան: Ահա այս հանգամանքը առիթ է տալիս ենթադրելու, որ վերոյիշեալ կանոնների գործադրման եւ պատիժների կատար ածելու մէջ մասնակցում էին անշուշտ գիւղում՝ գիւղական «իշխանները» գիւղապետի հետ միասին քահանայական դատարանին, քաղաքում՝ քաղաքի մեծամեծները՝ նախարարները եպիսկոպոսի հետ միասին: Այս ենթադրութեան օգնութեան է հասնում նոյն Շահապիւփանի յաջորդող 16-րդ կանոնը, որ ասում է. «Եթէ եպիսկոպոսը, երէցը, ազատ դատաւորը եւ շինականը կամենում են առաջնորդներ կարգել, եկեղեցու հովիւներ պատրաստել, ժողովրդապետներ եւ օրէնսդիրներ նշանակել, պիտի կաշառք չառնեն, ճշմարտութեամբ ընտրութիւն պիտի անեն եւ օրէնքի ու սրբութեան նախանձախնդիր մարդկանց պիտի ջոկեն»: Նոյն ժողովի 19 եւ 20 կանոնները վերաբերում են մծղնէութեան (պղծագործ աղանդաւոր) մէջ բռնուած հոգեւորականներին եւ աշխարհականներին, առաջիններին ենթարկում է կանոնը կարգալուծութեան, ճակատներին դնում աղուեսաղորոշմ եւ ուղարկում անապատ ճգնելու, «ջիւերը» կտրել է հրամայում երկրորդ անգամ նոյն յանցանքը կատարելուն համար եւ ուրկանոց ուղարկում: Պահանջում է, որ քահանան իսկոյն իմաց տայ եպիսկոպոսին իւր ծխի մէջ գտնուած աշխարհական մծղնեայի մասին, սպառնալով չիմացնելու դէպքում կարգալոյծ անել եւ մծղնէից պատժին ենթարկել: «Իսկ եթէ կհաստատուի, որ երէցը յայտնել է եպիսկոպոսին եւ վկայութեամբ ցոյց տուել մծղնեայ եղողներին, եւ եպիսկոպոսը կաշառ առնելով, կամ աչառութիւն անելով, այդ բանը ծածկել է, աթոռից ընկնի... Իսկ եթէ եպիսկոպոսը ուշադրութիւն դարձնելով բողոքին, կամեցաւ յանցաւորին պատժել, բայց չարագործը յայտնելով մարմնաւոր իշխանութեան, գաւառի իշխանին, նախարարին կամ գիւղի գլխաւորին, նրանց օգնութեան դիմելով՝ կամեցաւ պատասխանատուութիւնից ազատուել, իսկ սրանք պաշտպան կանգնելով եթէ կկամենան շնացողներին ծածկել կաշառաւորութեամբ կամ ակնառութեամբ, թող նզովեալ լինեն, եկեղեցի չմտնեն, մինչեւ որ պղծագործին չտան եպիսկոպոսի ձեռքը»: Իսկ եթէ նախարարի տունը մղծնեայ լինի, «նախարարը

չհեռանայ այդ յանցանքը գործելուց, կամ եպիսկոպոսին չտայ ընտանիքը պատժելու, ինքնապաստան լինի, թող տնով, որդիներով նզովեալ լինի, հրապարակ դուրս չգայ, ոչ ոք նրա հետ յարաբերութիւն չունենայ, մինչեւ որ ուղղութեան չգայ»: «Իսկ եթէ ինքը պղծութիւնից հեռու կլինի, թող ընտանիքը եւ ժառանգներին տայ գլխաւոր եպիսկոպոսին կշտամբելու»: Եթէ թագաւորական ցեղի մարդիկ լինեն մծղնեայ, նրանց «հրապարակ բերեն գլխաւոր եպիսկոպոսի, մեծամեծ իշխանների եւ աւագ դատաւորների առաջ» եւ կշտամբեն: Վերոյիշեալ կանոններից երեւում է. ա) որ բոլոր եկեղեցականները՝ եպիսկոպոսից մինչեւ դպիր, թէ զուտ հոգեւոր, թէ քրէական գոյն ունեցող յանցանքների համար ենթարկւում են եկեղեցական դատի, քննութեան եւ պատժի, տուգանքի, մինչեւ իսկ մարմնական պատուհասի, բ) որ իւրաքանչիւր թեմի մէջ գտնուած հոգեւորականները նոյն պատժի սահմաններում ենթարկւում են թեմի եպիսկոպոսի իրաւասութեան, մինչեւ իսկ աղուեսաղորոշմ կրելու ճակատին եւ «ջիւերի» կտրուելուն ենթարկուելու եւ անապատ քշուելու ճգնութեան համար, գ) որ բոլոր թեմերի եպիսկոպոսները ենթարկւում են գլխաւոր եպիսկոպոսի, այն է՝ կաթողիկոսի իրաւասութեան՝ նրա դատին եւ պատժին, կարգալոյծ լինելուն, դ) աշխարհականները ենթարկւում են թեմի շրջանում իրանց եպիսկոպոսի դատին ամուսնալուծութեան խնդիրներում, թէ մարդ. թէ կին, տուգանքի եւ ծեծի ու ապաշխարանքի, առեւանկութեան դէպքում, կախարգութեան, հարցուկների մօտ երթեւեկելու, հաւատուրացութեան, մեռելների վրայ լաց ու կոծ անելու, չհասական պսակների, մծղնէական աղանդաւորների հետ միանալու բոլոր դէպքերում, ե) թեմական եպիսկոպոսը այդ դատերը վարելիս օգտուում է քահանաների, գիւղապետների, դատաւորների աջակցութիւնից եւ օժանդակութիւնից, նաեւ պատիժների գործադրման մէջ, զ) կաթողիկոսը «մեծամեծ իշխանների եւ աւագ դատաւորների» հետ միասին դատում են, կշտամբում նախարարներին եւ թագաւորազն անձանց մծղնէութեան մէջ գտնուելուն համար, է) մարմնաւոր իշխանութեան կողմից եղել են նշանակուած դատաւորներ, ժողովրդապետներ, օրէնսդիրներ եւ աւագ դատաւորներ քննելու աշխարհականների քրէական եւ քաղաքացիական գանգատները, որոնք եւ օգնում էին հոգեւոր իշխանութեան կողմից նշանակուած պատիժները գործադրելու, ը) հոգեւոր դատարանները անզօր են գտնւում իրանց պատիժները գործադրելու մէջ աշխարհական անձանց վերաբերմամբ, երբ վերջիններին պաշտպան են հանդիսանում գիւղի իշխանը, գաւառի տէրը եւ նախարարը, սրանց ենթարկւում են «նզովքի» եւ «բանադրանքի», թ) մեծամեծներին եկեղեցական պատժի

ենթարկելու եւ նրանց չհնազանդուելու դէպքում, դատաւորները չեն դիմում թագաւորի աջակցութեան եւ հրամանին (այս կանոնների կազմութեան ժամանակ հայոց թագաւորութիւնը վերջացել էր), թ) 16-րդ կանոնից երեւում է, թէ եւ մութ եւ աղօտ կերպով, որ գիւղերում, գաւառներում, թեմերում առաջնորդների, քահանաների, «ժողովրդապետների» եւ «օրէնսդիրների» նշանակելը լինում էր հոգեւորականների եւ աշխարհականների ընտրութեամբ. կանոնս պատուիրում է, որ եպիսկոպոսը եւ քահանան, ազնուականները եւ շինականները (հարկատուները) վերոյիշեալ պաշտօնական անձանց ընտրութիւնը կատարելիս աչքի առաջ ունենան ընտրուածի պատրաստութիւնը, մաքրութիւնը, արդար լինելը, օրէնքների իմանալը եւ չընտրեն անպատրաստ մարդկանց՝ կաշառից կուրացած: Ժողովրդապետ՝ պիտի հասկանալ գիւղապետ եւ գիւղի «աղսախկաններ», ծերունիներ, որոնք խորհրդով կառավարում էին գիւղական գործեր, օրէնսդիր ասելով պիտի հասկանալ դատաւորներ, որոնք ոչ միայն դատէին եւ վճռէին գործերը, այլեւ հարկը պահանջած ժամանակ օրէնքի հիման վրայ կարգադրութիւններ եւ կանոններ սահմանէին: Այս մութ խօսքերի հիման վրայ դատողութիւններ տալ, թէ այս խնդրում հոգեւորականները ի՞նչ չափով էին մասնակցում դատական գործերում եւ աշխարհականները ի՞նչ, աւելորդ է եւ երկարաբանութիւն, քանի որ աղօտութիւնից պարզութիւն չի բղխիլ: Սաի 1243-ի ժողովի կանոններում կարդում ենք. 11 կանոն՝ «Երկու անգամ եպիսկոպոսը տարուայ մէջ շրջի իւր թեմը եւ աչքի անցնի իւր հօտը, եւ գիտուն եւ սրբակրօն քորեպիսկոպոս նշանակի, որ եկեղեցական դատերը վարել կարողանայ կանոնների համաձայն երկիւղածութեամբ եւ առօրեայ ազահութեան»: 14 կանոնն ասում է. «Եպիսկոպոսներն ու քորեպիսկոպոսները աւելի ջանք անեն պոռնիկներին եւ շնացողներին, հմաներին եւ բոլոր յանցաւորներին գեհնի երկիւղով (գժոխքի) ուղղութիւն բերելու: Որոնց վրայ այս երկիւղը չի ազդել, մարմնաւոր եւ հոգեւոր պատիժներով խրատել նրանց եւ տուգանքի ենթարկել, մանաւանդ այնպիսիներին, որոնք մարդու եւ կնոջ մէջ են ընկնում եւ նրանց դժբախտացնում, կամ մարդիկ, որոնք «բող» կնիկ են բերում, կամ օրինաւոր կնոջ թողնում են եւ «բողերի» մօտ գնում, կամ առանց պոռնկութեան պատճառի ատելութեան համար թողնում են իրանց կանանց, այնպիսիներին անողորմ տուգանքներով պիտի խրատեն, եթէ պատուաւոր մարդ է, ընդգրկմանում է եկեղեցական օրինաց, թագաւորը այդպիսի մարդուն թող խրատի ատենի մէջ, իշխաններն էլ մեղադրեն, եթէ էլի չանեն՝ նզովեալ լինեն...»: 15-րդ կանոնում յիշում է, որ Հեթում Կիլիկիոյ թագաւորի եւ հօր ժամանակ

իշխանների առաջ բանադրուեցին նրանք, որոնք պատերը չեն պահիլ, եկեղեցու կարգերը չեն կատարիլ, աւագներ նշանակեցին հսկելու համար, որ չհայհոյեն «հաւատը», ստեղծողին, կնունքը, հրեշտակին, քահանային...» եւ յիշոց տուողին բռնեն լեզուն կտրեն կամ ծակեն, լար քաշեն միջովը, նախատինքներով մի օր շրջեցնեն, գոյքի համեմատ տուգանք առնեն եւ աղքատներին բաժանեն»: Մինչեւ անգամ քահանային նոյն յանցանքների համար նոյն մարմնական պատժին է ենթարկում: Վերոյիշեալ կանոններից հետեւեցնում է, որ. ա) եպիսկոպոսը նշանակում է հոգեւոր դատաւոր գաւառակների վերայ քորեպիսկոպոսներին, որոնք այժմեայ կարգով գործակալ քահանաների տեղն են բռնում. պահանջում է, որ քորեպիսկոպոսը լինի գիտուն, այսինքն՝ օրէնսգէտ եւ սրբակրօն, բ) որ քորեպիսկոպոսի դատին ենթարկւում են հոգեւորական եւ աշխարհական անձինք գլխաւորապէս եկեղեցական յանցանքների համար. գ) հոգեւոր դատաւորին իրաւունք է տրուում տուգանել, մինչեւ իսկ ծեծել, եթէ ազնուական մարդ լինի, որին հնար չլինի ոչ տուգանելու եւ ոչ ծեծելու, այն դէպքում դատաւորը պիտի դիմի Կիլիկիոյ հայոց թագաւորին եւ պատիժ խնդրի. եթէ այս ձեւն էլ արդիւնք չունենայ, դատաւորը պիտի յանցաւորի գլխին «նզովք» կարգայ, դ) 15-րդ կանոնն իրաւունք է տալիս դատաւոր ընտրել աշխարհական աւագներից մէկին, իրաւունք տալով հաւատի, եւ նման հայհոյութիւններ տուողներին խիստ մարմնական պատիժների ենթարկելու, լեզուն կտրելու, նախատինքներով փողոցները շրջեցնելու մի ամբողջ օր եւ տուգանելու: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ եթէ այսպիսի դատաւորներ հնար կլինէր նշանակել ամենալայն իրաւունքներով՝ յուսալով թագաւորի օգնութեան վրայ, այդ միմիայն Կիլիկիայում, ուր կանոնները սահմանուեցին եւ ոչ Կիլիկիայից դուրս Հայաստանի զանազան կողմերում, ուր պարսկական հրոսակների բռնի ոյժն ու վայրենի կամքն էր օրէնք եւ կանոն: Շնորհալու կանոններում կարդում ենք. «Քահանան եւ ժողովուրդը եկեղեցական գործերի համար մարմնաւոր իշխանի մօտ չգնան գանգատուելու եւ դատաստան խնդրելու, այլապէս առաքելական կանոնական հրամանի համեմատ կարգալոյծ լինի»: Շնորհալու 34 կանոնը իսպառ արգելում է քահանային «աշխարհի կառավարութեան մէջ խառնուելու, եւ քաղաքի կամ գիւղի հոգաբարձու, կամ գաւառապետ, կամ հարկերի եւ սակերի գրող, կամ որեւէ աշխարհային գործակալութիւն անող լինի»: Շնորհալու կանոններով եկեղեցական խնդիրների դատերը վերաբերում են միմիայն հոգեւորական դատարանին, եւ ընդհակառակն՝ հոգեւոր դատաւորն իրաւունք չունի քրէական եւ քաղաքացիական խնդիրներ

րի քննութեան մէջ մտնելու: Բացի սրանից, մենք չունենք ժողովների կանոններ, որոնք խօսէին դատակազմութեան եւ դատավարութեան վրայ: Ունինք մի քանի մատենագրական տեղեկութիւններ կաթողիկոսների եւ եպիսկոպոսների վրայ եղած դատավարութեան մասին: Բիւզանդ պատմում է, որ Յուսիկ կաթողիկոսը Տիրանի վարած վատ վարքի համար նախատու էր եւ արգելում եկեղեցի մտնելու: «Դիմեց Տիրան թագաւորը մտնելու եկեղեցի ուրիշ աւագանիներով: Իսկ նա հակառակ խօսելով ասում էր՝ չե՛ս արժանի, ինչո՞ւ ես գալիս, նե՛րս մի մտիւր: Այդ պատճառով ներս քաշեցին նրան (կաթողիկոսին) եկեղեցի, խիստ ծեծեցին... մինչեւ կիսամեռ ընկաւ գետին» (Տ երես): Իսկ Վրթանէս կաթողիկոսը յանդիմանում էր թագուհուն պոռնկութեան համար. «Յանդիմանէր զնա (թագուհին) սուրբն վասն գաղտնի շնութեան կծծութեան բարոյից պոռնկութեան» (Բիւզ. 7): Նոյն ձեւով վարւում էր Ներսէս Մեծ Պապի եւ Արշակի հետ հակաեկեղեցական արարքների համար: «Իսկ սուրբ Ներսէսը՝ հայոց եպիսկոպոսապետը մշտապէս ընդդիմանալով Պապ թագաւորին, կշտամբում էր եւ յանդիմանում էր մեծ վկայութեամբ, եւ նա բազմաթիւ չարութիւնների պատճառով չէր համարձակում եկեղեցու շէմքը կոխել եւ ներս մտնել... Դնում էր նրա առաջ Ս. Գրքից վկայաբանութիւններ, յաւիտենական դատաստանի պատիժներով ահ ձգելով նրա վրայ, հրաւիրում էր զգաստանալ եւ լաւանալ» (180 երես): Թագաւորը կամենում էր կաթողիկոսին սպանել, բայց քաշւում էր: Ներսէս Մեծ ունէր 12 եպիսկոպոս «աթոռակից, գործակից եւ խորհրդակից», որոնք «կառավարում էին աղքատանոցները» եւ բարեգործական այլ հաստատութիւնները, ուրկանոցներ, օտարանոցներ, հիւրանոցներ: Պարսից թագաւորը տալիս է Շմուէլ ոչ ազգընտիր կաթողիկոսին իրաւունք «մարդպանին ընկեր լինել, հսկել հարկերի, բաշխել վրայ, դատաստաններին զլուխ քաշել եւ ուրիշ աշխարհական կարգերի վրայ նայել» (Խոր. Գ, ԿԵ): Ուրիշ եպիսկոպոսներ էլ, աշխարհի իշխանի հետ միացած, դիմում էին Պարսից թագաւորին այլ եպիսկոպոսների թեմեր եւ կալուածներ խլելու:

Վահան Մամիկոնեանը Ղազար Փարպեցուն նշանակում է էջմիածնի վանահայր, իբրեւ իւր շինած եւ նորոգած վանքի. վանականները Ղազարի հետ ընկնում են, մեղադրում են նրան, «որ աղանդաւոր է», ասում է՝ «պոռնկութիւնը մեղք չէ», «պիղծ եւ չարագործ մարդ է»: Չնայելով Վահանի մեծ պաշտպանութեան վրայ, վերջը հալածւում է եւ վանքից հեռացնում: Ղազար դիմում է կաթողիկոսին՝ խնդրելով դատ անել եւ քննելով խնդիրը՝ կամ արդարացնել, կամ մեղադրել. բայց նա վախենում է հակառակորդների շատութիւնից եւ ուժից եւ

պատասխանում է. «Ձեմ համարձակւում երկիւղից նաեւ տեսնել քեզ, բայց դու դեռ ասում ես, թէ գամ բժշկեմ եւ կամ՝ թաղէ»: Ղազար ասում է կաթողիկոսի հասցէին. «Ո՞ւր է արդար ուսուցչի հսկողութիւնը, ո՞ւր է արդար հայրապետի Քրիստոսին նմանելը: ...Իսկ դա վէրքերից թուլացած մարդու երեսին եւ ջուր անգամ ցանել չհամարձակեցաւ մարդկանցից վախենալով... Իսկ դա նրա հակառակն է աղաղակում (Քրիստոսի), ուր ես գալիս, չեմ ուզում, համարձակութիւն չունիմ քեզ տեսնել»: «Արդեօ՞ք, մէկ կամ երկու անգամ տարա՞ւ ինձ իւր սենեակը, եւ խօսեցա՞ւ ինձ հետ, ինչպէս Փրկիչը հրամայում է, ես ու ինքը առանձին, կամ մէկ եւ կամ երկու ընկերով, որ չհաւնելով, եւ իբրեւ մեղաւոր եւ մաքսաւոր համարելով ինձ հալածէր...»: Մի անգամ մի պարեգօտաւորների առաջ ասել է. «Իրաւացի չեղաւ Ղազարի՝ մեր աշխարհից հեռանալը, անպատճառ նա եկեղեցու զարդ էր» (տե՛ս Ղազարի թուղթը):

«Թող թէ մեծ-մեծ պաշտօնների հասցնել, ինչպէս եպիսկոպոսութեան, կամ նոցա մէջ առաջին պաշտօնի եւ կամ եկեղեցու դատաւորութեան, այլ քորեպիսկոպոս էլ չարաւ ինձ, որ պարսիկները եւ անարժան մարդիկ այսօր էլ անում են» (նոյն տեղը):

Ս. Սահակ կաթողիկոսին լուր հասաւ, որ զանազան աղանդաւորներ եկել են Հայաստան եւ մարդկանց մտքեր են մոլորեցնում, նա հրամայեց սբ. Մեսրոպին քննել հեղութեամբ եւ խրատով ճանապարհ բերել, եթէ ո՛չ՝ տանջանքներով եւ չարչարանքներով հալածել. «Հրամայում է քննել ժանտագործ բորբորիտոններին (Կորիւն, 18 երես, եւս բարբարիանոսներին) եւ եթէ հեղութեամբ եւ սաստով ուղղութեան չգան, չարչարանքներով հալածել, զի թշնամանանք ի թշնամանաց վրէժ առնուցու, եւ խայտառակեցի իրաւացի մահուամբ անիրաւ մահ հոգւոց»: Մեսրոպ ճշտութեամբ կատարում է պատուէրը. «Ապա նրանից յետոյ սկսում էր «դժպատեհ եւ կամակոր բարբարիանոս աղանդն» քննել. եւ երբ որ հնար չէր գտնում ուղղութիւն բերելու, առնելով գործի էր դնում թշուառացնող գաւազանը, ծանրագոյն պատուհասներով մատնում էր տանջանքների, բանտի, գիլարանի... մինչեւ որ փախան կորան աշխարհից (Կորիւն, 18 եւ Խոր., Գ, ԳԵ): Սեբէոս պատմում է Քրիստափոր կաթողիկոսին (628-630 թթ.) դատի ենթարկելու եւ դատելու դէպքը: «Նա դէմքով հպարտ եւ անբարտաւան մարդ էր, լեզուն սուր սուրբերի նման»: Սա շատ խռովութիւնների տեղիք տուաւ եւ կռիւ ձգեց իւր չարախօսութեամբ Ասպետի եւ իւր եղբոր մէջ: Երբորդ տարին բամբասանքներ բարդեցին նրայ վրայ (կաթողիկոսի): Եւ ժողովուրդով՝ բոլոր եպիսկոպոսներն ու իշխանները քննութիւն արին:

Նրա ընտանիքից երկու մարդ եկան եւ նրա տեղ վկայութիւն տուին բոլոր բազմութեան առաջ: Եւ առին նրանից հայրապետական պատուի փակեղն ու կարգից ձգեցին եւ անարգանքով հալածեցին նրան: Եւ իսկոյն եզրին կաթողիկոս նստացրին» (Սեբէոս, 98 երես):

Երբ եզր կաթողիկոսը (630-641 թթ.) դաւանութիւնը փոխեց, Յովհան Մայրավանեցին համարձակութիւն ունեցաւ նախատելու բոլորի դիմաց կաթողիկոսին՝ ասելով. «Քանդեցիր պապերի հաւատքի սահմանը, խրամատեցիր առաքելական ցանկը՝ կործանուելով Լեւոնի մարդադաւան տօմարով»: Դաւանափոխ կաթողիկոսը խիստ բարկանում է եւ հրամայում է «մուրցացի (բռունցքներով) տանջել նրա պարանոցը եւ կզակը»:

Յովհաննէս Ովայեցի կաթողիկոսի (834-855 թթ.) դէմ բողոքողներ են դուրս գալիս հէնց կաթողիկոսարանի տնից աշխարհի իշխան Բագրատ Բագրատունուն, որը լսելով եւ հաւատալով մեղադրանքներին՝ հրովարտակներ է գրում բոլոր աշխարհին մերժել կաթողիկոսին եւ նորը ընտրել: Այս իմանալով՝ Սմբատ սպարապետը եւ Սիւնեաց Գրիգոր իշխանը, վրդովուած են Բագրատունու արածի վրայ, «համագունդ միասին ժողովուելով, եպիսկոպոսական ժողով գումարելով եւ ստուգապէս իմանալով, որ նանիր իժաթոյն չար հայհոյիչներ չթուենքների ստութեան արդիւնք են, էլի հաստատում են...» իւր աթոռին, իսկ երեք վկաները, որոնք դուրս էին եկել կաթողիկոսի դէմ իբրեւ մեղադրողներ, մեռնում են: Պատմաբան Յովհաննէս կաթողիկոսը 82 երեսում տալիս է դատավարական ձեւի մի փառաւոր պատկեր Գէորգ կաթողիկոսին (877-898 թթ.) դատի ենթարկելու պատրաստութիւններից առաջ: Աբաս, իւր եղբորորդի Սմբատին թագաւոր օծուելու պատճառ համարելով Գէորգ կաթողիկոսին, կամեցաւ վրէժ հանել. այդ մտքով զանազան սուտ վկաններ գտնել տուաւ, պատրաստութիւններ սկսեց տեսնել ժողով գումարել տալու եւ կաթողիկոսին մեղաւոր ճանաչել տալուց յետոյ գահընկէց անել. նա իմիջիայլոց գրեց նաեւ Սեւանում ապրող ժամանակի յայտնի գրագէտ Մաշտոցին, որ գայ ժողով եւ ամբաստանի կաթողիկոսի դէմ՝ խոստանալով կաթողիկոսութիւնը յանձնել նրան: Մաշտոցը գրում է պատասխան Աբասին՝ ցոյց տալով, որ հեշտ բան չէ կաթողիկոսին զրպարտելը. «Ժողով թէ հրամայում էք լինի, թող լինի, բայց չլինի չար պաշարողների, քինահան հրոսողների ժողով, որոնք ինչպէս որ այն ժամանակ ժողովուեցին Աննայի հետ...». պէտք է Նիկիայի հարց նման պատերով եւ աղօթքներով անցնեն եւ սուրբ Աւետարանը միջնորդ դնելով, ճշմարիտը խօսեն եւ ո՛չ ըստ քմահաճոյից: Յիշեցէք սբ. Ստեփաննոսի եւ Յա-

կոր Տեառնեղբօր դէմ դուրս եկած վկաններին եւ մի՛ խաբուէք, որովհետեւ մարդիկ ապագայի զգուշութիւնից լաւ գիտեն անօրէն վկանների չարութիւնները գրի անցնել: «Աւելացնում եմ, որ գարշելի անձնամատը վկայ չէ, եւ չի էլ կարող կանգնել ուղիղ ատենանի առաջ, այլ բացէիբաց կհալածուի: Որովհետեւ պիղծ դէմքը պոռնիկ կնոջ դէմք չինելով եւ այր մարդկանց շարքից ելնելով եւ խոստովանուելով քահանայի մօտ, վկայ լինել չէ կարող սիւնհոտոսական կարգի համաձայն, մինչեւ որ սուրբ կանոնների հրամայած ապաշխարանքը չվերջացնի եւ իւր զղջման մասին եկեղեցու առաջնորդներից վկայութիւն չբերի»: Նոյնպէս էլ եպիսկոպոսները պիտի ընտրուած եւ արդար լինեն, ոմանք հեռու տեղերից պիտի գան, որոնց վրայ ատելութեան կարծիք չլինի. նոյնպէս եւ սուրբ եւ աւագ հայրերը թող քննեն եւ հաւաստիանան... ապա սբ. սեղանը եւ աթոռը սեւով պատեն, որ սուգի նշան է, որ Քրիստոսի փոխանորդ՝ փեսան ընկնում է...»: Ահա արդարապէս քննելու ձեւը, իսկ եթէ դուք կամենում եք մի ուրիշին կաթողիկոս ընտրել, այդ կարող էք անել ո՛չ օրինաւոր կարգով, «այլ բռնի ուժով եւ կամ կամակոր մտքով Աստուծոյ հետ կռուելով»: Բայց դուք իմ խօսքը լսեցէք, եւ արէք այն, ինչ որ արդար է եւ հաճելի Աստուծոյ: Մաշտոցի այս թուղթը խիստ ազդեց Աբաս իշխանի վրայ, որը զնաց կաթողիկոսի մօտ ներողութիւն խնդրեց: Ապա եղել են մի քանի եւս դատական ժողովներ մի քանի կաթողիկոսների գործերը քննելու, դժբախտաբար դատավարութեան մասին ոչինչ չկայ այդ նիստերի պատմութեան մէջ, ընդհանուր խօսքերով նկարագրում են պատմագիրները եւ անցնում, թէ մեղադրեցին այս ինչ անձին, վկաններով հաստատեցին եւ պատժեցին: Այդպէս եղեւ 968-ին կաթողիկոսացած Վահան Սիւնեցու օրով, որին մեղադրում էին քաղկեդոնականութեան մէջ. Աշոտի հրամանով Անիում ժողով արին, քննեցին խնդիրը, մեղադրութիւնը հաստատեցին եւ գահընկեց արին: 1036-ին եղեւ մեծ փառաւոր դատական ժողով 4000 հոգուց բաղկացած, հոգեւորական եւ աշխարհականներից, ուր քննեցին Դէոսկորոս կաթողիկոսի ապօրինի գործերը, վկայութեամբ հաստատեցին մեղադրութիւնները, գահընկէց արին եւ բանադրեցին նրանից ձեռնադրուածներին: Ստ. Օրբելեանը 319 երեսում յիշում է եւ Կոստանդին Պրօնադործ կաթողիկոսին (1286-1289 թթ.) դատի ենթարկելու խնդիրը, որից երեւում է, որ Հեթում թագաւորը քէն ունենալով կաթողիկոսի դէմ, հոգեւոր եւ աշխարհական անձանց իւր կողմն է քաշում, վկաններ պատրաստել տալիս եւ ժողով գումարում, ուր 30 մեղադրական կէտերով վկանների ցուցմունքներով հաստատում են նրա յանցանքները եւ ստիպում գահընկեց լինելու: Մեղադրական

կէտերի մէջ կան այսպիսի մեղքեր, որ պատարագ անելուց առաջ շար-բաթ է խմում, երկրորդ՝ որ Հռոմկլայի լկտանոցներից հարկ է առնում: Այս մեղադրական կէտերի դէմ խիստ յարձակում է Ստ. Օրբելեանը՝ համարելով առաջինը հիւանդութեան պատճառով արած, երկրորդն էլ բոլորովին օրինաւոր՝ ըստ եկեղեցական կանոնաց, որ անառակներից հարկ էր առնելու իբրեւ տուգանք եւ յանձնելու աղքատանոցներին: 1002-ին Սարգիս կաթողիկոսը ժողով արաւ, դատի ենթարկեց թոնդ-րակեցի աղանդաւորներին, մեղադրութիւնը հաստատեց եւ նրանց գլխաւոր Յովհաննէս եպիսկոպոսին կարգալոյծ արաւ, աղուէնադրոշմ դրեց ճակատին, բանտարկեց եւ նզովեց:

Ստեփաննոս Օրբելեանը 260 երեսում յիշում է եւս մի դատ, որ տեղի է ունեցել 1216-ին Սիւնեաց եպիսկոպոսների եւ Լիպարիտ ու Ելիկում իշխանների մէջ «Սուրբ Խաչի» ո՞ւմ պատկանելու մասին, որը բերդը գրաւելու ստացել էր Իւանէ Աթաբէկը: Երկու կողմը դիմում են Իւանէ Աթաբէկին, որ նստում էր Դուին եւ կառավարիչ էր երկրին Վրաց թագաւորից նշանակուած: Աթաբէկը «հրամայում է իւր մեծա-մեծների (Վրաց իշխանների), Տփիսու, Անու եւ Դուինի դատներին եւ Սուրմարիի երեւելի շէխին, որոց հետ Անու մեծ եպիսկոպոսին եւ Բջնոյ ու Հաղբատի եպիսկոպոսներին», որոնք քննեցին եւ վճռեցին՝ Ս. Խաչը պատկանում է նրան, ով որ գերութիւնից թափել է, որովհետեւ կռուի իրաւունքով ձեռք բերած սեպհականութիւն է, գերի ընկածը մեռածի հաշիւ է: Դատաստանի վճիռը Իւանէ հաճութեամբ լսեց եւ Ս. Խաչը իշխանների եկեղեցու սեպհականութիւն համարեց: Ահա այս են մատենագիրների հաղորդած տեղեկութիւնները Հայոց եկեղեցու մէջ պատահած դատավարութեանց վերաբերմամբ: Հայոց եկեղեցու դատավարական կեանքը կարելի է բաժանել 3 մասի. ա) Լուսաւորչի տոհմի կաթողիկոսութեան ժամանակ, Լուսաւորչից մինչեւ Սահակ, բ) մարզպանութեան ժամանակից մինչեւ հայոց թագաւորութեան ջնջումը, գ) մահմետական տիրապետութեան միջոց:

Ա. Լուսաւորչի տոհմը լինելով բարձր իշխանական ծագումից, հայոց թագաւորական ցեղի հետ բարեկամ, ունենալով հայոց թագաւոր-ների հետ խնամութիւն, եւ գուցէ անմիջական յաջորդութիւն լինելով հայոց կռապաշտական քրմապետութեան, որ համապատիւ թագաւորի իրաւունք էր վայելում, այդ հիմունքներով այդ տոհմի կաթողիկոսու-թիւնը շատ բարձր էր կանգնած յաջորդ դարերի կաթողիկոսութիւ-նից: Նրանք էին ընդհանուր լիազօր կառավարիչներ եկեղեցու, վան-քերի, բարեգործական հիմնարկութիւնների, ժողովում էին հարկեր եւ տուրքեր բոլոր ժողովրդից այդ հիմնարկութիւնների պահպանութեան

համար. նախատում, կշտամբում եւ անխնայ հալածում էին ամէն տե-սակ եկեղեցական կանոնների հակառակ գնացող անձանց, լինէին նրանք շինական, թէ ազնուական, նախարար, թէ թագաւոր, առանց վախենալու ո՛չ մահից, ո՛չ բանտից: Բանադրում եւ նզովում էին թա-գաւորին, արգելում էին եկեղեցի մտնել, եկեղեցում աղօթք անել. թա-գաւորը երկիւղից չէր համարձակուում դատել, բանտարկել կամ սպա-նել, դիմում էր գաղտագողի թոյնի օգնութեան: Դրանք իրանց բարձր տոհմական դիրքով եւ ու դուրս էին արքունիք եւ իւրաքանչիւր ըո-պէ յանդիմանական-խրատական զրուցով յիշեցնում նրանց քրիստո-նէական պարտիքը: Գոռոզ Արշակ, որ ոչ մի սրբութիւն ճանաչելու տրամադրութիւն չէր ցոյց տալիս, Ներսէս Մեծի յանդիմանութիւն-ներից յաղթահարուած՝ խնդրում էր ներել մեղքերը. «Իսկ թագաւո-րը նեղն ընկած մեծ աղաչանքով եւ շատ աղօթքներով աղաչում էր հաշտուել իրան հետ եւ ուխտ դրաւ, որ այլեւս երբէք նրա խօսքից դուրս չի գալ» (Բիւզ. 96 երես): «Հրաման տանք, ասում է Ներսէս Արշակ թագաւորին, բոլոր աշխարհին քեզ հետ միասին քո գործած մեղքերի համար աղօթքի եւ խնդրուածքի կանգնել, մենք էլ քեզ հետ մտնենք ապաշխարանքի տակ»: Թագաւորը թունաւորում է կաթո-ղիկոսին, վերջինս նախատական արհամարհական ձեւով նկատում է. «Իսկ քեզ, ո՛վ թագաւոր, արժան էր իբրեւ թագաւոր մարդ յայտնի հրաման տալ ինձ սպանելու, ո՞վ էր, որ կարողանար արգելել քեզ, կամ ո՞վ էր, որ կարողանար պահել քո ձեռքը...»: Այսպիսի ձեւով վարուե-ցին Լուսաւորչի, Արիստակէս, Վրթանէս, Յուսիկ, Ներսէս, Սահակ: Այդ շրջանում եղել են արտաքոյ օրինաց միջանկեալ օտարահաստատ կաթողիկոսներ, որքա՛ն անգօր, որքա՛ն մեղք եւ աննշան այդ հսկա-ների վերաբերմամբ. մէկի վերաբերմամբ Փաւստոս ժողովրդի բերա-նով ասում է. «Ներսէսի փոխանակ կաթողիկոս դրին ոմն Չունակ, որ ստրուկ էր ի ստրկաց արքունի» (Բիւզ., 105 երես): Այս շրջանում կաթողիկոսները իրանց աթոռակից՝ խորհրդակից եպիսկոպոսներով կազմում էին ամէն ինչ՝ եւ դատաւոր, եւ օրէնսդիր, եւ կառավարիչ, եւ խնամակալ, նրանք միշտ շրջում էին ամէն տեղ եւ իբրեւ Աւե-տարանի պատուական աշակերտներ ամէն տեսակ վէճ, դատ կտրում իրանց ձեռքով. Սահակ 60 աշակերտներով ամբողջ տարին շրջում էր եւ խրատում, քարոզում ու սովորեցնում: Բարեգործական հիմնար-կութիւնները գտնւում էին որոշ մարդկանց խնամակալութեան, հո-գատարութեան եւ կառավարութեան ձեռքի տակ, որոնք դրանց եւ պահողն էին, եւ դատողը, եւ կերակրողը: Այս շրջանում 3 դատական աստիճաններ կային. կաթողիկոսական՝ իւր խորհրդակից եպիսկո-

պոսններով եւ շրջիկ հոգեւորականներով. եպիսկոպոսական՝ սահմանուած իւրաքանչիւր թեմի գործերի համար եւ քորեպիսկոպոսական՝ գաւառակների եկեղեցական կառավարութեան եւ դատաստանի համար: Վարչական եւ դատաստանական բոլոր գործերը գտնուում էին այս երեք աստիճանի ատեաններում: Սրանց դատաստանական գործավարութիւնը սահմանափակուում էր պսակների, առեւանկութիւնների, չհասնելի, ամուսնալուծութիւնների, մեռելների վրայ լաց ու կոծ անելու խնդիրներում, քրէական եւ քաղաքացիական գործերը վերաբերում էին քաղաքական իշխանութեան եւ նրա դատաւորներին, այս մասին քիչ յետոյ: Սահակի սահմանադրութիւններից երեւում է, որ ամէն տարի 2 անգամ ժողով էր լինում, որ եպիսկոպոսները իբրեւ հայր եւ Քրիստոսի աշակերտներ պիտի իրանց հօտը լաւ խնամէին, հայրաբար կառավարէին, որ գաւառակների համար նշանակուած քորեպիսկոպոսները լինէին գիտուն եւ ժիր: Գիւղերի եւ գաւառակների դատաւորը եւ կառավարիչն էր քորեպիսկոպոսը (այժմեայ գործակալը). նրանց տալիս է ահագին իրաւունքներ, նրանք են վարչական եւ դատաստանական գործերի ղեկավարը. ո՛չ առանձին, ո՛չ բոլորովին ազդեցութեամբ ղեկավարող, այլ խորհրդակցութեամբ, քննութեամբ, ատեանի մէջ: «Քորեպիսկոպոսները պիտի հսկեն բոլոր եկեղեցիների վրայ, օրինադանց եկեղեցականներին կշտամբեն խրատով, ծեծով եւ տուգանքներով պատուհասեն ատեանի մէջ, որ միւսները վախենան եւ խրատուեն»։ 5-րդ կանոնով իրաւունք է տալիս քորեպիսկոպոսներին զրկելու քահանայագործութիւնից առժամանակ ծոյլ, ժամերգութիւն չիմացող, պատարագը ոչ լրիւ սպասահարկութեամբ կատարող քահանաներին: Այս կանոնների մէջ յիշատակուած թէ եպիսկոպոսական, թէ քորեպիսկոպոսական դատի ենթարկուող յանցանքները բոլորը եկեղեցական են: Սրանց համար ասուած վերոյիշեալ խօսքը, թէ՛ «ատեանում» պիտի պատժեն, դատեն քահանաներին, կարելի է հասկանալ երկու կերպ, կամ ժողովրդի, խուռն բազմութեան ներկայութեամբ, կամ ուղիղ մտքով, երկու երեք հոգի դատաւորների աջակցութեամբ:

Բ. Եկեղեցական դատարանի երկրորդ շրջանն ընկնում է Արշակունեաց անկումից մինչեւ Ռուբինեանց անկումը, երբ կաթողիկոսների սատար էին հայ մարզպաններ, Բագրատունեաց, Արծրունեաց եւ Ռուբինեան թագաւորները: Այս շրջանի կաթողիկոսները այն չեն, ինչ որ առաջի շրջանի, այստեղ վախկոտ են, խեղճ, նախարարների եւ թագաւորների քմահաճոյքին ծառայող, այն վեհութիւնը, ինչ որ Լուսաւորչի տոհմումն էր, չունէին. եւ պարզ է, թէ ինչու. առաջիկաները նստում-վեր էին կենում թագաւորների հետ եւ էին խրոխտ ու յան-

դիմանող, սրանք ծագմամբ ամենախեղճ կացութիւնից բարձրացած բարձր աստիճանի այս ու այն նախարարի՝ թագաւորի միջոցով, էին համեստ, հաշտեցնող բնաւորութեամբ. առաջիկաները որքան բարձր շրջանից էին, նոյնքան համեստ եւ ժողովրդին մօտիկ, նրա կարիքներին դարման տանող. երկրորդները՝ հազիւհազ իրանց գլուխները պահող: Ահա այս դրութիւնից էլ կախուած էր եւ դատական իշխանութեան ամրութիւնը, ոյժը եւ զօրութիւնը: Կաթողիկոսը «պարեգօտաւորներ» (աբեղաների) եւ իշխանների ահից վախենում էր ոչ միայն Ղազար Փարպեցու դատը կտրել, այլ մինչեւ իսկ նրա երեսը տեսնել, թէ եւ վահան Մամիկոնեանն էր Ղազարի պաշտպան իւր եղբայրներով եւ իրա՝ կաթողիկոսի կարծիքով՝ Ղազարը «եկեղեցու զարդ էր» (տե՛ս Ղազարի թուղթը): Ռուբինեանց եւ Բագրատունեաց ժամանակ այս ու այն իշխանի քմահաճոյքից էր կախուած մեղադրանքներ բարդել, սուտ վկաներ ժողովել կաթողիկոսի դէմ՝ նրան գահընկեց անելու համար. Կոստանդին կաթողիկոսին հեռացնում է թագաւորի կազմած ժողովը՝ սուտ մեղադրանքներով, դրա արդար դատը պաշտպանում է Սիւնեաց եպիսկոպոսը հեռու արեւելքից: Այսպիսի դրութեան ժամանակ սպասել բարեկարգ դատարանների եւ նրանց արդար վճռի եկեղեցական գործերի վերաբերմամբ, շատ մեծ բարետեսութիւն է: Այս շրջանում էլ երեք աստիճանով եկեղեցական դատավարութիւնը տիրապետող էր. ա) ամբողջ աշխարհի համար՝ բարձրագոյն եւ վերջին դատարան, բ) թեմական՝ թեմի համար եւ գ) քորեպիսկոպոսական՝ գաւառի եւ համայնքների համար: Բարձրագոյն ատեանը կազմում էր համագգային եկեղեցական ժողովը, կաթողիկոսի կամ նրա բացակայութեան միջոցին՝ աւագագոյն եպիսկոպոսի նախագահութեամբ, մասնակցութեամբ աշխարհականների եւ հոգեւորականների, եպիսկոպոսների եւ նախարարների, ներկայութեամբ նոյնիսկ թագաւորի, բաղկացած փոքրաթիւ անդամներից մինչեւ իսկ 4000 հոգուց: Այս ժողովն է միակ օրէնսդիր, միակ եւ վերջին դատաւորի իրաւունք ունեցողը, որի վճիռը վերջնական է, առանց բողոքի եւ վճռաջինջ իրաւունքի: Այս ժողովի վճիռն է պարտաւորական եւ անդառնալի: Այս ժողովի վճիռով նզովուում են դպրից սկսած մինչեւ կաթողիկոսներ, շինականից սկսած մինչեւ թագաւորներ: Այս ժողովն է միմիայն կաթողիկոս ընտրող եւ գահընկէց անող: Դատավարութիւնը եւ դատակազմութիւնը այս ժողովներում յար եւ նման է տիեզերական ժողովներին, ղեկավարուում էին ժողովականները նոյն սկզբունքներով: Ժողովն ունէր նախագահ, անդամներ, մեղադրող կողմ, մեղադրեալ, վկաներ: Մեղադրական կէտեր կազմում էին եպիսկոպոսներ կամ իշխաններ, միմեանց հետ առաջուց հաղոր-

դակցութեան մէջ մտնելով, վկաներ պատրաստելով. երբ մեղադրական գիրը համարուում էր պատրաստ, դիմում էր աւագ իշխանին եւ թագաւորին, եթէ մեղադրուողը կաթողիկոսը չէր, գանգատաւորները դիմում էին կաթողիկոսին, որոնք, այսինքն կաթողիկոսը, կամ թագաւորը, երկուսի չեղած ժամանակ մեծ իշխանը կամ աւագագոյն եպիսկոպոսը ժողովի օր էր նշանակում, հրաւիրագրեր ուղարկում, եւ ծանուցումն անուում թէ մեղադրեալին եւ թէ վկաններին ու մեղադրողներին: Դատը սկսւում էր սովորական մեղադրական գիրը կարգալուց յետոյ, վկանների ցուցմունքը լսելուց եւ մեղադրեալի արդարացուցիչ խօսքերը լսելուց յետոյ: Վճիռը կայացնւում էր, գործադրուում եւ հրատարակուում ի լուր ամենեցուն: Սեւանի Մաշտոց վարդապետը Աբաս իշխանին գրած թղթում յիշեցնում էր, որ վկանները կանոնական օրէնքի հիման վրայ պիտի լինեն երկու-երեքից ոչ պակաս, յարգելի մարդիկ, պատժի տակ եթէ ընկած են, պիտի ապաշխարանք քաշած բոլորովին արդարացած լինեն, որ դատաւորները հեռու տեղերի եպիսկոպոսներ պիտի լինեն, որ ատելութեան հիմք չունենան մեղադրեալի հետ եւ խնդիրը վճռեն արդարութեամբ ու անաչառութեամբ: Թէեւ ոչինչ չկայ արձանագրութիւններ կազմելու վերաբերութեամբ այդ ժողովներում, բայց ենթադրելի է, որ, անշուշտ, կազմելիս լինէին արձանագրութիւններ, այլապէս մեղադրական գրի 30 կէտերի առանձին-առանձին քննութիւնները, վկանների ցուցմունքները եւ կողմերի ասածները ինչպէ՞ս պիտի մտքներում պահէին, որ վերջում գործը անաչառ վճռահատութեան ենթարկէին:

Բ աստիճանի դատարանը եպիսկոպոսականն էր, թեմի գործերի համար, ատենական էր, թէ անձնական, անորոշ է, չկայ բաց որոշ ցուցմունք, բայց ի նկատի առնելով այն, որ մի անհատ դժուարութեամբ կարող էր գործերը վարել ամբողջ թեմում առանց օգնականի, դատաւորի, առանց արձանագրութեան, քանի որ կողմերը կարող էին դիմել կաթողիկոսին, պիտի անշուշտ ենթադրել, որ ատենական էր եւ ո՛չ անձնական՝ անհատական: Փարպեցին գանգատուում է կաթողիկոսից, թէ «եկեղեցու դատաւորութեան» էլ արժանի չարաւ իրան:

Գ աստիճանի դատարանն էր քորեպիսկոպոսական, որ դատում էր գաւառակի շրջանում, գիւղերում: Այս շրջանում սրանց տրւում էր նոյն պատժողական իրաւունքները՝ ինչ որ առաջինում կար, Սահակի կանոններով, տուգանել, ծեծել, պատժել խօսքով՝ նախատելով, ապաշխարանքի ենթարկելով: ԺԳ դարի Սսի ժողովը հրամայում է, որ եպիսկոպոսը «սուրբ, գիտուն քորեպիսկոպոս նշանակի, որ եկեղեցու դատաստանը կարողանայ երկիւղածութեամբ եւ ոչ ազահութեամբ

անել»: Սրանք եկեղեցական տուրքի եւ մէկի յանցանքի պատճառով շատ անգամ փակում էին եկեղեցու դռները, այս ինքնակամ գործողութիւնները արգելում է ութերորդ դարու Պարտաւի ժողովը: Սրանց իրաւասութեան ենթարկւում էին նոյնպէս միմիայն եկեղեցական յանցանքները եւ մեղքերը:

Գ. Դատարանական երրորդ շրջանը կազմում է Ռուբինեանց անկումից յետոյ մինչեւ ռուսական տիրապետութիւնը եւ տաճկահայոց մէջ մինչեւ 1860 թիւը՝ Սահմանադրութիւնը: Այս շրջանը մահմետական շրջան է, այս բաւական է ըմբռնել տալու համար հայոց եկեղեցական՝ թէ վարչական, թէ դատարանական դրութիւնը: Մի տեղ, որտեղ արդարութիւն, ճշմարտութիւն կախուած լինի կաշառքից, դատ եւ իրաւունք կեդրոնացած լինի սրի, ոյժի, կոպիտ քմահաճոյքի մէջ, մի տեղ, որտեղ անկիրթ վայրենի բնազդումներով երեւանի սարդար լինի կառավարիչ եւ թաւրիզի խան, որոնք ամբողջապէս նուիրուած լինեն մարմնական զուարճութիւնների եւ տուփական ցանկութիւնների, մի՞թէ այնտեղ եկեղեցին կարող է արդար դատաստան ունենալ: Առաքել Դաւրիժեցի պատմագրի (1601-1669 թթ.) ո՛ր երեսը բաց անելու լինես, ամէն տեղ կը տեսնես բռնութիւններ եկեղեցու վրայ, բռնազբօսիկ վարմունք կաթողիկոսների վերաբերմամբ, եկեղեցին ամբողջ կազմով խաղալիք դարձած:

Էջմիածինը իւր 4 կաթողիկոսներով, որոնք միաժամանակ գահ են բազմել սարդարի եւ շահի գրպանը լցնելու եւ նրան քմահաճոյքներին ծառայեցնելու, դարձրել էին եկեղեցական կառավարութիւնը եւ դատաստանը վաճառանոց: Միաժամանակ չորս կաթողիկոս՝ Մելիքսէթ, Դաւիթ, Սրապիոն եւ Սահակ, դարձել էին շահի ծառաների ուղեկցութեամբ շրջիկ հարկահաններ. ահա թէ ինչ է ասում Դաւրիժեցին. նրանք «կաշառքով թէ եպիսկոպոսներին, թէ քահանաներին անարժանութեամբ ձեռնադրութիւն էին տալիս, կաշառքով մէկ վանքի սեպհական վիճակը կտրում ուրիշ վանքի էին տալիս, արձակ հրամաններ էին տալիս չհասի, «մեղօքի», կնաթողութեան, երկկնութեան: Այսպիսի եւ սրանց նման բազմաթիւ անկարգութիւններ էին գործում կաթողիկոսները եւ իւր եպիսկոպոսները...» (223 երես): Այսպէս էր եկեղեցու կառավարիչը, իսկ ստորադրեալները «նոյնպէս էին, - ասում է Դաւրիժեցին 289 երեսում, - եւ գիւղական երէցները, անունով միայն քահանաներ, ոմանք վերցնելով իրանց վրայ մելիքութեան իշխանութիւնը (տանուտէրութիւն), եւ ոմանք տանուտէրութեան, եւ ոմանք պոռնիկներ եւ երկկանայք, ոմանք այլազգի իշխաններին յարած, նրանց չար գործերի արբանեակներ եւ քրիստոնեաների մատնիչներ...

թողնելով ժամ պատարագ»՝ փակել էին եկեղեցիները եւ իրանց ցանկալի արուեստներով պարապում: Շահը, սարգարը, խաները 4 կաթողիկոսին դարձրել էին փողի քսակ, միմեանց «աջըղու» հակառակ, բանտարկում, չարչարում, տանջում էին նրանց: Դաւիթը տանջանքից փախաւ Սպահան, Սրապիոնը դարհուրելի չարչարանքից փախաւ իւր հայրենիք Տիգրանակերտ, Սահակը նոյնպէս դէպի Վան, իսկ Մելիքսէթի չարչարանքները թող պատմի Դաւրիթեցին (208 երես). «Նորանից յետոյ բերին Մելիքսէթին Երեւանի բերդի մէջ եւ տարածեցին գետնի վրայ, չորս կողմից քարշելով պրկեցին նրան, կապելով ցցերից, ձգեցին որոգայթի մէջ, եւ առնելով բեւեռաքարշը (ունելիք) եւ նրանով կտրեցին թեւերից միս, եւ կտրած միսը դրեցին բերանում, եւ երկու կողմում կանգնած փայտաւորները խփում էին նրան եւ ասում էին՝ ծամիր եւ կուլ տուր, եւ Մելիքսէթը թէպէտեւ չէր կամենում, բայց վտանգից անճար մնալով, ծամեց եւ կուլ տուաւ իւր միսը. եւ յետոյ մուկնետիկը աղաղակեց, թէ թագաւորի հրամանը խալիֆայի վրայ կատարուեց, իւր միսը ծամեց եւ կուլ տուաւ», այն էր Աստուածածնի պաշտոյնը օրերը. եւ այս բանի պատճառ էր իւր աթոռակից Դաւիթ կաթողիկոսը, որը շահին ասել էր, թէ Մելիքսէթը կաշառ է առել եւ թոյլ տուել, որ կաթողիկոսներ սբ. Հռիփսիմեանց գողացած մասունքները տանին՝ փոխանակ յետ խելու: Այս կատարուել է տասն եւ եօթերորդ (ժէ) դարում: Մի՞թէ արժէ կրկնել Դաւիթ-Դանիէլեան կաթողիկոսական կռիւը, որ շարունակուեց երկար տարիներ եւ պառակտեց եւ թուլացրեց եկեղեցական կարգերի ոյժն ու զօրութիւնը, այն էլ 19-րդ դարի սկզբում, հետաքրքրուողները թող կարդան «Ամենայն հայոց կաթ.» (գիրքը՝ Ա. Երիցեանի): Մի՞թէ այսպիսի պայմաններում, այսպիսի հրէշաւոր ժամանակ, կարելի էր որոշել կամ քննութեան տակ ձգել Հայոց եկեղեցու դատաւարութիւնը եւ դատակազմութիւնը ինչպէ՞ս էր, ո՞վ էր դատողը եւ մեղադրողը, ո՞վ վկան, ո՞վ պատիժ կրողը՝ եկեղեցական դատաւորը եւ պատժողը, եւ քննողը էին կաշառքը, քմահաճո՞յքը, ստոր ստրկութիւնը, խանի եւ սարգարի վայրի բնագոյնները: Շատ պարզ է, որ այսպիսի դառն պատահարներ չկարողացան եւ չեն էլ կարող ջնջել մեր եկեղեցու դարաւոր կանոնական սահմանադրութիւնները դատի, դատաւարութեան եւ դատակազմութեան վերաբերմամբ, որոնք առժամանակ միայն մոխրի տակ պահուած մնացին, որովհետեւ բռնի ոյժով արածը օրէնք չէ, եկեղեցին իւր ներքին ուժով այդ բռնութեան դէմ մաքառեց եւ շարունակեց նախկին սկզբունքներով կեանք վարել:

Մեր եկեղեցու երեք դատարանական շրջանում հետեւեալ սկզբունքները մնացին անխախտ. ա) երեք աստիճանով կազմուած

դատարանական ձեւերը սկզբից մնաց մինչեւ վերջը առանց փոփոխութեան, այն է՝ 1) կաթողիկոսական ազգային ժողովի մասնակցութեամբ, վերջնական եւ անբողոքելի դատական, օրէնսդրական վճռահատութեամբ, կամ ի բացակայութեան կաթողիկոսի աւագագոյն եպիսկոպոսի նախագահութեամբ, 2) եպիսկոպոսական կամ առաջնորդական, սահմանափակուած թեմի գործերով եւ 3) քորեպիսկոպոսական կամ գործակալական, գաւառակի կամ համայնքի գործերով սահմանագծուած: բ) Սկզբից մինչեւ երրորդ շրջանի վերջը երեք եկեղեցական դատաւարութեան հիմունք եղել է կանոնական իրաւունքը, կանոններից տուած սահմանագծերը: գ) Եկեղեցական դատաստանի նիւթը եղել է եկեղեցական կրօնական խնդիրներ, այն է՝ պսակի, չհասի, ամուսնալուծութեան, առեւանկութեան, կախարհութեան՝ իւր տեսակներով, աղանդների, ժամերգութեան, ծիսակատարութիւնների, բարեգործական հիմնարկութիւնների եւ կալուածների կառավարութեան եւ պահպանման, եկեղեցական հասոյթների եւ տուրքերի կարգադրման եւ ժողովման խնդիրներ: դ) Եկեղեցական դատաստանին ենթարկուել են վերոյիշեալ յանցանքներում մեղադրուած բոլոր հոգեւորականները՝ դպրից սկսած մինչեւ կաթողիկոս անխտիր: ե) Նոյն յանցանքներում մեղադրուած բոլոր աշխարհականները նոյնպէս ենթարկուել են նոյն եկեղեցական դատին՝ շինականից սկսած մինչեւ թագաւորը: զ) Քրէական եւ քաղաքացիական գործերը ենթարկուել են մարմնաւոր դատարանին, եւ չունենք փաստ ապացուցանելու, թէ ենթարկուած լինեն եկեղեցական դատաստանի: է) Հոգեւորականները քրէական եւ քաղաքացիական գործերի համար ենթարկուել են երկու դատարանին էլ՝ թէ եկեղեցական, թէ մարմնաւոր, կամ խառն դատարանի, որպիսին էր Սիւնեաց եպիսկոպոսների դատը երկու իշխանների դէմ «Ս. Խաչի» տիրապետութեան համար. փոքր քրէական յանցանքների համար՝ միմիայն եկեղեցական դատարանին: ը) Բարձրագոյն եկեղեցական դատարանին ենթարկուած էին կաթողիկոսը եւ թագաւորը, եպիսկոպոսները եւ իշխանները (նախարարները). եպիսկոպոսական դատին՝ անպաշտօն եպիսկոպոսները, վարդապետներ եւ այլ հոգեւորականներ, գաւառի աննշան իշխաններ եւ ազատ ու շինական: Քորեպիսկոպոսական դատին՝ համայնքում ապրող ազատ ու շինական եւ քահանաներից սկսած մինչեւ դպիրներ: թ) Երեք աստիճանի դատաւարութիւնը լինում էր դռնբաց, ժողովական եւ խորհրդակցական եւ ո՛չ անհատական, բարձրագոյն աստիճան բողոքելու իրաւունքով: ժ) Երեք աստիճանի դատաւարաններում գործադրուող պատիժներն էին՝ ապաշխարանքներ զանազան տեսակ, ծոմապահութեամբ, ծնրադրութեամբ,

չոքելով, գրքեր կարդալով, եկեղեցու դռան կանգնելով, հաղորդութիւնից զրկուելով, եկեղեցի մտնելուց զրկուելով, աղօթքի կանգնելով, տուգանքներ յօգուտ աղքատանոցի, եկեղեցու, բարեգործական հաստատութիւնների եւ յօգուտ գանձարանի, պատիժներ՝ մուրցացի եւ ճիպոտի հարուածներով, ուրկանոց ուղարկել աղալու համար (ցորեն եւ ծաւար արկանքներով), աղուէսաղորոշմ ճակատին (խարած շամփուրներով), պատիժներ ոչ մարմնական՝ բանտարկել, խայտառակելով էշի վրայ նստացրած շրջեցնել, իրաւունքի զրկումն՝ հոգեւորականներին՝ զրկուել պատուից, պաշտօնից, կարգից, երկու դասակարգի վերաբերմամբ՝ զրկուել քրիստոնէական բոլոր օրինակատարութիւնների շնորհքից՝ բանադրութեամբ եւ նզովքով: Ժա) Եկեղեցական դատարանն ինքն է գործադրում պատիժները բոլոր եկեղեցական անձանց վերաբերմամբ, նոյնպէս եւ ինքն է գործադրում վերոյիշեալ պատիժները աշխարհականներից՝ շինականների վերաբերմամբ, իսկ ազնուականները ծեծից օրէնքով ազատ էին, եթէ ինքնայօժար տուգանք կտային, այն է՝ պատժին կենթարկուէին, եթէ ոչ՝ եկեղեցին անզօր էր գտնուում պատիժը գործադրել. «Եթէ պատուաւոր մարդ է եւ եկեղեցական օրէնքին հակառակ է կանգնում,՝ ասում է Սսի կանոնը,՝ պէտք է նզովքի ենթարկել. ուրեմն աշխարհականներից ու ժեղների կամքին էր թողնուած եկեղեցական դատարանին ենթարկուելը, եկեղեցին անզօր գտնուելով սրանց դէմ՝ բանադրում եւ նզովում էր միմիայն: Թէ ինչու եկեղեցին դիմում էր հակաեկեղեցական միջոցների յանցաւորների դէմ, այդ պէտք է բացատրել հանգամանքների, մարդկանց վարք ու բարքի կոպտութեան, տիրող կարգերի անկանոնութեան միջոցով. մարմնական պատիժը, ծեծը բոլորովին հակառակ է Աւետարանի բարձր սկզբունքին, եկեղեցու քարոզչութեամբ լոյս սփռելու ձգտումներին, որոնք պահանջում են ազդել խօսքով, յորդորներով, սրտի ներշնչմամբ եւ ո՛չ գաւազանով: Այս դրութեան պատասխանում է Շահապիւլանի ժողովի 13-րդ կանոնը, որ խօսելով յանցաւորներին խիստ տուգանքների եւ մարմնական պատիժների ենթարկելու մասին, ասում է. «Իսկ եթէ հակառակեն (պատժի ենթարկուողները) եւ ասեն՝ ինչո՞ւ, Նիկիական կանոններում այդպէս ծանր պատիժ չէ նշանակուած, նրանք սխալուում են այդպէս մտածելով, որովհետեւ այնտեղ ի նկատի չունէին, թէ այսքան չարիք եւ ոճիրներ մեր աշխարհում պիտի գործուէին»: Ահա ժողովի պատճառաբանութիւնը, որի անդամները իմացել են իրանց եկեղեցական ոգու ո՛չ համապատասխան պատիժներ նշանակելը, բայց միեւնոյն ժամանակ գտել են, որ ուրիշ միջոցներ չեն կարողանում որոնել այդ անկարգութիւնների առաջն առնելու համար: Այդ խստութիւնները միեւնոյն չափով

գործադրում էին թէ հոգեւորականների եւ թէ աշխարհականների վերաբերմամբ: Մինչեւ իսկ Սսի ժողովը հայոց թագաւորի կարգադրութեամբ սահմանում է՝ մարդիկ նշանակել ամէն տեղ, քաղաքներում, գիւղերում, հրապարակներում, փողոցներում հսկելու եւ բռնելու այն մարդկանց, որոնք հայհոյելիս կը լինեն Աստուծոյ, եկեղեցւոյ, հաւատքը, կնունքը եւ այլն, եւ այլն, եւ ծակելու նրանց լեզուները, լար անցկացնելու միջովը, մի օր այդպէս շրջեցնեն եւ տուգանք առնեն աղքատներին բաժանեն: Այսպիսի պատիժ հետեւանք է միմիայն կացութեան, վարք ու բարքի փչացման եւ բրդացման:

Այն հարցը՝ թէ հոգեւորական, թէ աշխարհական որպիսի՞ յանցանքների համար ո՞ր աստիճանով պատիժների էին դատաւարտուում, շատ դժուար է որոշել, պարզ եւ դրական կերպով լուծուած այդ խնդիրը մենք չենք գտնում մեր կանոններում, չկան որոշ սահմանափակուած օրէնսգրքի յօդուածների նման վճռական կանոններ, այդ թողուած է գործադրողների քմահաճոյքին եւ հանգամանքներին ծանրութեան ու թեթեւութեան: 1836-ից յետոյ, երբ ռուսաց կայսրը հրամայեց հայոց եկեղեցական կանոնների հիման վրայ ներքին եկեղեցական կեանքի վերաբերեալ Սահմանադրութիւն կազմել, Սինոդը երեք անգամ նշանակեց այդ հրամանը ի կատար ածելու, որ, անշուշտ, ի նպաստ էր Հայոց եկեղեցու կանոնաւոր կառավարութեան, դժբախտաբար կազմողները ոյժից վեր տեսնելով այդ գործը՝ յետ քաշուեցին եւ մինչեւ այսօր էլ մնում է նախկին տարտամ դրութեան մէջ: Հայոց եկեղեցու 1836-ից յետոյ եղած դատաստանական խնդիրների մասին ռուսահայոց համար եւ 1860-ից յետոյ տաճկահայոց վերաբերմամբ կիսօսենք Գրքում աւելի մանրամասն:

Այն հարցը՝ քրէական յանցանքները քննուել եւ վճռուել են հայոց մէջ եկեղեցական դատարաններում, կամ աւելի կարճ՝ թէ քրէական դատերը ենթարկուել են հոգեւոր դատարաններին եւ ո՛չ աշխարհական, այս մասին երկու խօսք կասենք եւ դատական մասին վերջ կտանք:

Թէ եկեղեցական դատաստանին էին ենթակայ աշխարհականների գործած քրէական յանցանքները, ա՛յդ պնդում են հանգուցեալ Վահան վարդապետ Բաստամեան իւր Մխիթար Գօշի «Դատաստանագրքի» յառաջաբանի մէջ եւ Գարագաշեան իւր «Քննական պատմութեան» Բ գրքում: Առաջինը բերելով մի քանի կտորներ մեր եկեղեցական ժողովի կանոններից, ապա ի նկատի առնելով օտար եկեղեցիներում նոյն ժամանակներում կարգերը՝ գալիս է այսպիսի եզրակացութեան. «Այսպէս ուրեմն՝ բոլոր վերոյբերեալ քաղուածքները հաստատում են, գոնեա իմ մէջ, գրեթէ անկասկածելի կերպով, այն համոզմունքը, որ՝

արդարեւ դատաքննութիւնը եւ դատաստանը, գէթ քրէական յանցանքների, գտանւում է հոգեւոր իշխանութեան ձեռքին երկար ժամանակ՝ սկսած ս. Գրիգոր Լուսաւորչից մինչեւ Ռուբինեանց թագաւորութիւնը Կիլիկիայում: ...Իսկ ինչ վերաբերւում է քաղաքացիական գործերի դատաքննութեան դատաստանին, զոր օրինակ՝ անշարժ կալուածքները գնելուն եւ վաճառելուն... դոցա համար երեւի թէ կա՛մ առանձին աշխարհական դատարաններ կային, որք սկիզբն ստացան կամ բարեկարգուեցան Վաղարշակ թագաւորի օրով... եւ կա՛մ գաւառապետները, քաղաքապետները, գիւղական տանուտէրները եւ մանաւանդ նախարարները վարում էին դատաւորական իրաւասութիւնը...» (76-77 երես): Իսկ Գարագաշեան Բ գրքի 18 երեսում ասում է. «Գիրքը եւ ժողովոց կանոնք եղան ոչ միայն հիմն երկրին օրէնսդրութեան, այլեւ նոյնիսկ օրէնսդրութիւնն: Այս է պատճառ, որ չունինք ի նախնեաց մնացած դատաստանագիրք: ...Առ քրիստոնէութեամբ, երկրին օրէնքն էր, ինչպէս երբեմն յեւրոպա՝ կանոնական իրաւունք (groif canon) եւ կանոնագիրքն էր դատաստանագիրք: Շատ հաւանական է, թէ տունք երիցանց էին դատարանք, եւ գերագոյն ատեան եպիսկոպոսարանք... Պօլսոյ հայ պատրիարքաց դատարանական իշխանութիւնը, ոչ քաղաքայինը միայն, այլեւ պատժականը, որ տրուած նոցա իբրեւ առանձնաշնորհութիւն օսմանեան կայսերաց կողմանէ՝ համարելի է ոչ այնչափ նոր արտօնութիւն, որչափ ի վաղուց վայելեալ իրաւանց ճանաչումն: ...Դատուել եկեղեցական օրինօք եւ քրիստոնեայ դատաւորէ՝ էր առ նախնիս մեր իբրեւ հաւատոյ մասն, մինչեւ սմին հակառակ որեւիցէ կարգադրութեան համարուել «աղաւաղումն փառաց եկեղեցւոյ»: Երկրորդիս կարծիքով՝ քաղաքացիական եւ քրէական (պատժական) դատերը եկեղեցու ձեռքին էր:

Վահան վարդապետ Բաստամեանի բերած փաստերից գլխաւորն է՝ իւր առարկութիւնը ապացուցանելու Շահապիվանի ժողովի 20-րդ կանոնի գրաբառը (Մխիթար Գօշի յառաջաբան, 71 երես), որի մէջ ասւում է, թէ՛ եթէ ժողովրդի մէջ մէկը «չարագործ» դուրս գայ, ու քահանան իմանայ եւ նրանից տեղեկութիւն չտայ եպիսկոպոսին, ենթարկուի խիստ մարմնական պատժի, որպիսին դրւում է մծղնեայ աղանդաւորին: Նա «չարագործ» բառը ընդունում է «իւր պարզ եւ սովորական իմաստով», որ վերաբերում է «առհասարակ չար գործերին, որոնց մէջ կարող են մտնել եւ զուտ քրէական յանցանքները», այդպէս ընդունելուց յետոյ, երբ տեսնում է, որ «20 կանոնն» այդ գործը յանձնում է եպիսկոպոսական եւ կաթողիկոսական դատին, վճռում է, թէ ուրեմն քրէական գործերը ենթարկւում էին եկեղեցա-

կան դատարանին, ահա Բաստամեանի գլխաւոր պատճառաբանութիւնը: Դժբախտաբար այդ 20-րդ կանոնը այնքան պարզ է եւ այնքան որոշ, թէ «չարագործ» ասելով ի՞նչ պիտի հասկանալ, որ Բաստամեանի թէ նախադրեալը եւ թէ եզրակացութիւնը բոլորովին սխալ են եւ կանոնի մտքից հեռու: Որովհետեւ Շահապիվանի 19 եւ 20 կանոնները բացառապէս խօսում են մծղնէութեան մասին, որ է անբարոյական «պղծագործ» եւ «չարագործ» աղանդ, որի պատիժը նոյնպէս «չարագործական» է, կտրումն «ջիւերի», այն է՝ սեռական գործարանի մասերից, աղուէսադրոշմ ճակատին. պատմագրները այս աղանդը անուանում են պղծագործ աղանդ, չարագործ աղանդ, որ նշանակում է, թէ Բաստամեանի եզրակացութիւնը «չարագործ» բառի իմաստի վերաբերմամբ բոլորովին սխալ է, որ այդ գործողութիւնը վերաբերում է աղանդաւորական խնդրին եւ է՛ եկեղեցական հարց եւ ենթակայ եկեղեցական դատին: Մինչեւ անգամ Բաստամեանի բերած 20 կանոնի վկայութիւնից երեւում է, որ եկեղեցական խնդիրներում եթէ յանցաւոր էին գտնւում նախարարները եւ թագաւորազն անձինք, այն ժամանակ նրանք ենթարկւում էին ո՛չ լոկ եկեղեցական դատարանին, ա՛յլ խառն հոգեւոր եւ աշխարհական դատարանին. կանոնն ասում է՝ դրանց «վերցնեն պղծագործ ընտանիքի հետ միասին եւ հրապարակ բերեն, գլխաւոր եպիսկոպոսի, մեծամեծ իշխանների, աւագ դպրաւորների առաջ Աստուծոյ օրէնքի վրէժխնդիրը լինեն: Որպէսզի ուրիշները տեսնելով՝ սրբութեամբ եւ երկիւղով պաշտեն Արարչին, կատարեալ լինեն աստուածապաշտութեան կարգի, սրբերի եւ օրէնքների յարգելուն մէջ եւ ճշմարիտ ծառաներ լինեն Աստուծոյ՝ խօսքով եւ գործով»: Վերոյիշեալից շատ պարզ երեւում է, որ «չարագործ» բառը վերաբերում է մծղնէութեան, որ եկեղեցական յանցանքը յանձնել են ոչ թէ լո՛կ հոգեւոր դատարանին, այլ խառն. որ վերոյիշեալ 20 կանոնի հիմամբ կարելի է Բաստամեանի արած եզրակացութիւնից հանել հակառակ եզրակացութիւն, թէ քրէական յանցանքները ենթարկւում էին աշխարհական դատարանին: 20-րդ կանոնը նորից չեմ արտագրում ամբողջութեամբ այդ պարզ ցուցնելու համար, հետաքրքրուողները թող կարդան իսկականը վերելում ցոյց տուած գրքերում: Բացի այդ փաստից, Բաստամեանը բերում է մի քանի կցկտուր քաղուածներ Ներսէս ոմն կաթողիկոսի յատկացրուած կանոններից զանազան քրէական գոյն ունեցող յանցանքների պատիժների վերաբերմամբ՝ ցոյց տալու, թէ քրէական յանցանքները ենթարկւում էին ո՛չ աշխարհական դատարանին, որովհետեւ, ասում է նա, այս յանցանքների պատիժները ապաշխարանքներ են եկեղեցուց նշանակուած: Այդ ոմն Ներսէսի 43 կանոնը բոլորովին

նակն էր, ոչինչ չկարողացաւ անել իւր խրատներով եւ քարոզներով, իսկ Արշակ միայն արհամարհում էր Ներսէսի եւ տեղակալ Խաղբի յանդիմանութիւնները. ահա Փաւստոս 91 երեսում ինչպէս է նկարագրում այդ վիճակը. «Շատ վնասներ էին տալիս (յանցաւորները) եւ այնտեղ էին փախչում (Արշակաւան), շատ տղամարդիկ իրանց կանանցն էին թողնում եւ այնտեղ ընկնում, շատ տղամարդիկ էլ իրանց կանանց արձակելով, ուրիշ կանայք առնելով՝ այնտեղ էին վազում, շատ ծառաներ իրանց տիրոջ գանձը գողանալով՝ այնտեղ էին դիմում... դասք կար եւ արքունիքից ոչ մէկին իրաւունք չէր տրուում... բոլորի ասելով՝ թէ իրաւունքը մեռաւ...»: Ներսէս յանդիմանում է Արշակին եւ խորհուրդ է տալիս ցրուել Արշակաւան եւ երկրի մէջ կարգ ձգել՝ ասելով, որ քո մեղքերիդ համար բոլոր աշխարհով ապաշխարանքի կմտնենք: Արշակ ծիծաղում է, իսկ Ներսէս անճարացած դուրս գալիս: Եզնիկից ունինք դատի մասին մի քանի խօսք (Ա գլ. ԺԵ). «Ի՞նչու օրէնքը թագաւորներն են դնում, եւ սաստերը՝ իշխանները, եւ պապիժները՝ դպրաւորները, չէ՞ որ միմիայն չարիքների առաջն առնելու համար: Եթէ չարիքն ի բնէ է, այն ժամանակ ոչ օրէնսդիրը պիտի օրէնք դնի, եւ ոչ իշխանը պապիժներ նշանակի... Տեսնում ենք, որ թագաւորը իւր օրէնքի վրէժն է պահանջում, եւ վրէժի պահանջմամբ չարիքն է կարճում, եւ դպրաւորն էլ գողին ու աւագակին է պրկում եւ քիրում (պրկել եւ քերել) վնասակար գործերը մէջտեղից վերցնելու համար. եւ հայրը՝ դժնեայ որդուն մահուան դատապարտելով՝ դատաւորներին է մատնում, եւ ուրիշներն էլ իրանց անձնական վրէժները պահանջում են կա՛մ անձամբ, կա՛մ իշխանների ձեռքով»: Եզնիկ Կողբացու վկայութիւնը շատ լուրջ է եւ տրամաբանօրէն, որից պարզ երեւում է, որ գողերը եւ աւագակները

անվաւեր են եւ անհիմն, կցկտուր եւ միմեանց հակասական, նրանց վրայ վստահանալ եւ նրանց հիմամբ եզրակացութիւն անել չի կարելի, եւ երկրորդ՝ մի՞թէ ապաշխարանք նշանակելը եկեղեցու կողմից՝ դիցուք սպանութեան համար, ապացոյց կարող է լինել, թէ սպանութեան խնդիրը ենթարկուել է հոգեւոր դատարանին, չէ՞ որ այսօր էլ հէնց պետական քրէական օրէնքը շատ յանցաւորներին պատիժ նշանակելուց յետոյ ենթարկում է նրանց եկեղեցական ապաշխարանքի:

Բաստամեանի առարկութիւնը, թէ «նոյնիսկ ժողովրդի համար աւելի օգտակար էր եւ ձեռնառու, որ քրէական գործերի դատաստանը լինէր ոչ թէ մարմնաւոր, այլ հոգեւոր իշխանութեան ձեռքին, որովհետեւ այդ իշխանութիւնը միշտ աւելի ներողամիտ էր վերաբերւում եւ գործ էր ածում միշտ աւելի թեթեւ, միայն ուղղեցուցիչ պատիժներ՝ զանազան տեսակ ապաշխարանքներ» (69 երես): Այս դատողութիւնը աւելի քան միամիտ է, սպանողի համար ճշմարիտ է, շատ նպաստաւոր է հոգեւոր դատարանին դիմելը, որովհետեւ միմիայն ապաշխարանք կրելով՝ յանցանքից կազատուի, բայց սպանուողի կողմի համար ի՞նչ օգուտ յանցաւորի խաղաղ ապաշխարանքը, ո՞ր մարդը կհամաձայնի իւր եղբոր սպանողին ազատ համարել պատժից, գոհ մնալով նրան եկեղեցական ապաշխարանք քաշելուց, հապա եթէ յանցաւորը պնդազուլիս է եւ եկեղեցական ապաշխարանք կրելու ո՛չ հակամէտ, ի՞նչ պիտի անի եկեղեցական դատարանը, ոչինչ, նա պիտի այն ժամանակ նզովքի ենթարկի այդպիսի անձին: Է՛, այսպիսով աշխարհ կարելի է կառավարել. իհարկէ ո՛չ:

Մենք մեր կանոններում ոչ մի տեղ չենք գտնում փաստ, որով կարելի լինէր ապացուցանել, թէ աշխարհականները քրէական գործերի համար ենթարկւում էին հոգեւոր դատարանին, բայց ունինք տեղեկութիւններ հակառակը ապացուցանելու, այսինքն՝ որ աշխարհականները թէ քրէական, թէ քաղաքացիական յանցանքների եւ դատերի համար ենթակայ են եղել աշխարհական դատարանին, որ հոգեւորականները քաղաքացիական եւ մեծ քրէական յանցանքների համար ենթարկուել են աշխարհական դատարանին կամ խառն դատարանին: Սկզբից մինչեւ վերջ՝ հոգեւորականութիւնը լինելով ժողովրդի ընտրութեամբ այդ դասակարգի մէջ մտած, եւ նրա նիւթական ապահովութիւնը սահմանափակուած լինելով ժողովրդի կամաւոր տուրքերով եւ հասոյթներով, նա՝ հոգեւոր դասը, եղել է միշտ կեանքի մէջ երկրորդ կարգում, խաղալիք եւ ստորագրուած իշխանների, հարուստների, բռնաւորների ձեռքին: Հոգեւորականութեան ամենաուժեղ ժամանակ Լուսաւորչից մինչեւ Սահակ, զօրեղ հոգեւորականները, եպիսկոպոս եւ կաթողի-

կոս մեռել են թագաւորի եւ նրա մարդկանց ձեռքից, կամ փախել են անապատ: Ներսէս Մեծի նման մարդը, որի արքունիք մտնելիս, Արշակ թագաւորը մտնում էր անկիւնում կուշ գալիս, անգոր գտնուեց մի քահանայի դէմ, որը հաղորդութեան մէջ թոյն խառնելով մարդ սպանեց թագուհու պատուէրով: Նոյն Արշակ երբ Արշակաւանը շինեց եւ հրամայեց, որ բոլոր յանցաւորներով լցուի նոր քաղաքը՝ իրաւունք տալով նրանց պատիժներից ազատուել, երկիրը դարձրեց աւազականոց, անառականոց, հոգեւոր իշխանութիւնը, որ իւր ամենաուժեղ ժամանակն էր, ոչինչ չկարողացաւ անել իւր խրատներով եւ քարոզներով, իսկ Արշակ միայն արհամարհում էր Ներսէսի եւ տեղակալ Խաղի յանդիմանութիւնները. ահա Փաւստոս 91 երեսում ինչպէս է նկարագրում այդ վիճակը. «Շատ վնասներ էին տալիս (յանցաւորները) եւ այնտեղ էին փախչում (Արշակաւան), շատ տղամարդիկ իրանց կանանցն էին թողնում եւ այնտեղ ընկնում, շատ տղամարդիկ էլ իրանց կանանց արձակելով, ուրիշ կանայք առնելով՝ այնտեղ էին վազում, շատ ծառաներ իրանց տիրոջ գանձը գողանալով՝ այնտեղ էին դիմում... դաք չկար եւ արքունիքից ոչ մէկին իրաւունք չէր տրուում... բոլորի ասելով՝ թէ իրաւունքը մեռաւ...»: Ներսէս յանդիմանում է Արշակին եւ խորհուրդ է տալիս ցրուել Արշակաւան եւ երկրի մէջ կարգ ձգել՝ ասելով, որ քո մեղքերիդ համար բոլոր աշխարհով ապաշխարանքի կմտնենք: Արշակ ծիծաղում է, իսկ Ներսէս անճարացած դուրս գալիս: Եզնիկից ունինք դատի մասին մի քանի խօսք (Ա. գլ. ԺԵ). «Ի՞նչու օրէնքը թագաւորներն են դնում, եւ սաստերը՝ իշխանները, եւ պապիժները՝ դատարանները, չէ՞ որ միմիայն չարիքների առաջն առնելու համար: Եթէ չարիքն ի բնէ է, այն ժամանակ ոչ օրէնսդիրը պիտի օրէնք դնի, եւ ոչ իշխանը պապիժներ նշանակի... Տեսնում ենք, որ թագաւորը իւր օրէնքի վրէժն է պահանջում, եւ վրէժի պահանջմամբ չարիքն է կարծում, եւ դատարանը էլ գողին ու աւազակին է պրկում եւ քիռում (պրկէ եւ քեռէ) վնասակար գործերը մէջտեղից վերցնելու համար. եւ հայրը՝ դժնեայ որդուն մահուան դատապարտելով՝ դատաւորներին է մատնում, եւ ուրիշներն էլ իրանց անձնական վրէժները պահանջում են կա՛մ անձամբ, կա՛մ իշխանների ձեռքով»: Եզնիկ Կողբացու վկայութիւնը շատ լուրջ է եւ տրամաբանօրէն, որից պարզ երեւում է, որ գողերը եւ աւազակները յանձնւում են դատաւորների դատին եւ պատժին, որ այդ դատերը բոլորը իշխանական են, այսինքն է աշխարհական եւ ոչ եկեղեցական. մինչեւ իսկ Ե դարում, երբ հայրական իրաւասութիւնը պիտի անչափ լինէր որդու վրայ, բայց եւ այնպէս հայրը դատը ինքը չէ կտրում որդու վերաբերմամբ, այլ յանձնում է աշխարհական դատարանին: Է

դարում հայ իշխանները փոխանակ եկեղեցին պահպանելու օտարների ռոնձգութիւններից, շատերը քահանաներին եւ եկեղեցիները հարկի տակ էին ձգում. Դուինի ժողովի 9-րդ կանոնը նշում է ենթարկում այդպիսի հայ իշխաններին: Նոյն ժողովի 10-րդ կանոնից իմանում ենք, որ «ազնուականներից ոմանք վանքերի վրայ իշխանութիւն են բանեցնում, ում կամենում են վանական են նշանակում եւ արձակում: Ոմանք էլ ընտանիքով նստում են վանքերում, արհամարհելով Աստուծոյ եկեղեցին»: Ը դարու կանոններում կարգում ենք. «Գիւղի աւագը (գիւղապետը) եթէ արքունի հարկերի համար բռնաւորին կը դրդի եկեղեցու դռները փակել եւ ժամերգութիւնը խափանել, մինչեւ մահ նշովեալ լինի»: Մի՞թէ այսպիսի պայմաններում կարելի է մտքով անգամ անցկացնել, թէ քրէական յանցաւոր աշխարհականները ենթարկում էին հոգեւոր դատարանին: Թէ ի՞նչ դրութեան մէջ էր Հայոց եկեղեցին 12, 13, 17-րդ դարերում, այդ երեւում է Շնորհալու կանոններից եւ նախորդ երեսներում Մելիքսէթ կաթողիկոսի դէպքերի պատմելուց. վերջապէս թէ ի՞նչ դրութեան մէջ էր այս դարու սկզբին, թող հետաքրքրուողները կարդան Երիցեանի «Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը», ուր Ներսէսի կռիւները բռի եւ քմահաճ իշխանների հետ հասնում էր ծայրայեղ աստիճանի: Երիցեանը 343 երեսում առաջ է բերում ուսումնասիրական թուղթը Պետերբուրգ գրած մելիքների շահատակութիւններից. որ Նայիր Մելիք Խուզազը ամէն մի պսակի համար պահանջում է 20 ոսկի, կամ կնոջ անվայել առաջարկութիւններ է անում, պսակի ժամանակ ներս է մտնում եկեղեցի, հայհոյում քահանային եւ շտապեցնում՝ ասելով, որ հարսին պիտի տանի իւր սեռեակը: Մի՞թէ այդ նոյն չէ, ինչ-որ Դուինի ժողովի կանոնում կարգում ենք՝ ժողովական նգովք այն իշխանների վրայ թափած, որոնք անառակ կանանցով եւ գուսաններով կերթան վանք, շաբաթներով լրբութիւններ կկատարեն: Բաստամեանը պնդում է, որ մինչեւ Ռուբինեան թագաւորութեան անկումը դատերը եկեղեցու ձեռքին էին, մի՞թէ այսպիսի պատմական դէպքեր ունենալուց յետոյ կարելի է այդ պնդել. իհարկէ ո՛չ: Առաջնորդները, քահանաները մի-մի գերի են եղել բռի, կոպիտ ոչ միայն իշխանների, այլ հասարակ պնդագլուխ անձանց ձեռքին, բաւական է, որ քահանան, եպիսկոպոսը իշխանի «խաթրը» կոտրեցին, չհասը չպսակեցին, կամ երկրորդ կին բերելու իրաւունք չտուին, պրծա՛ւ, մի՞թէ նրանք այլեւս կկարողանան եպիսկոպոսութիւն կամ քահանայութիւն անել: Գարագաշեան ճիշտ է ասում, թէ «ամուսնութեան եւ եկեղեցական կարգաց պահպանութեան խնդիրն էր ոչ միայն դատել, այլեւ անոնց եղծումը զսպել խիստ միջոց-

ներով՝ էր թոյլ տուած, մանաւանդ թէ ճանչցուած կառավարութեան: Անրով պատրիարքարան տարուել, նաեւ դանդաղել կամ բանտարկել ստահակելուց եւ հետեւող ընդդէմ պատուիրանաց եկեղեցւոյ, ինչպէս պահոց, չէր անսովոր իբր կէս դար կամ աւելի առաջ»:

Դեռ այդ ձեւը աւելի մեղմ է համարելի, քան այն եղանակը, որ բանացնում էին Ղարաբաղի մետրոպոլիտները յանցաւոր քահանայից դէմ. բանտարկել, մօրուսը փետտել, ծեծել, քաղցած թողնել ընդհանուր օրէնք էր նոցա համար. կինը եթէ կգար մարդուց գանգատուէր, կամ ընդհակառակն, առաջնորդը կամ գործակալը կծեծէին երկու կողմն այնքան, որ կստիպէին հաշտուել: Ներսէս Ե-ի ժամանակ Դաւրէթի Նիկողայոս առաջնորդը մի քանի անառակ կանանց նստեցնում է մրած երեսով էշերի վրայ՝ երեսները դէպի պոչը եւ շրջեցնել տալիս Դաւրէթի փողոցներում: Այս բոլորը ճիշտ են, մինչեւ իսկ մինչեւ այսօր պատահում են, բայց դրանք օրէնք չեն, դրանք դատաստան չեն, հապա քմահաճոյք եւ կոպիտ բռնութիւն. մի ծայրայեղութիւնից միւս ծայրայեղութիւն ընկնել: Առաջնորդը վախից ամէն տեսակ զեղծումներ կանէր խանի, իշխանի գրպանը լցնելու համար, իսկ երբ առաջին կտեսնէր անգոր գիւղացի, կամ խղճուկ քահանայ, մօրուսը կփետտէր. սա օրէնք չէ իհարկէ. սա կամայականութեան ծայրայեղ աստիճանն է, եւ գոյութիւն ունի այնտեղ, որտեղ օրէնքի վրայ գաղափար չկայ եւ օրէնքի հետք չի մնացել: Մատթէոս կաթողիկոսի օրով Աստրախանի քահանաները յայտարարութիւն են տալիս կաթողիկոսին, թէ պոռնիկների տունը չյաճախելը ըստ կոնդակի մեծ յուղումներ է առաջացնում, պոռնիկ համարուած կանայք բռնում են քահանայի օձիքից եւ պահանջում նրանից, թէ՛ ի՞նչ իրաւունքով իրան պոռնիկ են համարում եւ կոնդակի հիման վրայ տունը չեն օրհնում, եւ դատի են ենթարկում իրանց անուանարկող քահանային: Այս կարգադրութիւնը հին էր, կանոնական սահմանով պոռնիկներից հարկ էր առնւում իբրեւ տուգանք եւ վճարւում էր աղքատանոցներին: Այստեղից պարզ երեւում է, թէ կամայական կարգադրութիւնները առաջնորդող անձանց կողմից եղել են միակ միջոցը, որի ուժով ըստ քմահաճոյից. նայելով հանգամանքներին կառավարել են թէ եկեղեցին, թէ ժողովուրդը՝ միմիայն եկեղեցական գոյն ունեցող խնդիրների նկատմամբ. որպիսի դրութիւնը ոչ միայն չէր կարող ոյժ տալ եկեղեցուն, որ սա իւր դատաստանին ենթարկի ո՛չ եկեղեցական գործերը եւ խնդիրները, այլ ընդհակառակն բոլորովին քայքայման էր հասցնում եկեղեցական վարչական կազմութիւնը եւ սրան ենթարկում աշխարհական դատարանին եւ աշխարհական կառավարութեան նոյնիսկ եկեղեցական խնդիրների վերաբերմամբ:

Գալով այն հարցին, թե ինչպէս է այժմ մեր եւ տաճկահայոց մէջ դատաւարութիւնը եւ դատաւարութիւնը, այդ կտեսնենք Գ գրքում:

Հայոց եկեղեցու դատաւարութիւնը սկզբից մինչեւ վերջ եղել է անդրադարձութիւն մարմնաւոր իշխանութեան դատաւարութեան, Արշակունեաց, Բագրատունեաց եւ Ռուբինեանց շրջաններում թէ եկեղեցական, թէ աշխարհական կեանքում տիրապետող ոյժը դատաւարութեան մէջ եղել է բռնութիւնը, կաշառը. մահամետական տիրապետութեան օրով շարունակուել է նոյն դատական ձեւը, աւելի ամրացել է շարիաթի պահանջներով եւ խաների անգուսպ կրքերի ընդհանրական հրոյթներով, որոնցով Հայոց եկեղեցին ոչ միայն դատական, այլեւ վարչական կողմից դարձել էր խաղալիք եւ խանական գրպանը լցնելու միջոց: Մինչեւ ռուսական տիրապետութիւնը հոգեւորականների թէ անձնական վիրաւորանքների եւ թէ եկեղեցական այլ խնդիրների դատաւարութիւնը կեդրոնացած էր առաջնորդների ձեռքում, որոնք ծեծով, բանտարկութեամբ եւ կաշառքով վճռում էին ամէն տեսակ վէճեր եւ պսակները լուծում կամ իշխանների մասնակցութեամբ, կամ նրանց ուղղակի ցուցմամբ. դեռեւս Շնորհալին հեռու Կիլիկիայից՝ խիստ խօսքերով յանդիմանում եւ արգելում էր առաջնորդներին վարուել եկեղեցու օրէնքների հակառակ:

Եկեղեցին միշտ վարուել է այդ խնդիրներում այնպէս, ինչպէս որ վարուել է մարմնաւոր իշխանութիւնը եւ հէնց ինքը ժողովուրդը, որոնց գործնական կեանքը ամփոփուում էր «եօլա» գնալու, մի կերպ կառավարելու մէջ: Այսպէս լինելուց յետոյ շատ դժուար կլինի արձանագրողի համար հետեւողական կերպով որոշել, թէ Հայոց եկեղեցու դատաստանը եւ դատաւարութիւնը գործնականութեան մէջ, եկեղեցու կեանքի ընթացքում ինչպէս էր կատարւում, ինչ եղանակով էր գործադրւում կանոնական սահմանադրութիւնը, ինչ հիմունքներով քննւում եւ վճռւում խնդիրները. մեզ մնում է սփոփուել նրանով, որ այժմեայ մեր եկեղեցական գործնականութիւնը ունի բոլոր հիմունքները վարելու եկեղեցական դատը եւ դատական եղանակը այն լայն, արդար՝ անկաշառ սկզբունքով, որը թելադրում է Աւետարանը եւ մեր ժողովրդական եկեղեցու ոգին:

Ե. ՊԱՍԿԻ ՄԱՍԻՆ՝

Պսակը եկեղեցու խորհուրդներից մէկն է, որ կատարւում է քահանայի օրհնութեամբ եւ եկեղեցու սրբագործմամբ, որի միջոցով երկու ամուսիններ օրինաւոր կերպով կապուելով միմեանց հետ՝ մտնում են որոշ իրաւունքների եւ սահմանների մէջ: Այդ երկու անձինք միանում են միմեանց հետ իբրեւ մի մարմին եւ գաղափարական կերպով պատկերացնում են Քրիստոսի միանալը իւր եկեղեցու հետ: Պօղոս առաքեալը Եփեսացոց թղթում գրում է. «Զի ոչ ոք երբէք ատեաց զանձն իւր, այլ սնուցանէ եւ դարմանէ զնա, որպէս եւ Քրիստոս զեկեղեցի: Զի անդամք եմք մարմնոյ նորա, եւ ի մարմնոյ նորա եւ յոսկերաց նորա: Վասն այսորիկ թողցէ այր զհայր իւր եւ զմայր իւր, եւ երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ. եւ եղիցին երկոքին ի մարմին մի: Խորհուրդս այս մեծ է, բայց ես ասեմ ի Քրիստոս եւ յեկեղեցի: Այլ եւ դուք նոյնպէս մի ըստ միով, զի իւրաքանչիւր ոք զիւր կին այնպէս սիրեսցէ իբրեւ զիւր անձն, եւ կին երկնիցէ յառնէ իւրմէ» (զլ. Ե):

Այդ խորհրդի նշանակութիւնը եւ ազդեցութիւնը այնքան մեծ է համարւում Պօղոս առաքեալը, որ իրաւունք է տալիս քրիստոնեայ ամուսնուն պսակուել, կամ իբրեւ ամուսիններ ապրել հեթանոս անձի հետ՝ ենթադրելով, որ այդ խորհուրդը իւր շնորհքով հեթանոս ամուսնուն քրիստոնեայ կդարձնի, կամ թէ չդարձնի էլ, նրա զօրութեամբ անհաւատը սրբացած կլինի (Ա. Կորնթ. Է 14): Առաքեալների աշակերտ սբ. Իգնատիոսը (Աստուածակիր, Դ 115 թ.) քրիստոնեաներին տալիս է այսպիսի խրատ. «Պսակուողներին հարկաւոր է ամուսնանալ եպիսկոպոսի գիտութեամբ, որպէսզի պսակը լինի Տիրոջով եւ ո՛չ ըստ ցանկութեան»: Առաքեալների յաջորդների ցանկութիւնն էր պսակների նշանակութիւնը, ազդեցութիւնը ուժեղացնել անառակութեան եւ ամուսնալուծութեան դէմ կռուելու համար. հաւատացեալներից շատերը, ըստ հին սովորութեան, շարունակում էին ամուսնանալ առանց եկեղեցու գիտութեան եւ օրհնութեան: Գ դարու հայրերից մէկը՝ Տերտուղիանոս, մի քահանայի ասում է. «Մեր մէջ ծածուկ պսակները վտանգի են ենթարկւում դատուելու շուրթեան եւ անառակութեան հետ հաւասար»: Սրա վկայութեամբ պսակը կատարւում էր այսպէս, ընդհանուր

¹ Վ. Վ. Բաստամեան, «Формы», 1880 եւ 1881, Обзор постановлений о браке в пр. цер., Пр. соб., 1858, 1859, § 50 глава Корш. книги как практический и исторический источник рус. бр. пр. А. Павлова.

ժամերգութեան ժամանակ, երբ պատարագ անում վերջացնում էին, հաղորդւում էին բոլորը, ի միջի նոցա եւ պսակողները եւ բոլորի ներկայութեամբ հանդիսաւոր կերպով ընդունում էին քահանայի օրհնութիւնը եւ համարւում էին ամուսնութեան մէջ մտած: Բայց ընդհանուր սովորութիւն էր դարձած կանչել քահանային տուն եւ պսակը օրհնել տալ ձեռքը ձեռքի հետ միացնելով ի նշան ամուսնական կապի: Իհարկէ քահանան պիտի ուշ դարձնէր, որ չհասական արգելք չլինէր, որը այն ժամանակ կայանում էր դեռեւս մովսիսական ամուսնական կանոնների պահպանման մէջ եւ երբ այդպիսի արգելք տեսնէր, պիտի չօրհնէր: Մովսէսի օրհնքներում չհասութիւնը սահմանափակւում է երեք աստիճանի մէջ, չորրորդ աստիճանը կարող է պսակուել: Պօլսոյ 381 թուի մասնաւոր ժողովում Աղէքսանդրիայի արքեպիսկոպոս Տիմոթէոսին հարցնում են. «Եթէ կղերից մէկը կանչուի մէկի տուն պսակը օրհնելու համար եւ այնտեղից լսի, որ անկանոն է, կամ չհաս է, պիտի՞ նա պսակը կատարի, թէ ոչ»: Նա պատասխանեց՝ իհարկէ չպիտի օրհնի պսակը, պիտի թողնի դուրս գալ: Նոյնը հաստատում է Ոսկեբերանը, որը խօսելով աղմուկով գինեբրութեամբ արած պսակների վրայ, խրատում է, որ պսակը եւ հարսանիքը հանդարտութեամբ կատարեն, «որ առաջուց քահանաներին կանչեն եւ նրանց աղօթքով ու օրհնութեամբ հաստատեն ամուսնական համաձայնութիւնը»: Եկեղեցական հայրերի ջանքերը պսակը անշուշտ միայն եկեղեցական օրհնութեամբ կատարելու գլուխ եկաւ իններորդ դարում, կայսերական հրամանի ուժով, մինչեւ Գրդ դար եկեղեցական պսակի հետ ընդունւում էր եւ քաղաքացիական պսակը: 893-ին Լեւոն Իմաստասէր կայսրի 89 նովելայով հրամայուեց ընդունելի համարել այն ամուսնութիւնները, որոնք եղել են եկեղեցական օրհնութեամբ եւ պսակով: Իսկ ստրուկները իրաւունք չունէին պսակուել, այդ կանոնը վերացաւ միայն 1095 թուին Ալէքսի Կոմնենոս կայսեր ժամանակ, որը հրամայեց եկեղեցական պսակով թոյլ տալ նրանց ամուսնանալ: Մինչեւ այս թուականները կային պսակներ, որոնք եկեղեցական չէին, բայց ընդունւում էին իբրեւ օրինական-քաղաքացիական պսակի մտքով, ինչպէս էր օրինակ եւ հեթանոսների պսակը, եթէ մարդ ու կին միասին քրիստոնեայ էին դառնում, նրանց նորից չէին պսակում, կամ եթէ ամբողջ ընտանիքը քրիստոնեայ էր դառնում, նրանց ընտանեկան կապը համարւում էր օրինական եւ նորից չէր ենթարկւում օրհնութեան՝ ըստ Պօղոս առաքելի պատուէրի: Այս մտքով էլ մի քանի գրողներ մինչեւ իններորդ դար, կեղծ Դիոնիսիոս Արիսպագաֆին, Յովհան Դամասկագին, Թէոդորոս Ստուդիտէսը պսակը միւս խորհուրդների հետ չէին դնում: Պսակի

օրհնութեամբ չէին ամուսնանում նոյնպէս երկակները (երկրորդ անգամ պսակողները), որոնց օրհնութիւնը լինում էր ուռենիով կամ խաչն ու պսակը ուսերի վրայ դնելով:

Հայոց մէջ Դ դարուց արդէն վկայութիւն ունինք, որ եկեղեցական պսակը ընդհանրացած եւ օրհնքի ոյժ ստացած էր. Փաւստոս խօսելով Ներսէս Մեծի արած կարգադրութիւնների եւ իմիջիայլոց պսակների վրայ, ասում է. «Ոչ ոք չէր համարձակւում նրա (ահից) հանել կամ թողնել իւր կինը բոլոր հայոց աշխարհում, որին (կնոջ) մի անգամ քողով կամ հարսանիքի պսակի օրհնութեամբ առել էր, եւ ոչ էլ համարձակուել պսակուել ուրիշի հետ», բայց երբ Արշակ թագաւորը Արշակաւանի պատճառով այդ կարգերը վերացրեց, այն ժամանակ մարդիկ, «թողնում էին իրանց կանանց. մարդ կար, որ տասն կնիկ էր առնում, բոլորը փշանալով ապականուեցին» (18 երես): Ե դարում, Շահապիվանի ժողովի կանոններին նայելով, արդէն խիստ կարգ կանոն էր սահմանուած ոչ միայն պսակի մասին, այլեւ պսակից առաջ յարաբերութիւն չունենալու վերաբերմամբ, տուգանադրամով, ծեծով պատժւում էր պսակից առաջ յարաբերութիւն ունեցողը եւ ենթարկւում էր ոչ կոյսերի պսակին, այլ երկակների պսակին (երկրորդ անգամ պսակողների): Իսկ չհաս պսակ անող եպիսկոպոսը նոյն կանոններով մինչեւ անգամ ենթարկւում էր կարգալուծութեան եւ տուգանադրամոց:

Ա. Երկակների պսակ (երկրորդ անգամ պսակ)

Երկրորդ պսակի համար Պօղոս առաքելաւը ասում է. «Որովհետեւ ես կամենում եմ, որ իւրաքանչիւր մարդ ինձ նման լինէր (ամուրի)... ամուրիներին եւ այրիներին ասում եմ՝ լաւ կլինի, որ նրանք ինձ նման կենան, եթէ համբերութիւն չունենան, թող պսակուեն, որովհետեւ աւելի լաւ է ամուսնանալ, քան թէ ջեռնուլ» (Ա Կորնթ. Է գլ.): Նոյն առաքելաւը Հռոմայեցոց թղթում գրում է. «Քանի որ կնոջ մարդը կենդանի է. նա օրհնքով կապուած է, իսկ եթէ մարդը մեռնի, նա ազատ է...» (Է գլ.): Առաքելաւը թոյլ է տալիս երկրորդ պսակը, բայց ողջախոհութեան կանոններին համապատասխան է համարում երկրորդ անգամ չպսակուելը, քան ամուսնանալը: Այդ հիմամբ էլ պահանջում է, որ եպիսկոպոս թէ քահանայ մի անգամ պսակուած լինեն (Ա Տիմ. Գ, Տիտ. Ա), արգելելով երկակներին մտնել հոգեւորականութեան մէջ: Այդ հիմամբ Բ առ. 17 կանոնը որոշեց դրականապէս. «Ով մկրտութիւնից յետոյ երկու անգամ պսակով կապուած լինի, կամ հարճ ունենայ, նա չի կարող եպիսկոպոս, երէց, սարկաւագ եւ քահանայական կարգի անդամ լինել»:

Արտաքին տեղական ժողովները քահանաներին արգելեցին ներկայ լինել երկապսակների հարսանիքին, իսկ միւս կանոնը նրանց ենթարկում է ապաշխարանքի: Մինչեւ 9-րդ դարը երկապսակների ամուսնութիւնը լինում էր կամ եկեղեցու օրհնութեամբ, կամ առանց օրհնութեան, քաղաքացիական կարգով, 9-րդ դարու կայսերական հրամանից յետոյ եղաւ վերջնականապէս եկեղեցու օրհնութեամբ: Երկրորդ պսակը իսկապէս համարուում էր օրհնանք, այն էլ ուռի ծառի ոստի օրհնութեամբ իսկական պսակից զանազանելու համար: Յունա-հռոմէական օրէնքները թոյլատրում էին երկրորդ պսակը առաջինից գոնէ մի տարի յետոյ եւ կալուածական մի քանի սահմանափակումներով: Մեր Շահապիվանի 7-րդ կանոնը ասում է, եթէ պսակից առաջ՝ աղջիկը ու տղան յարաբերութիւն կունենան, «այն ժամանակ նրանց պսակը օրհնեն իբրեւ երկակի՝ ուռը խաչակնքեն եւ գլխին դնեն, իսկ եթէ կոյս են մնացել, օրինաւոր պսակ անեն»: Նոյնպէս եւ նոյն ժողովի 3-րդ կանոնը հրամայում է, որ մեղանշած կոյսի պսակը պիտի լինի երկակի պսակ եւ ո՛չ օրինաւոր, «միայն խաչակնքելով»: «Իսկ եթէ մէկը կուսան է, միւսը պոռնկութիւն արած, կուսանի պսակը օրհնուի օրինաւոր կերպով, իսկ միւսինը իբրեւ երկակի, այսինքն խաչակնքել ուռը եւ դնել գլխին իբրեւ նշան թշնամու յաղթութեան»: Դուինի ժողովի կանոններում աւելի մեղմացած են այդ կանոնները. «Չպէտք է կոյսերին այրիների հետ եւ ոչ այրիներին կոյսերի հետ ամուսնացնել, որովհետեւ համեմատ չեն»: Յետին դարերում երկրորդ պսակը սկսուեց օրհնուել առաջին պսակի նման եւ ապաշխարանքի ենթարկելը վերացաւ:

Բ. Երրորդ պսակ (եռամուսնութիւն)

Բարսեղ Կեսարացին ասում է. «Եռամուսնութեան համար օրէնք չկայ, եռամուսնութիւնը օրէնքով չի թոյլատրուում: Այդպիսի գործողութեան վրայ նայում ենք ինչպէս անմաքրութեան վրայ եկեղեցու մէջ, բայց հասարակական դատապարտութեան չենք ենթարկում» (Ա գիրք, 174): 4-րդ կանոնով նոյն անձը եռապսակներին ենթարկում է 5 տարուայ ապաշխարանքի, համարելով երրորդ եւ չորրորդ պսակները բազմակնութիւն կամ անառակութիւն. «Եւ այսպիսի ամուսնական կապը համարում են ոչ պսակ, այլ բազմակնութիւն կամ անառակութիւն...

Մենք հետեւելով ոչ կանոնին, այլ մեր նախորդների օրինակին՝ եռապսակներին 5 տարուայ ապաշխարանքի ենք ենթարկում»: Ութերորդ դարու մեր ժողովի 13-րդ կանոնը ասում է շատ խիստ կերպով. «Եռակների ամուսնութիւնը խառնակութիւն եւ պղծագործ շնութիւն,

անքաւելի յանցանք է, դրանք եթէ կամենում են մեղքերը քսւել, նախ՝ բաժանուեն միմեանցից եւ ապաշխարեն, իսկ նրանց միացնող քահանան թող կարգալոյծ լինի եւ նզովուի»: Կանոններս իւրեանց խստութեամբ չգործադրուեցին, կեանքը ստիպեց նրանց կազմողներին հաշտուել իրականութեան հետ:

Գ. Չորրորդ պսակ (քառամուսնութիւն)

Բարսեղ Կեսարացին ասում է. «Հայերը լուել են, բազմամուսնութեան մասին ոչինչ չեն ասել իբրեւ անասնական եւ մարդկային ցեղին չվերաբերող գործ. այս յանցանքը անառակութիւնից ծանր եւ համարում, դրա համար այդպիսի մարդուն պիտի ապաշխարել տալ այսպէս՝ մի տարի լացողների, 3 տարի ներսի ունկնդիրների հետ եւ ապա ընդունել եկեղեցի՝ հաւատացեալների հետ»:

Նէոկեսարիայի կանոնը ասում է. «Բազմամուսնութեան մէջ ընկնող մարդկանց ապաշխարութեան ժամանակը յայտնի է. բայց եւ այնպէս նրանց հաւատը եւ զղջումը կարճացնում են ժամանակը»: Այս կանոնները իրանց խստութեան հետ միասին չեն լուծում պսակը, հապա միայն ապաշխարանք են նշանակում: Յուստինիանոսը վճռապէս չի պահանջում այդպիսի պսակների լուծումը, բայց Վասիլ Մակեդոնացին խստութեամբ արգելեց, լուծել տուեց պսակները եւ որդիներին չընդունեց իբրեւ օրինաւոր ժառանգ, նաեւ ենթարկեց իբրեւ անառակութեան մէջ բռնուածներ: Ժ դարուց յունաց մէջ արգելուեց չորրորդ պսակը: Ներսէս Ե հրաման տուեց կոնստանտնուպոլիսի թոյլ տալ չորրորդ եւ հինգերորդ պսակները նախօրէն իմանալով պսակուողի ծայրայեղ դրութիւնը եւ անճար վիճակը:

Պսակի կապարտումն

Պսակը երկու գործողութիւնից է բաղկացած՝ նշանադրութիւնից եւ պսակուելուց:

Դ. Նշանադրութիւն

Նշանադրութիւն ասելով հասկացում է պսակուելուց առաջ երկու կողմի համաձայնութեամբ կայացրած վճիռը, որով յայտարարում է մի որեւէ աղջիկ նշանած մի տղայի: Այս սովորութիւնը շատ հին է, նախաքրիստոնէական նոյնիսկ: Ժողովրդական սովորութեամբ դեռ օրօրոցում եղած միջոցին, ծնողները խօսք էին տալիս խնամի դառնալու, մինչեւ իսկ «օրօրոց էին խաղում» ի նշան այդ խօսքի, փոքրները

մեծանալուց յետոյ հարսանիքից առաջ նշանը օրհնում էին եւ երկրորդ անգամ, եկեղեցու միջամտութեամբ հարսնացուի եւ փեսացուի ապագայի ամուսնական շողկապը ամրապնդում: Կամ պսակից փոքր ժամանակ առաջ, երբ տղայ ու աղջիկ հարսնախօսների միջոցով կամ ուղղակի խնամինների համաձայնութեամբ նշանդրէքի օր էին նշանակում, բերում էին մատանի կամ օղակ տղայի տունը, քահանան կարդում էր սահմանած օրհնութիւնը, եւ նշանադրութիւնը համարւում էր կայացած: Օրհնութեամբ եղած նշանադրութիւնից յետոյ լինում են դէպքեր նշանը յետ տալու, երբ որեւէ թիւրիմացութիւն է տեղի ունենում երկու կողմի մէջ, այդ դէպքում դժուարութիւններ են առաջանում թէ ծախքերի վերաբերմամբ, թէ քահանայի կողմից նշանի օրհնութիւնը դժուարութեամբ քանդելու նկատմամբ: Անկիւրիայի ժողովի 11-րդ կանոնը սահմանում է, որ եթէ նշանուած աղջիկը առեւանդուած է եւ մինչեւ իսկ լլկուած, էլի պիտի գնայ նախկին նշանածին. կանոնս շատ խիստ է, դժուար գործադրուող: Բարսեղի 22 կանոնը աւելի ազատ է սահման որոշում, իրաւունքը յանձնելով փախցրուած աղջկան եւ ծնողներին Լեւոն Իմաստասէրի օրէնքով (74 նովել.), եկեղեցական նշանադրութիւնը կարելի էր կատարել ոչ վաղ, քան թէ եկեղեցական չափահասութեան հասնելը, այն է՝ տղայի համար՝ 13 եւ 15 տարի. աղջկայ համար՝ 9 տարի: Նոյնը հաստատեց Ալէքսի Կոմնենոս կայսրը 1054 թ.՝ բացատրելով, որ եկեղեցական նշանադրութիւնը, որ աղօթքով եւ օրհնութեամբ է եղած, պէտք է ընդունուի հաւասարազոր պսակին եւ անքակտելի: Իսկ փոքրահասակ ժամանակ եղած նշանադրութիւնը ընդունել իբրեւ քաղաքացիական խոստում պսակուելու, որի խախտումը կախում է եկեղեցական: որեւէ արարողութեան հետ, կցելով, որ եկեղեցական օրհնութեամբ նշանադրութիւնը քակտել կարելի է այն կարգով, ինչ կարգով, որ պսակն է լուծւում: Յունաց եկեղեցին հետեւելով կայսերական կարգադրութեան, համարեա նոյնութեամբ ընդունեց նշանադրութեան համազօրութիւնը պսակի հետ, մինչեւ իսկ նշանուած անձի յետ դառնալը եւ ուրիշի հետ ամուսնանալը համարել երկրորդ պսակ: Պետրոս Մեծը յունական օրէնքները նշանադրութեան վերաբերմամբ փոփոխեց, նշանակելով 6 շաբաթ ժամանակ պսակից առաջ եւ ազատութիւն տալով նրանց պսակուելու կամ ո՛չ:

Մեր կանոններում որոշ հրահանգներ չկան այդ մասին, սբ. Սահակ պատուիրում է նշան դնել նշանուածների հաւանութեամբ եւ համաձայնութեամբ. Գէորգ Դ աւելի խստացրեց այդ կանոնները, պատուիրելով նշանադրութիւնը քանդելու համար դիմել առաջնորդին կամ յաջորդին եւ նուէր ստանալուց յետոյ, յօգուտ բարեգործական հաստատութեան,

իրաւունք տալ քանդելու: Բայց ընդհանրապէս տիրապետող սովորութիւն է՝ եթէ երկու կողմից հաշտուել են ծախքի համար եւ գանգատներ չեն ներկայացնում, նշանադրութիւնը խախտուած է համարւում առանց հոգեւոր իշխանութեան մասնակցութեան:

Ե. Պսակադրութիւն (Церк. пр. Сговорба)

Պսակադրութիւնը կատարում է քահանան եկեղեցու մէջ այն ժամանակ, երբ չի գտնում որեւէ մի արգելք այդ խորհուրդը կատարելու եկեղեցու կանոնների համաձայն: Պսակը իրաւունք ունի կատարելու քահանան. ա) եթէ հարսն ու փեսան փոխադարձաբար հաւանում են միմեանց եւ սիրում, եւ երկուսն էլ բոլորի՝ քահանայի ներկայութեամբ այդ բանը հաստատում են, բ) եթէ երկուսի ծնողները նոյնպէս ընդունում են եւ նրանց կամքի հակառակ չէ, գ) եթէ երկուսի տարիքն էլ հասած է, եւ երկուսն էլ չափահաս են եկեղեցական կանոնների հիման վրայ, դ) եթէ պսակի կատարման մէջ որեւէ կողմից բռնութիւն, խաբէութիւն չկայ, ե) եթէ երկուսից մէկն կապուած չէ երրորդի հետ պսակով, ուրիշ խօսքով՝ պսակուողներից մէկի ամուսինը կենդանի չէ, եւ պսակը լուծուած չէ, զ) եթէ պսակուողները կուսակրօն եւ փեսան քահանայ եւ սարկաւազ չէ, է) եթէ պսակը կատարւում է թոյլատրուած օրերում, ը) դաւանական կամ կրօնական արգելք եթէ չկայ, թ) եթէ չկայ ազգակցական, խնամական եւ կնքահայրական չհասութիւն:

Ա, Բ. Պսակուող անձանց եւ ծնողների փոխադարձ համաձայնութիւնը անհրաժեշտ պայմանն է պսակադրութեան. Բարսեղի 38 կանոնով առանց հօր կամքի մարդի գնացած աղջիկը պոռնկութիւն արած է համարւում. եթէ հօր հետ հաշտուի, երեք տարի պիտի ապաշխարի, որ հաղորդուելու իրաւունք ստանայ: Շահապիվանի 7-րդ կանոնը ասում է՝ եթէ քահանան առանց ծնողների կամքի գաղտնի պսակ արաւ, զրկուի քահանայութիւնից եւ տուգանուի: Ծնողների եւ պսակուողների փոխադարձ համաձայնութեան մասին սաստում են սբ. Սահակի եւ Շնորհալու կանոնները. «Ոչ ոք չհամարձակի տղայի եւ աղջկայ կամքի հակառակ պսակ անել, այդպիսի պսակը անհաստատ է եւ լուծանելի. եւ պսակադիրը՝ եթէ բռնութիւնից մինչեւ անգամ ստիպուած արած լինի պսակը, էլի կպատժուի»: Բարսեղը աւելի խիստ որոշում է տալիս ակամայ պսակի վերաբերմամբ. «Ակամայ պսակը անառակութիւն է»: Յունահռոմէական կանոններով. 1) հայրը կարող էր ստիպել որդուն պսակուել, եթէ վերջինս անառակ կեանք էր վարում: 2) Աղջիկը կարող էր հակառակել հօրը, եթէ նրան անբարոյական տղայի էին կամենում

տալ: 3) Եթէ ծնողները առանց յարգելի պատճառի չէին կամենում ամուսնացնել իրանց որդոց, սրանք կարող էին դիմել քաղաքացիական իշխանութեան միջնորդութեան: Ստրուկները առանց տիրոջ ցուցման իրաւունք չունէին նշանած ընտրել: Զինուորականները առանց իրանց մեծի իրաւունքի չէին կարող պսակուել:

Գ. Պսակուողները պիտի լինեն չափահաս. նախորդ դարի եկեղեցական կանոններում ասում է ընդհանուր բառ, որ հարսն ու փեսան լինեն չափահաս, բայց ո՛ր տարիքն է համարուում չափահաս, անորոշ էր, մինչեւ Յուստինիանոս կայսեր հրամանը, որով որոշուեց չափահաս համարել 14 տարեկան տղային եւ 12 տարեկան աղջկան. Լեւոն Իսաւրացին որոշեց 15 տարի՝ տղայի եւ 13 տարի՝ աղջկայ համար: Նոյն կանոնները մտան եւ Ռուսաց եկեղեցու մէջ. նոյն կանոններով օգտուեցին եւ հայոց հայրապետները: Ներսէս Շնորհալին սահմանեց տղայի համար՝ 15 եւ աղջկայ համար՝ 12. «Անմեղ տղաներին ժառանգութեան եւ կամ այլ պատճառով չպիտի պսակել, այլ հասակն առածներին, եթէ տղան 15-ը լրացած եւ աղջիկը 12-ը լրացած կամ էլ աւելի հասակում, որպէսզի գիտակցաբար լինի նրանց ամուսնութիւնը եւ ո՛չ անգիտութեամբ»: Աւելի հին կանոն ունենք, այն է՝ սբ. Սահակինը, որ ասում է. «Դուք էլ, քահանաներ, անչափահասներին մի պսակէք մինչեւ չհասնեն, միմեանց չհաւանեն, քննեցէք, տեսէք նշանածները միմեանց ընդունում են. եթէ ծնողների բռնադատութեամբ է, մի՛ պսակէք»: Զ դարի Դուինի ժողովի կանոնն ասում է. «Տղայոց պսակը չհամարձակուեն օրհնել եւ ո՛չ էլ չափահասներինը առանց միմեանց տեսնելու... այսպիսի պսակը կորուստ է ժողովրդի համար»: Ներսէս Ե սահմանեց տղայոց համար՝ 16 տարեկանը, աղջկանց համար 13-ը լրացած: Սսի 13-րդ դարու ժողովի 7-րդ կանոնը Շնորհալու սահմանածը աւելի մեղմացրեց՝ «փեսան ոչ պակաս, քան տասն եւ չորս տարեկանը եւ հարսն՝ քան տասներկուսը»: Ռուսաց պետական օրէնքը կովկասցիների համար որոշեց տղայի համար՝ 15 եւ աղջկայ համար՝ 13-ը լրացած:

Դ. Պսակը պիտի կատարուի առանց բռնութեան եւ խաբէութեան: Բռնի պսակը կարող է լինել ծնողների, բարեկամների եւ խնամակալների կողմից զանազան պատճառներով, կարող է լինել փեսայի կողմից, կարող է լինել առեւանկութեամբ, երբ աղջկայ կամքի հակառակ կամ նրա կամքով է լինում: Խաբէութեամբ պսակ լինում է, երբ փեսան, աղջիկը չեն լինում այն անձինք, որոնք պիտի լինէին. օրինակ՝ տղային ցոյց են տալիս աղջիկը եւ պսակի ժամանակ տանում են եկեղեցի նրա տգեղ քոյրը, կամ փեսայի փոխարէն պսակելու տանում են ուրիշ մարդ. խաբէութեամբ պսակ կլինի, եթէ աղջիկը կուսութիւնը

խախտած լինի նախքան պսակը ոչ իւր նշանածի յարաբերութեամբ: «Ակամայ պսակը պոռնկութիւն է», ասում է Բարսեղ, եւ օրինաւոր է համարուում փոխադարձ համաձայնելուց յետոյ: Առեւանկութեան համար պատժի են ենթարկում թէ պսակուողները եւ թէ օգնողները. իսկ «եթէ առեւանկութիւնը կատարուել է առանց բռնութեան, առանց գողութեան եւ առանց մեղանշման, պատիժ չի նշանակուում»: Շահապիվանի ժողովի 7-րդ կանոնը բռնութեամբ եւ անիրաւութեամբ արած առեւանկութեան համար ենթարկում է տուգանքի յօգուտ բարեգործական հաստատութիւնների, թէ օգնողներին եւ թէ պսակուողներին կամ փեսային, գաղտնի պսակող քահանային էլ զրկում է քահանայութիւնից: Վերոյիշեալ բոլոր դէպքերում եթէ հարս ու փեսայի կողմից ոչ մի թիւրիմացութիւն տեղի չի ունենալ այդպիսի ձեւով պսակուելուց յետոյ եւ ո՛չ մի գանգատ չի հետեւիլ, այն ժամանակ ոչ մի արգելք չի լինի պսակը համարել օրինաւոր (տե՛ս Լուսաւորչի 9 կան.):

Ե. Պէտք է պսակուող անձինքներից ոչ մէկը կապուած չլինի ուրիշի հետ չլուծուած պսակով: Այս կանոնը բխում է Յիսուսի, առաքեալների արձակած պատուէրից, եկեղեցական կանոնների սահմանադրութիւնից, որով որոշուում է՝ պսակը լուծել պոռնկութեան եւ այլ թոյլատրելի պատճառներով, եթէ պսակը չի լուծուած, այն դէպքում ամուսինները համարուում են կապուած եկեղեցական լծով միմեանց հետ, որոնց նոր ամուսնութիւնը խախտում է օրէնքով եւ ենթարկում հալածանքի, իսկ քահանան կարգալոյծ է արւում, եթէ գիտութեամբ է պսակել: Քահանան պիտի պահանջի օտար, անծանօթ մարդու ծխական քահանայից յայտարարութիւն, եւ հաստատ իմանալուց յետոյ յօժարանայ պսակել: Հին կանոններով պսակը լուծւում էր միմիայն կնոջ անառակութեան պատճառով, այսպիսի դէպքում պսակը լուծուելուց յետոյ կինը իրաւունք չունէր մարդու գնալու իբրեւ մեղաւոր կողմ. ուրիշ դէպքերում մեղաւոր կողմն իրաւունք չունի պսակուելու նորից, նախկինի լուծուելուց յետոյ:

Զ. Պսակուողները չպիտի ունենան արգելառիթ հոգեւոր աստիճան՝ թէ կուսակրօն, թէ աշխարհիկ: Առաք. 26 կանոնը ասում է. «Կուսակրօն հոգեւորականութեան մէջ մտածներից ամուսնանալ կարող են միմիայն գրակարդացները եւ սաղմոսերգուները»: Անկիւրիայի 19-րդ կանոնը ասում է. «Չպսակուելու ուխտ անողը եւ ուխտ խախտողը կենթարկուի երկապսակների ապաշխարութեան»: Նոյն ժողովի 10-րդ կանոնը ասում է. «Սարկաւազները ձեռնադրութեան ժամանակ եթէ կյայտենն, որ պսակուելու ցանկութիւն ունին, կարող են ձեռնադրութիւնից յետոյ պսակուել եւ ծառայութեան մէջ մնալ, եթէ եպիսկոպոսը

կթոյլատրի: Իսկ եթէ ձեռնադրելիս կլռեն, կխոստանան ամուրի մնալ, բայց յետոյ կամուսնանան, այդպիսիները պիտի դադարեն սարկաւազութիւն անելուց»։ Կանոնս բոլորովին մեղմ է վարւում եւ աւելի թեթեւացնում ձեռնադրութիւնից յետոյ պսակուելու խնդիրը: Բարսեղ Մեծը խիստ է ընդհանրապէս եւ մասնաւորապէս այս դէպքում. «Աստծուն նուիրուած կոյսերի անառակութիւնը պսակով չպիտի միաւորել, այլ բոլորովին պէտք է լուծել նրանց ապօրինի կապը, եկեղեցու հաստատութեան համար այդ է օգտաւէտ համարւում»։ «Մեղանչող սարկաւազը կարգաւործ է լինում եւ աշխարհական դառնում, բայց եկեղեցուց չի մերժուում»։ «Ուխտական մարդիկ ասելով հասկանում ենք վանականները, որոնք կուսակրօն կեանք վարել են ցանկանում: Նրանցից պարզ եւ որոշ խոստում պիտի առնել միշտ կուսակրօն մնալու, ով կմեղանչի՝ անառակների պատժին կենթարկուի»։ Բարսեղը 60 կանոնով նոյն մտքով է արտայայտում իւր հայեացքները. «Կոյս լինելու խոստում անողը եթէ երդմնազանց լինի, շնացողի ապաշխարանքին ենթարկուի, նոյն պատժին ենթարկուեն կուսակրօնութեան խոստում տուողները»։ Մեր կանոններում նոյն միտքն է արտայայտում. «Կրօնաւորը եթէ կամաւոր ուխտած է եւ ո՛չ հարկից ստիպուած, եւ եթէ կամենայ ամուսնանալ, նա իւր քահանայական կարգը ուրացող կհամարուի»։ Լուսաւորչի կանոնը ասում է. «Քահանան եթէ կին ունի, 9 տարի ապաշխարի եւ ապա հաղորդուի»։ «Կոյսը, միայնակեացը (մոնոզոն) եթէ նուիրում են իրանց Աստծուն, չհամարձակեն ամուսնանալ, ամուսնացողները հաղորդութիւնից մերժուեն, նրանց ընդունելութիւնը կախուած լինի եպիսկոպոսի մարդասիրութիւնից»։ Մեր կանոնների տրամադրութիւնից երեւում է, որ. ա) հոգեւոր աստիճանի մէջ եղածները՝ կիսասարկաւազութիւնից սկսած դէպի բարձր, իրաւունք չունին պսակուելու, բ) այդ աստիճանում եղած ժամանակ եթէ կամուսնանան, կը զրկուեն իրենց կարգից եւ աստիճանից եւ կ'ենթարկուեն եկեղեցական ապաշխարանաց, գ) եթէ նրանք եկեղեցական ատենական վճռով զրկուած են կարգից, իբրեւ աշխարհական կարող են ամուսնանալ:

Է. Պսակը պիտի կատարի քահանան թոյլատրուած օրերում: Մեր կանոններով պսակը պիտի կատարել առաւօտները մինչեւ ճաշ, որ պատարագից յետոյ հնար ունենան հարսն ու փեսան հաղորդուելու կամ պատարագի ժամանակ հաղորդութեան միջոցին սրբութիւն առնելու: Նոյնպէս Շնորհալին սահմանել է. «Քահանան պսակ պիտի անի առաւօտից մինչեւ ճաշը: Խմած մարդուն եկեղեցի թողնել չի կարելի, նոյնպէս եւ անառակ կանանց, որ պսակի օրհնութիւնը չադատեղեն: Գուսանները նոյն միջոցին չերգեն: Բուն բարեկենդանից մինչեւ զատիկ,

զատիկից էլ մինչեւ Պենտեկոստէն եւ բոլոր կիւրակի օրերը պսակ անել չի կարելի»։ Առաքելական 52 կանոնը նոյնպէս եւ 53-ը սահմանել էին. «Քառասնորդական պսակն պսակ անել կամ ծնունդը տօնել չի կարելի»։ «Քրիստոնեան պսակ գնալու ժամանակ չպիտի ձիարշաւ դուրս գայ, պարի, այլ գիշերը պիտի հանգիստ անց կացնի»։ Դուինի ժողովի 5-րդ կանոնը նոյնպէս սահմանում է. «Չէ արժան քառասնորդական պսակն, զատկին, մինչեւ Պենտեկոստէն հարսանիք անել... որովհետեւ ամէն օր կիւրակի է, եւ միշտ կատարւում է աստուածային խորհուրդը»։ Նոյն ժողովի 3-րդ կանոնը պսակը անվաւեր է համարում եւ պսակադիր քահանային պատժում է, եթէ ճրագալոյցի օրը պսակ է կատարւում: Նոյն ժողովը պահանջում է՝ պսակ անել առանց խմելու, արբենալու, այլ միշտ աղօթքով եւ խորհրդաւորութեամբ: Ներսէս Ե-ի կանոնը. «Պսակ չանել՝ 1) բուն բարեկենդանից մինչեւ Հոգեգալստեան առաջի յարութեան կիրակին, 2) կիւրակի օրերը, 3) Տէրունական տօների պահոց օրերը, ութօրէի՝ զկնի Ծննդեան եւ նաւակատեաց, իսկ մնացած օրերը անխտիր կատարել պսակի խորհուրդը»։ Քահանան պսակ չպիտի անի՝ ուրեմն՝ ա) բոլոր կիւրակի օրերը, 2) ուրբաթ եւ չորեքշաբթի եւ բոլոր պաս օրերը, 3) 5 նաւակատիքների պաս շաբաթներից յետոյ եկող ութ օրերը, 4) Մեծ պաս եւ Ծննդեան պաս իւր ութօրէիցով, 5) Զատիկից մինչեւ Հոգեգալստեան յաջորդող առաջի կիրակին: Թէ օրուայ որ ժամին է լինում այժմ, այդ կարգը հնի հակառակ կատարւում է այժմեայ սովորութեամբ, ո՛չ մինչեւ ճաշ, այլ երեկոյան, պսակը կատարւում է մինչեւ երեկոյան ժամի տասը:

Ը. Պսակը կատարւում է, եթէ դաւանական եւ կրօնական արգելք չկայ: Այս մասին ունինք Պօղոս առաքելի պատուէրը, որով անխտիր թոյլ է տալիս քրիստոնեային ամուսնանալ հրէայի՝ հեթանոսի հետ՝ առանց վերջիններիցս կրօնափոխութիւն պահանջելու, այն յուսով, որ քրիստոնեայ ամուսինը իւր անարատութեամբ եւ մաքրակրօն լինելովը բարոյապէս կճնշի ո՛չ քրիստոնեայ ամուսնունը քրիստոնեայ դառնալու: «Բայց ուրիշներին ես եմ պատուիրում եւ ո՛չ Տէրը. եթէ եղբայրներից մէկը անհաւատ կին ունենայ եւ նրան հաճելի է բնակուել նրա հետ, թո՛ղ չթողնի նրան, եւ կինը եթէ անհաւատ մարդ ունենայ եւ նրան կամք լինի ապրել նրա հետ, թող ապրի: Որովհետեւ սուրբ է անհաւատ մարդը՝ կնոջով, եւ սուրբ է անհաւատ կինը՝ մարդով, ապա թէ ո՛չ ձեր որդիքը պիղծ են, իսկ այժմ սուրբ» (Ա Կորնթ. է գլ.): Եկեղեցին յետոյ նոյն շաւղով գնալը դժուար համարեց, կանոնը աւելի խստացրեց եւ իսպառ արգելեց հրէի եւ հեթանոսի հետ ամուսնանալ: Լաւող. 31 կանոնը որոշեց «հերետիկոսների հետ խնամութիւն

անել այն դէպքում, երբ կխոստանան քրիստոնեայ-հաւատացեալ լինել»։ Մովսէս Կաղանկատուացին պատմում է վրաց բաժանման մասին հայադաւանութիւնից եւ Աբրահամ կաթողիկոսի բոլոր դործ դրած ջանքերի ապարդիւն անցնելու վերաբերմամբ, կցելով կաթողիկոսի կոնդակը՝ արձակած Հայոց աշխարհին՝ արձանագրելով եղած վերջացած դէպքը եւ երեւի թէ երկնչելով դաւանափոխ վրացիների անելիք վատ ազդեցութիւնից հայոց վրայ, նշում է նրանց, որոնք վրացիների հետ խնամութիւն, նոյնիսկ յարաբերութիւն կունենան։ «Ամենեւին յարաբերութիւն չունենալ նրանց հետ, ոչ աղօթքով, ոչ կերակրով, ո՛չ խմելիքով, ո՛չ բարեկամութեամբ, ո՛չ դայեկութեամբ, ո՛չ ուխտ գնալ Մցխեթայ խաչը, ո՛չ Մանգլիսայ խաչը, չընդունել նրանց մեր եկեղեցին եւ ամուսնութեամբ բոլորովին հեռանալ, միայն առեւտուր նրանց հետ, ինչպէս հրէաների հետ» (Մով. Կաղանկ., 214 երես)։ Նոյնպիսի վերաբերմունք կար յոյների եւ ռուսների կողմից դէպի հայերը։ Մինչեւ ժէ դարը ռուսաց եպիսկոպոսները եւ մետրոպոլիտները այսպիսի երդումն էին ուտում. «Ձթողնել իւր վիճակում, որ ոչ մի ուղղափառ՝ հայերի հետ հարսանիք չանի, նոյնը եւ լատինների հետ. եթէ մի որեւէ քահանայ այդ անի, պիտի անմիջապէս իմ մետրոպոլիտիս յայտնեմ» (1424, Акт. Дкен. 1)։ Հայոց եկեղեցու կարգերը այս բանի վերաբերմամբ հետեւեալ դործնականութիւնը ստացան. 1) հայ քահանան կարող է պսակել հրէայի, հերետիկոսի, մահմետականի հայադաւանի հետ, եթէ նրանք կմտնեն մկրտութեամբ Հայոց եկեղեցու ծոցը, 2) հայադաւանին կարող է պսակել հայ քահանան քրիստոնեայ այլադաւանի հետ, երբ պսակը երկուստէք համաձայնութեամբ լինելու է Հայոց եկեղեցում, 3) այս կանոնը բացառութիւն ունի Ռուսաստանում, յունադաւանների եւ հայերի վերաբերմամբ. ա) ռուսաց օրէնքը պահանջում է, որ հայադաւանի եւ յունադաւանի պսակը լինի ռուսաց եկեղեցում, բ) հայադաւանը ստորագրութիւն տայ, որ ծնուած որդիքը պիտի համարուեն ռուսադաւան։ Հայ քահանան թոյլատրուած պսակը անելիս վերոյիշեալ անձանց հետ, պիտի ղեկավարուի Հայոց եկեղեցու օրէնքով պսակի արգելքների նկատմամբ, այն է՝ օտարները երկրորդ պսակով չկապուեն, եթէ առաջին պսակը լուծուած չէ, կամ եթէ զրկուած են պսակուելու իրաւունքից, կամ նրանք հոգեւորական են եւ չեն կարող պսակուել եւ այլն, եւ այլն։

Թ. Պսակը կարող է տեղի ունենալ այն ժամանակ, երբ չկան ազգակցական, խնամական եւ կնքահայրական չհասական արգելքներ։

ա) Ազգակցական չհասութիւն. ազգ կամ ցեղ համարւում է մի որեւէ նախահօրից առաջացած արական եւ իգական արիւնակցական կապով

միացած որդիքը, որոնք կոչւում են ազգականներ, արիւնակիցներ։ Նախկին բոլոր հին ազգերի մէջ ազգակցութիւնը պսակման խնդրում միշտ որոշ չհասական աստիճաններ ունէր, ազգակից լինելը աւելի պատուաւոր էր, քան խնամի դառնալը։ Մովսէսից սկսած հրէաները որոշ օրէնքներ ունէին ազգակցական պսակների մասին. յունա-հռոմէական շրջանում որոշուեց կանոնաւոր կերպով ազգակցական պսակների հեռաւորութեան մերձաւորութեան չափը, դրուեցին գծեր եւ աստիճաններ, որոնցով ամենադիւրին կերպով կարելի եղաւ չհասական աստիճաններ որոշել։

Աստիճան կամ պորտ անուանւում էր մէկի կապը մյուս անձի հետ ծննդեամբ. աստիճանների կապը անընդհատ շարունակուող՝ գիծ (լինիա, օրդօ)։

Գիծը սկսւում է այն անձից, որից ծնւում է որդին, սրանից էլ յաջորդող անձը եւ շարունակաբար գնում է ցած դէպի թոռներ ծոռներ, այս գիծը կոչւում է ստորագիծ, դէպի ցած գնացող գիծ։ Երբ հաշւում ենք ծոռնից սկսած դէպի վերեւ, հայրը, պապը, պապի պապը, այս գիծը կոչւում է վերագիծ, դէպի վերեւ գնացող գիծ։ Երբ հաշւում ենք ո՛չ ուղիղ գծով, այլ դէպի կողքերը գնացող ուղղութեամբ, դէպի եղբայրներ, քոյրեր, հօրեղբայրներ, հօրաքոյրեր, այն դէպքում ստանում ենք կողագիծ, այսինքն կողքերը գնացող գիծ։ Առաջինի օրինակ. պապս, որդին, թոռը, ծոռը, թոռան թոռը, ծոռան ծոռը։ Երկրորդի, օրինակ, ծոռը, ծոռան հայրը, ծոռան պապը, ծոռան պապի հայրը։ Երրորդի օրինակ. հօրեղբօրս որդիքը, հօրաքրոջս աղջիկները, մօրաքրոջս թոռները։ Աստիճանները եւ մերձաւորութիւնը հաշւում են շատ դիւրին կերպով. ամէն մի ծնունդը համարւում է մի աստիճան կամ մի պորտ հօրից սկսած. օրինակ՝ որդին հօր վերաբերմամբ մի աստիճան է, թոռը պապի վերաբերմամբ երկրորդ աստիճան է, որովհետեւ երկրորդ ծնունդն է։ Երկու եղբայր միմեանց նկատմամբ երկու աստիճան են, որովհետեւ երկու ծնունդ են, երկու պորտ են։

ա) Մարդ եւ կին չեն կազմում առանձին աստիճան, նրանք համարւում են մի մարմին, ուստի մարդ ու կին պիտի հաշուել միացած։

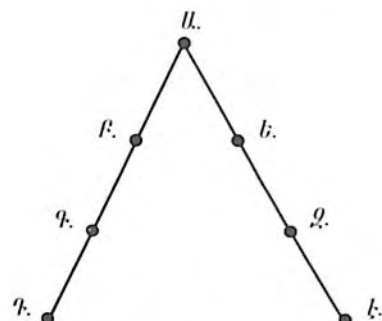
բ) Որդիքը՝ տղայ եւ աղջիկ, դէպի ծնողները մի աստիճան են։

գ) Որդիքը՝ տղայ եւ աղջիկ դէպի միմեանց երկու աստիճան են։

դ) Մի հօր եւ խորթ մօր, կամ մի մօր եւ խորթ հօր որդիքը բոլորը համարւում են մի մօր, մի հօր, հարազատի աստիճանով պիտի հաշուել։

ե) Կանայք եւ մարդիկ իբրեւ ծնունդներ հօր վերաբերմամբ միեւնոյն կանոնին են ենթարկուում։ Օրինակ՝

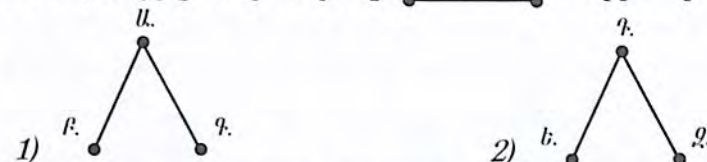

1) Ա նախահայրն է, 2) Բ եւ Ե՝ որդիք, 3) Գ եւ Զ՝ թոռներ, 4) Դ եւ Է՝ ծոռներ: Ձախ կողմից՝ Բ կազմում է դէպի հայրը՝ Ա, մէկ աստիճան, Գ կազմում է դէպի Ա երկրորդ աստիճան, Դ կազմում է դէպի Ա երրորդ աստիճան: Աջ կողմից՝ Ե կազմում է դէպի Ա մէկ աստիճան, Զ կազմում է դէպի Ա երկրորդ աստիճան, Է կազմում է դէպի Ա երրորդ աստիճան: Ուրեմն երեք աստիճան ձախ կողմումն է, երեք աստիճան՝ աջ, որ կանի բոլորը 6 աստիճան: Որովհետեւ Բ եւ Ե երկու եղբայր են, կամ երկու քոյր, երկու ծնունդ են, դէպի միմեանց երկու աստիճան են, Գ եւ Զ թոռներ են, երկու ծնունդ իրանք են, երկու ծնունդ էլ իրանց հայրերը, կլինի 4 աստիճան, Դ եւ Է ծոռներ են, երկու իրանք են, 4 էլ նախորդները, բոլորը՝ 6 աստիճան:

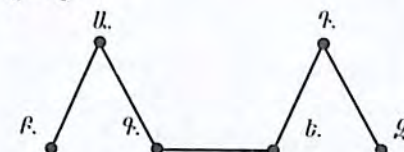
Վերոյիշեալ ճիւղագրութիւնը ազգակցական է, որի մէջ նախահայրը Ա կազմում է վեց աստիճանով մեծ ընտանիք, որդիք, թոռներ, ծոռներ, տղայի թոռներ, աղջկայ թոռներով նա կազմում է հարազատ ազգ, արիւնակից մեծ ընտանիք, որ խառն չէ ուրիշ ընտանիքի հետ:

բ) Խնամական չհասութիւն. պսակի միջոցով յարաբերութեան մէջ են մտնում երկու օտար ընտանիք, որոնք միմեանց վերաբերմամբ կոչւում են խնամի. ստանում ենք երկու ցեղի բարեկամութիւն, երկցեղ խնամութիւն: Խնամութիւնը կազմում է. 1) ամուսինը եւ կնոջ բարեկամները, 2) երկու ամուսինների երկու կողմերը, 3) մեկ ամուսնու եւ միւսի առաջին ամուսնութեան ստորագիծ ծնունդները (խորթ որդիք), 4) փեսան դէպի հարսի բարեկամները այն աստիճանի մէջ է, ինչ աստիճանի մէջ որ գտնւում է հարսը դէպի իւր արիւնակիցները, 5) հարսը դէպի փեսայի արիւնակիցները գտնւում է այն աստիճանի մէջ, ինչ աստիճանում որ գտնւում է փեսան դէպի իւր ազգակիցները: Այս երկու դէպքերում էլ հարսն ու փեսան մի մարմին՝ մի աստիճան են կազմում, 6) հարսը եւ փեսան ջոկ-ջոկ աստիճաններ են կազմում, եթէ երկու կողմի բարեկամների աստիճանները հաշւում ենք: Աստիճանները հաշւում են միշտ ուղղահայեաց եւ թեք գծերով, մարդ ու կնոջ պսակը

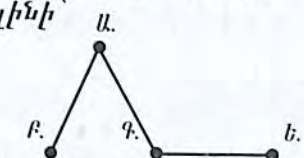
միացնում է հորիզոնական գծով $\overline{a. b.} : \text{Օրինակ՝}$

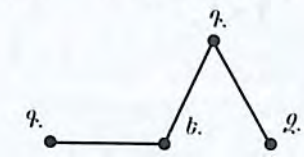
Ա, Բ, Գ կազմում են մի ընտանիք, հայրը եւ երկու որդիք. Դ, Ե, Զ կազմում են մի ուրիշ ընտանիք՝ մի հայրով եւ երկու որդով: Երկու ընտանիքը ուղղում են խնամի դառնալ. Գ առնում է Ե-ին. Գ տղայ է. Ե՝ աղջիկ. կստանանք այս.

Գ եւ Ե մարդ ու կին են, միացած հորիզոնական գծով: Ինչպէ՞ս հաշուենք աստիճանները: Բ եւ Գ եղբայր եւ քոյր են, ուրեմն երկու ծնունդ՝ երկու աստիճան են: Ե եւ Զ եղբայր եւ քոյր են, ուրեմն երկու ծնունդ՝ երկու աստիճան են: Երկու կողմը միասին կը լինեն 4 աստիճան: Իսկ եթէ այսպէս լինի՝

կունենանք երկու աստիճան, որովհետեւ եւ հարսը (Ե) փեսայի հետ մի է, փեսայի ազգականների հետ նոյն աստիճանում է, ինչ որ փեսան: Կամ թէ եթէ այսպէս լինի՝

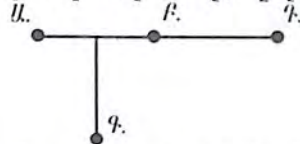
, էլի կունենանք երկու աստիճան, որովհետեւ փեսան (Գ) հարսի հետ մի է, ուստի եւ հարսի ազգականների հետ այն աստիճանումն է, ինչ որ ինքը՝ հարսը:

Իսկ եթէ հարսն ու փեսայի ազգականները հաշւում են, այն դէպքում հարսը եւ փեսան դառնում են ջոկ-ջոկ աստիճաններ իրանց ազգի հետ (վերեւի քաշածի պէս): Խնամական բարեկամները կոչւում են աներ, զոնքանչ, փեսայ, հարսը, տալ, քենի, սկեսուր, սկեսրայր, պատրոն, տէգը, տէգրակին, աներձագ, խորթ հայր եւ մայր, խորթ տղայ եւ աղջիկ:

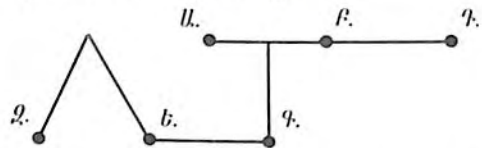
Խորթութիւնը մտնում է թէ ազգակցութեան եւ թէ խնամութեան մէջ, նա կանգնած է երկուսի մէջտեղը: Նրա աստիճանները պիտի հաշուել ընդհանուր կանոնով:

Օրինակ՝ Ա մարդն է, Բ՝ կինը. որդին է՝ Գ: Ա մեռնում է, Բ գնում է մարդու Դ-ին եւ տանում է հետը որդուն՝ Գ-ին: Գ կոչւում է եկովի, բերովի տղայ, խորթ տղայ նոր հօր (Դ-ի) վերաբերմամբ:

Խորթ որդին (Գ) նոր հօր վերաբերմամբ (Դ) կազմում է մէկ աստիճան: Գ պսակուեց Ե-ի հետ. Ե-ի եղբայրը՝ Զ, կլինի Գ-ի վերաբերութեամբ երրորդ աստիճանում. այստեղ

կայ երեք ցեղ, Դ-ի, Գ-ի եւ Ե-ի ցեղը, որ կոչւում է եռացեղ խնամութիւն:

Պսակների աստիճանների մերձաւորութեան եւ հեռաւորութեան կարգը եկեղեցին վերցրեց Մովսիսական օրէնքից: Մովսէս Ղեւտացոյ ժԸ գլխում սահմանեց, որ ոչ ոք իրաւունք չունենայ մօտենալ հօր, մօր, հօրը կնոջ (մօր), քրոջ՝ թէ հարազատ, թէ խորթ, որդու աղջկան, աղջկայ որդուն, հօրը կնոջ աղջկան, հօրաքրոջ, մօրաքրոջ, հօրեղբոր եւ սրա կնոջ, հարսին (որդու կնոջ), նորա տղայի աղջկան (ծոռան), եղբոր կնոջ, եղբոր աղջկան եւ թոռան, երկու քրոջ. ազգակցական մինչեւ չորրորդ աստիճանը եւ խնամական երկրորդ աստիճանը արգելեց Մովսէս: Ա առաք. 33 կանոնը մատնացոյց արաւ Մովսէսի օրէնքը եւ հրամայեց կատարել: Այնուհետեւ Նէոկեսարիայի 2 եւ Բարսեղի 23, 78 եւ 87 կանոնները Մովսէսի սահմանումները հաստատեցին: Մեր մէջ առաջի վճիռը կայացրեց Ներսէս Մեծ Աշտիշատի ժողովում՝ արգելելով մերձաւոր ազգակցութեամբ եղած պսակները, առանց որոշելու աստիճանները. Շահապիվանի 447-ի ժողովը երկրորդ անգամ սահմանեց ժողովական կանոնով հետեւեալը. «Ոչ ոք չհամարձակի ամուսնանալ քեռորդու, եղբորորդու կամ հօրաքրոջ, կամ ազգականի հետ մինչեւ չորրորդ ծնունդը»: Այսպիսի պսակը անվաւեր է հրատարակում եւ պսակադիր՝ թէ եպիսկոպոս, թէ քահանայ, կարգալոյծ լինում: Է եւ Ը դարերում չորրորդ աստիճանը խալառ արգելուեց. Մովսէս Կաղանկատուացին 252 երեսում խօսելով Աղուանից իշխանի պսակը իւր թոռակցի հետ՝ ասում է. «Տէր Միքայէլը մերժում էր նրան, թէ՛ մի՛ յանդգնիր առնել, որովհետեւ թոռներ էք»: Պարտաւի 771-ի ժողովը

նոյն վճիռը կայացրեց, որ չորրորդ դարմը պսակել չի կարելի: Նոյն ժամանակներում ընդհանուր եկեղեցու մէջ համարեա թէ նոյն կանոններն էին պահպանուում. Ամբրոսիոս Մեղիոլանցին խօսելով այդ բանի վրայ՝ թէ կարելի է՞ արդեօք հօրը՝ պսակել որդուն իւր խորթ թոռան հետ, աւելացնում է, որ առաջին դարերում պսակը արգելւում էր ոչ միայն ուղղագիծ ազգականների մէջ մինչեւ չորրորդ աստիճան, այլեւ կողագծերով մինչեւ չորրորդ աստիճան: Բարսեղը խօսելով նոյն արգելքների մասին, ասում է՝ այս կարգերը մտել են աւանդաբար, գործադրուել են կեանքի մէջ եւ օրէնքի ոյժ ստացել: Օգոստինոս ասում է. «Եղբորորդիների մէջ մեր ժամանակ արդէն պսակը շատ հազիւ էր թոյլատրւում, ըստ սովորութեան եւ եղբայրական կապի մօտիկութեան պատճառով, թէեւ դրա համար օրէնք չկայ, որովհետեւ Մովսէսի օրէնքը այդ չի արգելում, եւ քաղաքական օրէնքները դեռ չեն արգելել» (Օճ. ուսմ... Իր. ԵՕԸ., 1858, 1859): Յունա-հռոմէական օրէնքներով ուղղագիծ ազգակցութեան մէջ պսակը անսահման կերպով արգելւում էր, օրինակ, հայրը՝ աղջկայ, թոռան, ծոռան, ծոռան ծոռան եւ այլն, եւ այլն հետ. եկեղեցին էլ ընդունեց նոյնը: Կողագիծ ազգականների համար քաղաքական օրէնքը արգելում էր մինչեւ 3 աստիճանը. իսկ եղբորորդիների մէջ մինչեւ թէոդոս պսակը արգելուած չէր, որը ոչ միայն արգելեց, այլեւ մեծ պատիժ նշանակեց: Թէոդոսի որդիքը եւ Յուստինիանոսը թոյլ տուեցին նոյնպէս պսակը: Արեւմտեան եկեղեցու ժողովները արգելեցին պսակները 2 դարում մինչեւ 5 աստիճան: Է դարում Տրուլլի ժողովը 54 կանոնով արգելեց խնամական 4 աստիճանի պսակը երկու եղբոր եւ երկու քրոջ մէջ, իսկ արիւնակցականը թողեց հին կարգով, եղբոր որդիների մասին ոչինչ չորոշելով: Հռոմի եկեղեցին էլ դարում պսակ թոյլ էր տալիս 5 աստիճանում, բայց 3 եւ 4 աստիճանում եղածները չէր լուծում: Թ դարում Վասիլ Մակեդոնացու պրօխիրօնում եւ Լեոնի ու Կոստանդինի էկլօզում եւ բազիլիկում¹ մտցրուեց իբրեւ դրական օրէնք, որ ոչ միայն եղբորորդիք չեն կարող պսակուել, այլեւ նրանց որդիք, միայն նրանց թոռները կարող են պսակուել (պրօխ. 7, 39, էկլօզ. 12, բազիլ. 28, տե՛ս Իր. ԵՕԸ., 1858-59): Անպայման արգելուեց վեց աստիճանի պսակը եւ թոյլատրուեց ութ աստիճանինը, իսկ 7 աստիճանի վերաբերմամբ որոշ ոչինչ չասուեց: Այս մասին Թ դարում Պոլսում վէճ ծագեց 7-րդի վերաբերմամբ, որի համար Ալէքսի կայսեր հրամանով Պոլսում ժողով եղաւ եւ որոշեց, որ եթէ պսակը 7-րդումն է, կամ մի կողմից 7, միւս կողմից 6 աստիճան

¹ Նկատի ունի բյուզանդական իրավունքի հուշարձանները, որոնց մի մասը ԺԲ դարում քարգմանել է Ներսէս Լամբրոնացին:

է, դեռեւս կատարեալ չէ, պսակել չի կարելի, եթէ պսակը կատարուած է, չքանդել, այլ ապաշխարանքի ենթարկել (Խոր.ՄԱ., 50 գլ.): ԺԲ դարում Ղուկաս պատրիարքի օրով, 1168 թուին արգելուեց պսակը 7-րդ աստիճանում, պսակը լուծել եւ պսակադիր քահանային կարգալոյծ անելու սպառնալիքով. ժողովի վճիռը հաստատեցին Նիկիոսի եւ Մանուէլ կայսրները:

Խորթական չհասական աստիճանները չորս էին մինչեւ 9-րդ դարում վերջերը; Ժ դարում սահմանուեց յունական եկեղեցում վեցերորդ աստիճան (Խոր.ՄԱ., 50 գլ.), որը հաստատուեց Միքայէլ պատրիարքի կազմած ժողովում 1057 թուին, 7-րդ աստիճանը թոյլատրելի համարելով, այս կարգադրութիւնը հաստատուեց քաղաքական օրէնքով: Հայոց մէջ խորթութիւնը աւելի կապ ունի ազգակցականի, քան խնամականի հետ. խորթութիւնը նայելով որակին, մի երկու աստիճանով պիտի աւելի համարել, քան իսկապէս է. օրինակ՝ եթէ խորթական աստիճանները պարզ հաշուած 6 է, պէտք է համարել 7 եւ ո՛չ 6. խորթ ծոռները 6 աստիճանի են, խորթութիւնը մի աստիճան աւելացնում է եւ դարձնում 7. այնպէս որ խորթ ծոռները կարող են պսակուել: Խորթութեան մէջ նշանակութիւն ունի միայն Հայրականը, այսինքն՝ երբ երկու հօրից են եւ մի մօրից որդիքը. իսկ եթէ երկու մօրից են եւ մի հօրից, այդպիսի խորթութիւնը հարազատների աստիճանով պիտի հաշուել:

Խնամական աստիճանները նոյն կարգով ընթացան Յունական եկեղեցում, մինչեւ 8-րդ դարը 4-րդ աստիճանն էր, 997-1001 թ. Պօլսոյ պատրիարք Սիսինի օրով արգելուեց մինչեւ վեցերորդը, որոշուեց 6-րդը թոյլատրել, 7-րդը՝ ո՛չ, ԺԱ դարում թէ Յունական եկեղեցին եւ թէ քաղաքական իշխանութիւնը փոփոխակի կերպով 6 եւ 7 աստիճանի պսակները թոյլատրում, երբեմն արգելում էին, բայց սովորաբար 6-րդը թոյլատրում էր: Մեր եկեղեցին հետեւում էր ընդհանուր եկեղեցու քայլերին. մեր մէջ 7 եւ 8-րդ դարերում, ինչպէս ասացինք, չորրորդ աստիճանը արգելում էր: Շնորհալին (1166-1173 թթ.) որոշեց, որ երկու կողմից չորս-չորս աստիճանը լրանայ եւ ապա 9 եւ 10 աստիճաններում պսակ լինի, որովհետեւ, ասում է, մարմնի բնութիւնը չորս տարեքից է բաղկացած, երկու եղբայրները կէս են անում հօր արիւնը, թոռները հայրերի արեան կէսն են ընդունում, ծոռները՝ նրանց կէսը, իսկ վերջին ծնունդները արեան չորրորդ մասն են ստանում: Վերջնական ժողովական կարգադրութիւն այդ մասին մեր մէջ եղաւ 1243-46-ի Սսի ժողովում, որի 7-րդ կանոնն ասում է. «Պսակը ընտրութեամբ անեն, վեց ծննդով հեռացած ազգակցական արիւնից». այսինքն՝ ազգակցական պսակ կարելի է միմիայն 7-րդ աստիճանում.

այս կանոնը դարձաւ վերջնական եւ մինչեւ այսօր տիրող կարգն է, ժողովրդական «օխտը պորտը» այդ կարգադրութեան հետեւանքն է: Խրիմեան Հայրիկ 1899-ին հայրապետական կոնդակով վաւերացրեց նոյն կարգը: Վերջին կարգադրութիւնը նրա համար էր, որ կային մարդիկ, որոնք առաջնորդում էին Շնորհալու կանոնով, ոմանք Յակոբ Խրիմեցու կազմած ճիւղադրութեամբ, ոմանք էլ Սսի վճռով: Խնամութեան մասին մեր եկեղեցական կանոններում որոշ կերպով ասուած կանոն չունենք. Շահապիվանի ժողովի կանոնները արգելում են երկրորդ աստիճանը. Ը դարու Դուլինի ժողովի կանոնները ընդհանրապէս արգելում են 4-րդ աստիճանը, թոյլ տալով միայն 5-րդը՝ թէ ազգակցական, թէ խնամական: 18-րդ դարում ունենք պատմական փաստ, որով պարզ ասում է, թէ խնամութեան 5-րդ աստիճանն է թոյլ տրուում: 1734-ին Աբրահամ կաթողիկոսի «Հայր Յօհաննու վանից թեմին» անուամբ գրած կոնդակում ասում է. «Այլեւ կանոնադրեմք եւ դուք հնազանդ լերուք, ազգականութեան Ժ ճիւղ, խնամութեան Ե ճիւղ եւ կնքաւորութեան Ը ճիւղ կոյս ընդ կոյսի եւ այլ ընդ այլույ» («Տեղադիր Գեղարքունի գաւառի», 44 երես):

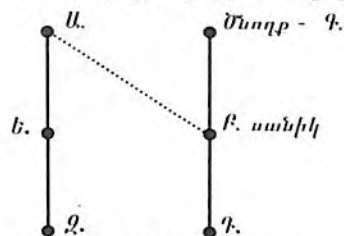
Այս կոնդակը պարզ սահմանում է խնամութեան 5-րդ աստիճանում թոյլատրել պսակը: Վերջին կարգադրութիւնն էր Խրիմեան Հայրիկինը 1899-ին, որով թոյլատրուեց խնամական 5-րդ աստիճանը:

գ) Կնքաւորական չխաւթիւն. կնքաւորական չհասութիւնը կոչւում է նաեւ հոգեւոր ազգակցութիւն, սա սկիզբն առել է առաքելների ժամանակից, երբ հեթանոսները քրիստոնեայ էին դառնում եւ մկրտում, պիտի անշուշտ պատրաստուէին քրիստոնէական հաւատոյ գիտելիքների մէջ, քննութեան ենթարկուէին եւ ապա որոշ ժամանակից յետոյ իրաւունք ստանային մկրտուել եւ հաւատացեալ կոչուել: Երբ քրիստոնեայ ընտանիքներ բազմացան, նրանք պարտաւորւում էին իրանց որդիներին կրթել քրիստոնէական ոգով եւ ապա գիտակցաբար մկրտել տալ. բայց որովհետեւ շատ երեխայք կարող էին մեռնել առանց մկրտութեան, ուստի սովորութիւն մտաւ նորածիններին ութ օրից յետոյ մկրտել ծնողների երաշխաւորութեամբ, այն պայմանով, որ նրանք անպայման մկրտուելուց եւ մեծանալուց յետոյ կրթեն նրանց հաւատոյ գիտելիքի մէջ: Եւ որովհետեւ շատ անգամ ծնողները անզօր էին գտնուում այդպիսի կարեւոր պաշտօն կատարելու վերաբերմամբ, եկեղեցին սահմանեց, որ երաշխաւոր լինեն եկեղեցում ծառայող սարկաւազը եւ աղջիկների համար՝ սարկաւազուհիները: Մկրտութեան ժամին երաշխաւորող սարկաւազը, որ խոստանում էր իւր գիրկը դրած մանկան պատրաստել քրիստոնէական հաւատի եւ աստուածաշնորհա-

կան կարգերի մէջ, կոչուեց մկրտութեան հայր, կնքահայր. իւր գիրկը վերցրած մանուկը՝ սան, եւ ապա՝ սանամայր, սանահայր: Կնքահայր եւ սանիկի մէջ առաջացաւ ուղղակի հայրական յարաբերութիւն միւռոտնի միջոցաւ, ուստի եւ կնքահայրութիւնը կոչուեց հոգեւոր ազգակցութիւն: Զ դարում Յուստինիանոսի օրէնքները սահմանեցին, որ պսակը արգելուում է սանիկի եւ կնքահայր մէջ. ապա եկեղեցին արգելեց կնքահայր եւ սանամոր պսակը. ապա քաղաքական օրէնքները արգելեցին կնքահայր որդու եւ սանիկի ու սրա ծնողների եւ սանիկի որդու պսակը (Կօթ.պ. 50 րդ.): 1107-ին Նիկայայ պատրիարքի ժամանակ արգելուեց կնքահայրական պսակը մինչեւ 7 աստիճան, որը ընդունելութիւն չգտաւ յունաց ժողովրդի մէջ: Կնքաւորական աստիճանները այսպէս պիտի հաշուել. 1) կնքահայրը իբրեւ հոգեւոր հայր, դէպի սանիկը առաջին աստիճանումն է գտնուում, 2) կնքահայրը դէպի սանիկի ծնողները իբրեւ եղբայր երկրորդ աստիճանումն է, 3) կնքահայրը սանիկի եղբայրների նկատմամբ երրորդ աստիճանումն է՝ իբրեւ հօր եղբայր, 4) կնքահայր որդիքը սանիկի հետ երկրորդ աստիճանումն են՝ իբրեւ եղբայրներ, իսկ սանիկի եղբայրների հետ 4-րդ աստիճանումն են՝ իբրեւ հօրեղբոր որդիք: Հայոց եկեղեցական կանոններում ոչինչ չկայ այս խնդրի վերաբերմամբ գրուած: Ութերորդ դարում Սսի կանոնները ընդհանուր առմամբ խօսելով 7 աստիճանի հաստիճան վրայ, ենթադրել տուին, որ կնքաւորական աստիճաններն էլ 7 պիտի լինեն: Վերոյիշեալ Աբրահամ կաթողիկոսի կոնդակով թոյլատրելի է ութերորդ կնքաւորական աստիճանը:

Ներսէս Ե 1851-ին Սէնտիւին արձակած հրամանով վերացրեց այդ անորոշ դրութիւնը եւ սահմանեց, որ կնքաւորական աստիճանն է երեք, որը պիտի հաշուել միմիայն կնքահայր եւ սանիկի մէջ ուղիղ գծով. որ սանիկի եւ կնքահայր կողագիծ աստիճանները՝ եղբայրներ, քոյրեր, հօրեղբայրներ, հօրաքոյրեր չեն մտնում այդ սահմանափակման մէջ (տես Ա. գիրք, 429-430 երես): Օրինակ. Ա. կնքահայրն է, Բ՝ սանիկ, Գ՝ սանիկի հայրը կամ մայրը, Դ՝ սանիկի որդի, Ե՝ կնքահայր որդի:

Կնքահայրը (Ա.) դէպի սանիկը (Բ.) հոգեւոր հայր է եւ եղբայր Գ-ին, որ սանիկի հայրն է, Բ. եւ Ե. եղբարք են՝ իբրեւ կնքահայր որ-

դի եւ մարմնաւոր հօր որդի, Բ. դէպի Գ. եւ Ա. առաջին աստիճանն է, Դ. դէպի Ա. երկրորդ աստիճանն է, Գ. դէպի Ա. երրորդ աստիճանն է՝ իբրեւ եղբարք, Ե. դէպի Բ. երկրորդ աստիճանն է, Զ. դէպի Դ. չորրորդ աստիճանն է, որոնց պսակը թոյլատրելի է Ներսէս Ե-ի կոնդակի զօրութեամբ:

Որդեգրութիւն: Քաղաքացիական օրէնքներով կնքաւորութեան փոխարինում է որդեգրութիւնը, որը կատարուում է այսպէս. որդի չունեցող հայրը օտարի տղային, վերջինիս ծնողների համաձայնութեամբ, բերում է իւր տունը, պատշաճաւոր թղթեր եւ փաստազրեր են կազմում, եւ ընդհանուրի վկայութեամբ վերցնում է իրան որդի, որ կոչուում է որդեգիր. այս գործողութիւնը կատարուում է առանց եկեղեցու օրհնութեան, թէեւ ըստ կամաց կարող է լինել եւ օրհնութեամբ: Որդեգիրը՝ պարզ է չի կարող իբրեւ որդի պսակուել որդեգրողի աղջկայ հետ: Լեւոն Իմաստասէրը որդեգրութիւնը կատարեց եկեղեցու օրհնութեամբ եւ չհաստիճանը հասցրեց 7 աստիճանի, մինչեւ իսկ այն դէպքում՝ իբր մէկը իւր փեսային որդեգրում էր, պիտի վերջինս կնքից բաժանուէր: Բայց գործնականութեան մէջ մնաց Յուստինիանոսի սահմանածը, որ որդեգրի եւ որդեգրողի մէջ ուղղագիծ պսակ լինել չի կարող մինչեւ երրորդ աստիճանը ինչպէս եւ կնքաւորութեան մէջ: Որդեգրութեան մասին մենք կանոններ չունենք, քիչ յետոյ կբերեմ Յակոբ Խրիմեցու ճիւղագրութիւնը եւ այդ մասին արած դատողութիւնը, յամենայն դէպս որդեգրութեան եւ կնքաւորութեան վերոյիշեալ 3 աստիճանի սահմանումը պիտի համարել հաւասարազօր, եթէ որդեգրութիւնը եղել է օրինաւոր եւ վերջնական կարգով:

Եղբայրանալ: Թէ հներում եւ թէ այժմ պատահում է եղբայրանալու սովորութիւնը, երբ մէկը մի օտար տղայի կամ աղջկայ հետ եղբայրանում է քահանայի օրհնութեամբ. եթէ այդպիսի լուրջ դէպք պատահում է, թէեւ ոչ մի սահմանադրութիւն չկայ այս մասին ոչ մեր եւ ոչ օտար եկեղեցական կանոններում, բայց եւ այնպէս ոչինչ չի արգելում այսպիսի դէպքերում վարուել վերոյիշեալ կնքաւորական եւ որդեգրական կանոններով, այսինքն՝ եղբայրացածների վերաբերմամբ ընդունել ուղղագիծ 3 աստիճանի չհաստիճան:

Չհասական աստիճանների վերաբերմամբ բացի կանոնական սահմանադրութիւններից կան եւ երկու մասնաւոր գրութիւններ, մէկը Մխիթար Գօշինն է, միւսը Յակոբ վարդապետ Ղրիմեցու ճիւղագրութիւնը, բացի այս էջմիածնի գրադարանի կանոնագրքերի յետեւներում պատահում են ճիւղագրութիւններ, որոնք ինքնուրոյն աշխատութիւններ չեն, բոլորը ընդօրինակութիւն են Յակոբ Ղրիմեցու:

Գօշը իւր «Դատաստանագիրքը» սկսեց 1184-ից եւ շարունակեց մինչեւ մահը՝ 1213 թուականը, ուստի եւ նրան յայտնի լինել չէր կարող Սսի ժողովի կանոնները, իսկ Շնորհալու «Ընդհանրականը» (1166-1173) երեւի թէ չէր ընկել Գօշի ձեռքը, կամ եթէ ընկել է, վերջապէս նա չի օգտուել Շնորհալու կանոններով ճիւղագրութեան վերաբերմամբ, այլ միմիայն Մովսիսական օրէնքներով, եւ որի վերջին չհասականալու թիւն է 5-րդը, ուստի եւ Գօշի հաղորդածը այդ կողմից նշանակութիւն չունի: Յակոբ վարդապետ Ղրիմեցին Գէորգ վարդապետ Երզնկացու, որ աստուածաբանական գիտութիւններով պարապող էր, աշակերտն էր, ապրում էր 1400 թուականներին, «որ արար զլուծմունս կազմութեան մարդոյ, եւ զազգագրութիւն ի խնդրոյ Թովմայի Մեծօրացւոյ եւ զմեկնութիւն տումարի» (Չամչեան, Գ հատ., 453 երես), որը եւ կազմել է չհասական ճիւղագրութիւնը, գծերով, նշաններով, օգտուելով Շնորհալու կանոններից, սրա կազմած ճիւղագրութիւնը դարձել է ընդհանուր հրահանգ, որովհետեւ մանրամասն խօսում է ազգակցական, խնամական, կնքաւորական, խորթական եւ որդեգրական չհասական աստիճանների մասին:

ՅԱԿՈԲ ՂՐԻՄԵՅՈՒ ՊՍԱԿԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

«Իմանալի է, որ այս կանոնը նրանց համար է, որոնք սրբութեամբ սնուում են եւ լինում են տասն եւ հինգ տարեկան: 15 տարեկան կտրիճ տղան փեսացու է, եւ 14 տարեկան աղջիկը հարսնացու է: Եւ եթէ կը նեղուեն, 14 եւ 12 տարի դարձնեն, եւ ապա այս անցաւոր աշխարհի ամուսնութիւնը գլուխ բերեն: Եւ պէտք է քահանան քննի առաջ եւ իմանայ, որ կարեւոր, կամ կնքաւոր եւ կամ խնամի չլինին: Որովհետեւ կարեւորը ազգականն է, որ չորս պորտն անցնում է եւ 5-րդում խնամանում են, եւ կնքաւորը երեք պորտն անցնում է եւ 4-ում խնամանում են, եւ այս է, որ գրում եմ, դու էլ մտքումդ պահիր:

Մի հօրից երկու եղբայրներ իրանց հօր արիւնը կիսում են, նրանց որդիքը երեք մասն արեան, նրանց որդիքը երկու բաժինն արեան եւ սրանց որդիքը օտարացան, չորս տարեքը բաժանուեցին: Պէտք է խնամանան, որովհետեւ չորս տարեքը միմեանցից հեռացան, եւ արիւնը վերջացաւ»: Բացատրութիւնը նոյն է, ինչ որ Շնորհալուն, 4 մի կողմից, 4 միւս կողմից, ութերորդին թոյլ չի տալիս պսակուելու, այլ 9 եւ 10 աստիճանները: Շարունակութեան եւ ճիւղագրութեան մէջ պարզում է այսպէս. «Իսկ որդիքը ունին բոլոր արիւնը, թոռները եր-

րորդ մասն արեան, թոռների որդիքը երկրորդ մասն արեան, թոռների թոռները մի մասն միայն, այստեղ արիւնը վերջանում է, սրանց որդիքը՝ որ են ձագ թոռնեայք, առնում են միմեանց», այսինքն 9 աստիճանը տասներորդի հետ. նոյնը, ինչպէս վերն ասացինք, Աբրահամ կաթողիկոսը 1734-ին հրահանգեց, (10 աստիճան ազգակցութեան): «Կնքաւորութիւնը երեք ազգն նրա համար պիտի անցնի, որովհետեւ հոգին երեք մասից է բաղկացած, եւ մարմնի նման չորս տարեքից չի կազմուած: Նոյնպէս եւ կնքաւորութիւնը երեք պորտն անցնում է, հոգեւոր ազգակցութիւն է»: Սրա կանոնով կնքաւորական աստիճաններն են 6, վեցերորդը արգելում է, թոյլ է տալիս 7-ը 8-ի հետ, ինչպէս եւ Աբրահամ Կրետացին (Ը աստիճան կնքաւորութեան):

«Խնամութիւնն ոչ մարմնաւոր ազգակցութիւն է եւ ոչ հոգեւոր, դրա համար երկու պորտն անցնել՝ բաւական է, ...եւ երրորդ պորտը կարելի է փեսայանալ»: Պորտ ասելով իրիմեցին հասկանում է 2 աստիճանը միասին, այսինքն երկու եղբայրը մի պորտ են, երկու թոռները մի պորտ, ուրիշ խօսքով՝ երկու կողմի համապատասխան աստիճանները մի է համարում: Խնամական երկու պորտը, որ է 4 աստիճանը, թոյլ չի տալիս, 5-ին իրաւունք է տալիս պսակուելու. նոյնը եւ Աբրահամ կաթողիկոս (Ե աստ. խնամութեան):

Խորթութեանց համար հետեւեալն է ասում.

«Այս էլ պէտք է իմանալ, որ կան կիսաեղբայրներ եւ կիսաքոյրեր, որոնք խորդ են կոչւում, որ երկու կերպ է լինում: Կայ, որ երկու մօրից եւ մի հօրից է, սրանք հարազատ են, եւ ...սրանց ձագ թոռնեայքը առնում են միմեանց», այսինքն 9-ը 10-ի հետ կարող են պսակուել:

«Իսկ եթէ երկու հօրից է եւ մի մօրից, սրանք արեան կէսը ունին, որովհետեւ կինը կէս է, սրա որդիքը լրութեամբ հօր արիւնը չեն կարող ունենալ, որոնց թոռները խնամանում են եւ իրանց թոռնեայքն միմեանց առնում», որ ասել է՝ 8-ը 7-ի հետ, այստեղ երկու աստիճան է պակասեցնում:

Որդեգրի կամ հոգեգաւակի համար սահմանում է. «Թոռները խնամանում են, եւ թոռնեայքը առնում միմեանց, որովհետեւ որդեգիրը խօսքով եւ կամքով է լինում», որ ասել է՝ 6 աստիճանն արգելում է եւ թոյլ է տալիս 7-րդ աստիճանը 8-ի հետ: Այս որդեգրական ճիւղը ուղղադիժ է, նա օտար է համարւում որդեգրի եւ որդեգրողի կողագիժ բարեկամներին, եղբայր, քոյրերին, որովհետեւ «հոգեգաւակն է միայն նրա օրինաւոր որդին, քոյրերը եւ եղբայրները օտար են...»:

Կեանքը իւր բազմատեսակ պահանջներով եւ ընթացքով միշտ տալիս է այնպիսի բացառիկ օրինակներ ընդհանուր կանոնից շեղուելու,

մթաթարկելով: Շահալիվանի ժողովի 3-րդ կանոնը խիստ ծեծի, կշտամբանքի, տուգանքի, ապաշխարանքի է ենթարկում շնութիւն անող թէ կնոջ, թէ մարդուն: 4-րդ կանոնը ասում է՝ եթէ մարդը շնաբարոյ է եւ առանց պոռնկութեան պատճառի կամ մարմնական արատի արձակում է կնոջը, սա բոլոր մարդու շարժական եւ անշարժ կայքի կէսը իրաւունք ունի հետը տանելու եւ եթէ կամեցաւ երկրորդ անգամ մարդու գնալ, պէտք է տարած կարողութիւնը գանձարանին տայ, իսկ մարդը ենթարկւում է 7 տարուայ ապաշխարանքի, տուգանքի եւ ծեծի, եւ եթէ տարին չլրացած մի ուրիշ կին գայ այս մարդուն եւ իմացուի, որ այս կնոջ պատճառով է մարդը իւր առաջին կնոջ արձակել, երկրորդ կնոջ տանեն ուրկանոց աղալու մի տարի ժամանակով: Յաջորդող 5-րդ կանոնը նոյն ձեւով, նոյն պատիժներով, նոյն տուգանքներով կշտամբում է այն մարդուն, որը առանց պոռնկութեան եւ մարմնական արատի կարձակի կնոջ ամուլութեան համար: Վերոյիշեալ երկու կանոնն օրինաւոր են համարում ամուսնալուծութիւնը երկու պատճառի համար, այն է՝ պոռնկութեան եւ մարմնական արատի: Ուրիշ պատճառներով արձակելը համարում են ապօրինի եւ փոխանակ արգելելու այդպիսի գործողութիւնը, բաւականանում են միայն տուգանքի, ծեծի ենթարկելով, եւ երկրորդ՝ չեն կարողանում արգելել, որ ապօրինի վարուող մարդը իրաւունք չունենայ ուրիշ կին առնելու, հապա մինչեւ մի տարի այդ մարդը էլի պսակւում է, եւ երկրորդ կինը ենթարկւում

որոնք զանցառութեան տալ չի կարելի, պէտք է որեւէ զիջմամբ լուծել խնդիրը, ահա առաջ է դալիս եկեղեցու մէջ բացառական իրաւունք ունենալու խնդիրը (գլխապենսացիայի իրաւունք - *ducatu capite*):

Որովհետեւ մեր ընդհանուր կանոնները սահմանուում են ազգային ժողովով, պարզ է, որ այդ ժողովի սահմանումներից թեթեւ շեղումներ անելու իրաւունքը կարող է վայելել միմիայն այն անձը, որն որ նոյն ընդհանուր ժողովի մասնակցութեամբ ընտրուած է եկեղեցու պետ, կաթողիկոս Ամենայն Հայոց. այդ հիմամբ գլխապենսացիայի իրաւունք չունին ոչ առաջնորդները, ո՛չ Սինդը, ո՛չ Պօլսոյ կրօնական ժողովը եւ ո՛չ պատրիարքները: «Ոչ օրինակ այլոց» ի միջոցով կարգադրութիւններ անում է կաթողիկոսը խնամական, ազգակցական եւ այլ չհասութեանց վերաբերեալ խնդիրներում:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ. Նորերումս Էջմիածնի Սինդը կարգադրեց, որ առաջնորդները «բժշկական վկայական պահանջեն ամուսնացող երիտասարդներից», «բժշկական վկայական պահանջել երկրորդ անգամ ամուսնացող այրի կանանցից եւ արգելել նաեւ թոքախտով վարակուածների պսակը» (տես «Արարատ», 1904 թ., դեկտեմբեր): Սինդը այս կարգադրութիւնը կարող էր հրատարակել միմիայն Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կոնդակով եւ այն էլ Պօլսի կրօնական ժողովի համաձայնութիւնը նախօրօք առնելուց յետոյ:

Զ. Պատկալութիւն

Յիսուս լեռան վրայ ժողովրդին քարոզելու ժամանակ իմիջիայլոց խօսեց եւ ամուսնալուծութեան մասին. «Առաջուց ասուեց, թէ ով որ իւր կնոջ արձակի, թող նրան արձակման թուղթ տայ: Բայց ես ձեզ ասում եմ, ով որ իւր կնոջ կարձակի առանց պոռնկութեան պատճառի, նա նրան շնութիւն է անել տալիս, եւ ով որ արձակուած կին է առնում, շնութիւն է անում» (Մատթ. Ե գլ.):

Պողոս առաքեալը Կորնթացոց գրած թղթում համոզում է խիստ սրբութեամբ կեանք վարել, ցանկանում է, որ ով կարող է՝ թող իւր նման անամուսին կեանք վարի, իսկ ով չի կարողանալ համբերել՝ թող պսակուի. կինը կապուած է մարդուն հետ այնքան ժամանակ, որքան մարդը կենդանի է, իսկ մարդու մահից յետոյ նա ազատ է, կարող է երկրորդ անգամ ամուսնանալ. բայց «երանելի կլինի,՝ ասում է առաքեալը,՝ եթէ իմ խրատիս համաձայն վարուի եւ մարդու չգնայ» (Ա Կորնթ. Է գլ.): Բարսեղ Մեծը, հետեւելով Տիրոջ պատուէրին, ընդունում է կնոջ արձակել պոռնկութեան համար, «այդ խօսքը պիտի վերաբերէր թէ մարդուն, թէ կնոջ, բայց սովորութեան մէջ այդպէս չէ, երբ մարդը անառակ է, կնոջ պատուիրում է մարդու մօտ մնալ. բայց

եթէ կինը անառակ է, մարդուն թողյաւորում է արձակել»: Իսկ 31 կանոնի մէջ, ստիպուած հարկից, թոյլ չէ տալիս թէեւ զինուորների եւ բացակայութեան մէջ գտնուող անձանց կանանց մարդու գնալ առանց իրանց մարդկանց մահուան լուրը ճշտելու, բայց թեթեւ զիջողութիւն է անում (36 կանոն), ենթադրելով, որ պատերազմում կարող են մահուան դէպքեր լինել: Լուսաւորիչ 23 կանոնով պոռնկութեան համար թոյլ է տալիս արձակել կնոջ, միայն մի տարի ապաշխարանքի ենթարկելով: Շահապիվանի ժողովի 3-րդ կանոնը խիստ ծեծի, կշտամբանքի, տուգանքի, ապաշխարանքի է ենթարկում շնութիւն անող թէ կնոջ, թէ մարդուն: 4-րդ կանոնը ասում է՝ եթէ մարդը շնաբարոյ է եւ առանց պոռնկութեան պատճառի կամ մարմնական արատի արձակում է կնոջը, սա բոլոր մարդու շարժական եւ անշարժ կայքի կէսը իրաւունք ունի հետը տանելու եւ եթէ կամեցաւ երկրորդ անգամ մարդու գնալ, պէտք է տարած կարողութիւնը գանձարանին տայ, իսկ մարդը ենթարկւում է 7 տարուայ ապաշխարանքի, տուգանքի եւ ծեծի, եւ եթէ տարին չլրացած մի ուրիշ կին գայ այս մարդուն եւ իմացուի, որ այս կնոջ պատճառով է մարդը իւր առաջին կնոջ արձակել, երկրորդ կնոջ տանեն ուրկանոց աղալու մի տարի ժամանակով: Յաջորդող 5-րդ կանոնը նոյն ձեւով, նոյն պատիժներով, նոյն տուգանքներով կշտամբում է այն մարդուն, որը առանց պոռնկութեան եւ մարմնական արատի կարձակի կնոջ ամուսնեան համար: Վերոյիշեալ երկու կանոնն օրինաւոր են համարում ամուսնալուծութիւնը երկու պատճառի համար, այն է՝ պոռնկութեան եւ մարմնական արատի: Ուրիշ պատճառներով արձակելը համարում են ապօրինի եւ փոխանակ արգելելու այդպիսի գործողութիւնը, բաւականանում են միայն տուգանքի, ծեծի ենթարկելով, եւ երկրորդ՝ չեն կարողանում արգելել, որ ապօրինի վարուող մարդը իրաւունք չունենայ ուրիշ կին առնելու, հապա մինչեւ մի տարի այդ մարդը էլի պսակում է, եւ երկրորդ կինը ենթարկւում է մի տարի ապաշխարանքի այն դէպքում, երբ հաստատում է, որ մարդուն գլխահանողը այս վերջին կինն էր: Այստեղից երեւում է. ա) որ բացի եկեղեցական պսակից, կար եւ առաջուայ կարգով քաղաքացիական պսակ, ինչպէս եւ ընդհանուր եկեղեցումն էր երեւում. քաղաքացիական պսակ կատարելիս, հարսնախօսութիւնից յետոյ, մի քանի բարեկամներով գնում էին հարսի տունը, հացկերոյթ սարքում, եւ խնջոյքի ժամանակ հանդիսաւոր յայտարարւում էր, որ այսինչ մարդը առնում է այսինչ աղջկան. եւ պսակը համարւում էր եղած, բ) որ ամուսնալուծութիւնը չէր ենթարկւում եկեղեցու խիստ հսկողութեան, եկեղեցին մեղմութեամբ էր վերաբերւում այդպիսի յանցանքներին.

մեղմութեամբ ասելով չպիտի հասկանալ տուգանքի, ապաշխարանքի չենթարկելը, ո՛չ, քանի որ խիստ ծեծը սովորական պատիժն էր այդ յանցանքում բռնուածներին համար. հապա զրկելով երկրորդ անգամ ամուսնանալուց, խիստ սաստելով քահանաներին, որ այդպիսիների տունը չգնան, եկեղեցի չթողնեն նոցա: Այնինչ երեւում է, որ առանց պատճառի կնոջ արձակողը իսկոյն պսակւում է, թէեւ ապաշխարանքի տակ է համարւում արձակողը, դ) առանց օրինաւոր պատճառի արձակուած կինը իրաւունք է ստանում մարդու գնալու, միայն մարդու հետ կես արած իւր բաժինը դանձարանին յանձնելով, այս երեւի այն մտքով է, որ բաժանման ժամանակ կինը կարող է անօգնական մնալ եւ այդ հիմքով թոյլ է տալիս մարդու հետ ամէն ինչ կէս անել, իսկ յետոյ մարդու գնալը համարւում էին կնոջ համար արդէն նիւթականապէս ապահով դրութիւն եւ գրաւում էին յարքունիս նրա բերած բաժինը, երեւի թէ պատիժ համարելով այդ գրաւումը կնոջ նկատմամբ նրա համար, որ չէր կարողացել գրաւչութեամբ ամուսնու սիրտը շահած պահել եւ արձակման առաջն առնել, դ) բաժանման դէպքում շարժական եւ անշարժ կայքի հետ մարդ ու կին կէս են անում եւ որդիքը. թէ ինչպէ՞ս՝ անորոշ է. արդեօք հայրը վերցնում էր տղաներին, կինը աղջիկներին, թէ՞ հաւասար թուով հէնց կէսում էին առանց այդ ի նկատի ունենալու. մանրամասնութիւնների համար ոչինչ չկայ:

Մարդիկ չնչին բաների համար արձակելով իրանց կանանց եւ ուրիշների հետ պսակուելով առանց որեւէ խիստ՝ շօշափելի պատժի ենթարկուելու, պիտի դարձնէին երկիրը կնահաններով, մարդաթողներով լիքը մի վայր, քանի որ մի քանի տարի ապաշխարանքը, ծեծը, տուգանքը (100 դրամ=մօտաւորապէս 20 ռուբլի) մի մեծ նեղութիւն չէր համարուիլ կին արձակողների համար, որոնք անպիտան կանանցից ազատուել եւ իրանց հաւանած անձանց հետ կուգնային ապրել: Այստեղ հարկաւ նշանակութիւն պիտի ունենար քաղաքացիական օրէնքը, որ պսակը համարելով մի որոշ հիմք ունեցող կապ, լինի քաղաքացիական, թէ եկեղեցական, պիտի տար նրանից ծնուած մանկանց որոշ իրաւունքներ, որոշ արտօնութիւններ, որոնք խճճւում էին ըստ քմահաճոյից ամուսնալուծական դէպքերում, եւ ժառանգական հարցերը իւր բոլոր ճիւղերով յանձնւում կամայականութեան: Թէ եկեղեցին ինչու այս խնդիրներում չէր որոշում վաւերական պսակը անվաւերից, կամ պատասխանատուութեան ենթարկում պսակադիր եպիսկոպոսին կամ քահանային, հասկանալի է, քանի որ այդ ամուսնալուծութիւնները նա համարւում էր ապօրինի, եւ քանի որ նոյն ժողովի հետագայ 7-րդ կանոնը գաղտնի պսակը համարւում է անվաւեր, որ նշանակում է,

թէ վաւերական պսակ եւ անվաւեր պսակ՝ արդէն եկեղեցական կանոնական շրջանում գոյութիւն ունէր, եւ բացի այդ, գաղտնի պսակ անող քահանային զրկում էր քահանայագործութիւնից եւ 100 դրամի տուգանքի ենթարկում: Այս հարցերը շատ էլ կարեւոր եթէ լինեն էլ, պիտի մնան առանց պատասխանի, որովհետեւ կանոնները շատ հետեւողական չեն, հակասող կէտեր շատ ունեն եւ մութ են: Նոյն ժողովի 13-րդ կանոնը խօսում է մերձաւոր ազգականների պսակի մասին, զրկում է քահանայութիւնից պսակադիր քահանային եւ աթոռից՝ եպիսկոպոսին, եթէ սրանք օրհնել են պսակը եւ նրանց հարսանիքը գնացել, իսկ պսակուողների բաժանման խնդիրը թողնում է ամուսինների կամքին, կամաւոր բաժանման դէպքում մեղմ պատիժներ նշանակելով, չբաժանուելու դէպքում՝ խիստ. մեղմ պատիժն այն է, որ պսակուողները իրանց ունեցածի կէսը տան կարօտեալներին եւ ցմահ ապաշխարեն եւ մեռնելիս հաղորդուեն: Այս կանոնից էլ, ընդհակառակն, երեւում է, որ եկեղեցական պսակը տիրապետող օրէնք էր եւ կանոն, այլապէս մերձաւոր ազգականները կղիմէին քաղաքացիական պսակին եւ ո՛չ եկեղեցականին, ա՛յս վերոյիշեալ մեր ենթադրութեան հակասում է, որից պիտի եզրակացնել, որ կամ նախորդ կանոնները առաջուց կազմած եւ ապա կցած են այս կանոններիս հետ, կամ ուղղակի ժողովականները կազմել են եւ մտցրել կանոնների շարքը առանց հետեւողաբար մշակելու եւ քննելու խնդիրը:

Յամենայն դէպս Շահապիվանի ժողովը կողմնակի կերպով թոյլատրում է ամուսնալուծութիւն. 1) պոռնկութեան դէպքում, 2) մարմնական արատի համար: Իսկ եղած պսակը լուծուած է համարւում եւ անվաւեր. 1) գաղտնի եղած դէպքում եւ 2) ազգակցական չհաս աստիճանում: Ամուսնալուծութիւն չի կարող տեղի ունենալ. 1) ամուսնեան պատճառով, 2) մարդու եւ կնոջ փոխադարձ համաձայնութեամբ: Շահապիվանի ժողովը ուրեմն ամուսնալուծութեան նոր կէտ մտցրեց, որ Աւետարանում չկայ, այն է՝ մարմնական արատի համար: Թէ ի՞նչ է հասկանում ժողովը «մարմնական արատ» ասելով, չի որոշում, դժուար է ենթադրութիւններով բացատրել, բայց ունենք «Սրբոց հարց հետեւողաց» անվաւեր կանոնների մէջ մի յօդուած, որը խօսում է այն նիւթի մասին, թէ ե՞րբ կարելի է կնոջ արձակել եւ ե՞րբ չի կարելի արձակել: «Կնոջ արձակել չի կարելի ամուսնեան, ծախողութեան, վատութեան պատճառով, այլ միայն բորոքութեան, պիսակութեան, դիւախարութեան, գիշութեան կամ մշտական պոռնկութեան համար»: Այս կանոնս մասամբ բացատրում է «մարմնական արատ»-ի տեսակները, բորոքութիւնը եւ պիսակութիւնը վարակիչ՝ համարեա եթէ ո՛չ անբուժելի, դժուար

բժշկելի հիւանդութիւններ են, այն դարերում բոլորովին անբուժելի, որոնց համար եւ Ներսէս Մեծի օրուանից շինուած էին «ուրակ-նոց»-ներ անապատ տեղերում. հրէաների մէջ այդպիսի հիւանդները իրաւունք չունէին բնակուած վայրերում ապրել: Ուստի եւ կարող ենք «մարմնական արատ» բացատրել այսպէս. այն անբուժելի վարակիչ հիւանդութիւնները եւ մարմնի վրայ այն արատները, որոնք անկարելի են դարձնում ամուսնական յարաբերութիւնները, պիտի մտնեն ա՛յդ հասկացողութեան մէջ, ինչպէս օրինակ՝ անբուժելի բորոտութիւն, պիսակութիւն, սիֆիլիս, դիւահարութիւն կամ խելագարութիւն եւ արատներից «մարդ-կին» յատկութիւն ունենալը, որ ժողովրդական լեզուով կոչուում է «ղրգողլան»: 7-րդ դարու Դուինի ժողովը սահմանում է նոր դէպք ամուսնալուծութեան, այն է՝ 6-7 տարուայ բացակայութիւնը: Ժողովի 7-րդ կանոնն ասում է. «Շատերը մեր աշխարհից գերի տարուեցան թշնամիներից հեռու տեղեր, նրանց, ամուսինները առանց վարդապետի հրամանի ամուսնացան: Դրանց համար սահմանում ենք, ով մինչեւ 6-7 տարի, երբ զուգակիցը գերութեան մէջ է, կհամարձակի ամուսնանալ, նա պոռնկութիւն արած կհամարուի, ծեծ եւ պատուհաս կկրի, նրա ինչքից եւ ստացուածքներից կխլուի վարդապետների ձեռքով եւ աղքատներին կբաշխուի. նրանց պէտք է միմեանցից բաժանել եւ 7 տարի ապաշխարանքի ենթարկել, իսկ եթէ 7-րդ տարին գերութիւնից յետ դարձան, իւրաքանչիւրը իւր ամուսնուն գնայ...»: Կանոնս 7 տարի ժամանակ է տալիս ամուսիններին սպասել՝ կարծելով, որ ով որ ողջ լինի՝ յետ կդառնայ, եթէ ո՛չ՝ կամ մեռած լինի, կամ կրօնափոխ եղած, այս դէպքում ոչինչ չի ասում որոշ, բայց պիտի ենթադրել, որ կանոնս 7-տարուց յետոյ սպասող ամուսնուն իրաւունք պիտի տայ պսակուելու, այլապէս ինչո՞ւ էր 7 տարուայ ժամանակամիջոց նշանակում սպասելու համար, հապա պարզ արգելական հրաման կդնէր:

Ներսէս Ե հրամայեց ամուսնութեան համար անկարելի համարել պսակալուծութիւն: Գէորգ Դ պսակը «անլուծանելի» հրատարակեց: Խրիմեան Հայրիկ ձիգ տարիների փորձը ի նկատի առնելով, պսակալուծութիւն թոյլատրում էր շատ դէպքերում, եւ ամենաշատ այդպիսի դէպքեր եղել են նրա կաթողիկոսութեան օրով: Պօլսոյ պատրիարքը եւ կրօնական ժողովը գտնում են, որ «չիք բաւական փաստ եւ օրինական պատճառք, որք ըստ արդարութեան իրաւունս տացեն լուծել պսակն վերոյիշեալ ամուսնացելոցն»: Վեհափառը գտնում է արդարացուցիչ այսպիսի կէտեր. 1) որ նշանախօսութեան ժամանակ պէտք է քննուէր եւ տեսնուէր երկուսի անհամեմատութիւնը, մէկը շատ առողջ է, միւսը հիւծուած բոլորովին, 2) որ տասներկու տարի է՝ անբախտ օրիորդը

փեսայից հեռացած, նստած է հօր տանը, նրանք միմեանց վերաբերմամբ մեռած են, առանց եկեղեցու էլ նրանց պսակը լուծուած է. ուստի «Աւետարանի ազատ ոգին եւ իմ խղճիս գիտակցութիւն թոյլատրէ զիս չթողուլ մանկամարդ տառապեալ կին մի մինչեւ մահ դատապարտեալ յամուսնութիւն...». ապա շարունակում է՝ լուծում եմ այդ պսակը, կնոջ թոյլ տալով ամուսնանալ, իսկ այրը եթէ «վստահ է յանձն իւր կարող է կրկին ամուսնանալ» (Կոնդակ յանուն պատրիարքի, թ. 167, ի 5 փետր., 1899): Նոյն թուականին Պետերբուրգի կառավարիչ սենատից ստացուեց գրութիւն, որով հրահանգուում էր պսակալուծութեան խնդիրները յանձնել Սինոդի տնօրինութեան եւ ո՛չ Վեհափառի անհատական վճռին: Վեհափառը 1899-ին, հոկ. 18, թ. 1188 Կոնդակով Սինոդի անունով խօսելով այդ մասին՝ գրում է. «Նկատեալ ի նոսրի զխախտումն դարեւոր իրաւանց Հայրապետաց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. Մեր ոչ կարեմք համաձայնել ընդ որոշումն կառավարիչ Սենատին» եւ կբողոքենք Կայսեր: Նոյն ամսի 20-ին, թ. 1197 Կոնդակով յանուն Սինոդին գրում է. «Մեր ի բացատրութեան Սենատին եւ ի վճռոյ Ատենիդ տեսանիմք զսահմանափակումն դարեւոր իրաւանց Հայրապետաց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»:

Պետերբուրգի կառավարիչ Սենատը ստանալով Կայսեր մակագրութեամբ Վեհափառի բողոքը եւ ի նկատի ունենալով Էջմիածնի Սինոդի վճիռը պսակալուծութեան վերոյիշեալ խնդրի վերաբերմամբ՝ 1904-ին հաստատում է իւր նախկին որոշումը ամուսնալուծութեան դէպքերը ենթարկելու Էջմիածնի Սինոդի կարգադրութեան եւ ո՛չ կաթողիկոսի անհատական վճռին: Էջմիածնի Սինոդը, հետեւելով իւր նախկին որոշման, Սենատի վերջի բացատրութիւնը եւ որոշումները վճռում է ընդունել ի հրահանգութիւն (տե՛ս «Արարատ», Յուլիս-Օգոստոս, 59 երես, 1904 թուի):

Պսակալուծութեան դէպքերը տաճկահայոց եւ պարսկահայոց վերաբերմամբ մնացին նախկին դրութեամբ, այսինքն է կախուած Վեհափառի վերջնական կարգադրութիւնից: Պատրիարքը եւ Պօլսոյ կրօնական ժողովը քննում են գործը, վճիռ կայացնում եւ գործը ուղարկում ի հաստատութիւն եւ ի տնօրէնութիւն կաթողիկոսի: 1899-ի մայիսի 14-ի Կոնդակը՝ թ. 602, յանուն Պօլսոյ պատրիարքի, խօսելով պատրիարքի կողմից առաջարկուած երեք պսակի լուծման խնդիրների մասին, գրում է՝ քննել երեքի գործերը եւ «զարգիւնս ըստ վճռոց Ձերոց եւ կրօնական ժողովոյդ մատուցիք ի վախճանական տնօրէնութիւն Մեր»: Պարսկահայոց երկու թեմական առաջնորդները պսակալուծու-

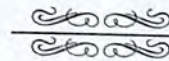
թեան քննական գործերը ուղարկում են ի վերջնական տնօրէնութիւն Վեհափառ կաթողիկոսի:

Յամենայն դէպս պսակի դէպքերում եղած վճիռների վերջնական տնօրէնութիւնը վերագրելով ընդհանուր ազգային ժողովի իրաւասութեան, կանենք հետեւեալ վերջաւորող եզրակացութիւնը. որ Հայոց եկեղեցին թոյլ է տալիս ամուսնալուծութիւն. 1) պոռնկութեան համար, 2) մարմնական արատ ունենալու դէպքում՝ վերոյիշեալ բացատրութեամբ եւ 3) 7 տարի անյայտ բացակայութեան դէպքում:

Թէ այժմ ի՞նչ դրութեան մէջ է այդ հարցը, կամ տիրապետող պետութեան օրէնքները որքա՞ն են միջամտում այդ հարցում, ինչպէ՞ս են կատարւում ամուսնալուծական գործերի քննութիւնը, դատաւարութիւնը, ա՛յդ մանրամասն կտեսնենք Գ գրքում. առայժմ այսքան:

Յունա-հռոմէական եկեղեցին քրիստոնէական նախկին դարերից առաջնորդուել է Աւետարանի, Բարսեղ Մեծի կանոններով. փոփոխութիւններ այդ խնդրում մտել են յունա-հռոմէական կայսերութեան ընթացքում քաղաքացիական իշխանութեան կողմից Կոստանդինոս Մեծից սկսած: Սա պսակը լուծելու համար իրաւունք էր տալիս մարդուն հեռացնել կնոջ պոռնկութեան, վնասակար նիւթեր պատրաստելու եւ անպատուաբեր միջնորդութեան համար, իսկ կնոջ ազատուել մարդուց՝ մարդասպանութեան, վնասակար (կեանքի դէմ) նիւթեր պատրաստելու եւ գերեզմանատեղերի ու գերեզմանաքարերի անձեռնմխելիութիւնը խանգարելու համար (Արք. որ. Συνοδος, 333 երես): Ամուսնալուծութեան խնդիրը աւելի լուրջ կարգերի ենթարկուեց Յուստինիանոսի ժամանակ. նա ամուսնալուծութիւն թոյլ տուեց. 1) կնոջ պետական յանցաւոր ճանաչուելու դէպքում, երբ նա կայսեր կեանքի դէմ եղած դաւադրութիւնը չէր յայտնիլ իւր մարդուն, 2) պոռնկութեան համար, 3) մարդու կեանքի դէմ արած փորձի համար, 4) կնոջ ազատ յարաբերութիւնը ուրիշների հետ, որից կարելի է եզրակացնել կնոջ անառակ լինելը, օտար մարդկանց հետ բաղնիս գնալ, հասարակ մարդու կամքին թատրոն, ցիրկ գնալ եւ այլն, եւ այլն, 5) արգանդի պտղի ոչնչացման համար: Կնոջն էլ իրաւունք էր տրւում պաշտպանելու իրան եւ մեղադրելու մարդուն համանման դէպքերի համար: Հետագայ կայսերական օրէնսդրութիւնները լրացրին այդ կէտերը նոր պատճառներով. 1) ամուսնական կեանքի անընդունակութեան համար, 2) անյայտ բացակայութեան եւ գերութեան մէջ գտնուելուն համար յընթացս 5 տարուայ, ըստ Կոստանդինոսի կարգադրութեան՝ 4 տարուայ, ըստ Յուստինիանոսի օրէնքի՝ 10 տարուայ, ըստ Լեւոնի՝ անորոշ ժամանակով մինչեւ գերութեան վերջ (Сынод.,

335 երես), 3) ամուսիններից մէկի խելագարութեան պատճառով, 4) վանականութեան մէջ մտնելու համար, 5) մարդուն եպիսկոպոս ընտրուելու դէպքում, պայմանով, որ կինը հեռու վանքերից մէկը քաշուի: Մինչեւ 10-րդ դարը պսակը լինելով թէ քաղաքացիական եւ թէ եկեղեցական կապ, ենթարկւում էր պետական օրէնքներին իւր հետեւանքներով, 10-րդ դարից յետոյ, երբ պսակը դարձաւ կայսերական հրամանով եկեղեցական խորհուրդ, առանց որի օրինաւոր համարուել չէր կարող, Յունական եկեղեցին սկսեց յարմարուել կայսերական օրէնքների ցոյց տուած կէտերին ամուսնալուծական դէպքերում: Օտար եկեղեցիների այժմեայ ամուսնալուծական կանոնների մասին կիսօսենք Գ գրքում:

ԿԱՆՈՆԱՅՈՅՑ

Ա.

1. Ազգայի մասին 60, 82, 173, 186, 230, 232, 243, 312, 335, 352-353, 424, 436-738.
2. Ազգակցական չհասական աստիճան 13, 79, 89, 381, 491, 505, 511, 514, 528, 534, 733, 787, 791-792, 800, 804, 809, 810, 815-816, 820-821, 823-824, 826, 828, 832.
3. Աթանասի կանոնները 11, 60, 104-105, 132, 150, 156, 176, 181, 190-191, 195-196, 198, 200, 206, 297, 355, 362, 372, 417, 461, 644, 648, 651, 662-663, 670, 675-676, 684, 687, 706, 770.
4. Աղանդաւոր (44, 49, 62, 71, 87, 90, 98-99, 126-127, 129, 138, 140-143, 147-149, 152, 172, 176, 183, 203, 211, 278-280, 289, 291-293, 300, 317, 340, 345-346, 348, 357-358, 361, 387, 399, 421, 455, 459-460, 629, 647-648, 659, 663, 684, 694, 698, 729, 763, 777, 779, 782-783, 785, 792, 796)՝ Մաքուրներ 412.
5. Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոս 738.
6. Աղքատներին օգնել 100, 738.
7. Աղօթք անելիս արեւելք դառնալ 47, 70.
8. Ամուսնալուծութիւն 39, 803. տես եւ կնաքողութիւն
9. Ամուսնութեան մասին 27, 34, 83, 160, 172, 223, 270, 275, 283, 305, 314, 349, 509, 511, 617, 656, 803, 806-808.
10. Այրեաց եւ որբոց մասին 7, 60-61, 83, 90, 192, 261, 448, 508, 511, 519, 532, 545, 554, 557, 566-568, 573, 729-730, 754.
11. Անառակութեան մասին 55, 64, 74-75, 89, 130, 157, 162, 166-167, 172, 182, 199, 201-203, 205, 265-267, 272-273, 303, 313, 316, 428, 435-436, 444-445, 463, 467, 471, 482, 642, 645, 717, 763, 775, 785, 798, 800, 803, 806-807, 810-813, 829, 835.
12. Անասնազգեսի մասին 396.
13. Անկիրիայի ժողով 11, 93, 156, 158, 162, 167, 170, 172, 179-182, 187, 199-202, 204, 207, 273-274, 321, 369, 378, 409, 411, 419, 430, 467, 730.
14. Անոմեան աղանդ 140.
15. Անու ժողով 5, 11, 356, 358, 389, 726, 745-746, 785.
16. Անտիոքի եպիսկոպոս 175, 739.
17. Անտիոքի ժողով 88, 91, 93, 132, 148, 156, 160-162, 170, 173, 175, 180, 184, 186, 187, 191-193, 262, 267, 278, 320, 322, 330, 345, 347, 353, 366, 369, 378, 419, 430, 508, 515, 540, 687.
18. Անցաթղթի մասին 97, 132, 146.
19. Աշխարհականի մասին 20, 25, 63-64, 74, 81-83, 86-87, 91, 99-100, 102, 109-110, 115, 118-121, 127, 135, 159, 173, 183, 186, 194, 199, 203-205, 209, 231-241 ևն. տես եւ հաւատացեալ
20. Աշտիշատի ժողով 274, 411, 425, 464, 467.
21. Ապողինարեան աղանդ 144.
22. Ապոտակտիստներ աղանդ 203.
23. Այօրինի կնապահների մասին 207, 494, 810.
24. Առաքելական աւանդութիւն 46-51, 58, 71, 131.
25. Առաքելական կանոններ 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 68, 79, 93, 105, 113, 114, 117, 124, 132, 160, 161, 162, 167, 176, 177 ևն.
26. «Առաքելական կարգադրութիւններ» 66, 67.
27. Առեւանգման մասին 160, 164, 201-202, 272-273, 283-284, 391, 411, 415, 481, 778, 787, 792, 808, 811.
28. Աստղագէտների մասին 64, 186-187.
29. Արեւմտեանների «ծրար» 142.
30. Արիոսական եւղոքսեան աղանդ 143, 191, 301, 648, 674, 687.
31. Արուագէտների մասին 138, 215, 464.
32. Աւետարանի մասին 20, 90, 112, 114, 207, 342, 454, 456-457, 506, 683, 739.

Բ.

1. Բազմամուսնութիւն 205, 807.
2. Բանադրութեան իրաւունքը 76, 132, 278, 685, 770.
3. Բանադրութիւնը լինի խորհրդով 193, 278, 764.
4. Բանադրութիւնը վերցնում է բանադրողը 76, 92, 132, 278, 290, 468, 492, 763.
5. Բարեգործական հաստատութիւններ 567, 668, 782.
6. Բարեկարգ 189-190, 489, 502-503, 512, 523, 544, 736-737, տես եւ գործակալ

7. Բարոյական օրէնք 10, 19, 28, 39.
8. Բարսեղ Մեծի կանոններ 197.
9. Բորոտի մասին 161.
10. Բռնաբարութեան մասին 100.

Գ.

1. Գանգրայի ժողով 11, 125, 154-156, 171, 174, 176, 234, 305, 312, 361-362, 394, 412, 694.
2. Գեորգ Դ-ի կանոնները 26, 377, 381, 424, 488, 506-507, 515, 640, 645, 669, 681, 721, 727, 751-752, 809, 833.
3. Գլխաւոր եպիսկոպոս 51, 71, 93, 117, 131, 180, 192, 276, 280, 289, 292, 376, 537, 620, 646, 651, 689, 694, 703, 707-708, 728, 730-731, 778, 797 տես կաթուղիկոս
4. Գողերի մասին 281, 396, 436, 446, 474.
5. Գործակալի մասին 469, 753, 782.
6. Գրակարդացի մասին 60, 63, 81, 91, 95, 116, 119-120, 160, 237, 243, 249, 305, 430, 451, 671, 812.
7. Գրիգոր Աստուածաբանի կանոններ 11, 83, 104, 139, 141-142, 146, 195-196, 297, 362, 454, 662, 708, 728, 735.
8. Գրիգոր Լուսաւորչի կանոններ 12, 20, 48, 328, 383, 427, 541, 646, 650, 656, 676, 691, 711, 717, 739, 748, 795.
9. Գրիգոր Նիսացու կանոններ 11, 47, 141, 195-196, 208-209, 362, 456, 708.
10. Գօշ Մխիթար 34.

Դ.

1. Դատաւորները արդար լինեն 76, 280, 289.
2. Դատելու մասին 240, 277, 280, 620, 643, 762.
3. Դաւանափոխների դարձը 725, 814.
4. Դաւանութեան մասին 23, 37, 571, 595.
5. Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացու կանոնները 207.
6. Դուինի Ա ժողով 292.
7. Դուինի Բ ժողով 299.
8. Դուինի Գ ժողով 317.
9. Դուինի Դ ժողով 318.
10. Դուինի Ե ժողով 331.
11. Դպիրների մասին 266, 303-304, 306-307, 309, 430, 451, 486-490, 492, 498-499, 502, 509, 512-514, 524, 526-527.
12. Դռնապանի մասին 60, 82, 186, 308, 506, 646, 671-672, 675.

Ե.

1. Եկեղեցական աւանդութիւն 36, 85, 455.
2. Եկեղեցական ժողովի մասին 25, 30-31, 34-38, 41, 126, 140, 147, 149, 153-156, 158, 166, 171, 218, 255, 257, 259, 263, 281, 293, 296-297, 319, 360, 431, 587, 709, 738-739, 758, 790.
3. Եկեղեցական իրաւունքի աղբիւրները 17, 21, 25-26, 28, 33-35, 38, 40-41.
4. Եկեղեցական իրաւունքի անունները 17.
5. Եկեղեցական իրաւունքի յարաբերութիւնը ուրիշ գիտութիւնների հետ 21.
6. Եկեղեցական իրաւունքի նիւթը 25-26.
7. Եկեղեցական օրէնք 23, 26.
8. Եկեղեցականը երաշխաւոր լինել չի կարող 89.
9. Եկեղեցականը կին չպահի 84, 130, 276.
10. Եկեղեցականի արատի մասին 75-76, 84, 102, 270-271, 283, 397, 468, 516, 520, 638.
11. Եկեղեցականի ընտրութիւնը 668.
12. Եկեղեցականի շորի մասին 138, 159, 173, 308, 372, 653.
13. Եկեղեցականի չտեղափոխելը 136, 377.
14. Եկեղեցի կառուցանել 521, 524, 555, 575-576, 691, 744, 746.
15. Եկեղեցի օծել 71, 348, 387, 661, 665-666.
16. Եկեղեցին ի՞նչ է 426-428.
17. Եկեղեցիների դաւանաբանական բաժանումը 301, 632.
18. Եկեղեցու անօթները 185, 423, 435, 486, 490, 503, 512, 514, 523, 577, 670, 763.
19. Եկեղեցու բակում չթաղել 423, 536.
20. Եկեղեցու գործերի կառավարութիւն 13, 31, 497, 516, 559, 687, 728, 730, 735, 740, 753.
21. Եկեղեցու կայքի կառավարութիւնը 560.
22. Եկեղեցու մասին 27, 459.
23. Եկեղեցու վաւերական գրքերը 48, 50, 59, 77, 99, 190, 207, 362.
24. Եկեղեցու տուրքի մասին 39, 311, 321-322, 329-330, 353, 446, 567, 582, 601, 606, 611, 613, 744, 747.
25. Եպիսկոպոս Ելիայի Երուսաղէմի 93, 133, 375, 695, 731, 736-738.

26. Եպիսկոպոսը առանց պատճառի եւ իրաւունքի թեմը չթողնի 93, 137, 180, 234, 250.
27. Եպիսկոպոսը բռնի՝ աշխարհականի միջոցով առաջնորդութիւն չստանայ 108, 146, 276, 476, 485, 545.
28. Եպիսկոպոսը չխառնուի աշխարհական գործերուն 102.
29. Եպիսկոպոսի ապրուստը 64, 83, 372, 429.
30. Եպիսկոպոսի գոյքի մասին 39, 506, 743.
31. Եպիսկոպոսի դատման մասին 180, 719.
32. Եպիսկոպոսի ընտրութիւն եւ ձեռնադրութիւն 117, 184, 239, 320, 378, 397, 579. *տես եւ* թեմական առաջնորդ
33. Եպիսկոպոսի մասին 44, 69, 83, 85, 86-98, 116-123, 131-149.
34. Եպիսկոպոսի պարտքը եւ իրաւունքը 74, 77-80, 87, 114, 117, 139, 154-155, 165-167, 277-278, 300, 318-319, 371-372, 415-416, 485-486.
35. Եպիսկոպոսին պատժելը 774.
36. Եպիսկոպոսը՝ Հռոմի, Աղեքսանդրիայի, Եգիպտոսի, Լիբանանի, Պենտապոլսի, Անտիոքի 702, 705.
37. Երգիչ-սաղմոսասաց 60, 72, 81, 636, 639.
38. Երդման մասին 763, 810, 812.
39. Երդմնեցուցիչ 64, 72, 148, 179, 186.
40. Երեսփոխների մասին 585, 590, 603-610, 726.
41. Երեցի մասին 485-486, 488, 490, 511-512, 514-515, 524, 527-528, 532, 562-564, 566, 751. *տես* քահանայ
42. Երկապսակը հոգեւորական չդառնայ 162.
43. Երկապսակի մասին 183, 314, 351, 410.
44. Երնջակու ժողով 11, 355.
45. Երուսաղէմի եպիսկոպոս 93, 375, 731, 737-738.
46. Երուսաղէմի ժողով 11, 376, 664.
47. Երուսաղէմի պատրիարք 93, 737, 738.
48. Եփեսոսի ժողով 11, 219, 761.
49. Եւդոքսեան աղանդ 143.
50. Եւնոմեան աղանդ 140.

Ձ.

1. Ձատկի մասին 468, 810.

Է.

1. Էնկրատիոների մասին՝ աղանդաւորներ 172.

Ը.

1. Ընթերցող 500. *տես* գրակարդաց
2. Ընծայական թուղթ *տես* անցաթուղթ

Թ.

1. Թագաւորը կարող է բեմ բարձրանալ 714, 715.
2. Թագաւորին զուր տեղից նախատողը պատժուում է 797.
3. Թաղէոս առաքելի կանոնները 69, 78, 382-386, 388-390, 392, 395, 397, 402, 417, 509, 665, 668.
4. Թեմական առաջնորդ 67, 550, 552-553, 558, 561-562, 565, 568, 578, 580, 702, 724, 831.
5. Թեոփիլոս Աղեքսանդրացու կանոնները 89.
6. Թրակիայի եպիսկոպոս 144-145, 688, 708.

Ժ.

1. Ժամերգութեան կարգերը 19, 309-310, 331, 341-342, 354, 375, 395, 420, 486-489, 498, 500-502, 513, 541, 633, 639, 652, 676, 695, 701, 737-738, 764, 786, 802.
2. Ժառանգական քահանայութիւն 312, 329, 329, 335, 750.
3. Ժառանգաւորի մասին 81, 83, 86-87, 89-93, 98-99, 101, 115-116, 119-122, 136, 320, 326, 379, 490, 710.

Ի.

1. Իրաւունքի մասին 17, 20, 26-27, 33, 38-40, 715.
2. Իւղ երախայութեան 353, 423.
3. Իւղ հիւանդաց օծման 39, 211, 369.
4. Իւղ մկրտութեան 27, 349, 403. *տես եւ* մեռոն

Լ.

1. Լատինատէր կաթողիկոսներ եւ ժողովներ 365, 374.
2. Լաւողիկայի ժողով 53, 81, 125, 154-156, 182, 190, 361-362, 633, 645, 649, 660, 662, 670, 687, 702, 734, 811.
3. Լուսագին 503.

Խ.

1. Խաղաղական թուղթ 179. *տես եւ* անցաթուղթ
2. Խնամական չհասական աստիճան 13, 814-815, 822.
3. Խոստովանահայր 511, 529.
4. Խոստովանութիւնը չյայտնել ուրիշին 484.

Ծ.

1. Ծննդական մատեան 592.
2. Ծննդեան տօն 56, 72, 77, 107, 299, 300, 332, 456.
3. Ծովի քահանայի 92, 178, 323, 369-370, 505, 515, 648, 650, 667, 728, 762.

Կ.

1. Կաթողիկոսը ենթարկուում է ընդհանուր ազգային ժողովի իրաւասութեան 359.
2. Կաթողիկոսի ընտրութիւնը 579 *տես* Պոլոմենիէ.
3. Կաթողիկոսի մասին, *տես* Պոլոմենիէ.
4. Կախարդների մասին 74, 92, 109, 123, 165, 186-187, 206, 226, 273-274, 284-285, 289, 357, 366, 401, 412, 416, 470, 644, 653, 762, 775, 791.
5. Կամիլակայի մասին 488. *տես եւ* քահանայի թասակը
6. Կանոնական թուղթ 35, 179. *տես եւ* խաղաղական թուղթ
7. Կարգաւորութեան մասին 82-84, 86, 89, 91-93, 95-103, 127, 133, 135, 137-139, 150, 152-153, 160, 166-167, 175, 178, 180, 192, 194, 198, 204-206, 266-267, 276, 278, 296, 307, 311, 324, 333-334, 345, 347, 349-351, 358, 360, 371, 378, 380, 409-410, 423, 467-468, 490-491, 493, 495, 508, 576-578, 635, 642, 647, 650, 655, 662, 724, 768, 770, 774, 776-777, 779, 784, 803, 805, 809-810, 816, 818.
8. Կելեստիոս 150, 151, 152, 755.
9. Կեսարիայի ժողով 154.
10. Կիսարիոսական աղանդ 175, 179.
11. Կիսասարկաւագներ 179, 569.
12. Կիւրակին տօնել 526.
13. Կիւրակի օրը չչոքել 208.
14. Կիւրեղ Աղեքսանդրացի 738, 739.
15. Կղերականը կին չպահի 655.
16. Կղերականի ապրուստը 86.

17. Կղերականի մասին 82, 86, 90, 133, 636, 655, 763.
18. Կղերականի պարտք, իրաւունք 137, 523, 525, 530, 632.
19. Կնաթողութեան մասին 270, 395, 491.
20. Կնքահայրական չհասութիւն 466, 493, 494, 510, 530, 632, 642, 807.
21. Կոյսերի մասին 61, 171, 173, 201, 224, 272, 276, 313-314, 396, 413, 531-533, 657, 803-804, 819.
22. Կոնսիստորիանների մասին 486, 488-494, 496-497, 503-504, 534, 546, 551, 553-556, 559-560, 564, 567-569, 580.
23. Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոս 30.
24. Կուսակրօն հոգեւորական 7, 201, 243, 255, 263, 740. *տես* վանական
25. Կուսանի պսակ 313.

Հ.

1. Հաղորդել մահամերձ պատժապարտին 164-165, 200, 401.
2. Հաղորդել մոմով եւ բուրվառով 369.
3. Հաղորդութեան կարգը 135, 137, 159, 161, 167, 173, 226-227, 354.
4. Հաղորդութիւնը իբրեւ օրհնութիւն չուղարկել եկեղեցուց 423.
5. Հաղորդութիւնը ջրախառն չլինի 304, 454, 456.
6. Համբարձման տօն 74.
7. Հանգուցեալների վրայ լացուկոծ չանել 261, 274, 285, 415, 425, 777, 786.
8. Հանգուցելոց յիշատակ կատարել 107, 717.
9. «Հարց հետեւողաց» կանոնները 104, 156, 355, 382, 392, 416-417.
10. Հարցուկների մասին 74.
11. Հարքի ժողով 357-358, 784.
12. Հաւատացեալների մասին 20, 64, 74, 81-3, 86. *տես նաեւ* աշխարհական
13. Հաւատուրացների մասին 634.
14. Հեթանոսի հետ յարաբերութիւն չունենալ 110, 185, 410.
15. Հերետիկոսների մասին 46, 95-97, 99, 101, 126, 140, 147-148, 150, 183-184, 186, 198-199, 455-456, 459-460, 618, 643, 645, 647, 658, 660, 707, 766, 768, 811, 812.
16. Հերձուածողների մասին 110, 126, 151-152, 154, 186, 194, 198, 216-217, 241, 243, 301, 319, 344, 348, 361, 392, 403, 406, 426, 428, 433, 437, 439, 444, 629, 647-648, 762, 768.

17. Հոգեգալուստ 73, 74, 340, 458, 494, 811.
18. Հոգեմարտներ աղանդ 141, 143, 217.
19. Հոգեւոր կառավարութիւններ 497, 523, 537, 550, 557, 562, 566, 574, 583, 633, 681, 694, 700, 720, 722, 740, 743.
20. Հոգեւոր դպրոցներ 486, 497, 504, 551, 553, 555-556, 559, 579-580, 633, 751.
21. Հոգեւորական արքեպոսկոպոս կաշառակեր 316, 397, 464, 489-490, 503.
22. Հոգեւորական լինել չի կարող երկապսակը 162, 641.
23. Հոգեւորականը հարկ չի տալու 329.
24. Հոգեւորականի դատի մասին 116, 137, 180, 194, 237, 238, 386.
25. Հոգեւորականութեան (աշխարհիկ) իրաւունքի եւ պարտքի մասին 76.
26. Հոգեւորականութեան մասին 237, 369, 387.
27. Հոռմի եպիսկոպոս 142, 145, 152, 687, 709.
28. Հոռմկայի ժողով 360.

2.

1. Ձեռնադրութեամբ է որոշուում աւագութիւնը 184, 217, 565.
2. Ձեռնադրութեան մասին 81, 117, 160, 320, 378, 397, 713.
3. Ձեռնադրութիւնը կաշառքով չլինի 276, 386, 396, 445.
4. Ձեռնադրութիւնից յետոյ ամուսնանալ չի կարելի 160, 223.
5. Ձեռք դնելու մասին 63, 81, 92, 96, 134, 308, 636.

Ս.

1. Մակար Երուսաղէմի եպիսկոպոսի կանոնները 12, 78, 348, 382, 392, 402, 695.
2. Մակեդոնականներ՝ աղանդաւորներ 141, 301, 648.
3. Մանկասպանութիւն 225, 401.
4. Մատաղի մասին 312, 314, 315, 335, 348, 387, 427, 430, 733, 749, 750, 752.
5. Մատեան՝ ծննդեան, թաղման, զարդուց 485, 486, 490, 497, 512.
6. Մարկեղեան աղանդ 143.
7. Մարտիրոսաց յիշատակը տօնել 107, 717.
8. Մարտիրոսաց նշխարներ 77, 278, 290.

9. Մաքուրներ՝ աղանդաւորներ 148.
10. Մաքսիմոս Շնական 146, 217, 646, 649, 728.
11. Մեծ պաս 73, 108, 148. տես Քառասնօրեայ պաս
12. Մեռոն 423, 545, 665, 718, 723, 725, 732.
13. Մետրոպոլիտ 12, 66, 88, 131, 133, 145, 151, 168, 178, 179, 180, 181, 184, 192, 193, 194, 325, 330.
14. Մծղնութեան մասին 276, 278-280, 287, 290-292, 345-346, 357, 776-777, 794, 795.
15. Սկրտիչ Ա-ի կանոնները 12, 488, 534, 536, 750.
16. Սկրտութեան աւագանը քարից լինի 337, 349.
17. Սկրտութեան ծէք 423. տես իւղ մկրտութեան
18. Սկրտութեան մասին 61, 96-97, 109, 114, 120-123, 203, 216, 223, 228, 241, 307, 310, 336-338, 353, 367, 394, 400, 403-406, 420, 422, 434.
19. Սկրտութեան պատրաստուող 136.
20. Սկրտութիւնը անօթի անել 367.
21. Սկրտութիւնը կատարել եկեղեցում 337, 338, 394, 420.
22. Սկրտութիւնը 8-րդ օրը անել 109, 230, 526.
23. Մոմավաճառութեան մասին 486, 496.
24. Մոմտանիստներ աղանդ 148, 647, 707.
25. Մոսկուայի եւ Պետերբ. հայոց. եկեղ. կառավարութեան մասին 564-565.

3.

1. Յայտնութեան տօնը 72, 104, 107, 190, 209, 396, 427, 457.
2. Յարութիւն տես Ջատիկ
3. Յիսնակի օրերը չչօքել 73, 94, 108, 139.
4. Յովհան Մանդակունու կանոնները 409, 410, 411.

Լ.

1. Նեստոր 149-153, 218-219, 293, 296-298, 301, 360, 362, 772.
2. Ներսէ Ե-ի կանոնները 463, 639.
3. Ներսէ Շնորհալու կանոնները 43, 56, 463, 470.
4. Ներքինացած հոգեւորական եւ աշխարհական 129.

5. Նեոկեսարիայի ժողով 156.
6. Նիկիական ժողով 31, 41, 58, 126, 128, 140, 177, 217, 394, 668, 670, 761.
7. Նշանադրութեան կանոններ 381, 510-511, 529-532, 535, 750, 805-807.
8. Նովատեանը աղանդաւորը 148, 183, 203, 648, 652, 734.

Շ.

1. Շաբաթը տօնել 71.
2. Շաբթապաս 71, 73, 100, 148, 335, 388.
3. Շահ տես տոկոս
4. Շահապիվանի ժողով 11, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 74, 263.
5. Շնացողների մասին 38, 84, 108, 162-164, 199, 202-205, 225, 230, 270, 272, 279, 283, 286, 291, 338, 370, 387, 398-401, 436, 464, 473, 776, 778, 810, 827.
6. Շնացող քահանայի, կնոջ, սարկաւագի մասին 162-164, 202-205, 283.

Ո.

1. Որբոց եւ այրեաց մասին 7, 60, 61, 83, 90, 192, 261. տես եւ այրեաց
2. Ուրարի մասին 185.

Չ.

1. Չհասութիւն 89, 424, 514, 528, 642. տես ազգակցական, խնամական եւ կնքահայրական չհասական աստիճաններ
2. Չորեքշաբթի պաս պահել 120, 149, 371.

Պ.

1. Պասի մասին 46, 62, 70, 73, 100-101, 148-149, 160, 172, 174-175, 207-208, 335, 371, 387-388, 395-396, 458, 469, 674, 677, 684, 695, 763-764, 779, 782, 811.
2. Պատարագ չանել տներում 190.
3. Պատարագել կիրակի օր 513, 525.
5. Պատարագել շաբաթ օր 513, 525.
4. Պատարագել Մեծ պասին 736.
6. Պատարագի հացը քերծ լինի 424, 454, 455.
7. Պատարագի Սեղանը քարից լինի 411, 426, 577.
8. Պատարագի Սեղանը երախայրիքը 577.

9. Պատարագող քահանայ 484, 490.
10. Պատմի տեսակների մասին 13, 163, 202, 263, 267, 279, 306, 323, 370-371, 389-391, 420, 423.
11. Պարտաւի ժողով 464, 816.
12. Պաւլիկեաններ 300, 345-346, 357, 358, 647.
13. Պենտապոլսի եպիսկոպոս 133, 334.
14. Պետական զանազան օրէնքներ հայոց եկեղեցականների վերաբերեալ 36, 467, 537, 541.
15. Պետերբուրգի, Մոսկուայի եկեղ. կառավարութիւնը 564-565.
16. Պետրոս Աղեքսանդրացու կանոնները 11, 126, 146, 158.
17. Պոլոմենիա 12, 537, 538, 560, 561.
18. Պոլսոյ ազգային ելեւմտից, կտակաց, հիւանդանոցի հոգաբարձութիւն 599-602.
19. Պոլսոյ ազգ. ընդհ. ժող. կազմութիւն 586.
20. Պոլսոյ ազգային թաղական խորհուրդ 596, 599.
21. Պոլսոյ ազգային կրօնական ժողով 595.
22. Պոլսոյ ազգային ուսումնական, տնտեսական, դատաստանական, վանորէից խորհուրդներ 598, 603.
23. Պոլսոյ ազգային սահմանադրութիւն 587.
24. Պոլսոյ ազգային քաղաքական ժողով 603-604.
25. Պոլսոյ պատրիարքի ընտրութիւն, պաշտօն 588-590.
26. Պոնտոսի եպիսկոպոս 139, 144-145, 217, 675, 688, 710.
27. Պոռնիկների պատիժը 64, 164-165, 225, 228, 266-268, 270-272, 281-282, 284, 288, 321, 325, 370.
28. Պսակ երրորդ 302, 697.
29. Պսակ չորրորդ եւ հինգերորդ 351.
30. Պսակը անօթի անել 367.
31. Պսակը եկեղեցում լինի 338.
32. Պսակը՝ երբ անվաւեր է 511
33. Պսակի մասին 149, 284, 314, 334, 338, 351.
34. Պսակի օրերը 189, 333, 334
35. Պսակողների տարիքը 313, 314, 424, 467.
36. Պտուղ (արգանդի) ոչնչացնողի պատիժը 198.

Ջ.

1. Ջադուկների մասին 165.
2. Ջահընկալի մասին 636, 671.

Ռ.

1. Ռուսադաւանին մկրտող, հաղորդող, պսակող հայ քահանան ինչ պատիժներ է ստանում 577.

Ս.

1. Սաքբատեան աղանդ 148.
2. Սաքեղեան աղանդ 97.
3. Սակոֆորներ աղանդ 203.
4. Սահակի կանոններ 20, 52, 156, 195, 316, 419.
5. Սաղմոսերգու 81. տես երգիչ
6. Սարդիկէի ժողով 11, 88, 125, 133, 146, 154-156, 176, 178, 180, 191, 267, 320, 330, 332, 333, 347, 361-362, 378, 468, 635, 639, 646, 702
7. Սարկաւագի ապրուստը 736.
8. Սարկաւագի մասին 39, 97, 360, 387, 420, 492, 498, 525, 669, 736, 774, 819.
9. Սարկաւագի պատիժը 774.
10. Սարկաւագի պարտք եւ իրաւունքը 75, 492.
11. Սարկաւագի պսակման մասին 89.
12. Սարկաւագուհի 119, 310, 819.
13. Սեղանը քարից լինի 278, 290, 320, 347, 348, 398, 399.
14. Սեղանը (եկեղեցու) օրհնի եպիսկոպոսը 320, 347-348, 398-399.
15. Սինողի մասին 41, 93, 378, 452, 459, 485-486, 490, 493-495, 497, 503, 507, 509-510, 515, 517, 522, 529-530, 534-536, 538-549, 553-555, 559-562, 569, 571-572, 574, 579.
16. «Սուրբ Աստուած»-ի մասին 339.
17. Սուրբ Գիրք 124, 200
18. Սպանողների մասին 99, 116, 120, 203, 464.
19. Սսի ժողովի մասին 11, 365, 374, 376-378, 380-381, 394-395, 412-413, 423, 466-468, 470, 507, 615, 639.
20. Սսի եւ Էջմիածնի վիճակ 646, 651, 716.

Վ.

1. Վախթանգ վրաց թագաւորի կանոնները 615, 619-623.
2. Վանականի ամուսնութիւնը 162.

3. Վանականութիւն 7, 12-13, 78, 172, 186, 195, 197, 203, 232, 243, 262-263, 276-277, 289, 291, 296, 298, 316, 322, 329-330, 348, 360, 418, 422, 426-427, 433, 437, 463, 476, 506, 544, 554, 557, 559, 564, 570-571, 600.
4. Վանահայրերի մասին 464, 474.
5. Վանքերի արդիւնքը 161, 323, 653, 746.
6. Վանքերի մասին 263, 316, 355, 360, 426, 427, 427, 440, 463, 468, 492, 570, 573, 600, 674, 675.
7. Վաշխ չառնել 74, 95, 119, 183, 200, 241, 304, 644.
8. Վկայաթուղթ 97, 132, 146, 179. տես եւ անցաթուղթ
9. Վիուկների մասին 74, 186.

Տ.

1. Տանտիկին չպահեն հոգեւորականները 130, 276, 287.
2. Տասնչորսականներ աղանդ 183, 361.
3. Տիեզերական ժողով 11, 30, 34, 56, 125, 155, 190, 218, 252, 294, 333, 342, 426, 461-462, 614.
4. Տիրուհու (քահանայի կնոջ) մասին 267, 281, 282, 326.
5. Տոկոս չառնել 74, 241.

Փ.

1. Փիլիպպոս առաքելի կանոններ 262, 509.
2. Փոտինեան աղանդ 143.
3. Փռիւզներ 148, 183.

Ք.

1. Քահանայապետը զործերը վարի խորհրդով 51, 93, 180, 740.
2. Քահանայի ապրուստը 329, 372, 422, 423, 508.
3. Քահանայի աւագութիւնը ըստ ծեռնադրութեան 267
4. Քահանայի ընտրութիւնը եւ յատկութիւնները 49, 63, 81, 169, 179, 230, 311, 320, 329.
5. Քահանայի հերթապահութեան մասին 310, 349, 422.
6. Քահանայի մասին 71, 124, 169, 230, 349, 371, 386, 400, 412-416, 435, 483, 505, 668.
7. Աւագ քահանայի պարտաւորութիւնը 372, 422, 490-492, 502-510.

8. Քահանայի պարտք եւ իրաւունքը 78, 95, 138, 185, 244, 307, 329, 353, 422.
9. Քահանայի տարիքը 639, 640.
10. Քահանայութիւն տալ փորձման ենթարկելով 134, 138.
11. Քահանան թասակ չկրի եկեղեցուն (կամիլաւկա) 488.
12. Քահանան կարող է բոլոր այլադաւան քրիստոնէից հոգեւոր պետքերը կատարել, բացի յունադաւաններից 536.
13. Քահանան պոռնկութեան, երդմազանցութեան, զոդութեան համար լուծուի կարգից 91, 116, 644, 763.
14. Քահանան տգետ չլինի 305-306, 349, 386, 396-397, 421, 423.
15. Քառասնօրեայ պասի մասին 64, 73, 100, 120, 132, 174, 188-189, 212, 244, 315, 334, 395, 811.
16. Քառասունք պահելու մասին 388, 509.
17. Քաղեաներ 74, 109.
18. Քորեպիսկոպոս 223, 230, 236, 431-433, 443, 786.

ՑԱՆԿ

Ներսես արք. Մելիք-Թանգյան.....	5
1. Եկեղեցի եւ իրաւունք	17
2. Եկեղեցական եւ բարոյական օրէնքների տարբերութիւնը	22
3. Եկեղեցիների դաւանաբանական բաժանումը.....	23
4. Եկեղեցական իրաւունքը զանազան անունների տակ	25
5. Եկեղեցական իրաւունքի յարաբերութիւնը աստուածաբանութեան եւ ուրիշ իրաւաբանական գիտութիւնների հետ.....	26
6. Եկեղեցական իրաւունքի զբաղման նիւթը.....	28
7. Մշակման եղանակները	28
8. Եկեղեցական իրաւունքի պատմական եւ այժմեայ համակարգութիւնը	30
9. Մեր եկեղ. իրաւունքի մշակման ծրագիրը	35

Հայոց եկեղեցական իրաւունքի աղբիւրներ

10. Հայոց եկեղ. իրաւունքի աղբիւրները	36

Ա. Ընդհանուր աղբիւրներ

11. Սբ. Գիրք	37
12. Առաքելական եւ եկեղեցական աւանդութիւն	43
13. Առաքելական կանոններ.....	59
14. «Առաքելական կարգադրութիւններ»	59
15. Ա առաքելական 34 կանոնը	68
16. Բ առաքելական կանոններ.....	80
17. Առաքելական կանոնների գրաբար բնագիրը	106
18. Երեք տիեզերական ժողովները.....	125
19. Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովի կանոնները.....	126
20. Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզ. ժողով	140
21. Եփեսոսի Գ տիեզ. ժողով	149
22. Վեց արտաքին տեղական ժողովները.....	154
23. Անկիրիայի եւ Կեսարիայի ժողովներ	157
24. Նեոկեսարիայի ժողով	166
25. Գանգրայի ժողով	171
26. Անտիոքի ժողով	175
27. Լաւողիկիայի ժողով	182
28. Սարգիկէի ժողով	191
29. Օտար սբ. հարց կանոններ	195
30. Բարսեղ Մեծի կանոններ	197
31. Աթանասի կանոններ.....	206

32. Դիոնեսիոս Աղէքսանդրացու կանոններ.....	208
33. Պետրոս Աղէքսանդրացու կանոններ	208
34. Գրիգոր Սքանչելագործի կանոններ.....	208
35. Գրիգոր Նիսացու կանոններ.....	209
36. Գրիգոր Աստուածաբանի եւ Ամփիլոքոսի թուղթը.....	209
37. Թեոփիլոս Աղէքսանդրացու կանոնները.....	209
38. Կիրեղ Աղէքսանդրացու թղթերը.....	209

39. Տիեզերական ժողովների կանոնների գրաբարը	211

40. Վեց տեղական արտաքին ժողովների կանոնների գրաբարը	220

Բ. Ազգային աղբիւրներ

41. Ազգային եկեղեցական ժողովներ	254
42. Աշտիշատու ժողով.....	259
43. Շահապիվանի ժողով	263
44. Շահապիվանի ժողովի գրաբար բնագիրը.....	281
45. Դուինի Ա ժողով.....	292
46. Դուինի Բ ժողով.....	299
47. Դուինի Գ ժողով.....	317
48. Դուինի Դ ժողով	318
49. Դուինի Ե ժողով.....	331
50. Պարտաւի ժողով	346
51. Երմջակու ժողով	355
52. Անի քաղաքի ժողով (970 թ.).....	356
53. Հարքի ժողով	357
54. Անի քաղաքի ժողով (1036 թ.).....	358
55. Հռոմկլայի ժողով.	360
56. Սսի ժողով (մասնաւոր).....	363
57. Սսի ժողով	364
58. Լատինասէր կաթողիկոսներ եւ ժողովներ	374
59. Երուսաղէմի ժողով.....	376

Ս. ՀԱՐՑ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

60. Հայոց սբ. հարց կանոնները	382
61. Թաղէոս առաքելոյ կանոններ.....	383
62. Փիլիպպոս առաքելոյ կանոններ	388
63. Հարց հետեւողաց կանոններ.....	389
64. Երուսաղէմի Մակար եպիսկոպոսի կանոններ	392
65. Յովհան Մանդակունու կանոններ.	395
66. Թաղէոս առաքելի կանոնների գրաբարը.....	397
67. Մակար եպիսկոպոսի կանոնների գրաբարը	402
68. Գրիգոր Լուսաւորչի կանոնները.....	407
69. Նոյնը գրաբար.....	415

70. Սբ Սահակի կանոնները.....	419
71. Նոյնը գրաբար.....	431
72. Ներսէս Շնորհալու կանոնները.....	451
73. Նոյնը գրաբար.....	470

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

74. Կաթողիկոսական կարգադրութիւններ.....	485
75. Ներսէս Ե-ի կանոնները.....	485
76. Նոյնը գրաբար.....	496
77. Գէորգ Դ-ի կանոնները.....	506
78. Նոյնը գրաբար.....	515
79. Մկրտիչ Ա-ի կանոնները.....	534
80. Սինոդական կարգադրութիւններ.....	536

Գ. Պետական աղբիւրներ

81. Պոլոժենիա 1836 թուի.....	537
82. Հայ-լուսաւորչական դաւանութեան հոգեւոր գործերի կառավարութեան մասին (Հայոց Եկեղեցու իրաւունքները).....	539
83. Էջմիածնի ծայրագոյն պատրիարքի մասին.....	540
84. Էջմիածնի Սինոդի մասին.....	544
85. Թեմական առաջնորդների մասին.....	550
86. Կոնսիստորիաների մասին.....	553
87. Հոգեւոր կառավարութիւնների մասին.....	556
88. Հոգեւոր դպրոցների մասին.....	558
89. Վանքական եւ եկեղեցական գոյքերի մասին.....	559
90. Պետերբուրգի եւ Մոսկուայի եկեղեցիների մասին.....	564
91. Հոգեւորականների եկամուտի մասին.....	566
92. Կուսակրօն հոգեւորականութեան մասին.....	569
93. Աշխարհիկ հոգեւորականութեան մասին.....	571
94. Աշխարհիկ հոգեւորականութեան իրաւունքների եւ պարտաւորութիւնների մասին.....	573
95. Հոգեւորականների հարկ չտալու մասին.....	575
96. Պսակուողների տարիքի մասին.....	575
97. Եկեղեցի շինելու իրաւունքի մասին.....	575
98. Ռուսադաւանի օրինակատարութիւններ անող հայ քահանայի պատիժը.....	576
99. Հայոց Եկեղեցու սրբազան անօթների մասին.....	578
100. Կովկասի փոխարքայի կանոնները կաթողիկոսական աշխարհական պատգամաւորների ընտրելու վերաբերմամբ.....	578
101. Պոլսոյ ազգային սահմանադրութիւն.....	581
102. Հիմնական սկզբունք.....	587
103. Պատրիարքի ընտրութիւն.....	588
104. Պատրիարքի պաշտօն եւ պարտաւորութիւն.....	591
105. Պատրիարքի դիւանատուն.....	592

106. Սբ. Երուսաղէմի պատրիարք.....	593
107. Պոլսոյ կրօնական ժողով.....	595
108. Պոլսոյ քաղաքական ժողով.....	596
109. Պոլսոյ ուսումնական խորհուրդ.....	598
110. Տնտեսական խորհուրդ.....	598
111. Դատաստանական խորհուրդ.....	599
112. Վանորէից խորհուրդ.....	600
113. Ելեւմտից հոգաբարձութիւն.....	601
114. Կտակաց հոգաբարձութիւն.....	601
115. Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւն.....	602
116. Թաղական խորհուրդ.....	602
117. Ազգային ընդհանուր ժողովի կազմութիւն եւ պարտաւորութիւն.....	603
118. Ընտրութիւն եկեղեցական երեսփոխանաց.....	605
119. Ընտրութիւն աշխարհական երեսփոխանաց.....	605
120. Եղանակ ընտրութեան.....	606
121. Քուէարկութիւն.....	608
122. Ընդհանուր կանոնք ժողովոց եւ խորհրդոց.....	610
123. Ազգային տուրք.....	611
124. Ազգային գաւառական վարչութիւն.....	612
125. Վերաքննութիւն սահմանադրութեան.....	613

Ձանազան ժողովածուներ

126. Ձանազան աղբիւրներ.....	614
127. Մխիթար Գօշ.....	615
128. Վրաց Վախթանգ թագաւորի օրէնքները.....	619

ԳԻՐՔ Բ

Երկու խօսք.....	627

Ա. Եկեղեցու կազմակերպութիւնը

Ա. Եկեղեցու անդամների մասին.....	629
Բ. Եկեղեցու անդամի պարտք եւ իրաւունքը.....	632
Գ. Եկեղեցու անդամութիւնից զրկուելը.....	635
Դ. Եկեղեցու անդամների բաժանմունքը.....	635
Ե. Հոգեւորական դառնալու պայմանները.....	636
Զ. Ձեռնադրող անձի լիազօրական պայմանները.....	645
Է. Ձեռնադրութեան վաւերական պայմանները.....	649
Ը. Հոգեւոր դասակարգի ընդհանուր յատկանիշները.....	651

Թ. Նուիրապետութեան անդամները	658
Ա) Եպիսկոպոսներ	658
Բ) Քահանաներ	665
Գ) Սարկաւագներ	668
Ժ. Վանական դասակարգ	672
Բ. Եկեղեցու ընդհանուր կառավարութիւնը	
Ա. Եկեղեցու վարչական կառավարութիւնը	
1) Ընդհանուր եկեղեցու կառավարութիւնը	681
2) Ազգային եկեղեցու կառավարութիւնը	686
Ա) Նախալուսաւորչեան եկեղեցին	688
Բ) Նախասահակեան եկեղեցին	697
Գ) Ազգային շրջան	700
3) Գլխաւոր եպիսկոպոս	702
4) Մետրոպոլիտների մասին	702
5) Արքեպիսկոպոս եւ Էկզարխ	705
6) Պատրիարքութիւններ	707
Դ) Հայոց հայրապետութիւնը	709
Ե) Հայոց պատրիարքութիւնները եւ կաթողիկոսները	721
Չ) Պօլսոյ հայոց պատրիարքութիւնը	723
Է) Սսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնները	724
Ը) Թեմերի եկեղեցական կառավարութիւնը	727
Թ) Գիւղական եկեղեցիների կառավարութիւնը (Պատարագի զարգացման ընթացքը)	733
7) Վանական կառավարութիւն	739
Բ. Եկեղեցու տնտեսական կառավարութիւնը	
Ա) Եկեղեցիների եւ վանքերի տնտեսավարութիւնը	742
Բ) Բարեգործական հիմնարկութիւնների կառավարութիւնը	752
Գ. Եկեղեցու օրէնսդրութիւնը	754
Դ. Եկեղեցու դատավարութիւնը	759
1) Եկեղեցական դատի հիմունքները	759
2) Եկեղեցական դատի առարկան	762
3) Պատիժներ	763
4) Նախկին դարերի եկեղեցական դատաստանը	765
5) Նախկին դարերի դատավարութիւնը	770
6) Եկեղեցական դատը հայոց մէջ	774

Ե. Պսակի մասին	801
Ա) Երկակների պսակ	803
Բ) Երրորդ պսակ	804
Գ) Չորրորդ պսակ	805
Դ) Նշանադրութիւն	805
Ե) Պսակադրութիւն (ազգակցական, խորթական, խնամական, կնքահայրական, որդեգրական չհասութիւն)	807
Չ) Պսակալութիւն	826
Կանոնացոյց	834

ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՄԵԼԻԲ-ԹԱՆԳՅԱՆ

**ՆԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ**

Վերահրապարակություն

Առաջարանք և ծանոթագրությունները՝

Ա. Բոգոյանի

Հրատարակչության տնօրեն

Տ. Նաթան եպս. Հովհաննիսյան

Սրբագրիչներ՝

Սիմեոն քահանա Մովսեսյան,
Ս. Գրիգորյան, Հ. Նիկողոսյան

Էջադրումը՝

Ղևոնդ քահանա Մայիլյանի

Շարվածքը՝

Հրատարակչական բաժնի

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ - 2011

Չափը՝ 70x100 1/16, թուղթը՝ 80 գ., կազմը՝ կոշտ,
ծավալը՝ 848 էջ, տպաքանակը՝ 500:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ